

Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie

Szkoła Doktorska Wydział Teologiczny

Studia w zakresie nauk teologicznych

Dominika Stefania Wysoczyńska

Numer albumu ChAT 375

**STAROBRZĘDOWCY W POLSCE – MIĘDZY
TRADYCJĄ A ZMIANAMI SPOŁECZNYMI
I CYWILIZACYJNYMI W XXI WIEKU.
STUDIUM RELIGIJO-KULTUROWE**

Praca doktorska napisana pod kierunkiem
ks. dr hab. prof. ChAT Mirosława A. Michalskiego

Warszawa 2024

*Pracę dedykuję mojej Mamie Wioletcie, Wujkowi
Włodzimierzowi, Babci Stefanii i Dziadkowi Mieczysławowi
Wysoczyńskim*

Spis treści

Wstęp	7

Rozdział I.

Staroobrzędowcy - od powstania do współczesności.....	25

1.1. Państwo carów w XVII wieku.....	25
1.2. Michał Fiodorowicz Romanow. Założyciel dynastii, kolonizator Azji Północnej i car-odnowiciel.....	29
1.3. Pobożny car Aleksy Michajłowicz Romanow i jego panowanie w czasach buntów i wojen.....	32
1.4. Patriarcha Nikon. Kapłan, wizjoner i reformator.....	37
1.4.1. Umacnianie pozycji Cerkwi.....	50
1.4.2. Reforma cerkiewna.....	59
1.4.3. Odrzucenie reform przez część społeczeństwa.....	63
1.5. Męczeństwo za wiarę.....	64
1.6. Dalsze dzieje staroobrzędowców. Ruchy przesiedleńcze.....	77
1.7. Osadnictwo staroobrzędowców.....	85
1.7.1. Azja Środkowa i Środkowo-Wschodnia.....	86
1.7.2. Ameryka Północna i Południowa.....	91
1.7.3. Australia i Nowa Zelandia.....	94
1.7.4. Afryka Środkowo-Wschodnia.....	95
1.7.5. Europa Wschodnia.....	100
1.8.1. Imigracja i osadnictwo staroobrzędowców w Polsce.....	105
1.9. Reemigracja.....	113

Rozdział II.

Tradycyjny model życia staroobrzędowców.....	116

2.1. Chrzest.....	116
2.2. Dzieciństwo i edukacja.....	120
2.3. Dorosłość i praca zarobkowa.....	124

2.4. Zaręczyny, ślub i wesele.....	125
2.5. Wygląd zewnętrzny, zwyczaje i czas wolny.....	134
2.6. Śmierć.....	139
2.7. Pogrzeb i pielęgnowanie pamięci o zmarłych.....	140

Rozdział III.

Zmiany w tradycji religijnej, kulturowej i społecznej w mniejszości staroobrzędowców.....

3.1. Charakterystyka materiału badawczego.....	156
3.2. Kontrast między przeszłością a teraźniejszością w wypowiedziach starowierców..	159
3.3. Tradycja i zmiana w społeczności. Procesy i transformacje zaobserwowane przez starowierców	168
3.4. Przewidywania na temat przyszłości wspólnoty starowierskiej.....	200

Rozdział IV.

Działania podejmowane w celu zachowania odrębności i podtrzymywania tradycji staroobrzędowców.....

4.1. Działalność edukacyjna staroobrzędowców.....	203
4.2. Aktywność w mediach informacyjnych.....	213
4.2.1. Środki masowego przekazu.....	213
4.2.2. Media społecznościowe.....	234
4.3. Artyści staroobrzędowi.....	239
4.3.1. Zespół „Riabina” i dziedzictwo muzyczne.....	234
4.3.2. Wiera Jewdokimow i Zinaida Leonow.....	244
4.4. Wacław (Wasilij) Fiedotow i jego kronika.....	247
4.5. Badania naukowe.....	250
4.6. Starowiercy w polskiej kulturze.....	252
4.6.1. „Zaśnięcie Anisy. Opowieść o polskich starowierach”.....	252
4.6.2. „Rzeka ludzi osobnych”.....	255
4.6.3. „Bieguni”.....	261
4.6.4. Wiersze Janiny Osewskiej.....	262
4.6.5. „Pamiętnik z szuflady”.....	269
4.6.6. Inne utwory.....	272

Zakończenie.....	281
Bibliografia.....	286
Streszczenie.....	324
Summary.....	330
Aneks.....	336

Wstęp

„Niektórzy gorliwi obrońcy zakonu, którzy, zrozumiawszy zło odstępstwa, zbierają się z żonami i dziećmi w swoich zagrodach i, aby nie zginąć marnie duchem, spalają się dobrowolnie w ogniu. Dobry to wybór w Panu”¹. Przytoczone słowa, odnoszące się do samobójstwa, mogą szokować. Jednak wiedza na temat tego, w jakich okolicznościach zostały wypowiedziane, pozwala na lepsze zrozumienie ich istoty. Były to słowa protopopa Awwakuma Pietrowa, jednego z przywódców ruchu staroobrzędowego. Staroobrzędowcy stykali się z prześladowaniami, w wyniku których decydowali się na popełnianie samobójstw². Mimo to udało im się przetrwać, między innymi dzięki emigracji poza granice Rosji.

Dysertacja bada, jakie zmiany zachodzą w XXI wieku w społeczności staroobrzędowców, mieszkających na terytorium Polski, jaki jest stosunek członków wspólnoty do rzeczonych zmian i jakie działania podejmują, by zapobiec lub zminimalizować ich negatywne skutki oraz zachować swoje tradycje i odrębność. Z wyjątkiem siedmiu publikacji nie był on wcześniej podejmowany przez badaczy. Jednak nie tylko to świadczy o jego ważności i aktualności. Temat ten jest bardzo ważki, ponieważ obecnie oficjalna liczebność mniejszości staroobrzędowców wynosi około dwóch tysięcy. Jest to zatem jedna z najmniejszych wspólnot, które różnią się pod względem etnicznym i konfesyjnym od Polaków. Z tego też powodu grozi im zatracenie swojej tożsamości, szczególnie aktualne w czasach kryzysu demograficznego i starzenia się społeczeństwa. Dlatego bardzo ważne są badania naukowe, które za przedmiot analizy obrały tradycje staroobrzędowców. Są one potrzebne ze względu nie tylko kulturowego, lecz również społecznego – należy bowiem pamiętać, że wszystkie mniejszości mieszkające w Polsce cieszą się takimi samymi prawami, jakie mają Polacy. Chociaż podjęcie tego tematu może wydawać się trudnym zadaniem ze względu na problemy metodologiczne czy zagadnienia związane z podejściem transdyscyplinarnym, czyli wkraczaniem na obszar innych niż teologia dziedzin, to jednak warto, aby rzeczona analiza powstała. Tym bardziej, że mniejszość staroobrzędowców stanowi interesujące zagadnienie badawcze, a powstałe wnioski mogą mieć praktyczne zastosowanie nie tylko

¹ E. Przybył, *W cieniu Antychrysta. Idee staroobrzędowców w XVII w.*, Kraków 1999, s. 154.

² Według Poliakova, tylko w pierwszych latach prześladowań samospalenia dokonało kilka tysięcy staroobrzędowców. L. Poliakov, *L'épopée des vieux-croyants*. Paris 1991, s. 51–54.

w naukach teologicznych, lecz także w socjologii, kulturoznawstwie, etnologii, antropologii czy językoznawstwie. Ich rozpowszechnienie poza środowiskiem naukowym może przyczynić się do wzrostu wiedzy i świadomości na temat mniejszości religijnych i etnicznych oraz problemów, z którymi mierzą się w codziennym życiu.

Już samo pojęcie „staroobrzędowcy” wymaga wyjaśnienia. Są to ci z wiernych Kościoła Prawosławnego w Rosji, którzy nie zaakceptowali reform cerkiewnych, wprowadzonych w XVII wieku przez patriarchę Nikona. Są oni w literaturze przedmiotu nazywani również starowiercami, staroprawosławnymi, starowierami, obrońcami starej wiary oraz starego obrzędu, a także raskolnikami. Nazwa „staroobrzędowcy” odnosi się do wierności starej (przedreformowej) formie obrzędowości. „Starowiercy” i „starowierzy” podkreślają wyznawanie „starej”, czyli niezreformowanej wiary. Podobnie „staroprawosławni” nawiązuje do faktu, że zreformowane prawosławie było nazywane „nowym”, a jego przeciwnicy wyznawali „stare prawosławie”. „Obrońcy starej wiary i starego obrzędu” zachowywali tradycyjne, przekazywane z pokolenia na pokolenie obrzędy. Sami członkowie tej mniejszości, grupy etnokonfesyjnej lub etnoreligijnej nazywają się najczęściej „staroobrzędowcami”, od rosyjskiego старообрядцы. Jest to też najbardziej rozpowszechniona wersja nazewnictwa jej członków w Polsce. Wszystkie wymienione wcześniej nazwy są używane wymiennie w niniejszej pracy, ponieważ mają neutralne znaczenie. Tymczasem nazwa „raskolnicy”³ jest nacechowana pejoratywnie, dlatego też nie pojawia się w tekście dysertacji, lecz bywa nadal spotykana w źródłach, którym poświęcona jest kolejna część wstępu.

Stan badań

Literatura dotycząca staroobrzędowców, zarówno obcojęzyczna, jak i polska jest bardzo bogata i ekstensywna. Jak pisze profesor Helena Pociechina,

Badania nad spuścizną staroobrzędowców zamieszkałych na terenach Rzeczypospolitej są prowadzone już ponad 200 lat. Istotny wkład w tych badaniach został wniesiony przez polskich naukowców: historyków, filologów, religioznawców, muzykologów, historyków

³ K. Dębiński, *Raskol i sekty w prawosławnej Rosji*, Sandomierz 2017.

sztuki. Tylko w pierwszych dekadach XXI wieku w Polsce ukazało się drukiem ponad 500 opracowań naukowych poświęconych kulturze staroobrzędowców⁴.

Jest to spowodowane niesłabnącym, a wręcz rosnącym zainteresowaniem staroobrzędowcami przez badaczy reprezentujących rozmaite dziedziny nauki – począwszy od historyków, etnologów, teologów, kulturoznawców, a kończąc na językoznawcach i muzykologach. Mnogość podejść badawczych owocuje znaczną ilością prac o zróżnicowanej tematyce, traktujących fenomen jakim są staroprawosławni zgodnie z przyjętą perspektywą. I tak w badaniach językoznawców znajdziemy cenne informacje o roli i funkcji staroobrzędowej gwary. Z badań muzykologów dowiemy się o tym, jak wyglądają obrzędy wykorzystujące muzykę i śpiew. Badania teologiczne przyjmują za przedmiot analizy kwestie dotyczące wiary, które dały początek starowiercom i stanowią trzon ich społeczności po dziś dzień. Coraz częściej zdarzają się też prace z pogranicza kilku dziedzin, łączące w sobie różne metodologie i założenia badawcze.

Znakomity zbiór źródeł do badań nad staroobrzędowcami został opublikowany w 2016 roku przez Stefana Pastuszewskiego⁵. Ważne informacje o początkach badań nad wspólnotą starowierców przytoczyła Irena Maryniakowa⁶. Wspomniane w powyższych publikacjach pozycje bibliograficzne stanowią doskonały materiał, traktujący o historii staroprawosławnych – mowa tutaj o pracach między innymi ks. Karola Dębińskiego, Jędrzeja Giertycha, Irydy Grek-Pabisowej, Stefana Grelewskiego, Wiktora Jakubowskiego, ks. Alfonsa Mańkowskiego, Ireny Maryniakowej, Karola Mecherzyńskiego, Wiktora Piotrowicza, Lili Schwengrub, Benedykta Tykiela.

Niniejsza praca, zatytułowana „Staroobrzędowcy w Polsce – między tradycją a zmianami społecznymi i cywilizacyjnymi w XXI wieku. Studium religijno-kulturowe” skupia się na współczesności, a konkretnie na XXI wieku do roku 2023 i zmianach, które zachodzą w tym okresie we wspólnocie starowierców w Polsce. Dokonano wyboru tego okresu i terytorium głównie ze względu na osobiste, kilkuletnie zainteresowanie tematem staroobrzędowców oraz posiadane materiały fonograficzne, o których będzie mowa w kolejnym fragmencie wstępu. Kolejnym powodem jest dostrzeżenie konieczności uzupełnienia prowadzonych przez polskich naukowców badań o informacje, których

⁴ H. Pocięchina (rec.), D. Sawicki, *Izwiestczienije o soglasniejszich pomietach pokrótsze predstavionych*, Lublin 2022, https://wiadomosci.cerkiew.pl/news.php?id_n=4658, data dostępu 29.07.2024.

⁵ S. Pastuszewski, *Zbiór źródeł i opracowań do badań staroprawosławia*, Bydgoszcz 2016.

⁶ I. Maryniakowa, *Początki badań i kultury języka staroobrzędowców w Polsce* [w:] „Acta Baltico-Slavica”, 37, Warszawa 2013.

z powodu opublikowania ich wyników kilka lat temu nie mogli posiadać. Niniejsza dysertacja poszerza wiadomości na temat starowierców o te, które były wcześniej niedostępne lub bardzo trudno dostępne ze względu na odległość geograficzną, a także o perspektywę interdyscyplinarną. Wśród wielu publikacji współczesnych badaczy staroprawosławia (oprócz wymienionych wcześniej: Stefan Grzybowski, Michał Głuszkowski, Dorota Paśko-Koneczniak, Magdalena Ziółkowska-Mówka, Magdalena Grupa-Dolińska, Helena Pocietina, Andrzej Grondowski, Joanna Orzechowska, Zoja Jaroszewicz-Pierśławcew, Urszula Cierniak, Aleksandra Sulikowska-Belczowska, Urszula Nalaskowska, Angelika Pawlaczyk) odnalazłam czternaście o tematyce pokrewnej do tematu niniejszej dysertacji. Tekst *Zmiany w tradycyjnej kulturze i obyczajowości staroobrzędowców w Polsce* Irydy Grek-Pabisowej ukazał się w 1999 roku, w jubileuszowym zbiorze opublikowanym z okazji 45-lecia pracy naukowej tej wybitnej badaczki, jednej z pionierek badań nad staroobrzędowcami⁷. Trzy artykuły o zbliżonej tematyce napisał Krzysztof Snarski – są to odpowiednio *Dezintegracja i reintegracja społeczności starowierczych*⁸ oraz *Stereotypowy i rzeczywisty wizerunek polskiego staroobrzędowca*⁹, opublikowane w „Roczniku Augustowsko-Suwalskim” w tomie 6 z 2006 roku i w tomie 7 z roku 2007 oraz artykuł *Zespół śpiewaczy Riabina z Gabowych Grądów i jego wkład w zachowanie tradycyjnej kultury staroobrzędowców*, który ukazał się w pierwszym tomie książki *Rosja w dialogu kultur*, wydanej przez Wydawnictwo Naukowe UMK w 2015 roku¹⁰. Snarski napisał także w 2017 roku artykuł *Kroniki Wacława Fiedotowa i ich rola w kształtowaniu tożsamości kulturowej staroobrzędowców*, który został opublikowany na łamach czasopisma „Emigrantologia Słowian”¹¹. W 2006 roku ukazał się również artykuł Adama Pogorzelskiego *Przemiany wizerunku polskich staroobrzędowców w polskiej literaturze naukowej i okolicach (1856-1989)*, opublikowany w trzecim numerze „Almanachu Sejneńskiego”¹². Kolejnym tekstem jest praca licencjacka Natalii Gburzyńskiej, napisana pod kierunkiem profesora

⁷ I. Grek-Pabisowa, *Zmiany w tradycyjnej kulturze i obyczajowości staroobrzędowców w Polsce*, [w:] *Staroobrzędowcy: szkice z historii, języka, obyczajów: wybór prac z okazji 45-lecia pracy naukowej*, Warszawa 1999, s. 293–295.

⁸ K. Snarski, *Dezintegracja i reintegracja społeczności starowierczych* [w:] „Rocznik Augustowsko-Suwalski”, tom 6, 2006, <http://www.astn.pl/r2006.htm>, data dostępu 29.12.2022.

⁹ Idem, *Stereotypowy i rzeczywisty wizerunek polskiego staroobrzędowca* [w:] „Rocznik Augustowsko-Suwalski”, tom 7, 2007, <http://www.astn.pl/r2007.htm>, data dostępu 29.12.2022.

¹⁰ Idem, *Zespół śpiewaczy Riabina z Gabowych Grądów i jego wkład w zachowanie tradycyjnej kultury staroobrzędowców*, [w:] *Rosja w dialogu kultur*, t. 1, pod red. K. Dembskiej, M. Głuszkowskiego, Toruń 2015, s. 213–226.

¹¹ Idem, *Kroniki Wacława Fiedotowa i ich rola w kształtowaniu tożsamości kulturowej staroobrzędowców*, „Emigrantologia Słowian” vol. 3 (2017), s. 101–109.

¹² A. Pogorzelski, *Przemiany wizerunku polskich staroobrzędowców w polskiej literaturze naukowej i okolicach (1856-1989)* [w:] „Almanach Sejneński”, Sejny 2006, s. 257-287.

Michała Głuszkowskiego z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu w 2011 roku, zatytułowana *Tradycje i kultura staroobrzędowców na ziemiach polskich. Wyniki badań z II połowy XX wieku a stan obecny*¹³. Stefan Pastuszewski w 2013 roku w „Podlaskim Kwartalniku Kulturalnym” opublikował artykuł *Starowierzy w polskiej literaturze pięknej*¹⁴, zaś trzy lata później, w tym samym periodyku – artykuł *Wizerunek staroprawosławia w potocznej świadomości*¹⁵. Artykuł *Opozycja „przeszłość – teraźniejszość” w wypowiedziach staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego* autorstwa Adama Jaskólskiego z Uniwersytetu Warszawskiego, poruszający temat zmian zachodzących wśród starowierców i ich oceny tych zjawisk ukazał się w drugim tomie „Przeglądu Środkowo-Wschodniego” z 2017 roku¹⁶. W tymże roku ukazała się książka Stefana Pastuszewskiego *Zarys najnowszych dziejów wspólnot staroobrzędowców w Polsce (1939-2016)*¹⁷. Jedną z najnowszych pozycji jest artykuł Angeliki Pawlaczyk „*А теперь всё по-другому...*” – что изменилось в жизни старообрядцев? (на примере поэтических произведений староверки старшего поколения августовского региона) z trzeciego tomu „Emigrantologii Słowian”¹⁸. W 2019 roku na łamach periodyku „Acta Neophilologica” opublikowano artykuł Joanny Szydłowskiej *Od egzotykcji do inspiracji. Mazurscy staroobrzędowcy w polskich narracjach fiction i non-fiction w XX i XXI wieku*¹⁹. Ostatnią i zarazem najnowszą publikacją, poruszającą również temat zmian w społeczności staroobrzędowców na Łotwie, jest artykuł Stanisława Remiszewskiego *Staroobrzędowcy w Polsce i na Łotwie – zachowawczość, przemiany, trwałość kultury* w tomie pokonferencyjnym „Małe Miasta. Ruch i zmiana”²⁰.

¹³ N. Gburzyńska, *Tradycje i kultura staroobrzędowców na ziemiach polskich* [w:] „Toruńskie Studia Międzynarodowe”, Toruń 2011, nr 1 (4), <https://repozytorium.umk.pl/bitstream/handle/item/2761/TIS.2011.001%2CGburzynska.pdf>, data dostępu 29.12.2022.

¹⁴ S. Pastuszewski, *Starowierzy w polskiej literaturze pięknej...*, s. 7-29.

¹⁵ S. Pastuszewski, *Wizerunek staroprawosławia w potocznej świadomości...*, s. 22-28.

¹⁶ A. Jaskólski, *Opozycja „przeszłość – teraźniejszość” w wypowiedziach staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego* [w:] „Przegląd Środkowo-Wschodni”, 2, Warszawa 2017, <http://psw.uw.edu.pl/archiwum/2-2017/spis-tresci/opozycja-przeszlosc-terazniejszosc-w-wypowiedziach-starobrzędowcow-regionu-suwal-sko-augustowskiego/>, data dostępu 01.04.2024.

¹⁷ S. Pastuszewski, *Zarys najnowszych dziejów wspólnot staroobrzędowców w Polsce (1939-2016)*, Kielce 2017.

¹⁸ A. Pawlaczyk, „*А теперь всё по-другому...*” – что изменилось в жизни старообрядцев? (на примере поэтических произведений староверки старшего поколения августовского региона) [w:] „Emigrantologia Słowian” vol. 3, 2017, s. 55-63.

¹⁹ J. Szydłowska, *Od egzotykcji do inspiracji. Mazurscy staroobrzędowcy w polskich narracjach fiction i non-fiction w XX i XXI wieku* [w:] „Acta Neophilologica”, XXI (2), Olsztyn 2019, s. 253-274.

²⁰ S. Remiszewski, *Staroobrzędowcy w Polsce i na Łotwie – zachowawczość, przemiany, trwałość kultury* [w:] *Małe Miasta. Ruch i zmiana*, red. Mariusz Zemło, Białystok – Dębica – Supraśl 2024, s. 681-694.

Materiały fonograficzne

Bardzo ważne miejsce w bibliografii pracy zajmują nagrania rozmów ze starowiercami. Nagrania przeprowadzano w pierwszym dziesięcioleciu XXI wieku w dwóch miejscowościach zamieszkiwanych przez staroobrzędowców²¹. Rozmowy zostały przeprowadzone tylko w tych lokalizacjach, które odwiedzali pracownicy i studenci Katedry Języków Słowiańskich Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. Wywiady, rozmowy, które posłużyły do wydobycia informacji we wspomnianych miejscowościach były pomocne w ustaleniu, czy badane zjawiska zostały zauważone oraz jak są oceniane z perspektywy staroobrzędowców z różnych grup wiekowych.

Osobom, które zgodziły się wziąć udział w badaniach oraz wyraziły zgodę na nagrywanie przeprowadzanych rozmów zapewniono pełną anonimowość. W tym celu skonstruowano specjalny system opisu nagrań, dostarczający informacji co do osoby informatora, jego wieku, zamieszkiwanej przez tę osobę miejscowości oraz roku, w którym powstało nagranie.

Aby podać precyzyjne dane odnośnie do osoby informatora, jego wieku, miejsca zamieszkania oraz roku, w którym powstało dane nagranie, autorka skonstruowała prosty system identyfikacji, zawierające cztery wspomniane wyżej elementy, a więc:

Płeć	Rok urodzenia	Miejscowość	Rok nagrania

Legenda:

Symbol	Znaczenie
K / M	K – kobieta, M – mężczyzna
Cztery cyfry	Rok urodzenia
GG, W, A, RR, S, BR, P, B	Miejscowości: Gabowe Grądy, Wodзилki, Augustowo, Rosochaty Róg, Sztabinki, Buda Ruska, Pogorzelec, Bór
Cztery cyfry	Rok powstania nagrania

Przykładowy opis nagrania może wyglądać następująco:

²¹ Zob. *Dokumentacja rosyjskiej gwary staroobrzędowców w północno-wschodniej Polsce - internetowa baza danych*, OPUS - 2011/01/B/HS2/00505, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Katedra Filologii Słowiańskiej, <https://starover.umk.pl/>, data dostępu 28.08.2024.

co oznacza, że dane nagranie poddane analizie powstało w 2001 roku z udziałem kobiety-informatorki, urodzonej w 1945 roku, mieszkającej w miejscowości Gabowe Grądy.

Materiały fotograficzne i ilustracje

Bogata historia staroobrzędowców została utrwalona na obrazach artystów, takich jak Piotr Miasojedow, Wasilij Surikow, Aleksiej Kiwszenko, Aleksandr Litowczenko, Siergiej Miradowicz, Wiaczesław Schwarz, Siergiej Miłoradowicz i inni, a także na wielu ikonach oraz – znacznie później – na fotografiach. Bohaterami obrazów i ikon były najważniejsze postaci, które przyczyniły się do powstania i rozwoju ruchu staroobrzędowego, czyli patriarcha Nikon, car Aleksy Michajłowicz, protopop Awwakum, bojarynia Morozowa i wielu innych, nieznanych z imienia i nazwiska męczenników. Dzieła te zostają w części włączone do niniejszej pracy jako materiał ilustracyjny bezpośrednio w tekście rozdziałów. Dokumentowano także życie codzienne starowierców (z czasem zaczęli to robić sami staroobrzędowcy). W tym względzie nieocenioną wartość ma zbiór fotografii, wykonanych przez jednego z najsłynniejszych polskich badaczy staroprawosławia, Eugeniusza Iwańca. Znajdują się one w publikacjach na temat staroobrzędowców.

W 2007 roku nakładem Fundacji Miasto opublikowano dwujęzyczny (polsko-rosyjski) album *Rosjanie – staroobrzędowcy w Polsce. Русские старообрядцы в Польше*.

Album prezentuje wyjątkową, dotychczas właściwie niepublikowaną, obszerną i skrupulatną dokumentację fotograficzną życia polskich Rosjan – staroobrzędowców, prowadzoną od kilkudziesięciu lat przez dr hab. Eugeniusza Iwańca. W większości są to fotografie wykonane przez samego badacza, lecz znajdują się tu również reprodukcje bardzo starych fotografii, do których E. Iwaniec dotarł w wyniku bibliotecznych kwerend i zmuśnionych penetracji archiwów. Po drugie, część zdjęć zamieszczonych w albumie stanowią fotografie zrobione przez samych Rosjan – staroobrzędowców – nieznanych i niedocenianych dokumentalistów życia kulturalnego własnej mniejszości – a także fotografie pochodzące z prywatnych albumów rodzinnych, wykonane w dawnym czasie przez nieznane już osoby. Po trzecie, pewna ilość publikowanych zdjęć pochodzi z kolekcji

osób, które zawodowo zajmują się fotografią i tylko przypadkowo zetknęły się ze społecznością polskich Rosjan – staroobrzędowców, garść innych – od ludzi, których ze starowierami łączyły więzy przyjaźni. W związku z tak dużą różnorodnością autorów oraz wyjątkowością źródeł z jakich pochodzą prezentowane tu fotografie, znaczna ich większość nie była dotychczas publikowana – a więc są to świadectwa właściwie nieznane²².

Rzeczona publikacja została dołączona do niniejszej pracy w formie aneksu.

Struktura pracy

Niniejsza dysertacja, ze względu na swój komparatystyczny charakter, została podzielona na dwie części – historyczną i współczesną oraz teoretyczną i empiryczną.

Pierwszy rozdział, zatytułowany „Staroobrzędowcy – od powstania do współczesności. Szkic historyczny” poświęcony został wydarzeniom, które doprowadziły do pojawienia się staroobrzędowców w XVII wieku. Rozdział ten zawiera analizę historii Imperium Rosyjskiego ze szczególnym uwzględnieniem osób i wydarzeń, które przyczyniły się do wykształcenia się ze społeczeństwa rosyjskiego grupy staroobrzędowców. Przedstawienie ważnych postaci tamtej epoki wraz z ich najistotniejszymi dokonaniem pozwoliło na określenie powodów, którymi kierowały się osoby sprzeciwiające się reformie patriarchy Nikona, stojące na czele ruchu wiernego starym formom obrzędowości. W rozdziale tym zawarto szczegółowy opis reformy cerkiewnej, przeprowadzonej w drugiej połowie XVII wieku przy wsparciu cara. Sprzeciw wobec zmian w obrzędach cerkiewnych i jego konsekwencje również zostaną omówione w tym rozdziale. Także opis i wyjaśnienie zjawiska męczeństwa wśród starowierców stanowi jego fragment. Kolejny podrozdział, „Ruchy przesiedleńcze i diaspora staroobrzędowców” służy przedstawieniu dalszych losów staroobrzędowców w związku z wydarzeniami opisanymi we wcześniejszej części tego rozdziału. Przedstawione zostaną w nim zarówno dzieje osadnictwa staroobrzędowego w Azji, Ameryce, Australii, Afryce i Europie, jak i najnowsze wiadomości dotyczące zamieszkałych na każdym z kontynentów wspólnot. Analizie zostaną poddane ruchy przesiedleńcze starowierców. Wymienione będą też najważniejsze ośrodki

²² A. Pogorzelski, O. Pogorzelska, *Rosjanie – staroobrzędowcy w Polsce. Русские старообрядцы в Польше*, Suwałki 2007, s. 8.

staroobrzędowców. Obecna sytuacja lokalnych mniejszości i stosunkowo nowe zjawisko reemigracji do Federacji Rosyjskiej zostają omówione jako finalny punkt rozdziału.

Rozdział drugi, „Tradycyjny model życia staroobrzędowców” skupia się na przedstawieniu tradycji staroobrzędowców. Podzielono go na siedem podrozdziałów, z których każdy opisuje inny, kolejny według chronologii etap życia w starowierskiej wspólnoty. Pierwszy z nich opisuje tradycje sfery religijno-kulturalnej dotyczące chrztu, drugi – dzieciństwa i odbieranej przez staroobrzędowców w przeszłości edukacji, trzeci prezentuje fazę dorosłości, zaś czwarty definiuje zwyczaje staroprawosławnych odnoszące się do wydarzenia koronującego dorosłość, czyli zawarcia związku małżeńskiego. Tradycyjny wygląd zewnętrzny staroobrzędowców, ich zwyczaje i sposoby spędzania wolnego czasu są tematem podrozdziału piątego. Podrozdział szósty i siódmy dotyczą odpowiednio śmierci oraz pogrzebu i pielęgnowania pamięci o zmarłych w tradycyjny dla starowierców sposób.

Rozdział trzeci, „Zmiany w tradycji religijnej, kulturowej i społecznej w mniejszości staroobrzędowców” różni się strukturą od rozdziału drugiego ze względu na materiały, na których jest oparty. Posiada cztery podrozdziały. Pierwszy podrozdział opisuje analizowany materiał badawczy. Drugi podrozdział przedstawia kontrast pomiędzy pojęciami „przeszłość” i „teraźniejszość”, pojawiającymi się w wypowiedziach członków badanej wspólnoty. Trzeci podrozdział traktuje o zmianach w społeczności zauważanych przez samych starowierców (na podstawie przeprowadzanych z nimi wywiadów-rzek oraz przykładów z literatury naukowej). Ostatni, czwarty podrozdział to próba prognozowania przyszłości staroobrzędowej mniejszości w Polsce.

Rozdział czwarty, „Działania podejmowane w celu zachowania odrębności i podtrzymywania tradycji staroobrzędowców” dokumentuje współczesne zjawisko dotyczące staroobrzędowców, a mianowicie ich wysiłki dla zabezpieczenia swojej kultury i tradycji. W tym rozdziale omawia się działalność krzewiącą wiedzę o starowiercach zarówno wśród członków wspólnoty, jak i osób spoza niej, obecność staroprawosławnych w mediach informacyjnych (środkach masowego przekazu i mediach społecznościowych). Przedstawieni zostaną też artyści starowierscy wraz ze swoim dorobkiem. Ostatnim elementem kończącego pracę rozdziału jest analiza działalności staroobrzędowców poza wspólnotą, czyli ich uczestnictwo w badaniach naukowych nad mniejszością oraz podejmowane przez nich inicjatywy popularyzatorskie.

Informacje z analizy i porównania pozyskanych danych posłużyły jako punkt wyjścia do sformułowania wniosków, odnoszących się do postawionych w pracy hipotez i pytań badawczych. Wybór takiej struktury dysertacji zapewnia usystematyzowane i całościowe przedstawienie wyników prowadzonych badań.

Założenia pracy. Cel badań, pytania i hipotezy badawcze

Wspólnoty narodowe, etniczne i religijne podlegają procesom ewolucyjnym w niemniejszym niż grupy homogeniczne stopniu. Można zaryzykować stwierdzenie, że w ich przypadku zmiany te są podwójnie ważne, ponieważ dotyczą nie tylko życia codziennego we wszystkich jego aspektach, lecz również mają wpływ na tradycje i dziedzictwo kulturowe mniejszości. Obserwację tą można odnieść także do polskiej wspólnoty staroobrzędowców.

Głównym celem badań jest zaobserwowanie i rozpoznanie zmian zachodzących w różnych sferach życia członków mniejszości staroobrzędowców zamieszkałej w Polsce wraz z określeniem stopnia świadomości samych staroobrzędowców w odniesieniu do wspomnianych zmian. Drugim jest określenie stosunku przedstawicieli badanej wspólnoty do zachodzących przemian oraz działań, podejmowanych przez starowierców dla zachowania ich dziedzictwa i tradycji. Trzecim celem badawczym jest porównanie modelu życia starowierców, znanego z literatury przedmiotu, z modelem współczesnym.

Aby osiągnąć założone cele, postawiono następujące pytania badawcze:

Jaki jest tradycyjny model życia starowierców? Czy w XXI wieku zaszły w nim zmiany? Jeśli tak, to w jakich sferach? Czy przemianom uległ każdy aspekt życia? Czy starowiercy dostrzegają zachodzące transformacje? Jak je postrzegają? Czy podejmują działania, mające na celu utrwalenie ich dziedzictwa kulturowego? Jeżeli tak, jakie?

Odpowiedzi na powyższe pytania pomogą w zweryfikowaniu hipotez badawczych, omówionych w kolejnym akapicie.

W niniejszej dysertacji poddane zostaną analizie następujące hipotezy badawcze:

– w mniejszości staroobrzędowców zachodzą swoiste dla społeczeństwa polskiego przemiany, dotyczące sfery religijnej i kulturowej, takie jak emigracja osób młodych

do miast, starzenie się społeczeństwa, jego unifikacja związana z postępem technologicznym i równocześnie problemy osób, które nie rozwinęły kompetencji cyfrowych, wynikające z unifikacji zanikanie tradycji,

– starowiercy nie tylko zauważają zachodzące zmiany, lecz również podejmują działania w celu rozpropagowania, utrwalenia i przekazania swojej kultury kolejnym pokoleniom,

– obraz życia staroprawosławnych, znany z publikacji z XX wieku, różni się od tego z pierwszego dwudziestolecia XXI wieku skalą zachodzących zmian oraz stosunkiem staroobrzędowców do nich.

Metodologia

Głównym celem dysertacji jest odpowiedź na powyższe pytania badawcze. Aby zachować porządek i przejrzystość pracy, zasadne jest wprowadzenie kolejności omawiania poszczególnych zagadnień, co znalazło swoje odzwierciedlenie w zastosowanej metodologii. Badania naukowe każdego rodzaju rozwijają swój plan działania, *modus operandi*, pod kątem wykorzystania sprawdzonych metod jakościowych i ilościowych. Jak odnotowuje Jan Pieterse w odniesieniu do teologii, „Należy zauważyć, że w teologii praktycznej termin «empiryczny» jest interpretowany bardzo szeroko. Teologizacja praktyczna pozostaje blisko rzeczywistości [...]. To samo w sobie można uznać za «empiryczne»”²³. Pieterse jako przykłady metod jakościowych podaje studia przypadków i wywiady, zaś jako przykłady metod ilościowych – statystyczne przetwarzanie danych i wyników, uzyskanych między innymi dzięki wykorzystaniu kwestionariuszy²⁴. Warto nadmienić, że metody te nie są przeciwieństwami, lecz wzajemnie się uzupełniają²⁵.

W niniejszej dysertacji materiały bibliograficzne oraz fonograficzne zostały przeanalizowane z wykorzystaniem powyższych metod w odniesieniu do wszystkich sfer życia mniejszości staroobrzędowców, aby odnieść się do ich historii, zmian zachodzących we wspólnocie i jej rozwoju. Posłużyły one również do opisu i analizy trudności napotykaných przez mniejszość staroobrzędowców, działań jej członków

²³ J. N. Pieterse, *Development theory: deconstructions/reconstructions*, London 2001, s. 14.

²⁴ Ibidem.

²⁵ J. van der Ven, *Practical Theology: an Empirical Approach*, Leuven 1998, s. 58-60.

na rzecz podtrzymywania, kontynuowania i przekazywania tradycji oraz procesów asymilacyjnych, którym poddani są staroobrzędowcy w Polsce (jak każda mniejszość bez względu na jej charakter).

Aby szczegółowo opisać przeprowadzone działania wskazuje się obszary, w obrębie których prowadzono badania nad tematem „Staroobrzędowcy w Polsce – między tradycją a zmianami społecznymi i cywilizacyjnymi w XXI wieku. Studium religijno-kulturowe”. W tym miejscu należy zauważyć, że prowadzone badania można określić jako socjologiczne, ponieważ analizowano wypowiedzi staroobrzędowców, ich działania, poczynania i wpływ na innych. Obiektem badań była grupa socjologiczna, a konkretnie mniejszość religijna i etniczna, mająca wspólną historię, mentalność, system wartości, kulturę, wiarę, folklor i język. Należy podkreślić, że zarówno mniejszość, jak i cały naród stanowi pewien rodzaj organizmu, które wzajemnie na siebie oddziałują, nie można więc rozpatrywać historii mniejszości bez odwołania się do historii całego narodu. Musi zatem zostać tutaj wprowadzone podejście holistyczne. Mówiąc najogólniej, holizm zakłada, że części pewnej całości nie funkcjonują jako odrębne jednostki, lecz jako jej elementy składowe, zaś między częściami a całością zachodzą powiązania, wpływające na oba byty. W świetle podjętych badań podejście holistyczne i multidyscyplinarne zostało uznane za właściwe, ponieważ jest ono nieodzowne ze względu na zróżnicowany charakter materiału badawczego. Poniższe sekcje wstępu rzucają światło na metody, które zostały wybrane do niniejszych badań. Warto zauważyć, że samo słowo „metoda” odnosi się do podejmowanych czynności, które wiążą się z wybranymi strategiami badawczymi²⁶.

W procesie przygotowywania niniejszej pracy wykorzystano różne metody badawcze, zarówno jakościowe, jak i ilościowe. Badania jakościowe zostały opisane w literaturze metodologicznej jako takie, które bazują na wielu prądach filozoficznych i badają różne przejawy życia ludzkiego, wśród nich wierzenia, moralność i etykę, wyobraźnię i kulturę²⁷.

²⁶ J. Bardach, *Themis a Clio, czyli prawo z historią*, Warszawa 2001, s. 12 [w:] M. Górnicka, *Wersja systemowa metody historyczno-prawnej na przykładzie prawa dowodowego w polskiej procedurze karnej*, „Folia Iuridica Universitatis Wratislaviensis”, vol. 4 (2), Wrocław 2015, s. 11, data dostępu 01.07.2021.

²⁷ F. J. Wertz, K. Charmaz, L. M. McMullen, R. Josselson, R. Anderson, E. McSpadden, *Five Ways of Doing Qualitative Analysis. Phenomenological Psychology, Grounded Theory, Discourse Analysis, Narrative Research, and Intuitive Inquiry*, New York 2011, s. 16-18.

Metoda ilościowa, będąca jedną z wykorzystanych w niniejszej dysertacji,

to strategia badawcza, która koncentruje się na kwantyfikacji gromadzenia i analizy danych. [...] Powstaje z podejścia dedukcyjnego, w którym nacisk kładzie się na testowanie teorii, ukształtowanego przez filozofie empiryczne i pozytywistyczne²⁸.

Ta technika, powiązana z naukami przyrodniczymi, stosowanymi, formalnymi i społecznymi, promuje obiektywne empiryczne badanie obserwowalnych zjawisk w celu przetestowania i zrozumienia relacji. Odbywa się to za pomocą szeregu metod i technik kwantyfikacji, odzwierciedlających jego szerokie zastosowanie jako strategii badawczej w różnych dyscyplinach akademickich²⁹.

W badaniach ilościowych mierzy się wiele zmiennych z dużej liczby przypadków, a dane są podsumowywane i analizowane za pomocą technik statystycznych. Badania ilościowe można podzielić na opisowe, analityczne lub eksperymentalne. Są praktycznie zaprojektowane do testowania teorii³⁰. Przy ich użyciu badano, czy mniejszość staroobrzędowców w Polsce, będąca częścią społeczeństwa polskiego podlega procesom zmian i asymilacji, mającym wpływ na jej codzienne życie oraz wspomniane w tytule dysertacji sfery. Ponieważ niewyobrażalne jest podważanie ogromnej wiedzy historycznej na temat staroobrzędowców oraz historii i rozwoju tej grupy, dokonano rekapitulacji jej dziejów, aby stworzyć solidne tło historyczne, będące podstawą do dalszych badań. Dziedzina teologii praktycznej kwalifikuje tę metodę jako jakościową, mającą charakter narracyjny.

Metoda ilościowa została użyta przy analizie nagrań, które zajmują poczesne miejsce w bibliografii pracy i stanowią materiał badany w III i IV rozdziale dysertacji. Są to nagrania audio rozmów ze staroobrzędowcami mieszkającymi w różnych miejscowościach na terenie Polski, pozyskane przez pracowników Katedry Języków Słowiańskich Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, w posiadanie których weszłam będąc częścią zespołu badawczego realizującego badania nad społecznością staroobrzędowców. Staroobrzędowcy poddani wywiadowi pochodzą ze wszystkich grup wiekowych i pełnią różne role w każdej konkretnej społeczności. Wypowiedzi osób, których dane zostały ukryte, aby zapewnić uczestnikom badań anonimowość, zostały

²⁸ A. Bryman, *Social Research Methods*, Oxford 2012.

²⁹ Zob. E. R. Babbie, *The practice of social research*, Belmont, 2010; D. Mujis, *Doing Quantitative Research in Education with SPSS*, Thousand Oaks 2004; L. M. Given, *The SAGE Encyclopedia of Qualitative Research Methods*, Thousand Oaks 2008.

³⁰ Zob. J. W. Creswell, *Research Design: Qualitative and Quantitative Approaches*, London 1994; J. M. Morse, P. A. Field, *Qualitative Research Methods for Health Professionals*, London 1995; G. R. Taylor, *Integrating Quantitative and Qualitative Methods in Research*, Lanham 2000.

zbadane i porównane aby pokazać, czy i w jaki sposób staroobrzędowcy postrzegają zmiany zachodzące w ich społeczności.

W niniejszych badaniach zajęto stanowisko badawcze z zakresu teologii praktycznej. Teologia praktyczna jest bowiem obustronnie krytycznym powiązaniem badanego fundamentu teoretycznego z praktyką współczesności³¹. Badania są zatem ulokowane w obszarze teologii praktycznej. Procesy zachodzące w społeczności mniejszości religijnej, mające różnorakie podłoże, wpływające na wszystkie sfery życia, w tym duchową, i zmieniające kodeks etyczny i tradycje członków wspólnoty staroobrzędowców, są zjawiskami zakorzenionymi w praktyce.

Kolejną metodą wykorzystaną w pracy jest metoda eksploracyjna. Słowo *eksploracja* pochodzi z języka łacińskiego (łac. *exploratio*) i oznacza badanie, zaś „projekt eksploracyjny wyszczególnia nieoczekiwane dane i pozwala uniknąć przeoczenia kluczowych wzorców, które mogą istnieć”³². W naukach humanistycznych³³ identyfikacja i eksploracja wzorców jest uważana za kluczową zarówno dla teorii, jak i praktyki. Projekt badania eksploracyjnego musi być wystarczająco elastyczny, aby umożliwić rozważenie wielu różnych aspektów zjawiska, ponieważ nacisk kładzie się na wnoszenie nowych spostrzeżeń i wysnuwanie nowych wniosków. W niniejszej dysertacji zbadano wypowiedzi przedstawicieli mniejszości staroobrzędowców, którzy w różny sposób postrzegają zmiany zachodzące w ich wspólnocie i przypisują im różne podłoże.

Trzecią wykorzystaną w pracy metodą badawczą jest metoda kontekstowa. Słowo *kontekst* pochodzi od łacińskiego *contextus* i oznacza zależność, związek. Kontekstowy charakter badania opiera się na fakcie, że analizuje ono zjawiska pod kątem ich zależności. Przeprowadzone badania można opisać jako kontekstowe, ponieważ dotyczą zdarzeń w ich bezpośrednim otoczeniu lub kontekście³⁴. Kontekst implikuje warunki i sytuacje wydarzenia. Niniejsze badanie jest kontekstowe, ponieważ koncentruje się na czynnikach wpływających na procesy zachodzące we wspólnocie staroobrzędowców i podejmowanych przez nich działaniach, będących reakcją na wspomniane zmiany.

³¹ D. Tracy, *Dimensions of practical theology* [w:] D. Browning, *Practical Theology*, San Francisco 1983, s. 76.

³² J. W. Turkey, *Exploratory Data Analysis*, Boston 1977.

³³ Zdaniem autorki teologię można zaliczyć do grona nauk humanistycznych ze względu na jej przedmiot, czyli Objawienie, a więc relację Boga z człowiekiem oraz stosowane metody, tożsame z metodami stosowanymi w naukach humanistycznych.

³⁴ E. R. Babbie, J. Mouton, *The Practice of Social Research*, Cape Town 1998, s. 133.

Metodą również wykorzystaną w badaniach jest metoda fenomenologiczna. Pochodzące z greckiego słowo *fenomen* (gr. *phainómenon*) w szerszym rozumieniu oznacza każdy fakt empiryczny, który można poddać badaniu. Helen Streubert i Dona Carpenter wyjaśniają, że fenomenologia jest nauką, której celem jest opisanie określonych zjawisk „jako przeżytych doświadczeń”³⁵. Metodologia badań fenomenologicznych jest jednak trudna do wyjaśnienia. Wynika to po części z niechęci fenomenologów do kładzenia większego nacisku na czas lub sekwencję wydarzeń. Fenomenolodzy są zdania, że jasna definicja metodologii ogranicza kreatywność badaczy.

Ze względu na fakt, że praca dotyczy mniejszości, której powstanie sięga kilku wieków wstecz, piąta metoda badawcza jest metodą historyczną. Trawestując słowa Marii Górnickiej³⁶ można stwierdzić, że podłoże podejścia historycznego stanowi fakt, że religia, teologia i ogólnie pojmowana sfera duchowa jest częścią kultury społecznej, a dzięki podejściu historycznemu możliwe jest poznanie oddziaływania kultury danego państwa i kultury państw sąsiednich na sferę religii. Podejście historyczne w teologii nie może być jednak wyizolowane od innych metod i technik badawczych. Konieczna staje się integracja perspektywy historycznej z innymi perspektywami, na przykład socjologiczną, antropologiczną czy teologiczną.

W niniejszej dysertacji używano również metody filologicznej, polegającej na odczytywaniu i interpretacji znaczenia języka, w którym zostało spisane źródło historyczne, a także tłumaczeniu zebranych materiałów w językach obcych (głównie języki: angielski, rosyjski z okresu zjednoczeniowego³⁷ oraz nowożytnego, hiszpański) na język polski, jak również ustalaniu faktów na podstawie danych językowych. Dokonano także badań zebranych materiałów audio, polegających na ich odsłuchaniu i możliwie jak najściślejszym oddaniu ich znaczenia bez konieczności użycia transkrypcji fonetycznej³⁸, która może nastroczać trudności podczas lektury pracy.

³⁵ H. J. Streubert, D. R. Carpenter, *Qualitative Research in Nursing: Advancing the Humanistic Imperative*, Philadelphia 1999, s. 43.

³⁶ M. Górnicka, op. cit.

³⁷ Okres zjednoczeniowy, nazywany także okresem moskiewskim, okresem Państwa Moskiewskiego lub okresem Księstwa Moskiewskiego w historii języka rosyjskiego trwał, według różnych źródeł, od XIV do końca XVII lub od XVI do XVIII wieku. Zob. Z. Barański i A. Semczuk (red.), *Literatura rosyjska w zarysie, część I*, Warszawa 1972, s. 62-63.

³⁸ Transkrypcja fonetyczna – „system pisowni lub system konwersji pisma oparty na zasadzie ścisłej odpowiedniości głosek i liter - jednej głosce odpowiada tu zawsze jeden znak (czasem z diakrytyką), a jednemu znakowi jedna głoska. W węższym rozumieniu jest to sposób zapisu wymowy danego języka za pomocą ustalonego wzorca zrozumiałego także dla osób nieznających obowiązujących w piśmie tego języka zasad ortografii”, K. Polański, *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Wrocław 1999, s. 611.

Ostatnią z zastosowanych w niniejszej pracy metod jest metoda porównawcza, zwana też komparatywną. Jak stwierdza Devin Griffiths,

Metoda porównawcza, rozumiana jako analiza dwóch lub więcej systemów relacji przeprowadzana w celu odnalezienia powszechnych wzorów oraz różnic (istnienie owych wzorów zazwyczaj tłumaczy się wspólną genealogią lub identycznym dostosowaniem się do określonych, wspólnych warunków historycznych), pojawiła się na przełomie osiemnastego i dziewiętnastego wieku jako wiodąca metoda odnajdywania cech wspólnych niezwykle wielu zjawisk estetycznych, społecznych oraz naukowych przynależnych do całego szeregu obszarów badań, od filologii po anatomię, od geologii po socjologię³⁹.

Celem badań porównawczych jest ocena aktualnego stanu wiedzy oraz wyznaczenie możliwych kierunków procesów badawczych. Struktura wspomnianych badań porównawczych powinna zawierać trzy elementy: przedmiot wzorcowy, przedmiot porównywany, który porównujemy z wzorcowym oraz metodę porównania. Przeprowadzone badania mogą zostać określone jako badania porównawcze, ponieważ konfrontują stan opisany w wielu publikacjach naukowych dotyczących staroobrzędowców ze stanem obecnym, akcentując podobieństwa i różnice między oboma przypadkami.

Analiza historyczna bywa kwalifikowana jako należąca do metod jakościowych, która na podstawie źródeł historycznych odnotowuje dużą liczbę detali. W samej nazwie metody znajduje się przymiotnik „porównawczy”, gdyż badacze niebędący historykami próbują zidentyfikować powtarzalne w różnych epokach modele i wzory, co stoi w opozycji do działań historyków, najczęściej charakteryzujących dane wydarzenia. Metoda ta może zostać użyta w badaniach nad mniejszością starowierców, ponieważ analizowane, dekodowane i poddawane krytyce są dokumenty i źródła historyczne. Obecna jest również metoda indukcyjna (polegająca na wyciąganiu wniosków na podstawie informacji w źródłach) i dedukcyjna (uzyskująca wiedzę pośrednio, bazująca na danych poza źródłowych).

³⁹ D. Griffiths, *Metoda porównawcza a historia współczesnych nauk humanistycznych* [w:] „Tekstualia”, nr 3 (54), Warszawa 2018, s. 5.

Daty

Datowanie wydarzeń historycznych w pracy jest używane dwojako, jako skutek wprowadzenia w 1917 roku w Imperium Rosyjskim kalendarza gregoriańskiego (wcześniej obowiązywało datowanie według kalendarza juliańskiego). Spowodowało to dziesięciodniową rozbieżność w datowaniu między starym a nowym stylem w wieku XVII, w którym dokonano reform cerkiewnych, 11 dni w wieku XVIII, 12 dni w wieku XIX⁴⁰. Ze względu na różnice między kalendarzami niektóre daty w pracy zostały zapisane przy użyciu kalendarza juliańskiego i gregoriańskiego w nawiasach (tak jak w pracach – między innymi – Władysława Andrzeja Serczyka⁴¹).

Terminologia

W związku z faktem, iż polska mniejszość staroobrzędowców będąca obiektem badań wywodzi się od mieszkańców Imperium Rosyjskiego, w pracy pojawiają się rozmaite nazwy, odnoszące się zarówno do sfery teologicznej, jak i historycznej, społecznej i kulturowej życia starowierców w historii i współcześnie. Nazwy te zostały wydzielone kursywą w tekście dysertacji oraz opatrzone je wyjaśnieniem w miejscach, gdzie wymaga tego jasność przekazu. Dla uniknięcia nieporozumień przyjęto zasadę stosowania najbardziej rozpowszechnionej formy nazewnictwa (wraz z przytoczonymi w miarę możliwości nazwami mniej popularnymi), stosowaną również w przypadku słów, mogących się wydawać kalką z języka rosyjskiego, na przykład kiot, kiwot, kiwotka, zwana też bożniczką, bożonką, bożenką. Stosowano także zasady latynizacji alfabetu rosyjskiego⁴².

⁴⁰ Kalendarz juliański - kalendarz słoneczny, wprowadzony w 46 r. p.n.e. przez Juliusza Cezara, przyjęty przez Kościół i rozpowszechniony w średniowiecznej Europie; dzielił się na 12 miesięcy i 365 dni (co czwarty rok był rokiem przestępnym); średnia długość roku kalendarzowego wynosiła 365 i 1/4 doby; w Rosji do 1917 (znany jako tzw. stary styl), zachowany w liturgii prawosławnej. Kalendarz juliański [w:] *Encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/kalendarz-julianski;3919192.html>, data dostępu 29.10.2022.

⁴¹ Zob. W.A. Serczyk, *Poczet władców Rosji*, Londyn 1992.

⁴² Zob. M. Kozdra, *Zasady latynizacji alfabetu rosyjskiego*, <http://ksng.gugik.gov.pl/pliki/latynizacja/rosyjski.pdf>, data dostępu 29.10.2022.

Analiza obcojęzycznych materiałów źródłowych wiąże się z koniecznością transkrypcji zawartych w nich pojęć (w tym wspomnianej wyżej terminologii teologicznej), nazw miejscowości, rzek i krain geograficznych, a także imion (odojcowskich, tak zwanych patronimików, jak i mniszych, biskupich i monarszych) oraz nazwisk. Na potrzeby niniejszej dysertacji przyjęto zasadę stosowania zapisu najbliższego brzmieniu oryginalnemu lub zachowania pisowni utrwalonej w polskiej literaturze przedmiotu wraz z podaniem nazwy właściwej w nawiasie⁴³.

Reasumując niniejsza praca ma na celu analizę modelu życia staroobrzędowców na ściśle określonym terytorium i w określonym czasie, jego porównanie ze stanem historycznym, opisanym w literaturze zarówno polskiej, jak i obcej, deskrypcja zmian w różnych sferach życia, a także wyciągnięcie wniosków z tego porównania. Aby je właściwie zinterpretować i wykorzystać, konieczne jest zrozumienie specyfiki społeczności starowierców. Autorka poświęciła dysertację zagadnieniu, które jest istotne nie tylko pod względem naukowym, lecz również społecznym i kulturowym, przede wszystkim jednak stanowiąc żywą kwestię teologiczną, skupiającą się na tym, jak zasady religijne, których wyznawanie groziło prześladowaniami i śmiercią, były mimo to przekazywane z pokolenia na pokolenie. W czasach współczesnych tradycje w dalszym ciągu kształtują życie nielicznej mniejszości i stanowią podstawę pieczołowicie zabezpieczanego dziedzictwa kulturowego.

⁴³ Zob. ibidem.

Rozdział I.

Staroobrzędowcy – od powstania do współczesności. Szkic historyczny

Niniejszy rozdział przedstawia zarys historii staroobrzędowców od momentu powstania wspólnoty aż do ich emigracji z Imperium Rosyjskiego. Nakreśla okoliczności powstania tej grupy, najważniejsze postaci ruchu starowierców, ich poglądy na kwestie religijne, społeczne i kulturowe obecne w ówczesnym, siedemnastowiecznym społeczeństwie, stosunek władz do nowopowstałej mniejszości oraz poglądy jej przeciwników wraz z konsekwencjami przynależności do ruchu staroobrzędowego łącznie z emigracją członków tej wspólnoty z Imperium Rosyjskiego. Skutkiem emigracji było powstanie skupisk starowierców w Europie i na innych kontynentach, którym poświęcona jest dalsza część rozdziału.

Jak stwierdził Zygfryd Rymaszewski, „nie można pisać u nas, o starowiercach [...] bez choćby najogólniejszego wprowadzenia historycznego w genezę rozłamu, istotę różnic religijnych i losy starowierców w ogóle”⁴⁴. Dlatego dokonuję w tym rozdziale niezbędnej rekapitulacji dziejów staroobrzędowców na podstawie źródeł historycznych, literackich i cerkiewnych posługując się metodą historyczną, analityczną i lingwistyczną w przypadku źródeł obcojęzycznych, co pozwala przedstawić historię mniejszości i zachodzące w niej zmiany.

1.1. Państwo carów w XVII wieku

W historii każdego narodu można znaleźć momenty przełomowe, które kładą się cieniem na jego dalszym istnieniu lub, wręcz przeciwnie, przyczyniają się

⁴⁴ Z. Rymaszewski, Iwaniec, Eugeniusz: *Staroobrzędowcy i ich tradycje kulturalne w Sejneńskim* // W: *Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej*. T. 2 / pod redakcją Jana Jaskanisa. – Warszawa 1975. – S. 393-429. rec. [w:] „Rocznik Białostocki”, 15, 1981, s. 394-397, https://bg.uwb.edu.pl/pcr/RB/files/RB15_058.pdf, data dostępu 12.07.2022.

do niezakłóconego rozwoju. Najczęściej są to wojny, bitwy, ogólnie pojmowane konflikty zbrojne, rzadziej zaś różnie umotywowane przemiany wewnętrzne. Dla większości narodów europejskich takim wydarzeniem była pierwsza wojna światowa, w której uczestniczyli również Rosjanie, a także rewolucja październikowa, jednak w historii narodu rosyjskiego już wcześniej nastąpił przełom, który po dziś dzień jest jednym z jej kluczowych momentów. Mowa tutaj o schizmie, z rosyjskiego raskole (ros. раскол), będącej efektem wprowadzonych w XVII wieku reform religijnych, których autorem był patriarcha Nikon. Nie sposób jednak przedstawić samych reform bez znajomości ówczesnej struktury społecznej i kulturowej, a także stosunku ludności do kwestii związanych z tradycją i religią, jak również najważniejszych aktorów wspomnianych wydarzeń oraz ich konsekwencji.

Państwo carów w XVII wieku było w wielu aspektach niejednorodne, często targane konfliktami wewnętrznymi, zmagające się z problemami ekonomicznymi. Ich źródło znajdowało się w wydarzeniach z poprzedniego stulecia – pod koniec XVI wieku, w 1598 r. zmarł Fiodor, zwany błogosławionym (ros. Феодор Блаженный), syn Iwana IV Wasiliewicza, zwanego Groźnym, ostatni władca z dynastii Rurykowiczów, zasiadającej na rosyjskim tronie od ponad czterystu lat. Rozpoczęła się wówczas tak zwana „wielka smuta” (ros. смутное время), czas kryzysu ekonomicznego, zamętu, intryg i klęsk militarnych. Wskutek działań rodów magnackich, uzurpujących władzę w okresie kilkumiesięcznego bezkrólewia, na tronie carskim zasiadł jeden z bojarów, Borys Godunow. Władysław Andrzej Serczyk opisywał Fiodora jako człowieka i władcę bezwolnego, który faktyczną władzę powierzył swemu nieukrywającemu ambicji szwagrowi, Borysowi Godunowowi. Godunow jeszcze za czasów rządów Iwana Groźnego uzyskał znaczne wpływy i znalazł się w najbliższym otoczeniu cara, ponieważ pojął za żonę córkę Maluty Skuratowa, oddanego współpracownika samodzierżcy. Swoją siostrę Godunow wydał za Fiodora, po czym usunął z dworu carskiego wielkie i wpływowe rodziny bojarskie – Romanowów, Mścislawskich oraz Szujskich. To właśnie Godunow został carem po śmierci Fiodora w 1598 roku, władając Rosją przez kolejnych siedem lat i odnosząc spore sukcesy⁴⁵.

Wspomniane sukcesy, czyli postępująca kolonizacja ziem na wschód od Uralu i związany z nią rozwój ekonomiczny, a co za tym idzie rozwój kulturalny państwa nie powstrzymały szerzących się w społeczeństwie plotek o rzekomo żyjącym w ukryciu

⁴⁵ Zob. W.A. Serczyk, *Poczet władców Rosji*, Londyn 1992, s. 9-10.

młodszym synu cara Iwana, Dymitrze, któremu należy się dziedzictwo ojca, a więc i tron. Susza w latach 1601-1603, która spowodowała wielki głód i dużą śmiertelność w niższych warstwach społeczeństwa, przyczyniła się do ucieczek chłopów, którzy przyłączali się do rosnącego ruchu zwolenników pierwszego z Dymitrów, obwołanego wkrótce „Samozwańcem” (ros. Лжедмитрий). Rzekomy carewicz ujawnił swoje pretensje do tronu w 1603 roku, gdy – na czele zbrojnego oddziału – ruszył na stolicę. Po kilku potyczkach z wojskami carskimi w czerwcu 1605 roku opanował Moskwę, co dodatkowo ułatwiła mu śmierć cara dwa miesiące wcześniej i osadzenie na tronie jego syna Fiodora, w imieniu którego władzę sprawowała matka, caryca-regentka Maria Grigoriwna Skuratowa-Bielska. Podczas zamieszek carewicz i caryca zostali zamordowani, a Dymitr został uznany za syna przez siódmą żonę Iwana IV Groźnego, Marię, i 30 lipca koronowany na cara. Jednak wkrótce po objęciu władzy przez Dymitra szlachta zaczęła knuć intrygi przeciwko carowi ze względu na jego odmienność i nieprzestrzeganie postrzeganych za rosyjskie tradycji, liczne podboje miłosne i otaczanie się Polakami, którzy zajmowali miejsca na dworze należne Rosjanom. W 1606 roku wybuchło powstanie, w którym car Dymitr zginął. Co ciekawe, caryca Maria odwołała wówczas swoje słowa o rozpoznaniu w nim zaginionego syna. Po jego śmierci carem został obwołany przywódca spisku przeciw Dymitrowi, bojar Wasyl Szujski. Utrzymująca się pomimo to anarchia i kryzys gospodarczy w państwie sprzyjały niepokojom społecznym, buntom i powstaniom. Jeszcze w tym samym roku wybuchło powstanie Bołotnikowa – bunt mieszczan, chłopstwa i Kozaków pod wodzą Iwana Bołotnikowa⁴⁶, podsycane przez przeciwników nowego cara, rozprzestrzeniających pogłoski o cudownym ocaleniu Dymitra. Powstańcy żądali oddania bojarskich ziem i majątków ludowi, a także chcieli osadzić na tronie „dobrego cara”⁴⁷. Po początkowych sukcesach, wskutek nieporozumień i walki o przywództwo, część oddziałów opuściła szeregi powstańcze, co przyczyniło się do klęski Bołotnikowa w bitwie pod Moskwą w 1606 roku. Powstanie ponosiło porażki również rok później, przez co upadło, a wkrótce potem pojawił się kolejny pretendent do carskiego tronu, Dymitr Samozwaniec II, nazywany też łotrem tuszyńskim lub carycykiem kałużskim (ros. Тушинский вор lub Калузьский царёк), podający się za pierwszego Samozwańca, ocalonego z powstania. Po ujawnieniu się dołączyły do niego tysiące zwolenników, a sam Dymitr stał się najgroźniejszym konkurentem Szujskiego. Pomogło mu w tym rzekome

⁴⁶ Iwan Bołotnikow był chłopem, prowodyrem buntu wobec uciskowi, jaki stosowali panowie ziemscy wobec swych poddanych. Zob. A. Sokołowski, *Dzieje Polski*, Wiedeń 1896, tom V, s. 33.

⁴⁷ K. Lepszy, *Słownik biograficzny historii powszechnej do XVII stulecia*, Warszawa 1968, s. 65.

rozpoznanie przez Marynę Mniszech⁴⁸, partnerkę, a później żonę pierwszego Samozwańca, co zapewniło drugiemu Dymitrowi poparcie polskiej szlachty. Choć nigdy nie udało mu się zająć stolicy, kontrolował znaczną część państwa i cieszył się sympatią ludu. Sytuacja uległa zmianie po przybyciu na terytorium Carstwa Moskiewskiego wojsk polskich (wskutek podpisania przez Szujskiego traktatu ze Szwecją, z którą Polska toczyła wówczas wojnę, zwaną „potopem szwedzkim”) pod buławą hetmana Stanisława Żółkiewskiego. Polscy i rosyjscy sojusznicy zaczęli opuszczać wówczas drugiego Samozwańca. Po klęsce Rosjan w bitwie pod Kłuszynem car Wasyl Szujski stracił tron i jako więzień został przewieziony do Warszawy, gdzie zmarł dwa lata później. Carem został obwołany królewicz Władysław Waza, Dymitr Samozwaniec II zbiegł, zaś wkrótce został zamordowany. Dymitr Samozwaniec III, który pojawił się wkrótce po śmierci swego poprzednika, nie zdobył sympatii równej innym Samozwańcom, a niedługo po ujawnieniu się został pojmany i stracony. Naród zaczął rozumieć, że utrzymywanie takiego stanu rzeczy doprowadzi do upadku, a w konsekwencji zaniku państwa oraz nastania chaosu. Konieczne zatem było wybranie i osadzenie na tronie monarchy, który cieszyłby się sympatią i poparciem poddanych. Leżało to w gestii Soboru Ziemskiego, który, choć miał wówczas za sobą zaledwie kilkadziesiąt lat istnienia, sprawdził się jako organ mogący pogodzić ze sobą interesy różnych grup społecznych, a co za tym idzie – mogący zintegrować części państwa rosyjskiego. Zarówno Serczyk, Bazyłow, jak i Richard Pipes wskazują na to, że w obradach Soboru brali udział przedstawiciele wszystkich stanów (poza chłopami z prywatnych dóbr) w liczbie około siedmiuset osób, a więc: szlachta, duchowni, mieszczaństwo i chłopci z dóbr państwowych⁴⁹. Oczywiście największą rolę odegrali najzamożniejsi szlachcice, ponieważ oprócz majątku, przemawiały za nimi koneksje i tradycja. Z tego też powodu wybór przyszłego cara nie był łatwy, ponieważ każde stronnictwo wysuwało swojego kandydata – Serczyk wymienia nazwiska książąt Golicynów, a także Worotynskiego, Trubeckiego, Pożarskiego czy Mściśławskiego. Ostatecznie wyeliminowano wszystkich poza szesnastoletnim wówczas Michałem Romanowem. Ze względu na fakt, że siostra jego dziadka, Anastazja, wyszła za mąż za Iwana IV o przydomku Groźny i urodziła mu syna Fiodora, Michał mógł być uważany za spadkobiercę Rurykowiczów. Romanowowie cieszyli się uznaniem i sympatią w kraju. Nie należy zapominać, iż wpływ na to miał posiadany przez nich majątek.

⁴⁸ W źródłach historycznych występuje również imię Marianna.

⁴⁹ R. Pipes, *Rosja carów*, Warszawa 2006, s. 109-110.

Serczyk odnotowuje:

Gdy 21 lutego (3 marca) 1613 roku, w pierwszą niedzielę Wielkiego Postu, uczestnicy Soboru Ziemskiego zgromadzeni w cerkwi Uspeńskiej na Kremlu opowiedzieli się ostatecznie za kandydaturą Michała Romanowa na cara, on sam przebywał wraz z matką w monasterze Ipatiewskim w Kostromie. Ruszyło tam z Moskwy uroczyste poselstwo, by powiadomić zainteresowanego o dokonanych wyborze i prosić o przyjęcie godności. Jak się należało spodziewać, Michał odmówił. Tego wymagały dobre obyczaje. [...] Wreszcie Michał wyraził zgodę [...] ⁵⁰.

Ludmiła Morozowa także zauważa, że Michał długo wahał się przed przyjęciem tronu, na co miała też wpływ jego matka, wówczas już mniszka o imieniu Marfa, błagająca go ze łzami w oczach, by nie brał na swoje barki tak ciężkiego brzemienia⁵¹. Zdaniem autorki dysertacji, matka musiała zdawać sobie sprawę z niezdolności syna do sprawowania władzy, czego echa wybrzmiewają także w książce Danuty Czerskiej „Między „smutą” a kryzysem lat 40-tych XVII w. Polityka wewnętrzna Rosji w okresie panowania pierwszego Romanowa”, w której można znaleźć stwierdzenia mówiące o tym, że przyszły car nie był szczególnie uzdolniony ani dobrze wykształcony, nie cieszył się dobrym zdrowiem, brakowało mu silnej woli, był jednak niezwykle pobożny⁵². Serczyk nie polemizuje z tą oceną, dodaje ponadto, że ze względu na to, że w domu nieustannie stykać się musiał z energicznym i ambitnym ojcem oraz despotyczną matką, «stał się człowiekiem całkowicie pasywnym»⁵³.

1.2. Michał Fiodorowicz Romanow. Założyciel dynastii, kolonizator Azji Północnej i car-odnowiciel

W rękach swoich rodziców, a zwłaszcza metropolity Filareta (ros. Филарет, imię świeckie Fiodor Nikiticz Romanow, ros. Фёдор Никитич Романов; początkowo wysuwany jako jeden z kandydatów do carskiego tronu, przez zwolenników Borysa Godunowa zmuszony do złożenia wieczystych ślubów mniszych), car był posłusznym narzędziem. Stało przed nim ogromne zadanie odbudowania państwa po okresie smuty, które polegało przede wszystkim na wypełnieniu państwowej kasy, co wiązało się

⁵⁰ W.A. Serczyk, op. cit., s. 14–17.

⁵¹ Л. Е. Морозова, Михаил Фёдорович [w:] „Вопросы истории”, 1992. № 1, https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/mor_mih.php, data dostępu 16.08.2023.

⁵² D. Czerska, *Między "smutą" a kryzysem lat 40. XVII w. - polityka wewnętrzna Rosji w okresie panowania pierwszego Romanowa*, Kraków 1978.

⁵³ W.A. Serczyk, op. cit., s. 14–17.

z wprowadzeniem nowych podatków, między innymi tak zwanego „piątego grosza”. Nie przysporzyło to młodemu władcy sympatii ludu, jednak w sytuacji, gdy należało wzmocnić władzę centralną, urzędnicy carscy byli bezwzględni. Podobnie zresztą rozprawiono się z konkurentami zazwyczaj cichegoi pobożnego Michała do tronu – na jego rozkaz powieszono syna Maryny Mniszech i Dymitra Samozwańca, a sama Maryna zginęła w tajemniczych okolicznościach⁵⁴. Jakikolwiek sprzeciw wobec władzy mógł kosztować życie. Jednak w sprawach dotyczących polityki zagranicznej car był bardziej ugodowy – w 1617 roku zakończył wojnę ze Szwecją, zaś rok później z Polską, zawierając rozejmy. Pokój pozwalał na wewnętrzny rozwój państwa, między innymi na eksplorację terytoriów Azji i Syberii. W drugim przypadku walnie przyczyniła się do niej bojarska rodzina Stroganowów (ros. Строгановы lub Строгоновы), która – za przyzwoleniem cara i często służąc skarbowi wsparciem finansowym – podbijała Syberię na własną rękę, organizując wyprawy i nawiązując kontakty handlowe z zamieszkującym tamte ziemie ludem. Na polu życia prywatnego car wyróżniał się pobożnością i gorliwością, z jaką oddawał się życiu religijnemu. Być może nie bez wpływu na to pozostawał fakt, że jego ojciec, Filaret, został wybrany patriarchą moskiewskim i całej Rusi jeszcze w 1619 roku, po ogłoszeniu rozejmu z Polską w Dywilinie, na mocy którego został uwolniony z niewoli, w której znajdował się od ośmiu lat⁵⁵.

⁵⁴ L. Bazyłow, *Historia Rosji*, Wrocław 1985, s. 144.

⁵⁵ Zob. А.П. Богданов, *Патриарх Филарет Никитич. Хозяин земли русской (Филарет Никитич)* [w:] *Русские Патриархи (1589-1700 гг.)*, Москва 1999, http://krotov.info/history/17/1/bogdanov_04.htm, data dostępu 16.08.2023; Макарий (Булгаков), митрополит *История Русской церкви*. Кн. 6. *Период самостоятельности Русской Церкви (1589–1881). Патриаршество в России (1589–1720)*. Отд. 1. Москва 1996, s. 275–314.

Fotografia 1. Car Michał Fiodorowicz Romanow (domena publiczna)

Życie prywatne cara pozostawało niejako sprawą państwową, gdyż jego powinnością było pozostawienie dziedzica, który po jego śmierci przejmie tron, nie narażając państwa po raz kolejny na chaos i anarchię bezkrólewia. Dlatego też wkrótce rozpoczęto poszukiwania kandydatki na towarzyszkę życia władcy, co dawało rodom szlacheckim pole do snucia intryg, a równocześnie prób wzmocnienia swoich wpływów na carskim dworze. Już na samym początku poszukiwań nadarzyła się okazja do odsunięcia jednej z dziewcząt i podstawienia na jej miejsce innej. Mowa o Marii Chłopowej, szlacheckiej córce, która miała zostać carycą, a na potrzeby przyszłego związku przybrała imię Anastazji. Jednak rodzina Sałtykowskich rozpuściła plotkę o rzekomej bezpłodności i ciężkiej chorobie dziewczyny, co poskutkowało zerwaniem planów małżeńskich i zesłaniem całej rodziny do odległego Tobolska⁵⁶. Zamiary matrymonialne cara zeszły na dalszy plan w obliczu konieczności rozwiązania problemów międzynarodowych, a wrócono do nich dopiero w 1624 roku, kiedy poślubił on księżniczkę Marię Dołgoruką. Małżeństwo trwało bardzo krótko, ponieważ w zaledwie cztery miesiące po ślubie caryca zmarła, oczywiście nie pozostawiając potomstwa. Według Ludmiły Morozowej, pojawiły się głosy, że tak rychła śmierć carskiej oblubienicy jest Bożą karą za skrzywdzenie niewinnej Chłopowej, która cieszyła się dobrym zdrowiem po usunięciu z dworu, a car przez jakiś czas powtórnie rozważał

⁵⁶ A. Andrusiewicz, *Romanowowie. Imperium i familia*, Kraków 2014, s. 74-75.

ożenek z nią, lecz porzucił ten pomysł wskutek szantażu matki⁵⁷. Dwa lata później żoną samodzielną została szlachcianka Jewdokia Streszniewa, wybrana ze względu na możliwość zapewnienia koronie dziedzica. Rzeczywiście, owocami tego związku było dziesięcioro dzieci, jednak tylko czworo z nich dożyło dorosłości. Śmierć pierwszej żony i sześciorga dzieci odcisnęła według autorki niniejszej pracy swe piętno na carze, którego religijna gorliwość i pobożność rosła wraz z wiekiem. Michał coraz częściej oddawał się długotrwałej modlitwie, uczestniczył w nabożeństwach i oddalał się od spraw państwowych i dworskich. W roku 1645 nastąpiło nagłe pogorszenie stanu zdrowia monarchy, co w krótkim czasie doprowadziło do jego zgonu. Przed śmiercią pierwszy car z dynastii Romanowów zdążył jeszcze pobłogosławić jako następcę swego syna, Aleksego Michajłowicza, zaś 12 (22) lipca 1645 roku zmarł. Pozostawił tron synowi, który miał wówczas niespełna szesnaście lat, a więc tyle, co jego ojciec w chwili objęcia władzy⁵⁸. Carowi udało się odbudować państwo po latach kryzysu, wzmocnić je, tworząc warunki dla dalszego rozwoju. Zadaniem jego syna było kontynuowanie dzieła ojca.

1.3. Pobożny car Aleksey Michajłowicz Romanow i jego panowanie w czasach buntów i wojen

Aleksey Michajłowicz Romanow był synem Michała Romanowa i jego drugiej żony. Pieczę nad carewiczem aż do objęcia przez niego władzy sprawował wpływowy bojar z rodziny Morozowów, Borys Iwanowicz Morozow, który w 1645 roku został głównym wychowawcą (ros. главным руководителем⁵⁹) następcy tronu. Zadania wychowawcy⁶⁰ nie przedstawiały większych trudności, ponieważ Aleksey był uczniem zdolnym, zainteresowanym różnymi przedmiotami, posłusznym i dobrym, jednak niepozbawionym własnej woli. Przyszły car odebrał zatem gruntowne wykształcenie i wychowanie, w którym ważną rolę odegrała religia. Serczyk stwierdza nawet, że władca był „demonstracyjnie pobożny”, co początkowo sprzyjało Nikonowi i zaproponowanym

⁵⁷ Л.Е. Морозова, *Смута начала XVII века глазами современников*, Москва, Институт российской истории РАН, 2000, <https://vdoc.pub/documents/xvii-3e12u2n50sg0>, data dostępu 16.08.2023.

⁵⁸ Л.Е. Морозова, *Михаил Фёдорович* [w:] „Вопросы истории...”, data dostępu 16.08.2023.

⁵⁹ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. XIXа (1896): Морозов, Борис Иванович — Московский Телеграф, с. 873.

⁶⁰ Сiergiej Zieńkowski w swojej książce poświęconej rosyjskim staroobrzędowcom wspomina także – jako doradców i przyjaciół cara – Stefana Wonifatiewa i Fiodora Rtiszczeva. Zob. С.А Зеньковский., *Русское старообрядчество. Духовные движения семнадцатого века*, Москва 1995, s. 102.

przez niego reformom, o których będzie mowa w kolejnych akapitach. Zgodnie z opinią autorki niniejszej pracy, pobożność Aleksey niejako „odziedziczył” po ojcu, który prawdopodobnie wychowywał syna w duchu głębokiej religijności, która pomagała też w umocnieniu wizerunku samodzierżcy jako władcy namaszczonego przez Boga. Wszystkie te działania były dowodem dalekowzroczności i umiejętności przewidywania carów, którzy chwyтали się dostępnych sposobów legitymizacji swojej władzy, nierzadko zdobytej w dyskusyjnych okolicznościach.

Fotografia 2. Car Aleksej Michajłowicz Romanow na ikonie (domena publiczna)

Głównym celem Aleksego było umocnienie państwa i władzy carskiej. Na początkowym etapie panowania często słuchał sugestii Morozowa, który systematycznie powiększał swoje wpływy na carskim dworze, co przysporzyło mu wrogów w postaci członków innych rodzin bojarskich, a wkrótce także poddanych cara. Tymczasem już rok po objęciu tronu Aleksey stanął przed wyzwaniem w postaci Chanatu Krymskiego, stanowiącego zagrożenie nie tylko dla Rusi, lecz także dla sąsiadującej z nią Polski. Dlatego też postanowiono rozpocząć pertraktacje w sprawie zawarcia sojuszu przeciwko wspólnemu wrogowi, jednak nie doszło do niego w obliczu pozornego braku zagrożenia ze strony chana. Ta pomyłka miała się okazać brzemienna w skutki, lecz cara – poza polityką zagraniczną – zaprzętały też sprawy wewnętrzne państwa, jak i kwestie osobiste. Podobnie jak władcy zasiadający

przed nim i po nim na rosyjskim tronie, chciał zapewnić dynastii dziedzica. Tak jak jego ojciec, musiał znaleźć kandydatkę na żonę. W 1647 roku jego wybór padł na członkinię rodu Wsiewołodzkich, Eufimię, która wskutek intryg Morozowa, obawiającego się utraty wpływów, została wkrótce oddalona i zesłana wraz z rodziną na prowincję, do Tiumeni⁶¹. Już w styczniu 1648 roku doszło do zaślubin cara z podsunietą mu przez dawnego wychowawcę Marią Iliniczną Miłosławską, córką stolnika Miłosławskiego, stronnika Morozowa, który sam ożenił się z siostrą Marii, Anną, chcąc związać się z władcą więzami powinowactwa. Najbliższe wydarzenia pokazały, że szwagier cara mógł liczyć na jego opiekę i ochronę. Wkrótce po ślubie wybuchło powstanie moskiewskie, zwane także buntem solnym, ponieważ podniesienie podatku od soli wzbudziło ogromne niezadowolenie prostej ludności, wykorzystującej sól do konserwacji żywności. Pomysłodawcy liczyli, że wyższe wpływy z podatków do skarbu państwa uzupełnią braki budżetowe. Oburzenie wywołane podniesieniem podatku zmusiło władcę do jego wycofania, jednak zdecydował on o ściągnięciu należności z jego tytułu z ostatnich trzech lat. Niezadowolona ludność obwiniła bojara Morozowa, będącego nadal głównym doradcą cara. Według Denisa Liapina, sposób sprawowania władzy przez Morozowa od 1645 roku wywoływał niezadowolenie ludności, co skutkowało regularnym wysyłaniem skarg na jego administrację do Moskwy, a to nie przysparzało zwolenników ani jemu, ani samodzięrcy⁶². Doszło nawet do otoczenia cara przez wrogo nastawione tłumy podczas jednej z jego podróży. Ochraniający władcę żołnierze rozgonili skarżących się na bojarską wszechwładzę i samowolę mieszczan i chłopów, co tylko wzmogło nastroje buntownicze. Po dołączeniu do mieszczaństwa i chłopstwa strzelców, powstańcy 1 czerwca wdarli się na Kreml i zażądali ustąpienia Morozowa, jego szwagra Piotra Trachaniotowa i zajmującego się ochroną porządku publicznego Leontija Pleszejewą oraz wydania im wspomnianych urzędników państwowych. Carowi udało się uratować Morozowa przed śmiercią z rąk tłumu, jaką poniósł Pleszejew, zmuszony do jego wydania w dwa dni po wejściu buntowników na Kreml. 5 czerwca został pojmany i zamordowany Trachaniotow. Złożony przez cara z urzędu Morozow został przez niego wysłany za miasto. Wkrótce okazało się, że rozruchy rozpoczęły się także w innych miastach – Kozłowie, Woroneżu, Kursku, Tomsku, Ustiu Wielkim i Solwyszegodzku.

⁶¹ *Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей* / [Соч.] Н. Костомарова. - 4-е изд. Т. 1-2. - Санкт-Петербург 1895-1903. - 3 т.; 24. Т. 2, ч. 1: *Господство дома Романовых до вступления на престол Екатерины II: XVII столетие*. - 1895, 536 с.

⁶² Д. А. Ляпин, *Народные волнения в России в 1648-1650 гг.: Актуальные вопросы исследования* [w:] „Гуманитарные и юридические исследования” — 2014. — № 3, <https://cyberleninka.ru/article/n/narodnye-volneniya-v-rossii-v-1648-1650-gg-aktualnye-voprosy-issledovaniya/viewer>, data dostępu 16.08.2023.

Ich głównym powodem były nadużycia, jakich dopuszczała się szlachta i warstwa urzędnicza, a których ofiarami padali najbiedniejsi. Ich interesy nie były bowiem chronione prawem. Rząd w obliczu buntów dążył do ich jak najszybszego stłumienia, jednak w momencie, gdy powstanie zaczęło wygasać, buntownicy otrzymali nieoczekiwane poparcie środowiska bojarskiego – przeciwników Morozowa, chcących doprowadzić do jego upadku. Rebelianci byli przez nich wspierani finansowo, a także otrzymywali ziemię i obietnice o odroczeniu spłaty podatków. Równocześnie rząd dążył do skłócenia powstańców, a gdy te działania przyniosły oczekiwany skutek, rozpoczęły się ich aresztowania i egzekucje. W obliczu konsekwencji, szlachta wycofała swoje poparcie dla powstania, zgłaszając jednak własne żądania, takie jak zmiana rozłożenia podatków w czasie, wydłużenie okresu poszukiwań zbiegłych chłopów, a także zwołanie kolejnego soboru ziemskiego. Powstanie upadło, a już jesienią rozpoczęły się obrady soboru⁶³.

Sobór ziemski ponownie odegrał niebagatelną rolę w dziejach państwa, podobnie jak w 1613 roku. Jak pisze Kluczewski w swojej książce „Historia rosyjska. Pełny kurs wykładów”,

Pomysł sporządzenia Kodeksu, wszczęcia sprawy wyszedł od władcy i najbliższej rady, czyli rady rządowej złożonej z [członków – przyp. autorki] świętego soboru i dumy bojarskiej. W listach wysłanych do regionów latem 1648 r. ogłoszono, że na mocy dekretu władcy i patriarchy, decyzji bojarów oraz na wniosek stolników, służebnych i ludzi wszelkich stanów nakazano stworzyć księgę praw. Trudno zgadnąć, kiedy i jak ta petycja wszystkich stanów została skierowana do rządu, nawet jeśli kiedykolwiek została złożona. [...] Jest pewne, że w dniu 16 lipca 1648 r. władca wraz z dumą bojarską i świętym soborem polecił wybrać «artykuły właściwe dla spraw państwowych i ziemskich» z praw apostolskich i świętych ojców, z praw greckich carów, a także zebrać dekrety dawnych rosyjskich władców i wyroki bojarów, aby «skorygować» je w zgodzie ze starymi kodeksami sądowymi, a jakich przypadków nie było w kodeksach sądowych byłych władców i w wyrokach bojarskich do pisania nowych artykułów, a wszystko to robić «wspólnymi siłami». Opracowanie projektu Kodeksu zostało powierzone specjalnej komisji kodyfikacyjnej złożonej z 5 członków, z bojarów książąt Odojewskiego i Prozorowskiego, księcia Wołkońskiego i dwóch diaków, Leontiewa i Gribojedowa⁶⁴.

⁶³ Zob. W.A. Serczyk, op. cit., s. 25-26; И. Б. Бабулин, *Князь Семен Пожарский и Конотопская битва*, Москва 2009, s. 24-26.

⁶⁴ Tłumaczenie autorki, por. В. О. Ключевский, *Русская история. Полный курс лекций*, Москва 2004, s. 370-371, <http://www.kulichki.com/inkwell/text/special/history/kluch/kluch47.htm>, data dostępu 16.01.2021.

Nowo sporządzony kodeks został nazwany „Ułożeniem soborowym”. Składał się z 25 rozdziałów, zawierających łącznie 967 artykułów, odnoszących się do praktycznie wszystkich dziedzin prawa. Artykuły zawierały przepisy dotyczące zarówno zagadnień prawa państwowego, karnego, administracyjnego, procesowego cywilnego, jak i rodzinnego. Dlatego też „Ułożenie soborowe” jest jednym z najważniejszych zabytków prawodawstwa rosyjskiego, choć historycy i inni badacze podkreślają jego okrucieństwo⁶⁵.

Dzięki wspomnianemu dokumentowi car Aleksy zyskał prawne podstawy do umocnienia swojej władzy, ponieważ jednym z najważniejszych jego zapisów było uznanie przestępstwa przeciwko osobie cara za zdradę, która podlegała karze śmierci, podobnie jak usiłowanie zabójstwa władcy. Co ciekawe, samo zabójstwo nie było karane w ten sposób, co należy uznać za dziedzictwo czasów Wielkiej Smuty, gdy zabójca panującego mógł zostać jego następcą na carskim tronie. W „Ułożeniu...” wymieniono też inne przestępstwa, takie jak „błuznierstwo, przerwanie nabożeństwa w cerkwi czy też dokonanie zabójstwa w świątyni. [...] zwykłe zabójstwo, a także podpalenie, podburzanie do buntu, fałszowanie monet, podrabianie carskich dekretów”⁶⁶. Wśród kar śmierci występowało spalenie, powieszenie, zakopanie żywcem lub zalanie gardła metalem⁶⁷, a także wymienione przez badaczy, lecz niewystępujące w „Ułożeniu...” wbicie na pal, miażdżenie kołem, ćwiartowanie i utopienie. Inne kary przewidywały ucięcie nosa lub tylko nozdrzy, ucha, ręki, a także oślepienie i bicie batogami lub knutem⁶⁸ (które często kończyły się śmiercią skazanego). Można było zasłużyć się władzy i władcy dzięki donosicielstwu, które za panowania Aleksego i jego następców stało się bardzo popularnym sposobem na zaszkodzenie swojemu wrogowi, a w „Ułożeniu...”, jak pisze Kluczewski, zawarto obowiązek doniesienia władzom o zamiśle przestępstwa przeciwko gosudarowi⁶⁹. Monarcha otrzymał zatem niezwykle użyteczne narzędzie, dzięki któremu mógł kontrolować nastroje społeczne i zapobiegać buntom i powstaniom.

⁶⁵ Zob. Ю.Н. Смирнов, *Соборное уложение* [w:] Портал Энциклопедия Всемирная История, https://web.archive.org/web/20210208165651/https://w.histrf.ru/articles/article/show/sobornoie_ulozhieie, data dostępu 16.09.2023; Н.В. Воробьева, «Якоже ты, самоумне, написал уложенную книгу без всякого свидетелства»: к 365-летию принятия Соборного уложения // „Омский научный вестник” 2015, № 3 (139), с. 5-8.

⁶⁶ W.A. Serczyk, op. cit., s. 26.

⁶⁷ *Соборное Уложение 1649 года*, https://web.archive.org/web/20170804173201/http://e-reading.club/bookreader.php/149486/Sobornoe_Ulozhenie_1649_goda.html, data dostępu 16.09.2023.

⁶⁸ Zob. *Соборное уложение царя Алексея Михайловича 1649 года* / [Текст ред. проф. М.К. Любавским]. - Москва : Ист.-филол. факультет Имп. Моск. ун-та, 1907, <https://search.rsl.ru/ru/record/01003744360>, data dostępu 16.08.2023.

⁶⁹ В. О. Ключевский, *Соборное уложение*, <https://histrf.ru/read/articles/sobornoie-ulozhieniie-event>, data dostępu 16.09.2023.

W opisanych powyżej okolicznościach nie dziwi, że wielu próbowało zbliżyć się do cara w nadziei na jego przyjaźń, która gwarantowała osiągnięcie bogactwa i władzy, jednak zmienność władcy mogła oznaczać niełaskę, a w konsekwencji śmierć. Dobrym przykładem osoby, która odczuła skutki zarówno przyjaźni, jak i poróżnienia się z carem, był mnich, późniejszy patriarcha Nikon, który odegrał kluczową rolę w przeprowadzaniu reform, które doprowadziły do powstania wspólnoty staroobrzędowców.

1.4. Patriarcha Nikon. Kapłan, wizjoner i reformator

Fotografia 3. Patriarcha Nikon (domena publiczna)

Przyszły reformator Cerkwi urodził się we wsi Wieldiemianowo 7 (17) maja 1605 roku w rodzinie chłopskiej. Został ochrzczony imieniem Nikita na cześć świętego Nikity Słupnika. Jego nazwisko najczęściej pojawia się w źródłach jako Minin, rzadziej -

Minow⁷⁰. Istnieją sprzeczne informacje dotyczące pochodzenia Nikity. Rosyjski pisarz i etnograf Paweł Iwanowicz Mielnikow, publikujący pod pseudonimem Andrzej Pieczerski jako pierwszy postawił tezę o mordwińskim pochodzeniu rodziny Mininów w swojej książce "Szkice Mordowian"⁷¹. Protopop⁷² Awwakum Pietrow, o którym będzie mowa w dalszej części rozdziału, ideologiczny przeciwnik późniejszego patriarchy, pochodzący z tego samego regionu twierdził, że ojciec Nikity, Mina, był Maryjczykiem⁷³, zaś jego matka, Mariana, Rosjanką⁷⁴. Za tą hipotezą przemawia fakt, że trzech bracia Nikity nosili typowo rosyjskie imiona – Siemion, Nikifor i Grigorij. Sam Nikita uważał się za Rosjanina⁷⁵. Wkrótce po urodzeniu najmłodszego syna matka Nikity zmarła, a jego ojciec ożenił się ponownie. Macocha podobno nienawidziła swoich pasierbów, w szczególności zaś Nikity, którego biła, a nawet próbowała zamorzyć głodem⁷⁶. Ojciec chłopca zdecydował o oddaniu go na jakiś czas pod opiekę nieznanego z nazwiska nauczyciela czytania i pisania, który zapoznał go też z Pismem Świętym. Po zdobyciu tych umiejętności Nikita wrócił do domu i pomagał ojcu w pracy w gospodarstwie, jednak zauważywszy, że zapomina nabyte umiejętności, w wieku dwunastu lat opuścił dom i udał się do Makariewskiego Monasteru Trójcy Świętej, aby kontynuować naukę⁷⁷. Według Bogdanowa samodzielnie studiował tam Pismo Święte i zainteresował się śpiewem liturgicznym, zaś przełożony zgodził się na przyjęcie Nikity do wspólnoty jako posłusznika (ros. послушник). Nie złożył on jednak ślubów mniszych, gdyż ojciec, posłużwszy się podstępem i informując o chorobie babki młodzieńca nakłonił go do powrotu do domu i zawarcia małżeństwa z nieznaną z imienia kobietą, które nastąpiło w 1624 lub 1625 roku. Przyszły patriarcha przyjął wówczas także święcenia kapłańskie. W 1626 roku Nikon wraz z żoną przenieśli się do Moskwy na prośbę kupców, którzy usłyszeli o wykształconym duchownym. Mimo małżeństwa, młody kapłan nadal interesował się życiem monastycznym⁷⁸. Istnieje stosunkowo niewiele źródeł dotyczących życia Nikity, zaś istniejące nie mogą być z kilku powodów uznane

⁷⁰ R. Pipes, op. cit.; А. П. Богданов, *Патриарх Никон* [w:] „Вопросы истории”, 2004, № 1, ss. 51–85; Н. Ф. Каптерев, *Патриарх Никон как церковный реформатор*. – „Православное обозрение”, 1887.

⁷¹ Tłumaczenie autorki tytułu oryginalnego *Очерки Мордовы*.

⁷² Protopop to nieużywany już w Cerkwi tytuł kapłana, sprawującego opiekę nad kilkoma parafiami.

⁷³ Dawniej Maryjczycy byli nazywani Czeremisami.

⁷⁴ А. Акшиков, *«Отец у него черемисин...»: О национальности патриарха Никона* // „Марийский мир” — 2010. — № 1. — Сс. 42—43.

⁷⁵ К. Ю. Резников, *5.3 Патриарх Никон* // *Мифы и факты русской истории: От лихолетья Смуты до империи Петра I*. — М. 2012.

⁷⁶ С. К. Севастьянова, *Материалы к «Летописи жизни и литературной деятельности патриарха Никона»*. — СПб. 2003. — 520 с.

⁷⁷ С. В. Лобачёв, *Патриарх Никон*. — СПб. 2003 — С. 54; С. К. Севастьянова, *Материалы к «Летописи жизни и литературной деятельности патриарха Никона»*. — СПб., 2003 — С. 8.

⁷⁸ Zob. А. П. Богданов, op. cit., Сс. 51—117.

za obiektywne. Najbardziej współczesna patriarsze biografia, „*Życie Jego Świątobliwości Patriarchy Nikona*, spisane przez pewnego przebywającego przy nim duchownego”⁷⁹ jest pióra Iwana Korniłowicza Szuszerina, hipodiakona⁸⁰, który cieszył się szczególną łaską Nikona i był jego wieloletnim współpracownikiem. Powstawały też biografie patriarchy autorstwa staroobrzędowców, którzy przedstawiali go jako wcielenie zła i Antychrysta z powodu różnic, które doprowadziły do rozłamu w Cerkwi, dlatego też, zdaniem autorki, wspomniane teksty nie mogą być uznane za bezstronne źródła, więc należy odwołać się do faktów, poświadczonych w kronikach historycznych. Jednym z nich jest śmierć trojga dzieci Nikity w 1635 roku, która wstrząsnęła nim – uznał ją za karę za grzechy – i ostatecznie przekonała go do porzucenia grzesznego świata i rozpoczęcia życia monastycznego. Udało mu się nakłonić żonę do przyjęcia ślubów mniszych i wstąpienia do (nieistniejącego już) monasteru Aleksiejewskiego w Moskwie (nie wszyscy badacze podzielają pogląd jakoby Nikon zmusił żonę do wstąpienia do klasztoru – Galina Zelenska w swojej monografii dotyczącej patriarchy przytacza słowa kobiety o tym, że woli „patrzeć na Boga, niż pracować dla świata”⁸¹). Szuszerin przedstawia inną wersję wydarzeń – według niego, żona Nikity początkowo wyraziła wolę zostania mniszką, lecz wkrótce porzuciła ją dla świeckiego życia, mieszając w klasztorze bez postrzyżyn mniszych, a nawet sposobiąc się do powtórnego zamążpójścia. Wpływ na jej ostateczną decyzję miał mieć jednak mąż⁸²). Przyszły kapłan wniósł również za nią datek i pozostawił pieniądze na jej utrzymanie. Sam w wieku 30 lat złożył śluby i wstąpił do skitu⁸³ Trójcy Świętej na Wyspie Anzerskiej, przyjąwszy imię Nikon. Ta decyzja jest przez badaczy rozpatrywana różnorako – w opinii niektórych, była ona podyktowana chęcią zrobienia kariery duchownej. Inni, jak na przykład Siergiej Łobaczow odrzucają tę możliwość dlatego, że życie w skicie było dużo surowsze niż w monasterze, a szansa objęcia wyższej godności istniała tylko dla tych duchownych, którzy mogli liczyć na koneksje, czego nie można było powiedzieć o pochodzącym z chłopskiej rodziny Nikonie. Zdaniem autorki, wstąpienie do skitu było

⁷⁹ Tłumaczenie autorki tytułu oryginalnego *Житие святейшего патриарха Никона, написанное некоторым бывшим при нём клириком*.

⁸⁰ Hipodiakon (z greckiego ὑπό - pod, poniżej i διάκονος – służący – hipodiakon, subdiakon) to pomocnik diakona, najwyższy stopień osoby posługującej w cerkwi, lecz niebędącej duchownym; tłumaczenie autorki, por. <https://azbyka.ru/ipodiakon>, data dostępu 03.03.2021.

⁸¹ Г.М. Зеленская, *Патриарх Никон: Зодчий Святой Руси* — Москва 2010, https://web.archive.org/web/20170810130648/http://patriarh-nikon.ru/site-content/document/zelen/Patriarh_zodchiy.pdf, data dostępu 16.08.2023.

⁸² И.К. Шушерин, *Известие о рождении и воспитании и житии святейшего Никона, патриарха Московского и всея России // Патриарх Никон — протопоп Аввакум*. Москва 1997, <http://ierusalem.ru/?p=7473>, data dostępu 16.08.2023.

⁸³ Skit to odosobniona budowla, pustelnia dla mnichów prawosławnych, prowadzących życie surowsze niż w monastyrach, <https://pl.wiktionary.org/wiki/skit>, data dostępu 16.01.2021.

efektem ciężkich przeżyć emocjonalnych, związanych ze śmiercią dzieci i, przynajmniej na początkowym etapie, była to jedyna motywacja przyszłego patriarchy.

Według wielu źródeł (oprócz wymienionych już Bazylowa czy Serczyka również Siergieja Łobaczowa, wspomnianej Zelenskiej)⁸⁴ mnich Nikon zaangażował się w życie zakonu i wkrótce został zaufanym współpracownikiem przełożonego skitu, późniejszego świętego Eleazara, towarzyszył mu nawet w podróży do Moskwy, przedsięwziętej w celu zbiórki pieniędzy na budowę murowanej cerkwi klasztornej. Przełożony był dla młodego mnicha wzorem pobożności, ponadto archimandryta rychło odkrył w przybyszu talent do pisania ikon (sam Eleazar był również uzdolniony i wykonywał rzeźby w drewnie⁸⁵). Jednak wkrótce między Eleazarem a Nikonem wybuchł spór (prawdopodobnie spowodowany przedłużającymi się pracami budowlanymi oraz odmiennymi poglądami na kwestię zebranych pieniędzy, a także życia monastycznego, o czym pisze Andriej Bogdanow⁸⁶). Gdy Nikon zasugerował przełożonemu przekazanie zebranej kwoty do Monasteru Sołowieckiego (rzekomo w trosce o ich bezpieczeństwo podczas częstych napadów rozbójniczych na monastery), Eleazar odebrał te słowa jako krytykę jego działań, co zaogniło nieporozumienia między duchownymi i doprowadziło do opuszczenia skitu przez Nikona. Podczas podróży drogą morską do Kożejezijskiego Monasteru Objawienia Pańskiego, który obrał za swe następne miejsce osiedlenia, Nikon przeżył burzę, z której (według własnych słów⁸⁷) ledwie uszedł z życiem, lądując na wyspie Kij (ros. Кий) w Zatoce Oneskiej, gdzie na pamiątkę tego wydarzenia postawił drewniany krzyż. Według „Opowiadania o Krzyżu Świętym w zatoce Morza Białego na wyspie Kij w klasztorze Krzyża” Nikon mówił:

W minionym roku 1639 my, będąc hieromnichem, podróżując drogą morską ze skitu monasteru Anzerskiego z powodu wielkiej burzy morskiej, prawie utonęliśmy; ale opierając się na mocy Boskiego Życiodajnego Krzyża, zostaliśmy uratowani przed ujściem Onegi, docierając do bezpiecznej przystani na wyspę Kij i chwała naszemu Panu Jezusowi Chrystusowi Ukrzyżowanemu na Krzyżu za ratunek. Będzie wtedy na tej wyspie, na pamiątkę zbawienia podróżnika w tym miejscu wzniesiony Święty i Życiodajny Krzyż⁸⁸.

⁸⁴ Zob. między innymi С. В. Лобачёв, op. cit.; Г.М. Зеленская, op. cit. Data dostępu 16.08.2023.

⁸⁵ Г.М. Зеленская, op. cit., data dostępu 16.08.2023.

⁸⁶ А.П. Богданов, op.cit.

⁸⁷ Zob. А. Низовский *Самые знаменитые монастыри и храмы России*, Москва 2002.

⁸⁸ Zob. autor nieznany, *Сказание о Святом Кресте, что в заливе Белого моря, на Кий-Острове, в крестном монастыре*
https://web.archive.org/web/20070222020310/http://krest.netda.ru/k_krest-1.htm, data dostępu 28.02.2021.

Było to kolejne w życiu przyszłego patriarchy doświadczenie, które utwierdziło go w przekonaniu, że podjęta przez niego decyzja była słuszną. Po dziesięciodniowej podróży i dotarciu do jej celu, Nikon zamieszkał w pustelni w sąsiedztwie monasteru, gdzie kontynuował życie według surowej reguły, wyniesionej ze skitu⁸⁹, co wkrótce sprawiło, że przez pozostałych mnichów zaczął być uważany za kontynuatora i następcę mnicha Nikodema, który przez trzydzieści lat swego życia w monasterze zyskał status tak zwanego świętego starca (ros. старець). Starzec to osoba (najczęściej mnich) z dużym doświadczeniem w życiu duchowym, obdarzona łaską, dzięki której dociera do innych, staje się przykładem do naśladowania, nierzadko również czyni cuda. Bywa określany jako święty żyjący tu i teraz. Co ciekawe, starzec nie zawsze musi być w podeszłym wieku⁹⁰. Nikon cieszył się szacunkiem i poważaniem mnichów, dlatego też w 1642 roku, po śmierci ihumena Monasteru Kożejezierskiego, Jonasza, to właśnie on został wybrany na jego następcę. Wtedy też rozpoczął się okres nawiązywania kontaktów z osobami z wpływowych kręgów przez nowowybranego ihumena. Było to możliwe dzięki licznym podróżom Nikona do Moskwy, które podejmował, aby zbierać środki pieniężne na rzecz monasteru⁹¹. Badacze nie są jednomyślni co do sposobu, w jaki Nikonowi udało się wkrótce znaleźć w bliskim otoczeniu cara. Według Ludwika Bazylowa, ihumen wywarł ogromne wrażenie na carze podczas audiencji. Łobaczew uważa, że kontakt Nikona z carem był możliwy dzięki jednemu z mnichów Monasteru Kożejezierskiego, Bogolewowi, ponieważ jego brat był jednym z nauczycieli cara. Większość autorów skłania się jednak ku opinii, że to głęboka religijność Nikona i jego zdolność zjednywania sobie ludzi pozwoliła mu zwrócić na siebie uwagę bojarów. Niezależnie od powodów, dzięki którym duchownemu udało się zbliżyć do wyższych sfer faktem jest, że 15 marca 1646 roku Nikon został wezwany do Moskwy na mocy carskiej gramoty (ros. грамота, gr. γράμματα grámmata. Według definicji, był to „dokument o charakterze oficjalnym bądź prywatnym na Rusi w X–XVII wieku. Termin został zapożyczony z Bizancjum, gdzie grammata oznaczała posłanie, rozporządzenie i inne dokumenty pisane”⁹²). Dzięki temu dokumentowi Nikon został przełożonym Monasteru Nowospasskiego, zwanego też Monasterem Chrystusa Zbawiciela (ros. Новоспасский монастырь), a także otrzymał

⁸⁹ Zob. А.П. Богданов, op.cit.

⁹⁰ Zob. С. Девятова, *Великие старцы двадцатого столетия: [115 жизнеописаний, воспоминания современников, поучения, подвиги и чудеса, молитвы]* - Москва 2008. - 672 с.

⁹¹ Zob. И.К. Шушерин, op. cit., data dostępu 16.08.2023.

⁹² Autor i data nieznane, *Gramota*, <https://www.encyklopedia.naukowy.pl/Gramota>, data dostępu 20.01.2021.

godność archimandryty (gr. ἀρχιμανδρίτης, ros. архимандрит), czyli przełożonego większego lub kilku mniejszych monasterów.

Rozpoczął się okres największej władzy i wpływów Nikona. Po przyjeździe z Monasteru Kożejezierskiego do Moskwy nawiązał kontakt z osobami zarówno spośród duchownych, jak i świeckich, którzy chcieli odnowić życie religijne, a także przeciwdziałać postępującemu – w ich ocenie – upadkowi obyczajów w obu wymienionych grupach. Ich celem było również przestrzeganie reguł prawosławia w każdym aspekcie życia codziennego. Jak podaje Snarski, osoby z tego kręgu utworzyły Koło Obrońców (Starodawnych) Cnót Kościelnych (ros. Круг ревнителей древлего⁹³) благочестия). Według encyklopedii „Cywilizacja rosyjska”, Koło było stowarzyszeniem osób wyznających podobne poglądy dotyczące religii i duchowości, które powstało w późnych latach czterdziestych XVII wieku wokół spowiednika cara Aleksieja Michajłowicza, wspomnianego już Stefana Wonifatiewa. Jego członkami byli: przyjaciel cara Fiodor Rtiszczew (świecki) oraz duchowni: archimandryta klasztoru Nowospasskiego Nikon (później patriarcha), rektor katedry kazańskiej na Placu Czerwonym Iwan Nieronow, protopop Awwakum i jego towarzysze Loggin, Łazarz oraz Daniel. Wonifatiew był przywódcą ruchu. Ponieważ był wykształconym erudyta i wykazywał duże zainteresowanie życiem kościelnym i społecznym tamtych czasów, miał wpływ na władcę i szlachtę. Wraz ze wspomnianymi członkami koła Wonifatiew zdawał sobie sprawę z konieczności odnowy moralności i poprawy religijności społeczeństwa. Do zadań koła należało: wykorzenienie różnych pogańskich zabaw i zwyczajów, podniesienie poziomu moralnego kleru, walka z wypaczeniami w obrzędowości, w szczególności wprowadzenie jednogłośnie wśród duchownych, korekta ksiąg muzycznych i przywrócenie wygłaszania kazań kościelnych. Wykorzystując wpływ na cara, członkowie koła poprosili jego i patriarchę Józefa o wydanie dekretów reformujących życie kościelne. W tym samym celu Wonifatiew uzupełnił stowarzyszenie kilkoma energicznymi kapłanami i zapewnił im intratne, wysokie stanowiska w różnych miastach.

Energiczna działalność koła i reformy późnych lat czterdziestych XVII wieku nie podobały się szeregowemu duchowieństwu rosyjskiemu. A w 1649 roku Wonifatiew zerwał z samym patriarchą Józefem, który do tej pory nie ingerował w działalność koła, a nawet korzystał z pomocy niektórych jego członków w wydawaniu i poprawianiu ksiąg kościelnych. Przyczyną konfliktu było prawdopodobnie niezadowolenie Józefa z wpływowej roli

⁹³ W literaturze spotykana jest także wersja «древнего».

Wonifatiewa i jego otoczenia. Zwycięstwo pozostało po stronie Wonifatiewa, a kierownictwo życiem kościelnym prawie całkowicie przeszło w ręce członków koła. Powodem tego było przybycie do Moskwy w 1649 roku patriarchy jerozolimskiego Paisjusza, który ostro skrytykował moskiewskie porządki. Nikon, Wonifatiew i Rtiszczew zaczęli coraz bardziej skłaniać się ku poprawianiu życia kościelnego w duchu przybywających z Kijowa i Grecji nauczycieli. Kiedy Józef zmarł w 1652 r., członkowie koła mianowali Wonifatiewa kandydatem na jego miejsce. Jednak car chciał widzieć Nikona jako patriarchę [...]. Koło rozpadło się⁹⁴.

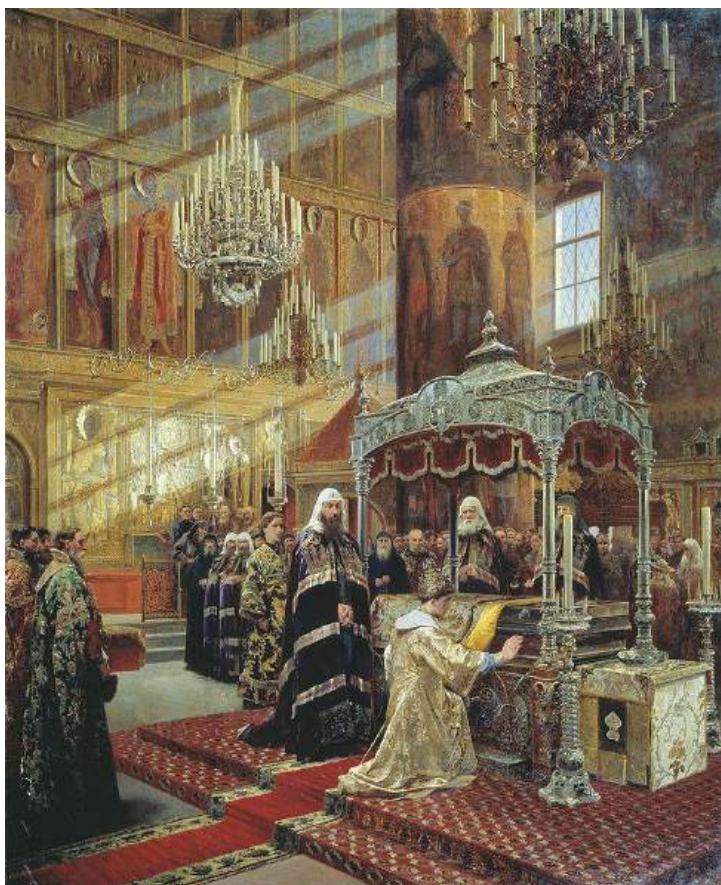
Działalność Koła miała zatem początkowo na celu zreformowanie obrzędowości i życia religijnego ludności, jednak ambicje polityczne i prywatne i spory natury czysto teologicznej położyły kres jego działaniom, otwierając drogę do coraz większej władzy Nikonowi. Warto zauważyć, że już niektóre z rozwiązań przez nie zaproponowanych nie spotkały się ze zrozumieniem nawet wśród duchownych, co można zinterpretować jako proroctwo dla przyszłych reform Nikona.

Już w 1648 roku Nikon należał do najbliższego otoczenia cara, o czym świadczy fakt, że jak odnotowują Kluczewski i Serczyk⁹⁵, jako przełożony jednego z najważniejszych monasterów kraju podpisał tak zwane Ułożenie soborowe (ros. Соборное уложение), czyli projektowany zbiór nowych praw, przyjętych rok później wskutek zmian w państwie⁹⁶. Poniżej car i patriarcha przy grobie metropolity Filipa, przedstawieni na obrazie Aleksandra Litowczenko.

⁹⁴ Tłumaczenie autorki, por. *Кружок ревнителей благочестия* [w:] Энциклопедия "Русская цивилизация", https://dic.academic.ru/dic.nsf/russian_history/3941/КРУЖОК, data dostępu 20.01.2021.

⁹⁵ Zob. В. О. Ключевский, op. cit., data dostępu 17.08.2023; W.A. Serczyk, op. cit., s. 27.

⁹⁶ Wspomniany już Smirnow odnotowuje, że po podpisaniu „Ułożenia...” Nikon miał określić nowe prawo jako „diabelskie”, zaś jego fizyczną postać jako „przeklętą księgę”; op.cit., data dostępu 16.09.2023.

Fotografia 4. Car Aleksiej Michajłowicz i patriarcha Nikon przy grobie metropolity Filipa (domena publiczna)

Zgodnie z informacjami zebranymi przez Worobiową w przytaczanych już publikacjach, a także źródłami takimi jak prace Wiliama Schmidta, Nikołaja Subbotina, Nikołaja Siergijewskiego, Daniła Mordowcewa, Nikołaja Michajłowskiego czy Lwa Lebiediewa⁹⁷, Nikon zyskał również opinię obrońcy uciśnionych, biednych i skrzywdzonych, wstawiając się za nimi wielokrotnie podczas często uzyskiwanych audiencji⁹⁸. Powstanie ludowe, a więc wspomniany już wyżej bunt solny z 1649 roku skłoniło cara do szukania wsparcia i wzmocnienia swojej władzy dzięki zacieśnieniu kontaktów z władzą duchowną, aby w oczach ludu jawić się boskim pomazańcem. Wspomniane zbliżenie dotyczyło także członków Koła Obrońców Cnót Kościelnych.

⁹⁷ Zob. Л. Лебедев, *Патриарх Никон. Очерк жизни и деятельности* // *Богословские труды*. Сб. 23–24. М. 1982, 1983; Л. Лебедев, *Москва патриаршая*. М. 1995; С. В. Михайловский, *Жизнь святейшего Никона, патриарха всероссийского*. Изд. 3. М. 1907; Д. Л. Мордовцев, *Святой патриарх*. М. 1995; Н. А. Сергиевский, *Святейший патриарх всероссийский Никон. Его жизнь, деятельность, заточение и кончина*. М. 1894; Н. И. Субботин, *Дело патриарха Никона*. М. 1862; В. В. Шмидт, *Религиозно-философские воззрения и система богословия Патриарха Никона*. М. 2000.

⁹⁸ Autor nieznany, *Никон, Патриарх Московский и всея Руси (Минин Никита Минич)* [w:] *Русская Православная Церковь. Официальный сайт Московского Патриархата*, <http://www.patriarchia.ru/db/text/561484.html>, data dostępu 07.10.2023.

Pozwoliło to jego członkom na zyskiwanie rosnących wpływów na władzę. Pozycja archimandryty monasteru Nowospasskiego umocniła się także dzięki wizycie w Moskwie wspomnianego już patriarchy jerozolimskiego Paisjusza (ros. Патриарх Паисий, gr. Πατριάρχης Παῖσιος), który skrytykował panujące wśród duchownych zasady, lecz również wysoko ocenił Nikona w liście do Aleksego Michajłowicza, określając go jako osobę wierną swojemu władcy i niezwykle pobożną⁹⁹. Sam Nikon dzięki spotkaniu z patriarchą umocnił się w swoim przekonaniu o konieczności zreformowania prawosławia w Rosji na wzór prawosławia greckiego, upatrując w powrocie do korzeni szansę na odbudowę moralności¹⁰⁰. Car, pamiętając o niedawno zawartym sojuszu tronu i ołtarza poparł projektowane, szeroko zakrojone reformy cerkiewne, mimo sprzeciwu członków hierarchii kościelnej wyższego szczebla, z patriarchą moskiewskim i całej Rusi Józefem (ros. Иосиф, imię świeckie Ignatij Dżakow) na czele. W tych okolicznościach chirotonia¹⁰⁰ biskupia Nikona 9 marca 1649 roku, który w obecności patriarchów jerozolimskiego i moskiewskiego został wyświęcony na metropolitę nowogrodzkiego, drugiego po patriarche moskiewskim w hierarchii biskupiej Cerkwi, była wyraźnym znakiem carskiego poparcia. Nowo mianowany metropolita rozpoczął swoje działania od przebudowy swojej siedziby, a więc pałacu biskupiego, a także kilku starszych świątyń, jak również budowy nowych, między innymi dzięki licznym nadaniom ziemskim od cara¹⁰¹. Jak pisze Sołowiow, Nikon oddał zasługi władzy carskiej podczas powstania nowogrodzkiego w 1650 roku (ros. Новгородское восстание 1650 года), które wybuchło wskutek znacznego wzrostu cen chleba spowodowanego wykupem ziarna przez Szwedów mimo nieurodzaju rok wcześniej. Metropolita ostro potępił władze powstańcze, a 17 marca 1650 roku obłożył je anatemą z ambony podczas kazania, które zaczął głosić każdej niedzieli jako jeden z pierwszych duchownych w Rosji. Dwa dni później został pobity przez mieszkańców Nowogrodu, którzy sprzyjali powstańcom, zaś już po stłumieniu buntu otrzymał list pochwalny od cara, dzięki czemu jego wpływy po raz kolejny wzrosły. Mimo to zwrócił się do Aleksego Michajłowicza z prośbą o ułaskawienie wszystkich uczestników powstania¹⁰², którzy złożyli władcy przysięgę

⁹⁹ Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете. Повременное издание. Кн. 2. М. Ред. А.Н. Попов. 1879 г. Знатные богомольцы в Сергиевой Лавре с Востока, после преставления Преподобного Сергия до XVIII столетия. с. 75.

¹⁰⁰ Chirotonia – udzielenie święceń, zwłaszcza biskupich, w Kościele prawosławnym i greckokatolickim, <https://sjp.pwn.pl/sjp/;2553409>, data dostępu 21.01.2021.

¹⁰¹ Zob. Г.М. Зеленская, op. cit., s. 60-261, data dostępu 26.09.2023.

¹⁰² В.В. Шмидт, *Жизнеописание Святейшего Патриарха Никона* [w:] Азбука веры, https://azbyka.ru/otechnik/Nikon_Minin/zhizneopisanie-svjatejshego-patriarha-nikona/, data dostępu 07.10.2023.

na wierność¹⁰³. W 1651 roku Nikon otrzymał prawo sądzenia duchowieństwa eparchialnego¹⁰⁴ oraz należącego do monasterów chłopstwa we wszystkich sprawach niedotyczących zabójstw i rozbojów, co było wyjątkową w porównaniu z przysługującymi innym hierarchom prerogatywą¹⁰⁵. Podczas zorganizowanego w tym samym roku soboru przegłosowano postulowany przez samego Nikona i Koło Obrońców Cnót Kościelnych zakaz *mnogopienija*¹⁰⁶, co było jedynie wstępem do głębszych reform¹⁰⁷. W 1652 roku Nikon zrealizował kolejne ze swoich zamierzeń, podjętych – zdaniem Łobaczowa – w celu uczynienia Moskwy centrum światowego prawosławia. Było to sprowadzenie do stolicy relikwii świętego męczennika, metropolity Filipa II (ros. Митрополит Филипп II), a także innych świętych, jak również kopię Iwerskiej Ikony Matki Bożej¹⁰⁸ (ros. Иверская икона Божией Матери). Pozyskanie relikwii wymagało od metropolity wyjazdu do monasteru na Wyspach Sołowieckich. Podczas jego

¹⁰³ *Пришел новый указ ...* // С. М. Соловьёв, *История России с древнейших времён в 6 кн.* — СПб.: Товарищество «Общественная польза», 1851—1879. Т. X, гл. II.

¹⁰⁴ Eparchia – we wschodnim chrześcijaństwie terytorium podległe metropolii, a później biskupowi.

¹⁰⁵ Н. В. Воробьёва, *Личность патриарха Никона в отечественной историографии.* — Омск 2007; eadem, *Историко-канонические и богословские воззрения патриарха Никона.* Омск 2008. Informacje o działalności Nikona znajdują się również we wspomnianych już publikacjach Serczyka, Kluczewskiego, Bazyłowa.

¹⁰⁶ *Mnogopienije* – równoczesne śpiewanie różnych części Świętej Liturgii.

¹⁰⁷ Н.Ф. Каптерев, *Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович*, <https://www.sedmitza.ru/lib/text/439636/>, data dostępu 16.09.2023.

¹⁰⁸ „Iwerska Ikona Matki Bożej – Hodigitria. Ikona Matki Bożej, reprezentująca typ Hodigitria (wskazująca drogę). Wedle tradycji prawosławnej została namalowana przez św. Łukasza. Jej oryginał znajduje się w monasterze Iwiron na górze Athos. [...] Ikona przedstawia Maryję trzymającą Dzieciątko na lewym ramieniu i wskazującą na nie prawą dłonią, w ten sposób wskazując Chrystusa jako Drogę Zbawienia. Wyjątkową cechą Ikony jest rysa na prawym policzku Maryi. Jej powstanie nie zostało jednoznacznie wyjaśnione. Według legendy ikona została nadcięta przez żołnierza w czasach ikonoklazmu, a z "rany" na twarzy Matki Bożej popłynęła prawdziwa krew. Zjawisko to miało przerazić żołnierza i sprawić, że porzucił on ikonę nie niszcząc jej. Według legendy, ikona w pierw należała do ubogiej wdowy z Nicei. Po nieudanej próbie jej zniszczenia (dawniej ludzie woleli zniszczyć ikonę byle nie poddać jej znieważeniu), postanowiła ona wrzucić ją do Morza Śródziemnego, by uchronić ją przed napaściami. Syn owej wdowy miał zostać później mnichem na górze Athos i zapisał w kronikach opowieść o cudzie nieudanego zniszczenia wraz z opisem wyglądu zaginionej ikony. Znacznie później, w 1004, mnich narodowości gruzińskiej imieniem Gabriel, z klasztoru Iwiron, miał wyłowić z morza wizerunek, którego wygląd pokrywał się z przekazanym opisem. Ikonę przeniesiono natychmiast do głównej cerkwi monasteru. Następnego dnia mnisi stwierdzili jednak, że ikona samoistnie przeniosła się z wyznaczonego jej miejsca na bramę wjazdową klasztoru. Próbowali umieścić ją ponownie w cerkwi, jednak sytuacja powtarzała się. Wreszcie mnich Gabriel miał widzenie, w którym Matka Boża oznajmiła, że nie chce być chroniona przez zakonników, lecz sama ich ochraniać. Po tym wydarzeniu ikonę pozostawiono na bramie klasztornej. Również w innych monasterach jej kopie były umieszczane w podobnym miejscu lub w ikonostasach nad carskimi wrotami od strony wewnętrznej. [...] Obok oryginalnej, atoskiej Iwerskiej Ikony Matki Bożej, sławę cudownego wizerunku zyskała moskiewska kopia Ikony. W 1669 dla ikony wzniesiono Kaplicę Iwerską, w bezpośrednim sąsiedztwie moskiewskiego Kremla. W ten sposób każdy wchodzący na Plac Czerwony musiał najpierw pokłonić się ikonie. Kaplica została zniszczona w czasie rewolucji październikowej i całkowicie zburzona w 1929, zaś dalsze losy ikony są nieznane. W 1994 zastąpiono ją nadesłaną z Atosu nową kopią. W 1982 sławę cudownej zyskała kopia w Montrealu, zaś w 2007 napisana na jej podstawie Hawajska Iwerska Ikona Matki Bożej. Pierwsza z ikon, według opiekującego się nią zakonnika Jose Muñoz-Cortesa, wydzielala mirrę od 1982 do 1997, kiedy to zaginęła. Druga z nich, według relacji kapłanów z parafii Iwerskiej Ikony Matki Bożej w Honolulu, zaczęła zachowywać się w podobny sposób w 2007”, <http://www.elazaricon.pl/index.php/pl/opisy-ikon-teologia/93-teologia-ikon/532-iwerska-ikona-matki-bozej>, data dostępu 22.01.2021.

nieobecności, 15 (25) kwietnia 1652 roku, w Wielki Czwartek, zmarł patriarcha Józef. Członkowie Koła, na czele z protopopem Awwakumem, zaproponowali Stefanowi Wonifatiewowi tron patriarszy, kierując także petycją (ros. челобитная) do cara i carycy z prośbą o wyznaczenie spowiednika władcy do objęcia tego urzędu¹⁰⁹. Wonifatiew jednak, ku zdumieniu swych stronników, odmówił, słusznie zdając sobie sprawę z tego, kogo władca chciałby widzieć na tym miejscu¹¹⁰. Ze względu na swoje związki z Kołem, chcącym zreformować kościół prawosławny, a także duże poparcie cara, wysunięto kandydaturę Nikona na urząd patriarchy. Łobaczew¹¹¹ przytacza w swojej publikacji stwierdzenie, jakoby stało się to dopiero po rezygnacji innego z kandydatów. Kaptieriew¹¹², którego pogląd jest obecnie najbardziej rozpowszechniony dowodzi, że sam Wonifatiew po swej rezygnacji zaproponował osobę Nikona jako najlepszego kandydata, zaś Sołowiow¹¹³ podtrzymuje tezę, że to car samodzielnie zadecydował o wyborze Nikona. Opinia Koszelewa¹¹⁴ w tym względzie różni się od większości badaczy. Według niego, kandydatura Nikona wywołała sprzeciw i opór, głównie warstwy bojarów. Mimo to, rozpoczęto tradycyjną już procedurę, mającą na celu przekonanie do objęcia urzędu rzekomo wahającego się hierarchy. 22 lipca ogłoszono publicznie wybór Nikona na nowego patriarchę, ten jednak, jak wymagał obyczaj, odmówił. 25 lipca (4 sierpnia) 1652 roku odbyła się uroczystość intronizacji¹¹⁵. Nowy patriarcha udawał, że przybycie do soboru Zaśnięcia Matki Bożej na moskiewskim Kremlu, znanego też pod

¹⁰⁹ С.А.Зеньковский, *op. cit.*, s. 186.

¹¹⁰ Макарий. Митрополит Московский и Коломенский, *История русской церкви*, http://www.tanki-media.ru/bp_08_history/Hisrory_of_Russia/MakarII/MAKARY_TM.HTM#m052, data dostępu 16.09.2023. Metropolita Makary przytacza historię, która miała miejsce po śmierci patriarchy Józefa, podczas wyjazdu Nikona. Spotkał się on wówczas z byłym metropolitą Afoniuszem, którego poprosił o błogosławieństwo jako swojego poprzednika na tronie patriarchy Nowogrodu. Starzec tymczasem poprosił o błogosławieństwo Nikona, mówiąc „Będiesz patriarchą, pobłogosław mi” (tłumaczenie autorki). Makary wskazuje także, iż nie ma pewności co do tego, czy spowiednik cara zdawał sobie sprawę z istnienia rzeczony petycji. Przywoływany już Zieńkowski domniemywa, że mający ponad sześćdziesiąt lat Wonifatiew, zmęczony pracą w Kole, zdawał sobie sprawę ze swej niezdolności do przejęcia obowiązków głowy Cerkwi. Zgodnie z relacją cytowanego przez Zieńkowskiego protopopa Awwakuma, Wonifatiew przed wyborem nowego patriarchy długo się modlił i pościł, prosząc Boga o danie Kościołowi dobrego nowego pasterza, zaś po intronizacji Nikona usunął się z życia publicznego. Zob. Зеньковский С.А., *op. cit.*, s. 186. Encyklopedia Prawosławna podaje, że w 1653 roku były ojciec duchowy rodziny carskiej założył w Moskwie pustelnię świętych Zosimy i Sawwacjusza Sołowieckich, zaś dwa lata później kierował budową monasteru Opieki Matki Bożej w stolicy, na którą to budowę otrzymał środki od cara. Złożył tam wieczyste śluby mnisze z imieniem Sawwacjusz. Zmarł w 1656 roku; zob. Архим. Макарий (Веретенников), *Вонифатьев [в:] Православная Энциклопедия под редакцией Патриарха Московского и всея Руси Кирилла*, Т. 9, С. 323-325, <https://www.pravenc.ru/text/155232.html>, опубликовано: 22 июля 2010г., data dostępu 17.09.2023.

¹¹¹ С. В. Лобачёв, *op. cit.*, s. 101.

¹¹² Ibidem, s. 100-101.

¹¹³ Ibidem, s. 100.

¹¹⁴ Ibidem, s. 101-102.

¹¹⁵ Н. И. Кореневский, *Церковные вопросы в Московском государстве в половине XVII в. и деятельность Патриарха Никона / Русская история в очерках и статьях* // под ред. проф. М. В. Довнар-Запольского. — Киев, 1912. — Т. III. — С. 46.

nazwą soboru Uspieńskiego (ros. Успенский собор Московского кремля), miejsca intronizacji patriarchów moskiewskich na ceremonię, zostało na nim wymuszone. Dopiero po tym, jak obecni na ceremonii car i bojarzy uklękli (lub padli na ziemię ze łzami w oczach, jak pisze metropolita Makary) i przysięgli patriarsze szacunek i posłuszeństwo (obiecali „posłuszeństwo we wszystkim, jako władcy, pasterzowi i ojcu”¹¹⁶), Nikon wyraził zgodę na objęcie urzędu. Badacze tacy jak Łobaczew, Bazyłow czy Serczyk sądzą, że nowo wybrany patriarcha sam wyznaczył datę swojej intronizacji ze względu na fakt, że była to rocznica objęcia tego samego urzędu przez świętego patriarchę Filipa II, a autorka dysertacji podziela ich pogląd uważając, że był to głęboko przemyślany ruch ze strony Nikona, niosący ze sobą duże znaczenie symboliczne – a jak wiadomo, w kręgu władzy symbolika jest jednym z narzędzi służących jej wzmocnieniu i utrzymywaniu. W dniu uroczystości patriarcha uzyskał od cara obietnicę, że ten nie będzie ingerował w sprawy Cerkwi, co dawało mu praktycznie nieograniczoną władzę. Powołując się na samego Nikona, metropolita Makary pisze:

Posyłali po Nikona nie raz, nie dwa, ale wiele razy: Nikon się nie zgodził. Wreszcie władca wysłał swoich najważniejszych bojarów i biskupów, aby zabrali Nikona wbrew jego woli i sprowadzili go na Sobór - przyprowadzono Nikona. I król zaczął wraz z całym swoim sanklitem, duchowieństwem i ludem błagać Nikona, aby został patriarchą Moskwy i Rosji, ale Nikon nie zgodził się, nazywając siebie pokornym, nierozsądnym i niezdolnym do pasania owiec trzody Chrystusowej. Wiele czasu minęło na daremnych błaganiach. Wreszcie car i wszyscy obecni w cerkwi padli na ziemię i ze łzami w oczach błagali Nikona o przyjęcie patriarchatu. A Nikon nie mógł znieść widoku króla w takiej sytuacji, zaczął płakać razem ze wszystkimi i pamiętając, że serce króla według Pisma Świętego było w ręku Boga, zwrócił się do niego i do wszystkich, którzy byli w cerkwi tymi słowami: „Wiedziecie, że od początku przyjmowaliśmy Świętą Ewangelię, przekazy Świętych Apostołów, zasady Świętych Ojców i prawa królewskie prawosławnej Grecji i dlatego nazywamy się chrześcijanami, ale faktem jest, że nie wypełniamy ani przykazań Ewangelii, ani przykazań świętych apostołów i świętych ojców, ani praw pobożnych królów greckich... Jeśli chcecie, abym był waszym patriarchą, dajcie mi słowo i ślubujcie w tym soborze katedralnym przed naszym Panem i Zbawicielem oraz Jego Przczystą Matką, aniołami i wszystkimi świętymi, że będziecie przestrzegać dogmatów ewangelii i przestrzegać przykazań świętych apostołów i świętych ojców oraz praw pobożnych królów. Obiecacie, że będziecie mi posłuszni jako swojemu głównemu arcypasterzowi i ojcu we wszystkim, co będę głosił na temat dogmatów Bożych i zasad, wtedy na waszą prośbę nie będę już wyrzekał się wielkiego biskupstwa”. Następnie car, wszyscy bojarzy i cały konsekrowany Sobór złożyli przysięgę przed Świętą Ewangelią i świętymi

¹¹⁶ Tłumaczenie własne słów: *Послушати его во всем, яко начальника и пастыря и отца краснѣйшаго*, por. ibidem.

cudownymi ikonami, że spełnią wszystko to, co zaproponował Nikon. A Nikon, wzywając Pana, Najświętszą Bożą Rodzicielkę, anioły i świętych na świadków, wyraził zgodę na bycie patriarchą. To prawda, że to wszystko o wyborze Nikona wiemy tylko z jego własnej opowieści. Ale przedstawiając tę historię, Nikon powiedział: „Pan Bóg jest świadkiem, że takie rzeczy się wydarzyły” - i odważnie powtórzył tę historię przed samym carem Aleksiejem Michajłowiczem i przed jego wrogami, którzy mogli go zdemaskować w nieprawdzie, a nawet wcześniej odważnie podkreślał to wydarzenie nawet w drukowanych księgach liturgicznych¹¹⁷.

Zdaniem autorki to wydarzenie podkreśla wzajemną zależność cara i patriarchy od siebie. Aleksy Michajłowicz musiał uchodzić w oczach poddanych za wybranego przez Boga do kierowania losami państwa i ludu, co pomagało mu w zbudowaniu własnej legendy jako władcy nieomal zesłanego przez niebiosy. Nikon potrzebował poparcia cara w kwestiach bardziej przyziemnych, takich jak wspomniane już fundacje budynków sakralnych, poszerzanie swych prerogatyw, wzmacnianie na zajmowanym stanowisku i możliwość prowadzenia zakrojonych na szeroką skalę reform sfery religijnej.

W okresie bezpośrednio po intronizacji patriarcha realizował założenia Koła Obrońców Cnót Kościelnych, mające na celu wzmocnienie prawosławia. Polegały one – między innymi – na napiętnowaniu zwyczajów i ubiorów zachodnich, wydzielenie obszaru (swoistego getta) poza murami Moskwy, w którym mieli osiedlać się cudzoziemcy, doprowadzenie do zburzenia dwóch świątyni protestanckich, zakaz noszenia rosyjskich ubiorów dla protestantów oraz zakaz zatrudniania cudzoziemskich służących (pisze o tym między innymi Łobaczew)¹¹⁸. Na wspomnienie zasługuje anegdota, której bohaterami byli Nikon i Nikita Iwanowicz Romanow, kuzyn cara. Dowiedziawszy się mianowicie, że posiada on znaczną ilość strojów zachodnich, patriarcha poprosił o przysłanie kilku, po czym demonstracyjnie je spalił. Ponadto Nikon kontynuował walkę z pijaństwem, która nie przyniosła oczekiwanych rezultatów i nie przysporzyła patriarsze zwolenników¹¹⁹. Już rok po intronizacji duchowny całkowicie zerwał kontakty z członkami Koła. Nastąpiło to wskutek zarzutów Nieronowa, który oskarżył Nikona publicznie o porzucenie dawnych zwolenników po wyniesieniu do godności patriarchy, otaczanie się pochlebcami i nadużywanie swej władzy. W efekcie Nieronow został uwięziony (początkowo w nieistniejącym już Monasterze

¹¹⁷ Tłumaczenie własne z Макарий. Митрополит Московский и Коломенский, *История русской церкви*, http://www.tankimedia.ru/bp_08_history/Hisrory_of_Russia/Makarri/MAKARY_TM.HTM#m052, data dostępu 26.09.2023.

¹¹⁸ С. В. Лобачёв, *op. cit.*, s. 101-102.

¹¹⁹ *Никон, Патриарх Московский и всея Руси (Минин Никита Минич)* [w:] Русская Православная Церковь. Официальный сайт Московского Патриархата.

Simonowskim, ros. Симонов Успенский монастырь)¹²⁰, a pozostali zwolennicy reform zostali odsunięci od wszelkich stanowisk i godności. Nikon sam decydował o nowych nominacjach biskupich. W tym samym roku ukazał się drukiem nowy, poprawiony według wskazówek Nikona Psalterz, w którym zredukowano liczbę pokłonów składanych podczas modlitwy świętego Efrema Syryjczyka (z 16 do 4) oraz zarządzono wykonywanie znaku krzyża trzema (ros. троеперстие), a nie jak dotychczas dwoma palcami (ros. двоеперстие, двуперстие), co spotkało się ze sprzeciwem ze strony wiernych, stało też w sprzeczności z ustaleniami Soboru Stu Rozdziałów (ros. Стоглавый Собор) z 1551 r., a traktowane jest jako początek nikoniańskich reform. Ponadto zaczęto sprawować liturgię na pięciu, a nie siedmiu prosforach, jak dotychczas¹²¹. Co ciekawe, wcześniej podobne próby oczyszczenia rosyjskiego rytu liturgicznego z naleciałości podejmował patriarcha Filaret, jednak jego działania nie wywołały takiego sprzeciwu, jak działania Nikona. Zdaniem autorki pracy, działania Filareta były zakrojone na mniejszą skalę, a były patriarcha nie chciał wprowadzić tylu zmian równocześnie, dlatego planowane reformy nie spotkały się z tak negatywnym odbiorem. To również reformy nowo wybranego patriarchy położyły się cieniem na rosyjskim społeczeństwie, czego autorka dowiedzie w dalszej części rozdziału, poświęconej istocie zmian wprowadzonych przez Nikona.

1.4.1. Umacnianie pozycji Cerkwi

Oprócz działań o charakterze reformującym Cerkiew prawosławną, patriarcha Moskwy i całej Rusi Nikon zapisał się w historii dzięki ufundowaniu trzech monasterów, o czym wspomina między innymi Zelenska¹²². Pierwszym z nich był Świętojezierski Włodajski Monaster Iwerskiej Ikony Matki Bożej (ros. Валдаайский Иверский Богородицкий Святоозерский монастырь), którego drewniane zabudowania powstały już w rok po wyniesieniu Nikona do godności patriarchy, a kamienne pojawiły się jeszcze w tym samym roku. Miejsce założenia monasteru nie było przypadkowe,

¹²⁰ A. Grondowski, Iwan Nieronow – zapomniany reformator. *Początki ruchu staroobrzędowego* [w:] „Studia Oecumenica” 18 (2018), s. 185-202, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_25167_SOe_18_2018_185-202, data dostępu 03.03.2021.

¹²¹ *Реформы патриарха Никона. Начало раскола* [w:] Русская Православная Старообрядческая Церковь. Официальный сайт Московской Митрополии, <https://rpsc.ru/history/kratkaya-istoriya-starobryadchestva/reformyi-patriarha-nikona-nachalo-raskola/>, data dostępu 07.10.2023.

¹²² Г.М. Зеленская, op. cit., s. 71-107, 116-143, data dostępu 26.09.2023

ponieważ w trakcie podróży po relikwie świętego patriarchy Filipa duchowny miał widzenie, w którym ukazało mu się ono jako godne tego, aby stanął tam klasztor na wzór klasztoru Iwirion na górze Atos (ros. Иверский монастырь на Святой Горе Афон, Иверон, gr. Μονή Ιβήρων). Nikon wkrótce po intronizacji poinformował cara o swoim pomysle, a ten wyasygnował środki, przeznaczone na budowę nowego klasztoru na wzór grecki. Podczas swojej wizyty na miejscu budowy w 1654 roku patriarcha zmienił nazwę wsi, w której znajdował się klasztor, a także jezioro Wałdaj nakazał nazywać Świętym po jego uprzednim poświęceniu. Chcąc ponieść znaczenie i rangę nowo wybudowanego monasteru, Nikon zarządził przeniesienie do niego relikwii licznych świętych, między innymi metropolity Filipa. Ukazem carskim klasztor objął w posiadanie nie tylko jezioro Wałdaj, lecz także położone na nim wyspy. W 1655 roku do klasztoru przenieśli się mnisi z białoruskiego, Kuteńskiego Monasteru Objawienia Pańskiego (bu. Куцеїнскі Багаяўленскі манастыр) w liczbie siedemdziesięciu. Dzięki ich osiedleniu się w monasterze Wałdajskim powstała tam drukarnia. W 1656 roku ukończono budowę soboru Uspińskiego na terenie klasztoru, który 16 grudnia tego roku został uroczystie poświęcony. Pomimo spadku znaczenia w wieku siedemnastym monaster istnieje do dziś i znajduje się przy nim niewielkie muzeum poświęcone patriarsze Nikonowi¹²³. W 1656 roku hierarcha uzyskał od cara pozwolenie na budowę klasztoru na wyspie Kij, chcąc zrealizować złożoną 13 lat wcześniej przysięgę wybudowania monasteru na pamiątkę ocalenia życia. Klasztor, na którego budowę car wyraził zgodę w gramocie wydanej 13 czerwca 1656 roku otrzymał nazwę Monasteru Podwyższenia Krzyża Pańskiego (ros. Онежский (Кийский) Крестный монастырь). Patriarcha zwrócił się do narodu z prośbą o zebranie środków na budowę nowego kompleksu. Po udanej zbiórce natychmiast rozpoczęto prace budowlane, które nadzorowane były przez starca Nifonta Terebińskiego i mnicha Izajasza. W momencie budowy powstała wspólnota monastyczna¹²⁴. Pierwszą drewnianą cerkwią klasztoru była prawdopodobnie cerkiew Podwyższenia (inwentarz z marca 1657), która w 1661 roku została przemianowana na sobór Świętego Archistratega Michała. W 1660 roku sam Nikon przybył na wyspę Kij i mieszkał tu, nadzorując budowę przez prawie rok. 2 września 1660 r. osobiście poświęcił sobór Podwyższenia Krzyża. 8 września 1660 poświęcił także trzecią drewnianą cerkiew pod wezwaniem Wszystkich Świętych, która istnieje do dziś. Patriarcha przywiózł ze sobą relikwie (między innymi Krzyża Pańskiego, które umieszczono w specjalnie wykonanym cyprysowym relikwiarzu w kształcie krzyża,

¹²³ Zob. <https://iveron.ru/muzej/>, data dostępu 28.02.2021.

¹²⁴ А. Низовский: *Самые знаменитые...*, с. 424.

nazywanym „krzyżem z Kij”, obecnie znajdującym się w moskiewskiej Cerkwi świętego Sergiusza z Radoneża), a także dzwony. Na terenie monasteru znajdowało się również – według legendy – cudowne źródło, odkryte przez patriarchę. Pod koniec września 1660 roku Nikon wrócił do stolicy i nigdy nie powrócił na wyspę Kij. Sam plan architektoniczny monasteru był częściowo wzorowany na monasterze Sołowieckim, ponieważ jego znaczenie polityczne miało być porównywalne z klasztorem na Wyspach Sołowieckich. Świadczył o tym między innymi fakt, że był on od początku swojego istnienia klasztorem stauropigialnym¹²⁵, a zarządzali nim archimandryci. Po sekularyzacji przeprowadzonej przez carycę Elżbietę II monaster popadł w zapomnienie i ruinę. Obecnie funkcjonuje tylko sobór Podwyższenia Krzyża, w którym jednak nie odbywają się regularne nabożeństwa. Największe znaczenie spośród klasztorów ufundowanych przez Nikona ma bezsprzecznie Nowe Jeruzalem, czyli monaster Zmartwychwstania Pańskiego (ros. Новый Иерусалим, Воскресенский Новоиерусалимский монастырь). Poniższy obraz pędzla Wiaczesława Schwarza przedstawia patriarchę w tym właśnie monasterze.

Fotografia 5. Patriarcha Nikon w Nowym Jeruzalem (domena publiczna)

¹²⁵ *Stauropigia* - w Kościele prawosławnym klasztor lub inna instytucja wyjęta spod cerkiewnej jurysdykcji lokalnej, zależna bezpośrednio od patriarchy lub synodu, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/stauropigia;3979316.html>, data dostępu 28.02.2021.

W tym miejscu należy wspomnieć, że nikonowskie Nowe Jeruzalem nie było pierwszą próbą odwzorowania Grobu Pańskiego na terytorium Rosji. Podobny pomysł chciał urzeczywistnić na terytorium moskiewskiego Kremla car Borys Godunow (ros. Борис Фёдорович Годунов, 1552-1605) jednak ostatecznie świątynia nie powstała. Niektórzy badacze, jak na przykład Batałow i Wiatczanina, dostrzegają wpływy architektoniczne świątyni Grobu Pańskiego w soborze Wasyla Błogosławionego (lub soborze Opieki Matki Bożej) na Placu Czerwonym w Moskwie (ros. Собор Покрова Пресвятой Богородицы, что на Рву, Покровский собор, собор Покрова на Рву)¹²⁶. Według zamysłu Nikona, pod stolicą Rosji miał powstać kompleks budowli, będących odbiciem miejsc świętych Palestyny¹²⁷, udało mu się nawet uzyskać makietę Bazyliki Grobu Pańskiego od ówczesnego patriarchy Jerozolimy¹²⁸. Historię zabudowań klasztornych przytoczono na oficjalnej stronie internetowej Patriarchatu Moskiewskiego¹²⁹.

Choć mogłoby się wydawać, że pozycja patriarchy jest niezagrożona, tak naprawdę już od początku swych kontaktów z carem miał on licznych przeciwników w wielu środowiskach. Było to spowodowane wpływem, jaki duchowny wywierał na władcę. Odzwierciedleniem tego jest fakt, że podczas wojen z Polską w latach 1654-1667 Aleksy Michajłowicz pozostawił władzę w rękach Nikona, zaś do patriarchszego tytułu «Великий Господин» dołączono tytuł «Великий Государь», zarezerwowany dotychczas tylko dla carów¹³⁰, co oznaczało, że „rząd dusz” został zrównany z samodzierżawiem. Wzbudziło to niezadowolenie nie tylko bojarów, czyli warstwy szlacheckiej, którzy obawiali się utraty wpływu na cara, lecz także duchownych, zaś w szczególności członków wspomnianego już Koła Obrońców Cnót Kościelnych. Również Pipes stwierdza, że intrygi koterii dworskich doprowadziły do konfliktu¹³¹. Nikon ze swej strony starał się przeciwdziałać ograniczaniu władzy duchownej przez władzę świecką. Przykładem takich działań może być jeden z zapisów w Ułożeniu soborowym, głoszący, że dochody z pracy chłopów, należących do monasterów, trafiały

¹²⁶ А. Баталов, Т. Вятчанина, *Об идейном значении и интерпретации иерусалимского образа в русской архитектуре XVI-XVII веков* // *Архитектурное наследство* — 1988. — Т. 36, с. 22-42.

¹²⁷ Zob. *Новый Иерусалим и город Воскресенск* / Рецензенты: Г. М. Зеленская, Л. М. Черненилова. — 2. — М. 2006, с. 15-16, иеромонах Тихон (Полянский), *Путешествие в историю русских монастырей*, Русское слово, Москва 2002, с. 228.

¹²⁸ А. Grajewski, *Jerozolima pod Moskwą* [w:] *Gość Niedzielny*, GN 30/2009, <https://www.gosc.pl/doc/767179.Jerozolima-pod-Moskwa/2>, data dostępu 02.03.2021.

¹²⁹ Zob. *Воскресенский Ново-Иерусалимский ставропигиальный мужской монастырь* [w:] Русская Православная Церковь. Официальный сайт Московского Патриархата, <http://www.patriarchia.ru/db/text/1422207.html>, data dostępu 01.03.2021.

¹³⁰ W czasach przednikoniańskich jedyną osobą, której – poza carem – nadano ten tytuł był patriarcha Filaret, ojciec cara Michała Fiodorowicza Romanowa.

¹³¹ R. Pipes, op. cit., s. 241-242.

do tak zwanych monasterskich prikazów (ros. монастырский приказ), organów – według tekstu Ułożenia – sądowych¹³², faktycznie zaś pełniących też funkcje finansowe i administracyjne, a później do skarbu państwa. Ponadto, sądy świeckie zaczęły rozpatrywać sprawy znajdujące się w jurysdykcji sądów cerkiewnych. Wskutek intryg bojarów i niższego duchowieństwa stosunki między carem a patriarchą stopniowo się pogarszały. Jak zauważa Nasierowski, pierwszy spór między samodzierżcą a pasterzem Imperium, którego oznaki były widoczne dla ludu, miał miejsce w 1656 roku, kiedy to Nikon dokonał zmiany w obrzędzie Niedzieli Palmowej, gdy zmienił dotychczasową trasę procesji, zwanej „pochodem na ośleciu”, podczas której car prowadził za uzdę zwierzę (osła lub konia), na którym siedział patriarcha. Ponieważ Nikon zmienił miejsce rozpoczęcia procesji na zwyczajowe miejsce straceń (ros. лобное место), to nie Aleksiej Michajłowicz poprowadził wierzchowca patriarchy, lecz wspomniany już wcześniej bojar Borys Iwanowicz Morozow¹³³. Był to symbol niezgody cara na samowładne działania patriarchy, nawet w zakresie spraw religijnych. Pogląd ten miał swój początek w opublikowanym w 1650 roku Nomokanonie, zbiorze praw cerkiewnych, w którym propagowana jest idea „symfonii”, a więc harmonijnego współistnienia władzy świeckiej i duchowej. Choć publicznie Nikon popierał zasadę „symfonii”, jego działania dobitnie pokazywały, że zależało mu na ugruntowaniu pozycji nie tylko Cerkwi, lecz przede wszystkim własnej. Również budowa monasteru nowojerozolimskiego nie przysłużyła się dobrym stosunkom między carem a patriarchą. Choć z jednej strony było to wyraźnie nawiązanie do koncepcji Moskwy – Nowego Jerozalem oraz Moskwy – Trzeciego Rzymu¹³⁴, która była wykorzystywana przez samodzierżców do legitymizacji swej władzy jako następców cesarzy i obrońców wiary, z drugiej zaś powstanie trzeciego klasztoru (z łącznie 14), będącego osobistą własnością patriarchy, czyniło go jednym z najbogatszych ludzi w państwie. Szlachta, jak i sam car, odbierali rosnącą potęgę Nikona jako zagrożenie dla systemu. Według wspomnianego już Kaptieriewa, istniała jeszcze jedna przyczyna konfliktu między Aleksym a Nikonem, była to mianowicie koncepcja „kapłaństwo ponad carstwem” (ros. «священство выше царства») opracowana przez patriarchę, w myśl której władza carska, jako świecka, jest

¹³² Zob. tekst *Ułożenia* z rozdziału XIII, <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/1649/whole.htm#13>, data dostępu 01.03.2021.

¹³³ T. Nasierowski, *Świat rosyjskiej duchowości. Kościoły i ruchy dysydenckie a Cerkiew panująca*, Warszawa 2005, s. 34.

¹³⁴ Zob. koncepcja Moskwy – Trzeciego Rzymu, stworzona przez mnicha Filoteusza, oraz koncepcja Nowej Jerozolimy.

niższa od władzy cerkiewnej, duchownej¹³⁵. Przywoływany już Subbotin przypisuje skłócenie cara z patriarchą bojarom, ponieważ rosnąca władza Nikona szkodziła realizacji ich interesów¹³⁶. Jak pisze na temat konfliktu między patriarchą a carem wspomniany już Nasierowski¹³⁷, 10 (20 według kalendarza gregoriańskiego) lipca 1658 r. Nikon zdecydował się na coś, czego nie zrobił żaden z jego poprzedników i sam ustąpił z patriarchalnego tronu. W trakcie nabożeństwa w soborze Zaśnięcia Matki Boskiej zdjął mitrę, sakkos i omofor, czyli nakrycie głowy i szaty liturgiczne używane przez biskupa i przybrał strój zwykłego mnicha (jak twierdzi Subbotin, Nikon już wcześniej poprosił hipodiakona Iwana Twericyna, by ten kupił mu odzież noszoną przez zwykłych duchownych, a innemu diakowi, Kalitinowi, miał powiedzieć, że chce zrzec się pełnionej funkcji¹³⁸). Gdy zauszniczy dworzacy donieśli o tym carowi, ten początkowo nie uwierzył, zaś później wysłał do Soboru Uspińskiego księcia Trubieckiego i okolicznego Rodiona Streszniewa, wroga patriarchy. Ci próbowali dowiedzieć się, dlaczego Nikon podjął taką decyzję, nie powiadomiwszy wcześniej cara, oraz czy wpływ na nią miały działania cara. Były patriarcha odpowiadał, że jego ustąpienie nie jest wynikiem prześladowania, lecz tego, że *księżna sprawa* nie ma carskiego wsparcia. Subbotin zauważa:

Jeśli Nikon miał nadzieję, że uroczystym zrzeczeniem się patriarchatu sprowokuje cara do wyjaśnień i całkowitego pojednania, co byłoby dla niego triumfem, to gorzko się rozczarował: car nie przyszedł po wyjaśnienia do Katedry Wniebowzięcia, nie błagał, aby został, nie prosił o uroczyste o przebaczenie; scena, która miała miejsce, gdy Nikon został wybrany patriarchą, nie powtórzyła się. Wydaje się jednak, że nadal uważał, że jego sprawa nie jest przegrana; że car, gdy się opamięta, pogodzi się z nim, nie pozwoli mu opuścić patriarchalnego tronu, zwłaszcza że, jak mówi, «królewski majestat wysłał posłańca, aby mu powiedział (na dziedzińcu), aby nie wyjeżdżał bez zobaczenia się z nim». Nikon mieszkał na podwórzu przez około trzy dni, czekając na spotkanie z carem. Czas jednak mijał, a od władcy nie było żadnych wieści. Nikon zobaczył, że nie ma już na co czekać i postanowił opuścić Moskwę. Udał się do swojego klasztoru Zmartwychwstania¹³⁹.

Jednak po jakimś czasie były patriarcha zmienił zdanie i zaczął twierdzić, że nadal sprawuje powierzoną mu przez władcę funkcję, równocześnie oskarżając go o ingerowanie w jego kompetencje. Szmidt wypowiada się bardzo pochlebnie

¹³⁵ Н. Ф. Каптерев, *Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович*. Т. 1—2 Москва, 1996, сс. 178-208, http://www.odinblago.ru/nikon_i_car_alexei_2/4, data dostępu 01.03.2021.

¹³⁶ Н. И. Субботин, *op. cit.*, https://azbyka.ru/otechnik/Nikolaj_Subbotin/delo-patriarha-nikona-istoricheskoe-issledovanie/, data dostępu 07.10.2023

¹³⁷ Т. Nasierowski, *op. cit.*, s. 37-38, 40.

¹³⁸ Н. И. Субботин, *op. cit.*

¹³⁹ Ibidem.

o zachowaniu Nikona w tej sytuacji, pisząc, że „okres ten dał przykład niespotykanej siły ducha i odpowiedzialności Najwyższego Hierarchy za losy Kościoła, państwa i społeczeństwa, obraz chrześcijańskiego niesienia krzyża na chwałę Bożą i triumf prawosławia”¹⁴⁰. Podczas przebywania w nowojerozolimskim klasztorze duchowny nie czekał biernie na rozwój wydarzeń – wysyłał do cara rozmaite pisma, zarówno prosząc władcę o wybaczenie, wyjaśniając powody swojego postępowania, jak i informując go o swojej trudnej sytuacji¹⁴¹. Zawilość sytuacji wraz z nasilającym się sporem wokół zainicjowanych przez Nikona zmian wywołały kryzys w Cerkwi. W 1660 r. miał miejsce sobór, którego zadaniem było rozstrzygnięcie kwestii dalszego pełnienia przez Nikona funkcji patriarchy. W maju tego roku zebrani rosyjscy i greccy hierarchowie doszli do wniosku, że należy wybrać kolejnego patriarchę, a Nikona, po uprzedniej konfiskacie majątku, zesłać do klasztoru wybranego przez cara. Jednak ostatecznej decyzji nie podjęto, przez co sprawa ciągnęła się jeszcze kilka lat, a do jej definitywnego rozwiązania trzeba było zaangażować wschodnich patriarchów. Piotr Znamieński wspomina o udziale w sprawie patriarchy jerozolimskiego Nektariusza, który w prywatnym liście prosił cara, by ten pogodził się z Nikonem bez procesu nad nim, i metropolity Paisjusza Ligaridesa, znawcy kanonów kościelnych¹⁴². W latach 1666-1667 miał miejsce wielki sobór moskiewski, podczas którego – 5 i 12 grudnia – doszło do symbolicznego pozbawienia Nikona święceń i funkcji patriarchy. Przedstawia to poniższy obraz pędzla Siergieja Miłoradowicza.

¹⁴⁰ В.В. Шмидт, *Жизнеописание Святейшего Патриарха Никона*, https://azbyka.ru/otechnik/Nikon_Minin/zhizneopisanie-svjatejshego-patriarha-nikona/, data dostępu 08.10.2023.

¹⁴¹ *Дело о патриархе Никоне*, СПб. 1897 г. 510 с., https://azbyka.ru/otechnik/Nikon_Minin/delo-o-patriarhe-nikone/, data dostępu 08.10.2023.

¹⁴² П. В. Знаменский, *История Русской церкви*, <https://web.archive.org/web/20100407071946/http://www.klikovo.ru/db/book/msg/1264>, data dostępu 08.10.2023.

Fotografia 6. Sąd nad patriarchą Nikonem (domena publiczna)

Opisane powyżej wydarzenia nie mogą zostać ocenione jednoznacznie. Autorka pracy podziela pogląd Subbotina, zgodnie z którym Nikon chciał swoim postępowaniem zmusić cara do opowiedzenia się za jedną ze stron w jego narastającym konflikcie z bojarstwem, jednak przecenił swój wpływ na władcę i wagę łączącej ich przyjaźni. Aleksey Michajłowicz zaś musiał dostrzec rosnącą samowolę patriarchy, który osiągnął pozycję niemal równoważną z tą samodzierzcy, co mogło jedynie zaszkodzić trwałości ustanowionej po nie tak dawnym okresie Wielkiej Smuty władzy. W mojej opinii do eskalacji konfliktu przyczyniły się też osobiste ambicje i emocje obu adwersarzy, które tylko nasiliły spór.

5 grudnia po odebraniu krzyża Nikon powiedział do cara: «Krew moja i grzech wszystkich będzie na głowie twojej». Tydzień później patriarcha antiocheński Makary w obecności patriarchy aleksandryjskiego Paisjusza zdjął z Nikona czarny kłobuk [nakrycie głowy – przypis autorki] z cherubinami i perłowym krzyżem oraz panagiję¹⁴³

¹⁴³ „Panagija (enkolpion) - medalion, dawniej w formie dyptyku, przeważnie kolisty, przedstawiający (od wewnątrz) Dziewicę Maryję, a z drugiej strony Jezusa Chrystusa lub Tróję Świętą w postaci trzech aniołów - jako Gościnność Abrahama (według Rdz 18: 1-8). Panagija to znak godności arcybiskupiej hierarchów, który noszą na piersiach”, tłumaczenie autorki, por. <https://web.archive.org/web/20081220223007/http://www.spc.rs/Muzej/pojmovnik.html>, data dostępu 01.03.2021.

i włożył na niego zwykły mniszy kłobuk zdjęty z głowy stojącego obok greckiego mnicha. Poinformowano przy tym Nikona, że nie może dłużej przebywać w Nowej Jerozolimie i zostaje zesłany do fieraontowego klasztoru białojeziarskiego¹⁴⁴. [...] Po zesłaniu do klasztoru białojeziarskiego Nikon szybko doświadczył, jak mogli się czuć wszyscy, których z takim uporem zwalczał. [...] Przed Bożym Narodzeniem 1671 r. napisał do cara list, w którym wziął na siebie całą winę za opuszczenie tronu patriarchego, za piętnowanie cara, za wszystko, o co wcześniej posądzał i obwiniał monarchę. Poinformował też władcę, że pogorszył się stan jego zdrowia i poprosił, aby car zezwolił mu «żyć w domu Pana» i «uczęszczać do jego świątyni». Miejsmem tym dla Nikona była Nowa Jerozolima i sobór Zmartwychwstania. Pomimo powtarzania co jakiś czas tej prośby Aleksiej Michajłowicz nie wyraził zgody na powrót Nikona do stworzonego przez niego klasztoru, co wydaje się być w pełni zrozumiałe, zważywszy na fakt, że podczas wielkiego soboru moskiewskiego car oskarżył Nikona o wyniosłość i pyszenie się, czego przejawem miało być podawanie się przez niego za «patriarchę Nowej Jerozolimy». Śmierć Aleksieja Michajłowicza, w nocy z 29 na 30 stycznia 1676 r., nie poprawiła sytuacji Nikona. Władzę objął trzynastoletni syn cara, Fiodor [III Romanow, ros. Фёдор III Алексеевич]. 5 września 1678 r. młody monarcha po raz pierwszy w życiu zobaczył Nową Jerozolimę. Był urzeczony jej urodą i zarządził wznowienie prac budowlanych w klasztorze (1679). Podczas piątej wizyty w Nowej Jerozolimie, 2 grudnia 1680 r., car zapytał mnichów, czy przyjęliby z powrotem Nikona do siebie. Mnisi jednogłośnie stwierdzili, że powinno się pozwolić Nikonowi umrzeć w ukochanym przez niego miejscu. [...] Po interwencji u cara zwołany został sobór, na którym zapadło postanowienie o zezwoleniu byłemu patriarche na powrót do Nowej Jerozolimy. Nikon nie doczekał się spełnienia swojego marzenia. Zmarł 17 sierpnia 1681 r. w drodze do Nowej Jerozolimy. Pochowany został zgodnie z wolą cara w niedokończonym jeszcze soborze Zmartwychwstania, w kaplicy Jana Chrzciciela¹⁴⁵.

Choć kontrowersje otaczające postać Nikona nie ucichły nawet po jego śmierci, a jego postępowanie jako patriarchy jest nadal tematem dyskusji historyków, religioznawców i teologów, a także zwykłych wiernych Cerkwi Prawosławnej i Staroobrzędowej, największy wpływ na historię Rosji miały niewątpliwie reformy Nikona, o których mowa w kolejnym podrozdziale.

¹⁴⁴ Monaster terapontowski, założony na przełomie XIV i XV wieku, był miejscem zesłania, lecz także rozwoju duchowego, piśmiennictwa i działalności kulturowej, Zob. <http://www.dionisy.com/eng/monastery/>, data dostępu 01.03.2021.

¹⁴⁵ T. Nasierowski, op. cit., s. 37-38, 40.

1.4.2. Reforma cerkiewna

Najważniejszą częścią spuścizny, którą pozostawił po sobie patriarcha Nikon, jest niewątpliwie zapoczątkowana przez niego reforma cerkiewna, która doprowadziła do rozłamu wśród wiernych Cerkwi. Jak już wspomniano wyżej, idea „oczyszczenia” prawosławia z wypaczających je naleciałości pojawiała się kilkakrotnie wśród duchownych wyższego szczebla, lecz ani patriarcha Filaret, ani Kółko Obrońców Starodawnych Cnót Kościelnych nie wcieliło idei zmiany w życie. Nikon, chcący wzmocnić pozycję Cerkwi upatrywał wzorców wiary w Grecji, tam bowiem znajduje się święta góra Athos (ros. АѠос, греч. Ἁθῶς, или Святая Гора, греч. Ἁγιο Όρος), czczona w tradycji prawosławnej jako kolebka wiary i miejsce upodobane sobie przez Bogurodnicę. Korieniewski podaje jeszcze jedną przyczynę czerpania z modelu greckiego – był on, jego zdaniem, uzasadniony popularną w XVII wieku tendencją, którą nazywa „grekofilstwem”, a której zwolennikiem był sam Aleksiej Michajłowicz, jak również patriarcha Paisjusz, chcący widzieć cara na tronie konstantynopolitańskim¹⁴⁶. Dlatego też patriarcha polecił ujednolicić rosyjskie księgi liturgiczne na wzór greckich. Według Łobaczowa, informacje na ten temat na samej Świętej Górze, u patriarchy Paisjusza oraz w metropolii kijowskiej zbierał mnich Arseniusz z monasteru Troicko-Siergijewskiego¹⁴⁷. Timofiejew, opierając się na licznych źródłach historycznych, wysnuwa jeszcze jedną interesującą teorię na temat powodów reformy, obalając te z nich, które nie znalazły potwierdzenia w literaturze historycznej. Według niego, łączenie reformy z faktem przyłączenia terytorium Ukrainy (Małorusi) do Imperium jest błędne, podobnie jak pogląd, iż zunifikowanie obrzędów miało mieć związek z planowaną przez Aleksieja Michajłowicza wojną z Turkami o Konstantynopol i uwolnienie spod ich jarzma Greków. Badacz dowodzi, że przyjeżdżający do Imperium Grecy dostosowywali się do panującej tam przed reformą formy obrzędowości, a w podzięce za uwolnienie ich spod tureckiej władzy przystaliby na wszystko. Zgodnie z jego teorią, dalekosiężnym celem zmian w obrzędowości było stworzenie na wschodzie Kościoła „typu papieskiego w celu zawiązania możliwej i pożądanej przyszłej unii z katolikami i możliwych wypraw przeciwko Turkom”¹⁴⁸. Na pierwszym

¹⁴⁶ Zob. Н. И. Кореневский, *op. cit.*, ss. 715—716.

¹⁴⁷ С. В. Лобачёв, *op. cit.*, с. 125-126.

¹⁴⁸ В.В. Тимофеев, *Церковная реформа XVII века и ее малоизвестные внешнеполитические аспекты // Ученые записки*. Том девятый (2005 г.). – Чебоксары 2005 г., с. 48. Pogląd ten znalazł potwierdzenie

zwołanym w sprawie reform soborze w roku 1653 Nikon napotkał opór Iwana Nieronowa¹⁴⁹, dlatego też na jego prośbę car zebrał w kolejnym roku następny sobór, który jednogłośnie zatwierdził proponowane wzorce, opracowane w zgodzie z greckimi, i wydał zgodę na druk opartych na nich ksiąg liturgicznych. Aleksiej Kiwszenko przedstawił kolejny sobór na swoim obrazie.

Fotografia 7. Sobór cerkiewny w 1654 roku (domena publiczna)

Kolejne reformy odnosiły się do wszystkich aspektów obrzędowości i duchowości. Jak pisze Snarski, „reformy patriarchy Nikona dotyczyły rzeczy na pierwszy rzut oka błahych, lecz – z punktu widzenia wiernych – bardzo istotnych dla religijności i obrzędowości”¹⁵⁰. Podobnie wypowiada się Katarzyna Roman-Rawska, wnuczka starowierki z Gabowych Grądów, badaczka i członkini Polskiej Akademii Nauk, autorka książki „Zaśnięcie Anisy. Opowieść o polskich starowierach”, pisze:

Zmiany obrzędowe były niezbyt rozległe, ale bardzo niesprawiedliwe jest twierdzenie, że to nieistotne drobiazgi, błahe poprawki, kilka małych retuszy i tym podobne. Kilka ingerowało w najgłębiej przeżywane przez nich prawdy wiary, więcej miało rzeczywiście charakter wyłącznie rytualny¹⁵¹.

także (między innymi) w publikacji Kutuzowa, zatytułowanej *Церковная "реформа" XVII века: ее истинные причины и цели*, wydanej w 2005 roku.

¹⁴⁹ A. Grondowski, op. cit.

¹⁵⁰ K. Snarski, *Staroobrzędowcy. Historia, wiara, tradycja*, Kielce 2019, s. 19.

¹⁵¹ K. Roman-Rawska, *Zaśnięcie Anisy. Opowieść o polskich starowierach*, Wołowiec 2024, s. 137.

Autorka pracy podziela tę tezę, ponieważ zmiany te miały znaczący wpływ na codzienne życie i praktyki religijne ludności Imperium. Reforma zezwalała bowiem na czczenie krzyża o innych niż ośmioramienny kształtach, zmieniała ułożenie palców, którymi wykonywano znak krzyża, korygowała treść ksiąg religijnych. Zgodnie z jej zasadami miejsce dotychczasowego sznura modlitewnego, czyli *lestowki*¹⁵² zajęły *cziotki*¹⁵³, zwiększono liczbę zawołań „Alleluja” podczas liturgii z dwóch do trzech, zmieniono zapis imienia Jezus z *Исус* na *Иисус*, zakazano pisania¹⁵⁴ ikon na zachodnią modłę (Nikon promował też grecki styl budownictwa, krytykując typowo ruski przepych). Jak zauważa Jaroszewicz-Pieresławcew,

W roku 1654 wydał on polecenie, aby zebrano ikony namalowane «na polski wzór» i wylupiono im oczy, by zeszkrobywano twarze świętych. Sam Nikon w trakcie święta ortodoksji w 1655 roku, po liturgii w soborze Zaśnięcia na Kremlu, w obecności patriarchów Wschodu, cara i bojarów, roztrząsał ikony, tłumacząc swoje postępowanie naleciałościami zachodnimi w malarstwie ikonowymi koniecznością powrotu do źródeł pierwotnych, czyli bizantyńskich¹⁵⁵.

Zmodyfikowano pokłony podczas modlitw z ziemnych na *pojasnyje*, a więc na pokłony w pas oraz ograniczono ich liczbę, odwrócono kierunek procesji (ros. крестные ходы) i obchodzenia analogionu podczas chrztów i ślubów na przeciwny ruchowi słońca (z zachodu na wschód), zmniejszono liczbę prosfor¹⁵⁶ wykorzystywanych podczas liturgii

¹⁵² Zob. Монахиня Ливия, *Старообрядческая лестовка*, tłum. A. Leszczyński, <https://lestovvka.wordpress.com/2016/05/20/lestovka-starobrzadowcow/>, data dostępu 01.03.2021.

¹⁵³ Ibidem.

¹⁵⁴ „W języku greckim czasownik γράφω (grapho) oznacza zarówno czynność pisania, jak i malowania. Podobnie jest w języku rosyjskim, Zob. писать (pisat’), Zob. na przykład писать роман, повесть, стихи i писать портрет, акварелью. We współczesnym języku polskim posługiwanie się pędzlem jest zasadniczo nazywane malowaniem, a nie pisanie, choć jeszcze do końca XIX wieku czasownik pisać używany był w odniesieniu do czynności malowania we wzory, zdobienia rysunkami, deseniami itp., [...]. W języku ogólnym, nazywając czynność powstawania ikony malowaniem, a jej twórcę malarzem ikon, nie popełnimy błędu. W języku specjalistycznym powinno się jednak używać określeń pisać ikonę i ikonopisarz (ewentualnie ikonograf). Pozostajemy wówczas w zgodzie z orzeczeniami Soboru Nicejskiego II, który w swym Horosie użył słowa περιγράφω (perigrapho), mówiąc, że Jezus Chrystus jest możliwy „do opisania” w formie plastycznej (na przykład w ikonie, mozaice itp.). A. Wolański, *Pisanie ikon* [w:] Słownik Języka Polskiego, <https://sjp.pwn.pl/poradnia/haslo/Pisanie-ikon;18271.html>, data dostępu 01.03.2021.

¹⁵⁵ Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Starowiercy w Polsce i ich księgi* [w:] *Rozprawy i materiały Ośrodka badań naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego*, nr 145, Olsztyn 1995, s. 7.

¹⁵⁶ „Prosfora (”przynoszenie” – grek.) – to biały pszenny chleb, wypiekany na drożdżach, z dodatkiem święconej wody. Nazwa pochodzi od obyczaju pierwszych chrześcijan, aby dla dokonania Eucharystii przynosić chleb z domu. [...] Składają się one z dwóch okrągłych części, dla uczczenia dwóch istot Chrystusa. Na górnej części stawia się pieczęć z przedstawieniem Krzyża (na klasztorach prosforach spotyka się wizerunek Matki Bożej albo świętych). W czasie Liturgii Boskiej z jednej prosfory (*agnicznej*) w szczególny sposób wycina się prostokątną część – *Agniec* (Baranek, Hostia), który następnie będzie przeobrażony w Ciało Chrystusa. Z innych prosfor, o mniejszych rozmiarach, wyjmowane są cząstki w pamięć członków Ziemskiej i Niebiańskiej Cerkwi; te cząstki w końcu liturgii opuszczane są do Krwi Chrystusowej. Małe prosfory przeznaczone są tym, którzy podawali do ołtarza *pominalnyje* kartki. Obcięte części *agnicznej* prosfory nazywają się *antidor* (”zamiast daru” – grek.). Według *Ustawy* (prawa

z siedmiu do pięciu, zezwolono na golenie bród oraz zawieranie małżeństw z innowiercami, czyli wyznawcami innych religii, wprowadzono zmiany w tekście wyznania wiary¹⁵⁷, dopuszczono śpiew polifoniczny podczas nabożeństw oraz chrzest nie poprzez trzykrotne zanurzenie, lecz przez zanurzenie lub polanie głowy, a także zmodyfikowano obrządek pogrzebu poprzez umieszczenie kadzielnicy za trumną, a nie przed nią¹⁵⁸. Jaroszewicz-Pieresławcew odnotowuje też zmianę bezliniowej notacji śpiewu, zwanej *kriukami*, na notację nutową. Ponadto przestano traktować niezachowywanie części postów jako grzech. Roman-Rawska dodaje:

Ale oprócz zmian obrzędowych, o których przeczytać można dosłownie wszędzie, było jeszcze sporo innych, na przykład usunięcie z potrzebnika modlitw przeciwko zaczarowaniom i zaklinaniom, odcięcie świeckich od możliwości wskazywania czy wyboru duchownych na szczeblu lokalnym, lestowki zamieniono na czotki, ale, co moim zdaniem najważniejsze, Bóg zaczął być nazywany Ciemnością i Niewidzialnością, a nie, jak dawniej, Światłością, natomiast w *Pozdrowieniu anielskim* słowo „uszcęśliwiona” zamieniono na „pełna łaski”. Z czasem przyjęto także, że Maryja do zwiastowania była obarczona grzechem pierworodnym oraz nastąpiła zmiana egzegezy: nowoobrzędowcy zaczęli głosić, że człowiek jest stworzeniem cielesnym i grzesznym, nie zaś świętym i bezgrzesznym. To były zmiany, które odsuwały wiernych od głęboko przeżywanego przekonania, że Bóg jest bliski, a człowiek bardzo do niego podobny. Zabierano im bliskość transcendencji, którą sobie sami po ludzku opowiedzieli i przyswoili. Widziałam to zawsze u polskich starowierów, którym niekiedy zarzuca się, że wierzą powierzchownie, bo nie są zaznajomieni z dogmatami i nie potrafią wyjaśnić, dlaczego coś praktykują tak, a nie inaczej. Ich pobożność, przynajmniej w obecnym kształcie, ma w sobie dwoistość, dzięki której lęk przed potępieniem współlistnieje z radością. Zdaniem moich bliskich dużo przyjemniej wierzy się w jasność niż ciemność, a babcia Aniska zawsze czerpała z praktyk religijnych przede wszystkim satysfakcję, nigdy nie wracała z molenny udręczona¹⁵⁹.

Ze współczesnego punktu widzenia zmiany te mogą wydawać się nieznaczące, jednak dla ówczesnego społeczeństwa rosyjskiego, złożonego głównie z ubogiej warstwy chłopskiej, miały one kolosalne znaczenie i mogły wydawać się zaprzeczeniem

cerkiewnego), spożywają je ludzie, nie przystępujący do komunii Świętych Tajemnic. Zwykle *antidor* przypada służącym w ołtarzu”, <http://www.parafia.sidcom.pl/parafia/azy/chleb.html>, data dostępu 01.03.2021.

¹⁵⁷ Słowa „Królestwu zaś jego nie ma końca” zmieniono na „Królestwu zaś jego nie będzie końca”, usunięto spójnik łączny „a” w zdaniu „Zrodzony, a nie stworzony”, zaś z fragmentu o Duchu Świętym „I w Duchu Świętego, Pana prawdziwego i Ożywiciela” usunięto przymiotnik „prawdziwego”. Zob. E. Iwaniec, *Z dziejów staroobrzędowców na ziemiach polskich*, Warszawa 1977, s. 36, J.H. Billington, *Ikona i topór. Historia kultury rosyjskiej*, Kraków 2008, s. 127.

¹⁵⁸ Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *ibidem*.

¹⁵⁹ K. Roman-Rawska, *Zaśnięcie Anisy...*, s. 138-139.

wszystkiego, co dotychczas wyznawali. Nic zatem dziwnego, że reformy wzbudziły sprzeciw.

1.4.3. Odrzucenie reformy przez część społeczeństwa

Aby zrozumieć, dlaczego zmiany o charakterze formalnym, wprowadzone przez Nikona, a więc wykształconego duchownego, pochodzącego z ludu, wywołały w tym samym ludzie gwałtowny sprzeciw, zapiekły upór, a nawet nienawiść, należy odwołać się do mentalności rosyjskiego chłopu, ponieważ to właśnie warstwa chłopska stanowiła ogromną większość XVII-wiecznego rosyjskiego społeczeństwa. Warto tu zacytować myśl Bazylowa, wybitnego polskiego historyka, badacza dziejów Europy Wschodniej na temat ówczesnej ludności Imperium.

Umysłowe zainteresowania człowieka z ludu, nawet niepiśmiennego, obracały się, rzecz jasna, wokół spraw doczesnych z całym ich prymitywizmem. A przecież nie było to wszystko. Ograniczone brakiem wykształcenia i niemożnością rozszerzania tych doczesnych horyzontów umysły mozolnie drążyły sobie drogę poprzez ten gęsty mrok, jaki narzucała im niesprawiedliwość społeczna. Tu było główne źródło rozmyślań i spekulacji – nie trzeba dodawać, że szczególnie intensywnie uprawiały te ćwiczenia jednostki bardziej utalentowane, silniejsze od innych, aktywne, obdarzone temperamentem, niekiedy aż nadto krewkim. Miał chłop rosyjski szczególną predylekcję do zajmowania się szczegółami, do drobiazgowego roztrząsania spraw nawet najbłaższych, odznaczał się też, wtedy kiedy uznawał to za konieczne – nieprawdopodobnym uporem¹⁶⁰.

Jednym z powodów odrzucenia nikoniańskich reform był zatem wzmiankowany upór, lecz poza umocowaniem w tradycji i folklorze, miało ono również podłoże czysto teologiczne. Dla przywiązanych do utartych, wielowiekowych form i przejawów obrzędowości prawosławnych Rosjan odstępstwa od nich oznaczały herezję i odejście od wzorca Świętej Rusi. Należy też pamiętać, że duchowni, którzy odebrali wykształcenie teologiczne, byli – przynajmniej teoretycznie – w stanie zrozumieć idee, przyświecające patriarchom. Nie można tego powiedzieć o niepiśmiennej ludności, dla której wprowadzane zmiany i ich uzasadnienie były niezrozumiałe. Jaroszewicz-Pieresławcew dodaje:

¹⁶⁰ L. Bazylow, *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, Warszawa 1986, s. 393.

Już w XIX wieku Aleksandr Iwanowicz Niewostrujew, a współcześnie znany filolog Nikołaj Iwanowicz Ilminskij, porównując poprawione przez reformatorów księgi ze starymi, takimi jak *Psalterz*, *Trebnik*, *Służechnik* i *Irmosy* wykazali, że ruch starowierców nie był «komedią pomyłek», jak sądzili niektórzy historycy. Wprowadzone zmiany, to «grzechy nie tylko wobec gramatyki, filologii i logiki, ale i przeciwko historii, egzegetyce, dogmatyce» [...]. Mimo że większość społeczeństwa rosyjskiego nie była piśmienna, to znała na pamięć teksty nabożeństw i poprawki wydały się bluźnierstwem przeciw Bogu¹⁶¹.

Dla mniej wykształconej części społeczeństwa działania Nikona musiały więc jawić się jako dzieło Antychrysta i zwiastun nadchodzącego końca świata. Nie należy jednak zapominać o wykształconych ludziach, którzy również odrzucili zmiany zaproponowane przez patriarchę, ponieważ kierowały nimi częściowo inne pobudki, o których mowa w kolejnym podrozdziale. To właśnie wzmiankowany sprzeciw wobec reformy religii, obrzędowości i duchowości dał początek ruchowi staroobrzędowemu, którego członkowie za wierność starej wierze zapłacili najwyższą cenę i musieli wybrać między śmiercią, emigracją a ukrywaniem się.

1.5. Męczeństwo za wiarę

Dla wykształconych przeciwników reform były one nieakceptowalne również dlatego, że negowały prawdziwość i świętość całej obrzędowości i duchowości państwa od początku jego istnienia.

¹⁶¹ Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Starowiercy w Polsce...*, s. 7.

Fotografia 8. Czarny sobór (mnisi z Monasteru Sołowieckiego odrzucają reformę Nikona, domena publiczna)

Wkrótce krytycy transformacji zgromadzili się wokół wspomnianego już Iwana Nieronowa¹⁶² oraz protopopa Awwakuma Pietrowa (ros. Аввакум Петров), który z czasem został przywódcą grupy, nazywanej pejoratywnie *raskolnikami* (ros. раскольник), czyli schizmatykami, choć sami nazywają się starowierami¹⁶³, starowiercami (ros. староверы)¹⁶⁴ lub staroobrzędowcami (ros. старообрядцы) ze względu na przywiązanie do starych form obrzędowości. W tym miejscu należy przytoczyć biografię Awwakuma oraz jego szczegółowe poglądy na kwestię reform¹⁶⁵.

¹⁶² Iwan Nieronow, imię mnisz Grzegorz (ros. Григорий, Иоанн Миронович Неронов; 1591-1670) – duchowny należący do Koła Obrońców Starodawnych Cnót Kościelnych, protopop, a później archimandryta daniłowskiego monasteru Świętej Trójcy. Przez prawie całe życie był przeciwnikiem reform Nikona, jednak na krótko przed śmiercią, podczas soboru moskiewskiego (1666-1667), wrócił na łono Cerkwi. Zob. A. Grondowski, op. cit., data dostępu 03.03.2021.

¹⁶³ Obecnie terminem *староверы* posługują się również coraz popularniejsze ruchy neopogańskie i rodzimowiercze, odnosząc się do wierzeń sprzed chrztu Rusi. Zob. Г. С. Чистяков, *Кто такие староверы?*, https://ruvera.ru/starovery#starovery_yazichniki, К. Михайлов, *«Староверы»: история и адекватность понятия*, 16.09.2019, <http://rpcc.ru/publications/tradition/starovery-ponjatije/>, data dostępu 03.03.2021.

¹⁶⁴ Snarski postuluje użycie wyłącznie formy staroobrzędowcy ze względu na to, że różnice między nimi a pozostałymi wyznawcami prawosławia pojawiają się tylko w sferze obrzędów.

¹⁶⁵ Szczegółowe informacje dotyczące życia i działalności protopopa Awwakuma pochodzą z: Н. С. Демкова, *Житие протопопа Аввакума*. — Л. 1974; А. Я. Карташев, *Очерки по истории русской церкви*. — М. 1992. — Т. 2. — Сс. 220–230; РБС. — Т. 1. — СПб. 1896. — Сс. 17–21; ТЕВ. — 1885. — № 5. — С. 337; №16 и 17. — Сс. 372–390; № 18. — Сс. 405–409, А. Н. Робинсон,

Awwakum Pietrow (również: Pietrowicz) Kondratiew (ros. Аввакум Петров lub Петрович Кондратьев, 1620-1682) był jednym z głównych oponentów Nikona. Urodził się w rodzinie kapłana niższego szczebla we wsi Grigorowo (ros. Григорово). W 1635 roku zmarł ojciec Awwakuma, a już dwa lata później młodzieniec ożenił się z sierotą Anastazją Markowną (ros. Анастасия Марковна). W wieku 22 lat Awwakum został diakonem, a w roku 1644 duchownym we wsi Łopatiszcze (ros. Лопатищи), gdzie zamieszkał wraz z żoną i dziećmi. Parafianie często skarżyli się na jego surowość, ponieważ krytykował ich postęпки, a podległym mu duchownym zarzucał złe wykonywanie powierzonych im obowiązków. W 1648 roku miał miejsce pierwszy konflikt Awwakuma z władzami świeckimi, wywołany przez jego upór. Drogą wodną niedaleko wsi płynął jeden z wojewodów, który wysłuchawszy skarg mieszkańców Łopatiszcz na swojego kapłana i po rozmowie z nim poprosił Awwakuma o pobłogosławienie swojego syna, ten jednak odmówił, co rozgniewało urzędnika. Ponadto kapłan skrytykował płochą rozrywkę zapewnioną wojewodzie jaką były tańczące niedźwiedzie, za co został wyrzucony z pokładu statku. W 1652 roku Awwakum po raz pierwszy musiał salwować się ucieczką z Łopatiszcz do Moskwy, aby uniknąć rozsierzonego tłumu. Dotarłszy do Kostromy dowiedział się, że podobny los spotkał też tamtejszego duchownego Daniła. W tym samym roku Kondratiew został protopopem w Jurjewcu Powołżskim (ros. Юрьев-Повольский, obecnie Jurjewiec, ros. Юрьевец). Niestety, przez swoje przywiązanie do przestrzegania cerkiewnych reguł i zasad Awwakum szybko popadł w konflikt z miejscową ludnością i był zmuszony po raz drugi uciec do Moskwy. Tam, dzięki przyjaźni ze Stefanem Wonifatiewem i osobistej znajomości z carem, dołączył do grupy pracującej nad *kniżną sprawą*. Wkrótce opowiedział się przeciwko zamysłowi swego dawnego przyjaciela Nikona, opowiadając się za reformą opartą na starych, prawosławnych, a nie greckich tekstach. Mimo sprzeciwu części duchowieństwa, w 1653 roku ukazał się zmodyfikowany Psalterz, a niedługo potem patriarcha upomniał Iwana Nieronowa za stosowanie się do nowych zaleceń liturgicznych, po czym doprowadził do jego aresztowania. Awwakum, zaprzyjaźniony również z Nieronowem, wraz ze wspomnianym już Daniłą wysłał do cara petycję, prosząc o zwolnienie uwięzionego duchownego. Mimo to, Nieronow został pozbawiony godności kapłańskiej i zesłany do klasztoru Spasokamiennego (ros. Спасо-Каменный Вологодский монастырь). Awwakum przebył część drogi wraz

Жизнеописание Аввакума и Епифания: Исслед. и тексты. М. 1963, А. И. Клибанов, *Протопоп Аввакум как культурно-историческое явление* // Ист. СССР. 1973. № 1. Сс. 76-98, А. Т. Шашков, *Аввакум* // *Православная энциклопедия.* — М. 2000. — Т. I: «А — Алексей Студит». — Сс. 83—87.

z przyjacielem, po czym wrócił do Moskwy. W 1653 roku Awwakum po raz pierwszy został uwięziony za sprzeciw wobec reform – jak stwierdza Małyszew, Kondratiewa wraz z rodziną zesłano do Tobolska nad rzeką Leną (ros. Тобольск, в «Сибирский город на Лёну» в «Якутский острог»¹⁶⁶), a następnie z ekspedycją kolonizacyjną do wschodniej Syberii. Wcześniej próbowano również pozbawić go święceń kapłańskich, jednak sprzeciwił się temu sam Aleksy Michajłowicz. W 1655 roku car zdecydował o przeniesieniu rodziny Kondratiewów do Jenisejska oraz wydaniu zakazu sprawowania liturgii dla Awwakuma. Wielokrotnie podczas zesłania protopopa poddawano torturom, takim jak bicie knutem czy zamykanie w ciemnicy. W 1662 roku Awwakum z rodziną znalazł się nad Bajkałem. Rok później wrócił do Moskwy, gdzie w dalszym ciągu działał na rzecz zachowania starej formy obrzędowości, za co zesłano Kondratiewów do Pustozierska (ros. Пустозерск), jednak dzięki petycji Awwakuma do cara udało mu się wyjednać pozostanie w miejscowości Mezeń (ros. Мезень). Protopop pozostał tam z rodziną przez półtora roku, po czym przewieziono go do Moskwy. 13 maja 1666 roku, podczas soboru, zebranego dla sądu nad Nikonem i po wielokrotnych namowach do zmiany stanowiska, Awwakum został pozbawiony godności kapłańskiej i przeklęty przez uczestniczących w soborze duchownych, których ze swej strony także obłożył anatemą¹⁶⁷. Następnie przewieziono go do Monasteru Narodzenia Matki Bożej i św. Pafnucego w Borowsku (ros. Пафнутиев Боровский монастырь), gdzie przetrzymywano go około roku, w dalszym ciągu próbując nakłonić go do odstąpienia od swych dotychczasowych poglądów, po czym ponownie skazano go na wygnanie do Pustozierska. Jego stronnicy zostali zesłani wraz z nim, zaś niektórzy okaleczeni – Łazarzowi (ros. Лазарь) i Epifaniuszowi (ros. Епифаний) ucięto języki, aby uniemożliwić im dalsze głoszenie nieprawomyślnych poglądów, lecz tej kary nie zastosowano w przypadku Awwakuma i protopopa Nikifora (ros. Никифор). W Pustoziersku, ostatnim miejscu zesłania Awwakuma, przetrzymywano go w ziemiance (ros. земляная тюрьма) przez czternaście lat. Mimo to dochował wierności swym poglądom i kontynuował nauczanie, a także kierował pisma do władz. Jak zauważa Hanna Kowalska,

¹⁶⁶ В. И. Малышев, *Летопись жизни протопопа Аввакума* [в] *Протопоп Аввакум. Личность и эпоха в архивных документах. К 400-летию со дня рождения протопопа Аввакума*, Федеральное архивное агентство, 2020, <https://avvakum.rusarchives.ru/letopis-zhizni-protopopa-avvakuma>, data dostępu 04.03.2021.

¹⁶⁷ *Anatema* to w prawosławiu, a także w katolicyzmie, „uroczysta klątwa kościelna”, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/anatema.html>, data dostępu 03.03.2021.

Pisma Awwakuma, a zwłaszcza jego *Kniga biesied* (Księga pouczeń), utworzyły trzon doktryny staroobrzędowej. Doktryna ta była później modyfikowana [...] W nie zmienionej postaci, z dodaniem pewnych szczegółów, wiernymi jej pozostali bezpopowcy. Księga pouczeń była wśród nich bardzo rozpowszechniona. Można ją znaleźć prawie we wszystkich zbiorach z wierszami duchownymi. Same wiersze były odzwierciedleniem tych wartości prawosławia, których zwolennikiem i propagatorem był Awwakum¹⁶⁸.

Wreszcie jednym z listów do cara Fiodora Aleksiejewicza (ros. Фёдор III Алексеевич), syna i następcy Aleksieja Michajłowicza, który wstąpił na tron carski w 1676 roku, Awwakum przypieczętował swój los. Krytyka ojca, której w piśmie dopuścił się duchowny, rozgniewała młodego władcę i skłoniła go do wydania wyroku śmierci przez spalenie na stosie (ros. сруб) dla Awwakuma i jego wspomnianych już towarzyszy (poniższy obraz autorstwa Piotra Miasojedowa przedstawia to wydarzenie).

Fotografia 9. Spalenie protopopa Awwakuma (domena publiczna)

Podczas egzekucji, której świadkami był tłum gapiów, Awwakum nawoływał lud do zachowania starych obrzędów, błogosławiąc go złożonym z dwóch palców znakiem krzyża i słowami: „Prawosławni! Jeśli będziecie modlić się takim krzyżem, nie zginiecie na zawsze. A jeśli porzucicie ten krzyż, wasze miasto zostanie pokryte piaskiem, a świat

¹⁶⁸ H. Kowalska, *Rosyjski wiersz duchowny i kultura religijna staroobrzędowców pomorskich* [w:] „Prace komisji Słowianoznawstwa”, nr 46, Kraków 1987, s. 26.

się skończy! Trwajcie w wierze, dzieci! Nie ulegajcie pochlebstwom sług Antychrysta..."¹⁶⁹. Ze względu na swoją wierność przednikoniańskiej formie obrzędowości staroobrzędowcy uważają Awwakuma i jego stronników za męczenników i oddają im cześć¹⁷⁰. W pierwszą niedzielę po dniu pamięci świętych apostołów Piotra i Pawła w obwodzie niżnonowogrodzkim ma miejsce procesja ku czci Awwakuma do Grigorowa. Pielgrzymi podróżują dwanaście kilometrów, ze wsi Bolszoje Muraszkiно, do kaplicy wzniesionej przy słynnym pomniku protopopa. Na czele procesji niesiona jest ikona świętego męczennika, udekorowana kwiatami. Pielgrzymi przez całą drogę śpiewają, nie spożywają pokarmów, a najwytrwalsi z nich nie piją nawet wody. Po dotarciu do kaplicy święcona jest woda, śpiewane są pieśni ku czci Awwakuma, a strudzeni pątnicy, którzy przybywają na pielgrzymkę z daleka, nawet z Kostromy i z Moskwy, otrzymują posiłek. Według informacji ze strony internetowej rosyjskich starowierców, w pielgrzymkach biorą udział tysiące osób¹⁷¹.

Męczennikami zostawały nie tylko osoby duchowne, lecz również świeckie, a także takie, które składały śluby zakonne po wielu latach życia. Jedną z nich była szlachcianka blisko związana z dworem carskim, Fieodosija Prokofiewna (lub Prokopiewna) Morozowa (ros. Феодосия Прокофьевна lub Прокопьевна Морозова, 1632-1675) z domu Sokownina (ros. Соковнина), żona bojara Gleba Iwanowicza Morozowa (ros. Глеб Иванович Морозов), brata Borysa Morozowa, oraz siostra księżnej Jewdokii Prokofiewnej Urusowej z domu Sokowninej (ros. Евдокия Прокофьевна Урусова, 1635-1675). Fieodosija pochodziła z rodziny carskiego urzędnika, okolniczego¹⁷² (ros. окольничий) Prokofija Fiodorowicza Sokownina (ros. Прокофий Фёдорович Соковнин), krewnego carycy Marii Miłosławskiej (ros. Мария Ильинична Милославская). W wieku siedemnastu lat Sokownina została drugą żoną Morozowa, a już rok później, w 1650 roku urodziła syna, Iwana Glebowicza (ros. Иван Глебович Морозов). W wieku trzydziestu lat Fieodosija została wdową i poświęciła się zarządzaniu odziedziczonym po mężu majątkiem, wychowaniu syna i religii oraz

¹⁶⁹ Tłumaczenie autorki, por. *Календарь РПСЦ* 2009 Сс.123-124, http://wiki.starover.net/index.php?title=Аввакум_Петров, data dostępu 03.03.2021.

¹⁷⁰ А. Т. Пашков, *Аввакум* [в:] *Православная Энциклопедия под редакцией Патриарха Московского и всея Руси Кирилла*, Т. 1, С. 83-87, <https://www.pravenc.ru/text/62574.html>, опуббликовано: 22 октября 2007г, data dostępu 03.03.2021.

¹⁷¹ Zob. Autor nieznan, *Remembering the feat of the hieromartyr Avvakum*, 16.10.2021, <https://en.rpsc.ru/news/remembering-the-feat-of-the-hieromartyr-avvakum/>, data dostępu 28.08.2022.

¹⁷² *Околничий* – urząd dworski niższej rangi niż bojar. Okolniczym powierzano misje dyplomatyczne, zadania administracyjne i urzędowe, a także sprawy wojskowe i dotyczące pojedynków. Zob. *Окольничий, Новый энциклопедический словарь* 1916, <https://ru.wikisource.org/wiki/НЭС/Окольничий>, data dostępu 03.03.2021; *Окольничий, Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона* 1897, <https://ru.wikisource.org/wiki/ЭСБЕ/Окольничий>, data dostępu 03.03.2021.

dobroczynności. Zalewska odnotowuje, że dzięki takiemu postępowaniu zyskała sławę orędowniczki biedniejszych i słabszych przed aparatem państwowym¹⁷³. Szacunek, jakim Morozowa cieszyła się wśród ludu był także podyktowany jej ascetycznym trybem życia i maksymalizmem moralnym (bojaryzna ściśle przestrzegała postów i długie godziny przepędzała na modlitwie), jak również bliską relacją z protopopem Awwakumem. Od momentu wprowadzenia refom przez patriarchę Nikona Morozowa była ich przeciwniczką, aktywnie wspierając swoich stronników. Zachowując wierność starym formom modlitw i obrzędowości, bojarynia uczestniczyła jednak w nabożeństwach cerkiewnych, co było postrzegane przez staroobrzędowców jako konieczne kłamstwo, tak zwana „mała hipokryzja” (ros. малое лицемерие). Morozowa korespondowała ze swoim ojcem duchowym, protopopem Awwakumem, który z jednej strony potwierdzał podejmowane przez nią działania na rzecz wspólnoty, jak i zachowywania maksymalnej skromności życia, z drugiej zaś strony krytykował ją za niedostateczną surowość wobec samej siebie i zbyt małe wsparcie dla prześladowanych współwyznawców, o czym świadczą cytaty z listów protopopa do bojaryni¹⁷⁴. Krytyka zawarta we wspomnianych listach może wydawać się zbyt silna, jednak pamiętając o surowym charakterze protopopa i jego przekonaniu o własnej nieomyślności, które umotywowane było wysokim statusem jako kierownika duchowego oraz otaczającym go szacunkiem, większym niż ten należny rodzonemu ojcu, nie powinna dziwić. Bojarynia nie kryła swego poparcia dla nieuznawanych przez cara poglądów i opierała się wszelkim próbom „nawrócenia”, podejmowanym przez różne osoby z inspiracji Aleksieja Michajłowicza, podobnie zresztą jak jej siostra¹⁷⁵. Car chciał wpłynąć na szlachciankę ze swego najbliższego kręgu, jednak nie udawało mu się to. Przed bardziej zdecydowanymi działaniami władcy Morozową chroniła wysoka pozycja i pokrewieństwo z carycą Marią. Ostatecznie gniew cara wywołało niepojawienie się

¹⁷³ A. Zalewska, *Bojarynia Morozowa jako córka duchowa protopopa Awwakuma*. „Slavica Wratislaviensia”, 174, Wrocław 2021, s. 9–18.

¹⁷⁴ Zob. Протопоп Аввакум, *Житие протопопа Аввакума, им самим написанное, и другие его сочинения*, Москва 1960, s. 208; Я. Л. Барсков, *Памятники первых лет русского старообрядчества*. СПб. 1912, s. 34.

¹⁷⁵ „Urusowa (księżniczka Jewdokia Prokofiewna z domu Sokownina) to słynna starowierka z czasów cara Aleksieja Michajłowicza. Poddając się wpływom swojej siostry Fieodosji Prokofiewnej Morozowej i protopopa Awwakuma, który był jej spowiednikiem, księżniczka U. stała się zagorzałą pbrończynią starej wiary. Żadne prześladowania, upomnienia, tortury nie mogły nią wstrząsnąć. Ona, podobnie jak jej siostra, bojarynia Morozowa, została zgłodzona w więzieniu, gdzie przez 2,5 miesiąca siedziała w ciemności. Zmarła w 1672 roku i została pochowana w Borowsku, gdzie już w 1820 roku Strojew widział jej nagrobek z częściowo zatartym napisem”, tłumaczenie autorki, por. Урусова, Евдокия Прокофьевна [w:] *Житие боярыни Морозовой, княгини Урусовой и Марии Даниловой*, составленное, по мнению Н.И. Субботина, в последней четверти XVII в. (в 8 томе "Материалов для истории раскола", издаваемых под редакцией Н. Субботина, Москва 1887.

bojaryni na ślubie cara z Natalią Kiriłówną Naryszkina (ros. Наталья Кирилловна Нарышкина) 22 stycznia (1 lutego) 1671 roku, w niecałe dwa lata po śmierci carycy Marii Miłosławskiej. Decyzja ta była podyktowana nie tylko sprzeciwem Morozowej wobec wyboru kandydatki z rodu Naryszkich, pozostających w konflikcie z Miłosławskimi, lecz przede wszystkim złożonymi w tajemnicy w grudniu 1670 roku ślubami mniszymi, gdy przyjęła imię Teodory (ros. Феодора)¹⁷⁶.

Do aresztowania doszło 16 (26) listopada 1671 roku, lecz siostry zatrzymano w areszcie domowym. W nocy z 17 (27) na 18 (28) listopada Feodosiję przewieziono najpierw do monasteru Czudowskiego (ros. Чудов монастырь), a następnie do monasteru Pskowsko-Pieczerskiego (ros. Псково-Печерский монастырь), gdzie była przesłuchiwana, co stało się inspiracją dla malarza pieriedwiźnika¹⁷⁷ Wasilija Surikowa, który namalował obraz zatytułowany Bojarynia Morozowa.

Fotografia 10. Bojarynia Morozowa (domena publiczna)

Mimo to udało jej się utrzymywać listowny kontakt z Awwakumem i światem zewnętrznym. W 1674 roku bojarynię, jej siostrę oraz jedną ze współwyznawczyń, Marię Daniłową (ros. Мария Данилова) przewieziono do pałacu Jamskiego (ros. Ямской

¹⁷⁶ E. M. Юхименко, *Морозова, Феодосия Прокопьевна* [w:] *Православная Энциклопедия*, <https://www.pravenc.ru/text/2564174.html>, data dostępu 15.10.2023.

¹⁷⁷ *Pieriedwiźnicy* [ros. pieriedwigatsia ‘przemieszczać się’] byli grupą artystów, skupionych w Towarzystwie Objazdowych Wystaw Artystycznych, założonym w 1870 w Petersburgu przez I. Kramskoją, W. Pierową, G. Miasojedową, N. Gaya i innych. Pieriedwiźnicy byli zwolennikami sztuki realistycznej, promując typowo rosyjską tematykę rodzajową, pejzaż i portret, będące wyrazem nurtów patriotycznych i demokratycznych ówczesnej kultury rosyjskiej. Mimo tego pozostawali wierni tradycji akademickiej posługując się formą i metodą realistyczną. Zob. R. Pipes, *Rosyjscy malarze. Pieriedwiźnicy*, Pakość 2008.

двор), gdzie torturowano je, umieszczając na tak zwanym „łożu sprawiedliwości” (ros. дыба), chcąc – bezskutecznie – zmusić kobiety do porzucenia dotychczasowych przekonań. Widząc to, chciano spalić Fieodosję i Jewdokię na zawczasu przygotowanym stosie, jednak uratowało je wstawiennictwo bojarów oraz siostry cara Aleksego, Iriny Michajłowny (ros. Ирина Михайловна). Jak stwierdza Zalewska, car nie chciał dopuścić do otoczenia ich swoistym „nimbem męczeństwa”¹⁷⁸. Zdaniem autorki pracy, wówczas mogłoby dojść do powiększenia się grona zwolenników starowierców, co zagroziłoby stabilności władzy. Na mocy carskiego rozporządzenia w 1673 roku Morozowa i Urusowa zostały przewiezione do Borowska (ros. Боровск), gdzie zamknięto je w ziemnej jamie¹⁷⁹. Więźniarkom zakazano podawać jedzenia i picia pod groźbą śmierci¹⁸⁰. Nawiązując do dzieła Surikowa, Aleksander Panczenko pisał o Morozowej:

Surikowska Morozowa jest przepelniona duchem fanatyzmu. Ale błędem jest uważać ją za fanatyczkę. Dawny Rosjanin, w przeciwieństwie do człowieka kultury oświeceniowej, żył i myślał w ramach świadomości religijnej. Był «karmiony» wiarą jak chleb powszedni. W dawnej Rosji było tylu heretyków i apostatów, ilu chcecie, ale nie było ateistów, co oznacza, że fanatyzm wyglądał inaczej. Bojarynia Morozowa jest postacią silną, ale nie fanatyczną, bez cienia mroku i nie bez powodu Awwakum napisał o niej jako o «wesołej i sympatycznej kobiecie» [...]. Wcale nie była obca ludzkim namiętnościom i słabościom. [...] I umarła nie jak bohaterka eposu, ale jak człowiek. «Sługo Chrystusowy! - szlachcianka, dręczona głodem, zawołała do pilnującego jej strażnika. - Czy masz przy życiu ojca i matkę, czy oni odeszli? A jeśli żyją, módlmy się za nich i za ciebie; Jeśli umarli, będziemy o nich pamiętać. Zmiłuj się, sługo Chrystusa! Ogarnia mnie głód jedzenia, zlituj się nade mną, daj mi kołacz», a kiedy odmówił («Nie, pani, obawiam się»), poprosiła go z jamy o choć bochenek chleba, choć «kilka sucharków», choć jabłko lub ogórek - i wszystko na próżno. Ludzka słabość nie umniejsza czynu. Wręcz przeciwnie, podkreśla jego wielkość: aby dokonać czynu, trzeba być przede wszystkim człowiekiem¹⁸¹.

W opinii autorki dysertacji, jednoznaczna ocena postaci Morozowej i jej postępowania nastrocza wielu trudności, zwłaszcza jeśli interpretuje się historię z punktu widzenia współczesności. Dla człowieka żyjącego w XXI wieku postawa bojarzyny może wydawać się niezrozumiała i fanatyczna, należy jednak pamiętać o tym, że Morozową

¹⁷⁸ A. Zalewska, op. cit.

¹⁷⁹ Zob. Д. Ермохин, *Сказание о боярыне Морозовой* [w:] *Религиозная организация «Русская Православная Старообрядческая Церковь»*. Официальный сайт Московской Митрополии, 22.10.2018, http://rpsc.ru/publications/person/morozova_skazanie/, data dostępu 03.03.2021.

¹⁸⁰ Ibidem, data dostępu 03.03.2021.

¹⁸¹ А. М. Панченко, *Боярыня Морозова — символ и личность* [w:] Н. Демкова (сост.), *Повесть о боярыне Морозовой* (с. 5–18). Москва [brak roku wydania]. Тłumaczenie autorki.

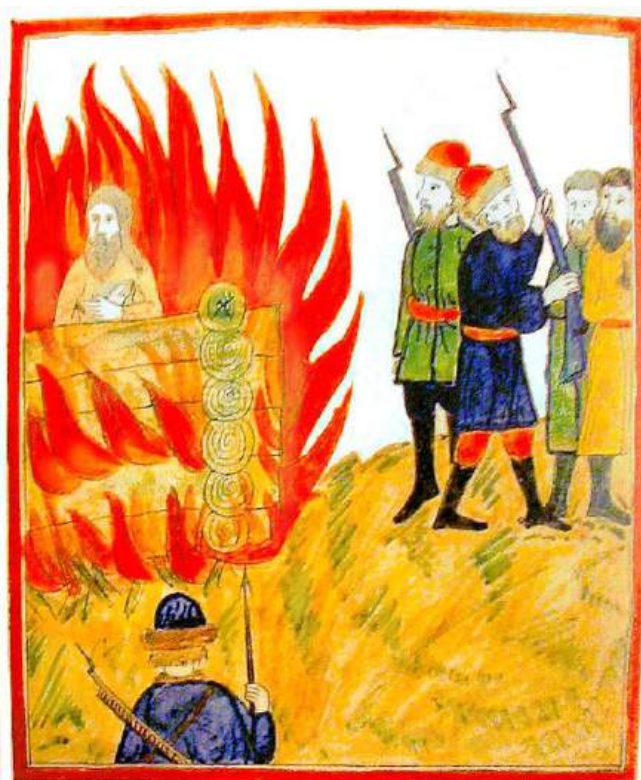
cechowało silne przywiązanie do spraw wiary i religii oraz moralności, a także o tym, że znajdowała się pod wpływem surowego i głęboko wierzącego w nieprawidłowość reform Nikona protopopa Awwakuma, która wynikała z przekonania właściwego wszystkim ówczesnym prawosławnym, iż Cerkiew Chrystusowa jest tworem skończonym i wolnym od błędów, dlatego też jakakolwiek ingerencja w jej dogmaty i obrzędowość jest herezją¹⁸².

Obie kobiety zmarły z głodu – księżna Urusowa 11 (21) września 1675 roku, bojarynia Morozowa 2 (12) listopada tego samego roku. Fieodosija Morozowa, Jewdokia Urusowa i Maria Daniłowa są czczone jako jedne z męczenników Cerkwi Staroprawosławnej, wspomina się je 24 września, kiedy to odbywa się też procesja do kaplicy w Borowsku, wzniesionej na prawdopodobnym miejscu śmierci Morozowej i Urusowej¹⁸³.

Innym z męczenników, których postać uwieczniono na ikonach, jest biskup kołomieński Paweł III, określany też jako Paweł Kołomieński, jedyny z hierarchów, który otwarcie sprzeciwił się reformom Nikona. Na soborze w 1654 roku nie złożył swego podpisu pod tekstem uchwały soborowej, przyjmującej reformy, zapisał zaś informację o tym, że wszystkim, którzy odejdą od starej formy obrzędowości, grozi anatema. W tym samym roku patriarcha pozbawił go godności biskupiej, co stało w sprzeczności ze statutami Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, wedle których tylko sobór mógł złożyć biskupa ze stanowiska), i zesłał na wyspę na jeziorze Onega, do monasteru Paleostrowskiego (ros. Палеостровский Рождественский монастырь, Корнилие-Палеостровский Рождественский монастырь). Nie istnieją jednak żadne rzetelne informacje dotyczące losów Pawła po 1655 roku. Wersje staroobrzędowe zakładały zesłanie do jednego z monasterów w Nowogrodzie i późniejsze zabójstwo lub stanie się *jurodiwym* i morderstwo na zlecenie Nikona albo śmierć na stosie. Oficjalna wersja śmierci byłego biskupa głosiła, że doznał on pomieszanego zmysłów i zginął z własnej ręki, utopiwszy się w rzece lub poniósł śmierć, stając się ofiarą dzikich zwierząt. Staroobrzędowcy zaczęli czcić go jako męczennika już wkrótce po jego śmierci.

¹⁸² П. С. Смирнов, *История русского раскола старообрядства*. С.-Петербург 1895, s. 61.

¹⁸³ Zob. Autor nieznany, *The 11 memorial procession of the boyarina Morozova*, 03.09.2019, <https://en.rpsc.ru/news/11-memorial-procession-boyarina-morozova/>, data dostępu 28.08.2022.

Життя єпископа Павла коломєнського

Fotografia 11. Śmierć biskupa kołomieńskiego Pawła (domena publiczna)

Męczennikami Staroprawosławnej Cerkwi Staroobrzędowców zostawali nie tylko duchowni lub osoby z wyższych warstw społeczeństwa, lecz również ludzie prości, gotowi oddać życie za wiarę. Ci, którzy sprzeciwiali się reformom bądź je odrzucili, byli uważani za heretyków i prześladowani. Tak zwane gonienija (ros. гонения) stały się szczególnie surowe w okresie rządów regentki, carewny Zofii (1682-1689), za panowania której ukazało się „Dwanaście artykułów” (ros. Двенадцать статей), przewidujących konfiskatę dóbr, przymusowe zesłanie do klasztoru, a nawet karę śmierci dla tych, którzy podczas tortur trzykrotnie odmówili zmiany wiary. Ci, którzy pomagali „heretykom”, byli skazywani na tortury oraz pozbawienie majątku¹⁸⁴. Niektórzy opierali się reformie i trwali przy swoich przekonaniach, ponosząc konsekwencje swoich decyzji, które nierzadko kończyły się śmiercią. W tych okolicznościach część przeciwników reform wybierała samobójstwo zamiast śmierci w męczarniach. Sądziли oni, że koniec świata jest bliski, skoro na tronie patriarchalnym zasiada wcielenie Antychrysta, stąd też chrześcijanin wierny prawdziwej wierze powinien zakończyć swe ziemskie życie, aby zapewnić zbawienie duszy. Jak stwierdza Irina Lysak, samobójstwa, popełniane nie tylko przez

¹⁸⁴ Zob. „Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографическою экспедицией Академии наук”, Т. 4. — СПб. 1836. С. 419—422. № 284.

pojedyncze osoby, lecz także przez całe wspólnoty, były poprzedzone przygotowaniem, takimi jak uszycie specjalnych koszul, zgromadzenie na miejscu krzyży czy też ułożenie stosów drewna służących do samospalenia¹⁸⁵. Staroobrzędowcy szczególną moc przypisywali płomieniom, dlatego też najczęstszym sposobem odbierania sobie życia było samospalenie (ros. *гари*). Jak pisze Billington, „śmierć przez samospalenie była nazywana «powtórny chrztem» lub «chrztem ognia»”¹⁸⁶. Dokonywano również samopogrzebań, samobójstw przez utopienie lub zagłodzenie się na śmierć. Żyjący staroobrzędowcy otaczali miejsca samobójstw współwyznawców czcią, podobnie jak pamięć o tych, którzy zdecydowali się na ten czyn. Choć podobnie jak w innych religiach, samobójstwo jest traktowane w prawosławiu jako grzech, sami starowiercy nie byli zgodni co do tego, jak potraktować swoich pobratymców, którzy decydowali się na odebranie sobie życia. Protopop Awwakum i zgromadzone wokół niego duchowieństwo akceptowali i popierali ideę śmierci z własnej ręki w celu osiągnięcia życia wiecznego i ocalenia duszy. Jak stwierdza Wiktor Jakubowski, Awwakum, uważający, że cierpienie i śmierć za wiarę są najlepszą drogą do osiągnięcia zbawienia, pisał: „Niektórzy gorliwi obrońcy zakonu, którzy, zrozumiałwszy zło odstępstwa, zbierają się z żonami i dziećmi w swoich zagrodach i aby nie zginąć marnie duchem, spalają się dobrowolnie w ogniu. Dobry to wybór w Panu”¹⁸⁷. Nie wszyscy teolodzy i przywódcy staroprawosławnych byli zgodni z jego opinią. W 1691 roku mnich Eufrozyn napisał traktat potępiający samobójstwa za wiarę¹⁸⁸, w podobnym tonie wypowiedzieli się staroobrzędowcy pomorscy. Na przełomie XVII i XVIII wieku doszło do podziału wśród staroobrzędowców na popowców i bezpopowców. Jak piszą staroobrzędowcy na swojej stronie internetowej,

Głównym kryterium podziału pozostawał stosunek obu grup do kwestii możliwości odbudowy duchowieństwa, bezpośrednio wynikającej z ogólnego ich nastawienia do świata i Cerkwi. Tradycjoniści, *popowcy* wierzyli w rekonstrukcję duchowieństwa i przywrócenie sakramentu eucharystii, natomiast *bezzpopowcy* w ramach radykalnego skrzydła przeciwników reform Nikoniańskich uznawali, iż w grzesznym świecie, pozostającym pod władzą Antychrysta, nie ma już miejsca ani na duchowieństwo, ani na sakrament eucharystii. [...] Podział staroobrzędowców został ostatecznie

¹⁸⁵ I. V. Lysak, *Ритуальные самоубийства старообрядцев в России как проявление народной религиозности*, <https://cyberleninka.ru/article/n/ritualnye-samoubiystva-starobryadtsev-v-rossii-kak-proyavlenie-narodnoy-religioznosti>, dostęp 20.04.2020.

¹⁸⁶ J. H. Billington, op. cit., s. 129.

¹⁸⁷ E. Przybył, op. cit., s. 154.

¹⁸⁸ W. Jakubowski, *Twórczość Awwakuma* [w:] „*Żywot protopopa Awwakuma przez niego samego nakreślony i wybór innych pism*”, przeł. oraz wstępem opatrzył W. Jakubowski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972, s. 53–55.

usankcjonowany w ramach dyskusji wokół problemu samospaleń. [...] Dokument [mnicha Eufrozyna – przypis autorki] przedstawiając stanowisko całego stronnictwa tradycjonalistów, potępiając i odcinając się do radykalnego skrzydła ruchu staroobrzędowców, doprowadził do ostatecznego zakończenia powolnego procesu rozchodzenia się obu nurtów¹⁸⁹.

Przykłady samospaleń można odnaleźć w historii jeszcze w XVIII, XIX, a nawet XX wieku. W 1742 r. grupa wyznawców zwana filiponami od imienia swego przywódcy, mnicha Filipa, spaliła się przed wejściem komisji rządowej na teren skitu. Zbiorowe samobójstwo tej grupy powtórzyło się w 1896 r. W 1907 r. pewna część staroobrzędowców zamurowała się lub pogrzebała żywcem, nie chcąc wziąć udziału w spisie ludności Imperium Rosyjskiego, jak stwierdza Léon Poliakov w swoim dziele *L'épopée des vieux-croyants*¹⁹⁰. W tym samym źródle można odnaleźć wzmiankę o ostatnim samobójstwie staroobrzędowców o charakterze rytualnym, popełnionym w 1941 r., po ataku Niemiec na ZSRR, co członkowie wspólnoty zinterpretowali jako początek Apokalipsy. Przeklęci przez duchowieństwo starowiercy - w myśl słów staroobrzędowego mnicha Abrahama

kiedy ojciec lub matka, syn lub córka od wiary prawdziwej odwróci się, trzeba ich znienawidzić, odrzucić i uciec od nich, aby z nimi nie zginąć. Z tego powodu i my od swoich ślepych pasterzy oddalamy się, jako od odstępców i uciekamy jak od wilków, nienawidzimy [ich] i odrzucamy, albowiem błędą opuściwszy prawą drogę; i podążamy za pierwszymi swoimi pasterzami i nieobłudnymi nauczycielami, którzy dusze swoje dla Chrystusa, za owce i Cerkiew Bożą oddali; sami cierpieli, a nikogo nie męczyli¹⁹¹.

opuszczali Imperium Rosyjskie i udawali się na poszukiwanie nowego domu. Część z nich wyjeżdżała na pustkowia, w głąb tajgi, inni emigrowali. Zostali przyjęci między innymi w Polsce¹⁹².

Już ten krótki, ogólny zarys historii i dziejów staroobrzędowców pozwala dostrzec ich wyjątkowe przywiązanie do tradycji i wierność wypracowanym na przestrzeni setek

¹⁸⁹ D. Jewdokimow, *Podział staroobrzędowców na dwie grupy: popowców i bezpopowców*, <https://staroobzedowcy.com/index.php/o-nas/religia/118-podzial-staroobzedowcow-na-popowcow-i-bezpopowcow>, data dostępu 15.10.2023.

¹⁹⁰ L. Poliakov, op. cit., s. 93.

¹⁹¹ Авраамий, ... о летописном предтечи антихристове, Мат., т. 8, s. 364, tłum. E. Przybył [w:] ibidem, s. 142.

¹⁹² Zob. K. Snarski, op. cit., s. 81-82, *Światowe migracje staroobrzędowców od wieku XVII do czasów współczesnych* [w:] I. Grek-Pabisowa: *Staroobrzędowcy. Szkice z historii, języka, zwyczajów*, Warszawa 1999. Zagadnienia te były też przedmiotem rozważań autorki pracy w artykule *Staroobrzędowcy a śmierć* [w:] *Memento mori - wątki tanatologiczne w humanistyce i naukach społecznych*, Dąbrowka 2021, s. 225-230.

lat wzorcom i modelom zachowania. Pozwala to lepiej zrozumieć motywy postępowania członków grupy powstałej w XVII wieku, która stanowi obiekt zainteresowania badaczy z wielu dziedzin w rzeczywistości XXI wieku. Jest to też wstęp do dalszej części rozdziału, która przedstawi ruchy migracyjne i kierunki osadnictwa staroobrzędowego oraz najnowsze dzieje starowierców.

1.6. Dalsze dzieje staroobrzędowców. Ruchy przesiedleńcze

Niniejszy podrozdział przedstawia losy członków mniejszości¹⁹³ staroobrzędowców na emigracji, będącej skutkiem prześladowań, od wieku XVII do współczesności. Scharakteryzowano w nim tendencje migracyjne starowierców, którzy opuszczając Imperium Rosyjskie osiedlali się na prawie wszystkich ziemskich kontynentach. Prześladowano kształtowanie się i rozwój wspólnot lokalnych w różnych krajach. Rozdział pierwszy kończy opracowanie współczesnego zagadnienia reemigracji staroobrzędowców do porzuconej ojczyzny, które można zaobserwować w pierwszym dwudziestolecu XXI wieku.

W XVIII w., w wyniku wydarzeń opisanych we wcześniejszej części rozdziału, powstała wspólnota zwana jednowiercami. Są to ci, którzy wrócili do Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego, z zachowaniem starej formy obrzędów. Jednowiercy otrzymali prawo do korzystania z ksiąg liturgicznych według wzorów sprzed reformy Nikona. Zasady funkcjonowania jednowierców sformułował metropolita moskiewski Platon, zaś zatwierdził car Paweł I w 1800 r. Iwaniec zauważa, że osoby ochrzczone w Rosyjskim

¹⁹³ Ze względu na trudności w określeniu dokładnej liczby staroobrzędowców na świecie i w poszczególnych krajach, omawianych w niniejszym rozdziale, wynikające między innymi z problemów tożsamościowych staroobrzędowców, ich stopnia zaangażowania w życie religijne wspólnoty oraz kryteriów przeprowadzanych spisów powszechnych ludności, podawana jest przybliżona liczebność poszczególnych grup.

Kościele¹⁹⁴ Prawosławnym nie mogły dołączać do tej grupy¹⁹⁵. W XXI wieku odnotowano wzrost zainteresowania tą mniejszością religijną, który zmanifestował się również poprzez zwiększenie liczby wspólnot jednowierskich¹⁹⁶.

Choć sytuacja staroobrzędowców poprawiła się w XVIII wieku na podstawie wdrożonej przez kolejnych władców polityki – Piotra I Wielkiego (ros. Пётр I Алексеевич, 1672–1725), który przerwał akty prześladowań i nie ingerował w powstające wciąż na terytorium kraju wspólnoty, Katarzynę I (ros. Екатерина I Алексеевна, 1684-1727), Piotra II (ros. Пётр II Алексеевич, 1715-1730) i Annę (ros. Анна Иоанновна, 1693-1740) – polityki tolerancji, o czym pisze Poliakov¹⁹⁷, wciąż emigrowali oni poza granice Imperium Rosyjskiego. Caryca Elżbieta (ros. Елизавета Петровна, 1709-1762) potwierdziła natomiast dekret, który utrzymywał w mocy postanowienia soboru moskiewskiego. Jej następca, Piotr III (ros. Пётр III Федорович, 1728-1762) zarządził, że staroobrzędowcy powinni być traktowani na równi z prawosławnymi. Katarzyna II (ros. Екатерина II Алексеевна, 1729-1796) w 1762 roku zalegalizowała grupę wyznaniową staroobrzędowców, dostrzegając ich pracowitość i przydatność dla Imperium¹⁹⁸. W roku 1764 Katarzyna dopuściła członków ruchu staroobrzędowego do wstępowania do stanu kupieckiego, co przyczyniło się do tworzenia skupisk wyznawców starego obrzędu w miastach i powstania kilku najmożliwszych rodzin kupieckich wśród staroobrzędowców. Car Paweł I (ros. Павел I Петрович, 1754-1801) tolerował natomiast jedynie popowców, natomiast bezpopowców uważał za niebezpiecznych dla państwa i nakazywał aresztować przywódców ruchu. Jego syn i następca, Aleksander I (ros. Александр I Павлович, 1777-1825) rozkazał uwolnić

¹⁹⁴ Użycie słowa „Kościół” w odniesieniu do prawosławnych może dziwić, lecz słusznie ujął to Głuszkowski w recenzji pracy doktorskiej Krzysztofa Snarskiego: „Na s. 231 Autor pisze o wątpliwościach związanych z użyciem terminu „Kościół” zamiast „Cerkiew” w odniesieniu do chrześcijaństwa wschodniego w oficjalnej nazwie wspólnoty wyznaniowej staroobrzędowców w Polsce. Myślę, że są one niepotrzebne, bo choć w j. polskim, ze względu na uwarunkowania kulturowe, używamy terminu „Cerkiew” do określenia wspólnot wschodnich, a „Kościół” dla zachodnich, to należy pamiętać, że „Kościół” ma znaczenie szersze i odnosi się w tym rozumieniu do wszystkich wyznań (podobnie jak w j. ros. przy podobnym podziale „Костёл” - Zachód, „Церковь” - Wschód, dodatkowe znaczenie ogólne ma Церковь), co w oficjalnym dokumencie jest jak najbardziej uzasadnione. W wypadku staroobrzędowców odcinających się od Cerkwi Prawosławnej, użycie terminu „Kościół” może być dodatkowo motywowane chęcią uniknięcia powiązań ze wspólnotą akceptującą reformy nikoniańsko-aleksiejewskie”, M. Głuszkowski, *Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Krzysztofa Snarskiego pt. Współczesna tożsamość kulturowa staroobrzędowców zamieszkających na Suwalszczyźnie*, 28 kwietnia 2017 r., s. 6, <https://phavi.umcs.pl/at/attachments/2017/0608/112524-recenzent-1.pdf>, data dostępu 26.06.2024.

¹⁹⁵ E. Iwaniec: *Z dziejów staroobrzędowców...*, s. 45–48.

¹⁹⁶ Zob. О. Липич, *В РПЦ заявили о росте числа приходов старого обряда* [w:] РИА Новости, <https://ria.ru/20210611/staroobryadtsy-1736669151.html>, data dostępu 15.10.2023.

¹⁹⁷ L. Poliakov, op. cit., s. 64-89, 122, 125, 141, 143-144.

¹⁹⁸ M. Raeff, *Catherine the Great: A Profile*, New York 1972, s. 294.

aresztowanych za panowania ojca bezpopowców i nie nakładał żadnych ograniczeń na członków tej grupy. Natomiast Mikołaj I (ros. Николай I Павлович, 1796-1855) uważał bezpopowców za ruch niebezpieczny politycznie i szkodliwy społecznie. W obliczu prześladowań, które spotkały członków tego odłamu starowierców, bezpopowcy dołączali do jednowierców, którzy za panowania Mikołaja I stali się silną liczebną wspólnotą. Wszyscy ci, którzy nie dołączyli do jednowierców, zostali wyrzuceni z gildii kupieckich i wygnani z Moskwy. Aleksander II (ros. Александр II Николаевич, 1818-1881) nakazał odebranie staroobrzędowcom znajdujących się w ich posiadaniu budynków, natomiast po późniejszym złagodzeniu przez niego represji starowiercy zakładali własne przedsiębiorstwa, znacząco przyczyniając się do rozwoju przemysłu i wspierając współwyznawców oraz wspólnotę. Po śmierci Aleksandra w wyniku zamachu Świątobliwy Synod Rządzący (ros. Святейший Правительствующий Синод)¹⁹⁹ wydał broszurę, w której uznano staroobrzędowców za wrogów państwa i Cerkwi, zaś ewentualną legalizację ruchu staroobrzędowego traktowano jako szerzenie nienawiści w stosunku do oficjalnego Kościoła. Mimo to Aleksander III (ros. Александр III Александрович, 1845-1894) spotkał się z delegacją starowierców. Już w dwa lata po zamachu na Aleksandra II staroobrzędowcy mieli swobodę wznoszenia cerkwi i wykonywania wszystkich zawodów. Nie mogli jedynie prowadzić działalności „ukierunkowanej na pozyskanie nowych wyznawców”, zabronione były też publiczne procesje i bicie w dzwony oraz wydawanie prasy religijnej²⁰⁰. Na przełomie wieków Rosyjska Cerkiew Prawosławna ponownie wystosowała do cara żądanie, by wprowadził i usankcjonował represje wobec staroobrzędowców, zakładające konfiskatę majątków i nakaz wychowywania dzieci w wierze prawosławnej. Choć, jak stwierdza Grek-Pabisowa, wszelkie represje, ograniczenia i prześladowania staroobrzędowców zostały zniesione dekretem tolerancyjnym, wydanym przez cara Mikołaja II (ros. Николай Александрович Романов, 1868-1918) w 1905 roku²⁰¹, mimo to część wyznawców, w obawie przed konsekwencjami, nie przyznawała się do swojej przynależności do ruchu staroobrzędowego. Po wprowadzeniu dekretu, w roku 1910 w Imperium Rosyjskim istniało 1300 wspólnot staroobrzędowych, a do 1913 roku wybudowano ponad 1300

¹⁹⁹ Świątobliwy Synod Rządzący był organem rządzącym Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, utworzonym w 1721 roku w wyniku reform cara Piotra I Wielkiego; Zob. *Синод правительствующий* [w:] *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, т. XXX (1900): Сим — Слюзка, с. 38—43, https://ru.wikisource.org/wiki/ЭСБЕ/Синод_правительствующий data dostępu 05.03.2021.

²⁰⁰ L. Poliakov, op. cit., s. 141.

²⁰¹ *Światowe migracje staroobrzędowców od wieku XVII do czasów współczesnych* [w:] I. Grek-Pabisowa: *Staroobrzędowcy. Szkice z historii, języka, zwyczajów*, Warszawa 1999, s. 15–17.

świętyń, nowe klasztory, zakładano szkoły, uczelnie²⁰², drukarnie, muzea, instytucje charytatywne, wydawano periodyki. Dzięki temu okres od 1905 do 1915 roku nazywany bywa „złotym dziesięcioleciem”²⁰³. 23 kwietnia 1929 roku Święty Synod Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej uznał stare obrzędy za równoprawne z nowym zarówno w kwestii zbawienia, jak i w kwestiach kanonicznych²⁰⁴. W 1972 roku nastąpił kolejny przełom w historii Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej – wówczas zdjęto ze staroobrzędowców nałożoną podczas soboru moskiewskiego anatemę, co jednak nie zmieniło nastawienia Cerkwi do członków tej grupy, o czym pisze protojerj Dmitrij Sazonow:

Wszyscy ludzie muszą być dobrze traktowani. Należy jednak pamiętać, że staroobrzędowcy to schizmatycy. Schizma to ruch, który powstał w połowie XVII wieku, w wyniku którego nastąpiło oddzielenie się od Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej części wyznawców, którzy nie uznawali reform kościelnych patriarchy Nikona 1653-1656 i zerwali z Kościołem. Zgodnie z opinią św. Cypriana, być chrześcijaninem to należeć do widzialnego Kościoła i być posłusznym hierarchii ustanowionej w nim przez Boga. Ci, którzy nie chcą być jednomyślni w Kościele Bożym, nie mogą pozostać z Bogiem. [...] W 1971 r. na soborze naszego Kościoła [...] postanowiono zdjąć z nich anatemę. Usunięcie anatemy nie doprowadziło do przywrócenia modlitewnej (eucharystycznej) komunii staroobrzędowców z prawosławnymi²⁰⁵.

Jak odnotował Stefan Pastuszewski, w roku 2000 Sobór Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi za Granicą wystosował w stosunku do starowierców przeprosiny za prześladowania, które uznano za nieuzasadnione, zaproszono także ówczesnego patriarchę Aleksego II (ros. Алексей Михайлович Ридигер) do dialogu ze staroprawosławnymi. 27 listopada tego samego roku, na konferencji z okazji dwustulecia ustanowienia jednowierstwa, zorganizowanej przez Rosyjską Cerkiew

²⁰² W XX wieku w Moskwie istniał staroobrzędowy instytut teologiczny, który funkcjonował do wybuchu rewolucji październikowej. Podczas posiedzenia Rady Metropolitalnej, które miało miejsce 15 i 16 września 2021 roku, zdecydowano o wznowieniu działalności instytucji. Patriarcha Korneliusz powierzył pełnienie obowiązków rektora Irinie Truszkowej, nagrodzonej wcześniej za publikację poświęconą staroobrzędowcom w czasach II wojny światowej. Zob. <https://ria.ru/20210917/staroobryadtsy-1750623875.html>, data dostępu 26.09.2021.

²⁰³ Е.М. Юхименко, *Правительственная политика «борьбы с расколом» и история старообрядческого движения XVII- начала XX вв.* [w] „Старообрядчество: история, культура, современность”, номер 9, Музей истории и культуры старообрядчества, Москва 2002, s. 4.

²⁰⁴ S. Pastuszewski, *Zarys najnowszych dziejów wspólnot staroobrzędowych w Polsce (1939-2016)*, Kielce 2017, s. 363.

²⁰⁵ Tłumaczenie autorki, por. Прот. Дмитрий Сазонов, *Как православная церковь относится к старообрядцам? Вроде как их даже не пускают в церковь и не продают им свечи. И еще в интернете пишут что свечи не продаются всяким магам и колдунам. Это правда? Если да, то почему?*, <http://sazonow.ru/vopros-otvet/172-2012-11-29-18-25-24.html>, data dostępu 05.03.2021.

Prawosławna stwierdziła, że „dawne obrzędy stanowią część wspólnej spuścizny duchowo-historycznej Rosji”²⁰⁶.

Poprawę stosunków między Rosyjską Prawosławną Cerkwią Staroobrzędową a Rosyjską Cerkwią Prawosławną oraz państwem rosyjskim można zaobserwować także na przykładzie stosunków władz z patriarchą Korneliuszem (ros. Корнилий, imię świeckie Константин Иванович Титов), którego fotografia znajduje się poniżej.

Fotografia 12. Metropolita Korneliusz (zdjęcie zamieszczone na oficjalnej stronie internetowej Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi Staroobrzędowej, autor i data nieznane)

Patriarcha bierze corocznie udział w obchodach Dnia Jedności Narodowej (ros. День народного единства), 4 listopada, wraz z przywódcami wiodących w Rosji wyznań. 26 grudnia 2012 roku na Cmentarzu Rogożskim, duchowym centrum moskiewskich staroobrzędowców, doszło do spotkania Korneliusza z patriarchą Aleksandrem (ros. Александр, imię świeckie Авдей Диомидович Калинин), zwierzchnikiem Rosyjskiej Cerkwi Staroprawosławnej (ros. Русская Древлеправославная Церковь²⁰⁷). Aby

²⁰⁶ S. Pastuszewski, *Zarys najnowszych dziejów wspólnot staroobrzędowych w Polsce...*, s. 365.

²⁰⁷ Rosyjska Cerkiew Staroprawosławna powstała w latach dwudziestych XX wieku wskutek niezaakceptowania Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi Staroobrzędowej przez biełogopowców. Jak pisze

właściwie ocenić wagę tego spotkania należy pamiętać, że w czasach prześladowań starowierców nigdy nie mogłoby ono dojść do skutku, w dodatku w miejscu tak ważnym dla historii obu Cerkwi. W 2013 roku zwierzchnik Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi Staroobrzędowej został nagrodzony przez prezydenta Federacji Rosyjskiej Władimira Putina Orderem Przyjaźni²⁰⁸. Spotkanie patriarchy z prezydentem 16 marca 2017 roku było pierwszym tego rodzaju wydarzeniem w wielowiekowej historii starowierców²⁰⁹. 26 września tego samego roku Korneliusz otrzymał z rąk pułkownika kozackiego, Władimira Wiktorowicza Perepieczenowa krzyż „Za zasługi dla Kozaków Rosji” IV stopnia. Ataman Wołżańskiego Wojskowego Towarzystwa Kozackiego (ros. Волжское войсковое казачье общество), Jurij Ewgienijewicz Iwanow (ros. Юрий Евгеньевич Иванов) uzasadnił przyznanie orderu „długoletnim wsparciem kozaków regionu Wołżańsko-Kamskiego i duże wsparcie modlitewne”²¹⁰. 9 czerwca 2022 roku opublikowano dekret prezydenta o przyznaniu patriarsze Państwowej Nagrody Federacji Rosyjskiej (ros. Государственная премия Российской Федерации) za „wybitne osiągnięcia w działalności charytatywnej w 2021 roku”²¹¹. Na stronie staroobrzędowej metropolii moskiewskiej czytamy:

W latach 2020-2021 z inicjatywy metropolity Korneliusza, przy wsparciu Prezydenta Federacji Rosyjskiej, odbyły się obchody 400. rocznicy urodzin arcykapłana Awwakuma jako słynnego pisarza duchowego, jednego z twórców nowej literatury rosyjskiej dla swojego czasu. Wystawy tematyczne odbyły się w wielu regionach Rosji, pomniki arcykapłana Awwakuma zostały odsłonięte w Moskwie na terenie Słobody Rogożskiej, w Borowsku, obwodzie kałuskim, w Narjan-Mar i Biełgorodzie. W Moskwie odbyło się Międzynarodowe Forum Staroobrzędowców. Podczas licznych wydarzeń edukacyjnych i charytatywnych przedstawiono obiektywną analizę złożoności i niespójności rosyjskiej historii religijnej, ukazano bogactwo rosyjskiej kultury duchowej, wagę zachowania

Pastuszewski, „biegłopowocy – korzystający podczas nieobecności w starowierstwie biskupów (1656-1846) z posługi religijnej kapłanów, którzy opuścili Cerkiew nikoniańską i zostali przyjęci do staroprawosławia poprzez wyrzeczenie się herezji i miropomazanie (bierzmowanie), a w niektórych przypadkach przez powtórny chrzest lub tylko samo wyrzeczenie się herezji”; S. Pastuszewski, *Leksykon religijno-kulturowy staroprawosławia*, Bydgoszcz 2015, s. 62.

²⁰⁸ Autor nieznany, *Награда Президента*, 25.02.2013, <https://web.archive.org/web/20140714203634/http://ozmo.ru/news/4997-2013-02-25-12-32-08>, data dostępu 28.08.2022.

²⁰⁹ Autor nieznany, *Староверы должны смотреть в будущее*, 20.03.2017, https://ruvera.ru/articles/starovery_budushee, data dostępu 28.08.2022.

²¹⁰ Autor nieznany, *За заслуги перед казачеством России*, 26.09.2017, <https://rpsc.ru/news/mitropoliya/za-zaslugi-pered-kazachestvom-rossii/>, data dostępu 28.08.2022.

²¹¹ *Указ Президента Российской Федерации от 09.06.2022 № 348 "О присуждении Государственной премии Российской Федерации за выдающиеся достижения в области гуманитарной деятельности 2021 года"*, Дата опубликования: 09.06.2022, Номер опубликования: 0001202206090004, <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202206090004>, data dostępu 28.08.2022.

tradycyjnych wartości moralnych, a potrzeba konsolidacji całego współczesnego społeczeństwa na ich podstawie została jasno określona²¹².

Zgodnie z informacjami opublikowanymi na stronie internetowej Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi Staroobrzędowej, liczba staroobrzędowców w Rosji wynosi obecnie 500 tysięcy. Ich społeczność jest bardzo dobrze zorganizowana i podejmuje wiele działań na rzecz innych wspólnot starowierskich, jak również tych o charakterze naukowym czy popularyzatorskim. Przykładem takich działań jest zorganizowanie 7 grudnia 2023 roku trzeciego Międzynarodowego forum staroobrzędowców w Moskwie²¹³, udział w V Forum społeczności prawosławnej w republice Tatarstanu²¹⁴, organizacja wieczoru pamięci bojaryni Morozowej 15 listopada 2023 roku²¹⁵, czternastej Międzynarodowej konferencji naukowej „Staroprawosławie: historia, kultura, współczesność” w Borowsku²¹⁶, udział w piętnastym zebraniu organizowanym przez fundację „Русский мир”²¹⁷, konferencji dla Rosjan mieszkających poza granicami ojczyzny²¹⁸, spotkaniu z prezydentem Federacji Rosyjskiej i głowami innych wyznań²¹⁹, organizacja wizyt duszpasterskich²²⁰, wydawanie czasopisma poświęconego działalności moskiewskiej metropolii²²¹, organizacja

²¹² Autor nieznany, *Metropolitan Korniliy became a Laureate of the State Prize of the Russian Federation for Humanitarian Activities*, 09.06.2022, <https://en.rpsc.ru/news/laureate-of-the-state-prize-of-the-russian-federation-for-humanitarian-activities/>, data dostępu 28.08.2022.

²¹³ Д. Ивлиев, *Международный старообрядческий форум как платформа для сотрудничества*, 12.12.2023, <https://rpsc.ru/news/culture/msf-2023/>, data dostępu 25.01.2024.

²¹⁴ Autor nieznany, *Старообрядцы приняли участие в V Форуме православной общественности Татарстана*, 22.11.2023, <https://rpsc.ru/news/regional/prav-forum-kazan/>, data dostępu 25.01.2024.

²¹⁵ Autor nieznany, *Вечер памяти боярыни Морозовой*, 17.11.2023, <https://rpsc.ru/news/mitropoliya/vecher-pamjati-bojaryni-morozovoj/>, data dostępu 25.01.2024.

²¹⁶ Autor nieznany, *В Боровске пройдет конференция «Осиповские чтения»*, 11.11.2023, <https://rpsc.ru/news/culture/konferencija-osipovskie-chtenija-anons/>, data dostępu 25.01.2024.

²¹⁷ Autor nieznany, *Митрополит Корнилий принял участие в работе XV Ассамблеи Русского мира*, 04.11.2023, <https://rpsc.ru/news/gos/rusmir-2023/>, data dostępu 25.01.2024.

²¹⁸ Autor nieznany, *Митрополит Корнилий выступил на Всемирной конференции соотечественников*, 02.11.2023, <https://rpsc.ru/news/gos/konf-sootchestvennikov-2023/>, data dostępu 25.01.2024.

²¹⁹ Autor nieznany, *Президент встретился с главами традиционных конфессий*, 26.10.2023, <https://rpsc.ru/news/gos/prezident-meeting/>, data dostępu 25.01.2024.

²²⁰ Autor nieznany, *Архипастырский визит на Дальний Восток*, 28.09.2022, <https://rpsc.ru/news/regional/dalnij-vostok-vizit/>; autor nieznany, *Первый в Карелии*, 19.09.2023, <https://rpsc.ru/news/regional/petrozavodsk-osv/>; autor nieznany, *Визит митрополита Корнилия в Малиновку*, 30.08.2023, https://rpsc.ru/news/bogosluženie_malinovka/, data dostępu 25.01.2024.

²²¹ Д. Ивлиев, *«Вестник Митрополии» — в новом облачении. Вышел в свет очередной номер журнала*, 27.04.2023, <https://rpsc.ru/news/mitropoliya/vestnik-mitropolii-new/>; autor nieznany, *Издан второй в этом году номер «Вестника Митрополии»*, 23.08.2023, <https://rpsc.ru/news/mitropoliya/vestnik2-2023/>; Д. Ивлиев, *Накануне Освященного Собора вышел третий номер «Вестника Митрополии»*, 16.10.2023, <https://rpsc.ru/news/mitropoliya/vm3-2023/>, data dostępu 25.01.2024.

corocznych świętych soborów²²² czy wspieranie działalności kulturalnej starowierców²²³. Metropolita Korneliusz uczestniczył w ceremonii podpisania umowy o dołączeniu terytoriów republik ługańskiej, donieckiej, zaporoskiej i chersońskiej do Federacji Rosyjskiej²²⁴. Duchowni-starooobrzędowcy (popowcy) wraz ze świeckimi działaczami wspólnoty pojawili się w strefie wojny, nazywanej w rosyjskich mediach i na stronie internetowej metropolii moskiewskiej strefą specjalnej operacji wojskowej, w celu spotkania z żołnierzami, wspólnej modlitwy przy częście relikwii Krzyża Pańskiego oraz dostarczenia ksiąg religijnych²²⁵. Starowiercy zorganizowali także misję humanitarną dla mieszkańców republiki donieckiej i ługańskiej²²⁶.

Jak zauważa Przybył opisując zjawisko ruchów przesiedleńczych starooobrzędowców w Imperium Rosyjskim,

Na pozór najmniej skomplikowanym wyjściem z opisywanej sytuacji wydaje się być idea ucieczki na pustynię. Już od momentu pierwszych prześladowań starooobrzędowcy uciekali z dużych miast, będących siedzibą władz, do małych osiedli, gdzie ryzyko złapania ich na wyznawaniu starej wiary było znacznie mniejsze. Często również sami tworzyli własne osady, zupełnie izolując się od świata zewnętrznego. Najbardziej znane z nich to lasy nadwołżańskie, [...] Pomorze (rejony nad Morzem Białym), [...] oraz obszary nad Donem. Duże grupy dotarły także w pobliże polskiej granicy, skąd stopniowo starooobrzędowcy przedostawali się do Rzeczypospolitej, gdzie byli poza zasięgiem prześladowań religijnych caratu. Pozostając z daleka od władzy i od terroru, na jaki byli narażeni żyjąc w jej bliskim zasięgu, starowiercy tworzyli własne ośrodki teologiczne²²⁷.

²²² Autor nieznany, *В Москве начал работу Освященный Собор*, 17.10.2023, <https://rpsc.ru/news/mitropoliya/os2023-open/>; autor nieznany, *На Рогожском начал работу Освященный Собор*, 18.10.2023, <https://rpsc.ru/news/mitropoliya/os-2022/>, data dostępu 25.01.2024.

²²³ Autor nieznany, *Слёт старообрядческой молодежи в Екатеринбурге*, 11.05.2023, <https://rpsc.ru/news/regional/slet-ekt/>; autor nieznany, *В Москве учредили Международный старообрядческий союз*, 02.05.2023, <https://rpsc.ru/news/mitropoliya/staroobryadcheskii-sojuz/>; Д. Ивлиев, *«История старообрядчества» глазами старообрядца*, 10.04.2023, <https://rpsc.ru/news/culture/istorija-staroobryadchestva-urushev/>; autor nieznany, *Первые шаги становления общины в Енисейске*, 04.04.2023, <https://rpsc.ru/news/regional/hraniteli-enisejsk/>; autor nieznany, *Старая вера в новом фильме*, 11.02.2023, <https://rpsc.ru/news/culture/staraja-vera-v-novom-filme/>; autor nieznany, *На Рогожском установлен памятник протопону Аввакуму*, 14.11.2023, <https://rpsc.ru/news/mitropoliya/pamjatnik-avvakuma-institut/>, data dostępu 25.01.2024.

²²⁴ Autor nieznany, *Митрополит Корнилий принял участие в церемонии подписания договоров о принятии в состав РФ новых областей*, 01.10.2022, <https://rpsc.ru/news/gos/prinjatje-respublik/>, data dostępu 25.01.2024.

²²⁵ Autor nieznany, *В День народного единства клинчане посетили воинов СВО*, 06.11.2023, <https://rpsc.ru/news/regional/klinci-voiny-svo/>, data dostępu 25.01.2024.

²²⁶ Autor nieznany, *Гуманитарная миссия Церкви в ДНР и ЛНР*, 23.10.2023, <https://rpsc.ru/publications/history/gumanitarnaja-missija-dnr-lnr/>, data dostępu 25.01.2024.

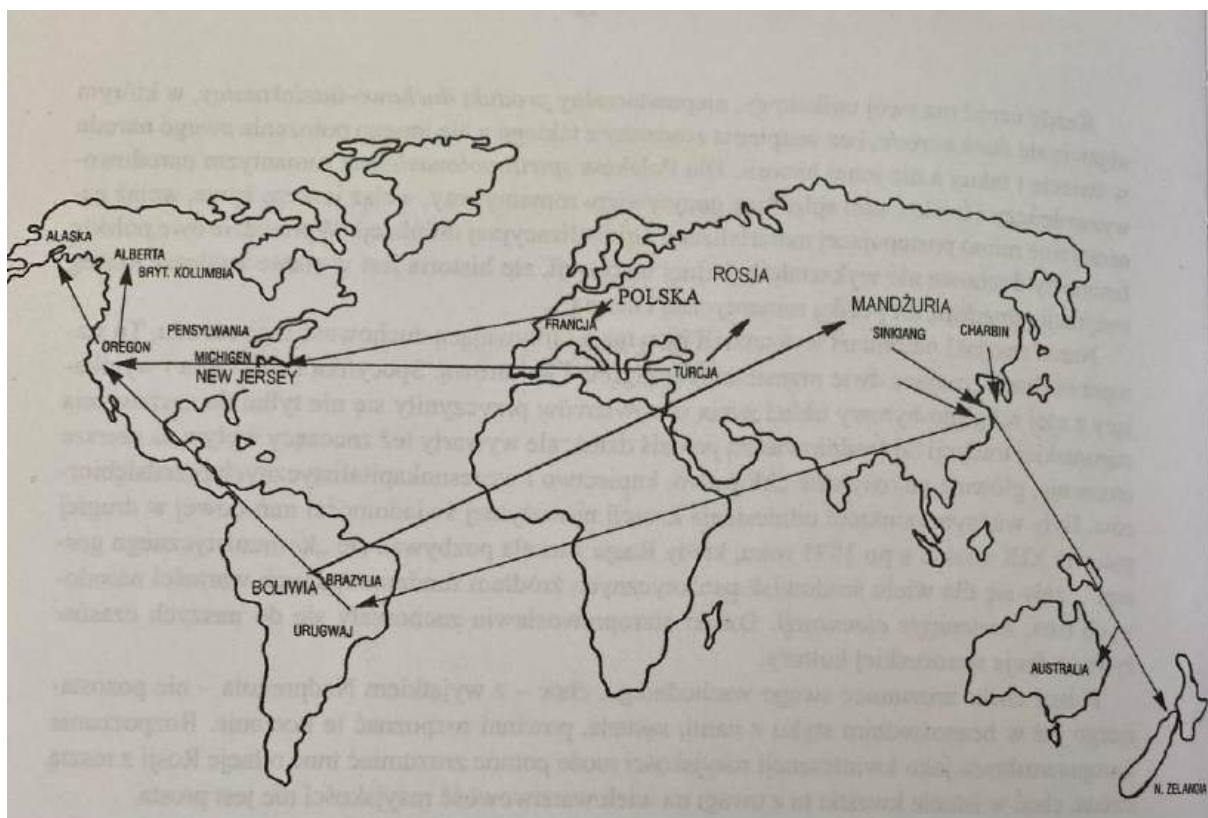
²²⁷ E. Przybył, op. cit., s. 150. Ciekawe informacje dotyczące szczegółów migracji starowierców podaje między innymi I. Grek-Pabisowa w artykule *Światowe migracje starooobrzędowców (od wieku siedemnastego do czasów współczesnych)* [w:] *Zeszyty Muzeum Warmii i Mazur 4 Starooobrzędowcy w Polsce. Materiały z sesji „Starooobrzędowcy w Polsce” zorganizowanej przez Muzeum Warmii i Mazur*

Powyższy fragment pokazuje, że mimo apokaliptycznych nastrojów w środowisku staroobrzędowców, wywołanych przez opisywane wydarzenia, które zostały zinterpretowane jako zapowiedź końca świata z powodu zakorzenionych w społeczeństwie poglądów (zwłaszcza dotyczących eschatologii), w mniejszości zdania na temat powinności prawdziwych chrześcijan były podzielone – jedna grupa upatrywała ratunku jedynie w rezygnacji z życia ziemskiego, czyli rytualnym samobójstwie, druga zaś widziała potrzebę kontynuowania starowierskich tradycji za granicami ojczyzny. Fakt ten stoi w sprzeczności do popularnej tezy głoszącej, iż staroobrzędowcy byli fanatykami, zmanipulowanymi przez swych duchowych przywódców, którzy stracili zdolność racjonalnego myślenia. Szczegóły emigracyjnych losów staroprawosławnych przedstawia kolejny podrozdział dysertacji.

1.7. Osadnictwo staroobrzędowców

Stawiając czoła konieczności emigracji nie tylko z powodu prześladowań, lecz również z powodów ideologicznych i ekonomicznych, staroobrzędowcy w XVII i XVIII wieku zakładali swoje osady na terytorium Europy Wschodniej (obecnie Ukraina, Białoruś, Polska, Litwa, Łotwa, Estonia), skąd później wyemigrowali na tereny Europy Południowo-Wschodniej (Rumunia, Bułgaria) i Zachodniej (Niemcy). Na przełomie XIX i XX wieku staroobrzędowcy podjęli pracę przy budowie drogi żelaznej przez Mandżurię, co dało początek emigracji członków tej wspólnoty do Azji. Część starowierców poprzez Azję wyemigrowała do Ameryki Północnej i Południowej, gdzie osiedlali się w konkretnych krajach, stanach lub miastach, skąd wyemigrowali do Australii i Nowej Zelandii. Ilustruje to poniższa mapa.

w *Olsztynie*, w dniach 24-25 kwietnia 1997 roku, Muzeum Warmii i Mazur, Olsztyn 2000, s. 9, 12-14, 26-27.

Fotografia 13. Migracje staroobrzędowców (Grek-Pabisowa 1999)

Historia i kierunki emigracji staroobrzędowców, ich największe skupiska i losy starowierców na obczyźnie aż do czasów współczesnych stanowią zakończenie niniejszego rozdziału.

1.7.1. Azja Środkowa i Środkowo-Wschodnia

Rewolucja październikowa z 1917 r. wzbudziła sprzeciw większości staroobrzędowców, co poskutkowało ich zaangażowaniem w działalność propagandową i czynnym udziałem w walkach podczas wojny domowej. Jak podają źródła historyczne, między innymi Léon Poliakov, mimo swej niechęci do służby wojskowej, walk zbrojnych i wszelkiej przemocy część z nich wstąpiła do armii Białych (ros. Белое движение, Белая армия lub Белая гвардия), ściślej zaś do armii generała Aleksandra Kołczaka (ros. Александр Васильевич Колчак). Na podlegających jej terenach mieli status równy z wiernymi oficjalnej Cerkwi²²⁸. Po klęsce przeciwników bolszewizmu starowiercy kontynuowali działalność wywrotową. Mimo tego, w początkowym okresie władzy

²²⁸ Zob. L. Poliakov, op. cit., s. 167-169.

sowieckiej prześladowania staroobrzędowców na tle religijnym nie były tak nasilone jak w stosunku do wiernych Cerkwi Prawosławnej. Było to jednym z powodów, dla których w 1923 r. patriarcha moskiewski i całej Rusi Meletij (ros. imię świeckie Михаил Поликарпович Карпушин) wraz z biskupem kostromskim i jarosławskim Gerontijem (ros. imię świeckie Григорий Иванович Лакомкин) opublikował „Posłanie arcypasterskie” (ros. Архипастырское послание), w którym nawoływał do zaakceptowania nowej władzy i podporządkowania się jej²²⁹. Prześladowania staroobrzędowców przez bolszewików, którzy byli nazywani „kułakami” (ros. кулаки) przez posiadanie znacznych majątków, ich przymusowa kolektywizacja i przyłączanie do kołchozów (ros. колхоз) podczas tak zwanych akcji „rozkułaczania” (ros. раскулачивание) wywoływały sprzeciw i bunt oraz przekonanie, że kołchozy i władza sowiecka są dziełem Antychrysta²³⁰. Postępujące rozkułaczanie zniszczyło tradycyjne skupiska staroobrzędowców, co sprzyjało laicyzacji, zwłaszcza w obliczu zmasowanych ataków wobec osób wyznających jakąkolwiek religię. W ich wyniku zniknęła staroobrzędowa hierarchia duchowna, ponieważ biskupi popowców zostali skazani na śmierć i straceni²³¹. Opisane okoliczności przyczyniły się do wzrostu tendencji emigracyjnych i spowodowały wyjazd części starowierców do Chin, gdzie osiedlali się właśnie w Mandżurii oraz w Harbinie. W swojej dysertacji, poświęconej wspomnieniom staroobrzędowców mieszkających w Australii Scherr odnotowuje, że obecność Rosjan w północnych Chinach wynikała z rozwoju kolei, a samo miasto Harbin było rodzajem rosyjskiej „twierdzy”, stanowiąc kwaterę główną projektu budowy kolei transmandżurskiej²³². Ponadto, w 1903 r. ówczesny minister finansów, Siergiej Juliewicz Witte (ros. Сергей Юльевич Витте) wydał dokument, który oswobadzał rosyjskich osadników w Chinach od prześladowań na tle religijnym. Proklamacja głosiła:

Teraz, mając na uwadze zasługi staroobrzędowców i wyznawców kilku innych wyznań w ustalaniu granic państwa, a także ich niezłomność w zachowaniu rosyjskiej narodowości w obcym otoczeniu, My, łaskawie przyznajemy te same prawa, zarówno

²²⁹ О. Н. Непомнящих, *Старообрядцы в трёх ракурсах: прошлое, настоящее, будущее*, <https://memorial.krsk.ru/Work/Konkurs/07/Nepomn.htm>, data dostępu 03.04.2021.

²³⁰ Zob. L. Poliakov, op. cit., s. 173-174.

²³¹ Zob. Ibidem, s. 184-186.

²³² S. Scherr, *“As Soon as We Got Here, We Lost Everything.” The Migration Memories and Religious Lives of the Old Believers in Australia*, 2013, s. 112, rozprawa doktorska, repozytorium Uniwersytetu Technologicznego Swinburne, [https://researchbank.swinburne.edu.au/file/3177fb98-b1f2-4224-a556-9446077b0e73/1/Stefanie Scherr Thesis. pdf](https://researchbank.swinburne.edu.au/file/3177fb98-b1f2-4224-a556-9446077b0e73/1/Stefanie%20Scherr%20Thesis.pdf), data dostępu 19.09.2021.

cywilne, jak i religijne, którymi cieszą się nasi prawosławni poddani tym, którzy migrują zgodnie z zasadami dotyczącymi ziemi wzdłuż Kolei Wschodniochińskiej²³³.

Grek-Pabisowa zauważa, że już pod koniec XIX wieku polski podróżnik W.E. Głudzowski wspominał o wsiach zamieszkałych przez rosyjskich staroobrzędowców w Kraju Nadmorskim (Primorskiej Kraj), dokąd przybyli w latach 1860-1863²³⁴. Wkrótce grupa staroobrzędowców dotarła również do Japonii. Według Grek-Pabisowej,

W latach 30. za zgodą władz japońskich powstała, dobrze opisana w japońskiej literaturze, wieś Romanowka w okolicy Mudanjiang (między Harbinem a jeziorem Chanka). Wieś istniała od 1936 do 1945 roku. Po zajęciu Mandżurii przez Związek Radziecki część staroobrzędowców wywieziono do Rosji, inni musieli rozproszyć się w różnych miejscach chińskiej teraz Mandżurii, skąd podobnie jak z terenów Chin i Japonii po pewnym czasie wyemigrowali do USA, Kanady, Ameryki Południowej i Australii. [...] Emigracja do Japonii nosiła charakter polityczno-ekonomiczny, chociaż sprawy religijne też nie były bez znaczenia. Szukano zarówno ukrycia przed władzą radziecką i kolchozami, jak i miejsca, gdzie nie prześladowa się wierzących²³⁵.

Według danych przytoczonych przez Kononową, staroobrzędowcy założyli też inne wsie poza Romanówką, takie jak między innymi Massałowka, Miedjana, Kolombo, Silinche²³⁶. Do lat trzydziestych XX wieku starowiercy zamieszkiwali Hakodate. Obecnie ośrodek ten już nie istnieje z powodu wymarcia oraz rozproszenia ludności lub jej przemieszczania się na inne tereny, na przykład na wyspę Sachalin, która została włączona do ZSRR. Wybuch drugiej wojny światowej, a zwłaszcza atak Rzeszy Niemieckiej na Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich spowodował ponowne pojawienie się głosów o zbliżającym się końcu świata, w obliczu którego należy odciąć się od zepsutego i skazanego na zagładę świata, aby ratować swoją duszę i zapewnić sobie życie wieczne. W tym celu staroobrzędowcy zakładali, jak wcześniej, osady w odosobnionych miejscach. Jak wspomina Poliakov, takie „zakonspirowane” osiedla

²³³ D. Wolff, *To the Harbin Station: The Liberal Alternative in Russian Manchuria, 1898–1914*. Stanford, California 1999, s. 88, [w:] S. Scherr, op. cit., s. 114. Ważne informacje o staroobrzędowcach w Mandżurii zawiera też (między innymi) tekst Timofiejewa *Старообрядцы Маньчжурии в 1922–1932 гг.* // “Актуальные проблемы отечественной и всеобщей истории. Материалы LXI конференции преподавателей и студентов ЧГПУ им. И. Я. Яковлева по итогам научно-исследовательской работы за 2020 г”. ВЫПУСК 3. Чебоксары 2021.

²³⁴ I. Grek-Pabisowa, *Światowe migracje staroobrzędowców...*, Olsztyn 2000, s. 27.

²³⁵ Ibidem, s. 27-28.

²³⁶ М. Кононова, *Русская старообрядческая диаспора в странах дальнего зарубежья: генезис, формирование и современное положение*, Archipelag.ru, 2001, https://web.archive.org/web/20120722012631/http://www.archipelag.ru/ru_mir/volni/religio_voln/russian_diaspora/, data dostępu 19.06.2021.

odkryto nie tylko na terenie Rosji, lecz także – w latach sześćdziesiątych – w Kazachstanie i Uzbekistanie²³⁷. Za Grek-Pabisową należy stwierdzić, że

W rezultacie migracji na południe powstały osady [...] na Kaukazie – w Armenii, Gruzji i Azerbejdżanie. Jest tam łącznie ponad 150 osiedli, w tym przeszło 80 w Azerbejdżanie. Są to zarówno wsie założone przez uchodzących przed represjami, jak i były stacje kozackie, ochraniające tzw. Kaukaską Drogę Wojenną²³⁸.

Współcześnie staroobrzędowcy w zamieszkują terytorium Federacji Rosyjskiej, Japonii (wyspa Honsiu), Azerbejdżanu, Gruzji²³⁹ i Armenii. Według danych na które powołuje się Tajewski, większość staroobrzędowców, zarówno bezpopowców, jak i popowców (należących do Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi Staroobrzędowej, Rosyjskiej Cerkwi Staroprawosławnej oraz jej Biskupstwa Kurskiego) mieszka na terenie Federacji Rosyjskiej²⁴⁰, w jej azjatyckiej części²⁴¹. Wspólnoty staroobrzędowców zamieszkują również Kazachstan²⁴². Według wiadomości z 2017 roku, w Pakistanie funkcjonuje misja staroobrzędowa²⁴³. Cerkiew Staroobrzędowa ma tam dwie parafie, istnieje też kilka grup modlitewnych²⁴⁴. W 2018 uzyskano od władz zgodę na wzniesienie cerkwi pod wezwaniem św. Sergiusza z Radoneża, której budowa rozpoczęła się w 2019 roku²⁴⁵. Również w 2019 roku na czele staroobrzędowej misji prawosławnej stanął ojciec Michael Rodin²⁴⁶. Rok później pakistańska Cerkiew Staroobrzędowa zyskała drugiego rodzimego duchownego, ojca Paula (Rehmata) Nazira²⁴⁷ (pierwszym był ks. Kirył Szachzad).

²³⁷ L. Poliakov, op. cit., s. 184-186.

²³⁸ I. Grek-Pabisowa, *Światowe migracje staroobrzędowców...*, s. 25-26.

²³⁹ W Gruzji istnieje Słowiańsko-gruzińska (iberyjska) Cerkiew Staroprawosławna (tłumaczenie własne z Slavo-Georgian (Iberian) Old-Orthodox Church), oficjalna strona internetowa Cerkwi: <http://www.oldorthodox.ge/>, data dostępu 05.04.2021.

²⁴⁰ Д. Таевский, *Старообрядчество (Раскольничество, Староверие)*, <https://religion.babr.ru/chr/east/prav/star/index.htm>, data dostępu 26.09.2021.

²⁴¹ Co ciekawe, staroobrzędowcy zostali zaangażowani w szkolenie jednostek specjalnych rosyjskiej armii, czyli Specnazu, przez resort obrony. Ich umiejętności przetrwania w trudnych warunkach bytowania zostały docenione przez pochodzącego z azjatyckiej, zamieszkwanej przez starowierców części Federacji Rosyjskiej ministra obrony Siergieja Szojgu, który przekazał informację o szkoleniu żołnierzy Specnazu przez staroobrzędowców telewizji Zvezda. Zob. Autor nieznany, <https://kresy24.pl/staroobrzędowcy-szkola-w-tajdze-rosyjski-specnaz/>, 17 maja 2021, data dostępu 26.09.2021.

²⁴² D. Trilling, J. Lillis, *Kazakhstan's Old Believers Keep the Faith*, EurasiaNet.org, <http://www.eurasianet.org/node/62310>, data dostępu 05.04.2021.

²⁴³ Autor nieznany, *Residents of Pakistan are transferred to the Russian Old Believers*, 07.10.2017, chelorg.com, data dostępu 05.04.2021.

²⁴⁴ М. Родин, *Пакистан старообрядческий. Воспоминания уходящего года*, 22.12.2022, <https://rpsc.ru/news/regional/pakistan-vospominaniya-2022/>, data dostępu 25.01.2024.

²⁴⁵ Autor nieznany, *The consecration of the laying of the church foundations in Pakistan completed*, 17.02.2019, <https://en.rpsc.ru/news/church-foundations-in-pakistan/>, data dostępu 15.05.2021.

²⁴⁶ Autor nieznany, *Mission of the Old-Rite Church in Pakistan*, 01.02.2019, <https://en.rpsc.ru/news/mission-of-the-old-rite-church-in-pakistan/>, data dostępu 15.05.2021.

²⁴⁷ Autor nieznany, *A second priest ordained for the Pakistani communities*, 19.02.2020, <https://en.rpsc.ru/news/priest-paul-nazir/>, data dostępu 15.05.2021.

Wymienieni duchowni znajdują się na poniższej fotografii, wykonanej podczas święcen kapłańskich ojca Nazira.

Fotografia 14. Duchowni (od lewej) Michael Rodin, Paul (Rehmat) Nazir, Kirill Szachzad (zdjęcie umieszczone na oficjalnej stronie internetowej Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi Staroobrzędowej, autor nieznany, 2020)

22 oraz 23 lutego 2022 roku, pod przewodnictwem patriarchy Korneliusza odbyły się posiedzenia Rady Metropolitalnej Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi Staroobrzędowej. Jednym z przyjętych punktów było utworzenie w Pakistanie dekanatu, którego dziekanem został ksiądz Michael Rodin²⁴⁸. 30 czerwca 2022 roku film dokumentalny Pawła Czukowa „... ни Элина, ни Иудея” (pol. „Ani Grek, ani Żyd”) o staroprawosławnych w Pakistanie został zaprezentowany podczas wydarzenia o nazwie „Rosyjski ślad”, zorganizowanego w Moskwie, w Domu Kina Związku Kinematografów Rosji, przez Klub Filmów Dokumentalnych Gemmy i Władysława Mikoszków przy współpracy z departamentem oświaty Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi

²⁴⁸ S. Markus, *There is now a deanery of the Russian Orthodox Old Rite Church in Pakistan*, 23.03.2022, <https://en.rpsc.ru/news/there-is-now-a-deanery-of-the-russian-orthodox-old-rite-church-in-pakistan/>, data dostępu 28.08.2022.

Staroobrzędowej²⁴⁹. W niedzielę 10 grudnia 2023 roku na cmentarz Rogożski, będący siedzibą staroobrzędowców w Moskwie, przybyła delegacja z Pakistanu i Ugandy. Jej pakistańskimi członkami byli ojciec Paul Nazir oraz studentka Vera (Arisza) Babar. Według informacji z oficjalnej strony internetowej Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi Staroobrzędowej, „chrześcijanie z zagranicy przybyli do Moskwy, aby wziąć udział w III Międzynarodowym Forum Staroobrzędowców, które odbyło się 7 grudnia w budynku Domu Paszkowa Rosyjskiej Biblioteki Państwowej”²⁵⁰. Działalność misji podsumowano w dwóch artykułach na stronie internetowej Rosyjskiej Staroobrzędowej Cerkwi Prawosławnej, obu autorstwa ojca Michaela Rodina: „Misja prawosławna w Pakistanie: początki i czasy współczesne”²⁵¹ oraz „Staroobrzędowy Pakistan. Wspomnienia z minionego roku”²⁵².

1.7.2. Ameryka Północna i Południowa

Emigracja do krajów Azji utorowała staroobrzędowcom drogę do osiedlania się w Nowym Świecie, dokąd udawali się z powodów ekonomicznych oraz po przejęciu władzy w Chinach przez partię komunistyczną. Początkowo starowiercy zakładali wspólnoty w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej. Ich największe skupiska to, według badaczy²⁵³, miasta Woodburn w stanie Oregon, Erie w Pensylwanii, Erskine w Minnesocie oraz Wozniesienka, Razdolna, Kaczemiak, Nikołajewsk, Bieriozowka, Kodiak i Delta Junction, a także Raspberry Island na Alasce. Komentarza wymagają okoliczności osiedlenia się staroobrzędowców na Alasce. Po osiedleniu się w Woodburn w latach sześćdziesiątych, w sąsiedztwie osady mołokan skaczących²⁵⁴, młodzież zaczęła

²⁴⁹ Autor nieznany, *A film about the Old Believers of Pakistan was screened at the House of Cinema in Moscow*, 30.06.2022, <https://en.rpsc.ru/news/old-believers-of-pakistan-film/>, data dostępu 28.08.2022. Do chwili złożenia niniejszej dysertacji do obrony film jest dostępny w serwisie YouTube.

²⁵⁰ Autor nieznany, *На Рогожском приняли делегацию из Пакистана и Уганды*, 13.12.2023, <https://rpsc.ru/news/delegacii-ipakistana-i-ugandy/>, data dostępu 25.01.2024.

²⁵¹ Tytuł oryginalny *Православная миссия в Пакистане: истоки и современность*, <https://rpsc.ru/publications/abroad/pravoslavnaia-misija-pakistan/>, data dostępu 25.01.2024.

²⁵² Tytuł oryginalny *Пакистан старообрядческий. Воспоминания уходящего года*, <https://rpsc.ru/news/regional/pakistan-vospominanija-2022/>, data dostępu 25.01.2024.

²⁵³ Zob. m. in. *Światowe migracje staroobrzędowców od wieku XVII do czasów współczesnych* [w:] I. Grek-Pabisowa: *Staroobrzędowcy. Szkice z historii, języka, zwyczajów*. Warszawa 1999, s. 25–26.

²⁵⁴ *Skaczący* (ros. прыгуни) to odłam mołokan, którego wyznawcy podczas modlitwy wprawiają się w trans przy pomocy podskoków i tańca wierząc, że wówczas zsyłany jest na nich Duch Święty. Mołokanie zaś są grupą religijną wywodzącą się z prawosławia. Ich nazwa pochodzi od rosyjskiego słowa mleko – молоко, ponieważ nie przestrzegali oni postu, pijąc zakazane w czasie jego trwania mleko. Sami mołokanie wywodzą swą nazwę od słów świętego Piotra, mówiącego w pierwszym Liście o piciu mleka duchowego, czyli przyjmowaniu Słowa Bożego. Por. A. Conovaloff, *Taxonomy of 3 Spiritual Christian groups*:

odchodzić od kultywowania surowych starowierskich tradycji. Wówczas grupa staroprawosławnych zdecydowała się osiedlić w lasach Alaski. Według informacji na stronie internetowej staroobrad.ru, portalu poświęconym życiu staroobrzędowców w czasach współczesnych,

w 1967 r. wyszli z inicjatywą kupna od stanu jednej mili kwadratowej w lasach Półwyspu Kenai za 14 000 dolarów. W 1968 r. zaczęli się tu przeprowadzać staroobrzędowcy z Oregonu, potomkowie „charbińców”. Na początku lat siedemdziesiątych. na Alasce zbudowano wieś Nikołajewka (w latach 70. mieszkało w niej 60 rodzin - 400 osób). Staroobrzędowcy założyli „Rosyjską Kompanię Morską” i rozpoczęli produkcję łodzi rybackich z silnikiem Diesla; zajmuje się ona połowem ryb oceanicznych. Stocznia w Nikołajewce produkowała 13-15 łodzi rocznie (o wartości 150 000 dolarów każda). W 1983 r. w Nikołajewce otwarto publiczną szkołę, w której nauczanie odbywa się w języku angielskim i rosyjskim²⁵⁵.

W latach siedemdziesiątych staroobrzędowcy (ich liczba wynosiła około tysiąca osób) przenieśli się do Kanady, a konkretniej dwóch prowincji – Kolumbii Brytyjskiej i Alberty. Obecnie dwa największe ośrodki znajdują się w Albercie, w miejscowościach Hines Creek i Plamondon²⁵⁶. W latach 1920-1950 starowiercy emigrujący z Chin znaleźli schronienie w krajach Ameryki Południowej, w szczególności w Argentynie, Boliwii, Brazylii i Urugwaju²⁵⁷. Jak stwierdza Grek-Pabisowa, „z Brazylii po kilku latach, konkretnie w 1964 roku, większość przeniosła się do Stanów Zjednoczonych”²⁵⁸. Badaczka przytacza więcej szczegółów odnośnie do emigracji staroobrzędowców do Nowego Świata, a konkretniej do stanów: Pensylwania, New Jersey i Michigan. Zgodnie z zebranymi przez nią informacjami, starowiercy napływali także do miast Marion i Erie, gdzie zakładali większe wspólnoty. W 1960 roku w stanach Alaski i Oregon osiedlili się staroprawosławni przesiedlający się z Urugwaju i Brazylii (wcześniej mieszkający na Dalekim Wschodzie). Również ich „bracia w wierze” z Turcji w około tysięcosobowej grupie mogli przeprowadzić się do USA

Molokane, Pryguny and Dukh-i-zhizniki — books, fellowship, holidays, prophets and songs, 04.04.2022, <http://www.molokane.org/taxonomy/>, data dostępu 19.09.2022.

²⁵⁵ М. Кононова, *Русская старообрядческая диаспора в странах дальнего зарубежья: генезис, формирование и современное положение* [w:] Русский Архипелаг, сетевой проект «Русского Мира», 2001, https://archipelag.ru/ru_mir/volni/religio_voln/russian_diaspora/ [w:] ПУБЛИЦИСТИКА. Статьи и публикации о старообрядчестве [w:] Современное древлеправославие. Информационный портал о современной жизни старообрядчества, 27.06.2004, <https://staroobrad.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=46>, data dostępu 19.09.2022.

²⁵⁶ P. Elders, *All Things Will Pass*, [brak miejsca wydania] 1995, s. 267.

²⁵⁷ D. Rojas, *La "colonia de los barbudos", un clan aislado en Uruguay*, EL PAÍS Uruguay, 27.03.2016, <https://www.elpais.com.uy/informacion/colonia-barbudos-clan-aislado-uruguay.html>, data dostępu 05.04.2021.

²⁵⁸ I. Grek-Pabisowa, *Światowe migracje staroobrzędowców...*, Olsztyn 2000, s. 27.

dzięki pomocy Fundacji im. L. Tołstoja. Osiedli w Oregonie. W momencie powstawania publikacji Grek-Pabisowej kolonia rosyjska w Oregonie liczyła 5 tysięcy osób i byli to przeważnie bezpopowcy. Na początku XXI wieku liczba ta wzrosła do około 10 000²⁵⁹. Badania etnologów i socjologów już w latach dwutysięcznych wskazywały na występowanie procesów integracyjnych wśród starowierców. Dzisiejsze publikacje dowodzą, że procesy te tylko przybrały na sile²⁶⁰.

Zgodnie z informacjami zebranymi przez Grek-Pabisową, w całych Stanach Zjednoczonych (na Alasce, w Oregonie, New Jersey, Michigan i Pensylwanii) na początku lat 90 ubiegłego wieku mieszkało około 8000 staroobrzędowców. Do stanów New Jersey, Pensylwania i Michigan przesiedlali się głównie bezpopowcy pomorcy, gdyż to tu w większości osiedlali się przybysze z Rzeczypospolitej i Kurlandii. Działania podjęte przez Synod Rosyjskich Biskupów Prawosławnych poza Rosją na rzecz zbliżenia amerykańskich starowierców z wyznawcami zreformowanego prawosławia spowodowały konflikt wśród tutejszych grup. W Oregonie, Pensylwanii i na Alasce zapadła decyzja o wprowadzeniu pełnej obrzędowości, co oznacza przyłączenie się do jednowierstwa. Około 25% wyznawców sprzeciwiło się wspomnianym zmianom i pozostało przy swej konfesji. Nie wszyscy amerykańscy staroprawosławni z Alaski i Oregonu uznali te stany za ostateczne miejsce swego pobytu. Niektórzy z nich przesiedlili się do innych stanów, sprzedając swe ziemie. W 1964 r. około tysiąca osób, korzystając z pomocy wspomnianej już Fundacji im. L. Tołstoja, przeniosło się do Kanady. Osiedli w Kolumbii Brytyjskiej i Albercie, gdzie od końca XIX wieku zamieszkują duchoborzy. Opuścili oni swoją ojczyznę – Rosję - ze względu na prześladowania spowodowane odmową służby w wojsku. Należy podkreślić, że nie należą oni do staroobrzędowców²⁶¹.

Przytoczone informacje dowodzą, że staroobrzędowcy nie są mniejszością statyczną – dostosowując się do zastanej rzeczywistości podejmują działania na rzecz dobrostanu i rozwoju własnej wspólnoty, pamiętając o swych korzeniach, lecz również wnosząc wkład w życie nowej ojczyzny i sąsiadów, jak na przykład stając się cenionymi

²⁵⁹ J. Binus, *Russian Old Believers, Oregon History Project*, <https://www.oregonhistoryproject.org/articles/historical-records/russian-old-believers/#:~:text=Reports%20of%20available%20farmland%20in%20the%20Willamette%20Valley,Oregon%2C%20the%20largest%20concentration%20in%20the%20United%20States.>, data dostępu 27.11.2023.

²⁶⁰ Zob. Ibidem.

²⁶¹ Zob. I. Grek-Pabisowa, *Światowe migracje staroobrzędowców...*, Olsztyn 2000, s. 28-30.

budowniczymi, rzemieślnikami czy rybakami lub udzielając się charytatywnie. Procesy te zachodzą także wśród starowierców zamieszkujących Australię i Nową Zelandię.

1.7.3. Australia i Nowa Zelandia

Wspólnoty staroobrzędowe z krajów Ameryki przesiedliły się także do Australii i Nowej Zelandii. Jedną z najstarszych (poza Sydney i Melbourne) osad, Yarwun, opustoszała na początku XXI wieku, gdy zamieszkujące ją rodziny przeprowadziły się do Sydney²⁶². W Nowej Zelandii największe skupisko starowierców istnieje na Wyspie Południowej²⁶³. Grek-Pabisowa odnotowuje, że do Nowej Zelandii staroobrzędowcy dotarli w latach 60. z Chin²⁶⁴, o czym pisałam w jednym z wcześniejszych podrozdziałów. W 2010 roku Korneliusz odwiedził wspólnotę kontynentu australijskiego podczas wizyty duszpasterskiej²⁶⁵. Zwierzchnik Kościoła między innymi poprowadził świąteczną liturgię w molennie Narodzenia Pańskiego w Sydney, wygłosił homilię na rosyjskim cmentarzu w Sydney oraz wysłuchał prośb wiernych przysłać im nowego duchownego, które wyrazili wraz z chęcią pozostania pod jurysdykcją Patriarchatu Moskiewskiego²⁶⁶. Ponadto odwiedził mieszkańców domu spokojnej starości w Cabramatta, wybudowanego dla rosyjskich imigrantów pięćdziesiąt lat temu, spotkał się także z arcybiskupem Kanady, Ameryki i Australii Sofroniuszem²⁶⁷. Umieszczone na stronie internetowej Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi Staroobrzędowej zostało wykonane w Sydney.

²⁶² Zob. S. Scherr, *“As Soon as We Got Here We Lost Everything”* ..., data dostępu 16.05.2021.

²⁶³ Zob. m. in. *Światowe migracje staroobrzędowców od wieku XVII do czasów współczesnych* [w:] I. Grek-Pabisowa: *Staroobrzędowcy. Szkice z historii, języka, zwyczajów*. Warszawa 1999, s. 25–26.

²⁶⁴ I. Grek-Pabisowa, *Światowe migracje staroobrzędowców...*, Olsztyn 2000, s. 30.

²⁶⁵ Autor nieznany, *Archpastoral visit to Australia*, 2010, 27.08.2012, <https://en.rpsc.ru/news/archpastoral-visit-to-australia-2010/>, data dostępu 16.05.2021.

²⁶⁶ Ibidem.

²⁶⁷ Szczegółowe informacje na temat wizyty patriarchy Korneliusza w Australii można odnaleźć w publikacji wydanej przez staroobrzędowców z Sydney, opisującej pierwszą wizytę zwierzchnika Kościoła na tym kontynencie. Wspomniany już diakon Timofiejew sporządził tekst broszury opublikowanej w Sydney w 2010 r., dzięki wsparciu Michaiła Moisiejewicza Owczinnikowa, głowy sydneyjskiej wspólnoty. Zob. протоиерей Л. Пименов, *Визит Высокопреосвященнейшего Корнилия Митрополита Московского и всея Руси в Австралию 5-11 января 2010 года*, Sydney, Australia 2010, https://www.academia.edu/38061318/Визит_Высокопреосвященнейшего_Корнилия_Митрополита_Московского_и_всея_Руси_в_Австралию_5_11_января_2010_года_Old_Believer_Met_Kornilys_vist_to_Australia_2010, data dostępu 02.09.2022.

Fotografia 15. Patriarcha Korneliusz z wiernymi przed molenną w Sydney (Кулешов 2010²⁶⁸)

1.7.4. Afryka Środkowo-Wschodnia

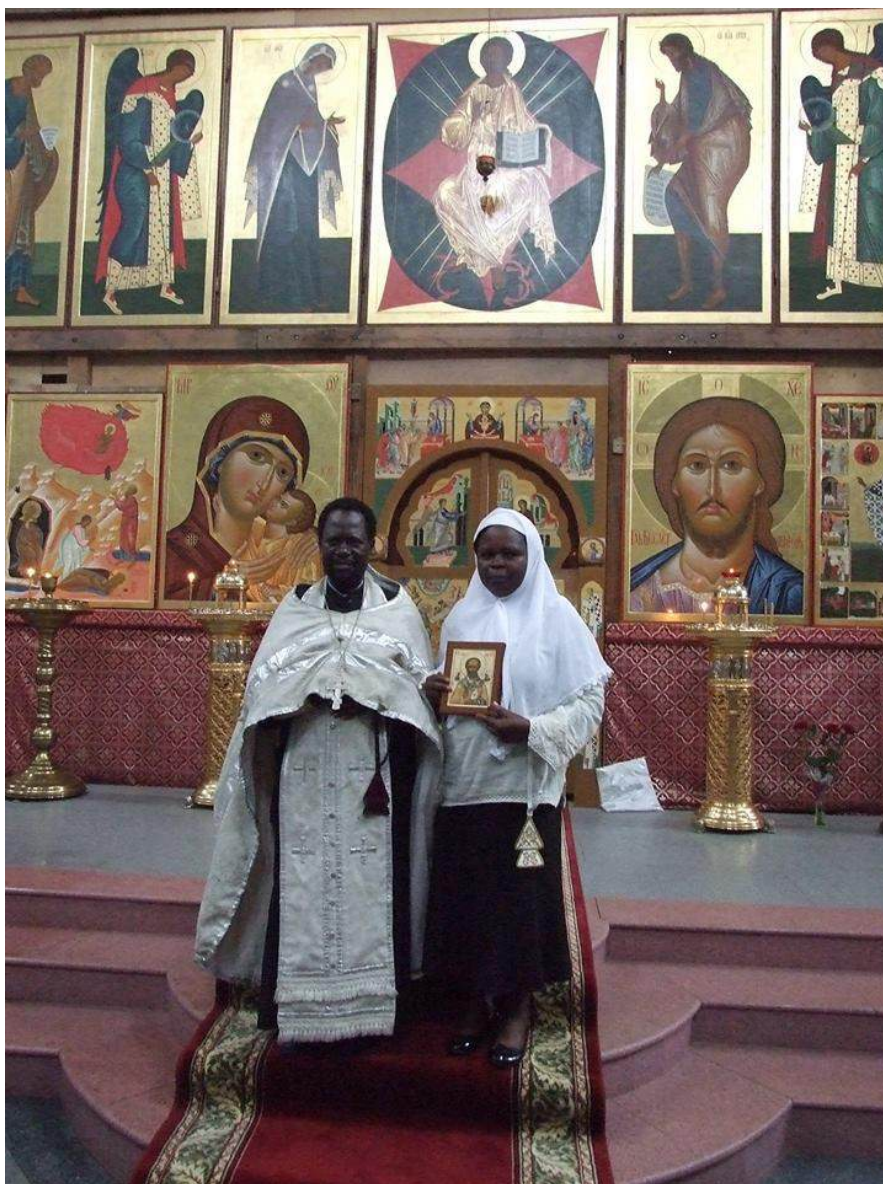
Według informacji z 2019 roku, w Afryce istnieją wspólnoty staroobrzędowców, jednak pojawiły się one nie dzięki emigracji, lecz dzięki przypadkowi przyłączenia się do cerkwi staroobrzędowców chrześcijan spoza Rosji. Do 1900 roku staroprawosławie nie było tam znane, a występowały i współistniały tam trzy różne grupy wyznawców: muzułmanów, wiernych Kościołów rzymskokatolickiego i anglikańskiego. Jak stwierdzają w swoim artykule Jermochin i Kiyimba²⁶⁹, opisując historię staroobrzędowców w Ugandzie, prawosławie pojawiło się tam w 2013 roku, gdy z błogosławieństwem patriarchy Korneliusza arcybiskup Joachim Kiyimba i jego żona Margaret wstąpili do Rosyjskiej Cerkwi Staroobrzędowej, zaś później w tym samym roku

²⁶⁸ Zdjęcie zostało opublikowane w broszurze autorstwa protojereja Leontija Pimenowa, podsumowującej duszpasterską wizytę patriarchy w Australii pt. *Визит Высокопреосвященнейшего Патриарха Корнилия в Австралию, 5-11 января 2010 г.*

²⁶⁹ Margaret Kiyimba jest żoną ks. Joachima Kiyimby.

do Cerkwi dołączyła wspólnota Joachima z Kampali. Było to prawdopodobnie pierwsze wydarzenie w historii staroobrzędowców, gdy do Cerkwi wstąpiło całe zgromadzenie (kilkuset) nierosyjskich chrześcijan. Przed decyzją o przystąpieniu do Cerkwi starego rytu od dawna badali oni tradycje staroobrzędowców, w czym pomoc okazała im komisja, kierowana przez ojców Giennadija Chunina, Aleksieja Łopatina i Nikołę Bobkova, którzy stanęli później na czele misji prawosławnej w Ugandzie, przekazując wiernym informacje o wierze, obrzędowości, liturgii i sposobie życia starowierców. Według informacji zamieszczonych w artykule, we wspólnotach staroobrzędowych w Ugandzie sprawowana jest liturgia, odbywają się śluby, chrzty, udzielane są inne sakramenty. Nabożeństwa są prowadzone w języku ojczystym Ugandy, języku luganda, co świadczy o wysokim stopniu integracji staroprawosławia z lokalnymi tradycjami. Mimo to, starowiercy wyróżniają się wśród większości wierzących w swoim kraju, ponieważ zachowują tożsamość i tradycje. Skutkuje to najniższym odsetkiem konwersji na inne wyznania wśród staroprawosławnych. Podobnie jak ich współwyznawcy z innych krajów, starowiercy z Ugandy wierzą, że staroprawosławne chrześcijaństwo jest najstarszym, najbardziej oryginalnym spośród wszystkich wyznań chrześcijańskich na świecie, a słowo „prawosławny” oznacza przestrzeganie ustalonych zwyczajów i tradycji „starego” Kościoła. Oznacza to, że chrześcijanin oddany wierze prawosławnej musi być uważany za obrońcę i strażnika odwiecznych i niezmiennych tradycji wielbienia Boga. To właśnie pomaga starowierzącym zachować tradycję i oryginalność Kościoła. Staroobrzędowcy wierzą, że jako prawdziwa kontynuacja Kościoła Chrystusa, stają przed zadaniem zachowania instytucji rodziny i opieki nad młodzieżą, która jest narażona na wiele nowoczesnych pokus i błędnych idei, które mogą odwieść ją od Boga. „Stajemy przed zadaniem pomocy naszym dzieciom w poznawaniu Boga tak wcześnie, jak to możliwe”, mówi Margaret Kiyimba, wdowa po zmarłym kapłanie Joachimie, „ucząc je tradycji i wierzeń starożytnego prawosławia, ponieważ im bardziej świat się zmienia na gorsze, tym bardziej potrzebuje czystej wiary chrześcijańskiej”²⁷⁰. Poniższa fotografia, wykonana w Moskwie w 2013 roku, przedstawia Joachima Kiyimbę i jego żonę Margaret.

²⁷⁰ D. Jermochin, M. Kiyimba, *The history of ancient Orthodoxy in Uganda and the role of Father Joachim Kiyimba in the foundation of the Old-Rite faith in Africa*, 09.01.2019, <https://en.rpsc.ru/publications/joachim-kiyimba/>, data dostępu 16.05.2021.

Fotografia 16. Joachim Kiyimba z żoną Margaret w 2013 roku (zdjęcie umieszczone na oficjalnej stronie internetowej Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi Staroobrzędowej, autor nieznany, 2013)

W pierwszej ćwierci ubiegłego wieku w Afryce Wschodniej żył biskup Krzysztof (Spartas Mukasa). Według informacji Jermochina i Kiyimby, prawosławie poznał w 1914 roku w Rosji, będąc żołnierzem podczas I wojny światowej. Raz uczestniczył w nabożeństwie w Cerkwi greckiej. Jako anglikanin postanowił wziąć w nim udział, obserwował, jak odbywały się modlitwy i jak wyglądały nabożeństwa. Przyszły biskup bardzo się zainteresował i poczuł wielką potrzebę tej wiary. Po powrocie z Rosji zdecydowanie postanowił sprowadzić tę wiarę do ojczyzny. Wrócił do Ugandy w 1921 roku i głosił słowo Boże, oparte na greckiej doktrynie cerkiewnej, z pomocą swojego dobrego przyjaciela, Obadiaha Kabandy. Po kilku latach ludzie mieli zainteresować się

nową wiarą i obaj kaznodzieje zaczęli wybierać kandydatów do kapłaństwa. Wybrani zostali wysłani do Grecji, aby wziąć udział w szkoleniu duszpasterskim w greckiej Cerkwi. W 1924 r. król Daudi Chwa z Ugandy podarował biskupowi Krzysztofowi ziemię w miejscu zwanym Namungwa, około pięciu mil od miasta Kampala (stolicy Ugandy). W tym miejscu zbudował on i założył swoją pierwszą parafię. Nieżyjący już król Dawid Chwa podarował biskupowi duże terytoria w różnych częściach Królestwa, gdzie Krzysztof budował kościoły i szkoły. W głównej społeczności kościoła w Namungoona zbudował szkołę i nazwał ją „Chwa II Memorial College” ku pamięci króla Dawida z Ugandy, za jego wsparcie dla misji Kościoła. Wraz ze swoim przyjacielem Obadiahem biskup nadal pracował, aby rozszerzyć swoją misję kościelną na inne kraje Afryki Wschodniej, w szczególności Kenię i Tanzanię. W 1939 r., podczas II wojny światowej, biskup Krzysztof powrócił do Rosji i pozostał tam do 1945 r. Po zakończeniu wojny wrócił do Ugandy i nadal głosił słowo Boże. W tym czasie wielu uczniów z Kenii i Tanzanii przybyło do Ugandy, aby uczyć się w szkołach założonych przez biskupa Krzysztofa, a on nadal wysyłał młodzież na studia do Grecji. Cerkiew ugandyjska była częścią Patriarchatu Aleksandryjskiego. W latach sześćdziesiątych niektórzy młodzi ludzie, po powrocie do Ugandy, zaczęli głosić nowe idee i nauki sprzeczne z młodą Cerkwią Ugandy. Podjęli decyzję o przeniesieniu wspólnoty do Greckiej Cerkwi Prawosławnej i przyjęciu nowego kalendarza. Biskup Krzysztof nie zgadzał się z tym pomysłem, a jego odmowa akceptacji zmian spowodowała spore tarcia między nim a tymi, którzy byli zdecydowani zmienić strukturę Cerkwi ugandyjskiej. Jednak bez względu na to, nie udało mu się powstrzymać nowych wydarzeń. Wreszcie w 1972 r. ugandyjska Cerkiew została uznana za ugandyjską Cerkiew Prawosławną. W 1982 roku, biskup Krzysztof zmarł w wyniku ciężkiej choroby. Jednak przed śmiercią zdołał nauczyć młodych ludzi wiary, którą chciał ustanowić w Ugandzie. Wśród młodych mężczyzn, którzy wysłuchali kazania biskupa, był młody człowiek imieniem Joachim Kiyimba, który później został kapłanem Cerkwi Prawosławnej Starego Obrządku w Kanyanii w Kampali. Dziś prawosławie jest praktykowane w Ugandzie, z kazaniami głoszonymi w Tanzanii i Kenii. Wysiłki biskupa Krzysztofa w poszukiwaniu starej wiary chrześcijańskiej kontynuował jego uczeń, Joachim Kiyimba, a później, w 2015 r., uczeń Joachima – Joachim Valusimbi²⁷¹. Poniższa fotografia przedstawia księdza Valusimbi w molennie w Mpererwe.

²⁷¹ Ibidem, data dostępu 16.05.2021.

Fotografia 17. Joachim Valusimbi, uczeń Joachima Kiyimby (zdjęcie opublikowane na oficjalnej stronie internetowej Instytutu Studiów Afrykanistycznych Rosyjskiej Akademii Nauk, autor nieznany, 2017)

Afrykańska wspólnota staroobrzędowców jest obiektem badań terenowych prowadzonych przez rosyjskich naukowców – antropologów, historyków, folklorystów, między innymi przez Bondarenkę i Łapuszkiną z Instytutu Studiów Afrykanistycznych Rosyjskiej Akademii Nauk²⁷². Jak dowodzą informacje z grudnia 2023 roku, afrykańska wspólnota prężnie się rozwija – metropolita wyświęcił tam bowiem 15 grudnia 2023 roku

²⁷² Zob. *Institute for African Studies of the Russian Academy of Sciences, Field research in the first Old Believer communities of Africa*, 2017, <http://www.inafran.ru/en/node/587>; *Second field research in the first Old Believer communities of Africa*, 2018, <https://inafran.ru/en/node/739>, data dostępu 18.05.2021.

nowego diakona, Korneliusza Muhwezi²⁷³, a 24 grudnia miała miejsce chirotonia diakona Nicholasa Mirimy²⁷⁴.

1.7.5. Europa Wschodnia

W swojej publikacji z 2000 roku Grek-Pabisowa zwięźle przedstawiła historię osadnictwa staroobrzędowców w Europie. Jak zauważyła, na ziemiach nowogrodzkiej i pskowskiej najbardziej liczne było ugrupowanie tak zwanych *fiedosiejewców*, bezpopowców skupionych wokół Teodozjusza Wasiljewa. Na skutek prześladowań przywódca ruchu wraz z wiernymi uciekł w okolice Newła na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego w 1696 roku. Dołączali do nich inni wierni, na przykład w 1735 roku (po pierwszej *wygonce* – wypędzeniu) przybyła tam grupa staroobrzędowców prawdopodobnie z Wietki. Starowiercy osiedlali się nie tylko w okolicach Newła, ale również na ziemiach lepelskiej i witebskiej. Z tych regionów przenosili się do Kurlandii i Łatgalii oraz na Inflanty. Stamtąd oraz ziemi newelskiej i okolic Wielkich Łuk kontynuowali wędrówkę na zachód (grupami lub pojedynczymi rodzinami), co potwierdzają Baranowski i Potaszenko pisząc, iż „przyłączenie Łatgalii w 1772 r. i Kurzeme w 1795 do Imperium Rosyjskiego spowodowało początkowo odpływ staroobrzędowców. Niektórzy z nich uciekli dalej do Polski, a nawet do Prus. Ale wielu wróciło”²⁷⁵. Ponieważ decyzja o przesiedleniu podejmowana była rzadko przez całą miejscową wspólnotę, a jej część zazwyczaj pozostawała we wcześniejszym miejscu zamieszkiwania, wsie staroobrzędowe znajdowały się na dużym obszarze. Spostrzeżenie to odnosi się również do terytorium Polski. Jeszcze przed II wojną światową największe skupiska staroobrzędowców występowały w powiatach sejneńskim, suwalskim, oszmiańskim, trockim, wileńskim, poniewieskim, święciańskim, wilkomirskim i jezioroskim. Na Litwie najwięcej staroobrzędowców mieszkało w powiecie kowieńskim, na Łotwie zaś w okolicach Dyneburga i w okręgu krasławskim. Również w XVIII wieku starowiercy dotarli na ziemie estońskie, w okolice Jeziora Czudzkiego (powiaty jygewaski i dorpacki), skąd w następnym stuleciu przenieśli się do Tallina.

²⁷³ Autor nieznany, *Для приходов Уганды рукоположен диакон*, 15.12.2023, <https://rpsc.ru/news/mitropoliya/diakon-kornilij-muhvezi/>, data dostępu 25.01.2024.

²⁷⁴ Autor nieznany, *Очередная хиротония для приходов Уганды*, 25.12.2023, <https://rpsc.ru/news/regional/diakon-nikola-mirma/>, data dostępu 25.01.2024.

²⁷⁵ В. Барановский, Г. Поташенко, *Староверие Балтии и Польши: краткий исторический и биографический словарь*, Вильнюс 2005, s. 360.

Należy jednak wspomnieć, że nie byli pierwszymi Rosjanami, którzy wyemigrowali do Estonii, bowiem już od XIII wieku ludność rosyjska z północy kraju osiedlała się w okolicy Izjaku. Możliwe, że kilkusetletnie już osadnictwo rodaków ułatwiło starowiercom podjęcie decyzji o emigracji właśnie na terytorium Estonii. Oporni wobec reform Nikona udawali się również na południowy zachód, na ówczesne terytoria Rzeczypospolitej, już od końca XVII wieku. Dzięki przychylności polskich magnatów, którym zależało na zasiedleniu jak największych połaci ziemi, kolonie szybko się rozrastały, ku niezadowoleniu rządu carskiego, który nieprzychylnie patrzył na osadnictwo staroobrzędowe przy granicy. Osady zakładano w Starodubiu, na Wietce oraz w rozwidleniu rzeki Soż, a także nad Prypecią, w Czarnobyliu, na Wołyniu, w okolicy Żytomierza oraz na Podolu, nad Bohem. Tylko na Wietce na początku osiemnastego stulecia mieszkało około 30 tysięcy ludzi. Na wieść o planowanej tam *wygonce* część wspólnoty zbiegła na Wołyn i Podole oraz na Wołoszczyznę, a inni przenieśli się na wspomniane już ziemie witebskie, newelskie, lepelskie i suraskie i w okolice Homla, skąd później wyruszyli na terytorium suwalskie. Po tym, jak caryca Katarzyna II wydała w 1763 roku manifest tolerancyjny, wielu staroobrzędowców wróciło z Polski do ojczyzny, gdzie zamieszkali nad rzeką Irgiz. Mimo zadeklarowanej tolerancji, na Wietce miała miejsce druga *wygonka*, w wyniku której starowiercy w liczbie 20 tysięcy zostali przesiedleni w Zmieinogorsku w południowo-zachodniej Syberii i w Buchtarmie w Kraju Ałtajskim. Ani Wietka, ani Starodubie nie odzyskały już wcześniejszej świetności, ale nadal stanowiły duże liczebnie i znaczące ośrodki. Staroobrzędowcy po dziś dzień mieszkają w ich okolicach, co potwierdza liczna literatura. Na współczesnej Białorusi istnieją dwa odłamy starowierców – bezpopowcy i popowcy. Wsie bezpopowskie są rozproszone w województwach homelskim (północnej części), mińskim i witebskim. Zwarte skupiska popowców znajdują się w Dobruszu i Wietce. Stary obrzęd był też obecny już w latach 80. XVII wieku nad Kubanią i Donem, gdzie znajdowały się wspólnoty popowców. Sprzeciw Kozaków wobec reform cerkiewnych wiązał się z niezadowoleniem z sytuacji prawnej i ekonomicznej, dlatego też wielu Kozaków-staroobrzędowców dołączyło do powstania dowodzonego przez Buławina. Gdy powstanie upadło, część oddziału atamana Ignata Niekrasy uciekła do Turcji, gdzie osiedlono ich w okolicach Bosforu i w delcie Dunaju, w Dobrudży. W XIX wieku większość starowierców mieszkających w Azji Mniejszej przesiedliła się do Dobrudży, zaś pewna ich część – do Stanów Zjednoczonych po II wojnie światowej. Siedziby staroobrzędowców w Dobrudży znalazły się zaś na terytorium Rumunii i Bułgarii. Starowiercy zamieszkują wschodnią część Rumunii, gdzie znajduje się

kilkadziesiąt wsi częściowo staroobrzędowych i około dwudziestu całkowicie starowierczych lub „lipowańskich”, ponieważ staroobrzędowców nazywa się „lipowanami”. Ich liczba bywa szacowana przez badaczy w bardzo odmiennej wysokości, jednak z całą pewnością można stwierdzić, że występują tam wspólnoty bezpopowskie, popowskie i jednowiercze. W Bułgarii starowierców nazywa się niekrasowcami. Zamieszkują – według Grek-Pabisowej – w dwóch wsiach, Tataricy w Dobrudży (wieś popowska) i Kazaszko niedaleko Warny (gdzie mieszkają popowcy i bezpopowcy). Liczba wszystkich staroobrzędowców szacowano na około 800 osób. Była ona wyższa przed II wojną światową, jednak w wyniku działań repatriacyjnych 35 na 100 rodzin z Kazaszko i 180 na 300 z Tataricy wyjechało do Związku Radzieckiego. Ponadto, oprócz omówionych terytoriów, od końca XVII i początków XVIII wieku istnieją skupiska starowierców na Bukowinie oraz w okręgach odeskim i charkowskim²⁷⁶.

Współcześnie staroobrzędowcy zamieszkują Rosję, Białoruś, Ukrainę, Litwę, Łotwę, Estonię, Bułgarię, Rumunię, Austrię, Niemcy oraz Włochy. Na Białorusi staroobrzędowcy mieszkają w obwodach mińskim oraz witebskim oraz – w największej liczebności – w miasteczku Wietka w okolicy Homla, o czym wspomina jeden z portali promujących turystykę na Białorusi²⁷⁷. Jak zauważyła Gibson pisząc o staroobrzędowcach na obszarach przygranicznych Rumunii i Ukrainy, w miejscowości Biała Krynica (ukr. Біла Криниця), staroobrzędowcy byli prześladowani w obu państwach po aneksji północnej części Bukowiny w 1940 roku. Dziś natomiast wieś leży na granicy między tymi krajami.

W obu miejscach wydaje się, że czas się zatrzymał. Mieszkańcy to w większości pobożni i starsi członkowie kongregacji, którzy zachowali swój tradycyjny styl życia. [...] Żyjąc na obszarach wiejskich i słabo zaludnionych, staroobrzędowcy pozostawali we względnej izolacji od centralizujących tendencji współczesnego państwa i byli w stanie zachować swoje tradycyjne wierzenia i praktyki religijne na przestrzeni wieków, pomimo różnych fal prześladowań ze strony reżimów politycznych. Jednocześnie te tradycyjne wspólnoty religijne znajdują się dziś w centrum intensywnych działań państwa estońskiego i ukraińskiego na rzecz ochrony suwerenności terytorialnej i kontroli granic²⁷⁸.

10 i 11 lipca 2021 roku patriarcha Korneliusz odwiedził krymską wspólnotę staroobrzędowców i poprowadził niedzielną liturgię w molennie Wprowadzenia Matki

²⁷⁶ I. Grek-Pabisowa, *Światowe migracje staroobrzędowców...*, s. 14, 22-25.

²⁷⁷ Autor nieznany, <https://belarus-travel.com/christianity/>, data dostępu 19.06.2021.

²⁷⁸ C. Gibson, *Old Believers in Estonia and Ukraine: On the Borders Between Tradition and Modernity*, 02.11.2016, materiały konferencji “Borders and administrative legacy”, Ljubljana 2016, <https://bordersinz.wordpress.com/2016/11/02/old-believers-in-estonia-and-ukraine/>, data dostępu 19.06.2021.

Bożej do Świątyni w Symferopolu. W dniu pamięci świętych apostołów Piotra i Pawła modlił się wraz z wiernymi we wsi Krasnokamienka. Poniższa fotografia przedstawia patriarchę w otoczeniu starowierców przed molenną w Symferopolu.

Fotografia 18. Patriarcha Korneliusz z wiernymi przed molenną w Symferopolu podczas wizyty w 2021 roku (zdjęcie opublikowane na oficjalnej stronie internetowej Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi Staroobrzędowej, autor nieznany, 2021)

Według Adamczewskiego, starowiercy w Estonii uzyskali prawo do swobodnego kultywowania swoich tradycji – nauczania języka i religii w szkołach, otwarto muzea staroobrzędowców, powołano także Związek Staroobrzędowych Gmin Estonii, władze państwa zaś angażują się w działania starowierców i wspierają je poprzez dofinansowania²⁷⁹. Potaszenko odnotowuje, że „w 1995 roku władze litewskie uznały Cerkiew Staroobrzędowców za jedno z dziewięciu tradycyjnych wyznań w kraju.

²⁷⁹ P. Adamczewski, *Zarys historii staroobrzędowców w Estonii* [w:] *Staroobrzędowcy za granicą*. Toruń 2010, s. 50-54.

Staroobrzędowcy odzyskali autonomię, z której korzystali w latach 1918-1940”²⁸⁰. Pazuhina pisze o łotewskich starowiercach:

Dziś łotewscy staroobrzędowcy są zjednoczeni w 70 wspólnotach, które są niezależne finansowo, ale razem tworzą jedność kanoniczną – Staroprawosławny Kościół Pomorski Łotwy. Istnieje również kilka organizacji publicznych staroobrzędowców: Łotewskie Towarzystwo Staroobrzędowców (1908-1940, reaktywowane w 1994 r. w Rydze), Towarzystwo Staroobrzędowców im. Ivana Zavaloko (założone w 1999 r. w Rydze) oraz Towarzystwo Staroobrzędowców Belovodie (założone w 2000 roku w Jekabpils)²⁸¹.

Starowiercy zamieszkujący Rumunię i Bułgarię byli jedną z grup badanych między innymi przez Constantina, który zauważa, że skupiska niekrasowców, jak są w Bułgarii nazywani staroobrzędowcy, występują we wsiach Kazaszko (bg. Казашко) i Tatarica (bg. Татарика), zaś największa liczba lipowan²⁸², jak są w Rumunii nazywani starowiercy, zamieszkuje Dobrudżę (rum. Dobrogea), lecz większe społeczności zamieszkują także Suczawę (rum. Suceava), Jassy (rum. Iași), Braiłę (rum. Brăila) i Bukareszt (rum. București)²⁸³. Według informacji z 2018 roku, zamieszczonych na jednej ze stron internetowych poświęconych wspólnocie staroobrzędowców, a dokładniej w artykule na temat biskupa Austrii i Niemiec Ambrożego, liczba staroobrzędowców w Austrii nie przekracza 10 osób, zaś o liczebności starowierców w Niemczech brak aktualnych danych²⁸⁴. Od 2004 roku istnieje parafia staroprawosławna w Piemontie, której proboszczem jest ojciec Sawielij Makarow. Brak jednak informacji o obecnej liczebności wspólnoty²⁸⁵.

²⁸⁰ G. Potašenko, *The culture of Old Believers of Baltic states*, Lithuanian Art Museum, Fund of Samogitian Culture, Institute of Mathematics and Informatics, 2005, http://old.ldm.lt/Naujausiosparodos/Old_Believers_b.en.htm, data dostępu 19.06.2021.

²⁸¹ N. Pazuhina, *Tradition and reconstruction of tradition: the experience of Russian Old Believers in Latvia* [w:] *Ritual Year 8, Migrations. The Yearbook of the SIEF Working Group on The Ritual Year*, Sofia 2014, ISSN 2228-1347, s. 270.

²⁸² Jedną z teorii na temat pochodzenia nazwy *lipowanie* wyraziła Gergana Petkova, ataman Kozaków zamieszkujących Kazaszko twierdząc, że nazwa ta może pochodzić od lipowych desek, na których namalowane były przywiezione przez staroobrzędowców ikony. Zob. V. Nikolova, *Visiting the Cossacks in the Old Believers' village of Kazashko near Bulgaria's Varna*, Bulgarian National Radio, 15 maja 2021, <https://bnr.bg/en/post/101466970/visiting-the-cossacks-in-the-old-believers-village-of-kazashko-near-bulgarias-varna>, data dostępu 19.06.2021. Niektóre źródła podają, że nazwa *lipowanie* dotyczy wspólnot staroobrzędowców mieszkających w Rumuni, Bułgarii, Mołdawii i na Ukrainie, zob. *lipowanie* [w:] S. Pastuszewski, *Leksykon religijno-kulturowy staroprawosławia*, s. 111.

²⁸³ M. Constantin, *The ethno-cultural belongingness of Aromanians, Vlachs, Catholics, and Lipovans/Old Believers in Romania and Bulgaria (1990–2012)* [w:] „Revista română de sociologie”, serie nouă, anul XXV, nr. 3–4, București 2014, s. 274–275, <https://www.revistadesociologie.ro/pdf-uri/nr.3-4-2014/05-MConstantin.pdf>, data dostępu 19.06.2021.

²⁸⁴ Autor nieznany, *Breaking news on the Old Believer bishop Amvrosij of Austria and Germany*, <https://oldbelievers.wordpress.com/2018/04/19/breaking-news-on-the-old-believer-bishop-amvrosij-of-austria-and-germany/>, 2018, data dostępu 19.06.2021.

²⁸⁵ M. Introvigne, PL. Zoccatelli, *I Vecchi Credenti. Le religioni in Italia*, <https://cesnur.com/i-vecchi-credenti/>, data dostępu 09.11.2022.

1.7.5.1. Imigracja i osadnictwo staroobrzędowców w Polsce

Według kalendarium, umieszczonego na stronie internetowej polskiej wspólnoty staroobrzędowców, starowiercy przybyli na terytorium Rzeczypospolitej w latach 80. XVIII wieku. Jak już wspomniano, polscy magnaci sprzyjali osadnictwu staroobrzędowemu, ponieważ zasiedlali oni tereny wcześniej niezamieszkane, nierzadko przystosowując je do bycia zamieszkałymi. Wsie staroobrzędowe były nazywane wsiami nowokulturowymi, a ich mieszkańców obejmowano ulgami podatkowymi, jak określał Maciej Eysymont, inspektor i zasadźca wsi tego rodzaju, pisząc

nadając lasy sposobne do krudunku z wolnością wszelkich opłat na lat sześć, a po wyrudowaniu ich, ma nastąpić ograniczenie wieczne. Osadnicy mają wystawiać budynki dobre na linii, strzegąc się kłosowania w odstępach i niszczenia drzewa, pod strafami łowieckimi, oraz ocalać dęby na bale i klepki zdatne. Po wyjściu lat wolnych z gruntu i łąk, po odtrąceniu nieużytków, płacić będą po złotych 80 czynszu z każdej włoki oprócz podymnego²⁸⁶.

Na takich warunkach powstawały kolejne wsie starowiercze: Głębokki Rów (1787), Szury (1788), Wodзилki (1788), Łopuchowo (1789), Zaleszczewo (1789), Wysoka Góra (1789), Biała Góra (1789)²⁸⁷. W XIX wieku osiedlano się także w okolicach Pisz, Wojnowa i Mrągowa. Poniższa fotografia przedstawia największe osady staroobrzędowców.

²⁸⁶ E. Iwaniec, *Z dziejów staroobrzędowców...*, s. 80.

²⁸⁷ D. Jewdokimow, *Lata 80. XVIII w. - Powstanie pierwszych osad staroobrzędowców na Suwalszczyźnie i Sejneńszczyźnie*, <https://staroobrzedowcy.com/index.php/component/content/article/17-historia/102-1780-90-w-powstanie-pierwszych-osad-staroobrzedowcow-na-suwaliszczyznie?Itemid=226>, data dostępu 14.07.2021.

Fotografia 19. Osady staroobrzędowców w Polsce - red. mapy Jacek Cieślewicz²⁸⁸
(projekt Dziedzictwo Językowe Rzeczypospolitej)

Początkowo w Polsce zamieszkiwali wyznawcy obu nurtów staroprawosławia, popowcy i bezpopowcy. Z czasem jednak zabrakło duchownych i społeczność została całkowicie bezpopowską. Mimo tego, że wspólnota funkcjonowała na ziemiach polskich od ponad stulecia, dopiero 1 października 1925 roku, podczas I Ogólnopolskiego Zjazdu Staroobrzędowców-Bezpupowców w Wilnie uchwalono oficjalną nazwę wyznania – „Wschodni Kościół Staroobrzędowy, nie posiadający hierarchii duchownej” (współcześnie „Wschodni Kościół Staroobrzędowy nieposiadający hierarchii duchownej”), a także „statut, zawierający zasady życia religijnego wspólnoty oraz jej wewnętrzną organizację”²⁸⁹. Organizacją tą jest Naczelna Rada Staroobrzędowców (NRS), działająca do dziś. Według informacji zamieszczonych na oficjalnej stronie internetowej polskiej wspólnoty, skład Rady „jest powoływany podczas Ogólnopolskiego Soboru. Pełni kluczową rolę w życiu społeczeństwa Staroobrzędowców: wykonuje uchwały Soboru, zatwierdza kluczowe decyzje dot. Kościoła, reprezentuje Kościół przed władzami RP, zatwierdza lub odwołuje skład Rady Gminy, zatwierdza wybór Nastawnika

²⁸⁸ J. Cieślewicz, *Dziedzictwo Językowe Rzeczypospolitej*, projekt prowadzony pod kierownictwem T. Wicherkiwicz przez K. Klesę, B. Mikołajczyk, N. Nau, M. Dolatowskiego, M. Hornsby’ego, M. Karpińskiego, J. Weckwertha, <http://www.inne-jezyki.amu.edu.pl/Frontend/Language/Details/28>, data dostępu 12.07.2022.

²⁸⁹ D. Jewdokimow, *1 X 1925 - I Ogólnopolski Zjazd Staroobrzędowców-Bezpupowców w Wilnie*, <https://staroobrzedowcy.com/index.php/component/content/article/17-historia/116-1925-10-01-i-ogolnopolski-zjazd-starobrzedowcow-bezpupowcow-w-wilnie?Itemid=226>, data dostępu 14.07.2021.

Parafii”²⁹⁰. Rada ma obecnie 1 prezesa, 6 zastępców i 14 członków. Status prawny Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego w Polsce, któremu nadano pełnię swobód, uregulowało *rozporządzenie prezydenta o stosunku Państwa do Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego, nie posiadającego hierarchii duchownej z 22 marca 1928 r.*²⁹¹. W trakcie II wojny światowej, w 1941 roku, w wyniku podjętej akcji przesiedleńczej tereny Suwalszczyzny opuściło około czterech tysięcy staroobrzędowców. Z założenia miały to być dobrowolne przesiedlenia, jednak w praktyce stosowano rozmaite formy nacisków stosunku do miejscowej ludności. Podstawą do przesiedleń było porozumienie zawarte między ZSRR a III Rzeszą w Kownie 10 stycznia 1941, stanowiące o przesiedleniu obywateli niemieckich oraz osób narodowości niemieckiej z Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej do Niemiec, a osób narodowości litewskiej, rosyjskiej i białoruskiej z Niemiec do ZSRR. Starowierców przesiedlono na terytorium ówczesnej Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, dziś Republiki Litewskiej. Niemal całkowicie opustoszały takie wsie, jak Pogorzelec, Sztabinki, Szury, Wodziłki, Białowierśnie, Buda Ruska, Mikołajewo, Biała Góra i Głębokki Rów. Tereny Suwalszczyzny i Sejneńszczyzny stały się częścią III Rzeszy, której dowództwo zamierzało oczyścić nowe terytoria z ludności niearyjskiej, obcej etnicznie, co miało pozwolić uniknąć konfliktów na tle narodowościowym w przyszłości, tak naprawdę jednak chodziło o zwolnienie ziemi dla nowych, niemieckich osadników. Starowierców z Gabowych Grądów przesiedlono na terytorium Prus Wschodnich jako robotników przymusowych. Większość z przesiedlonych rodzin nie wróciła do Polski, pozostając na Litwie i tam zakładając wspólnoty staroobrzędowe. Iwaniec podsumowuje ten okres następująco na przykładzie wspólnot z ziemi suwalsko-sejneńskiej:

Najcięższy okres w swej historii przeżyli staroobrzędowcy na ziemi suwalsko-sejneńskiej w czasie II wojny światowej. Hitlerowcy gnębili ich uciążliwymi podatkami oraz często brodatych staroobrzędowców utożsamiali z rabinami, co dla wielu kończyło się tragicznie. Dlatego też bardzo chętnie skorzystali z propozycji władz radzieckich przesiedlenia się do Związku Radzieckiego, do których, jak twierdzą, sami się zwrócili. W marcu 1941 r. staroobrzędowcy z ziemi sejneńsko-suwalskiej wyjechali do nowo utworzonej Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, nieliczni tylko pozostali na miejscu. Tak na przykład z dużej, liczącej ponad 500 osób, wsi Wodziłki w powiecie suwalskim pozostały tylko cztery rodziny. Po napaści na Związek Radziecki w 1941 r.

²⁹⁰ NRS – Naczelna Rada Staroobrzędowców, <https://staroobrzedowcy.com/index.php/o-nas/struktura>, data dostępu 14.07.2021.

²⁹¹ *Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o stosunku Państwa do Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego, nie posiadającego hierarchii duchownej*, Dz.U. 1928 nr 38 poz. 363, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19280380363>, data dostępu 14.07.2021.

hitlerowcy na razie pozostawiali w spokoju staroobrzędowców przybyłych z Polski na Litwę, jednak nie na długo, rozpoczęli bowiem prześladowania, szczególnie gdy staroobrzędowcy kategorycznie odmówili służenia w armii niemieckiej. W 1943 r. ówczesne władze litewskie na polecenie Niemców dokonały spisu staroobrzędowców przybyłych z Polski, następnie zaś poczęto odbierać im dobytek i wywozić na przymusowe roboty do Niemiec lub zatrudniać u okolicznych volksdeutsche. Po zakończeniu II wojny światowej większość staroobrzędowców pozostała na Litwie osiedlając się tu na stałe, głównie w Kłajpedzie, gdzie 18 stycznia 1960 r. została uroczystie poświęcona nowo wybudowana przez nich molenna. Po wojnie do swoich starych osiedli powrócili tylko nieliczni²⁹².

Jewdokimow dodaje: „W rezultacie działań wojennych wiele wsi staroobrzędowych zupełnie opustoszało, wiele gospodarstw zostało zniszczonych bądź przejętych przez nowych właścicieli. Zniszczeniu uległy również miejscowe molenny (we wsiach Sztabinki, Pijawne Ruskie, Głęboki Rów zostały całkowicie zniszczone, molenna ze wsi Pogorzelec, uszkodzona w trakcie wojny, została zdemontowana i przeniesiona w roku 1982 do pobliskich Gib, gdzie dziś pełni funkcję kościoła rzymskokatolickiego). Po wysiedlonych z terenów Suwalszczyzny staroobrzędowcach pozostały jedynie ledwo dostrzegalne ślady w krajobrazie tego regionu oraz cmentarze, gdzie spoczywają ich przodkowie”²⁹³. Czasy II wojny światowej były więc dla starowierców pasmem prześladowań, co tylko utwierdziło ich w przekonaniu, że świat jest na drodze ku zagładzie, więc należy tym silniej wyznawać wiarę przodków, by zachować jedność znacznie uszczuplonej wspólnoty, rozsianej po świecie, i by zagwarantować sobie życie wieczne.

Po II wojnie światowej udało się odbudować wewnętrzne struktury wspólnoty dopiero w 1983 roku. Dokonał tego Leonid Pimonow, fizyk, profesor Francuskiego Ośrodka Badań Naukowych, będący honorowym przewodniczącym Rady Staroobrzędowców²⁹⁴. Drugą organizacją, znajdującą się w archiwalnej wersji rządowego spisu mniejszości narodowych i etnicznych, jest Stowarzyszenie Staroobrzędowców w Polsce z siedzibą w Borze koło Augustowa²⁹⁵. W 1986 roku założono Fundację

²⁹² E. Iwaniec: *Z dziejów staroobrzędowców...*, s. 97.

²⁹³ D. Jewdokimow, 1941 r. - w wyniku akcji przesiedlenczej tereny Suwalszczyzny opuściło około 4 tysięcy starowierców, <https://staroobrzedowcy.com/index.php/component/content/article/17-historia/125-1941r-akcja-przesiedlenczej-tereny-suwalszczyzny?Itemid=226>, data dostępu 14.07.2021.

²⁹⁴ A. Rykała, *Staroobrzędowcy w Polsce* [w:] “Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica” 2, 1999, s. 46.

²⁹⁵ *Charakterystyka mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce* [w:] Mniejszości Narodowe i Etniczne. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji, <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/mniejszosci/charakterystyka-mniejs/6480,Charakterystyka-mniejszosci-narodowych-i-etnicznych-w-Polsce.html>, data dostępu 12.07.2022. W aktualnej wersji spisu wspomniana organizacja nie występuje.

im. Rodziny Pimonowów, której celem statutowym jest materialne wsparcie Kościoła Staroobrzędowego (ze środków Fundacji wybudowano domy parafialne w Suwałkach i Gabowych Grądach oraz pomnik staroobrzędowców – ofiar faszyzmu tamże, wspiera ona również restaurację zabytków, takich jak molenny i cmentarze²⁹⁶). W 2013 roku doszło do rozłamu wśród staroobrzędowców. Ze Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego wyodrębniła się Staroprawosławna Cerkiew Staroobrzędowców. Było to konsekwencją sporu dotyczącego nastawnika Mariusza (Marcina) Jefimowa, którego wierni oskarżali o niewłaściwe zachowanie, łamanie prawa oraz o przywłaszczenie sobie własności wspólnoty. Wraz z popierającymi go wiernymi, Jefimow założył nową wspólnotę, która w grudniu 2013 roku została wpisana do rejestru Kościołów i innych związków wyznaniowych Ministerstwa Administracji i Cyfryzacji w dziale A pod numerem 177²⁹⁷. Rozłam u polskich staroobrzędowców nagłośniła Gazeta Wyborcza²⁹⁸ i inne media²⁹⁹. Jefimow jest postacią kontrowersyjną również przez to, iż podobno pobiera od turystów opłatę za wstęp do molenny w wysokości 15 złotych od osoby, o czym informuje jeden z portali o tematyce turystycznej³⁰⁰.

Określenie liczebności polskiej wspólnoty staroprawosławnych w pierwszym dwudziestoleciu XXI wieku stanowi wyzwanie. Powodów takiego stanu rzeczy jest co najmniej kilka. Pierwszy z nich odnosi się do sposobu skonstruowania spisu ludności. Pada w nim pytanie o przynależność konfesyjną osoby ankietowanej. Teoretycznie powinno ono ułatwić identyfikację, lecz nie każdy ankietowany chce udzielić odpowiedzi na to pytanie. Po drugie, fakt przyjscia na świat w społeczności starowierskiej nie oznacza, że każda z urodzonych w niej osób jest wierząca i praktykująca. Po trzecie, nie

²⁹⁶ A. Rykała, *ibidem*.

²⁹⁷ *Kościół i związki wyznaniowe wpisane do rejestru kościołów i innych związków wyznaniowych*, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji, 12.03.2015, http://web.archive.org/web/20150320124406/https://mac.gov.pl/files/ost_e-rejestr_eb_12_03_2015.pdf, data dostępu 18.08.2022.

²⁹⁸ A. Domanowska, *Jedna wieś, a dwie cerkwie będą. Wszystko przez rozłam u staroobrzędowców*, „Gazeta Wyborcza Białystok”, 4.02.2014, <https://bialystok.wyborcza.pl/bialystok/7,35241,15395352,jedna-wies-a-dwie-cerkwie-beda-wszystko-przez-rozlam-u-starobrzedowcow.html?disableRedirects=true>, data dostępu 18.08.2022.

²⁹⁹ H. Wysocka, *Wierni z Gabowych Grądów: Proboszcz nas bije i obraża. Nie chcemy go*, „Kurier Poranny”, 1.08.2004, <https://poranny.pl/wierni-z-gabowych-gradow-proboszcz-nas-bije-i-obraza-nie-chcemy-go/ar/5027928>, data dostępu 06.05.2024; eadem, *Staroobrzędowcy z Gabowych Grądów od 10 lat toczą wojnę*, „Gazeta Współczesna”, 18.02.2014, <https://wspolczesna.pl/staroobrzedowcy-z-gabowych-gradow-od-10-lat-tocza-wojne/ar/4880791>, data dostępu 06.05.2024; A. Domanowska, *Nowy Kościół zarejestrowany. Rozłam u staroobrzędowców*, „Gazeta Wyborcza Białystok”, 10.01.2014, <https://bialystok.wyborcza.pl/bialystok/7,35241,15253261,nowy-kosciol-zarejestrowany-rozlam-u-starobrzedowcow.html>, data dostępu 06.05.2024.

³⁰⁰ *Staroprawosławna Cerkiew Staroobrzędowców*, <https://jadenapodlasie.pl/oferty/staroprawoslawna-cerkiew-starobrzedowcow>, data dostępu 19.05.2024.

wszyscy staroobrzędowcy rejestrują się poprzez dokonanie spisu (jest to efekt głęboko zakorzenionej niechęci do spraw administracyjnych, takich jak identyfikowanie się w spisach czy odbycie służby wojskowej). Po czwarte, sami staroobrzędowcy nie potrafią dokładnie określić wielkości wspólnoty (dane na oficjalnych stronach internetowych różnią się od danych publikowanych przez Główny Urząd Statystyczny). Według Małego Rocznika Statystycznego Polski, opublikowanego w 2024 roku, opartego na wstępnych wynikach Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2023, liczba wiernych Wschodniego Kościoła Staroobrzędowców w RP wynosiła 1452 osoby przy istnieniu trzech jednostek kościelnych i trzech osobach duchownych. W tym samym roku liczba wiernych Staroprawosławnej Cerkwi Staroobrzędowców wyniosła 502 osoby przy jednej jednostce kościelnej i jednej osobie duchownej (co może wzbudzać wątpliwość, biorąc pod uwagę liczbę 100 wiernych parafii, podaną na oficjalnej stronie Staroprawosławnej Cerkwi Staroobrzędowców w 2021 roku³⁰¹). Powyższe dane przedstawia Dział 4 rzeczzonego „Rocznika Statystycznego”, zatytułowany „Ludność. Wyznania religijne”.

³⁰¹ *Historia parafii*, Staroprawosławna Cerkiew Staroobrzędowców św. Mikołaja Arcybiskupa Myr Licei Cudotwórcy w Gabowych Grądach, <https://staroprawoslawie.pl/historia-parafii/>, data dostępu 18.08.2022.

Wyznania religijne

Religious denominations

TABL. 20 (84). NIEKTÓRE WYZNANIA RELIGIJNE W POLSCE W 2023 R.

Stan w końcu roku

SELECTED RELIGIOUS DENOMINATIONS IN POLAND IN 2023

End of the year

Kościóły i inne związki wyznaniowe ^a Churches and other religious associations ^a	Jednostki kościelne ^b Church units ^b	Duchowni Clergy	Wierni, wyznawcy Adherents, faithful
Kościół katolicki Catholic Church			
Kościół Rzymskokatolicki (obrzędok łaciński) ^c	10266 ^d	29291 ^e	31587211 ^f
Kościół Greckokatolicki (obrzędok bizantyjsko-ukraiński) ^c	154	96	60000
Kościół Ormiańskokatolicki (obrzędok ormiański)	3	2	630
Kościół Neounicki (obrzędok bizantyjsko-słowiański)	1	1	117
Starokatolickie Old Catholic			
Kościół Starokatolicki Mariawitów w RP ^g	36	27 ^h	22691
Kościół Polskokatolicki w RP ^g	76	57	18015
Kościół Starokatolicki w RP ^c	17	7	2697
Kościół Katolicki Mariawitów w RP ^g	15	13	1805
Polski Narodowy Katolicki Kościół w RP ^c	9	12	1185
Prawosławne Orthodox			
Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny ^g	252	479	503996
Wschodni Kościół Staroobrzędowców w RP	3	3	1452 ^k
Staroprawosławna Cerkiew Staroobrzędowców	1	1	502
Protestanckie i tradycji protestanckiej Protestant and Protestant-Tradition			
Kościół Ewangelicko-Augsburski w RP ^g	133	195	60244
Kościół Zielonoświątkowy w RP	288	447	27309
Kościół Adwentystów Dnia Siódmego w RP	147	137	9949
Kościół Chrystusowy w RP	48	490	6650
Kościół Chrześcijań Baptystów w RP ^g	111	95	5760
Kościół Boży w Chrystusie	88	116	5058
Kościół Ewangelicko-Metodystyczny w RP ^g	45	30	4216
Kościół Nowoapostolski w Polsce	32	72	3476
Kościół Wolnych Chrześcijań w RP	46	152	3212
Kościół Ewangelicko-Reformowany w RP ^g	7	9	3200
Kościół Boży w Polsce	81	268	3018
Kościół Ewangelicznych Chrześcijań w RP	49	75	2391

a Uszeregowane malejąco według liczby wiernych, wyznawców. b Obejmują m.in.: parafie, zbory, gminy wyznaniowe, ośrodki. c 2022 r. d W tym 688 parafii zakonnych. e W tym odpowiednio: 62 księży i 400 tys. wiernych Ordynariatu Polowego Wojska Polskiego. f Ochrzczeni. g Kościół stowarzyszony w Polskiej Radzie Ekumenicznej. h 2019 r. i W tym 7 kobiet. k 2021 r.

a Listed by the decreasing number of adherents, faithful. b Including among others: parishes, congregations, religious communities, centres. c 2022. d Of which 688 monastic parishes. e Including respectively: 62 priests and 400 thousand adherents of the Military Ordinariate of Poland. f Baptised. g Church associated in the Polish Ecumenical Council. h 2019. i Of which 7 women. k 2021.

Fotografia 20. Niektóre z wyznań religijnych Polski (Główny Urząd Statystyczny 2024)³⁰²

³⁰² D. Rozkrut, *Mały Rocznik Statystyczny Polski 2024*, Główny Urząd Statystyczny 2024. Dane dotyczące Wschodniego Kościoła Staroobrzędowców w RP pochodzą z 2021 roku.

Nastawnik przeczy sam sobie w sprawie liczebności parafii. Na jej stronie internetowej odnajdujemy informację, że w jej skład wchodzi sto osób, zaś na swoim profilu na portalu Facebook Mariusz (Martinjan) Jefimow pisze, że to zaledwie czterdzieści osób³⁰³.

Społecznością, która na przełomie XX i XXI wieku nie doświadczała poważniejszych aktów nietolerancji (według słów jej członków), wstrząsnęły wydarzenia z roku 2020, gdy 14 sierpnia do mediów trafiły informacje o tym, że podczas prac budowlanych na jednej z działek, znajdujących się na terenie cmentarza staroobrzędowców, doszło do zbezczeszczenia ludzkich szczątków³⁰⁴. Starowiercy wyrazili oburzenie z powodu dyskryminacji ich mniejszości religijnej i dewastowania miejsc kultu, jakimi są cmentarze³⁰⁵, zaś poparły ich, między innymi, tak ważne postaci świata kultury i nauki jak reżyser Krzysztof Zanussi, pisarka Olga Tokarczuk, aktorka Krystyna Janda³⁰⁶ i profesor Jerzy Bralczyk³⁰⁷ oraz naukowcy z Polskiej Akademii Nauk, Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu, Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie czy Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu³⁰⁸. Aleksandra Popow, rzeczniczka Naczelnej Rady Staroobrzędowców w Polsce, zamieściła na swoim profilu na portalu Facebook nie tylko treść oświadczenia naukowców, lecz również wyrazy wsparcia ze strony Fundacji Pogranicze, a także

³⁰³ M. Jefimow, (2024, 18 lipca). *Kochani i Drodzy Darczyńcy, Sympatycy naszej parafii!* [Rolka na Facebooku] <https://www.facebook.com/reel/452812624205872>, data dostępu 29.07.2024.

³⁰⁴ M. Chołodowski, *Na Suwalszczyźnie chcą grillować na dawnym cmentarzu staroobrzędowców*, „Gazeta Wyborcza Białystok”, 24.08.2020, https://bialystok.wyborcza.pl/bialystok/7,35241,26236423,na-suwalszczyźnie-chca-grillowac-na-dawnym-cmentarzu-starobrzedowcow.html?fbclid=IwAR1jXCAsRUD04pT5PS37VQFVYYnNeC7-G68najFiu0m_8Isrh_Ws0Y6G2k8&disableRedirects=true, data dostępu 16.07.2021; I. Kosakowska, *Ludzkie kości znaleziono na terenie przy cmentarzu staroobrzędowców w Białogórach koło Sejna*, Polskie Radio Białystok, 14.08.2020, https://www.radio.bialystok.pl/wiadomosci/index/id/187899?fbclid=IwAR11bpLHOteXnUrZ3rEVlg-nDuovaN5v9azYaoKth4ApFvzp_tq6ejlTsfc, data dostępu 16.07.2021.

³⁰⁵ M. Chołodowski, *Staroobrzędowcy czują się "świadomie dyskryminowani". W sprawie cmentarzy interweniują u ministra kultury*, „Gazeta Wyborcza Białystok”, 11.10.2021, <https://bialystok.wyborcza.pl/bialystok/7,35241,27675724,starobrzedowcy-czuja-sie-swiadomie-dyskryminowani-w-sprawie.html?fbclid=IwAR0KNr5VGbn19eRFxPHiEUgbfvgVGrKYFo-4JOBhl4SIQ1ON0zAuz3B4XAk>, data dostępu 11.10.2021.

³⁰⁶ M. Chołodowski, *Olga Tokarczuk, Krystyna Janda i Krzysztof Zanussi w obronie cmentarza staroobrzędowców*, „Gazeta Wyborcza Białystok”, 30.09.2020, <https://bialystok.wyborcza.pl/bialystok/7,35241,26355356,krystyna-janda-olga-tokarczuk-i-krzysztof-zanussi-w-obronie.html>, data dostępu 28.10.2023.

³⁰⁷ *Prof. Jerzy Bralczyk o potrzebie ochrony dziedzictwa staroobrzędowców*, 16.10.2020, <https://www.youtube.com/watch?v=-pwMhSNSwx8>, data dostępu 28.10.2023. Do chwili złożenia niniejszej dysertacji do obrony film jest dostępny w serwisie YouTube.

³⁰⁸ I. Kosakowska, *Czy doszło do profanacji dawnego cmentarza w gminie Giby?* Polskie Radio Białystok, 18.08.2020, <https://www.radio.bialystok.pl/wiadomosci/suwalki/id/188018?fbclid=IwAR0vd1xJjJ6a1TKQ9BJFnWqoSeVM096WT2uma6h89cOyuNgXY1odxIGzcu>, data dostępu 11.10.2021.

poinformowała o stworzeniu strony poświęconej cmentarzowi w Białogórach³⁰⁹. Na tejże stronie regularnie pojawiają się informacje dotyczące losów miejsca spoczynku około czterystu staroobrzędowców, postępowania sądowego w sprawie zbezczeszczenia cmentarza oraz działań starowierców mających na celu zabezpieczenie i oznakowanie miejsc pochówku. Podobne wydarzenie miało miejsce rok później we wsi Olszanka w gminie Sejny. Podczas nielegalnego poszerzania drogi doszło do naruszenia pięciu jam grobowych oraz spoczywających w nich ludzkich szczątków³¹⁰. Pomimo prowadzonego w tej sprawie śledztwa, Prokuratura Rejonowa w Sejnach nie ustaliła winnego zbezczeszczenia nekropolii, istniejącej już od XVIII wieku, będącej najstarszym cmentarzem staroobrzędowców w Polsce³¹¹.

1.8. Reemigracja

Choć wspomniane już zdjęcie anatemy ze staroobrzędowców nie spowodowało przywrócenia jedności eucharystycznej, a sami starowiercy stworzyli za granicami Rosji silne wspólnoty, dobrze prosperujące nie tylko w sensie społecznym, lecz również gospodarczym, wśród ich członków obecna jest wyraźna tendencja do powrotu do dawno porzuconej ojczyzny. Wzmianki na ten temat pojawiły się w publikacjach naukowych oraz w mediach już na początku XXI wieku. Starowiercy z Ameryki Łacińskiej zwrócili

³⁰⁹ *Ochronmy cmentarz w Białogórach* [profil na Facebooku] <https://www.facebook.com/cmentarzwBialogorach/>, data dostępu 26.08.2020.

³¹⁰ M. Chołodowski, *Podlaskie. Kolejna dewastacja grobów staroobrzędowców na Sejneńszczyźnie*, „Gazeta Wyborcza Białystok”, 20.05.2021, <https://bialystok.wyborcza.pl/bialystok/7,35241,27107627,podlaskie-kolejna-dewastacja-grobow-starobrzedowcow-na-sejneńszczyźnie.html>, data dostępu 14.06.2024; J. Chlewicki, *Olszanka. Cmentarz staroobrzędowców zniszczony! Policja szuka sprawców*, „Super Express Białystok”, 21.05.2021, <https://bialystok.se.pl/olszanka-ktos-zniszczyl-cmentarz-starobrzedowcow-policja-szuka-sprawcow-aa-W1mh-3hvt-6fJW.html>, data dostępu 14.06.2024; autor nieznany, *Ktoś zniszczył cmentarz Staroobrzędowców pod Sejnami*, Onet.pl, 21.05.2021, <https://wiadomosci.onet.pl/bialystok/podlaskie-prokuratura-szuka-sprawcow-dewastacji-cmentarza/zr7ljemm>, data dostępu 14.06.2024; autor nieznany, *Naruszony kolejny cmentarz Staroobrzędowców*, 23.05.2021, <https://sejny.net/artukul/naruszony-kolejny-cmentarz/1176131>, data dostępu 14.06.2024; autor nieznany, *Śledztwo ws. cmentarza w Olszance*, Radio 5, 25 maja 2021, <https://radio5.com.pl/2021/05/sledztwo-ws-cmentarza-w-olszance/>, data dostępu 14.06.2024.

³¹¹ I. Kosakowska, *Wciąż nikt nie usłyszał zarzutów w sprawie zniszczenia pięciu jam grobowych cmentarza staroobrzędowców w Olszance w gminie Sejny*, Polskie Radio Białystok, 11.08.2021, <https://www.radio.bialystok.pl/wiadomosci/suwalki/id/203179>, data dostępu 14.06.2024; eadem, *O co najmniej miesiąc przedłużono śledztwo w sprawie zniszczenia jam grobowych cmentarza staroobrzędowców*, Polskie Radio Białystok, 27.08.2021, <https://www.radio.bialystok.pl/wiadomosci/suwalki/id/203723>, data dostępu 14.06.2024; eadem, *Nikt nie odpowie za zniszczenie 5 jam grobowych cmentarza staroobrzędowców*, Polskie Radio Białystok, 3.12.2021, <https://www.radio.bialystok.pl/wiadomosci/suwalki/id/207651>, data dostępu 14.06.2024.

się do władz Federacji Rosyjskiej z prośbą o umożliwienie im powrotu do ojczyzny. Inicjatywa spotkała się z pozytywnym odbiorem, czego owocem był program „Pomoc w dobrowolnych przesiedleniach do obwodu amurskiego rodaków mieszkających za granicą w latach 2007-2012”³¹². Według informacji z 2009 roku, emigracją do Rosji zainteresowane były setki staroobrzędowców, których przesiedlono na terytorium obwodu amurskiego, gdzie wprowadzili swój tradycyjny model życia. Proces powrotu do kraju przodków trwa do dziś. Ponieważ starowiercy uczestniczą w programie „Dalekowschodni hektar”, otrzymują ziemię bezpłatnie, co jest jednym z powodów decyzji o emigracji z Ameryki Południowej³¹³. Urzędnicy zdecydowali również o przydzieleniu na własność działki o powierzchni od 300 do 600 hektarów na rodzinę, udzielaniu preferencyjnych pożyczek długoterminowych i wakacji podatkowych, a dla młodych repatriantów przewidziano możliwość odbycia alternatywnej służby wojskowej, do której zaliczana jest również praca w polu³¹⁴. Według władz obwodu amurskiego, „Relokacja staroobrzędowców jest pozytywnym precedensem, jest to pierwsze doświadczenie przyjmowania rodaków z Ameryki Południowej, od 2007 roku region przyjmuje głównie obywateli W[spólnoty] N[iepodległych] P[aństw]”³¹⁵. Starowiercy nie tylko pomagają zasiedlać niezamieszkałe rejony Rosji i zwiększyć liczbę gospodarstw rolnych oraz produkcję żywności, lecz dzięki umiejętności przetrwania są bardzo użyteczni dla wojska. W 2017 roku w mediach pojawiła się informacja o tym, że sybirscy staroobrzędowcy przeprowadzili kurs survivalowy w tajdze dla prawie tysiąca żołnierzy. Według słów generała Władimira Zarudnickiego,

W 2016 roku kontynuowaliśmy szkolenie jednostek górskich Wojsk Lądowych i Lotnictwa Wojskowego w Centrum Ergaki na terenie Krasnojarska. Kurs kończy się wycieczką terenową z elementami survivalu. Szkolenie personelu wojskowego zostało przeprowadzone z wykorzystaniem wiedzy i umiejętności rdzennych mieszkańców regionu spośród staroobrzędowców. W ubiegłym roku przeszkolono ponad 700 żołnierzy okręgu wojskowego³¹⁶.

³¹² Autor nieznany, *Староверы из Латинской Америки переселяются в Приамурье*, 09.10.2008, <https://www.newsru.com/religy/09oct2008/lateinamerika.html>, data dostępu 15.07.2021.

³¹³ Autor nieznany, *Старообрядцы из Латинской Америки стали возвращаться в Россию за получением "дальневосточных гектаров"*, 16.03.2017, <https://www.newsru.com/realty/16mar2017/starovery.html>, data dostępu 15.07.2021.

³¹⁴ Е. Фролова, *Американские старообрядцы начали осваивать Россию*, 04.11.2019, <https://newsland.com/community/7451/content/amerikanske-starobriadtzy-nachali-osvaivat-rossiiu/6922374>, data dostępu 16.07.2021.

³¹⁵ Autor nieznany, *Старообрядцы из Латинской Америки стали возвращаться в Россию за получением "дальневосточных гектаров"*, 16.03.2017, <https://www.newsru.com/realty/16mar2017/starovery.html>, data dostępu 15.07.2021.

³¹⁶ Autor nieznany, *Сибирские староверы обучили навыкам выживания в горной тайге более 700 военных*, 10.02.2017, <https://tas.ru/v-strane/4013627>, data dostępu 16.07.2021.

Zgodnie ze słowami patriarchy oraz z informacjami na stronie internetowej poświęconej staroobrzędowcom, nawet podczas pandemii i po 24 lutego 2022 roku nie zmniejszyło się zainteresowanie powrotem do ojczyzny przodków. Pierwszą rodziną, która od wybuchu pandemii przesiedliła się do Rosji była rodzina Kaługinów, mieszkająca dotychczas w Brazylii³¹⁷. 8 października 2022 ukazała się informacja o spotkaniu między Olegiem Kożemjako, gubernatorem Kraju Nadmorskiego na dalekim wschodzie Rosji a patriarchą Korneliuszem, które odbyło się 20 września w celu ustalenia szczegółów przesiedlenia ponad pięćdziesięciu starowierskich rodzin ze Stanów Zjednoczonych³¹⁸. Należy wspomnieć, że akcja repatriacyjna ma więcej zwolenników niż przeciwników w rosyjskim społeczeństwie. Rosjanie mają dobrą opinię na temat starowierców, choć znaleźli się również ci, którzy są przeciwni sprowadzaniu ich do kraju, przewidując konflikt z wiernymi Cerkwi Prawosławnej³¹⁹, a w ekstremalnych przypadkach przypisując im chęć unicestwienia prawosławia i Rosji oraz oddawanie czci antychrystowi³²⁰.

Przedstawienie historii ruchów migracyjnych staroobrzędowców pozwala na prześledzenie kształtowania się mniejszych wspólnot, które, choć rozsiane po całym globie, zachowują przynależność do swojej mniejszości we współczesnym świecie. Jest to także podstawa dla rozdziału trzeciego, który przedstawi tradycje polskiej bezpopowskiej wspólnoty staroobrzędowców.

³¹⁷ Autor nieznany, *Первая с начала пандемии семья старообрядцев переехала из Бразилии в Приморье*, 10.06.2021, https://ruvera.ru/news/pervaja_s_nachala_pandemii_semja_staroobryadcev_pereehala_iz_brazilii_v_primore, data dostępu 16.07.2021.

³¹⁸ J. Sanchez Gil, *More than 50 Russian Old Believers will return from the USA to Primorye*, <https://www.linkedin.com/pulse/more-than-50-russian-old-believers-return-from-usa-juan-sanchez-gil>, data dostępu 29.12.2022.

³¹⁹ Р. Вочовский, *Сенсация в церкви: РПЦ решила поглотить старообрядцев*, 25.06.2021, <https://sevastopol.su/news/sensaciya-v-cerkvi-rpc-reshila-poglotit-starobryadcev>, data dostępu 16.07.2021.

³²⁰ Инок Аркадий, А. Державина, *Я никогда не видел смиренных старообрядцев*, <https://inok-arkadiy.livejournal.com/365705.html>, data dostępu 16.07.2021.

Rozdział II.

Tradycyjny³²¹ model życia staroobrzędowców

W niniejszym rozdziale przedstawiony zostanie tradycyjny model życia członków wspólnoty staroobrzędowej. Materiał, zebrany w tym rozdziale, stanowi fundament dla porównania przekazywanej z pokolenia na pokolenie tradycji ze zmianami, zachodzącymi wśród staroobrzędowców na przestrzeni pierwszego dwudziestolecia dwudziestego pierwszego wieku. Autorka przedstawia poszczególne etapy życia w mniejszości starowierców zgodnie z ich chronologicznym porządkiem – rozpoczynając od chrztu, a kończąc na pogrzebie, będącym równocześnie początkiem życia wiecznego. Ponieważ na każdym z opisywanych etapów będą pojawiać się zjawiska odnoszące się do życia społecznego, duchowego i kulturowego, przyporządkowanie ich do konkretnej sfery nastroczałoby zbyt wiele trudności, dlatego też postanowiono uporządkować materiał nie według przynależności danego fenomenu do konkretnego obszaru życia, a jedynie w zgodzie z chronologią.

2.1. Chrzest

Fotografia 21. Chrzest w staroobrzędowej molennie (autor nieznany, 2020)

³²¹ Słowo „tradycyjny” jest tu używane w rozumieniu opisywanego wcześniej przez badaczy mniejszości staroobrzędowej modelu życia starowierców oraz wspomnień samych przedstawicieli wspólnoty.

Chrzest to jeden z czterech sakramentów uznawanych przez staroobrzędowców (wcześniej uznawano tylko trzy – chrzest, małżeństwo i kapłaństwo – najniższe święcenia kapłańskie³²², dołączono do nich sakrament pokuty). Ponieważ odbywa się po przyjściu człowieka na świat, jest tym z nich, który wprowadza go do społeczności chrześcijan staroobrzędowców. Jak i w innych wspólnotach, tak i u starowierców chrzest wiąże się z określonym obrzędem religijnym i tradycjami kulturowymi.

Jak czytamy na oficjalnej stronie internetowej polskiej wspólnoty starowierców,

Chrzest u staroobrzędowców ma swoją własną charakterystykę i symbolikę. Podczas chrztu należy wykonać pełne, trzykrotne zanurzenie dziecka w wodzie pochodzącej z naturalnego źródła. Wszystko zaczyna się od modlitwy, powtórzonej trzykrotnie: За молитвы святых, отец наш, господи Иисусе Христе, помилуй нас. Аминь [Za modlitwy świętych, Ojciec nasz, Panie Jezu Chryste, zmiłuj się nad nami. Amen – przyp. autorki]! Na chrzcielnicy mocuje się 3 świece. Na stole umieszcza się trzy ikony: Matka Boża z Dzieciątkiem, ukrzyżowanie Chrystusa (krzyż) i ikonę Mikołaja Cudotwórcy. Zanim zanurzy się dziecko uprzednio kadzidłem święci się wodę w chrzcielnicy słowami modlitwy, powtórzonej trzykrotnie: Святые Боже, святые крепкие, святые бессмертны, помилуй нас [Święty Boże, święty mocny, święty nieśmiertelny, zmiłuj się nad nami – przyp. autorki]. Święci się wodę, a także ubranka dziecięce, koszulkę, krzyżyk, wstążki. Wszystko powtarzając trzy razy. Przystępując do punktu kulminacyjnego chrztu rodzice chrzestni trzykrotnie powtarzają modlitwę wyrzeczenia się grzechu pierworodnego, a nastawnik odbiera dziecko z rąk matki, zanurza je w wodzie święconej ze słowami modlitwy: Крещается раб божий [имя] во имя отца и сына и святого духа, аминь [Chrzczony jest sługa Boży [imię] w imię Ojca, i Syna, i Ducha Świętego, amen – przyp. autorki] i trzykrotnie zwraca się dziecko ku wschodzącemu Słońcu. Następnie wyciąga się je z wody i podaje na ręczniku rodzicom chrzestnym. Z reguły rodzicami chrzestnymi są młodzi ludzie - zaufani przyszli pomocnicy w wychowaniu dziecka. Ich obowiązkiem jest całkowite zastąpienie rodziców w przypadku ich nieoczekiwanej śmierci. Następnie ochrzczoneму dziecku nakłada się krzyżyk, przepasa się je wstążką i nakłada koszulkę. Następnie trzykrotnie odczytuje się modlitwę: Слава Отцу и Сыну и Святому Духу и ныне и присно и вовеки веков, аминь. Святые боже, святые крепки, святые бессмертны, помилуй нас [sława Ojcu i Synowi i Duchowi Świętemu, teraz i zawsze i na wieki wieków amen – przyp. autorki]. Po chrzcie dziecka czyta się modlitwę do Anioła Stróża, tak by chronił nowego członka religijnej wspólnoty. Zgodnie z tradycją dziecku nadaje się imię zgodnie

³²² Program telewizyjny *Dzieci różnych bogów: Staroobrzędowcy*, Telewizja Polska 2000, <https://vod.tvp.pl/programy,88/dzieci-roznych-bogow-odcinki,279057/odcinek-11,S01E11,305612>, data dostępu 22.05.2024.

z kalendarzem³²³. Imię powinno odpowiadać imionom świętych przypadających w tym dniu, bądź w przedziale dwa tygodnie przed narodzinami dziecka i dwa tygodnie po jego narodzinach. Jeśli dziecko urodzi się w dniu, którego patronem jest męczennik, otrzymuje to samo imię³²⁴.

Dziecko zgodnie z tradycją otrzymuje po chrzcie krzyżyk, zawieszany na szyi (nazywany кресток, крестик, нательный крест, тельник). Jeden z nich przedstawia poniższa fotografia.

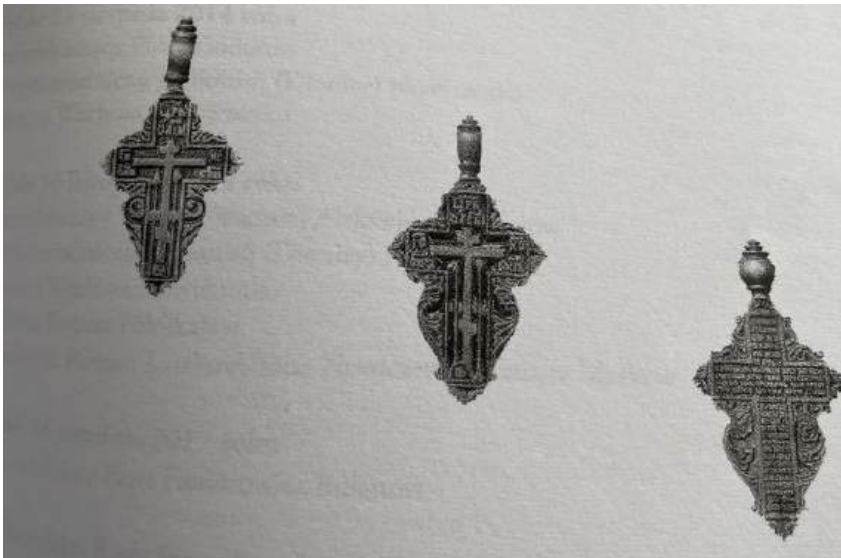
Fotografia 22. Chrzest u staroobrzędowców w Gabowych Grądach (Snarski 2019)

Występują dwa rodzaje zawieszek – inny dla chłopców, inny dla dziewcząt. Starowierca nie zdejmuje ich przez całe życie. Nosząc krzyżyk, czują oni obecność Boga, czują się lepiej³²⁵. Poniżej znajdują się trzy przykłady męskich krzyżyków.

³²³ Kalendarz lub kalendarium, w gwarze staroobrzędowej znane jako *swiatcy*. Jest to spis świętych obojga płci, uznanych przez Rosyjską Cerkiew Prawosławną jeszcze przed reformą Nikona. Zob. N. Gburzyńska, op. cit., s. 13.

³²⁴ Chrzest [w:] *O nas, Staroobrzędowcy w Polsce*, 08.10.2020, <https://staroobrzedowcy.com/index.php/o-nas/religia/103-chrzest-u-staroobrzedowcow>, data dostępu 05.05.2022.

³²⁵ Program telewizyjny *Dzieci różnych bogów: Staroobrzędowcy*, Telewizja Polska 2000, <https://vod.tvp.pl/programy/88/dzieci-roznych-bogow-odcinki,279057/odcinek-11,S01E11,305612>, data dostępu 22.05.2024.

Fotografia 23. Krzyżyki męskie (Pastuszewski 2017)

Staroobrzędowcy mieli świadomość tego, że trzykrotne pełne zanurzenie dziecka w wodzie może narazić je na utratę zdrowia lub nawet życia. Twierdzili jednak, że to, czy przeżyje ono chrzest, jest wolą Boga.

Natalia Gburzyńska dodaje, że w sytuacji, gdy nastawnika nie ma w pobliżu lub nie może przybyć, a życie dziecka jest zagrożone, chrztu może dokonać każdy staroobrzędowiec³²⁶. Jeśli zaś chodzi o imiona dziecięce, badaczka stwierdza, że tradycją było wybranie dla chłopca imienia występującego w kalendarium osiem dni po dacie jego narodzin, a dla dziewczynki – z dnia, w którym przyszła na świat. Jeżeli danego dnia nie pojawiała się imię żeńskie, wybierano imię z kolejnego dnia w kalendarzu. Ponadto imiona obcego pochodzenia były wybierane rzadko, ponieważ większość rodziców decydowała się na wybór imion znanych i występujących w kalendarium. Dowodzi tego Magdalena Ziółkowska na podstawie badań inskrypcji na nagrobkach członków wspólnoty starowierców³²⁷.

Staroobrzędowcy dopuszczają również chrzest osób dorosłych. Jest on możliwy w dwóch sytuacjach – gdy starowierca wystąpił ze wspólnoty, przyjął chrzest w innym obrzędzie, lecz chciałby wrócić do poprzedniego wyznania lub gdy człowiek niebędący staroobrzędowcem chce nim zostać. Z oczywistych powodów taki chrzest nie ma miejsca w chrzcielnicy w molennie, lecz odbywa się w rzece lub innym naturalnym zbiorniku wodnym, i tak jak wspomina Pastuszewski, również odbywa się poprzez trzykrotne

³²⁶N. Gburzyńska, op. cit., s. 13.

³²⁷ M. Ziółkowska, *Antroponimia polskich starowierców (na podstawie inskrypcji nagrobnych)*, [w:] *Staroobrzędowcy za granicą*, pod red. M. Głuszkowskiego i S. Grzybowskiego, Toruń 2010, s. 191–192.

zanurzenie w wodzie³²⁸. W dwóch wymienionych powyżej sytuacjach chrztu dorosłych nie następuje zmiana imienia³²⁹.

2.2. Dzieciństwo i edukacja

Jak słusznie zauważa Pastuszewski, „trwałość grupy etnoreligijnej zależy od przekazywania wartości tej grupy kolejnym pokoleniom”³³⁰. Staroobrzędowcy przez wieki prześladowań i na emigracji wypracowali system kształcenia domowego oraz prowadzonego przez nauczycieli. Edukacja była dla nich bardzo istotna, ponieważ to rozum czyni wiarę żywą, a jego brak zmienia wiarę w fanatyzm. Jedną z dróg poznania Boga jest zatem kształcenie się, jednak nawet ono może przynieść złe owoce, jeżeli człowiek posługując się swoją wolną wolą będzie wykorzystywał wiedzę w celu sprzecznym z Boskimi naukami. Dlatego też wśród chrześcijan, również staroobrzędowców, zawsze istniały dwa podejścia do nauki i kształcenia – jeden sprzyjający im, drugi przeciwny, o podejrzliwym do nich nastawieniu. Mimo tak podejrzliwej postawy edukacja i nauka zawsze miały ogromne znaczenie w życiu Kościoła, a do głosu doszła zwłaszcza w okresach niepokojów. Wszystkie zwroty akcji wysunęły na pierwszy plan wykształconych teologów, polemistów i obrońców prawosławia. W tych niełatwych momentach historycznych nikt nie kwestionował znaczenia edukacji dla Kościoła. Wzrosła popularność edukacji, chrześcijanie starali się o systematyczne kształcenie, czasem nawet za wysoką cenę. I w takiej sytuacji, ze względu na brak poważnych prawosławnych placówek oświatowych, prawosławni w większości przypadków chodzili na studia do szkół nieprawosławnych – katolickich, unickich, pogańskich³³¹. Według staroobrzędowców, to – między innymi – właśnie wykształcenie pozwoliło im spostrzec, że reforma Nikona była błędem, a także znaleźć dla niej kontrargumenty, zarówno historyczne, jak i teologiczne, mające na celu obronę starej wiary. Historycy wspominają, że staroobrzędowcy „garnęli się” do zdobywania wiedzy w szkołach, ustanawianych przy monasterach i skitach bez względu na prześladowania³³². Ten stosunek do edukacji stał się częścią mentalności

³²⁸ S. Pastuszewski, *Chrzest* [w:] *Leksykon religijno-kulturowy staroprawosławia*, Bydgoszcz 2015, s. 72.

³²⁹ *Chrzest* [w:] *O nas, Staroobrzędowcy w Polsce*, data dostępu 05.05.2022.

³³⁰ S. Pastuszewski, *Zarys najnowszych dziejów wspólnot staroobrzędowców...*, s. 258.

³³¹ Jerej I. Sewastjanow, *Образование в старообрядчестве* [w:] *Традиции*, 31 maja 2021, <https://rpsc.ru/publications/tradition/obrazovanie-v-starobryadchestve/>, data dostępu 07.05.2022.

³³² Ibidem.

staroobrzędowców. W rodzinach staroobrzędowców kultywowano edukację, a rodzina była główną instytucją edukacyjną. W XVII-XIX wieku. każda rodzina staroobrzędowców, każda społeczność starała się zorganizować podstawową edukację swoich członków. Przede wszystkim w formie „nauki domowej”, która w XVIII wieku była generalnie jedyną dla całej chłopskiej Rosji. Dzieci były uczone w domu przez rodziców lub bardziej wykształconych krewnych z Księgi Godzin, Psalterza i innych ksiąg liturgicznych. System „domowy” obejmował naukę grupową. Grupy od pięciorga do dziesięciorga dzieci były nauczane przez staroobrzędowców, którzy mieli zdolności pedagogiczne i mieli nieco wyższy poziom umiejętności czytania i pisania niż ich rodzice. Wraz z „nauką domową” działały szkoły mobilne. Składały się one z reguły z jednego lub dwóch nauczycieli, których zadaniem było kształcenie w kilku okolicznych wsiach. Innym wariantem organizacji oświaty wśród staroobrzędowców były „cele szkolne”. Uczniowie mieszkali w społecznościach staroobrzędowców specjalnie na potrzeby edukacji podstawowej. Zarówno dzieci, jak i dorośli uczyli się w „celach szkolnych”. Uczono Prawa Bożego, czytania, śpiewu kościelnego, kaligrafii i pisania w systemie neumatycznym. W „celach szkolnych” istniało coś w rodzaju biura informacyjnego, które udzielało pomocy doradczej w kwestiach edukacyjnych, a także w organizacji życia kościelnego³³³.

Posiadający rozwinięty system edukacji wewnętrznej staroobrzędowcy zawsze starali się zakładać własne, legalne szkoły, czemu (jako propagowaniu idei religijnych) sprzeciwiała się władza państwowa. Jak zauważa Margaret McKibben, w takiej sytuacji dzieci starowierców uczyły się przedmiotów ogólnych w istniejących szkołach ministerialnych, ziemskich lub parafialnych, a rodzina miała decydujący głos w kwestii nauczania podstaw wiary. Styl życia staroobrzędowców przyczynił się do naturalnego przekazywania tej wiedzy z pokolenia na pokolenie³³⁴. Ten wzorzec edukacji dzieci starowierskich obowiązuje nie tylko w Ameryce, lecz również w innych wspólnotach, także w polskiej.

Wdrażanie do życia religijnego (gw. *wocerkowlenije*³³⁵) jest dla polskich starowierców równie istotne, jak wychowanie w tradycyjnej kulturze, związanej z gwarą starowierską oraz językiem rosyjskim. Potwierdza to obserwacja Jaroszewicz-Pieresławcew z lat osiemdziesiątych, gdy podczas badań prowadzonych w Gabowych

³³³ Jerej I. Sewastianow, op. cit.

³³⁴ M. McKibben, *History of Old Believers in Oregon*, <https://blogs.uoregon.edu/oldbelievers/history-of-old-believers-in-oregon/>, data dostępu 27.11.2023.

³³⁵ S. Pastuszewski, *Zarys najnowszych dziejów...*, s. 258.

Grądach zauważyła, że „dzieci zanim poszły do szkoły, porozumiewały się przede wszystkim gwarą”³³⁶. Pastuszewski odnotowuje, że jeśli chodzi o edukację dzieci starowierskich, była ona tradycyjnie prowadzona w szkole, jak i w środowisku wspólnoty. Jeszcze w latach osiemdziesiątych religii uczył nauczyciel lub najlepiej orientująca się w kwestiach wiary i tradycji osoba ze wsi. Według przytoczonych przez niego informacji, na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych w Polsce istniało nie więcej niż pięć punktów katechetycznych, do których uczęszczało około siedemdziesięciorga dzieci. W Suwałkach przed nastaniem nowego tysiąclecia na takie lekcje uczęszczało trzydzieścioro ośmiorgo dzieci, w Gabowych Grądach – trzydzieścioro pięciorgo, zaś w Augustowie – trzydzieścioro dwoje. Z powodu trudnych warunków lokalowych, jak i niewielkiej liczby dzieci w miejscach zamieszkałych przez staroobrzędowców, katechezy prowadzono w domach parafialnych lub – jak w przypadku Gabowych Grądów, w których zlikwidowano placówkę edukacyjną – dzieci dowożono do szkół w innych miejscowościach. W tym miejscu należy zacytować informację dotyczącą obowiązków rodziców związanych z edukacją religijną dzieci:

Postanowienia III Soboru Staroprawosławnej Pomorskiej Cerkwi w Rzeczypospolitej Polskiej z 18 lipca 1993 roku zobowiązują rodziców do przedstawienia Radzie Gminy Wyznaniowej (zboru) do dnia 31 maja każdego roku spisu dzieci w wieku szkolnym, które powinny być objęte nauką religii. Rada ta w porozumieniu z lokalnymi władzami oświatowymi, uzgadnia warunki nauczania³³⁷.

Łatwo więc zauważyć, że uczestnictwo dziecka w katechezie zależy wyłącznie od decyzji rodziców, nie zaś nauczyciela. Jaroszewicz-Pierśławcew dodaje, że „za zgodność programu z tekstami Pisma Świętego zawartego w Psalterzu odpowiada przewodniczący Naczelnej Rady”³³⁸.

Pastuszewski stwierdza, że dzieci starowierskie chętnie uczestniczą w zajęciach, a cała społeczność docenia możliwość edukacji, jednak staroobrzędowcy woleliby widzieć jako nauczycieli nie Polaków, lecz kogoś ze swojej mniejszości. W przywołanej przez niego relacji Dimitrija Tierentijewicza Kapłanowa z 13 maja 2013 roku nauczyciel z Gabowych Grądów podkreślił: „W końcu język to także kultura i duch”³³⁹. Na zajęciach tych uczniowie rozmawiają w swojej gwarze, poznając alfabet i język cerkiewnosłowiański, religię, tradycje i zwyczaje. Te informacje znajdują swoje

³³⁶ Z. Jaroszewicz-Pierśławcew, op. cit., Olsztyn 1995, s. 61.

³³⁷ S. Pastuszewski, *Zarys najnowszych dziejów...*, s. 259.

³³⁸ Z. Jaroszewicz-Pierśławcew, op. cit., s. 61.

³³⁹ S. Pastuszewski, op. cit., s. 260.

potwierdzenie w wypowiedziach samych staroprawosławnych z miejscowości Gabowe Grądy i Bór, zebranych przez Annę Zielińską w publikacji „Wielojęzyczność staroobrzędowców mieszkających w Polsce”. Wypowiadające się tam informatorki, K1960 GG1993, K1920 B1992 oraz K około 1910 B1992 poruszają także temat edukacji religijnej dzieci. Informatorka K1960 GG1993 stwierdza, że nauczanie dzieci staroobrzędowej religii i kultury nie jest trudne, jeżeli nauczająca osoba posiada wiedzę na ich temat. Ponadto informatorka wspomina, że zaczynała naukę wraz z tamtejszym nauczycielem (określanym przez nią jako „pop”), zaś od dwóch lat naucza już samodzielnie. Według jej słów, nauka odbywała się „na okrągło”, a z powodu braku lekcji religii w szkole oraz domu parafialnego, nauczyciele odwiedzali dzieci w ich domach. Katecheci posiłkowali się podręcznikami („uczebnikami”), z których przekazywali uczniom wiedzę na temat staroobrzędowej gwary, elementów kultury duchowej i materialnej staroprawosławnych (takich jak „|eśenka” – lesinka, „każ’iduo” – kadzidło (lub kadzielnica), ikony). Nauczycielka wspomina także, że ma do dyspozycji wiele książek, w tym taką samą jak ta, z której korzystają katecheci w Suwałkach. Według jej słów, najmłodsze dzieci zapoznawane są z zasadami zapisu starowierskiej gwary („wyrazy tak jak ruskie, tylko literami polskimi piszemy”), a następnie przekazuje się im wiedzę o tym, co dzieje się w cerkwi. Druga z informaterek, K1920 B1992 podaje tylko jedną informację odnośnie do edukacji religijnej dzieci – stwierdza, że zajęcia odbywają się w domu „cerkiewnym” (parafialnym)³⁴⁰. Wszystkie te informacje świadczą o ważności religii i wiary w życiu najmłodszej grupy mniejszości staroprawosławnych jako elementu konstytuującego jej tożsamość etniczną i kulturową. Pamiętać jednak należy, że w przypadku osób niepełnoletnich, decydujący głos na temat ich uczęszczania (bądź nieuczęszczania) na lekcje katechezy mają rodzice.

Dzieciństwo wpływało dzieciom staroobrzędowym nie tylko na nauce, lecz również na pomocy ciężko pracującym rodzicom. Obowiązki domowe nie różniły się znacznie od tych, jakie miały polskie dzieci, mieszkające na wsi. Jeżeli nie była to praca na roli, przy zasiewach lub zbiorach, uprawie warzyw czy owoców, opieka nad zwierzętami gospodarskimi lub hodowlanymi czy opieka nad młodszym rodzeństwem i pomoc w wychowywaniu go, kilkuletni, mali starowiercy byli przyjmowani do różnych zajęć w mieście. Zostawali pomocnikami w sklepach, gazeciarzami, posłańcami. Dowodem na to są wypowiedzi staroobrzędowców ze starszych pokoleń lub ich samych oraz informacje zawarte w monografii Eugeniusza Iwańca pod tytułem „Droga

³⁴⁰ A. Zielińska, *Wielojęzyczność staroobrzędowców mieszkających w Polsce*, Warszawa 1996, s. 171-172.

Konstantyna Gołubowa od starowierstwa do prawosławia: karty z dziejów duchowości rosyjskiej w drugiej połowie XIX wieku”³⁴¹.

2.3. Dorosłość i praca zarobkowa

Opisując tradycyjne zawody i zajęcia, jakimi starowiercy zarabiali na życie trzeba wspomnieć o tym, że istniał wśród nich zwyczaj przekazywania profesji z pokolenia na pokolenie – Snarski nadmienia, że na przykład „ciesielką zajmowały się całe rody, a ich renoma i sława wykraczała poza rodzinne strony”³⁴². Podobnie było z nastawnikami (informatorka K1920 B1992 na pytanie badaczki „Ten pop tu jest od dawna?” odpowiedziała, że wcześniej nastawnikiem był jego ojciec, a po jego śmierci parafianie chcieli powrotu jego syna, by ten przejął obowiązki duchowego przewodnika)³⁴³. Nie należy jednak zapominać o tym, z jakiej warstwy społecznej wywodzili się staroobrzędowcy w większości. Przeważająca ich część pochodziła z chłopstwa³⁴⁴. Nawet ci z nich, którzy należeli do wyższych warstw, musieli zająć się prowadzeniem gospodarstw po ucieczkach w głąb Rosji lub poza granice kraju w sytuacji prześladowań, jak również po konfiskacie majątków i odebraniu zaszczytów i piastowanych stanowisk. Wśród staroobrzędowców można też było znaleźć rozmaitych rzemieślników, którzy cieszyli się opinią pracowitych i uczciwych. Byli to drwale, cieśle, murarze, osocznicy, smolarze, kowale, zduni czy dekarze (a jest to tylko kilka przykładów profesji). Tradycyjnie starowierki nie pracowały, zajmując się domem i rodziną, tak więc ciężar utrzymania rodziny i zapewnienia jej dobrobytu spoczywał na mężczyźnie, który był jej głową, tak jak Chrystus był głową Kościoła³⁴⁵. Z tego też powodu w źródłach nie ma wzmianek o przekazywaniu dziewczynkom zawodu przez matki, choć starsze pokolenia kobiet dzieliły się z młodszymi wiedzą o prowadzeniu domu, zdrowiu, zajęciach gospodarskich czy też ziołolecznictwie.

³⁴¹ E. Iwaniec, *Droga Konstantyna Gołubowa od starowierstwa do prawosławia: karty z dziejów duchowości rosyjskiej w drugiej połowie XIX wieku*, Białystok 2001.

³⁴² K. Snarski, *Staroobrzędowcy. Historia...*, s. 144-145.

³⁴³ A. Zielińska, op. cit., s. 172.

³⁴⁴ Zob. Wcześniejszy rozdział dysertacji.

³⁴⁵ Potwierdzenie tych informacji można znaleźć między innymi w wypowiedzi informatorki K1927 W1990

[w:] A. Zielińska, op. cit., s. 180 oraz w artykule M. Grupy (obecnie Grupy-Dolińskiej) *Model rodziny staroobrzędowej w Polsce*, opublikowanym w numerze pierwszym czasopisma „Świat Infant” z 2013, dostępnym pod adresem <https://akant.org/dodatki/swiat-infant/152-swiat-infant-2013/3613-magdalena-grupa-model-rodziny-starobrdowej-w-polsce>, data dostępu 28.12.2023.

2.4. Zaręczyny, ślub i wesele

Rozpoczęcie nowego etapu życia, jakim jest założenie rodziny, to bardzo ważny moment w każdej wspólnocie. Tak jak w przypadku innych mniejszości, starowiercy również zachowywali tradycyjne obrzędy, związane ze ślubem i weselem. Jednak zanim doszło do ślubu, dwoje młodych musiało przypaść sobie do gustu, zatem podrozdził ten rozpoczną informacje o wróżbach, podczas których dziewczęta chciały dowiedzieć się, kto zostanie ich mężem oraz o tym, w jaki sposób kawalerowie dokonywali wyboru narzeczonej.

Panny na wydaniu mogły wróżyć o zamążpójściu zimą (szczególnie sprzyjający był okres Bożego Narodzenia, zwłaszcza zaś dzień przed Wigilią) oraz latem. Miejsce, w którym wróżono była bania, o której będzie mowa w dalszej części rozdziału. Ponieważ czasem również młodzieńcy chcieli poznać swoją przyszłość, wróżby są bardzo różnorodne. Urszula Nalaskowska³⁴⁶ wyróżnia zabawy-zgadywanki, takie jak:

-podsluchiwanie pod oknami chałup po zmroku (słowa typu „siedź” oznaczały, że w tym roku zamążpójścia nie będzie, zaś „idź sobie” i im podobne wieszczyły szybki ślub),

-nasłuchiwanie szczekania psa na ulicy (swaci mieli nadejść z tej strony, z której dobiegł dźwięk). Wariantem tej wróżby jest sianie śniegu (dziewczęta nabierały śniegu do fartuszków, kawalerowie do czapek i rozsypywali go na drogę, wypowiadając słowa „sieję ciebie, biały śnieżku, po polu, pokaż mi moją dolę”. Po rozsypaniu całego zebranego śniegu padano na niego twarzą i nasłuchiowano, z której strony dobiegnie jakiś odgłos. Z tego kierunku mieli nadejść swaci),

-rozsypanie puchu z wyczesanej wełny i obserwowanie, w którą stronę jest on unoszony. Podobnie jak przy wcześniejszych wróżbach, z kierunku, w którym została poniesiona wełna, miał nadejść kawaler,

-pytanie ciotki „powiedz ciociu, jak na imię mojemu miłemu?”.

Drugim rodzajem wróżb były te, do których wykorzystywano przedmioty. Było to:

³⁴⁶ O wróżbach wśród starowierców pisali także, między innymi, Krzysztof Snarski i Eugeniusz Iwaniec.

-kartki z imionami męskimi, które panna wkładała przed snem pod poduszkę, a rano wyciągała jedną spośród nich. Imię na wyciągniętej karteczce miało być imieniem jej przyszłego męża,

-wianki uplecione z dwunastu kwiatów, także umieszczane pod poduszką. Po zaśnięciu dziewczynie miał ukazać się jej wybranek,

-oraz buty, używane podczas znanej również w Polsce wróżby, gdy ustawiano w jednej linii buty obecnych panien na wydaniu i kolejno przestawiano je w kierunku drzwi. Ta, której but jako pierwszy przeszedł za drzwi, miała prędko zmienić stan cywilny.

Trzeci typ wróżb musiał być przeprowadzany w bani. Panny zbierały się tam i wróżyły z wody lub z dwóch lusterek. Gdy wróżono z wody, ta, która chciała zobaczyć swojego przyszłego męża musiała zaczerpnąć jej z rzeki, strumienia lub jeziora (tak aby była „żywą wodą”), a wracając z nią do bani zachować całkowite milczenie. Warunkiem powodzenia wróżby było zdjęcie z szyi krzyżyka, odstraszałego złe moce (wrózenie było bowiem postrzegane jako związane z nieczystymi siłami). Przyniesione naczynie ustawiano na chustce posypanej popiołem i wygładzonej tak, by z wyżej wymienionego powodu nie utworzyła znaku krzyża. Uchylano także drzwi bani. W wodzie zanurzano ślubną obrączkę, a wróżąca sobie przyzywała narzeczonego (Nalaskowska zanotowała słowa „sużienyj, riażenyj, pokażys!”³⁴⁷). Na powierzchni wody, ograniczonej obrączką, miała pojawić się twarz, a czasem postać chłopaka, która szybko powiększała się i wówczas należało zakończyć wróżbę, gdyż zgromadzone dziewczęta mogła spotkać krzywda. Podobnie odbywało się wrózenie z lusterek, które ustawiano naprzeciwko siebie i wymawiano tę samą formułę przyzywającą. W najmniejszym ze zwielokrotnionych w lustrach odbić miała się ukazać twarz przyszłego męża i, podobnie jak przy wcześniejszej wróżbie, po jej zobaczeniu należało zakończyć wrózenie z powodu ryzyka dla wróżących. Nalaskowska zauważyła pewną „dwoistość duchową” starowierów, które, będąc jednocześnie głęboko religijne, wierzą także w rytuały, wróżby, czary, a więc to, co kojarzone jest z działaniem antychrysta.

Wybór odpowiedniej dziewczyny na żonę w środowisku staroobrzędowców był kwestią bardzo istotną nie tylko dla przyszłego pana młodego, lecz również dla całej lokalnej społeczności, chodziło bowiem o zachowanie ciągłości jej trwania na terytorium, na którym starowiercy byli otoczeni przez ludzi innej narodowości, religii, języka i kultury. Wspomniana już Nalaskowska podkreśla, że ponieważ „religia stanowi

³⁴⁷ U. Nalaskowska, op. cit., s. 79.

fundamentalny wyróżnik «kulturowej wyspy» staroobrzędowców, zadbano o jej transmisję poprzez pokolenia. Stosując metody kontroli społecznej z całym systemem sankcji [...] wywierano presję na młodych ludzi pragnących wstąpić w związki małżeńskie³⁴⁸. Sankcje dotyczyły głównie osoby, z którą kawaler chciał się ożenić. Dziewczyna musiała być starowierką, gdyż związki z innowiercami były surowo karane i potępiane – rodzice wyrzekali się syna, pozbawiając go rodzicielskiego błogosławieństwa i pomocy, również materialnej, co powodowało jego wykluczenie ze społeczności. Zdarzało się również tak, że pomimo faktu, iż kandydatka na żonę pochodziła ze wspólnoty, rodzice nie pochwalali wyboru syna. Wiązało się to głównie z tak zwaną potrzebą gospodarską, która była głównym wyznacznikiem wyboru narzeczonej. Powinna być ona posażna i gospodarna. Często ignorowano uczucia młodych, organizując „zmuszone” śluby, czyli małżeństwa aranżowane przez rodziców obu stron. Przypadki takich ceremonii są jednak wspominane przez najstarszych staroobrzędowców jako wydarzenia historyczne. W sytuacji, gdy rodzice nie zgadzali się z wyborem swoich dzieci, dochodziło do zaplanowanego przez nie porwania. Zazwyczaj młodzieniec porywał pannę z jarmarku i zabierał do swojego domu, po czym oboje udawali się do jej rodziców po błogosławieństwo. Najczęściej udawało się je uzyskać, gdyż w oczach ludzi dziewczyna po takim wydarzeniu nie była już uznawana za pannę. Bardzo rzadko rodzice odmawiali zgody na ślub uprzednio porwanej córki, jednak w obliczu ich dalszego nieprzejednania młodzi uciekali z miejsca zamieszkania, tracąc kontakt z rodziną. Co ciekawe, pomimo złamania wewnątrzwspólnotowych zasad, byli nadal uważani za staroobrzędowców. Oprócz opisanych już sytuacji, para nie uzyskała zgody na ślub wówczas, gdy kawaler i panna są rodzeństwem chrzestnym (mają tę samą matkę chrzestną) lub gdy „bracia z jednej strony” chcą pojąć za żony siostry „z drugiej rodziny”.

Gaweł bardzo dokładnie opisuje tradycje związane ze swatami, ślubem i weselem w społeczności staroobrzędowców. Według zebranych przez nią materiałów, tradycyjna ceremonia miała kilka etapów – przedślubny, ślub i wesele oraz poślubny. Potwierdza to również Nalaskowska, która wyróżniła w obrzędach związanych z zaręczynami, ślubem i weselem aż jedenaście części.

Etap przedślubny rozpoczynały swaty, czyli swego rodzaju oświadczyny i zaręczyny - spotkanie przyszłych małżonków i ich rodzin, które miało miejsce

³⁴⁸ Ibidem, s. 80.

najczęściej w niedzielę. Kawaler odwiedzał przyszłą żonę i jej rodzinę w ich domu wraz ze swatem, czyli nieżonatym męskim członkiem rodziny (zwykle ojcem, bratem lub kuzynem). Po przekroczeniu progu domu, przed przywitaniem z jego mieszkańcami należało najpierw trzykrotnie przeżegnać się przed ikoną. Rozmowę kawaler i swat zaczynali od tematów ogólnych, dopiero później przechodząc do wyjawienia celu wizyty. Jeżeli rodzice dziewczyny wyrazili zgodę, do niej należała ostateczna decyzja. Mogło się zdarzyć, że nie akceptowali oni kandydata na zięcia. Odmowy nie wyrażano bezpośrednio, lecz dawano ją do zrozumienia poprzez nieobecność wybranki na swatach. W przypadku wyrażenia zgody na zamążpójście przez pannę, następowało drugie spotkanie, czyli tak zwane domówiny, podczas których obie rodziny ustalały szczegóły dotyczące posagu, terminu ceremonii (który musiał przypadać w niedzielę) czy miejsca zamieszkania świeżo poślubionych małżonków. Spotkanie kończyło „przybijanie rąk” ojca panny i swata, a ona sama na znak zgody wchodziła do przyniesionego przez swata wora³⁴⁹. Bardzo niewielu starowierców wspominało o zaręczynach. Nalaskowska odnotowuje, że mówili o nich, mając świadomość istnienia tego zwyczaju u grup odmiennych kulturowo. Odpowiednikiem zaręczyn, które nie występowały u starowierców, było przyjście kawalera do domu narzeczonej wieczorem po domowinach ze słodyczami i obrączką ślubną, a także drobną sumą pieniędzy oraz materiałem na ślubną chustę. Przyszła panna młoda dawała wówczas narzeczonemu w prezencie chusteczkę.

W związku z tym, że gości weselnych należało zaprosić na uroczystość z dwutygodniowym wyprzedzeniem, chodząc po wsi, nie mogła się ona odbyć zbyt szybko po domowinach. Podczas tygodni dzielących młodą parę od zaślubin, starowiercy przygotowywali potrawy weselne z własnych plonów³⁵⁰. Ponieważ dawniej oprócz rodzin na wesela przychodzili wszyscy chętni mieszkańcy wsi, należało przygotować obfity poczęstunek, w czym pomagały sąsiadki. Nalaskowska wymienia wśród potraw liczne dania mięsne rybne, drób podawany na zimno i gorąco, słodkie bułeczki *skance* oraz *korowaj*, wysokie ciasto udekorowane gałązkami, których użyto do uplecenia wianka panny młodej (niektórzy starowiercy uważają pieczenie go za stosunkowo nowy zwyczaj).

³⁴⁹ Zwyczaj ten odnotowano we wspólnocie suwalsko-sejneńskiej.

³⁵⁰ J. Gawęł, *Obrzęd weselny w społeczności wyznaniowej starowierców z Boru i Gabowych Grądów*, „Lud”, t. 81, Białystok 1997, s. 143–157.

Wyznaczenie odpowiedniego terminu ślubu wiązało się też z koniecznością uszycia przez pannę młodą sukni ślubnej (mogły jej w tym pomóc siostry lub przyjaciółki). Wieczory, podczas których narieczona i jej koleżanki wyszywały chustę, przygotowywały mirtowy wianek na głowę z białymi kwiatami i szykowały kokardki dla drużbów, nazywano kaczkami (najstarsi informatorzy określają ten element przygotowań do ślubu jako dość nowy). Rodzice narzeczonej szykowali skromny posiłek dla dziewcząt, a przyszła panna młoda witała każdą z nich niskimi pokłonami. Poza pomocą w przygotowywaniu strojów, wieczory upływały na śpiewaniu pieśni, zabawach podobnych do wcześniej opisanych wróżb, opowiadaniu bajek i historii mających mrozić krew w żyłach, na przykład o duchach. Zwyczajowo przygotowywana suknia ślubna była długa i w jasnym kolorze, niekoniecznie białym, obowiązkowa była chusta na głowę dla panny młodej, pełniąca częściowo funkcję welonu. Mężczyzna zakładał tradycyjną rubachę i spodnie lub garnitur oraz muszkę (ponieważ starowiercy nie uznawali krawatów), a w klapie umieszczał białą kokardkę. W trakcie ceremonii na głowy młodej pary zakładane były korony. Poniższe zdjęcie, wykonane w rosyjskim mieście Kirow, przedstawia parę młodą w tradycyjnych strojach, używanych także przez starsze pokolenia polskich starowierców.

Fotografia 24. Para młoda po ślubie (zdjęcie opublikowane na oficjalnej stronie internetowej Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi Staroobrzędowej, autor nieznany, 2022)

Nie tylko strój pary młodej był charakterystyczny. Również drużbanci, czyli drużki, wybrane przez narzeczoną spośród koleżanek będących pannami i drużbowie, przyjaciele narzeczonego będący kawalerami nosili kokardki, z tym, że przed wyjazdem do molenny kokardkę drużbie przypinała drużka, co było formą wyróżnienia i wyboru. Pary drużbantów tworzyły orszak weselny. Także swat i *swatja* (zazwyczaj matka chrzestna dziewczyny), którzy byli w hierarchii obrzędowej zaraz po młodych małżonkach i pełnili najważniejsze funkcje obrzędowe wyróżniali się strojem. Swat zakładał przez ramię biały, haftowany na końcach ręcznik, a *swatja* była przepasana różową szarfą lub przypinała do odzieży kokardkę w tym kolorze.

Obrzęd rozpoczynał się targowaniem o pannę młodą przez swata, który udawał się po wybrankę do jej domu wraz z panem młodym. Do momentu jego przybycia, drużki ubierały narzeczoną do ślubu, śpiewając przy tym pieśni, mające ją skłonić do płaczu (zgodnie z wierzeniem ludowym, miał on zwiastować szczęście małżeńskie). Gdy pojawiał się pan młody w otoczeniu drużbów, koleżanki panny młodej zasłaniały ją, siedzącą na krześle i mającą twarz okrytą chustką, przed męskimi oczyma. Wówczas następowało targowanie się – swat oferuje pieniądze i słodycze, a drużki podbijają cenę jak najwyżej. Nalaskowska dodaje, że „w kulminacyjnym momencie targów podnoszą wysoko pannę wraz z krzesłem: «Patrzcie, jaka śliczna, płacie wiele». Wreszcie, gdy cena wydaje im się odpowiednia – uwalniają Młodą”³⁵¹. Przed wyjazdem do molenny na nabożeństwo, rodzina dziewczyny obdarowywała parę ikoną, będącą częścią jej posagu. Wówczas narzeczeni (lub sama panna młoda) kłaniali się rodzicom do nóg w podziękę za jej wychowanie (o tym zwyczaju wspomina informatorka z drugiego pokolenia z regionu suwalsko-augustowskiego)³⁵². Na młodych i ich orszak czekały przyozdobione kwiatami i wstążkami furmanki, zaś zimą – sanie. Pierwszy wóz był przeznaczony dla narzeczonych i swatów, pozostałe zajmowali drużbanci i goście. Różnią się informacje co do tego, czy orszak weselny śpiewał pieśni w drodze do molenny. Staroobrzędowcy z Gabowych Grądów wspominali fakt śpiewania, zaś ci z bardziej ortodoksyjnych Wodзилек twierdzili, że nie ma takiego zwyczaju.

Zaślubiny odbywały się w specjalnie przygotowanej molennie, a ceremonii przewodniczył nastawnik. Nie uczestniczyli w niej jednak rodzice przyszłych małżonków. Ważny był także dzień tygodnia, w którym odbywał się obrzęd zaślubin –

³⁵¹ U. Nalaskowska, *Wesele u staroobrzędowców w Suwalskiem...*, s. 84.

³⁵² *Ślub i wesele VI [w:] Rosyjska gwara staroobrzędowców w północno-wschodniej Polsce. Wybór tekstów*, red. M. Głuszkowski, S. Grzybowski, Toruń 2016, s. 82.

nie mógł on mieć miejsca w sobotę, ponieważ implikowało to zabawę weselną w nocy z soboty na niedzielę, co jest niezgodne ze staroobrzędowną tradycją. Jedna ze starowierek z drugiego pokolenia wspomina, że nie wolno wówczas organizować ślubu, bo – zgodnie z jej słowami - wtedy ukrzyżowano Chrystusa, bo zmartwychwstał On w nocy z soboty na niedzielę. Ponadto w tym terminie może mieć miejsce koniec świata i Sąd Ostateczny, dlatego nie wolno się wówczas bawić. Nastawnik nie wyraża też zgody na ślub w dwa dni świąteczne – informatorka mówi, że jeśli dwa święta następują po sobie, wówczas ślub nie może się odbyć. Inaczej jest w przypadku, gdy po święcie następuje dzień powszedni – wówczas nastawnik może udzielić ślubu³⁵³. Na oficjalnej stronie internetowej Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi Staroobrzędownej można znaleźć informacje na temat dni, w które nie może się odbyć ślub³⁵⁴. Orszak doprowadzał młodych przed drzwi świątyni, wówczas zapadała cisza – oddawano szacunek świętemu miejscu. Przez drzwi przeprowadzali narzeczonych swat i swatja, prowadząc ich do kryłusu (klirosu³⁵⁵), gdzie czekał nastawnik z pomocnikami, pełniącymi rolę zarówno ministrantów, jak i chórzystów. Tam też odbywała się cała ceremonia. Na kryłusie znajduje się także presteł³⁵⁶, na którym umieszczone są obrączki. Podczas nabożeństwa para młoda stała obok siebie, drużbanci w parach za nimi, podobnie wszyscy goście stanu wolnego. Pozostali uczestnicy mszy (według słów informatorki z trzeciego pokolenia pochodzący „z dwóch wsi”, czyli miejsc pochodzenia państwa młodych³⁵⁷) stali po przeciwnych stronach molenny w zależności od płci – mężczyźni po prawej stronie, a kobiety po lewej. Po rozpoczynającej nabożeństwo modlitwie para młoda otrzymywała od nastawnika zapalone świece, które są trzymane w rękach przez całą ceremonię (należy uważać, by płomień świecy nie zgasł, bo miało to wieszczyć osobie trzymającej ją szybką śmierć). Panna młoda zwyczajowo starała się, aby czubek jej świecy sięgał wyżej niż czubek świecy jej wybranka, co według ludowych wierzeń miało gwarantować jej większą władzę w małżeństwie. Nastawnik wraz z pomocnikami odmawiał modlitwy za młodych. Jednak tylko on ma prawo do czytania i śpiewnej recytacji modlitw

³⁵³ *Ślub i wesele IV* [w:] *Rosyjska gwara staroobrzędownców...*, s. 78-79.

³⁵⁴ Autor nieznany, *Дни, в которые не совершается венчание* [w:] *Русская Православная Старообрядческая Церковь*, <https://rpsc.ru/publications/tradition/zapret-na-venchanie/>, data dostępu 24.01.2024.

³⁵⁵ „*kliros, kryłos, krylus* (z gr. kleros = skrawek, także miejsce dla kleru) – w molennie staroprawosławnej prawa i lewa od amwonu, czyli południowa i północna część solei (prawy i lewy kliros) oddzielona od wiernych parawanami (zaklirosniki) z kiotami, za którymi podczas nabożeństwa stoją lektorzy i śpiewacy, podzieleni na prawy i lewy lik, śpiewający na zmianę lub razem; także: grupa śpiewaków cerkiewnych, śpiewająca na klirosie; kliros symbolizuje chór anielski” [w:] S. Pastuszewski, *Leksykon religijno-kulturowy...*, s. 103.

³⁵⁶ „*Presteł* – stół przeznaczony do sprawowania liturgii” [w:] *Słownik Polskiej Terminologii Prawosławnej*, <https://sptp.uwb.edu.pl/words/2301>, data dostępu 24.01.2024.

³⁵⁷ *Ślub i wesele V* [w:] *Rosyjska gwara staroobrzędownców...*, s. 80.

i ewangelii z ewangeliarza. Jest to możliwe dzięki błogosławieństwu poprzednika, tak zwanemu *rukopoloženiju* (ros. рукоположение), czyli obrzędowi, zastępującemu święcenia kapłańskie u staroobrzędowców-bezpopowców. Przywódca duchowy przewodniczy porządkowi nabożeństwa, poprawia ewentualne błędy pomocników podczas czytania z innych niż ewangeliarz ksiąg liturgicznych, wskazuje im fragmenty tekstu do przeczytania, a także czuwa nad wysokością świec przed ikonami. W czasie uroczystości czytano specjalny fragment Ewangelii, tak zwane *brakosoczetanije* (ros. бракосочетание; termin ten oznacza również zawarcie małżeństwa). Drugi tekst pochodzi z Apostoła – księgi liturgicznej o bizantyńskim rodowodzie, która zawiera Dzieje i Listy Apostolskie. Nastawnik trzykrotnie zwracał się do małżonków słowami przysięgi, którą oni powtarzali. Następnie młodzi wkładali sobie obrączki, a nastawnik wypowiadał formułę „muż nad żenój, kak kriest nad cerkwjoj” (mąż nad żoną jak krzyż nad cerkwią), co miało gwarantować mężczyźnie prymat w małżeństwie i udaremnić wysiłki panny młodej, związane z trzymaniem świecy. Na zakończenie obrzędu zaślubin śpiewano *jermosy*, czyli pieśni liturgiczne zawarte w księdze *Irmosy*. Uroczystość wieńczyło ucałowanie krzyża przez państwa młodych, pocałunek małżonków oraz życzenia, które nastawnik i goście składali nowożeńcom. Goście przekazywali też parze młodej prezenty ślubne. Orszak wychodził z molenny w takim porządku, w jakim do niej wszedł. Następnie rozpoczynało się wesele³⁵⁸.

Spod molenny weselnicy odjeżdżali wcześniej opisanymi pojazdami w akompaniamencie śpiewu, a czasem również muzyki instrumentalnej. Objeżdżano wówczas wieś (lub nawet kilka wsi), a wozy były zatrzymywane przy znanych z polskiego folkloru „bramach”, gdzie swat przy pomocy najstarszej drużki musiał „wykupić” parę młodą słodyczami i pieniędzmi o niskim nominale. Orszak udawał się do domu panny młodej (lub pana młodego, o czym wspomina informatorka z drugiego pokolenia)³⁵⁹.

Para młoda była tradycyjnie obsypana owsem i witana w domu chlebem i solą oraz otrzymywała powtórne błogosławieństwo. Nowożeńcy wchodzili do izby wprowadzani przez swata i składali pokłony przed domowymi ikonami, a następnie trzykrotnie obchodzili stół³⁶⁰. Zajmowali honorowe miejsca przy stole, pod półką z ikonami, po ich obu stronach usadzano swatów. Stawiano przed nimi chleb i jeden

³⁵⁸J. Gawęł, *Obrzęd weselny...*, s. 143-157.

³⁵⁹ *Ślub i wesele VI* [w:] *Rosyjska gwara staroobrzędowców...*, s. 82.

³⁶⁰ Informatorzy nie znają źródła ani znaczenia tego zwyczaju.

z korowajów, na którym matka panny młodej kładła pieniężną część wyprawy córki. Następnie *swatja* kroila korowaj i obchodziła stół, częstując gości ciastem. Robiła to wspólnie ze swatem, który proponował weselnikom wódkę. Za nimi starsza družka z tacą zbiera datki pieniężne od gości. Bawiono się, żartowano, pito alkohol, nakłaniano młodych do pocałunków znanym z polskich wesel słowem gorzko, lecz nie tańczono. Nie ma też jednomyślności wśród informatorów co do tego, czy w domu panny młodej śpiewano, jednak najstarsi z nich wspominali, że właściwe wesele odbywało się dopiero w domu pana młodego (tak zwany „podwesołek”). Zgodnie z informacjami zebranymi przez badaczy z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, jeśli wesele odbywało się w domu dziewczyny, część gości zostawała w domu rodziców panny młodej (zazwyczaj byli to członkowie jej rodziny), zaś rodzina pana młodego udawała się do domu jego rodziców. Ponownie objeżdżali oni wieś i przyjeżdżali do domu pana młodego, gdzie ponownie byli witani chlebem, solą i błogosławieństwem. W domu młodego odbywały się weselne śpiewy (wyrażające żal dziewczyny za utraconą wolnością i młodością) i tańce (korowody). *Swatja* kroila kolejny korowaj, po raz wtóry obchodziła z nim gości wraz ze swatem, a družki przyjmowały w imieniu nowożeńców prezenty od kobiet i pieniądze od mężczyzn. Po zakończeniu zabawy należało zaprosić wszystkich gości na poprawiny, jednak nie kończyło to obrzędu zaślubin³⁶¹. Następowaly jeszcze tak zwane rozpleciny, czyli obrzęd zdjęcia pannie młodej welonu, rozplecenia jej pojedynczego panińskiego warkocza i zaplecenie dwóch, noszonych przez mężatki, oraz zawiązania na jej głowie chusty. Jeden ze wspomnianych przez Nalaskowską informatorów stwierdza, że rozpleciny miały miejsce dopiero po nocy poślubnej, gdy młoda mężatka „stawała się kobietą”, natomiast wspomniana informatorka z drugiego pokolenia mieszkająca w regionie suwalsko-augustowskim stwierdza, że rozpleciny odbywały się w tym samym terminie, lecz dopiero po specyficznym obrzędzie sadzania młodej mężatki na przykrytej futrem dzieży do wyrobu chleba, co miało zapewnić parze bogate życie³⁶². Zmiana fryzury u mężatki była koniecznością nie tylko dlatego, by odróżnić ją od panien na wydaniu, lecz - zdaniem informatorki z pokolenia drugiego z regionu suwalskiego - także z tego powodu, iż grzechem byłoby czesanie się jak kobieta niezamężna po zamążpójściu³⁶³, podobnie jak chodzenie z gołą głową³⁶⁴.

³⁶¹ J. Gawęł, *Obrzęd weselny...*, s. 143-157.

³⁶² *Ślub i wesele VI* [w:] *Rosyjska gwara staroobrzędowców...*, s. 83.

³⁶³ *Fryzury i nakrycie głowy u kobiet* [w:] *Rosyjska gwara staroobrzędowców...*, s. 107.

³⁶⁴ Ibidem.

Etap poślubny i ostatni element ceremonii to tak zwane chlebiny. Ich nazwa wywodzi się od obyczaju wspólnego zjedzenia chleba z rodzicami panny młodej przez nowożeńców. Zięć dostawał od teściowej rubaszkę, zwaną *kosoworotką* (koszulę ze stójką i asymetrycznym zapięciem, noszoną na wierzchu spodni), którą ta szyła przez tydzień lub dwa po zaślubinach, kiedy to również (w razie konieczności) uzupełniano posag. Mężatki otrzymywały w nim na nową drogę życia bieliznę pościelową i zastawę, a czasem i zwierzęta³⁶⁵. Po tygodniu od dnia chlebin mąż zabierał żonę wraz z jej kufrem do swojego domu. Ślub, czyli założenie nowej rodziny, wiązał się też z nową, czystą stroną w księdze parafialnej, którą zapełniały zapiski o narodzinach dzieci.

2.5. Wygląd zewnętrzny, zwyczaje i czas wolny

Ważnym aspektem kultury starowierców jest kultura materialna i ludowa (folklor). Pierwszym punktem, wyróżniającym ich na tle narodów, wśród których mieszkają, był ich skromny wygląd zewnętrzny. Zgodnie z tradycją, mężczyźni, którzy przekroczyli wiek Chrystusowy, powinni byli nosić brody na znak naśladowania Jezusa (dawniej jej nieposiadanie było uważane za grzech) – mówi o tym starowierka mieszkająca w regionie augustowskim, pochodząca z drugiego pokolenia³⁶⁶. Włosy zaś mężczyźni strzygli krótko, jak stwierdziła staroprawosławna – „na okrągło”. Męska odzież składała się ze wspomnianej już koszuli ze stójką (rubachy lub rubaszki), nieposiadającej guzików, kojarzonych z oczami diabła, za to przepasanej paskiem i wyłożonej na wierzch spodni – wkładanie jej w spodnie było grzechem. Jak wspomina Snarski, mężczyźni nie nakrywali głów w molennie, poza nią nosząc samodzielnie wykonany kapelusz z małym rondem (latem słomiany) lub czapkę bez daszka, a zimą – uszanke (zdjęcia takich nakryć głowy staroprawosławnych znajdują się w dołączonym do dysertacji aneksie). Nastawnik oprócz wyżej wymienionych elementów stroju nosił chałat, rodzaj okrycia wierzchniego, będącego standardowym męskim ubiorem do molenny, o czym wspominał nastawnik Staroprawosławnej Cerkwi Staroobrzędowej Mariusz Jefimow³⁶⁷. Kobięcy strój również był skromny, cechował

³⁶⁵ J. Gawęł, *Obrzęd weselny...*, s. 143-157.

³⁶⁶ *Ubiór mężczyzn i kobiet* [w:] *Rosyjska gwara staroobrzędowców...*, s. 106-107. Informacje na ten temat znajdują się także na oficjalnej stronie internetowej Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi Staroobrzędowej w artykule z dnia 2 września 2018 autorstwa R.J. Atorina *Почему старообрядцы носят бороды*, dostępnym pod adresem https://rpcc.ru/publications/tradition/atorin_bradobritie/, data dostępu 24.01.2024.

³⁶⁷ K. Snarski, *Staroobrzędowcy. Historia...*, s. 95, 97.

go brak ozdób i makijażu. Odzież kobiet to również rubacha z długimi rękawami i sarafan, czyli rodzaj spódnicy na szerokich ramiączkach lub spódnica oraz chusta przykrywająca włosy, obowiązkowa w molennie, lecz także – zgodnie z tradycją – w domu i poza nim³⁶⁸. Starowierka-panna powinna mieć zapleciony jeden warkocz, skierowany na plecy, zaś mężatka – dwa warkocze zaplecione w „koszyczek” (mówi o tym wspomnianą już starowierka).

Nie tylko strój wyróżniał staroobrzędowców. Również ich budownictwo pozwalało łatwo określić, że w konkretnym domu mieszkali starowiercy. Były one zazwyczaj drewniane, zbudowane z desek lub bali, łączonych na tak zwany „rybi” lub „jaskółczy ogon”. Chaty były na ogół jednotraktowe, wąskofrontowe, symetryczne, z dobudowanym gankiem, kryte słomą, gontem sosnowym czy deskami mocowanymi na zakład, zwanymi dranicami. Przy prawie każdym domu zwyczajowo stała bania, będąca kolejnym zjawiskiem kultury staroobrzędowców. Najważniejszym miejscem domu był święty kąt (nazywany святым, красным, великим углом), mieszczący się we wschodnim rogu izby mieszkalnej. To tam znajdują się ikony, księgi religijne i inne przedmioty, używane dla celów kultowych. Mogą być przechowywane w kioście (kiwocie, kiwotce, ikonniku), czyli drewnianej szafce z dwuskrzydłowymi szklanymi drzwiczkami, „posiada ona ozdobny ręcznik zwany bożnikiem do zasłonięcia w sytuacjach, gdy w domu dzieje się coś nieprzyzwoitego, na przykład [...] wizyta innowiercy albo też dochodzi do zbliżenia cielesnego małżonków”³⁶⁹. Należy pamiętać, że jeszcze do niedawna, zgodnie ze staroobrzędową tradycją, osobom niebędącym staroobrzędowcami nie wolno było oglądać ani dotykać ikon, świętych ksiąg ani innych przedmiotów, związanych z religijną sferą życia starowierców. Kiwot przybierał różne formy w różnych staroobrzędowych społecznościach. Ikonnik to także półka zamocowana w rogu chaty, zasłaniana nie bożnikiem, lecz podwieszoną u sufitu zasłonką, co potwierdza poniższa fotografia.

³⁶⁸ *Strój i zachowanie w molennie* [w:] *Rosyjska gwara staroobrzędowców...*, s. 104.

³⁶⁹ S. Pastuszewski, *Kiot* [w:] *Leksykon kulturowo-religijny staroprawosławia*, s. 101-102.

Fotografia 25. Święty ką (Szymczuk 2010)

Według informacji zgromadzonych między innymi przez Iwańca oraz Snarskiego³⁷⁰, to właśnie od budowy bani starowiercy rozpoczynali zasiedlanie nowych ziem. Wyróżnia się dwa rodzaje bani, która służy do wypełniania biblijnego nakazu o konieczności oczyszczenia przed nabożeństwem – tak zwaną białą (*czistą*) i czarną (*cziohną*). Oba rodzaje były budowane z drewna lub gliny i pokrywane dachem ze słomy, draniczy lub blachy, i zakładane przy zbiornikach wodnych. Białe banie mają komin, przez który ulatuje dym, zaś czarne nie posiadają komina nad paleniskiem, a dym ulatuje wszystkimi otworami, powodując osmalenie ścian. Banie składają się z dwóch części – przedsionka (*priedbannika*) i *parilki*, pomieszczenia z paleniskiem (*kamienką*), którego budowa przypomina saunę – znajdują się tam ławeczki i beczka na wodę. Pobyt w bani nie może się obejść bez *wieników* – miotełek z witek brzoźowych, dębowych, czasem z dodatkiem ziół, a w szczególnych przypadkach nawet pokrzyw. Wykorzystanie *wieników* polega na uderzaniu nimi po ciele, co pobudza krążenie. Następnym etapem „parzenia się” jest wyjście z bani całkowite zanurzenie w pobliskim zbiorniku wodnym lub wylanie na siebie zimnej wody. Zwyczajowo z bani korzystano w sobotę przed zachodem słońca, w przeddzień nabożeństwa lub święta, co gwarantowało możliwość

³⁷⁰ Zob. K. Snarski, *Staroobrzędowcy. Historia...*, s. 107-111, 113-126, E. Iwaniec, *Z dziejów staroobrzędowców...*

uczestnictwa w nim (osoby, które nie poszły do bani, nie mogły pójść do molenny). Jako pierwsi kąpali się mężczyźni, następnie kobiety, później dzieci. Zabroniona była kąpiel wspólna. Nie zapraszano do bani osób innego wyznania, a przed wejściem do niej odmawiano modlitwę. Było to związane z wierzeniem, że w czarnej bani przebywają siły nieczyste, konieczna więc była ochrona przed nimi. Z tego też powodu banie były miejscem, w którym dawniej kobiety rodziły dzieci – wysoka temperatura gwarantowała higieniczne warunki, a rodząca kobieta, uważana za nieczystą, nie kalala innego miejsca. Również z powodu przesądu o nieczystości miejsca, panny wróżyły sobie w bani o zamążpójściu, zanurzając obrączkę w szklance wody i mącąc jej powierzchnię, chcąc zobaczyć twarz przyszłego męża³⁷¹. Po zakończeniu kąpieli czy porodu wszystkie naczynia należało przewrócić do góry dnem, aby zabezpieczyć się przed działaniem złych mocy.

Po osiedleniu się na danych ziemiach, wybudowaniu domów i bań, staroobrzędowcy przystępowali do zbiórki pieniężnej na budowę domu modlitwy, czyli molenny. Zwyczajowo wybierano pod nią najbardziej reprezentacyjne miejsce wsi, na przykład u zbiegu dróg. Budynek molenny, który stawiano zawsze na osi wschód-zachód, przypomina z zewnątrz budynek cerkwi, z tą różnicą, że ma dwuspadowy dach, niezwieńczony cebulastymi kopułami. Na szczycie strzelistej dzwonnicy znajduje się tradycyjny, ośmiokończasty krzyż. Dzwonnica na ogół znajduje się nad przedsionkiem, prowadzącym do sali, w której odbywają się nabożeństwa. Osobą, która za pomocą dzwonów i tak zwanego biła wzywa wiernych na nabożeństwa, jest nastawnik. Wnętrze molenny różni się od wnętrza cerkwi między innymi tym, że nie ma tam części prezbiterialnej. Wynika to bezpośrednio z faktu, że staroobrzędowcy bezpopowcy nie mają hierarchii duchownej. Skoro nie ma kapłana, nie jest konieczne wydzielenie przestrzeni za ikonostasem. Znajduje się on na wschodniej ścianie budynku, a znajdujące się w nim ikony nie mogą wisieć (aby nie ukrzyżować Chrystusa ponownie), tylko stać. Poniższe zdjęcie wykonano w molennie w Wodziłkach.

³⁷¹ U. Nalaskowska, *Wesele u staroobrzędowców w Suwalskiem...*, s. 78-79.

Fotografia 26. Wnętrze molenny (Pogorzelski, Pogorzelska 2007)

W czasie nabożeństwa płoną przed ikonami świece, wykonane tylko z wosku pszczelego, bez dodatku stearyny. Świece stearynowe uważa się za fałszywą ofiarę, czyli *kainową żertwę*³⁷². Wierni, gromadzący się w molennie na nabożeństwach, przez cały czas ich trwania stoją.

Starowiercy byli uważani za czystych nie tylko z powodu przestrzegania zasad higieny, lecz również sposobu odżywiania się i przygotowywania posiłków. Staroobrzędowcom nie wolno jeść mięsa zwierząt, które rodzą się ślepe oraz tych, które mają nierozszczepione kopyta. Zakazana była więc konina czy raki. Nie wolno było także spożywać gołębi, ponieważ są symbolem Ducha Świętego. Starowiercy unikali też ziemniaków, zwanych diabelskimi jabłkami, kojarzącymi się z owocem, którym diabeł skusił Ewę w raju. Spożywanie sałaty w ich opinii upodabniało ludzi do zwierząt, zatem przez długi czas nie włączali jej do swoich potraw. Niedozwolone były używki, a więc alkohol czy tytoń (dlatego, że był jedną z roślin, które nie zwiędły po śmierci Jezusa, obok ziemniaków i herbaty), nawet zbyt mocna kawa czy właśnie herbata. Chętnie spożywano wieprzowinę i drób, ryby, chleb żytni, a także potrawy

³⁷² A. Pogorzelski, O. Pogorzelska, *Rosjanie – staroobrzędowcy w Polsce. Русские старообрядцы в Польше*, Orthdruk sp. z o.o., Suwałki 2007, s. 4.

na bazie grochu, fasoli, jęczmienia czy kaszy, które miały zapewniać energię na długi dzień pracy. Ze względu na to, że innowiercy byli uważani za nieczystych, nie można było jeść z tych samych naczyń co oni (jeżeli zostali zaproszeni do staroobrzędowego domu). Przygotowywano dla nich oddzielną zastawę, którą nazywano *poganaja krużka* lub *poganaja tarelka*³⁷³ (ros. поганая кружка, поганая тарелка).

2.6. Śmierć

Zgodnie ze zwyczajem staroobrzędowców-bezpopowców, umierający chrześcijanie muszą wyświadczyć się i otrzymać ostatnie słowo pożegnania na ziemskiej drodze od swojego ojca duchowego. Często jednak zdarza się, że nie może być on w tym momencie obecny, więc każdy członek wspólnoty może wysłuchać spowiedzi. Aby ułatwić osobie umierającej odejście, jak pisze Mariusz Jefimow,

na osobności, cichym głosem, krótko, aby umierający mógł odpowiedzieć, chrześcijanin znajdujący się przy łóżku umierającego powinien zadać następujące pytania:

- Czy chciałbyś zakomunikować coś ważnego, wyrazić swoją ostatnią wolę?
- Czy pragniesz wyznać jakiś grzech, za który wcześniej nie pokutowałeś?
- Czy w twojej duszy pozostała jakaś uraza do kogoś z twoich bliskich?

Następnie chrześcijanie zaczynają czytać Kanon na odejście duszy. Znajduje się on w wielu księgach liturgicznych - Psalterzu, Księdze Godzin, Panichidnikie i innych³⁷⁴.

Jeżeli zostanie wyznany jakiś grzech, za który nie odbyto wcześniej pokuty, wyznacza się ją zgodnie ze zgłoszonym grzechem. Uważa się bowiem, że zbrukana grzechem dusza nie może stanąć przed Bogiem. Ponieważ czas na śpiew modlitewny jest w tej sytuacji zwykle ograniczony, trwa on krócej niż standardowe nabożeństwo. Należy zauważyć, że istnieją dwa kanony dotyczące odejścia duszy: jeden został napisany przez

³⁷³ Jest to „nieczysty kubek lub talerz; naczynia podawane wyłącznie innowiercom i heretykom oraz osobno przechowywane; wierni chrześcijanie, aby się nie zbrukać, czyli nie zamirszczyć nie mogą z nich korzystać; przeciwieństwo: *christianskaja posuda*”, S. Pastuszewski, *Poganaja krużka, tarelka* [w:] *Leksykon religijno-kulturowy staroprawosławia*, s. 147.

³⁷⁴ M. Jefimow, (2024, 16 kwietnia). *O ostatnich minutach życia, i pytaniach pożegnalnych, skierowanych do umierającego*. [Post na Facebooku] <https://www.facebook.com/photo/?fbid=7321569174622366&set=a.256524824460205>, data dostępu 24.04.2024.

św. Andrzeja z Krety; drugi kanon to dzieło św. Jana Euchaickiego³⁷⁵. Oba te kanony odczytywane są jakby z perspektywy osoby umierającej. Jeśli nie ma w ogóle czasu na przeczytanie obu kanonów, to można przeczytać tylko pierwszy. Główną treścią tropariów tych kanonów jest prośba o pomoc Bożą i modlitewne wstawiennictwo Najświętszej Bogurodzicy w trudnych chwilach rozstania duszy z ciałem.

Kolejność czytania kanonu na odejście duszy (modlitwa jest przytoczona w języku rosyjskim, ponieważ tradycyjnie odmawia się ją również w języku rosyjskim): За молитв святых отец наших, Господи Исусе Христе, Сыне Божии, помилуй нас (поклон). Аминь. Трисвятое и по отче наш, до Приидите поклонимся. Псалом 50 — «Помилуй мя Боже...». Молитва Исусова. Аминь. Канон глас 6-ый. Песнь 1. Ирмос. Яко по суху ходив Израиль, по бездне стопами, гонителя фараона видя потопляема, Богу победную песнь поя вопияше. Запев: Милостиве Господи, помилуй мя грешного (-ую) раба (-у) Своего (-ю) (с поклоном). Приидите соберитесь вси, иже благочестно в житии живущии. И восплачутся души отчужденныя славы Божия, и работавшия студным бесом всем тщанием. Запев (без поклонов). Ныне убо время всего моего живота, яко дым преиде. И предсташа ми прочее Ангели послании от Бога, окаянную мою душу ищуще немилостивно. Запев. Се предста ми множество лукавых духов, держащее моих грехов написание, и зовут зело дерзостнее, ищуще смиренныя моя души. Богородичен. Запев Богородице: Пресвятая Госпоже Богородице, спаси мя грешного (-ую) раба (-у) Своего (-ю) (с поклоном). Прочее к кому возопию, кто ми плач от болезни примет, и сердца воздыхание; токмо Ты Едина Пречистая упование христианом, и всем грешным. Далее, сразу после вышепредставленного, читается второй канон, обращенный к Пресвятой Богородице³⁷⁶.

2.7. Pogrzeb i pielęgnowanie pamięci o zmarłych

Staroobrzędowcy przywiązują dużą wagę do obrzędu pogrzebu, ponieważ śmierć i ziemskie pożegnanie zmarłego to rytuały przejścia – oczekiwane porzucenie życia

³⁷⁵ Autor nieznany, *Погребение умерших и обычаи поминаения у старообрядцев-поморцев* [w:] *Русская вера. Официальный информационный ресурс*, https://ruvera.ru/obychai_pominoveniya_u_pomorcev, data dostępu 07.05.2022.

³⁷⁶ Ibidem.

ziemskiego i rozpoczęcie życia wiecznego, dlatego też z wyprzedzeniem przygotowują ubrania, w których mają zostać pochowani. Co ważne, każdy członek mniejszości, niezależnie od pozycji społecznej i statusu majątkowego jest żegnany w ten sam sposób, tak jak wszyscy starowiercy są równi przed Bogiem – jedyna różnica występuje między pochówkiem nastawnika a osoby świeckiej - mówi o tym informatorka z drugiego pokolenia, zamieszkała w regionie augustowskim³⁷⁷. Istnieją określone zasady dotyczące samego obrzędu³⁷⁸, a także stroju zmarłego i trumny, w której może być najwyżej sześć gwoździ, co ma wpływ także na rodzaj butów, zakładanych osobie zmarłej – wykluczone są kozaki, ponieważ zgodnie z tradycją w ich zelówkach znajdowały się gwoździe, którymi - jak wyjaśnia wspomniana informatorka - przybito Chrystusa do krzyża³⁷⁹. Tak jak w przypadku ubioru obowiązującego w molennie, mężczyzn i kobiety obowiązuje określona odzież, w którą należy ich ubrać do trumny. W przypadku śmierci człowieka w domu, przed ubraniem ciało myte jest przez członków rodziny w domu³⁸⁰. Szczegółowy opis tej czynności można znaleźć w jednym z postów Jefimowa:

W domach chrześcijan mycie ciała zmarłego dokonuje się na podłodze lub na ławce, za pomocą czystej maty lub prześcieradła. Chrześcijanina musi obmyć także chrześcijanin (najlepiej tej samej płci co zmarły) który przed umyciem dokonuje siedem pokłonów, i zostaje na umycie błogosławi się przed kapłanem, lub obecnymi lub przed ikoną Pana naszego Jezusa Chrystusa. Zmarły przy tym powinien leżeć głową na wschód, tj. do ikon. Zmarłego omywa się bez mydła, ciepłą wodą, która znajduje się w czystym małym pojemniku. Jeśli to możliwe, zamiast zwykłych przyborów szklanych lub metalowych, należy użyć drewnianego naczynia. Używa się również przy tym czystej szmatki lub gąbki. Woda nie powinna spadać na podłogę ani na ubranie osoby myjącej. Po umyciu ciała zmarłego naczynie i szmatkę należy spalić lub zakopać, a wodę wylać w mało uczęszczane miejsce. Na początku lekko omywa się twarz zmarłego (trzykrotnie) ręką osoby, która go omywa. Następnie szmatkę lub gąbkę zanurza się w misce z wodą, i dokładnie ją wyżyma. Mycie ciała zmarłego rozpoczyna się po prawej stronie głowy, po czym szmatkę ponownie zanurza się w wodzie i wyżyma. Obmywający ciało powinien stale odmawiać następującą modlitwę: Święty Boże, Święty i Mocny, Święty Nieśmiertelny, zmiłuj się nad nami lub modlitwę Jezusową (Святыи Боже, Святыи Крепкии, Святыи Безсмертныи, помилуй нас). W podobny sposób omywa się lewą stronę głowy zmarłego. Następnie, zdejmując ubranie ze zmarłego w dół (przez nogi) do pasa (lub przecinając je, jeśli nie można je zdjąć) wyciera się prawą stronę tułowia, i ponownie zwilżając

³⁷⁷ Pogrzeb I [w:] *Rosyjska gwara staroobrzędowców...*, s. 83.

³⁷⁸ Zob. K. Snarski, *Staroobrzędowcy. Historia...* oraz E. Iwaniec, *Wierzenia i obrzędy grzebalne wczoraj i dziś u staroobrzędowców na ziemiach polskich*, [w:] Ryszard Łużny (red.), *Chrześcijański wschód a kultura polska*, [brak daty i miejsca wydania].

³⁷⁹ Pogrzeb I [w:] *Rosyjska gwara staroobrzędowców...*, s. 84.

³⁸⁰ Pogrzeb [w:] *O nas, Staroobrzędowcy w Polsce*, 08.10.2020, <https://staroobrzędowcy.com/index.php/o-nas/religia/103-chrzest-u-staroobrzędowcow>, data dostępu 05.05.2022.

i wyżymając szmatkę, wyciera się lewą stroną tułowia zmarłego. Następnie zaczyna się ubierać zmarłego. Najpierw zakłada się nowy Krzyż na piersi oraz bieliznę i pas do przepasania bioder, a pod omytą już część ciała podściela się czystą pościel, starając się, aby odzież i prześcieradło nie miały kontaktu z brudnym odzieniem i prześcieradłem. Następnie zdejmuje resztę odzieży (również przez nogi) i omywa pozostałe części ciała (w kolejności: prawa, lewa strona) poniżej pasa i nóg, po czym dalej ubiera się zmarłego. Po umyciu i ubraniu zmarłego, omywający (a) powinien (na) dokonać siedem pokłonów, i poprosić o przebaczenie u zmarłego ze słowami: Sługo (służanko) Boży (a) (wypowiedz imię) przebacz mi, ze względu na Chrystusa, i tobie Pan niech przebaczy.³⁸¹

Po przeprowadzeniu obmycia, ciało jest ubierane.

Ubiór dla kobiet to długa koszula ze stójką i rękawami sięgającymi nadgarstków, zwana rubachą lub rubaszką, na którą zakładany jest kaftan na szerokich ramiączkach – sarafan. Informatorka zajmująca się szyciem tego typu odzieży stwierdza, że nie ma określonych kolorów stroju trumiennego dla kobiet³⁸², natomiast Janusz Jewdokimow w swojej publikacji odnotował, że „zwykle używa się szat pogrzebowych w białym kolorze [...] kobietom [zakłada się – przypis autorki] – sukienkę w ciemnych kolorach: niebieskim, brązowym, zielonym lub czarnym, bez haftu i zdobień”³⁸³. Na nogi zakłada się wełniane pończochy oraz – tak jak w stroju męskim – szyte obuwie bez gwoździ. Zarówno rubaszka, jak i sarafan są przepasane w tali tasiemką – każda z warstw odzieży oddzielnie. Kobięcy strój pośmiertny zaprezentowano na poniższej fotografii.

³⁸¹ M. Jefimow (2024, 23 kwietnia). *O myciu ciała zmarłego* [Post na Facebooku] <https://www.facebook.com/photo/?fbid=7351608868285063&set=a.256524824460205>, data dostępu 24.04.2024.

³⁸² *Pogrzeb II* [w:] *Rosyjska gwara staroobrzędowców...*, s. 86.

³⁸³ J. Jewdokimow, *O czym powinniście wiedzieć?* [w:] *Szlakiem staroobrzędowców*, Białobrzegi 2023, s. 10.

Fotografia 27. Kobięcy strój trumienny (Ziółkowska-Mówka, data nieznana)

Włosy są zaplatane w jodełkę (tak zwany odwrotny warkocz), co zgodnie z tradycją ma zapobiec zabraniu do świata wiecznego nawet najdrobniejszego elementu ze świata doczesnego³⁸⁴ (dlatego też zmarłym nie wkłada się do trumny przedmiotów osobistych ani biżuterii). Kobiętom zamężnym zaplata się dwa warkocz, będące symbolem jej stanu cywilnego, pannie zaś jeden, tak jak za życia. Ponadto na głowę zakłada się dwie białe chustki, z których pierwszą zawiązuje się z tyłu, zaś drugą spina się pod brodą³⁸⁵. Na wszystkie opisane elementy odzieży zakłada się sawan (zwany także bialiakiem), biały kawałek materiału zakrywający zmarłego w całości, przypominający mnisi kaptur. Mężczyznom również zakłada się kilka warstw odzieży. Są to kalesony, koszula oraz przypominający płaszcz chałat, okrywający ciało aż do nóg. Kolor chałatu ciemnieje wraz z wiekiem, o czym mówi informatorka z pokolenia trzeciego, mieszkająca w regionie augustowskim – starsi mężczyźni chowani są w odzieży wierzchniej w ciemnych

³⁸⁴ K. Snarski, *Staroobrzędowcy. Historia...*, s. 99-100.

³⁸⁵ *Pogrzeb I* [w:] *Rosyjska gwara staroobrzędowców...*, s. 84.

kolorach, na przykład czarnym czy brązowym, zaś młodszy – na przykład w niebieskim³⁸⁶ lub beżowym³⁸⁷. Zgodnie z tradycją po osiągnięciu wieku Chrystusowego mężczyźni nie powinni się golić ani strzyc, jednak w przypadku, gdy w chwili śmierci zmarły jest ogolony (na przykład z powodu operacji), jego twarz zasłania się chustką aż do wysokości nosa i oczu³⁸⁸. Starowiercy ani za życia, ani po śmierci nie noszą krawatów, ponieważ te przypominają im wisielczą pętlę³⁸⁹, na której powiesił się Judasz. Mężczyznom i kobietom wkłada się do lewej ręki lestówkę³⁹⁰. Jak twierdzą informatorki z pokolenia drugiego z regionów suwalskiego i augustowskiego, kupuje się lestówkę specjalnie w celu umieszczenia jej w trumnie. Tej lesinki nie używa się na co dzień³⁹¹. Prawa dłoń układana jest w znak krzyża, Na piersi zmarłego lub zmarłej umieszcza się krzyż³⁹². Krewni i bliscy osoby zmarłej mogą się z nią pożegnać w trakcie około dwugodzinnego nabożeństwa żałobnego w molennie³⁹³, podczas którego trumna pozostaje otwarta. Zamyka się ją przed złożeniem do grobu³⁹⁴. W przypadku pogrzebu osoby duchownej, ceremonia jest bardzo podobna do tej osoby świeckiej. Różnice polegają na tym, że zmarły duchowny ubierany jest w stosowną do godności kapłańskiej odzież, a krzyż na jego piersi zastąpiony jest przez Ewangelię. Jego twarz całkowicie zakrywa paraman³⁹⁵, a uroczystość prowadzi duchowy ojciec zmarłego. Poniżej fotografie wykonane w czasie pogrzebu jednego z duchownych Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi Staroobrzędowej.

³⁸⁶ *Pogrzeb II* [w:] *Rosyjska gwara staroobrzędowców...*, s. 87.

³⁸⁷ *Pogrzeb IV* [w:] *Rosyjska gwara staroobrzędowców...*, s. 98.

³⁸⁸ Ibidem.

³⁸⁹ Ibidem.

³⁹⁰ *Pogrzeb I* [w:] *Rosyjska gwara staroobrzędowców...*, s. 85.

³⁹¹ *Pogrzeb IV* [w:] *Rosyjska gwara staroobrzędowców...*, s. 95.

³⁹² J. Jewdokimow, op. cit., s. 11.

³⁹³ *Pogrzeb IV* [w:] *Rosyjska gwara staroobrzędowców...*, s. 95.

³⁹⁴ Zagadnienia te były też przedmiotem rozważań autorki pracy w artykule *Staroobrzędowcy a śmierć*, s. 228-229.

³⁹⁵ „Paraman - nieduży, czterokątny, czarny płat tkaniny z wyszytym wizerunkiem krzyża, czaszki Adama, włóczni oraz trzciny z gąbką, posiadający sznurki przyszyte na rogach, noszony przez małoschimnika na plecach, ramionach i piersiach pod podriasnikiem; odpowiednik anaławu, noszonego przez wielkoschimnika” [w:] *Słownik Polskiej Terminologii Prawosławnej*, <https://sptp.uwb.edu.pl/words/2378>, data dostępu 24.01.2024.

Fotografia 28. Nabożeństwo za zmarłego duchownego (zdjęcie opublikowane na oficjalnej stronie internetowej Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi Staroobrzędowej, autor i data nieznane)

Fotografia 29. Pogrzeb duchownego (zdjęcie opublikowane na oficjalnej stronie internetowej Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi Staroobrzędowej, autor i data nieznane)

Zgodnie z tradycją, staroobrzędowcy używają drewnianych trumien. W XIX wieku istniał zwyczaj wycinania ich z pnia jednego drzewa lub wyplatania z wikliny, później zaczęto zbijać je z desek³⁹⁶, jednak tak jak wspomniano – bez użycia gwoździ. Trumny nie ozdabiano w żaden sposób – nie występowało więc tapicerowanie jej od wewnątrz, okalanie wieka dekoracyjnymi koronkami czy rzeźbionymi wzorami. Trumna wyścielana jest jedynie wspomnianym sawanem. Starowiercy uważają też, że symbolu Boga nie wypada wrzucać do grobu, tak więc na wieku trumny nie znajdziemy krzyża z wizerunkiem Chrystusa, tylko prosty symbol. Co więcej, ciała zmarłego nie powinno się wieźć samochodem z punktu widzenia wielowiekowej tradycji, więc trumna na nabożeństwo do molenny tradycyjnie jest niesiona przez osoby tej samej płci, co osoba zmarła, tak więc jeśli zmarł mężczyzna, trumnę niosą mężczyźni, jeśli kobieta – kobiety, czego dowodzi poniższe zdjęcie.

Fotografia 30. Procesja pogrzebowa (Pogorzelski, Pogorzelska 2007)

Z molenny na cmentarz trumna również jest niesiona, jeśli odległość między nimi jest niewielka. W innym przypadku, jak stwierdza Jewdokimow, „trumnę ze zmarłym przewozi się karawanem, ale tylko do ogrodzenia molenny lub bramy cmentarnej”³⁹⁷.

³⁹⁶ *Pogrzeb III* [w:] *Rosyjska gwara staroobrzędowców...*, s. 88. Jewdokimow w swojej publikacji podaje, że ten zwyczaj starowiercy praktykowali już wiek wcześniej (zob. J. Jewdokimow, op. cit., s. 10).

³⁹⁷ J. Jewdokimow, op. cit., s. 11.

Samo złożenie ciała do trumny również wiąże się z określonym postępowaniem. W przeszłości, jeśli zmarły odszedł w domu, jego ciało kładziono stopami w kierunku domowych ikon lub „świętego kąta” na ławie i nie dotykano ciała. Składano je do trumny dopiero w dniu pogrzebu, a na jej dnie układano liście brzozy, gałęzie świerku i wióry. Po umieszczeniu ciała zmarłego w trumnie obecni starowiercy zaczynali odmawiać modlitwy według następującego porządku: «За молитв святых отец наших...» Аминь. От «Святыи Боже...» по «Приидите поклонимся...» Псалом 90 «Живыи к помощи Вышняго...» Слава, и ныне. Аллилуйя (трижды), Господи, помилуй (трижды). Тропарь: «Иже глубинами мудрости...» (единожды). Слава, и ныне «Тебе град и пристанище...». Псалом 50 «Помилуй мя Боже...» Далее читаются все кафизмы и пророческие песни, начиная с первого псалма «Блажен муж...». На каждой славе читают: Слава и ныне. Аллилуия (трижды). Господи, помилуй (трижды). Слава... Заупокойный тропарь «Покой Господи...» (с пятью поклонами, единожды). И ныне... В следующая «Слава» кафизмы. По прочтении всех 20 кафизм и 10 пророческих песен читается канон за единоумершего: Молитва Иисусова, Аминь. Ирмос: «Воду прошед...». По 3-й песни канона читается: Заупокойный тропарь «Покой Господи...» (с пятью поклонами, единожды). «Господи, помилуй» (трижды). Слава и ныне. Седален «Покой Спасе наш...» Слава и ныне. Богородичен «Иже от Девы...». По 6-й песни канона: Заупокойный тропарь «Покой Господи...» (с пятью поклонами, единожды). «Господи, помилуй» (трижды). Слава и ныне. Кондак «Со святыми покой...» и икос «Ты един еси...». После 9-й песни канона: «Достойно есть...» (с поклоном земным). Трисвятое, по Отче наш. Молитва Иисусова. Аминь. Тропари «Со духи праведными...», «В покоищи Твоем...». Слава «Ты еси Бог...». И ныне «Едина Чистая...». Заупокойный тропарь «Покой Господи...» (с пятью поклонами, единожды). «Господи, помилуй» 40 раз. Слава и ныне. «Честнейшую...»(с поясным поклоном). «Именем Господним...» «За молитв...» Аминь. Молитва «Помяни Господи Боже...». «Честнейшую...» (с поясным поклоном). Слава Отцу и Сыну и Святому Духу (поясной поклон). И ныне, и присно, и во веки веком, аминь (поясной поклон). Господи, помилуй. Господи, помилуй. Господи, благослови (поясной поклон). Отпуст за усопшего. Аминь. Рабу Божию преставльшемуся (имя рек): Вечная память. Вечная память.

Вечная память. Заупокойный тропарь: «Покой Господи...» (трижды с 15 поклонами)³⁹⁸.

Jak odnotowuje Jewdokimow, jedynym przedmiotem, niebędącym odzieniem zmarłego, który pozostawał w trumnie, była poduszeczka, kładziona pod głowę nieboszczyka. Jego oczy i usta powinny być zamknięte. Ręce zmarłego umieszczano na piersi (prawa ręka spoczywała na wierzchu, nad lewą)³⁹⁹. Na piersi, w zależności od płci osoby zmarłej, kładziono ikonę Matki Boskiej (w przypadku kobiet) lub świętego Mikołaja Cudotwórcy (w przypadku mężczyzn). Lestówkę i ikonę wyjmowano z trumny przed jej zakopaniem w ziemi⁴⁰⁰ (co ciekawe, mogiłę wykopują współwyznawcy, ale nie członkowie rodziny zmarłego⁴⁰¹).

Zgodnie z wielowiekową tradycją, pogrzeb staroobrzędowca odbywa się trzeciego dnia po śmierci. Przez trzy dni i noc przed pochówkiem nieustrudzenie czytany jest Psalterz. Zazwyczaj robią to trzy lub cztery wybrane ze wspólnoty osoby, które zmieniając się, czytają modlitwy. Staroobrzędowcy sądzą, że dusza zmarłego staje się tym czystsza, im dłużej trwa nabożeństwo pogrzebowe. Przed nim, jeszcze w domu, następuje pożegnanie osoby zmarłej w progu jej domu⁴⁰². Trumna jest wynoszona na zewnątrz (stopami do przodu) i ustawiana na podwyższeniu (najczęściej na stole lub krzesłach). Zebrani żegnają zmarłego modlitwą i pokłonami.

Jewdokimow wspomina, że po pożegnaniu trumna trafia do molenny, gdzie odbywa się msza, następnie kondukt żałobny wyrusza na cmentarz. Zarówno w trakcie mszy, jak i konduktu, trumna pozostaje otwarta i zamykana jest dopiero nad grobem. Na czele konduktu zawsze niesione są dwa krzyże. Po lewej stronie drewniany, który zostanie umieszczony na grobie, zaś po prawej stronie metalowy z wizerunkiem Chrystusa, do którego żałobnicy modlą się podczas ceremonii nad mogiłą. Za krzyżami, a przed trumną niesione jest jej wieko, następnie – trumna z ciałem. Za nią idzie nastawnik wraz z wiernymi, którzy pomagają mu w czytaniu modlitw i śpiewaniu pieśni. Dopiero za nimi idą żałobnicy. Staroobrzędowcy stosują pochówki ziemne⁴⁰³. W zależności od wspólnoty, stosowana jest różna głębokość mogiły, kopanej przez

³⁹⁸ Autor nieznan, *Погребение умерших и обычаи поминовения у старообрядцев-поморцев* [w:] *Русская вера. Официальный информационный ресурс*, https://ruvera.ru/obychai_pominoveniya_u_pomorцев, data dostępu 24.01.2024.

³⁹⁹ J. Jewdokimow, *ibidem*.

⁴⁰⁰ J. Jewdokimow, *op. cit.*, s. 12.

⁴⁰¹ J. Jewdokimow, *op. cit.*, s. 10.

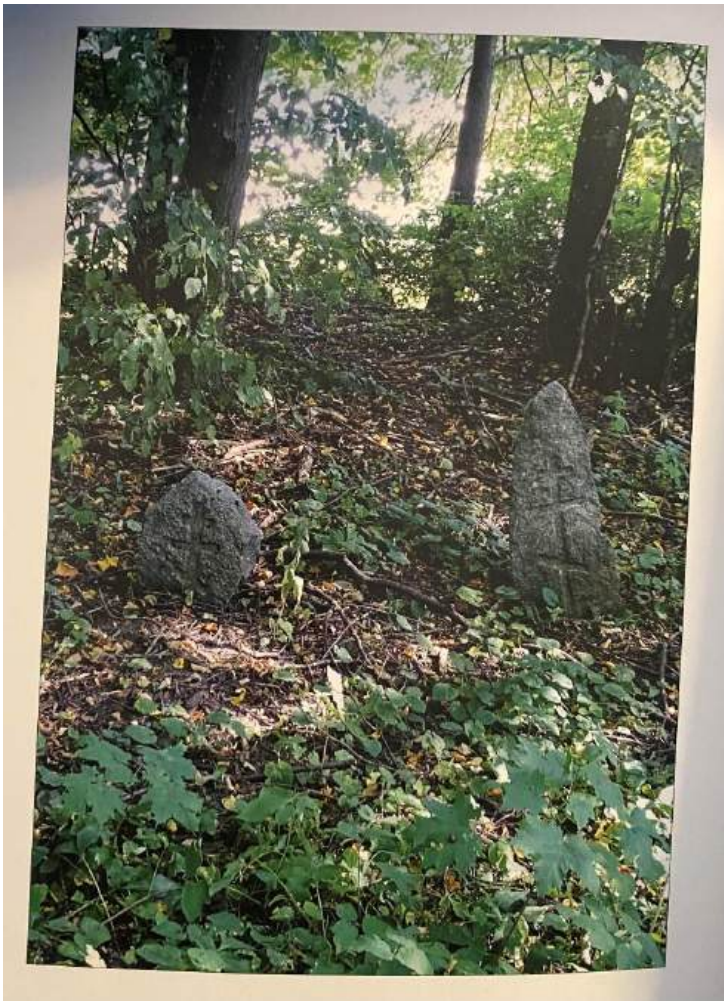
⁴⁰² J. Jewdokimow, *op. cit.*, s. 11.

⁴⁰³ *Ibidem*.

współwyznawców – niektóre z nich preferowały wykopanie tak głębokiego grobu, jak to możliwe, inne chowały swoich zmarłych na głębokości „po klatkę piersiową” tak, aby osobie zmarłej łatwiej było wydostać się z dołu w Dniu Sądu Ostatecznego. Na cmentarzu znajduje się uprzednio wykopany grób, ziemia z wykopu odłożona jest na prawą stronę. Po tej samej stronie ustawia się też trumnę. Przed złożeniem trumny w ziemi odbywa się *litija* - ostatnia służba. Nastawnik wkłada zmarłemu do ręki zapisane wersety z listu świętego Pawła, następnie on lub członkowie rodziny sprawdzają, czy zmarły ma na piersi krzyżyk oraz czy jego ręce i nogi nie są związane. Ciało przykrywane jest sawanem oraz tkaniną wierzchnią z koronki lub tiulu. Nastawnik po raz ostatni okadza kadzidłem ciało zmarłego. Z trumny wyjmowane są symbole wiary (lestowka i ikona), trumna jest zamykana i przybija się jej wieko. Podczas opuszczania trumny z ciałem do grobu jest ona zgodnie z tradycją odwrócona tak, by zmarły „patrzył” na krzyż⁴⁰⁴. Kadzidlany popiół z kadzielnicy wysypywany jest na opuszczoną trumnę. Zgodnie z obrządkiem nastawnik obydwoma rękoma trzykrotnie przysypuje trumnę ziemią, powtarzając słowa „ciało z ziemi do ziemi wraca” (Из земли взят и в землю паки пойдеш). Tę czynność powtarzają członkowie rodziny i wszyscy uczestnicy ceremonii pogrzebowej. Po zasypaniu trumny, „w nogach” zmarłego ustawiany jest drewniany krzyż⁴⁰⁵. Jak już wspomniano, ustawiano go w taki sposób, by zmarły cały czas na niego patrzył. Ziemię na powierzchni grobu usypywano na kształt kopca, na którym odbijano w ziemi kształt ośmioramiennego krzyża (służył do tego zazwyczaj drewniany krzyż nagrobny). Następnie wkopywano go w ziemię i układano przy nim kamienie (oznaczające, że w tym miejscu znajduje się miejsce pochówku i nie należy wykopywać w tym miejscu nowej mogiły), po czym przymocowywano do niego metalowy krzyż z wizerunkiem Chrystusa i zmagowano modlitwę na zakończenie ceremonii pogrzebowej. Poniższa fotografia przedstawia przykład omawianych kamieni.

⁴⁰⁴ J. Jewdokimow, op. cit., s. 12.

⁴⁰⁵ Według informatorki z drugiego pokolenia z regionu augustowskiego, krzyż ustawiany na grobie musi być lekki, ponieważ w dniu Sądu Ostatecznego, kiedy zmarli zmartwychwstaną, będą nieść ten krzyż, który stał na ich mogile. Ponadto informatorka stwierdza, iż stawianie pomników i cementowych krzyży jest zwyczajem, który staroprawosławni przejęli od Żydów. *Pogrzeb III* [w:] *Rosyjska gwara staroobrzędowców...*, s. 89.

Fotografia 31. Kamienie oznaczające dawne miejsca pochówku (Jewdokimow 2023)

Z czasem, jak opisuje Jewdokimow,

Kamienie opatrywano w rytu na nich krzyże. W taki oto sposób staroobrzędowcy zaczęli stosować nagrobki z kamienia – stele, zawsze z elementami krzyża i słowami tradycyjnej modlitwy po zmarłym. Przykładem takiej formy oznakowywania grobów i miejsc pochówku możemy zobaczyć na cmentarzu w Posejance, gm. Sejny (drugim najstarszym cmentarzu na Podlasiu); na cmentarzu w Romanówce, gm. Przerośl – gdzie zachowały się kamienie polne z pozostawionymi klinami, którymi rozłupywano płyty na stele oraz na cmentarzu w Osiniaku, gm. Ruciane Nida – gdzie można zaobserwować pozostałości surowca kamiennego z produkcji stel⁴⁰⁶.

Na jednym ze staroobrzędowych cmentarzy, znajdującym się w miejscowości Wojnowo, można odnaleźć groby ze stelami i murowanym obramowaniem, zapobiegającym osuwaniu się kopców ziemi – są one przedstawione na poniższej fotografii.

⁴⁰⁶ J. Jewdokimow, op. cit., s. 14. Zachowano pisownię oryginalną.

Fotografia 32. Mogiły staroobrzędowców (Jewdokimow 2023)

W kulturze staroobrzędowców nie występuje żałoba (starowiercy potępiają beczynność), a płacz, lament i nadmierne okazywanie smutku uważane jest za grzech. Odejście z tego świata i spotkanie z Bogiem jest postrzegane jako coś z jednej strony nieuniknionego, a z drugiej – wyczekiwanego, ponieważ życie wieczne po śmierci jest nagrodą za zgodne z zasadami wiary życie ziemskie. Staroobrzędowcy nie widzą więc powodu do przechodzenia żałoby.

Ostatnią częścią pogrzebu było tak zwane *gołoszenije*, czyli oplakiwanie zmarłego. Według słów informatorów, kobiety i mężczyźni z pokolenia drugiego, zamieszkających w regionie suwalskim, zaczynało się ono w momencie opuszczania trumny do grobu i jej zakopywania. *Gołoszenije* polegało na głośnym oplakiwaniu osoby zmarłej. Informatorzy stwierdzają, że miało ono miejsce tylko na cmentarzu, w momencie pochówku i zaraz po jego zakończeniu. Zgodnie z tradycją *gołosiły* tylko kobiety

i to na ogół pochodzące z rodziny zmarłego – nie istniał zwyczaj wynajmowania opłaconych płaczek⁴⁰⁷.

Po zakończeniu obrządku pochowania zmarłego uczestnicy uroczystości są zapraszani na поминальный обед (dosłownie „obiad zaduszny”), który można porównać do stypy. Jest to poczęstunek organizowany przez rodzinę osoby zmarłej, na który przybywa również nastawnik. Inaczej niż w przypadku stypy, obiad zaduszny powinien odbywać się w ciszy, przerywanej modlitwą. Zgodnie z tradycją dobrze jest, jeżeli obiad zaduszny jest „rybny”. W dni niepostne mogą się na niego składać wszystkie produkty oprócz mięsa, w postne – należy przestrzegać zasad postu. Zalecane jest zachowanie skromności potraw oraz ich ograniczonej ilości – obiad mający na celu uczczenie pamięci zmarłego ma się składać z trzech яств (dań). Kategorycznie zabrania się spożywania alkoholu podczas obiadu zadusznego (pisze o tym także aktywny nastawnik Mariusz Jefimow na swoim profilu na portalu Facebook⁴⁰⁸).

Tradycyjny posiłek składa się z czterech obowiązkowych składników - chleba, soli, wody, kutii (gotowanej pszenicy z miodem). Zawsze stawia się je na stole jako pierwsze. Potem paszteciki rybne lub z kapustą, naleśniki, kluski drobiowe lub zupa rybna albo zwykła zupa (zawsze bezmięsna, a w niektórych gminach również bez ziemniaków), słodkie paszteciki, kompot. Następnie gospodyni obchodzi stół, przy którym siedzą goście zgodnie z ruchem słońca, zaczynając od mentora, i rozdaje wszystkim jałmużnę (zwykle płatki zbożowe, owoce, ciasta, ręczniki, pieniądze - wszystko w jednym pakiecie). Później podawany jest kisiel («прибелочный» - na zakwasie z owsa, a nie ze skrobi ziemniaczanej)⁴⁰⁹.

Pożądane jest, aby groby chrześcijan-starobrzędowców znajdowały się oddzielnie od tak zwanych heretyckich. Grób powinien być zorientowany wzdłuż linii wschód-zachód. Trumna jest ustawiona stopami na wschód, a u stóp stawia się krzyż grobowy – dzięki temu wschodzące słońce ocienia grób na kształt krzyża. Nie należy stawiać na grobach metalowych i kamiennych krzyży i pomników według zwyczaju żydowskiego i ormiańskiego, a jedynie drewniane krzyże z gatunków drewna nie ulegających szybkiemu rozkładowi (dąb, brzoza, sosna itp.). Krzyże muszą być

⁴⁰⁷ *Przygotowanie do pogrzebu i oplakiwanie zmarłego (gołoszenije) dawniej i obecnie* [w:] Rosyjska gwara starobrzędowców..., s. 102-104.

⁴⁰⁸ M. Jefimow (2024, 21 czerwca). O wspominkach/stypach [Post na Facebooku] <https://www.facebook.com/staroprawoslawie/posts/pfbid02s3XWom7uh3WGs2DGYKDXnfZGBEJA94Y36xKQ3wWoRaS81smtwBmv51Y8W1dn8jqltps://www.facebook.com/photo/?fbid=7351608868285063&set=a.256524824460205>, data dostępu 21.06.2024.

⁴⁰⁹ *Погребение умерших и обычаи поминовения у старообрядцев-поморцев*, tłumaczenie autorki.

wykonane zgodnie ze wszystkimi zasadami Kościoła, z zachowaniem wszystkich ustalonych proporcji. Podczas instalowania krzyża należy zorientować poziome belki wzdłuż linii północ-południe. Zaleca się umieszczanie tabliczek z nazwiskiem i datami życia na odwrocie krzyża lub poniżej najniższej poprzeczki (suppedaneum). Pośrodku krzyża można umieścić małą ikonę. Zdjęcia zmarłego nie powinny być mocowane na krzyżu⁴¹⁰, co ilustruje poniższa fotografia.

Fotografia 33. Krzyż na staroobrzędowej mogile (Skrzydło 2021⁴¹¹)

Jeżeli po jakimś czasie ustawiony na mogile drewniany krzyż ulegnie zniszczeniu lub przewróci się, nie należy stawiać go ponownie, lecz spalić, a na grobie umieścić nowy krzyż⁴¹².

Godnym uczczeniem pamięci o zmarłym jest modlitwa w rocznicę śmierci zmarłego i dzień świętego patrona, troska o grób i odwiedzanie go w dni tak zwanych tygodni rodzicielskich⁴¹³. Staroobrzędowiec odwiedzający cmentarz powinien z modlitwą podejść do miejsca pochówku bliskich.

⁴¹⁰ Ibidem.

⁴¹¹ P. Skrzydło, *Ceremonia pogrzebowa u staroobrzędowców - jak wygląda?* [w:] *Ostatnia droga. Poradnik*, Odeszli.pl, 19 marca 2021, <https://odeszli.pl/poradniki/7,174692,26900511,jak-wyglada-ceremonia-pogrzebowa-u-starobrzedowcow>, data dostępu 07.05.2022.

⁴¹² *O molennie, cmentarzu i przygotowaniach do pogrzebu* [w:] *Rosyjska gwara staroobrzędowców...*, s. 100.

⁴¹³ Jest to odpowiednik katolickiego Święta Zmarłych, z tą różnicą, że odbywa się cztery razy do roku i trwa przez tydzień w zmiennych terminach. Jewdokimow podaje, że rodzicielskaja niedziela odbywa się

Jedyną przyjętą formą oddawania czci zmarłemu na cmentarzu jest modlitwa zwana „panichidą”. Dopuszcza się składanie kwiatów, lecz nie jest to konieczne. Kategorycznie zabrania się palenia zniczy na grobach i cmentarzach staroobrzędowców. Wynika to z faktu, że w kulturze Staroobrzędowców dopuszcza się palenie świec wyłącznie z naturalnego wosku. Staroobrzędowcy podczas odwiedzania zmarłych na cmentarzu zmagają w krótką modlitwę zwaną „pominaniem”. W molennie podczas nabożeństw za zmarłych zapalane są świece. Podczas Świąt Wielkanocy, gdy staroobrzędowcy odwiedzają groby zmarłych pozostawiają im malowane jajka jako symbol Zmartwychwstania. Za niepożądane zachowanie na cmentarzu staroobrzędowców uważa się: palenie tytoniu, spożywanie alkoholu i posiłków, wprowadzanie zwierząt, poruszanie się po cmentarzach w krótkich spodenkach lub z odkrytymi ramionami, przebywanie kobiet bez zakrytych włosów (chustką lub szalem)⁴¹⁴.

W okresie Wielkanocy staroprawosławni mają zwyczaj zostawiania na znak Zmartwychwstania malowanych jajek na grobach swoich bliskich⁴¹⁵.

Tradycyjna modlitwa za zmarłych: За молитв Святых Отец... Тропарь, глас 2. Помяни, Господи, яко Благ рабы Своя, и елико в житии сем согрешиша, прости. Никто же бо без греха, токмо Ты могии преставленным дати покой. Тропарь, глас 8. Иже глубинами мудрости, Человеколюбне, вся строя, и еже на пользу всем подавая, единае Содетелю, покой, Господи, душа усопших раб Своих, на Тя бо упование возложиша, Творца и Зиждителя и Бога нашего. Слава Отцу и Сыну и Святому Духу. Кондак, глас 8. Со святыми покой, Христе, душа раб Своих, идеже несть Болести, ни печали, ни воздыхания, но жизнь вечная. (Кадят кутию или могилы). И ныне и присно и вовеки веком. Аминь. Богородичен. Тебе град и пристанище имамы, и молитвенницу благоприятну, к рождшемуся из Тебе Богу, Богородице безвестная верным спасение. Ектения: Господи, помилуй (40 раз). Слава и ныне. «Честнейшую...» (поясной поклон). Слава Отцу и Сыну и Святому Духу (поясной поклон). И ныне, и присно, и во веки веком, аминь (поясной поклон). Господи, помилуй. Господи, помилуй. Господи, благослови (поясной поклон). Отпуст за усопшего. Аминь. Рабом Божиим преставльшимся (имя рек), о них же и помяновение творим. Вечная память. Вечная память. Вечная

przed rozpoczęciem Wielkiego Postu, w Wielkim Tygodniu, przed rozpoczęciem postu przed świętem Piotra i Pawła oraz w pierwszym tygodniu listopada (j. Jewdokimow, op. cit., s. 13),

⁴¹⁴ *Pogrzeb [w:] O nas, Staroobrzędowcy w Polsce.*

⁴¹⁵ J. Jewdokimow, op. cit., s. 13.

память. В это время совершается каждение. Заупокойный тропарь: «Покой Господи...» (трижды с 15 поклонами). Исходные поклоны⁴¹⁶.

Ważniejsza od żałoby jest pamięć o osobie zmarłej i modlitwa za nią. Tradycyjnie modlitwy odbywają się trzeciego, dziewiątego i czterdziestego dnia po śmierci oraz w każdą jej rocznicę⁴¹⁷. Msze za zmarłych odprawia się cztery razy do roku, a rodzina zmarłego przygotowuje kutię z pszenicy i miodu, której trzy łyżki każdy z uczestników nabożeństwa spożywa pod koniec mszy.

Starowiercy otaczają wciąż ciało zmarłego nawet po pogrzebie, dlatego też stanowczo sprzeciwiają się kremacji oraz ekshumacji, które uważają za zniewagę i zbezczeszczenie szczątków. Ciało raz pogrzebane powinno według nich pozostać tam aż do Dnia Sądu Ostatecznego⁴¹⁸.

Opisane w niniejszym rozdziale tradycje religijne i kulturowe staroobrzędowców są punktem odniesienia do współczesnych zmian w tej społeczności, które zostaną scharakteryzowane na podstawie wypowiedzi samych starowierców i współczesnej literatury w kolejnym, trzecim rozdziale pracy.

⁴¹⁶Autor nieznany, *Погребение умерших и обычаи поминовения у старообрядцев-поморцев*, https://ruvera.ru/obychai_pominoveniya_u_pomorcev, data dostępu 13.10.2022.

⁴¹⁷ J. Jewdokimow, op. cit., s. 13

⁴¹⁸ J. Jewdokimow, op. cit., s. 10.

Rozdział III.

Zmiany w tradycji religijnej, kulturowej i społecznej w mniejszości staroobrzędowców⁴¹⁹

W niniejszym rozdziale opisane zostaną zmiany zachodzące w dwudziestym pierwszym wieku w polskiej społeczności starowierców. Dane zawarte w tym rozdziale zostały opracowane na podstawie nagrań rozmów ze staroobrzędowcami oraz współczesnych publikacji naukowych i popularnonaukowych, a także stron internetowych i profili w mediach społecznościowych, dlatego też otwiera go charakterystyka wykorzystanych nagrań. Kolejny podrozdział opisuje opozycję pojęć odnoszących się do czasu w percepcji staroobrzędowców. Trzeci z podrozdziałów traktuje o dychotomii zjawisk „tradycji” i „zmiany” wśród starowierców. Czwarty podrozdział to opis i analiza zmian w społeczności staroprawosławnych, zarówno tych, które są kontynuacją procesów zapoczątkowanych jeszcze w poprzednim stuleciu, jak i tych, które pojawiły się w XXI wieku. Piąty podrozdział stanowi uzupełnienie wcześniejszych informacji o te, które nie pojawiły się w rozmowach ze starowiercami.

⁴¹⁹ Temat zachowywania tradycji wobec zmian we wspólnocie staroobrzędowców był poruszany przez autorkę pracy w następujących artykułach: *Вера и религия как консолидирующий элемент в среде старообрядцев за пределами России* [w:] *Государство, Общество и Церковь: российская нация и национальное единство материалы науч.-практ. конф. с международным участием*, г. Новосибирск, 29-30 Октября 2019г.: в 2 ч. Ч.1/ под науч. ред. Л.В. Савинова.–Новосибирск : Изд-во СибАГС, 2019, с. 81-83, ISBN 978-5-8036-0963-6 (ч. 1); *Faithful to tradition – Old Believers' minority in Poland (Верни на традицията – староверското малцинство в Полша)*, [w:] *Хармония в различията. Сборник с доклади*, ред. Жоржета Назърска, Светла Шапкалова, Академично издателство За буквите – О писменехъ, София 2020, с. 389 – 395, ISSN 2367-7899; *By być sobą – staroobrzędowcy w Polsce – rozważania w kontekście bezpieczeństwa kulturowego* [w:] *Interdyscyplinarny wymiar bezpieczeństwa. Szanse, wyzwania, zagrożenia – stan obecny i perspektywy*, tom 2, redakcja naukowa Kazimierz Kraj, Izabela Nowaczyk, Marek Laskowski, Waldemar Zakrzewski, Akademia im. Jakuba z Paradyża, Gorzów Wielkopolski 2022, s. 81-90.

3.1. Charakterystyka materiału badawczego

Materiał badawczy dysertacji, pochodzący z okresu od początku wieku do roku 2023, można podzielić na kilka grup. Pierwsza z nich to źródła drukowane, druga – źródła elektroniczne, do których zaliczyć należy strony internetowe, wpisy na portalach społecznościowych i elektroniczne wersje publikacji, zaś trzecią stanowią nagrania wypowiedzi starowierców, które zostaną opisane w dalszej części podrozdziału.

Nagrania wykorzystane w dysertacji zostały zarejestrowane w 2004 roku przez pracowników i studentów Katedry Języków Słowiańskich Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu podczas prowadzonych w latach 1999-2016 ekspedycji badawczych w regionie suwalsko-augustowskim, których celem było utrwalenie gwary staroobrzędowców. Badania zostały zapoczątkowane przez profesora Stefana Grzybowskiego, kontynuuje je profesor Michał Głuszkowski. Nagrania były pozyskiwane za zgodą osób nagrywanych - informatorów w trakcie rozmowy. Tutaj należy scharakteryzować metody badawcze: rozmowę naturalną, wywiad swobodny, wywiad narracyjny i wywiad pogłębiony.

Rozmowa naturalna, znana również jako obserwacja uczestnicząca, to metoda badawcza, w której badacz stara się zintegrować z badaną grupą, aby obserwować jej zachowania, wartości, normy i interakcje. W tym celu badacz uczestniczy w codziennych sytuacjach życiowych badanej społeczności, zachowując przy tym neutralność i dystans obserwatora. Rozmowa naturalna pozwala na pogłębione zrozumienie kontekstu społecznego i kulturowego, w którym zachodzą badane zjawiska, oraz na identyfikację subtelnych niuansów interakcji międzyludzkich. Zalety rozmowy naturalnej obejmują możliwość uzyskania autentycznych reakcji i zachowań respondentów, głębsze zrozumienie badanego zjawiska poprzez bezpośrednie zaangażowanie się badacza oraz zdolność do obserwacji zjawisk w ich naturalnym środowisku. Jednakże, rozmowa naturalna może być czasochłonna i wymagać zaufania respondentów, a także prowadzić do trudności w zachowaniu obiektywizmu, ponieważ badacz staje się częścią badanej grupy.

Wywiad swobodny to metoda badawcza, w której badacz prowadzi otwartą, swobodną rozmowę z respondentem na temat określonego zagadnienia. W przeciwieństwie do klasycznego wywiadu strukturalnego, wywiad swobodny nie

narzuca ściśle określonych pytań ani struktury, co pozwala respondentowi na swobodne wyrażanie myśli, emocji i doświadczeń. Badacz może zadawać luźne pytania, dając respondentowi dużą swobodę w wyrażaniu swoich opinii i doświadczeń. Zalety wywiadu swobodnego obejmują możliwość uzyskania autentycznych i szczerych odpowiedzi od respondentów, otwartość na odkrywanie nowych tematów i perspektyw, oraz zdolność do identyfikacji istotnych kwestii poprzez naturalną rozmowę. Jednak brak struktury może prowadzić do trudności w analizie danych, a także do ryzyka, że respondent skupi się na jednym aspekcie tematu, pomijając inne istotne kwestie.

Wywiad narracyjny to metoda badawcza, w której badacz stara się pozyskać narrację lub opowieść od respondentów na temat ich życia, doświadczeń lub konkretnych wydarzeń. Badacz zachęca respondentów do opowiedzenia swojej historii w sposób spójny i chronologiczny, aby uzyskać pełniejsze zrozumienie ich życiowych trajektorii, wartości i wyborów. Wywiad narracyjny może dotyczyć zarówno konkretnych wydarzeń, jak i ogólnych aspektów życia respondentów. Zalety wywiadu narracyjnego obejmują możliwość uzyskania głębokiego zrozumienia życiowych historii i doświadczeń respondentów, oraz zdolność do identyfikacji wzorców, motywacji i znaczeń w ich życiowych narracjach. Jednak proces zbierania danych może być czasochłonny i wymagać umiejętności interpretacji, a także istnieje ryzyko, że respondent może wprowadzić subiektywne interpretacje lub pominąć istotne szczegóły swojej historii.

Wywiad pogłębiony to technika badawcza polegająca na przeprowadzeniu szczegółowej, skoncentrowanej rozmowy na temat określonego zagadnienia lub problemu. Badacz zadaje szeroki zakres pytań, starając się zgłębić wiedzę, opinie i doświadczenia respondentów w wybranym obszarze. Wywiad pogłębiony może dotyczyć różnorodnych tematów, takich jak wartości, przekonania, doświadczenia życiowe lub opinie na temat konkretnych zjawisk społecznych. Zalety wywiadu pogłębionego obejmują możliwość uzyskania szczegółowych i bogatych danych na temat badanego zagadnienia, zdolność do zgłębienia istotnych kwestii i odkrycia ukrytych aspektów problemu, oraz sprzyjanie dialogowi i wymianie poglądów między badaczem a respondentem. Jednakże, proces przeprowadzania wywiadu pogłębionego może być wymagający zarówno dla badacza, jak i respondentów, a także analiza danych może być czasochłonna i wymagać zaawansowanych umiejętności interpretacyjnych⁴²⁰.

⁴²⁰ Opis metod badawczych na podstawie publikacji: N. K. Denzin, Y. S. Lincoln, *The Sage handbook of qualitative research*, [brak miejsca wydania] 2018; A. Fontana, J. H. Frey, *The interview: From structured questions to negotiated text* [w:] *Handbook of qualitative research*, [brak miejsca wydania]

Zdaniem autorki pracy, użyte przy nagrywaniu wypowiedzi staroobrzędowców to połączenie kilku metod: rozmowy naturalnej, ponieważ nagrania powstawały w codziennych sytuacjach, wywiadu swobodnego, gdyż badacze zadają pytania luźno związane z tematem wypowiedzi informatora, by zachęcić go do kontynuowania opowieści, wywiadu narracyjnego, gdyż celem naukowców jest uzyskanie dłuższej wypowiedzi, mogącej dotyczyć zarówno jednego wydarzenia z pamięci osoby badanej, jak i całej, ogólnej historii jej życia. W niektórych przypadkach osoby przeprowadzające rozmowy wykorzystują wywiad pogłębiony – ma to miejsce wtedy, gdy badacz chce uzyskać bardziej szczegółowe informacje na temat jakiegoś zdarzenia lub zjawiska, zadając różnorakie, odnoszące się tylko do niego pytania i tak prowadząc rozmowę, by badany nie zbacział z tematu głównego.

Należy również wspomnieć o często występującym zjawisku dotyczącym pamięci, a mianowicie o tym, iż to samo wydarzenie jest pamiętane inaczej przez różne osoby czy też całe wspólnoty⁴²¹. W związku z tym w badanym materiale mogą pojawiać się rozbieżności, niekonsekwencje, a nawet całkowicie odmienne wizje tego samego wydarzenia, przedstawione przez różnych informatorów, co nie dyskwalifikuje zebranego materiału badawczego, lecz przeciwnie, wzbogaca go.

3.2. Kontrast między przeszłością a teraźniejszością w wypowiedziach starowierców

Zanim zostaną omówione konkretne procesy, zachodzące w społeczności staroprawosławnych, należy podkreślić fakt częstego występowania w ich wypowiedziach antonimów, odnoszących się do przeszłości i teraźniejszości, a więc kategorii temporalnych. W tym miejscu warto przeanalizować oba pojęcia oraz ich kontrastowe zestawienie pod względem przypisywanych im subiektywnie wartości.

2000, s. 645-672; M. Q. Patton, *Qualitative research & evaluation methods: Integrating theory and practice*, [brak miejsca wydania] 2014; H. J. Rubin, I. S. Rubin, *Qualitative interviewing: The art of hearing data*, [brak miejsca wydania] 2012; J. P. Spradley, *Participant observation*, [brak miejsca wydania] 2016.

⁴²¹ P. Forecki, *Konflikt pamięci*, <https://cbh.pan.pl/pl/konflikt-pami%c4%99ci>, data dostępu 14.08.2024.

Badania nad pojęciami przeszłości i teraźniejszości od dawna stanowią istotną dziedzinę w naukach społecznych i humanistycznych⁴²². W kontekście społeczności staroobrzędowców w Polsce, zrozumienie tych kategorii nabiera szczególnego znaczenia, ponieważ społeczność ta łączy w sobie tradycję z nowoczesnością, a przeszłość odgrywa istotną rolę w kształtowaniu teraźniejszości. Przeszłość może być rozumiana jako zbiór wydarzeń, doświadczeń i tradycji, które miały miejsce przed obecnym momentem czasowym⁴²³. Jest to czas, który już minął, ale pozostawił ślady w kulturze, tradycji i pamięci zbiorowej społeczności. Socjolog Piotr Kwiatkowski i Andrzej Szpociński w swoim artykule analizują fenomen przeszłości między innymi z punktu widzenia pamięci zbiorowej. Zgodnie z ich ustaleniami, pamięć zbiorowa pozwala na identyfikację istotnych dla danej zbiorowości wydarzeń z przeszłości i oddzielenie ich od tego, co ulega zapomnieniu. Wydarzenia postrzegane jako istotne mają znaczenie dla teraźniejszego bytu wspólnoty i mogą stanowić dla niej wzorzec, punkt odniesienia. Nie inaczej jest w społeczności polskich staroobrzędowców. Badacze słusznie zauważają, iż kryteria selekcji wydarzeń znaczących w pamięci zbiorowej tworzone są przez samą wspólnotę, która w ten sposób ogranicza zakres przestrzenny i czasowy do działań przodków, od których pochodzą dzisiejsze pokolenia, co pozwala im na samoidentyfikację etniczną, religijną, kulturową, narodowościową i stanowi o ciągłości trwania danej grupy. Jak czytamy w artykule, metody organizowania dziejów przodków to

porządkowanie chronologiczne i segmentacja, dzielenie przeszłości na mniejsze fragmenty dające się układać według następstwa czasowego, np. „okres przedwojenny”, „w czasie wojny”, „za komuny”; identyfikowanie odrębnych nurtów tradycji poprzez grupowanie faktów z przeszłości w zespoły wyodrębniane ze względu na podobieństwo treściowe; konstytuowanie tradycji, czyli tworzenie odwołujących się do przeszłości, podobnych treściowo struktur symbolicznych oraz wzorów zachowania, myślenia i reagowania, prowadzi do abstrahowania od chronologicznego następstwa; charakterystyczne dla tradycji myślenie o przeszłości według pokrewieństwa wartości przypomina proces kreowania mitu (Szacka 2006: 92–95); organizowanie przeszłości w przestrzeni fizycznej znajdującej się we władaniu grupy społecznej w drodze ustalania nazw miejscowości, dzielnic, miejsc i ulic, a także umieszczania w przestrzeni publicznej pomników, tablic pamiątkowych oraz innych obiektów symbolicznych o znaczeniach odwołujących się do przeszłości; wprowadzanie treści związanych z przeszłością do temporalnego rytmu

⁴²² Badaniami nad pojęciami czasu, przeszłości, teraźniejszości, przyszłości i historii zajmowali się między innymi Jacques Derrida, Hans-Georg Gadamer, Martin Heidegger, Edmund Husserl, Stefan Czarnowski, David Lowenthal, Paul Ricœur i wielu innych filozofów, historyków, socjologów, filologów, teologów i pisarzy już od zarania dziejów do współczesności.

⁴²³ P. Kwiatkowski, A. Szpociński, *Przeszłość*, <https://cbh.pan.pl/pl/przesz%c5%82o%c5%9b%c4%87>, data dostępu 10.04.2024.

życia teraźniejszego poprzez tworzenie kalendarza świąt i rocznic, który funkcjonuje na różnych poziomach życia zbiorowego, ponieważ: jest zobiektywizowany i powszechnie znany członkom zbiorowości, porządkuje i stabilizuje życie zbiorowości, określa rytm i powtarzalność czynności, nadaje określonym odcinkom czasu (np. dniom, tygodniom, miesiącom) wartość symboliczną, odróżniając je od czasu zwykłego, wiąże czas świąteczny z ustalonymi praktykami upamiętniającymi oraz sformalizowanymi działaniami wyrażającymi zbiorową tożsamość, takimi jak wywieszanie flag, parady czy oficjalne ceremonie, włącza zwykłych członków zbiorowości w obręb pamięci oficjalnej generowanej i kontrolowanej przez instytucje publiczne, integruje różne porządki wartości, łączy w całość idee narodowe i ponadnarodowe, treści świeckie oraz religijne, dzięki czemu „narodowy kalendarz zawiera dziwną mieszaninę narodowych i religijnych składników” (Zerubavel 2003: 331). Przeszłość w ramach pamięci zbiorowej spełnia warunek funkcjonalności, przydatna jest w teraźniejszym życiu jednostek i całej zbiorowości⁴²⁴.

Starowiercy, mimo bycia w Polsce grupą mniejszościową, stosują większość z tych strategii. W ich wypowiedziach bardzo często można odnaleźć podział czasu na mniejsze jednostki, odnoszące się do znanych wszystkim wydarzeń, takich jak wymienione „za komuny”, „po wojnie”, z czym wiąże się też kategoryzacja wspomnień pod względem podobieństwa treściowego. Bardzo ważne miejsce w życiu członków starszych pokoleń zajmuje tradycja, która w drodze przekazu (częściej ustnego) urasta do rangi mitu, podobnie jak najważniejsze postaci, które przyczyniły się do wyodrębnienia się w łonie Cerkwi Prawosławnej mniejszości starowierców – protopop Awwakum, patriarcha Nikon, bojarynia Morozowa i inni. Staroprawosławni, będąc mniejszością, nie mieli decydującego wpływu na nazwy miejscowości i ulic, jednak lokalne społeczności, a co za tym idzie władze nierzadko decydowały się na nazywanie osad, w których mieszkali starowiercy w sposób, który odnosił się do ich pochodzenia – dowodzą tego takie nazwy jak Buda Ruska, Pijawne Ruskie czy Ruska Wieś⁴²⁵. Staroobrzędowcy wprowadzali i wprowadzają do przestrzeni publicznej obiekty symboliczne, takie jak molenny, cmentarze czy tablice pamiątkowe, które odnoszą się do przeszłości wspólnoty – ciągłości kultu religijnego, upamiętnienia zmarłych czy ważnych wydarzeń historycznych. Starowiercy utworzyli swój kalendarz świąt i postów, którego przestrzegają członkowie wspólnoty współcześnie, a który spełnia wszystkie warunki wymienione przez badaczy. Przeszłość jest wszechobecna w teraźniejszości staroobrzędowców i niewątpliwie poprzez swój związek z religią jest przydatna dla

⁴²⁴ Ibidem.

⁴²⁵ Przykłady nazw miejscowości pochodzą ze spisu wszystkich nazw miejscowości w Polsce, opublikowanego przez resort administracji i cyfryzacji w 2012 roku, dostępnego pod adresem https://static.presspublica.pl/red/rp/pdf/prawo/Miejscowo%C5%9Bci_2012.pdf, data dostępu 11.04.2024.

członków tej mniejszości. Z pamięcią zbiorową wiąże się tak zwana postpamięć – pojęcie stworzone przez Marianne Hirsch. Według niej jest to pamięć wydarzeń (często traumatycznych), które miały miejsce na długo przed narodzeniem danej osoby i zostały jej wpojęne przez opowieści na ten temat⁴²⁶. Mirosław M. Sadowski dodaje, że „postpamięć, w przeciwieństwie do zwykłej pamięci, nie przechodzi w zapomnienie wraz ze śmiercią danej osoby, lecz kontynuuje swój żywot, a nierzadko eksploduje dopiero po odejściu niektórych ludzi”⁴²⁷. To zjawisko można zaobserwować również w społeczności starowierców. Nawet dzieci mają świadomość wydarzeń historycznych, mających miejsce w odległej przeszłości, które doprowadziły do powstania ich grupy, a także prześladowań, tortur i egzekucji, które dotknęły ich dalekich przodków. Jest to doskonały przykład postpamięci w pamięci zbiorowej.

Z drugiej strony, teraźniejszość odnosi się do aktualnego momentu czasowego, do doświadczeń i wydarzeń, które mają miejsce obecnie. Teraźniejszość skupia się raczej na odczuciach niż na świadomości bytu w danej chwili. Filozof Adam Lipszyc stwierdza, opisując różne podejścia badaczy do fenomenu teraźniejszości:

Obierając za punkt wyjścia hermeneutyczny wymiar myśli Heideggera, Hans-Georg Gadamer (1900–2002) wypracował model poznania historycznego skorelowany ze specyficznym ujęciem teraźniejszości (Gadamer 2004 [1975]: 367–421). Przecistawiając się oświeceniowej krytyce przesądu i tradycji, proponował uznać za nieunikniony, a zarazem pożądaný fakt, że każda teraźniejszość określana jest przez tradycję i pewien zestaw przed-sądów. Owe przed-sądy kształtują nasze przed-rozumienie dawnego tekstu, od którego pozostajemy częściowo wyobcowani. Uruchamiając proces rozumienia, doprowadzamy do stopienia horyzontu historycznego otaczającego interpretowany tekst oraz horyzontu teraźniejszości. Tym samym ten ostatni ulega wzbogaceniu, a tradycja – aktualizacji i kontynuacji w tym, co teraźniejsze. [...] Wywrotowy charakter ma też koncepcja Waltera Benjamina (1892–1940). Tak jak Bergson, odrzucał on w badaniu dziejów zarówno mechanistyczną wizję czasu „jednorodnego i pustego”, jak i wspierający się na nim historyzm. Inaczej jednak niż Bergson, nie proponował idei czasu jako przepływu, lecz koncepcję wyższej nieciągłości dziejów (Benjamin 2012: 311–323). Zasadnicze znaczenie ma dla niej wizja teraźniejszości jako dramatycznego momentu „teraz poznawalności”, które historyk wprowadza w „konstelację” z momentem minionym, wyrwanym z historycznego kontinuum (Benjamin 2005 [1982]: 502–538). Prawdziwe poznanie przeszłości wymaga rozerwania

⁴²⁶ M. Hirsch, *Family Frames: Photography, Narrative and Postmemory*, Cambridge 1997, s. 22 [w:] M.M. Sadowski, *Pamięć w aspekcie psychologicznym, kulturowym i literackim*, „Acta Erasmiana” 7, Wrocław 2014, s. 300.

⁴²⁷ Ibidem.

narracji historycznej, tak by można było ukazać krzywdę i niespełnione nadzieje dawnych pokoleń, które czytelne stają się dopiero Teraz⁴²⁸.

Staroprawosławni, przez wieki stojący na straży swych tradycji, częściowo wpisują się we wspomniane, odmienne podejścia. Ich terażniejszość jest określana przez tradycję i stosunek do niej – jej przyjęcie bądź odrzucenie i całkowita lub częściowa kontynuacja bądź całkowite jej zarzucenie. To właśnie wspomniane przez badacza przed-sądy odnoszące się do tradycji kształtują jej rozumienie i stosunek do niej. W ten sposób terażniejszość jest wzbogacana o dziedzictwo tradycji, które jest aktualizowane z punktu „teraz poznawalności”, interpretowane z nowej perspektywy i ma szansę na przetrwanie.

Stosunek staroobrzędowców do przeszłości może być opisany określeniem „dawność w terażniejszości”, ukutym przez Stefana Czarneckiego, przedstawiciela socjologii historycznej, w książce *Kultura* z 1938 roku. Autor porusza w niej temat relacji między przeszłością a terażniejszością. Co ciekawe, zamiast „przeszłość”, używa pojęcia „dawność”. Jak pisze Elżbieta Tarkowska, termin ten podkreśla subiektywność, zależności między grupami, ludźmi lub pojęciami. Czarnecki był pionierem badań nad pamięcią zbiorową i społeczną, czyli tym, „co przetrwało z przeszłości w postaci wyobrażeń, wspomnień, przeżyć i emocji (zob. Tarkowska 2013). Ten kierunek rozważań podjęły współcześnie studia nad pamięcią, różnie definiując to, co pozostało z przeszłości – idee, wartości, symbole, elementy szeroko rozumianej kultury”⁴²⁹. Przedmiotem badań socjologa były sposoby, w jakie historyczne elementy kultury przekształcają się i odzwierciedlają w obecnym kontekście, włączając w to stałą interakcję, w tym napięcia i swoistą rywalizację między przeszłością a terażniejszością. Pojęcie to może być również pojmowane jako ogólne granice, obejmujące wszelkiego rodzaju refleksje i badania dotyczące występowania w terażniejszości tego, co uznawane jest za „stare”. Tarkowska zauważa:

Sprawą kluczową dla problemu „dawności w terażniejszości”, oprócz charakterystyki dawności, są relacje między tym, co pochodzi z przeszłości, a cechami i wymogami terażniejszości. Tej kwestii Czarnowski poświęcił wiele uwagi, pokazując, że stosunek do „dawności” zmienia się nieustannie wraz z przemianami terażniejszości, że to, co bierze się z przeszłości, co jest wartością dla „ludzi terażniejszych”, pozostaje w ścisłej zależności od terażniejszości (Czarnowski 1956a: 110 i nast.). Dla postaw wobec przeszłości

⁴²⁸ A. Lipszyc, *Terażniejszość*, <https://cbh.pan.pl/pl/tera%5%baniejszo%5%9b%4%87>, data dostępu 11.04.2024.

⁴²⁹ E. Tarkowska, „*Dawność w terażniejszości*”, <https://cbh.pan.pl/pl/%e2%80%9edawno%5%9b%4%87-w-tera%5%baniejszo%5%9bci%e2%80%9d>, data dostępu 11.04.2024.

decydująca jest teraźniejszość i aktualne potrzeby. Ta znana jako Halbwachsowska idea znajduje wyraz i potwierdzenie w wielu teoriach i badaniach empirycznych pokazujących funkcjonalne zależności między pamięcią zbiorową a wymogami i potrzebami teraźniejszości. W skrajnej postaci tendencja ta przejawia się w postrzeganiu przeszłości jako magazynu czy rezerwuaru, z którego czerpie się zależnie od potrzeb. Ciekawa jest kwestia „dawności w teraźniejszości” manifestującej się współcześnie, w ramach kultury, w której dostrzega się procesy uwspółcześniania przeszłości i przyszłości, prowadzące do rozszerzonej teraźniejszości, uprawniające do nazwania tej kultury kulturą teraźniejszości (Tarkowska 2010)⁴³⁰.

Obiekt niniejszej dysertacji, czyli społeczność starowierców w Polsce w swoim codziennym życiu stara się zachować równowagę między przeszłością a teraźniejszością, usiłując dopasować się do jej wymogów w sposób, który pozwoli młodszemu pokoleniu na zachowanie samoświadomości religijnej, kulturowej i etnicznej. Analiza różnic między pojęciami przeszłości a teraźniejszości w kontekście społeczności staroprawosławnych w Polsce ukazuje bogactwo i złożoność ich życia społecznego i kulturowego. Przeszłość stanowi fundament tradycji i tożsamości, które przekazywane są z pokolenia na pokolenie, ale równocześnie społeczność adaptuje się do zmieniających się warunków społecznych, ekonomicznych i kulturowych. Teraźniejszość stwarza nowe wyzwania i możliwości, które społeczność staroobrzędowców aktywnie kształtuje, zachowując jednocześnie swoją tożsamość i wartości. Badanie tych różnic może przynieść głębsze zrozumienie dynamiki społeczności starowierców oraz ich miejsca we współczesnym społeczeństwie polskim, a także ułatwić zauważenie zmian zachodzących w obrębie wspólnoty, które są tematem kolejnego podrozdziału pracy. Zanim jednak zostaną one przeanalizowane, należy pochylić się nad dwoma kolejnymi pojęciami, które odnoszą się do prezentowanej w tytule tej części pracy opozycji. Rzeczne pojęcia to pamiętanie i nostalgia.

Zuzanna Dziuban definiuje pamiętanie zarówno jako rekonstruktywny proces poznawczy, jak i praktykę społeczno-kulturową. Według niej, pamiętanie pełniące rolę procesu poznawczego jest równocześnie sposobem autokreacji

w ramach którego wspomnienia przyjmują postać rekonstrukcji przeszłych doświadczeń strukturyzowanych przez nieustannie rozwijane schematy, będące odzwierciedleniem przyjmowanych przez jednostkę autodefinicji i „teorii siebie”. Ujęcie to bazuje na założeniu o narracyjnym ustanawianiu tożsamości oraz przekonaniu, że narracja jest nie

⁴³⁰ Ibidem.

tylko narzędziem porządkowania doświadczeń, lecz także jedynym sposobem, na jaki są nam one dane: kognitywnie strukturyzującą zasadą organizacyjną⁴³¹.

Wspomniany aspekt pielęgnowania pamięci przez staroprawosławnych może być jednym z powodów, dla których są oni tak silnie związani ze swoją odrębną tożsamością – bycie staroobrzędowcem to dla nich element identyfikujący, fragment indywidualności, dzięki któremu czują, że są niepowtarzalną i samodzielnią jednostką, która znajduje się w wielokulturowej i wieloetnicznej mozaice mieszkańców Polski. Dziuban pisze także o pamiętaniu z perspektywy społeczno-kulturowej.

Socjologiczne teorie społecznego pamiętania (Misztal 2003) utożsamiają je z zestawem zorganizowanych i ugruntowanych instytucjonalnie praktyk, które zapewniają trwanie społecznego porządku legitymizowanego przez konstrukcje pamięci zbiorowej (narodowej). Pamiętanie wiąże się tu zarówno z partycypacją w zinstytucjonalizowanych formach upamiętniania przeszłości (edukacja szkolna, rytuały, uroczystości rocznicowe, ceremonie), dostosowanym do społecznych reguł obchodzeniem się z artefaktami kulturowymi (praktyki materialne, rzecz), jak i z opartymi na mechanizmach powtórzenia praktykami cielesnymi i przestrzennymi (Connerton 2012). W tym ujęciu pamiętanie rozumiane jest jako wyraz solidarności z grupą, dowód internalizacji treści ponadjednostkowych konstrukcji pamięci⁴³².

Duża część czynności wykonywanych przez starowierców w życiu codziennym, jak i podczas szczególnych uroczystości jest przykładem przynależności do wyżej wymienionych kategorii. To zarówno rytuały związane z kultem religijnym, jak i zwyczajowymi praktykami. Można wśród nich wymienić zachowanie w molenniu, kult ikon, szacunek wobec świętych ksiąg, upamiętnianie męczenników, jak i zasady spożywania posiłków z innowiercami czy ceremoniał bani. Kulturowanie tych czynności to podtrzymywanie porządku zaprowadzonego przez przodków, zachowanie ciągłości tradycji i jednoczenie ze współwyznawcami.

Nieodłącznym elementem pamięci jest nostalgia, czyli uczucie wywołane przez wspomnienie wydarzenia lub rzeczy z przeszłości. Maria Lewicka, Monika Prusik i Marek Zaleski stwierdzają, iż nostalgia nie ma charakteru wyłącznie pozytywnego – emocje spowodowane powrotem do przeszłości mogą być ambiwalentne lub negatywne, jeżeli wspomniane wydarzenie jest przykre lub traumatyczne. Badacze zauważają, że „nostalgiczny powrót w myślach do pozytywnej przeszłości pełni trzy funkcje: 1) umacnia tożsamość jednostki; 2) nadaje życiu człowieka sens; 3) umacnia więzi

⁴³¹ Z. Dziuban, *Pamiętanie*, <https://cbh.pan.pl/pl/pami%c4%99tanie>, data dostępu 29.04.2024.

⁴³² Ibidem.

społeczne”⁴³³. Dlatego we wspomnieniach starowierców przeszłość jest bardzo często opisywana lepiej niż teraźniejszość. Powracanie do minionych wydarzeń daje im szansę poczucia się częścią grupy, której niektórzy członkowie już nie żyją. Osoba poddająca się nostalgii, wspominająca cofa się do czasów, do których nie może wrócić. Chodzi więc o ponowne przeżycie emocji z przeszłości.

Nostalgikowi chodzi nie tyle o utraconą przeszłość, ile o własne na jej temat wyobrażenia i uczucia z nimi związane. Dziś u genezy zjawiska leży kult teraźniejszości i narcystyczna kultura „samozainteresowania”. To one powodują eksplozję nostalgii w kulturze masowej – liczy się tylko teraźniejszość, a tymczasem nostalgia jest symptomem nieprzystosowania. Nostalgia jest rewersem idei postępu, a boom myślenia lokującego ideał w przeszłości to następstwo porażki optymistycznej wiary w impuls modernizacji i wynik niezrealizowanych aspiracji nowoczesności (stąd kariera nostalgii w państwach byłego bloku komunistycznego na skutek wygórowanych nadziei na szybką i udaną transformację po roku 1989 [Boym 2001]). Nostalgia jest także efektem znaczącej obecności traumatycznej postpamięci i lęku społeczeństw postkapitalistycznych związanego z niepewnością przyszłości⁴³⁴.

Nostalgia pełni więc w społeczności staroprawosławnych te same funkcje, co wśród Polaków. Jest szansą na ponowne doświadczenie emocji, odczuwanych w przeszłości, na powrót do szczęśliwych lub przykrych momentów, na poczucie się „jednym z”, członkiem pewnej grupy oraz przypomnienie sobie o bliskich osobach, które odeszły.

Opisane zjawiska, związane z fenomenem pamięci, są bardzo ważne z perspektywy badacza zajmującego się staroobrzędowcami i ich dziedzictwem, stanowią bowiem istotną część ich codziennego życia i całej warstwy kulturowej. Warto tu zauważyć, iż niektóre z wypowiedzi starowierców mogą być postrzegane jako idealizacja przeszłości. Jest to zjawisko powszechne w różnych społecznościach na całym świecie. Według bardzo ogólnej definicji polega ona na romantycznym lub wyidealizowanym spojrzeniu na przeszłość, często z pominięciem jej mrocznych aspektów lub wyolbrzymianiem pozytywnych. To proces, w którym przeszłość jest przedstawiana w sposób pozytywny i doskonały, często z pominięciem lub zminimalizowaniem jej negatywnych aspektów. Jest to rodzaj uproszczenia historycznego, w którym skomplikowane wydarzenia i relacje są sprowadzane do narracji opartych na ideałach i wartościach społecznych obecnych w danej społeczności. Idealizacja przeszłości może być wynikiem różnych mechanizmów psychologicznych

⁴³³ M. Lewicka, M. Prusik, M. Zaleski. *Nostalgia*, <https://cbh.pan.pl/pl/nostalgia>, data dostępu 29.04.2024.

⁴³⁴ Ibidem.

i społecznych. Jednym z głównych mechanizmów jest selektywna pamięć, która polega na wybiórczym zapamiętywaniu i przypominaniu sobie wydarzeń, które pasują do pozytywnego obrazu przeszłości, podczas gdy mroczne lub negatywne aspekty są zepchnięte na margines. Ponadto, idealizacja przeszłości może być wynikiem potrzeby stabilności i tożsamości w obliczu zmian społecznych i kulturowych. Te narracje mogą być używane do budowania tożsamości społeczności oraz jako narzędzia do utrzymania spójności grupowej. W przypadku społeczności starowierców mamy do czynienia z idealizacją z wymienionych wyżej powodów. Wspólnota staroobrzędowców może idealizować przeszłość jako okres większej harmonii społecznej, duchowej i kulturowej, jako okres, gdy zachodzące zmiany nie były tak gwałtowne i nie wpływały tak drastycznie na życie staroprawosławnych we wszystkich jego aspektach. Mimo że idealizacja przeszłości może być użyteczna dla społeczności w utrzymaniu tożsamości i spójności, może również prowadzić do zniekształcenia rzeczywistości historycznej i utrudniać adaptację do zmian współczesnego świata. Ponadto, nadmierne idealizowanie przeszłości może prowadzić do zaprzeczania mrocznym aspektom historii i marginalizacji osób lub grup, które doświadczyły negatywnych konsekwencji tych wydarzeń⁴³⁵.

Analiza pojęć „przeszłość” i „teraźniejszość” jest przedmiotem wspomnianego już we wstępie dysertacji artykułu Jaskólskiego z 2017 roku. Jak czytamy,

Wraz ze zmianami cywilizacyjnymi, społecznymi i demograficznymi stopniowym zmianom ulegał tryb życia starowierców, ich kultura, stosunek do religii, do swojej grupy, jej wartości, jak również stosunek do własnej odrębności. W swoich wypowiedziach starowiercy regionu suwalsko-augustowskiego (przede wszystkim przedstawiciele starszego pokolenia) często porównują przeszłość z teraźniejszością, mówiąc o zmianach, jakie się dokonały w ich życiu codziennym, światopoglądzie, systemie wartości i stosunku do własnej odrębności. W analizowanych wypowiedziach można zaobserwować pozytywne wartościowanie przeszłości, negatywną ocenę teraźniejszego stanu rzeczy oraz obawę o przyszłość wspólnoty czy wręcz przekonanie o jej schyłku⁴³⁶.

Autorka niniejszej pracy zgadza się z badaczem tylko częściowo. Rzeczywiście, w wypowiedziach starowierców pojawiają się nostalgiczne i idealizujące wspomnienia

⁴³⁵ Zob. A. B. Smith, J. Borg, *The psychology of nostalgia* [w:] *Routledge International Handbook of Memory Studies*, s. 134-144, Abingdon-on-Thames 2018; M. Halbwachs, *On collective memory*, Chicago 1992.

⁴³⁶ A. Jaskólski, *Opozycja „przeszłość – teraźniejszość” w wypowiedziach staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego* [w:] „Przegląd Środkowo-Wschodni”, 2, Warszawa 2017, <http://psw.uw.edu.pl/archiwum/2-2017/spis-tresci/opozycja-przeszlosc-terazniejszosc-w-wypowiedziach-starobrzedowcow-regionu-suwalko-augustowskiego/>, data dostępu 30.04.2024.

o przeszłości, najczęściej wprowadzane przez wymienione w artykule Jaskólskiego sformułowania, takie jak *раньше, в прошлом, когда-та (када-та), кадасьте, было/небыло*⁴³⁷ (tłumaczone jako: wcześniej, w przeszłości, kiedyś, było/nie było⁴³⁸). Jednak starowiercy nie poddali się całkowicie fenomenowi idealizacji przeszłości. Analiza rozmów i wywiadów z nimi pozwoliła na wyciągnięcie wniosku, iż nie wszyscy członkowie społeczności staroprawosławnych idealizują przeszłość. W pewnych przypadkach, przeszłość jest postrzegana jako okres trudny, w którym społeczność musiała zmagać się z przeszkodami i prześladowaniami. Wspominane są czasy wojny oraz transformacji powojennej, gdy kraj mierzył się z trudnościami gospodarczymi. Kobiety mówią o trudnym losie gospodyń, na barkach których spoczywał ciężar opieki nad gospodarstwem domowym i wszystkimi członkami rodziny. Dzieci miały mniejsze możliwości edukacji niż obecnie. Ponadto, badania wskazują na to, że staroobrzędowcy z regionu suwalsko-augustowskiego często podkreślają konieczność adaptacji do współczesnych warunków życia, co stanowi kontrast wobec idealizacji przeszłości obserwowanej u niektórych starowierców. Nie zawsze jednak współczesność jest przez staroprawosławnych oceniana negatywnie. Zwłaszcza ludzie młodzi stwierdzają, że obecnie mają więcej możliwości – kobiety mogą studiować, pracują zarobkowo, przez co są niezależne i w razie konieczności poradzą sobie bez pomocy męża czy rodziny. Jeżeli w rodzinnej miejscowości nie ma pracy, staroobrzędowiec może wyjechać nawet za granicę, jak członkowie rodzin informatorów, pracujący na przykład w Niemczech, Stanach Zjednoczonych czy Kanadzie. Adaptacja do wymagań współczesności spowodowała złagodzenie zasad religijnych starowierców, co sprawia, że wyznawcom łatwiej jest ich przestrzegać – mowa tutaj między innymi o zmniejszeniu surowości postów, o czym wspomina informatorka M1940 GG2004, stosunku do niektórych potraw czy pożywienia, niepostrzeganiu braku brody u mężczyzn jako grzechu czy modnej odzieży, biżuterii i makijażu u kobiet. Dopuszczono możliwość rozwodu, o czym mówi informator M1934 GG2004 stwierdzając, iż jego córka się rozwiodła, ponieważ jej małżeństwo „nie poszło tak jak nada”. Akceptowalne stały się małżeństwa mieszane, zatem po śmierci współmałżonka możliwe jest powtórne zawarcie związku małżeńskiego nawet z innowiercą, dzięki czemu zmniejsza się odsetek ludzi samotnych. Z małżeństw mieszanych rodzą się dzieci, które bywają wychowywane w wierze staroprawosławnej, co wpływa na liczbę staroobrzędowców w Polsce i daje nadzieję

⁴³⁷ Ibidem.

⁴³⁸ Tłumaczenie autorki.

na przetrwanie tej mniejszości. O dychotomii pojęć „tradycja” i „zmiana” oraz ich współistnieniu w społeczności staroprawosławnych traktuje kolejny podrozdział.

3.3. Tradycja i zmiana w społeczności. Procesy i transformacje zaobserwowane przez starowierców

Choć na podstawie informacji zawartych w poprzednich rozdziałach można wysnuć wniosek, iż staroobrzędowcy są społecznością skostniałą, wręcz skansenową, pielęgnującą przestarzałe wzorce, nieprzystające do współczesności, niechętną jakimkolwiek zmianom i przeciwstawiającą się im, jest to nieprawda. Przeczą temu słowa zawarte w prezentacji „Rosjanie od pokoleń”, przygotowanej przez Stowarzyszenie „Rosyjski Dom” w Warszawie. Jak czytamy, „funkcjonuje stereotyp, że starowiercy sprzeciwiają się wszelkim nowościom. Jednak wcale tak nie jest. Zachowując wierność rdzennej wierze i rosyjskiej tradycji, starowiercy są otwarci na powiewy współczesności”⁴³⁹. Społeczność staroobrzędowców, która od wieków zamieszkuje tereny Polski, znajduje się od kilku dziesięcioleci w fazie dynamicznych zmian, które obejmują niemal każdy aspekt ich życia, a nasiliły się szczególnie w XXI wieku. Te zmiany, zarówno zewnętrzne, wynikające z wpływu otaczającego społeczeństwa, jak i wewnętrzne, związane z ewolucją ich własnej tożsamości, prowadzą do stopniowego upodobnienia się starowierców do reszty społeczeństwa polskiego. Jednak mimo wielu modyfikacji w sposobie życia, staroobrzędowcy wciąż starają się zachować elementy swojej unikalnej kultury, szczególnie w kontekście religijnym i obrzędowym. Proces ten jest skomplikowany i wielowątkowy, co sprawia, że ich obecna sytuacja wymaga szczególnej uwagi badaczy zajmujących się kwestiami etnograficznymi, społecznymi i religijnymi. Niniejszy podrozdział ma na celu ukazanie nierozzerwalności zmian(y) z tą grupą etnokonfesyjną.

Już samo pojawienie się staroobrzędowców jest związane ze zmianami – to przecież zreformowanie prawosławia, zmiany w sferze religijności, obrzędowości,

⁴³⁹ Cytat pochodzi z prezentacji *Путеводитель по русской культуре в Польше* i *Przewodnik po kulturze Rosyjskiej w Polsce*, opublikowanych w Internecie przez Stowarzyszenie „Rosyjski Dom”, zrealizowanych dzięki dotacji Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji. Rosyjskojęzyczna wersja prezentacji nie jest już dostępna, natomiast polskojęzyczna znajduje się pod adresem <https://docplayer.pl/14459516-Przewodnik-po-kulturze-rosyjskiej-w-polsce.html>, data dostępu 26.08.2024.

a także kultury i życia codziennego dało początek historii starowierców. Wówczas niechętni zmianom odebrali je jako atak na wielowiekową tradycję, kultywowaną przez całe pokolenia, ich rodziny i bliskich, na zasady kierujące ich codziennością, fundament konstytuujący ich byt, a także gwarantujący im życie wieczne, swoistą nagrodę po trudach życia ziemskiego. To właśnie atak na te wartości, za który przeciwnicy mieli reformy Nikona, był powodem ich niechęci, oporu i utrwalającego się sprzeciwu, manifestującego się na różne sposoby. Od nieuczestniczenia w spisach powszechnych począwszy, a na rytualnych samobójstwach skończywszy, starowiercy radzili sobie w ten sposób ze zmianą, która ingerowała w najbardziej intymną sferę ich życia, a także diametralnie ją zmieniała, co po stuleciach praktykowania religijności w określony sposób wprowadzało niepewność, zagubienie i chaos. Zmiana towarzyszyła staroprawosławnym również później – gdy ze względu na wierność starym obrzędom konfiskowano ich majątki, odbierano im wolność, poddawano ich torturom i odbierano im życie, lub gdy decydowali się oni na porzucenie swojego dotychczasowego miejsca zamieszkania i uciekali w głąb Rosji lub za granicę. Zmieniał się zatem ich stan posiadania, status, a także ich „mała ojczyzna”. Na emigracji starowiercy musieli stawić czoła kolejnym zmianom – życiu w nowym miejscu, komunikacji w obcym języku, konieczności przystosowania się do lokalnego stylu i rytmu życia, czasem bardzo odmiennego od tego, co pozostawili w ojczyźnie, a także nawet do innego klimatu. Wraz z postępującym osadnictwem na obczyźnie, staroobrzędowcy asymilowali się w wielu aspektach z okoliczną ludnością, co implikowało zmiany w ich tradycjach i wielu aspektach życia codziennego. Obecne przemiany społeczne, dotyczące społeczeństw różnych państw, dotykają w równym stopniu również mniejszości, jaką są staroprawosławni. Wśród nich zauważalne jest starzenie się populacji, spadek dzietności, migracja ze wsi do miast, emigracja za granicę, rośnie użycie nowoczesnych technologii i stopień wykształcenia ludzi młodych. Część z tych procesów rozpoczęła się jeszcze w dwudziestym wieku, nie zaś w okresie opisywanym w niniejszej dysertacji, jednak w obecnym stuleciu zachodzą one dalej, dlatego też pojawiają się w tym podrozdziale.

Bardzo dobrze tę swoistą dwoistość w życiu starowierców opisuje doktor Katarzyna Roman-Rawska, wnuczka starowierki z Gabowych Grądów, w swojej opisywanej w dalszej części dysertacji książce „Zaśnięcie Anisy. Opowieść o polskich starowiercach”, która ukazała się nakładem Wydawnictwa Czarne 25 września 2024

roku⁴⁴⁰. Jej wypowiedzi, jako osoby żyjącej na pograniczu światów, najlepiej oddają rzeczywistość, w jakiej żyją potomkowie uciekinierów z Imperium Rosyjskiego. Jak możemy przeczytać o przyczynach rozłamu w cerkwi:

Uchodzili przed krwiożerczym carstwem, które dyktowało im zmiany w obyczajowości, ingerując w praktykowany przez nich obrzęd religijny. Stąd staroobrzędowcy, a inaczej starowierzy lub starowiercy, ponieważ wystąpili przeciwko tyranii centralizacji zasad wiary, to oni chcieli wierzyć po staremu, a nie tak, jak kazał im car. To przywiązanie do starego było paradoksalnie oznaką nie dogmatycznej sztywności, ale troski o swoją lokalną odrębność, tym bardziej że ruch staroobrzędowy od początku nie był jednorodny. Jego członkowie nie dali się upaństwowić, a co za tym idzie nie ubrali się w uwierającą szowinistyczną tożsamość wielkoruską. Przez długi czas pozostawali na marginesach wielkiej historii, skrywali się przed imperium na grądach, uroczyskach, czy w gęstych jak ich obrzęd lasach⁴⁴¹.

Starowierskie zamykanie do pozostawiania „na marginesie historii” zaczęło stopniowo zanikać w dwudziestym wieku, gdy zaczęli się oni otwierać na świat, wpuszczając do swej wspólnoty ludzi z zewnątrz, innowierców, z którymi – zgodnie z tradycją – nie wolno im było jeść z tych samych naczyń, pokazywać im ikon i ksiąg liturgicznych ani wspólnie korzystać z bani. Było to uważane za jeden z grzechów, o czym czytamy we fragmencie o spowiedzi powszechnej, która ma miejsce przed Paschą: „Grzechem jest na przykład mycie się z innowiercami w bani. Moi się wtedy kłaniali, nie żałując, ale pokutując odprawianiem modlitw na ręcznie robionych lestowkach, nazywanych w Grądach też lesinkami”⁴⁴². Jednak obecnie ludzie z zewnątrz, jak na przykład badacze z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, mogą liczyć na doświadczenie starowierskich rytuałów na własnej skórze: „To byli głównie językoznawcy, robili wywiady, zbierali opowieści, uważnie słuchali młodych, średnich i starych, ale też przychodzili czasem w sobotę do bani”⁴⁴³. Warto tu dodać, że, jak mówi informatorka K1940 GG2004, zaproszenie do bani dla osoby spoza wspólnoty jest zaszczytem i nie wolno go odrzucić.

Co ciekawe, podobnie jak Przybył, Roman-Rawska podkreśla w swojej publikacji rolę nastrojów społecznych w odrzuceniu reform Nikona:

⁴⁴⁰ „Zaśnięcie Anisy. Opowieść o polskich starowierach, Katarzyna Roman-Rawska”, Wydawnictwo Czarne, https://czarne.com.pl/katalog/ksiazki/zasniece-anisy?fbclid=IwY2xjawEUkAZleHRuA2FlbQIxMQABHXNz-t-4US-7n8C9by0VMFI3Iuc20AST0frvGPWfzPRJ3XXV7O5ZP90vYw_aem_vHZ_HdStsiAjYYBBigrWqw, data dostępu 29.07.2024.

⁴⁴¹ K. Roman-Rawska, *Zaśnięcie Anisy...*, s. 8.

⁴⁴² Ibidem, s. 108.

⁴⁴³ Ibidem, s. 9.

Diabeł utkwiał i tkwi do dziś w tych właśnie szczegółach, ponieważ poza tym, że sytuacja społeczna nie była stabilna i ludzie dość mieli zmian, które wiodły głównie ku pogorszeniu ich losu, i tak nie do pozazdroszczenia, to jeszcze reforma trafiła na podatny eschatologiczny grunt i ogólną atmosferę przeczucia zbliżającego się końca. Wiara i to, co z nią związane, były naprawdę ostatnią ostoją swobody, poczucia, że nie są tylko ciałami należącymi do suwerena. [...] W moim głębokim przekonaniu chwiejna sytuacja społeczna rozedrganej Rusi, która stawiała się w bólach Rosję, miała niemały wpływ na bunt ludności przeciwko reformom Nikona. Niemniej przyczyn niepokoju w związku z reformą erudyci starowierscy doszukują się przede wszystkim w ich duchowości wrośniętej w doktrynę staroruskiego chrześcijaństwa, która była wtenczas ściśle zrytualizowana. Lud swoją świętą Ruś postrzegał bardziej w kategoriach teokracji, ale przede wszystkim w jego codzienności nie było ostrych granic między sacrum i profanum. Myślę, że to się w ich religijnym sposobie myślenia zachowało, przynajmniej w pokoleniu mojej babci, kiedy rytm życia wyznaczała nie tylko cykliczność pór roku, ale też rozbudowany kalendarz liturgiczny wraz z wszechobecnymi postami. [...] Szczególnie ważne były w tym kontekście ustalenia soboru stu rozdziałów z 1551 roku, który regulował nie tylko życie duchowe, ale także ustrój państwa, choć był dokumentem Cerkwi. Do rytuału wchodziły także elementy ludowe, zwyczajowe, to się po prostu mieszało. [...] Lud na pewno jakoś wierzył w słuszność wyższości swojej religii i obrzędowości nad innymi, ale niekoniecznie od razu pokochał ideę zbawiania innych. Zależało mu przede wszystkim, żeby móc trwać w swojej wierze, na swoim terytorium, w swoich uświęconych tradycją rytuałach⁴⁴⁴.

W przytoczonym powyżej fragmencie warto zwrócić uwagę na fakt zacierania się granic między sferą duchową a codzienną w życiu ówczesnego narodu Imperium Rosyjskiego, która również według autorki dysertacji była powodem ogromnego sprzeciwu wobec modyfikacji zasad wiary. Ludzie, dla których określone obrzędy religijne były częścią codzienności, dla których pewne zachowania, wynikające z przynależności do Cerkwi, były tak naturalne jak wykonywana przez nich praca, na wieść o planowanych i szeroko zakrojonych reformach, przeprowadzanych przez patriarchę Nikona, postać – dla większości z nich – obcą, daleką, znaną jedynie ze słyszenia, wymienianą podczas modlitw w cerkwiach, oraz przez cara, samodzierżcę, władcę, batiuszkę, który silną ręką rządził ogromną połacią terytorium i wszystkimi mieszkającymi na nim ludźmi, poczuli się pozbawieni części swojej tożsamości przez władzę, która niewiele wiedziała o warunkach, w jakich żyją, nie znała ich systemu wartości i – jak już wspomniano w pracy – nie liczyła się z najniższą warstwą społeczeństwa.

⁴⁴⁴ Ibidem, s. 129-131.

Niezwykle cenne są spostrzeżenia, które Roman-Rawska poczyniła na kanwie rozmów ze starowiercami, swoimi krewnymi, dotyczących zmian w ich małej społeczności. Zgodnie ze słowami samych staroprawosławnych, nie są oni negatywnie nastawieni do procesów, które zachodzą nie tylko wśród nich, woleliby jednak, by były one owocem ewolucji, nie zaś rewolucji. Staroobrzędowcy mają być też mniej niż zajmujący się nimi naukowcy zatroskani możliwością zniknięcia ich grupy oraz ich kultury, tradycji i dziedzictwa. Jak czytamy:

Temat modernizacji i zmiany w kontekście staroobrzędowców to naprawdę twardy orzech do zgryzienia, także dla nich samych. Starość w nazwie zobowiązuje ich do tłumaczenia się przed światem, dlaczego używają telefonów komórkowych i internetu, ale i sami sobie zawsze musieli jakoś swój tradycjonalizm opowiadać, coś z niego próbować ocalić. Choć uważam, że ich długie trwanie możliwe było tylko dzięki temu, że spokojnie i naturalnie dopuszczali oni zmiany i miękką płynność w interpretacji obrzędu, a więc nie byli nigdy sztywni, to także dostrzegam w nich cienie lęku przed dużymi i gwałtownymi skokami, co wywoływało w nich ów opór modernizacyjny. Chcieli trwać, co wymaga kompromisów ze światem, ale nie chcieli się całkowicie rozpuścić, chcieli celebrować swoją inność. W sposób naturalny więc ulotnił się w Polsce (choć w innych miejscach trwa) zwyczaj zapinania chustek szpilką lub agraftą pod brodą zamiast wiązania ich – staroobrzędowcy czuli zawsze nieufność do węzłów, to była domena diabła, jak węzeł judaszowy, a głowę i tak trzeba było przykryć. Łatwiej przyjąć te zmiany wspólnie, podpatrując je u siebie w trakcie wspólnej służby, trudniej już pojedynczo podejmować decyzje, co jest zdradą tradycji, a co nie. To utrudnia myśl o ruchu naprzód. Bo chociaż rytuał starowierów pozostał wspólny, pod tym względem są wspólnotą modelową, to społecznie się przecież zatomizowali, zlaicyzowali⁴⁴⁵.

Pogląd pojawiający się w wyżej wymienionym fragmencie jest zbieżny z oceną autorki dysertacji – staroobrzędowcy, mając w postpamięci konsekwencje drastycznych zmian wprowadzonych przez Nikona, nie odrzucają całkowicie procesów modyfikujących ich życie w różnych sferach, lecz adaptują się do nich nieco wolniej niż reszta społeczeństwa. Dowodzi tego kolejny cytat:

Oznacza to tylko, że obrzęd raz na jakiś czas naturalnie się u starowierców bezpopowców zmienia i przekształca, zgodnie z rytmem lokalności, czasów i okoliczności. Prawdą jest, że w ostatnich latach, szczególnie po II wojnie, te zmiany zachodzą w polskiej wspólnocie szybko, ale sami jej członkowie są wobec nich spokojni i pokorni, to ludzie z zewnątrz martwią się bardziej, że ich tradycja nie kosztuje, bo tego oczekiwano od wyznawców starej wiary. Są więc tacy, którzy tropią wciąż Smętka, jak Wańkowicz, ale dla nich najważniejsze jest samo trwanie, kluczowe, żeby nikt żadnych zmian nie wymuszał, jak

⁴⁴⁵ Ibidem, s. 171-172.

Nikon z Aleksym. [...] W Gabowych Grądach napięcie między modernizacją a trwaniem zawsze było silne. Opowiada się o nich jak o skansenie, a przecież ani kształt starowerskiego obrzędu, ani rytm codzienności nie zamieniały się w głąz, a poddawały się zmianom, tylko spowolnionym. Każdy duży ruch naprzód po prostu powodował erozję, nie tylko ziemi, ale i więzi, wzajemnej pomocy i wspólnoty⁴⁴⁶.

Poruszona została tutaj kwestia omawiana już w pracy, a mianowicie fakt bliskich więzi między członkami wspólnoty oraz to, że postępujące zmiany cywilizacyjne, tak jak w przypadku reszty społeczeństwa, mają na nie destrukcyjny wpływ. Nie jest to jednak uniwersalna zasada, bo informatorka K1985 B2004 wspomina, iż opiekowała się swoją starszą, potrzebującą pomocy babcią. Trzeba zatem podkreślić, że zmiany dotyczą poszczególnych staroprawosławnych w różnym stopniu. W tym miejscu należy przejść do samych zmian w społeczności starowierców, zarówno tych z ubiegłego stulecia, które zachodzą do dziś, jak i tych, które wynikły w dwudziestym pierwszym wieku.

Pierwszym znaczącym czynnikiem, który wpłynął na strukturę społeczną starowierców w Polsce, była migracja wewnętrzna. Przez wieki starowiercy żyli w zamkniętych społecznościach, głównie na terenach wiejskich. Procesy industrializacji i urbanizacji, które nabrały tempa po II wojnie światowej, spowodowały masową migrację ludności wiejskiej do miast lub nawet za granicę. Starowiercy, poszukując lepszych perspektyw zawodowych, dołączali do tego trendu. Przenosiny do miast oznaczały dla nich nie tylko nowe możliwości, ale także konieczność adaptacji do nowego stylu życia, często znacząco różniącego się od tradycyjnego. Migracja miała daleko idące konsekwencje dla życia wspólnotowego. W miastach, gdzie dominował bardziej świecki styl życia, starowiercy znaleźli się w sytuacji, w której ich religijne i kulturowe praktyki były często marginalizowane lub ich kultywacja była utrudniona. Młode pokolenia, wychowane w środowisku miejskim, zaczęły odczuwać mniejszą więź z religijnymi i kulturowymi tradycjami swoich przodków. Rodziny starowierców coraz rzadziej uczestniczyły w życiu religijnym, a wspólne praktyki, takie jak śpiewanie starodawnych pieśni religijnych, zaczęły zanikać.

Zmiany demograficzne były także widoczne w strukturze wiekowej społeczności. Starsze pokolenia, często bardziej przywiązane do tradycji, odgrywały kluczową rolę w przekazywaniu wiedzy i obyczajów młodszemu. Jednak w miarę jak młodzi ludzie przenosili się do miast, a starzenie się populacji starowierców postępowało, coraz trudniej było utrzymać ciągłość tradycji. W efekcie, wiele wiejskich wspólnot starowierczych

⁴⁴⁶ Ibidem, s. 27, 170-171.

zaczęło się kurczyć, a ich struktura społeczna ulegała degradacji. Ta negatywna zmiana jest zauważana przez staroobrzędowców zarówno ze starszej, jak i młodszej grupy wiekowej. W rozmowie z badaczami wspominał o tym informator M1982 B2004 stwierdzając, że we wsi brakuje młodych ludzi, którzy wyjechali do miast, zaś społeczność wiejska się starzeje, bo mieszkają tam tylko starsi ludzie. K1933 B2004 wspomina, że jej bratanek porzucił ojcowiznę i wyjechał do miasta, zaś jej brat wraz z rodziną wyemigrował do Ameryki. Informator K1984 GG2004 mówi, że odległość i wymieranie starszych członków rodziny rozluźnia więzi rodzinne i między osobami ze wspólnoty. Informator K1940 GG2004 zauważa, że nawet pokolenie ludzi starszych porzuca ojcowiznę sprzedaje odziedziczone domy turystom i wyjeżdża do większych skupisk ludzkich. Ta sama informator K1940 GG2004 dodaje, iż starsze pokolenie z rozrzewnieniem wspomina wcześniejszą dyscyplinę i szacunek, jakim darzyło się rodziców. Obecnie nawet jeśli rodziny są duże, co zdarza się coraz rzadziej, dzieci niezbyt chętnie słuchają starszych. Starzenie się społeczeństwa dostrzega również informator K1985 GG2004, która stwierdza, że niewielu jest w jej wsi młodych staroobrzędowców, ponieważ wyjeżdżają oni do pracy za granicę – ona sama chciałaby wyjechać do Ameryki, ponieważ w jej miejscu zamieszkania nie ma przyszłości dla ludzi młodych. Siostra informator K1985 GG2004 wyjechała do pracy do Anglii i nie chce wracać do Polski. Opinię K1985 GG2004 podziela informator M1982 B2004. Stwierdza on również, iż nie ma w jego wsi młodych starowierców, gdyż wszystkie wyjechały z powodu nauki lub pracy.

W miastach starowiercy napotykali na nowe wyzwania, związane z integracją i koniecznością dostosowania się do zróżnicowanego środowiska społecznego. W wielu przypadkach prowadziło to do stopniowej akulturacji, gdzie tradycyjne obyczaje były zastępowane przez nowe wzorce zachowań, bardziej zgodne z miejskim stylem życia. Rodziny starowierców, chcąc uniknąć wykluczenia społecznego, często rezygnowały z otwartego praktykowania swojej wiary, co prowadziło do dalszego zaniku kulturowej tożsamości. Równocześnie, urbanizacja stworzyła nowe możliwości dla starowierców do nawiązania kontaktów i wymiany doświadczeń z innymi grupami wyznaniowymi i etnicznymi. Stąd też wzięły swój początek zmiany w wyglądzie zewnętrznym, jak i stylu życia staroobrzędowców. Jednym z najbardziej widocznych aspektów tych przemian jest stopniowe upodabnianie się staroobrzędowców do reszty społeczeństwa pod względem wyglądu zewnętrznego. W przeszłości tradycyjne stroje, takie jak długa odzież, chusty, a także specyficzne nakrycia głowy, były wyraźnymi znakami odrębności kulturowej i religijnej tej społeczności. Starsze pokolenie starowierców, szczególnie na wsiach,

jeszcze do niedawna zachowywało te tradycyjne elementy ubioru na co dzień. Jednak wraz z upływem czasu, zwłaszcza w miastach, coraz więcej członków tej społeczności nosi nowoczesne ubrania, nieodróżniające ich od pozostałych mieszkańców Polski. Obecnie tradycyjne stroje są noszone głównie podczas ważnych uroczystości religijnych, takich jak święta Bożego Narodzenia, Wielkanoc, czy podczas wydarzeń promujących starowierską kulturę, choć nie robią tego wszyscy staroprawosławni. Na poniższej fotografii przedstawieni są uczestnicy jednego z takich wydarzeń – konkursu kulinarnego na tradycyjną starowierską potrawę w 2022 roku. Jak można zauważyć, żadna z osób nie ma na sobie tradycyjnego ubioru, zaś kobiety nie założyły chust.

Fotografia 34. Piknik Staroobrzędowców w Gabowych Grądach (autor nieznany 2022⁴⁴⁷)

W ten sposób strój staje się symbolem kulturowym, wykorzystywanym do podkreślenia tożsamości w momentach szczególnych, a nie codziennym elementem życia. Taka sytuacja jest charakterystyczna dla wielu grup etnicznych i religijnych, które w obliczu modernizacji i globalizacji zachowują swoje tradycyjne elementy kulturowe w sferze

⁴⁴⁷ Janusz Jewdokimow (2022, 27 lipca). *W niedzielę 24 lipca br przy Świątlicy Wiejskiej w Borze odbył się coroczny Piknik Staroobrzędowców* [Udostępniony post na Facebooku] <https://www.facebook.com/janusz.jewdokimow/posts/pfbid0rfwHYjCM7TLMqfcvCUQBWC1LrHoUaWTQqvJ7zSd1Z2m9Ezfs5ygafCUWC9MdLkxEl> Dziedzictwo Staroobrzędowców w Polsce, data dostępu 18.08.2024.

symbolicznej, jednocześnie dostosowując się do codziennych realiów. Przykładem może być zdjęcie młodych starowierców z już wspomnianego pikniku, na którym widzimy u obu z nich tatuaże, zaś u jednego również piercing.

Fotografia 35. Piknik Staroobrzędowców w Gabowych Grądach (autor nieznany 2022⁴⁴⁸).

Zmiany w stylu życia staroobrzędowców można również dostrzec w sposobach spędzania czasu wolnego. Tradycyjnie, życie starowierców było silnie skoncentrowane wokół praktyk religijnych, wspólnych modlitw i uczestnictwa w życiu wspólnoty, zgodnego z rytmem natury. Czas wolny w ich przypadku był w dużej mierze poświęcany na pracę na rzecz pozostałych członków społeczności lub towarzyskie spotkania z nimi,

⁴⁴⁸ Ibidem, data dostępu 18.08.2024.

o których wspominają niemal wszyscy informatorzy. Współcześnie, szczególnie wśród młodszych pokoleń, coraz częściej można zauważyć wpływ nowoczesnych mediów masowych, takich jak telewizja i Internet na sposób spędzania czasu wolnego. Ludzie młodzi spotykają się, chodzą na dyskoteki, wspólnie palą i piją alkohol, choć zabraniają tego reguły życia staroprawosławnych. Mówią o tym tak młodzi, jak i starsi starowiercy. Informatorka K1940 GG2004 stwierdza, że młodsze pokolenia nie chcą się uczyć ani pracować, tylko zapewniać sobie rozrywki, czyli „chodzić po knajpach”, choć to z jej ust padają słowa przyzwolenia na picie alkoholu w małych ilościach, jeżeli „człowiek się weseli”. Informatorka K1985 B2004 potwierdza, że młodzi mają inne niż pokolenie ich rodziców sposoby spędzania wolnego czasu - na przykład ogniska, oglądają telewizję, grają w karty, jeżdżą na dyskoteki. Młodzież inaczej spędza także święta - wychodzi do przyjaciół, chodzi na dyskoteki, urządza ogniska lub spaceruje albo wyjeżdża, bo „nie ma tam co innego robić”, o czym mówi ta sama informatorka. Według niej, prawie wszyscy młodzi chłopcy ze wsi palą, co narusza zakaz niepalenia tytoniu – robią to, bo nudzą się tam nudzą; rodzice im tego zabraniają, lecz oni nie słuchają starszych, co potwierdza słowa informatorki K1940 GG2004. Staroobrzędowiec M1982 B2004 stwierdza, że w dni wolne od pracy chce się bawić (dyskoteki, ogniska, łowienie ryb). Oprócz tego, pali i czasami pije, choć wie, jaka jest tradycja, zaś inni młodzi piją przy okazji spotkań towarzyskich. Informator M1973 B2004 nie tylko chodzi na dyskoteki, ale nawet sam je organizuje.

Starsze pokolenie, choć nadal przywiązane do tradycyjnych form spędzania wolnego czasu, również zaczyna korzystać z tych nowoczesnych mediów. Telewizja i radio stały się narzędziami nie tylko do zdobywania informacji, ale także do rozrywki, co stanowi wyraźną zmianę w stosunku do wcześniejszych pokoleń, dla których takie formy rozrywki były nie do pomyślenia.

Rosnące znaczenie nowoczesnych technologii w życiu codziennym staroobrzędowców jest kolejnym istotnym czynnikiem wpływającym na zmiany w tej społeczności. Internet i media społecznościowe, takie jak Facebook, Twitter, czy Instagram odgrywają coraz większą rolę w kształtowaniu tożsamości i codziennych praktyk młodszych pokoleń. Dzięki nim młodzi starowiercy mają dostęp do szerokiej gamy informacji, mogą utrzymywać kontakty z członkami społeczności rozszanymi po całym świecie, a także dzielić się swoimi doświadczeniami i promować swoją kulturę, choć, jak stwierdza informatorka K1935 GG2004 wypowiadając się na temat amerykańskiej wspólnoty, do której należy jej syn stwierdza,

że istnieje ona w Nowym Jorku, lecz jest nieduża. Poza nią istnieje grupa staroprawosławnych w Detroit, gdzie mieszkają członkowie jej rodziny. Według niej, jeżeli starowiercy mieszkają gdzieś jeszcze, to nie komunikują się ze sobą - globalizacja pogorszyła więzi między wspólnotami i ich wiedzę na swój temat. Zgodnie z przekazanymi przez nią informacjami w Nowym Jorku nie ma molenny, w Detroit zaś jest. Amerykańscy staroobrzędowcy mają komunikować się już tylko w języku angielskim, nie zaś w gwarze. Informatorka K1984 GG2004 wypowiadała się na temat istniejącej staroprawosławnej wspólnoty w Kanadzie, niedaleko Edmonton, która ma nadal posługiwać się w codziennej komunikacji językiem rosyjskim.

Media społecznościowe stały się także platformą do dyskusji na temat przyszłości społeczności staroobrzędowców, miejsca tradycji w nowoczesnym świecie, a także do organizacji wydarzeń i inicjatyw mających na celu zachowanie dziedzictwa kulturowego, o czym będzie mowa w kolejnym rozdziale pracy. Internet umożliwia również łatwiejszy dostęp do materiałów religijnych, takich jak modlitewniki, teksty liturgiczne czy nagrania nabożeństw, co jest szczególnie ważne dla tych, którzy z różnych powodów nie mogą regularnie uczestniczyć w życiu wspólnoty religijnej, czy też do wiedzy i nauki, o czym mówi informatorka K1935 GG2004 stwierdzając, iż kiedyś rodziny spędzały czas ze sobą, a nie przed telewizorem i komputerem, ale to dobrze, bo dzieci wiedzą więcej niż kiedyś – jej wnuk będący w przedszkolu już umie czytać. Informatorka K1984 GG2004 także potwierdza, że staroobrzędowcy korzystają ze zdobyczy nowoczesnych technologii.

Jednakże wpływ nowoczesnych technologii na życie staroobrzędowców nie jest jednoznacznie pozytywny. Z jednej strony ułatwiają one zachowanie kontaktu z tradycją i integrację społeczności, z drugiej zaś mogą prowadzić do rozmycia tożsamości i większego wpływu kultur zewnętrznych, co w dłuższej perspektywie może stanowić zagrożenie dla zachowania unikalnej kultury staroobrzędowców. Świadczy o tym między innymi fakt, że przez ogólnodostępność światowej i polskiej muzyki o charakterze rozrywkowym zanika tradycja śpiewania ludowych pieśni, o czym wspomina informatorka K1985 B2004 mówiąc, iż rosyjskie pieśni śpiewa się już jedynie po spożyciu alkoholu, zaś na co dzień popularna jest zagraniczna i polska muzyka rozrywkowa. Informator M1982 B2004 nie kryje się z tym, że nie lubi tradycyjnej muzyki i woli współczesną. Ponownie warto tu przywołać wypowiedź informatorki K1935 GG2004 o zatraceniu umiejętności posługiwania się gwarą na rzecz języka angielskiego przez członków amerykańskiej wspólnoty.

Jednym z najważniejszych elementów, które przechodzą zmiany w społeczności staroobrzędowców, są obrzędy religijne. Tradycyjne obrzędy, takie jak zaręczyny, ślub, chrzty, pogrzeby czy wielkie święta religijne, zawsze były ściśle regulowane przez surowe normy, które od wieków definiowały życie starowierców. Te obrzędy nie tylko wyrażały wiarę i pobożność, ale również odgrywały kluczową rolę w kształtowaniu i utrzymaniu tożsamości grupy. Obecnie można zauważyć, że te tradycyjne formy są coraz częściej modyfikowane pod wpływem współczesnych norm społecznych i zmian kulturowych. Zaręczyny i śluby, które dawniej miały wyłącznie charakter religijny, coraz częściej przyjmują także formę ceremonii cywilnych, co odzwierciedla adaptację do nowoczesnych realiów. Małżeństwa mieszane, które niegdyś były rzadkością i były źródłem napięć wewnątrz społeczności, teraz stają się coraz bardziej akceptowane. Pisze o tym Głuszkowski, stwierdzając:

Najistotniejszym skutkiem było zawieranie przez staroobrzędowców małżeństw mieszanych z katolikami i prawosławnymi, podczas gdy do II wojny światowej występowały prawie wyłącznie związki homogeniczne. W społecznościach mniejszościowych związki z osobami spoza wspólnoty mogą mieć zróżnicowany charakter, ale w przypadku naszych informatorów oraz całej społeczności starowierców były to najczęściej związki mężczyzny-staroobrzędowca z kobietą-katoliczką. Jeśli para wybierała jako miejsce zamieszkania jedną ze staroobrzędowych wiosek, współmałżonka zgadzała się na wychowanie dzieci w wierze ojca, a niekiedy sama zmieniała wyznanie (Głuszkowski 2011: 123). Sytuacje, w których kobiety-starowierki wybierały partnerów spoza diaspory najczęściej dotyczyły osób porzucających rodzinne miejscowości. W ich przypadku dzieci przyjmowały wyznanie nie-staroobrzędowe. Małżeństwa heterogeniczne, którym towarzyszyła migracja do miast lub miejscowości, w których nie było staroobrzędowców nasiliły niekorzystny trend starzenia się wspólnoty⁴⁴⁹.

W odniesieniu do wzmianki o wychowywaniu religijnym dzieci w małżeństwach mieszanych należy wspomnieć, iż jest to kwestia do uzgodnienia między dwojgiem rodziców, ponieważ nie zawsze stosowana jest zasada wychowania syna w wierze ojca, a córki w wierze matki. Informatorka K1935 GG2004 mówi, że jej syn jest starowierem, lecz jej wnuki wychowywane są w wierze katolickiej. Ponadto warto dodać, że staroprawosławni, i to nie tylko ci z młodszego pokolenia, są zainteresowani związkami z wyznawcami innych religii, nie jest to dla nich coś zakazanego. Kiloro spośród informatorów przyznało, iż było lub jest w relacji z osobą spoza wspólnoty, albo

⁴⁴⁹ M. Głuszkowski, *Asymilacja wyspy językowo-kulturowej. Przypadek młodego pokolenia polskich staroobrzędowców* [w:] E. Nowicka, M. Głuszkowski, *Słowiańskie wyspy językowe i kulturowe*, Toruń 2013, s. 5.

że w związku z innowiercą był lub jest ktoś z ich rodziny. Są to M1973 B2004, M1992 B2004, K1984 GG2004, K1933 B2004, M1951 GG2004, K1935 GG2004. Dwoje młodych staroobrzędowców wyraźnie mówi, że wolaloby związać się z kimś, kto nie jest starowierem, lub że kwestia wyznania przyszłego partnera nie jest dla nich istotna – są to M1982 B2004 oraz K1985 B2004.

Opisywane zmiany w obrzędowości starowierskiej nie ograniczają się jedynie do ceremonii zaślubin. Współczesne społeczeństwo, w którym rośnie akceptacja dla rozwodów i ponownych związków małżeńskich, wpływa także na staroobrzędowców. Rozwody, dawniej uznawane za sprzeczne z zasadami religijnymi, stają się coraz bardziej akceptowane, a ponowne zamążpójścia nie są już takim tabu jak kiedyś. Zmiany te jednak wciąż budzą różne reakcje wśród członków społeczności.

Również chrzty i pogrzeby ulegają pewnym modyfikacjom. Tradycyjne pogrzeby, jak już opisano w poprzednim rozdziale, odbywały się zgodnie ze ściśle określonymi zasadami, od których współcześnie odstępuje się z różnych przyczyn. Jedną z nich jest wygoda – obecnie staroobrzędowcy kupują gotowe trumny zamiast własnoręcznie zbijać je z desek. Ze względu na starzenie się wspólnoty i wymieranie jej najstarszych członków zanika zwyczaj *gołoszenija*, ponieważ młodsze pokolenia kobiet nie umieją już opłakiwać zmarłego w tradycyjny sposób, tak jak robiły to ich matki i babki. Z powodów związanych ze zdrowiem lub dla wygody nie wszyscy staroprawosławni mężczyźni noszą brody, co jest odstępstwem od obowiązującej zasady, dlatego też nadal zdarza się zakrywanie ich twarzy w trumnie. Sama trumna, niezgodnie z tradycją, jest bardzo często transportowana do molenny i na cmentarz przez karawan, nie zaś przez innych starowierców. Rzadko obecnie odbywają się czuwania i modlitwy przy zwłokach w domu zmarłego, gdyż w związku z rozwojem medycyny i coraz większą jej akceptacją przez członków wspólnoty, z czym wiąże się częstsze korzystanie z pomocy lekarskiej, a zatem również pobyty w szpitalu, ciała są przewożone bezpośrednio z niego do domu pogrzebowego i, jak stwierdził informator M1951 GG2004, grzebane na trzeci dzień po śmierci. Zmienił się także wygląd nagrobków na staroobrzędowych mogiłach, które bywają usypane z ziemi i oznaczone drewnianym krzyżem, lecz coraz częściej są wykonane z kamienia i nie różnią się wyglądem od typowych polskich nagrobków z wyjątkiem napisów na nich, które występują w języku cerkiewnosłowiańskim lub w języku polskim. Dowodzą tego poniższe fotografie.

Fotografia 36. Krzyż na współczesnej staroobrzędowej mogile (autor nieznany, 2010⁴⁵⁰)

W tym przypadku zachowano drewniany, ośmiokończasty krzyż z wbudowanym w niego metalowym krucyfiksem. Na krzyżu umieszczono kamienną tabliczkę ze zdjęciem zmarłego (co przeczy opisywanej wcześniej tradycji, zgodnie z którą nie umieszczano zdjęcia na krzyżu) oraz napisem w języku cerkiewnosłowiańskim.

⁴⁵⁰ Fotografia z prezentacji *Przewodnik po kulturze Rosyjskiej w Polsce*, <https://docplayer.pl/14459516-Przewodnik-po-kulturze-rosyjskiej-w-polsce.html>, data dostępu 26.08.2024.

Fotografia 37. Współczesna staroobrzędowa mogiła (autor nieznany, 2010⁴⁵¹)

Na powyższej fotografii widać, że asymilacja z polskim środowiskiem w tym przypadku była już dalej posunięta. Nie tylko umieszczono na nagrobku zdjęcia pogrzebanych w tym miejscu osób, lecz również na ich mogile postawiono kamienny nagrobek, który – zgodnie z wierzeniem staroprawosławnych – może uniemożliwić im zmartwychwstanie w dniu Sądu Ostatecznego. Widzimy również, iż metalowy krucyfiks, wkomponowany w nagrobek, wedle wszelkiego prawdopodobieństwa nie znajduje się „w nogach” zmarłych, lecz nad ich głową, przez co nie mogą oni na niego patrzeć oczekując powstania z grobu. Elementem tradycyjnego pochówku, oprócz wzmiankowanego już krucyfiks, jest napis w języku cerkiewnosłowiańskim.

⁴⁵¹ Ibidem, data dostępu 26.08.2024.

Co do sakramentu chrztu, zmiany dotyczą związanej z nim tradycji dotyczącej nadawania imienia – obecnie staroobrzędowcy rzadko wybierają zwyczajowe, typowo starowierskie imiona ze *swiatcew*, lecz decydują się na nadanie dziecku imienia polskiego, o czym mówi informatorka K1984 GG2004, oraz terminu, w jakim obrzęd jest przeprowadzany. Choć zgodnie ze starowierskimi zasadami dziecko powinno być przyjęte do wspólnoty wierzących najpóźniej czterdzieści dni po urodzeniu, dziś, o czym mówią informatorzy, dzieje się to później ze względu na zdrowie dziecka czy wolę rodziców⁴⁵².

Procesy migracji i urbanizacji stały się katalizatorem refleksji nad przyszłością starowierczej tożsamości w Polsce. Pojawiła się potrzeba stworzenia nowych form wsparcia dla zachowania ich dziedzictwa kulturowego. Obejmuje to zarówno inicjatywy edukacyjne, mające na celu nauczanie młodzieży o starowierstwie, jak i działania mające na celu zachowanie tradycyjnych obrzędów i języka cerkiewnosłowiańskiego. Te działania są kluczowe dla przyszłości starowierców w Polsce i ich zdolności do zachowania swojej unikalnej tożsamości w dynamicznie zmieniającym się świecie.

Modernizacja po II wojnie światowej wpłynęła znacząco na życie religijne starowierców. Tradycyjnie, starowiercy praktykowali bardzo surową formę prawosławia. Ich religia była silnie związana z codziennym życiem, a zasady wiary wpływały na wszystkie aspekty ich istnienia, od codziennych modlitw po ścisłe przestrzeganie postów. Jednak wraz z postępującą modernizacją, te praktyki zaczęły ulegać zmianie. W miastach, gdzie starowiercy byli bardziej podatni na kontakt z innymi kulturami i religijnymi tradycjami, wielu z nich zaczęło kwestionować reguły dotyczące surowych postów czy ubioru. Wpływ nowoczesnych technologii, mediów i edukacji także przyczynił się do tego, że młodsze pokolenia zaczęły odchodzić od tradycyjnych praktyk. Ścisłe przestrzeganie dawnych zasad, takich jak noszenie tradycyjnego stroju codziennie czy komunikacja wyłącznie w gwarze między członkami wspólnoty zaczęło ustępować miejsca bardziej elastycznym podejściom. Ta zmiana dotyczy również indywidualnego stosunku wierzących do swej religii i jej praktykowania. Zarówno wśród starszych, jak i młodszych informatorów można znaleźć osoby, które są wierzące, lecz rzadko lub prawie wcale nie uczestniczą w nabożeństwach w molennie oraz takie, które się nie modlą. Należą do nich: M1982 B2004, który przyznaje, iż niezbyt często chodzi

⁴⁵² Informacja ta pochodzi z nieistniejącej już strony internetowej philipponia.republika.pl, zacytowanej w tekście Anny Tokarewicz *Kierunki migracji rosyjskich staroobrzędowców po „raskole”*: geneza kontaktów językowych, znajdującym się pod adresem <https://docplayer.pl/14126824-Pochodzenie-starobrzędowcow-rozlam-w-kosciele-prawoslawnym.html>, data dostępu 28.08.2024.

do molenny, M1934 GG2004, który sądzi, że modlić się wystarczy w domu, chodzi do świątyni, jednak według własnej oceny praktykuje religię tylko na 15%, ponieważ nie chce być fanatykiem, ponadto nie umie czytać ksiąg liturgicznych i spisanych w cerkiewnosłowiańskim, gdyż według jego ojca był do tego zbyt nerwowym. W tym przypadku mamy do czynienia z indywidualizacją (lub prywatyzacją, jak chce Irena Borowik⁴⁵³) religii, o której pisze między innymi Monika Mazurek. Jak czytamy,

Nie da się ukryć, że współczesna wiara Polaków i Polek to religijność sprywatyzowana. Za Januszem Mariańskim, który bardzo trafnie zdiagnozował to zjawisko, można rzec, że współcześnie „wierzą oni [ludzie], że drogę do Boga (rozmaicie rozumianego) odnajduje się nie poprzez społecznie uznane formy religii, lecz dzięki osobistej wierze. Mają swojego Boga, swoje niebo, swoje zbawienie, swoje małe credo” (Mariański, 2008, s. 102). To powoduje, że wybierają sobie z kanonu wiary to, co im pasuje⁴⁵⁴.

Kwestią wyboru jest to, czy starowiercy modlą się, czy i jak często chodzą do molenny i uczestniczą w nabożeństwach, lecz mimo wszystko określają siebie jako wierzących, co stoi w sprzeczności z tradycyjnym modelem wiary, który zakładał trwanie w społeczności innych staroobrzędowców, nie zaś oddzielanie się od nich za swoistym murem indywidualizacji. W tym miejscu warto ponownie zacytować Mazurek:

Janusz Mariański zwraca uwagę na to, że w sytuacji, kiedy przynależność religijna i wiara stają się kwestią wyboru tudzież indywidualnych preferencji, możemy zaobserwować proces „[...] ewolucji społecznej tożsamości religijnej przypisanej do tożsamości religijnej konstruowanej” (Mariański, 2010, s. 147). Można w tym miejscu pokusić się o stwierdzenie, iż ta ostatnia jest o wiele stabilniejsza, ponieważ kształtuje się w wyniku autorefleksji i wyboru danej jednostki, a nie wskutek pod porządkowania się w procesie socjalizacji⁴⁵⁵.

Autorka niniejszej dysertacji zgadza się z badaczką w perspektywie przemian zachodzących we wspólnocie starowierców. Choć we wcześniejszej części pracy wspomniano o przekazywanych z pokolenia na pokolenie tradycjach staroprawosławnych, w obliczu opisywanych w tym rozdziale przemian można zaryzykować stwierdzenie, że również tożsamość religijna pierwszych oponentów reformy Nikona podlega w dzisiejszych czasach pluralizmu rekonstrukcji, która nie

⁴⁵³ I. Borowik, *Religia we współczesnych społeczeństwach. Instytucjonalizacja a prywatność*, [w:] I. Borowik, W. Zdaniewicz (red.), *Od Kościoła ludu do Kościoła wyboru: religia a przemiany społeczne w Polsce*. Kraków 1996, s. 24.

⁴⁵⁴ M. Mazurek, *Sekularyzacja czy może pluralizm i indywidualizacja? Rozważania o charakterze religijności Polaków (na przykładzie badań)* [w:] „Przegląd Religioznawczy” 3(273), Gdynia 2009, s. 36.

⁴⁵⁵ Ibidem, s. 38.

zawsze doprowadza do decyzji o podążaniu drogą wyznaczoną przez przodków. Kontynuując temat wypowiedzi starowierców na temat ich religijności należy wspomnieć, iż również informator M1973 B2004 wspomina, że chodzi do molenny, jednak nie pamięta, kiedy był tam ostatnio. Najbardziej skrajną i szokującą postawę w stosunku do religii prezentuje M1932 GG2004, który stwierdza, że jest wierzący, ale nie chodzi do molenny, ponieważ nie wierzy „popom”, którzy oszukują ludzi, dlatego też jest zwolennikiem tego, jak traktowano duchownych w czasach Stalina (mowa tu o zaprzęganiu ich do pług zamiast koni) i sądzi, że w dzisiejszych czasach powinno się z nimi postępować tak samo.

Kolejnym aspektem jest zmiana w podejściu do edukacji religijnej, opisywanej już w poprzednim rozdziale. Wraz z modernizacją i ogólnym wzrostem poziomu wykształcenia powstały nowe formy katechezy i nauczania, które starają się łączyć tradycyjne nauki z nowoczesnymi metodami edukacyjnymi. Kursy, książki i materiały online stały się popularnymi narzędziami w nauczaniu młodzieży o tradycjach starowierczych.

Modernizacja wpłynęła również na kwestie tożsamości kulturowej i religijnej starowierców. W społeczeństwie zdominowanym przez świeckie wartości i pluralizm religijny, starowiercy muszą mierzyć się z wyzwaniami związanymi z utrzymaniem swojej tożsamości. Często stają przed dylematem, jak zachować wierność tradycji, jednocześnie dostosowując się do nowoczesnego świata. To prowadzi do powstawania różnych frakcji wewnątrz samej społeczności – od tych, którzy opowiadają się za ścisłym przestrzeganiem tradycji, po tych, którzy są otwarci na zmiany i adaptację do nowych warunków. Ten podział najczęściej zależy od wieku danej osoby – młodszy są bardziej elastyczni, zaś starsi bardziej przywiązani do przekazywanych przez przodków wzorców, choć wśród młodego pokolenia informatorów była również K1984 GG2004, która zadeklarowała, że nigdy nie zmieni wiary, bo inaczej straciłaby poczucie samej siebie. W swojej wypowiedzi informatorka podkreśliła chęć zachowania tradycji swojej wspólnoty dla przyszłych pokoleń (mimo tego nie знаła odpowiedzi na pytania badaczy⁴⁵⁶ dotyczące nazw postów, a także *kaszczunów*) oraz zapewniła o podzieleniu jej poglądów przez grupę młodych starowierców z Suwałk. K1984 GG2004 nie wiedziała jednak, czy w podobnym tonie wypowiadali się jej rówieśnicy z Gabowych Grądów.

⁴⁵⁶ Podobnie informatorka K1985 B2004 nie знаła nazw tradycyjnych potraw przygotowywanych z okazji świąt, na przykład Bożego Narodzenia, ale według jej słów tę wiedzę ma jej matka, przedstawicielka starszego pokolenia.

Również informator M1992 B2004 chce kontynuować tradycje przekazane przez ojca dotyczące zarówno wiary, jak i stylu życia – interesuje się on pracą na roli i chce przejąć ojcowskie gospodarstwo. Informator M1973 B2004 stwierdza, że wiara jest dla niego ważna, jednak ma on ambiwalentny stosunek do przejawu tradycji, jakim jest posługiwanie się gwarą – nie zastanawiał się nad tym, czy jego dzieci w przyszłości miałyby ją znać i używać jej.

Pomimo tych wyzwań, modernizacja przyniosła także pozytywne aspekty, takie jak możliwość większej otwartości i dialogu z innowiercami. Starowiercy zaczęli brać udział w rozmaitych spotkaniach, wymianach kulturowych i dialogu, co pozwala im lepiej zrozumieć i ugruntować swoją pozycję w społeczeństwie. Mowa tutaj o warsztatach, ekspedycjach, prelekcjach, wykładach i wystawach, które zostaną szczegółowo omówione w kolejnym rozdziale pracy. Media i technologie komunikacyjne, takie jak radio, telewizja i telefon, umożliwiły im także nawiązanie kontaktów z innymi starowiercami na całym świecie, co sprzyjało wzajemnej wymianie doświadczeń i umacnianiu wspólnoty.

Ostatnie dziesięciolecia przyniosły wzrost świadomości wśród starowierców dotyczący konieczności ochrony i rewitalizacji ich dziedzictwa kulturowego. Jednym z kluczowych obszarów jest ochrona zabytkowych cerkwi i innych miejsc sakralnych, takich jak cmentarze, które stanowią nie tylko miejsca kultu, ale również cenne zabytki architektury i kultury. W wielu przypadkach, te obiekty są jednymi z ostatnich fizycznych dowodów na obecność starowierców w danym regionie, dlatego ich renowacja i utrzymanie stały się priorytetem dla członków mniejszości, szczególnie po opisywanych już wydarzeniach na starowierskich cmentarzach. Staroobrzędownicy podjęli szereg działań mających na celu zachowanie tych zabytków. Dzięki ich inicjatywie udało się zabezpieczyć kilka miejsc wiecznego spoczynku, o czym będzie mowa w kolejnym rozdziale, podobnie jak o innych działaniach staroprawosławnych, poprzez które chcą zachować swoją kulturę.

Jednym z głównych wyzwań, przed którymi stoją starowiercy w Polsce, jest kwestia integracji i adaptacji do współczesnego, zglobalizowanego społeczeństwa. W miarę jak społeczeństwo staje się coraz bardziej świeckie, starowiercy muszą zmierzyć się z wyzwaniem zachowania swojej tożsamości religijnej i kulturowej. Współczesne media, kultura popularna oraz system edukacji często promują wartości, które mogą być sprzeczne z tradycyjnymi naukami starowierców. W takiej sytuacji młodsze pokolenia

mogą czuć presję, aby dostosować się do dominujących norm społecznych, co prowadzi do erozji tradycyjnych wartości.

Kolejnym wyzwaniem jest starzenie się populacji wśród starowierców. W wielu przypadkach, starsze pokolenie, które jest bardziej zaangażowane w życie religijne i zachowanie tradycji, stanowi większość społeczności w miejscowościach i wsiach zamieszkałych przez staroobrzędowców. Młodsze osoby często wyjeżdżają do miast lub za granicę w poszukiwaniu lepszych możliwości zawodowych, co prowadzi do zmniejszenia liczby osób aktywnie uczestniczących w życiu wspólnoty. Potwierdza to Głuszkowski, pisząc

poczucie przynależności etnicznej zostało u większości młodych staroobrzędowców mieszkających w miastach zastąpione przez świadomość własnych korzeni, odmiennych od polskiego otoczenia. Nieco inaczej wygląda sytuacja na wsiach, ale w Gabowych Grądach i Borze oraz Budzie Ruskiej i Wodзилkach liczebność młodzieży z roku na rok spada, więc przy utrzymaniu się aktualnych tendencji wkrótce wielu z nich opuści rodzinne miejscowości. Ucieczka młodzieży ze wsi powoduje również jej odejście od tradycji i obyczajów, które były kultywowane jeszcze 20-30 lat temu⁴⁵⁷.

Brak młodych ludzi angażujących się w działalność religijną i kulturalną stwarza ryzyko, że wiele tradycji i praktyk może zostać zapomnianych.

Finansowanie jest również poważnym problemem dla wielu wspólnot starowierczych. Utrzymanie cerkwi, organizacja wydarzeń religijnych i kulturalnych, a także działania na rzecz ochrony dziedzictwa wymagają znacznych nakładów finansowych. Wspólnoty starowierców, często małe i rozproszone, mają ograniczone zasoby finansowe, co utrudnia realizację tych celów. Wiele inicjatyw opiera się na wolontariacie i darowiznach, co nie zawsze jest wystarczające, aby pokryć wszystkie potrzeby. Przykładem oddolnej inicjatywy staroprawosławnych na rzecz dobra wspólnoty może być zbiórka pieniędzy na leczenie nastawnika Mikołaja ze staroobrzędowej parafii w Suwałkach. Jej organizatorką jest mieszkanka Suwałk, Tatiana Bednarska. Zbiórkę opisano następująco:

Leczenie Proboszcza Mikołaja

Proboszcz Suwalskiej Parafii o. duchowny Mikołaj, który od ponad 20 lat pełni posługę kapłańską w Kościele Staroobrzędowym doznał rozległego udaru śródmózgowego i obecnie jest w ciężkim stanie.

⁴⁵⁷ Ibidem, s. 10.

Potrzebne są pieniądze na specjalistyczne leki oraz długotrwałą rehabilitację. Proboszcz Mikołaj to człowiek, który zawsze bezinteresownie pomagał innym ludziom teraz sam potrzebuje pomocy i wsparcia. Każdy gest dobrej woli będzie nieoceniony!

Prosimy o wsparcie, gdyż odpowiednie leczenie i fachowa opieka wniesie ogromny wkład w poprawę zdrowia i powrót do normalnego funkcjonowania naszego wielkiego przyjaciela

o. Mikołaja.

Zwracamy się z serdeczną prośbą o pomoc. Będziemy ogromnie wdzięczni za każdą wpłatę⁴⁵⁸.

Darczyńcom udało się zebrać założoną kwotę, lecz przywódca duchowny suwalskiej wspólnoty zmarł⁴⁵⁹.

Również kwestia edukacji religijnej stanowi wyzwanie. Współczesny system edukacji w Polsce jest świecki, a szkoły publiczne nie oferują nauczania religii starowierców. W rezultacie, dzieci i młodzież starowiercza często nie mają możliwości nauki o swojej religii i tradycjach w formalnym systemie edukacyjnym. Rodziny muszą same zapewniać edukację religijną, co bywa trudne, zwłaszcza gdy rodzice są zapracowani lub nie mają odpowiednich kompetencji do nauczania. W odpowiedzi na te wyzwania, wspólnoty starowierców organizują lekcje religii i katechezy, aby zapewnić młodemu pokoleniu dostęp do wiedzy o ich religii i kulturze. Inicjatywa ta spotyka się z różnym odbiorem – dzieci młodsze na ogół uczęszczają na zajęcia, zaś wraz z dorastaniem ich zainteresowanie spada, lecz zaobserwować można również tendencję powrotu do korzeni, gdy młode pokolenie staroobrzędowców wraca na te zajęcia, powodowane chęcią poszerzenia wiedzy na temat swojej wspólnoty i jej najważniejszych wartości. Głuszkowski wspomina, iż

coraz częściej można zauważyć symptomy zainteresowania własnymi korzeniami u przedstawicieli młodego pokolenia. Trudno zakładać, by chęć poznania tradycji i kultury przodków zaowocowała zagłębieniem w zanikającą tożsamość grupową staroobrzędowców ze wszystkimi jej elementami składowymi⁴⁶⁰.

⁴⁵⁸ Zbiórka *Leczenie Proboszcza Mikołaja* w serwisie Pomagam.pl, https://pomagam.pl/rh8ekb?fbclid=IwY2xjawE5HnFleHRuA2FlbQIxMQABHU7ksfnf6WZd8ba2MhwPQkSH8S0a-_GP4Rb1ErSOCPtflQVtIbebxfigk_aem_QQnme9qRe9IZGeGkGzOD1A, data dostępu 26.08.2024.

⁴⁵⁹ Janusz Jewdokimow (2024, 23 maja). *Dziś dotarła do Nas bardzo smutna wiadomość* [Post na Facebooku] <https://www.facebook.com/photo/?fbid=7565529133568522&set=gm.1891185491322859&id=178418295932919>, *Dziedzictwo Staroobrzędowców w Polsce*, data dostępu 26.08.2024.

⁴⁶⁰ M. Głuszkowski, *Język religii i jego znaczenie dla zachowania tożsamości przez polskich staroobrzędowców*, [w:] *Konstrukcje i destrukcje tożsamości*, t.1.

Kolejnym wyzwaniem jest rosnąca potrzeba dialogu i współpracy z innymi grupami religijnymi i etnicznymi. W wielokulturowym społeczeństwie współczesnej Polski, starowiercy muszą znaleźć swoje miejsce i tożsamość w szerszym kontekście społecznym. To wymaga otwartości na dialog międzyreligijny, który może być trudny, biorąc pod uwagę historyczne napięcia i różnice doktrynalne między różnymi grupami chrześcijańskimi. Jednakże, taki dialog jest kluczowy nie tylko dla budowania wzajemnego zrozumienia, ale również dla ochrony praw starowierców jako mniejszości religijnej.

Współczesne wyzwania stojące przez staroprawosławnymi związane są z kwestią globalizacji i cyfryzacji. Internet i media społecznościowe otwierają nowe możliwości dla komunikacji i wymiany doświadczeń, ale jednocześnie niosą ryzyko dalszej fragmentacji i erozji tradycyjnych wartości. Starowiercy muszą nauczyć się korzystać z tych nowych narzędzi w sposób, który pozwoli im zachować i promować swoją tożsamość, a jednocześnie nie zatracić unikalnych cech swojej kultury i religii. Wyzwanie to wymaga kreatywności i adaptacji, ale także silnego przywiązania do wartości i tradycji, które kształtują tożsamość starowierców.

Sami staroobrzędowcy zdają sobie sprawę ze zmian zachodzących w ich wspólnocie, jednak w swoich wypowiedziach zawierają pewien dysonans. Wspominany już w dysertacji nastawnik Mariusz Jefimow w reportażu „Dzieci różnych bogów: Staroobrzędowcy”, który zostanie szerzej opisany w następnym rozdziale pracy twierdzi, że zgoda na robienie zdjęć jest sprzeczna z prawem kanonicznym szóstego soboru powszechnego – „malowanie czy oddawanie lica do fotografii jest wzbronione”⁴⁶¹, nie wolno również stawiać przed kamerą. Informator-nastawnik z Gabowych Grądów i Boru robi to „w obronie religii, by nie zanikła”. Inny informator, Józef Jonik, były przewodniczący NRS mówi, że „staroobrzędowiec musi mieć obraz boży, czyli brodę, nie palić, nie pić” wtedy „będzie spełniał boże przykazania, będzie dobrym człowiekiem, to każdy wie, a jeśli on tego nie ma czy nie spełnia, tylko patrzy gdzie butelka, gdzie papierosy czy w ogóle no to nie jest staroobrzędowiec”. Jonik zauważa, że „jeśli ktoś przed wojną trafił do sądu, to on przysięgi nie składał [...] dlatego, że on był

Wokół religii i jej języka, Warszawa 2011, s. 140-141, <https://repozytorium.umk.pl/bitstream/handle/item/2359/G%C5%82uszkowski%20M.%202011.%20J%C4%99zyk%20religii%20i%20jego%20znaczenie%20dla%20zachowania%20to%C5%BCsamo%C5%9Bci%20przez%20polskich%20staroobrz%C4%99dowc%C3%B3w.pdf>, data dostępu 01.04.2024.

⁴⁶¹ Jadwiga Nowakowska, *Dzieci różnych bogów: Staroobrzędowcy*, Telewizja Polska 2000, <https://vod.tvp.pl/programy,88/dzieci-roznych-bogow-odcinki,279057/odcinek-11,S01E11,305612>, data dostępu 26.08.2024.

prawdomówny, on nie umiał kłamać absolutnie”. Stoi to w sprzeczności z obecnymi relacjami międzyludzkimi. Wyludnianie wsi starowierskich zostało przez staroobrzędowców odnotowane już na początku millenium, o czym wspominają w rzeczonym reportażu, podobnie jak zmiana ekonomiczna, dotycząca sposobu zarobkowania staroprawosławnych. W nagraniu pada informacja dotycząca tego, że w 1995 roku 25 rolników miało bydło, w 2000 już tylko sześciu. Staroobrzędowcy wypowiedzieli się również na temat występującej w ich społeczności dyglosji i bilingwizmu. Wyjaśnienie tych pojęć w odniesieniu do gwary starowierców znajdujemy u Głuszkowskiego:

Język staroobrzędowców różni się jednak pod wieloma względami od standardowej ruszczyzny. Po pierwsze, przybywający do Polski migranci nie posługiwali się językiem literackim, ale gwarą z grupy pskowsko-nowogrodzkiej dialektów środkowielkoruskich (Grek-Pabisowa 1968, 167). Po drugie, wielowiekowa obecność w Polsce, nawet przy stosunkowo dużej izolacji od polskiego otoczenia, wiązała się z oddziaływaniami polszczyzny w zakresie leksyki, frazeologii, składni, fonetyki, a w mniejszym stopniu także morfologii gwary staroobrzędowców, które to wpływy nasiliły się w XX w. Zmiany te są na tyle duże, że można mówić o procesie hybrydyzacji, czyli takiego mieszania się dwóch systemów językowych, że jeden z nich stanowi bazę strukturalną wypełnianą elementami pochodzącymi z obydwu kodów oraz nowymi – powstałymi w wyniku sytuacji kontaktu i wzajemnego wpływu (Grzybowski 2010). W gwarze staroobrzędowców setki zapożyczeń z języka polskiego, najczęściej niezrozumiałych dla Rosjan władających standardową odmianą rosyjskiego, zarejestrowano już w materiale gromadzonym w latach 50. i 60. XX. w. (Grek-Pabisowa/Maryniakowa 1980), a późniejsze badania leksykograficzne tylko te tendencje potwierdziły i pozwoliły na wynotowanie kolejnych (por. Paśko-Konecniak 2011; 2016). [...] Polskie oddziaływanie widoczne jest także w sferze pragmatyki, m.in. w antroponimii. Choć starowiercy zachowali swoje tradycyjne rosyjskie nazwiska i do pewnego stopnia także imiona, nawet mówiąc we własnej gwarze odmieniają je zgodnie z polskim paradygmatem, czyli stosując męskie nieodmienne formy nazwisk u kobiet, np. Maria Nowikow zamiast ros. formy Maria Nowikowa (Ziółkowska 2011, 395-396). [...] Jako społeczność dwujęzyczna, podobnie jak inne mniejszości w Polsce, starowiercy używają rosyjskiej gwary i języka polskiego z wyraźnym rozgraniczeniem ich funkcji społecznych. Ich bilingwizm jest więc powiązany z dyglosją, w ramach której tradycyjnie gwarze przyporządkowane są sfery rodzinna i sąsiedzka, a język polski używany w pozostałych sytuacjach komunikacyjnych [...] W młodszym i średnim pokoleniu, zwłaszcza w obecności osób spoza wspólnoty, zauważalna jest tendencja do przechodzenia na polski we wspomnianych prywatnych sferach życia [...]

Układ dyglosyjny uzupełnia język cerkiewnosłowiański używany w liturgii i modlitwie przez wszystkie pokolenia⁴⁶².

Starowiercy świadomie posługują się zatem gwarą przodków, przekazywaną z pokolenia na pokolenie oraz językiem oficjalnym kraju, będącego ich przybraną ojczyzną. Jednak proces przełączania kodów, czyli zmiany języka w zależności od sytuacji, nie jest bezproblemowy. Staroobrzędowcom trudno było zmieniać gwarę na język polski, im więcej rozmawiali gwarą, tym trudniej było im mówić po polsku, o czym informatorzy wspominają w omawianym reportażu.

W dalszej części swojej wypowiedzi Jefimow mówi o edukacji dzieci i młodzieży:

Staroobrzędowcy nie czują takiego odizolowania od świata, może takie odizolowanie odczuwają właśnie innowiercy, albowiem oni nie mogą pojąć, dlaczego staroobrzędowcy tak się odizolowują od świata, jest to dla nich śmieszne, może nawet dziwne, z tego względu powstają może czasami przejawy takiej dyskryminacji, co dosyć dzisiaj to się pojawia, przejawy nietolerancji, dzisiaj trudno jest żyć staroobrzędowcom. My nie odczuwamy takiego odizolowania, akceptujemy, tolerujemy wszystkich, natomiast staroobrzędowcy dosyć często, a głównie dzieci w szkołach spotykają się z taką nietolerancją, z takim przejawem dyskryminacji, czego powodem nawet jest właśnie tutaj brak zgody na nauczanie religii staroobrzędowej w naszej miejscowości, w Gabowych Grądach [...] według religii staroobrzędowców ziemia jest płaska i wszelkie nauki które już powstają tutaj, od władz czy które tworzy ministerstwo są niezgodne z religią i wręcz jest napisane że staroobrzędowcy nie mogą dowierzać i nie mogą głosić fałszywych nauk. Nauka że ziemia jest okrągła nie jest akceptowana przez staroobrzędowców, jedynie podczas pobierania nauk czy dzieci jak chodzą do szkoły to muszą to zaakceptować bo w przeciwnym razie nie zaliczą tego przedmiotu⁴⁶³.

Wypowiadająca się na temat nastawnika młoda, niezidentyfikowana przez autorkę dysertacji parafianka wyraża się o nim bardzo pochlebnie, ceniąc to, że jest on surowy i wymagający, ponieważ chce im przekazać „to, co było kiedyś”, to, co wierzyli i jak żyli ich dziadkowie i pradiadkowie.

Uderzać może wypowiedź Jefimowa na temat ekumenizmu, przecząca wcześniejszym rozważaniom na temat otwierania się staroobrzędowców na świat,

⁴⁶² M. Głuszkowski, *Instytucjonalne wsparcie międzypokoleniowej transmisji języka mniejszości. Na przykładzie staroobrzędowców mieszkających w Polsce* [w:] „Przegląd Wschodnioeuropejski”, 2/2021, s. 259-260.

⁴⁶³ Jadwiga Nowakowska, *Dzieci różnych bogów...*, data dostępu 26.08.2024.

będąca dowodem dużej ortodoksyjności poglądów młodego, wyświęconego⁴⁶⁴ w wieku zaledwie 18 lat przywódcy duchownego wspólnoty. Zgodnie z jego słowami,

ekumenizm w Kościele staroobrzędowców jest w ogóle niedopuszczalny, albowiem połączenie się z innymi Kościołami, dialog z innym Kościołem jest po prostu przez prawo kanoniczne niedopuszczalne. Jest to wielkim grzechem. Staroobrzędowcy posiadają swoją Cerkiew, uczą tylko w swoim gronie, ewangelizują wśród swojej społeczności i to im wystarcza, nie mają prawa ingerować w inne sprawy Kościołów czy Cerkwi, czy Synagog. To jest po prostu niedopuszczalne, albowiem każdy Kościół ma swoje tradycje, ma swoje obrządki. Staroobrzędowcy mają swoje zasady, które są sprzeczne z zasadami innych Kościołów i dlatego taki dialog porozumiewawczy między Kościołami jest niedopuszczalny⁴⁶⁵.

Jednak ta wypowiedź nastawnika stoi w sprzeczności z jego działaniem, czyli wystąpieniem przed kamerą – można uznać je za próbę ewangelizacji oraz otwarcia się na innowierców, ponieważ Jefimow mówi o tradycjach i zasadach staroobrzędowców do ludzi będących innego wyznania, co byłoby niemożliwe jeszcze kilkadziesiąt lat temu.

Wypowiedzi innej informatorki, prawdopodobnie Olgi Fiodorow, obfituje w opisywaną już w życiu starowierców dwoistość. Z jednej strony kobieta nie jest tak ortodoksyjna jak Jefimow i nie ma nic przeciwko byciu filmowaną, z drugiej nie zgadza się na wejście z kamerą do świątyni, której nie nazywa molenną, lecz cerkwią, co potwierdza poniższy cytat:

nie wchodzi w rachubę żadne filmowanie tych nabożeństw, pogrzebów czy chrzcin – to jest wiara, wiara to nie jest coś na pokaz, to nie jest jakieś pozerstwo, to jest wiara, to trzeba być skromnym, pomodlić się, żeby tak już wtargnąć z tą kamerą do tej cerkwi to nie wydaje mi się, żeby to było takie, też bym wołała raczej nie.⁴⁶⁶

Według Fiodorow prowadzi ona normalne życie, takie jak jej rówieśnicy, tylko jest wyznania staroobrzędowego. W swojej wypowiedzi dostrzega ona u starszych członków wspólnoty większy tradycjonalizm i chęć izolacji, co z jej punktu widzenia jest zamykaniem się na świat:

Ja się właściwie niczym nie różnię od ludzi którzy nie są staroobrzędowcami, żyję normalnie, tak jak wszyscy inni, tyle że jestem innego wyznania[...] ludzie w podeszłym wieku podchodzą sceptycznie do innych wyznawców, czyli że my młodzi powinniśmy

⁴⁶⁴ Jefimow używa tej formy w swojej wypowiedzi, mimo, że wybór nastawnika, niebędącego osobą duchowną, lecz świecką, nie ma charakteru obrzędu wyświęcania.

⁴⁶⁵ Ibidem, data dostępu 26.08.2024.

⁴⁶⁶ Ibidem, data dostępu 26.08.2024.

wiązać się z ludźmi ze swojej wiary, małżeństwa czy nawet spotykać się głównie z ludźmi z, tak by było najlepiej, oni tak uważają, powinniśmy być bardziej otwarci, po co zamykać sobie okno na świat, przecież to powinno się jakoś nie wiem, tak jak wcześniej powiedziałam wymieniać doświadczenia z innymi, kontaktować się, rozmawiać o czymś, przecież to jest wszystko dla ludzi, to się powinno jakoś tak nie wiem, jakoś inaczej odbywać⁴⁶⁷.

Należąca do młodego pokolenia informatorka widzi potrzebę kontaktu staroprawosławnych z osobami spoza mniejszości, co w jej opinii nie jest niczym złym, a nawet stanowi szansę na nawiązanie kontaktów, zdobycie nowych doświadczeń, wiedzy i umiejętności. Fiodorow wspomina również z jakim odbiorem ze strony osób spoza wspólnoty styka się jako starowierka – „ludzie są zachwyceni albo niekiedy przerażeni też, że to jest tak rygorystyczna wiara i że jak ty możesz tego przestrzegać w ogóle, pytają się mnie - no jakoś mogę”⁴⁶⁸. W rozmowie informatorki w drodze do molenny z jej babcią, prawdopodobnie Matroną Fiodorow, padają słowa o konieczności zachowywania tradycji na wzór przodków oraz o staraniach informatorki z młodego pokolenia w tym zakresie:

[M.F. – przyp. autorki] No, czemu chustki nie założyłaś?

[O.F. – przyp. autorki] Założę przed molenną

[M.F.] Przed molenną, tak? A czemu, a w chustce trzeba iść

[O.F.] [niezrozumiałe] Założę przed molenną

[M.F.] Kiedyś chodzili w chustkach i to w takich specjalnych do molenny, [niezrozumiałe] z frędzelkami, czarne, większe [niezrozumiałe]

[O.F.] Teraz jak będziemy się zbliżały dalej to założę, nie będzie problemu

[M.F.] A też problem, trzeba podtrzymywać

[O.F.] Tradycje

[M.F.] Tradycję, wiarę

[O.F.] Staram się

[M.F.] Młode teraz inaczej a starsze, dziadki nasze, pradiadki⁴⁶⁹

Poniższy kadr z reportażu, przedstawiający bohaterki w trakcie transkrybowanej wyżej rozmowy ilustruje pokoleniową zmianę we wspólnocie starowierców. Babcia, członkini

⁴⁶⁷ Ibidem, data dostępu 26.08.2024.

⁴⁶⁸ Ibidem, data dostępu 26.08.2024.

⁴⁶⁹ Ibidem, data dostępu 26.08.2024.

starszego pokolenia, idzie do molenny w chustce na głowie. Jej wnuczka ma odkrytą głowę, zaś chustę niesie w ręku, planując założyć ją w pobliżu świątyni.

Fotografia 38. Przedstawicielki dwóch pokoleń starowierców z Gabowych Grądów w drodze do molenny (Nowakowska 2000⁴⁷⁰)

Rzeczony reportaż przedstawia wielokrotnie już wspomnianą dychotomię i zmianę postaw członków mniejszości staroobrzędowców. Z jednej strony znajdują się postępowi, bardziej elastyczni staroprawosławni, z drugiej zaś – ci bardziej tradycyjni, skupieni na zachowaniu kultury i tradycji wspólnoty. Nie można w sposób jednoznaczny sklasyfikować wszystkich występujących w reportażu młodych starowierców jako nowoczesnych ze względu na postać nastawnika Jefimowa.

Innym przykładem filmowej próby utrwalenia zmian w tradycji staroobrzędowców jest zamieszczony w serwisie YouTube krótki film Jennifer Chodera „The Old Believers small”. Wypowiadają się w nim kobiety z zespołu Riabina, o którym będzie mowa w następnym rozdziale dysertacji. Film ukazuje moment powrotu starowierek z zespołu do Gabowych Grądów z festiwalu zespołów ludowych w Wilnie. Można w nim odnaleźć zarówno przykłady tradycyjnej postawy, jak i bardziej nowoczesnej, wywołanej wpływem zewnętrznym. Jedna ze staroprawosławnych mówi w filmie, że sama wybrała swojego męża i dlatego musi nadal z nim żyć, ponieważ jedynie Bóg może „dać rozwód”, czyli rozwiązać małżeństwo poprzez śmierć – „zabrać

⁴⁷⁰ Ibidem, data dostępu 26.08.2024.

albo jedną, albo drugą osobę do siebie”. Jak wspomina: „Przysięgałeś, całowałeś krzyż, przysięgałeś, brałeś ślub, musisz do śmierci być razem. I dalej z tym samym żyję. Chociaż różne myśli chodzą po głowie, ale mi jakoś tak może brak odwagi”⁴⁷¹. To przykład tradycyjnego pojmowania małżeństwa przez starowierców, choć w słowach kobiety widać już wpływ współczesności. Wypowiadający się po niej mężczyzna dowodzi, że w każdej staroobrzędowej rodzinie istnieje jakiś problem, zmartwienie czy konflikt, ubierając to w nader lapidarne słowa „w każdym domu coś jest, w każdym domu. To nie to, to to, to to. Jakaś przyczyna jest”⁴⁷². Inna z członkiń zespołu mówi, że wraz z dwiema innymi kobietami z Riabiny są wdowami, na co niewidoczny w kadrze mężczyzna mówi, że musiały ich one wygnać. Starowierka prezentuje wówczas nietradycyjną postawę mówiąc, że „jak niedobry był, to i trzeba zagnać”⁴⁷³. Wyraźnie widać tutaj odejście od tradycyjnego modelu rodziny, której głową był mężczyzna, zaś kobieta nie miała możliwości odejścia od niego nawet, gdy nie był on dobrym mężem. W dalszej części swojej wypowiedzi opisuje ona sytuację kobiet i mężczyzn w dwudziestym pierwszym wieku, która dotyczy również starowierek i starowierców:

Chłop to musi być zawsze chłop. Kobieta kiedyś chłopą szanowała. Teraz już nie tak szanuje, teraz musi mężczyzna pomagać, musi wszystko robić za kobietę a kiedyś to nie, kobieta w chałupie a chłop do roboty szedł. A teraz kobiety pracują⁴⁷⁴.

Ta wypowiedź jest dowodem na to, iż staroprawosławni obserwują zmiany w społeczeństwie i swojej mniejszości, mają świadomość zmieniających się warunków zewnętrznych, wpływających na ich codzienność oraz jest modelowym przykładem wspomnianej już we wcześniejszej części rozdziału opozycji między przeszłością a teraźniejszością, której starowiercy używają do opisu dawnego i obecnego stylu życia. Bardzo dobrze podsumowała je Zinaida Łukianowna Leonow, jedna z poetek staroobrzędowych, której twórczość zostanie omówiona w kolejnym rozdziale dysertacji. Jak czytamy w wywiadzie opublikowanym w „Przeglądzie Prawosławnym”, który przeprowadziła z Leonow jej siostrzenica,

Obecnie nasze rodziny są wielokulturowe i wieloreligijne. Każdy układa życie po swojemu, jak mu wygodnie. Została tylko garstka młodych, którzy pozostali przy starej wierze i kultywują staroobrzędowe tradycje. Jest jednak nadzieja, bo niektórzy wracają do korzeni, chcą znać i rozumieć stare zasady, kupują ikony i krzyżyki. W Augustowie przy szkole

⁴⁷¹ J. Chodera, *Old Believers small*, https://www.youtube.com/watch?v=x6ZRaS_JZpk, data dostępu 27.08.2024.

⁴⁷² Ibidem.

⁴⁷³ Ibidem.

⁴⁷⁴ Ibidem.

publicznej i Suwałkach przy molennie organizowane są dla dzieci lekcje religii. Dużym wsparciem jest też działalność naszych *nastawników*. Do parafii suwalskiej, pokonując co tydzień czterysta kilometrów, przyjeżdża batiuszka z Rygi. Scala naszą społeczność, uczy dzieci, odprawia nabożeństwa, jest łącznikiem z innymi staroobrzędowymi zagranicznymi parafiami. To wielkie poświęcenie z jego strony. [...] Teraz nie ma wojny, żyje się nam dobrze, każdy ma własny dom, zabezpieczenie socjalne. Szanujemy to co mamy, siebie nawzajem i nie zapominajmy od czasu do czasu za wszystko podziękować panu Bogu⁴⁷⁵.

W odniesieniu do mniejszości staroobrzędowców w Polsce można wspomnieć o jeszcze jednej zmianie, choć nie miała ona miejsca w opisywanej społeczności, lecz wśród Polaków. Mowa tutaj o zmianie sposobu postrzegania przez nich starowierców oraz o wzroście poziomu wiedzy na temat tej grupy etnokonfesyjnej. Jeszcze u progu dwudziestego pierwszego wieku ogólny sposób postrzegania starowierów był wypaczony w sposób opisany przez autorkę dysertacji w początkowym akapicie niniejszego rozdziału. Pastuszewski pisze w swoim artykule „Wizerunek staroprawosławia w potocznej świadomości”:

Z polskiej literatury naukowej wyłania się taki oto typ staroobrzędowca: martwy, statyczny, niemodyfikowany przez żywe doświadczenia styczności międzyludzkich, aspołeczny i ahistoryczny, przetwarzający się w legendę, niezmienny – bez względu na miejsce i czas powstawania [...] Ten stereotypowy obraz, będący końcowym produktem mityzacji obcego, rozciągnięcie sądu indywidualnego na całą grupę oraz idealizacja, czy wręcz mityzacja historyczna. Dopiero od lat dziewięćdziesiątych XX wieku wizerunek ten zaczął się zmieniać [...] dla pewnej części społeczeństwa nie jest to już grupa anonimowa ani nad miarę egzotyczna.⁴⁷⁶

W dalszej części artykułu przytaczane są wypowiedzi osób ankietowanych w anonimowym badaniu ankietowym, przeprowadzonym poprzez losowe skierowanie pytań do czytelników czasopisma „Akant” o zasięgu ogólnopolskim, a także respondentów badania Joanny Bogudał-Borkowskiej oraz Magdaleny Ziółkowskiej⁴⁷⁷. W odpowiedziach osób ankietowanych można zauważyć dwie tendencje – pierwszą, będącą powieleniem stereotypowych, zmitologizowanych narracji oraz drugą, bardziej świadomą. Pastuszewski akcentuje jednak pewną cechę, która mogła zafałszować wyniki, a mianowicie „polską skłonność do wypadania w badaniach pozytywnie i z wiedzą”⁴⁷⁸.

⁴⁷⁵ 6. Z. Leonow, N. Górka, *O mojej staroobrzędowej rodzinie* [w:] „Przegląd Prawosławny”, nr 11 (341) listopad 2013, s. 56.

⁴⁷⁶ S. Pastuszewski, *Wizerunek staroprawosławia w potocznej świadomości...*, s. 23-24.

⁴⁷⁷ Obecnie Magdaleny Ziółkowskiej-Mówki. Zob. Ibidem, s. 24, 26.

⁴⁷⁸ Ibidem, s. 25.

Przykładem takiego zafałszowania może być wypowiedź respondentki K44, która na jedno z pytań otwartych odpowiedziała, iż nie ma zdania na temat członków starowerskiej wspólnoty, lecz w kolejnej odpowiedzi dała wyraz swojemu mniemaniu wedle którego staroobrzędowcy mieliby rzekomo przeprowadzać aktywną ewangelizację wśród Polaków⁴⁷⁹, co, jak już wspomniano we wcześniejszej części niniejszego rozdziału, jest niemożliwe. Wbrew przytoczonemu przypadkowi, we wspomnianych badaniach pojawiły się wypowiedzi osób, które albo miały określoną, choć niepogłębianą wiedzę o staroprawosławnych, albo wyrażały życzliwe zainteresowanie, mówiąc także o wzajemnych relacjach tej mniejszości z Polakami. Były to między innymi wypowiedzi: „o wyjątkowo przyjaznym stosunku starowierców do Polaków”, „starowierzy są zamknięci w swoich społecznościach, ale na prośbę są chętni do dzielenia się opowieściami o swojej wierze i obyczajach”, „było źle. Teraz jest dobrze. Lepiej się rozumiemy”⁴⁸⁰. Niektórzy z respondentów podkreślili też istnienie ksenofobicznych poglądów części naszego społeczeństwa, pisząc „raczej z naszej strony spotykali się z niechęcią”, „niechętny stosunek Polaków, jak to zwykle bywa z podejściem Polaków do wszelkich niszowych historii”, „bo to Ruscy do kwadratu, a Polak to katolik”, „Polacy są mało tolerancyjni, zwłaszcza jeśli chodzi o religię i wszystko, co dotyczy wschodu, zwłaszcza <<pachnące>> Rosją”⁴⁸¹. Mimo przytoczonych powyżej fragmentów, artykuł Pastuszewskiego dowodzi, iż staroobrzędowcy w dwudziestym pierwszym wieku istnieją w ogólnej świadomości Polaków, do czego z pewnością walnie przyczyniły się prowadzone badania i pojawiające się coraz częściej publikacje naukowe na ich temat⁴⁸².

Przez stulecia staroobrzędowcy musieli zmierzyć się z wieloma zmianami społecznymi i kulturowymi, które wpływały na ich życie i religijne praktyki. Przystosowanie się do nowych warunków było kluczowe dla ich przetrwania. W różnych krajach staroobrzędowcy musieli dostosować się do lokalnych norm i przepisów, jednocześnie starając się zachować swoje tradycje i obrzędy. W Polsce, gdzie społeczność staroobrzędowców jest obecna od XVIII wieku, ich historia jest nierozzerwalnie związana ze zmianami politycznymi i społecznymi, jakie zachodziły na tych terenach. Po przybyciu do Polski staroobrzędowcy osiedlili się głównie na Mazurach oraz w innych regionach, gdzie zakładali własne wsie i parafie. Mimo trudności, takich jak dyskryminacja religijna czy wyzwania ekonomiczne,

⁴⁷⁹ Ibidem, s. 25-26.

⁴⁸⁰ Ibidem, s. 27.

⁴⁸¹ Ibidem, s. 28.

⁴⁸² Zob. Ibidem, s. 25.

staroobrzędowcy zdołali stworzyć trwałe wspólnoty, które przetrwały do dzisiaj. Jednym z kluczowych elementów przetrwania społeczności staroobrzędowców była ich zdolność do adaptacji. Pomimo zachowywania swoich tradycji religijnych, staroobrzędowcy wprowadzali pewne zmiany, które pozwalały im lepiej funkcjonować w nowych warunkach. Przykładem może być adaptacja językowa – w wielu wspólnotach staroobrzędowych język rosyjski został zastąpiony lokalnymi językami, co ułatwiało integrację z miejscową ludnością.

Zmiany polityczne miały istotny wpływ na życie społeczności staroobrzędowców. W XIX i XX wieku wielokrotnie zmieniały się granice państw, w których mieszkali staroobrzędowcy, co miało znaczący wpływ na ich sytuację. Na przykład, po rozbiorach Polski staroobrzędowcy znaleźli się pod rządami różnych państw, co wymagało od nich dostosowania się do nowych przepisów i warunków politycznych. W okresie międzywojennym społeczność staroobrzędowców w Polsce cieszyła się pewnym stopniem autonomii religijnej, co pozwoliło im na rozwój kulturalny i religijny. Jednakże II wojna światowa i powojenne zmiany granic ponownie wpłynęły na ich sytuację. Po wojnie wielu staroobrzędowców znalazło się w nowych granicach Polski, co wiązało się z koniecznością adaptacji do nowych realiów politycznych i społecznych. W okresie PRL-u staroobrzędowcy, podobnie jak inne grupy religijne, doświadczali ograniczeń w praktykowaniu swojej wiary. Państwo socjalistyczne promowało ateizm i sekularyzm, co prowadziło do marginalizacji religii w życiu publicznym. Mimo tych trudności staroobrzędowcy kontynuowali swoje praktyki religijne, często w prywatnych domach lub małych, niezarejestrowanych kaplicach.

Zmiany gospodarcze również miały istotny wpływ na życie staroobrzędowców. W okresie powojennym Polska przechodziła przez różne fazy rozwoju gospodarczego, które wpływały na sytuację ekonomiczną staroobrzędowców. Przemiany gospodarcze, takie jak kolektywizacja rolnictwa czy industrializacja, wymuszały na staroobrzędowcach dostosowanie się do nowych warunków ekonomicznych. Współcześnie, w warunkach gospodarki rynkowej, staroobrzędowcy muszą mierzyć się z wyzwaniami związanymi z globalizacją i integracją europejską. Wiele wspólnot staroobrzędowych zmaga się z problemami demograficznymi, takimi jak starzenie się populacji czy migracje młodych ludzi do miast lub za granicę w poszukiwaniu lepszych możliwości życiowych. Pomimo tych wyzwań, staroobrzędowcy starają się zachować swoje tradycje i wartości, adaptując jednocześnie swoje praktyki do współczesnych realiów.

Pojawienie się społeczności staroobrzędowców i jej dalsze trwanie jest nierozdzielnie związane ze zmianami historycznymi, społecznymi, politycznymi i gospodarczymi. Od samego początku swojego istnienia staroobrzędowcy musieli mierzyć się z wyzwaniami, które wymagały od nich elastyczności i zdolności do adaptacji. Mimo licznych trudności, staroobrzędowcy zdołali przetrwać i zachować swoją tożsamość religijną i kulturową przez wieki. Ich historia jest świadectwem niezwyklej determinacji i wierności tradycji, a jednocześnie umiejętności dostosowywania się do zmieniających się warunków. Przyszłość społeczności staroobrzędowców, o której traktuje kolejny podrozdział dysertacji, zależy od ich zdolności do dalszej adaptacji i integracji, jednocześnie zachowując swoje unikalne dziedzictwo kulturowe i religijne.

3.4. Przewidywania na temat przyszłości wspólnoty starowierskiej

Mając na uwadze opisane powyżej zmiany w społeczności staroobrzędowców, będące owocem zachodzących z coraz większym natężeniem procesów asymilacyjnych należałoby pokusić się o próbę przewidzenia przyszłości polskiej wspólnoty staroprawosławnych. Choć zrozumiała jest postulowana przez Głuszkowskiego⁴⁸³ wstrzeźliwość, na podstawie zaobserwowanych tendencji możliwe jest postawienie takiej prognozy, z zastrzeżeniem, iż nie musi się ona spełnić, zwłaszcza w obliczu wypowiedzi samych staroobrzędowców oraz osób im bliskich na ten temat. Chłopak informatorki K1984 GG2004 stwierdził, iż za 150 lat ta wspólnota nie będzie już istnieć. Informator M1934 GG2004, choć podkreśla, że jemu samemu i osobom mu współczesnym żyje się dobrze, nie ma on pewności, jak będzie żyło się jego wnukom. W obliczu tych wypowiedzi autorka pracy dokonała własnej próby prognozowania dalszych losów polskich starowierów.

Przyszłość polskiej wspólnoty staroobrzędowców zależy od kilku kluczowych czynników, które wpłyną na to, czy uda im się przetrwać jako odrębna grupa religijno-

⁴⁸³ Zob. M. Głuszkowski, *Asymilacja wyspy językowo-kulturowej. Przypadek młodego pokolenia polskich Staroobrzędowców* [w:] E. Nowicka, M. Głuszkowski, *Słowiańskie wyspy językowe i kulturowe*, Toruń 2013, s. 10.

kulturowa, czy ich liczebność będzie maleć lub wzrastać, a także czy będą w stanie zachować swoje unikalne tradycje i dziedzictwo.

Obecnie liczebność polskich staroobrzędowców jest, jak już wspomniano, stosunkowo niewielka. Przetrwanie wspólnoty w dużej mierze będzie zależeć od demografii, w tym wskaźników urodzeń i migracji. Jeżeli młodsze pokolenia będą kontynuować tradycje swoich przodków i będą zakładać rodziny wewnątrz wspólnoty, istnieje szansa na stabilność liczebną. Z drugiej strony, jeśli młodzi ludzie będą coraz bardziej skłonni do emigracji lub integracji z większościowym społeczeństwem, tak jak ma to miejsce w badanym w dysertacji okresie, liczebność może się zmniejszać.

Zachowanie tradycji staroobrzędowców będzie wyzwaniem, ale jest to możliwe, jeśli zostaną podjęte odpowiednie kroki. Wspólnota staroobrzędowców jest znana z silnego przywiązania do swoich obrzędów religijnych, języka i kultury, co może pomóc w przetrwaniu ich dziedzictwa. Ważne będą tutaj działania edukacyjne, takie jak nauka języka, historii i religii staroobrzędowców oraz organizowanie wspólnych wydarzeń kulturalnych i religijnych. Również współpraca z instytucjami kultury i nauki może pomóc w dokumentacji i promowaniu ich tradycji.

Wsparcie ze strony państwa i organizacji pozarządowych może odegrać kluczową rolę w przetrwaniu staroobrzędowców. Dofinansowanie projektów kulturalnych, edukacyjnych i społecznych skierowanych do tej grupy może pomóc w zachowaniu ich dziedzictwa. Również uznanie przez państwo wartości dziedzictwa staroobrzędowców jako integralnej części polskiej kultury może wzmocnić ich pozycję i zwiększyć świadomość w społeczeństwie.

Otwarta postawa społeczności staroobrzędowców wobec otaczającego świata, jednocześnie z zachowaniem ich tożsamości, może przyczynić się do ich przetrwania. Dalsza integracja z szerszym społeczeństwem, przy jednoczesnym zachowaniu odrębności kulturowej, może prowadzić do wzrostu zrozumienia i akceptacji, co w konsekwencji może wzmocnić wspólnotę i zapewnić jej długotrwałe przetrwanie.

Chociaż staroobrzędowcy w Polsce stoją przed licznymi wyzwaniami związanymi z globalizacją, asymilacją oraz zmianami demograficznymi, istnieją także liczne szanse na ich przetrwanie i rozwój. Kluczem do sukcesu będzie aktywne podejście do zachowania tradycji, wspieranie młodego pokolenia w pielęgnowaniu kulturowego dziedzictwa, a także otwartość na dialog i współpracę z otaczającym społeczeństwem.

Dzięki temu staroobrzędowcy mogą nie tylko przetrwać, ale również rozwijać swoją wspólnotę w duchu unikalnych wartości i tradycji.

Rozdział IV.

Działania podejmowane w celu zachowania odrębności i podtrzymywania tradycji staroobrzędowców w Polsce

W niniejszym rozdziale przedstawione zostaną działania członków polskiej wspólnoty staroobrzędowej, podejmowane w celu zachowania i przekazania ich tradycji i dziedzictwa kulturowego młodszym pokoleniom oraz osobom spoza środowiska starowierców, a także inicjatywy tych, którzy nie będąc członkami wspólnoty, działają dla jej dobra. Materiał, zebrany w tym rozdziale, pochodzi w głównej mierze od samych staroprawosławnych, którzy w dwudziestym pierwszym wieku coraz chętniej korzystają z takich zdobyczy technologii, jak Internet czy media społecznościowe, które stały się dla nich platformą służącą do szerzenia wiedzy na ich temat. Szeroko pojęte środki masowego przekazu są dostępne dla zdecydowanie większej liczby osób niż specjalistyczne publikacje naukowe, co pomaga staroobrzędowcom dotrzeć do nowej grupy odbiorców. Rozdział podzielony jest na pięć podrozdziałów. W każdym z nich omówiony zostanie inny aspekt działań starowierców, od działalności edukacyjnej począwszy, zaś na ich udziale w badaniach naukowych oraz obecności w kulturze skończywszy. Niektóre przejawy aktywności staroobrzędowców należeć mogą do kilku z wymienionych w niniejszym rozdziale kategorii, dlatego też w uzasadnionych przypadkach wzmianki na ich temat mogą wystąpić kilkakrotnie w tej części pracy.

4.1. Działalność edukacyjna staroobrzędowców

Mówiąc o działalności edukacyjnej starowierców, o której traktuje niniejszy podrozdział, należy zacząć od nauki dzieci. Jak już wspomniano we wcześniejszej części pracy, staroprawosławni przez stulecia kształcili swoich potomków w domu.

W dwudziestym wieku, a dokładniej 7 lutego 1919 roku wprowadzono w Polsce obowiązek szkolny⁴⁸⁴, któremu podlegają również starowiercy. Polega on na przymusowym uczęszczaniu dziecka do szkoły podstawowej. W przypadku jego niespełnienia, na rodziców lub opiekunów prawnych nakładana jest grzywna. Ponadto przewidziane jest także pozbawienie rodziców praw rodzicielskich lub zwolnienie opiekuna prawnego w przypadku dalszego uchylania się od realizacji obowiązku szkolnego, co zawarto w artykule 111 § 1 i 169 § Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego⁴⁸⁵. Edukacja dzieci starowierskich zaczęła więc być edukacją systemową, w której nacisk kładziono na rozwój ogólny. Niestety, ze względu na unifikację systemu nauczania w Polsce, edukacja nie zawsze odpowiadała potrzebom osób kształconych, zwłaszcza zaś członkom mniejszości narodowych, etnicznych, językowych, religijnych czy kulturowych. Przekazywanie specyficznej wiedzy, dotyczącej mniejszościowej wspólnoty, odbywało się zatem w domu lub molennie, i tak jak wcześniej jej źródłem byli rodzice, dziadkowie lub współwyznawcy. W czasach powojennych w Polsce ważną rolę odgrywała znajomość języka rosyjskiego, dlatego też w 1945 roku wprowadzono w szkołach podstawowych jego nauczanie jako jednego z przedmiotów szkolnych⁴⁸⁶ (Pastuszewski w swojej publikacji odnotowuje, że miało to miejsce dwa lata później⁴⁸⁷). Jak pisze Halina Zając, zarządzenie Ministra Oświaty dotyczyło wprowadzenia w klasach I i II gimnazjum „języka rosyjskiego jako jednego z czterech języków obcych, obok angielskiego, francuskiego i niemieckiego, przy czym zalecano równomierne uwzględnienie tych języków i unikanie wyraźnej przewagi któregośkolwiek z nich w szkole”⁴⁸⁸. Zmiany te dotyczyły wszystkich szkół w Polsce, a więc także tych, w których uczyły się dzieci staroobrzędowców. Archiwum Państwowe w Białymstoku dysponuje danymi, według których większość uczniów w szkołach w regionie w latach 50. i 60. uczęszczała na lekcje języka rosyjskiego. Planowano ponadto utworzenie 11-klasowej szkoły podstawowej z wykładowym językiem rosyjskim, co jednak nie doszło do skutku⁴⁸⁹. Mniejsze szkoły podstawowe, znajdujące się na terenach wiejskich, wprowadzały dodatkowe nauczanie rosyjskiego, o czym świadczy przykład szkoły w Łopuchowie, w której uczyły się dzieci z Wodзилек i okolicznych wsi⁴⁹⁰. Reforma

⁴⁸⁴ Dz.U. z 1919 r. nr 14, poz. 147.

⁴⁸⁵ Art. 111 § 1 i 169 § 2 k. r. o.

⁴⁸⁶ H. Zając, *Ewolucja teorii nauczania języka rosyjskiego w szkole polskiej w latach 1950-2000. Część I. Metody glottodydaktyczne*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2008, s. 8.

⁴⁸⁷ S. Pastuszewski, *Zarys najnowszych dziejów...*, s. 258.

⁴⁸⁸ H. Zając, *ibidem*, s. 8.

⁴⁸⁹ Archiwum Państwowe w Białymstoku, *Informacja o sytuacji w szkolnictwie narodowościowym z 1958 roku*, zespół KW PZPR w Białymstoku, nr zespołu 1070, sygn. 1405, s. 102, 138.

⁴⁹⁰ S. Pastuszewski, *ibidem*, s. 258.

oświaty z przełomu XX i XXI wieku, która pozbawiła rosyjski statusu przedmiotu obowiązkowego, doprowadziła w przypadku dzieci starowierskich do problemów w posługiwaniu się rodzimą gwara oraz językiem cerkiewnosłowiańskim (język rosyjski był przecież fundamentem, na którym kształtowała się gwara staroobrzędowców). Pastuszewski pisze:

Dzieci w większości nie posługują się już gwara rosyjską i w związku z tym mają większe trudności z czytaniem elementarnych treści Psalterza, zapisanych przecież w języku cerkiewno-słowiańskim. W nauce zaczyna dominować język polski. Brak ciągłości języka edukacji w języku mniejszości jest jedną z głównych przyczyn, dla których język ten jest używany jedynie przez najstarszych członków wspólnoty mniejszościowej. Proces obumierania języka gwarowego przyspieszyła likwidacja szkół w Gabowych Grądach (1999-2003) i Łopuchowie (1996) w pobliżu Wodзилек⁴⁹¹.

Paśko-Konecniak zwraca uwagę na bardzo ważną funkcję, jaką pełniły zlikwidowane instytucje – uczniowie-starowiercy czuli się w nich swobodnie, zaś taka atmosfera sprzyjała temu, by posługiwali się między sobą rodzimą gwara⁴⁹². Nowa szkoła w Białobrzegach zorganizowała lekcje rosyjskiego jako dodatkowego języka obcego, na które dzieci staroprawosławnych chodziły chętnie, jednak nie miały tam już takiego poczucia komfortu jak we wcześniejszych placówkach. Pastuszewski wspomina, że staroobrzędowcy doceniają zorganizowanie dla nich lekcji rosyjskiego, jednak woliliby, aby prowadził je ktoś z ich środowiska, ponieważ na tych zajęciach można przekazywać wiedzę dotyczącą również kultury⁴⁹³. Należy jednak pamiętać o tym, że zainteresowanie nauczaniem rosyjskiego w Polsce w XXI wieku systematycznie maleje, o czym wielokrotnie wspominały media⁴⁹⁴. Zjawisko to nasiliło się po wydarzeniach z 24 lutego 2022 roku. Joanna Ćwiek-Świdecka w jednym ze swoich artykułów z tego roku, poruszających temat nauczania języka rosyjskiego w polskich szkołach zauważa, iż Ministerstwo Edukacji i Nauki nie planowało zmian dotyczących nauki tego języka obcego, którego w naszym kraju wciąż uczy się około 200 tysięcy

⁴⁹¹ S. Pastuszewski, *ibidem*, s. 259-260.

⁴⁹² D. Paśko-Konecniak, *Wpływ polszczyzny na zasób leksykalny rosyjskiej gwary staroobrzędowców na Suwalszczyźnie*, Toruń 2011, s. 25.

⁴⁹³ S. Pastuszewski, *Zarys najnowszych dziejów...*, s. 260.

⁴⁹⁴ Zob. m.in. P. Otto, P. Nowosielska, *Język rosyjski w polskich szkołach? Chętnych brak*, „Dziennik Gazeta Prawna”, 27.02.2023, <https://serwisy.gazetaprawna.pl/edukacja/artykuly/8667897,nauka-jezyka-rosyjskiego-szkola-uczelnie-nauczyciele-brak-chetnych.html>, data dostępu 27.03.2024; J. Ćwiek-Świdecka, *Maleje liczba szkół z obowiązkowym językiem rosyjskim*, „Rzeczpospolita”, 28.02.2023, <https://edukacja.rp.pl/oswiata/art38045911-maleje-liczba-szkol-z-obowiazkowym-jezykiem-rosyjskim>, data dostępu 27.03.2024; eadem, *Polskie szkoły rezygnują z nauczania języka rosyjskiego*, „Rzeczpospolita”, 29.02.2024, <https://www.rp.pl/spoleczenstwo/art39915041-polskie-szkoly-rezygnuja-z-nauczania-jezyka-rosyjskiego>, data dostępu 27.03.2024.

uczniów, choć „w momencie znacznego ochłodzenia stosunków ze wschodem może się okazać, że były to lekcje hobbystyczne”⁴⁹⁵. Podnosiły się wówczas głosy pełne obaw o przyszłość rosyjskiego w Polsce⁴⁹⁶. Przewidywania te okazały się słuszne, bo już dwa lata później niewiele ponad dwa tysiące placówek oświatowych prowadzi zajęcia z języka rosyjskiego. Coraz mniejsza liczba uczniów decyduje się na przystąpienie do egzaminu z rosyjskiego, zaś większość z tych, którzy go wybierają, to Ukraińcy, jak podaje „Rzeczpospolita” na podstawie danych z MEiN. Jak czytamy w artykule na ten temat:

Lekcje języka rosyjskiego wychodzą z przedszkoli, szkół podstawowych i średnich — w roku szkolnym 2023/2024 tylko 2115 placówek prowadzi takie zajęcia. W roku 2021/2022 szkół i przedszkoli zatrudniających rusycystów było o niemal 500 więcej, wylicza „Rzeczpospolita”, na podstawie danych z Ministerstwa Edukacji. Po brutalnym ataku Rosji na Ukrainę, chęć do nauki języka rosyjskiego w polskich szkołach drastycznie spadła. Pojawiła się jednak konieczność, by wesprzeć uczniów z Ukrainy, posługujących się rosyjskim. Właśnie dlatego to ukraińscy uczniowie, częściej niż polscy, wybierali na egzaminie ósmoklasisty i na maturze język rosyjski. Według statystyki CKE, cytowanych przez „Rzeczpospolita”, w 2023 r. do egzaminu z języka rosyjskiego w całej Polsce przystąpiło zaledwie 1492 polskich ósmoklasistów. Rosyjski na egzaminie wybierał już co czwarty uczeń z Ukrainy, a średnia ich wyników sięgała powyżej 90 proc.⁴⁹⁷.

We wspomnianych statystykach nie ma mowy o tym, jaki procent zdających egzamin z rosyjskiego stanowią dzieci starowerskie, Trzeba jednak wspomnieć o jeszcze jednym powodzie braku zainteresowania tym językiem – zapotrzebowanie na rosyjski na rynku pracy zaczęło spadać już w czasie pandemii wirusa COVID-19, zaś po wybuchu wojny i napływie ludności z terenów Ukrainy do Polski, zmniejszający się popyt na pracowników ze znajomością rosyjskiego pokrywają uchodźcy⁴⁹⁸.

W pierwszym dwudziestoleciu XXI wieku starowerscy (w zależności od sytuacji) zarówno kontynuują zapoczątkowaną przez przodków tradycję domowego nauczania religii, jak i korzystają ze zorganizowanych przez nauczycieli czy starszych członków wspólnoty lekcji, prowadzonych w świetlicach, instytucjach kultury, molennach lub

⁴⁹⁵ J. Ćwiek-Świedcka, *Wciąż jest wiele szkół, w których dzieci uczą się języka rosyjskiego. Nie ma planów zmiany tej sytuacji*, „Rzeczpospolita”, 14.03.2022, <https://edukacja.rp.pl/edukacja/art35862391-wciaz-jest-wiele-szkol-w-ktorych-dzieci-ucza-sie-jezyka-rosyjskiego-nie-ma-planow-zmiany-tej-sytuacji>, data dostępu 27.03.2024.

⁴⁹⁶ Zob. m.in. M. Kałach, *Nauczyciel rosyjskiego: liczę, że nie będzie znaku równości między tym językiem a wojną [WYWIAD]*, Onet, 13.03.2022, <https://www.onet.pl/informacje/onetlodz/wojna-rosja-ukraina-nauczyciel-rosyjskiego-nie-zrownujemy-jezyka-z-wojna/9rpxbx0,79cfc278>, data dostępu 27.03.2024.

⁴⁹⁷ Autor nieznany, *W polskich szkołach coraz mniej rosyjskiego. Pokazali ważne dane*, Onet Kobieta, 29.02.2024, <https://kobieta.onet.pl/wiadomosci/w-polskich-szkolach-coraz-mniej-rosyjskiego-pokazali-wazne-dane/rdd1f0c>, data dostępu 27.03.2024.

⁴⁹⁸ Ibidem.

w należących do staroobrzędowców pomieszczeniach. Nauczanie domowe ma na celu przekazanie najmłodszym podstaw wiary, to jest wykonywania znaku krzyża w odpowiedni sposób, bicia pokłonów, podstawowych modlitw, zachowania w molennie i na co dzień, modlitwy na lestawce. Jak słusznie zauważa Beata A. Orłowska pisząc o edukacji religijnej,

Obszar wstępnej edukacji religijnej dziecka obejmuje przebieg wychowania religijnego w rodzinie. Podstawę stanowi religijność rodziców i ich postawa prezentowana wobec religii. To na tym etapie następuje wprowadzenie dziecka do świata tradycji czy obyczajów religijnych. W działaniach dydaktycznych przekłada się to na refleksję nad samym sobą czy też swoiste doświadczanie uczuć religijnych⁴⁹⁹.

W przypadku grupy tak niewielkiej jak społeczność staroobrzędowców w Polsce, rola rodziców jest wyjątkowo ważna – od ich postawy i zaangażowania w sprawy religijne zależy to, czy dziecko w dalszym życiu będzie kontynuowało tradycje przodków.

Zajęcia prowadzone przez duchowego przywódcę wspólnoty lub starszego i doświadczonego jej członka bywają bardziej zaawansowane – odbywa się na nich nauka pieśni liturgicznych i paraliturgicznych, czytania świętych ksiąg, a więc także nauka języka cerkiewnosłowiańskiego. Nastawnicy lub starsi wspólnoty uczą także swoich młodszych współbraci historii staroprawosławia. Jak wspominają nastawnicy, młodzież bardzo potrzebuje tych zajęć, bo z roku na rok, wraz z wymieraniem pokolenia dziadków, w społeczności spada znajomość cerkiewnosłowiańskiego, co utrudnia czytanie ksiąg, uważanych przez starowierców za święte lub będące zbiorem reguł życia codziennego. Dzieci, zwłaszcza młodsze, początkowo chętnie uczęszczają na lekcje pozostając pod wpływem rodziców i dziadków, jednak coraz częściej wraz z dorastaniem zainteresowanie kwestiami religijnymi i tożsamościowymi jest wypierane ze świadomości młodych ludzi przez idee pochodzące spoza wspólnoty i maleje, podobnie jak liczba uczęszczających na nabożeństwa i opisywane zajęcia. Jaskólski zauważył

obojętny stosunek staroobrzędowców, zwłaszcza młodego pokolenia, do własnej religii, jak również brak chęci uczestniczenia w życiu wspólnoty, zwłaszcza w życiu religijnym, niechęć do kultywowania starowierskich tradycji oraz do akcentowania własnej odrębności⁵⁰⁰.

⁴⁹⁹ B.A. Orłowska, *Edukacja religijna jako podstawa dialogu między kulturami. Spojrzenie pedagoga* [w:] „PERSPECTIVA Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne”, Rok XI, Legnica 2012, nr 2 (21), s. 135, <http://perspectiva.pl/pdf/p21/10ORLOWSKA.pdf>, data dostępu 01.04.2024.

⁵⁰⁰ A. Jaskólski, op. cit., data dostępu 01.04.2024.

Przyczyny takiego stanu rzeczy zostały już omówione w poprzednim rozdziale, jednak w literaturze przedmiotu można też spotkać zupełnie odmienny pogląd. Warto w tym miejscu jeszcze raz przywołać twierdzenie Głuszkowskiego:

coraz częściej można zauważyć symptomy zainteresowania własnymi korzeniami u przedstawicieli młodego pokolenia. Trudno zakładać, by chęć poznania tradycji i kultury przodków zaowocowała zagłębieniem w zanikającą tożsamość grupową staroobrzędowców ze wszystkimi jej elementami składowymi⁵⁰¹.

Powyższe cytaty dobrze oddają sytuację panującą w społeczności starowierców. W czasach postępującej technologizacji, globalizacji – a co za nią idzie – również unifikacji, wśród potomków pierwszych uciekinierów z Rosji, prześladowanych za wiarę, można znaleźć zarówno tych, którzy są dumni ze swojego dziedzictwa, jak i tych, którzy z różnych powodów wolą upodobnić się do otaczającej ich ludności.

Przykłady inicjatyw na rzecz dzieci nie kończą się na edukacji religijnej. Młodszy staroobrzędowcy uczestniczą także w organizowanych dla nich spotkaniach, biwakach, ogniskach czy wyjazdach, o czym mówią informatorzy – na przykład K1985 B2004, która stwierdza, że takie przedsięwzięcia są finansowane przez Naczelną Radę Staroobrzędowców, K1984 GG2004 wspominająca wyjazd do Wojnowa, podczas którego odbył się wykład dotyczący dziejów wspólnoty, M1951 GG2004, który informuje o organizowanym w szkole spotkaniu, na które starowierki przyniosą tradycyjne potrawy, a wszyscy obecni będą śpiewać pieśni i rozmawiać, czy też M1982 B2004, opisujący podobne wydarzenie z przeszłości. Ciekawym przykładem aktywności mających na celu zapoznanie dzieci z twórczością ludową starowierców są spotkania z zespołem „Riabina”, o którym będzie mowa w dalszej części pracy. Od 2003 roku organizowany jest także coroczny spływ kajakowy, w którym uczestniczą staroobrzędowcy z różnych grup wiekowych, z pokolenia młodszego i starszego. Poniższa fotografia, pochodząca z prezentacji „Rosjanie od pokoleń”, dokumentuje jeden z takich spływów rzekami płynącymi przez Puszcę Białowieską, w miejscach historycznego osiedlania się staroprawosławnych.

⁵⁰¹ M. Głuszkowski, *Język religii i jego znaczenie dla zachowania tożsamości...*, data dostępu 01.04.2024.

Fotografia 39. Uczestnicy spływu kajakowego w 2010 roku (autor nieznany, 2010⁵⁰²)

Mówiąc o edukacji, nie można pominąć działań edukacyjnych starowierców, których adresatami są osoby dorosłe, także te, które do tej społeczności należą. Są to organizowane czy też współorganizowane przez samych staroprawosławnych lub ich nastawników czy też badaczy i naukowców wykłady, prelekcje, warsztaty czy wycieczki, których celem jest zapoznanie uczestników z historią i materialnymi elementami kultury staroobrzędowców oraz ich codziennym życiem. Słuchacze mają okazję do poznania tego jeszcze do niedawna hermetycznego i nieznanego nawet osobom będącym potomkami pierwszych oponentów reformy Nikona świata. Przykładem tego rodzaju działań są ekspedycje oraz warsztaty organizowane przez Ośrodek „Pogranicze – sztuk, kultur, narodów”, których celem jest poznanie wielokulturowości regionu Sejn⁵⁰³. Strona internetowa Ośrodka dokumentuje dziesiątki inicjatyw różnego rodzaju, skierowanych do różnych grup odbiorców, które dotyczą starowierców – są to: projekcje

⁵⁰² Fotografia z prezentacji *Przewodnik po kulturze Rosyjskiej w Polsce*, <https://docplayer.pl/14459516-Przewodnik-po-kulturze-rosyjskiej-w-polsce.html>, data dostępu 26.08.2024.

⁵⁰³ Autor nieznany (2024, 12 lutego). *Pracownia Opowieści o Sąsiadach rozpoczęła nowy blok zajęć* [Post na Facebooku]. Borderland - Pogranicze, Sejny. <https://www.facebook.com/pogranicze.sejny/posts/pfbid06zBgjGZmyjcj2mrFuSbgeCLgZXQVtYNwECzEtwiTFrbTuryq3PS2gDtTzTeqBJ3Xl>, data dostępu 03.04.2024.

filmów dokumentalnych poświęconych staroprawosławnym, spotkania z nimi, wystawy fotografii, lekcje i warsztaty dla szkół, warsztaty międzykulturowe, zajęcia w ramach Dziecięcego Uniwersytetu Pogranicza, koncerty pieśni liturgicznych starowierców w wykonaniu członków różnych wspólnot, występy zespołów ludowych, przegląd filmów poświęconych mniejszościom narodowym czy spotkania z naukowcami – badaczami staroobrzędowców⁵⁰⁴. Jednak nie tylko Fundacja prowadzi tego rodzaju działania. Często wydarzenia związane ze staroprawosławnymi organizowane są przez lokalne instytucje kulturalne, takie jak informacja turystyczna, muzea czy domy kultury, dlatego niemożliwe jest odnalezienie informacji o każdym przypadku. Pierwszym przykładem jest trasa „Regionalny Szlak Wyznań”, opisywana na stronie internetowej Mrągowskiego Centrum Informacji Turystycznej”. Można tam przeczytać, że

Mazurska ziemia, jak żadna inna w naszym kraju, od wieków zamieszкана była przez wyznawców wielu wyznań. Bo to właśnie tu chronili się wszyscy ci, którzy doświadczyli prześladowań religijnych na swojej ziemi. Do dziś ta mozaika przetrwała – na przykład w niewielkiej wsi Użranki koło Mrągowa, mimo, iż jest tu zaledwie kilkadziesiąt numerów, mieszkańcy doliczyli się przedstawicieli aż czterech różnych wyznań. Wszyscy żyją w zgodzie ze sobą – jak za dawnych czasów. Ekumeniczny klimat tamtych lat na Mazurach pozostał. Można go wskrzesić, wyjeżdżając choćby do pobliskiego Wojnowa. Tam do dziś stoi klasztor starowierców, założony przez Rastropina. W XVII wieku nie uznali oni reform kościoła prawosławnego, wdrażanych przez patriarchę Nikona i odłączyli się, wyjeżdżając na tereny dawnych Prusach. W końcu XVII w. przywódca-Filip wyprowadził pierwszą grupę staroobrzędowców na Białoruś–stąd nazwa filiponi, która przeszła na wszystkich starowierców-emigrantów rosyjskich. Tu zakładali wioski, zaś ich centrum mieściło się właśnie w Wojnowie. Dziś jest tu jedynie muzeum filiponów, a w klasztorze żyją do dziś dwie mniszki, które nie złożyły ślubów (nazywane są bielicami)⁵⁰⁵.

Choć nie wszystkie informacje z tego tekstu są aktualne, jest on wart zacytowania, gdyż podkreśla dobre relacje mieszkańców niewielkiej miejscowości, różniących się wyznaniem, lecz pozostających w dobrych relacjach. Wzmiankowana trasa turystyczna numer 1 (działa jeszcze trasa numer 2, lecz nie ma ona żadnego punktu dotyczącego staroobrzędowców) przebiega przez Mrągowo – Piecki - Gałkowo - Kadzidłowo - Ukta - Wojnowo – Onufryjewo – Wejsuny – Pisz – Orzysz – Okartowo – Olszewo – Mikołajki – Żelwagi – Baranowo – Mrągowo i na jej szlaku są cztery miejscowości i wsi

⁵⁰⁴ Ośrodek „Pogranicze – sztuk, kultur, narodów” Sejny, <https://www.pogranicze.sejny.pl/szukaj/?q=staroobrz%C4%99dowcy&p=1>, data dostępu 03.04.2024.

⁵⁰⁵ *Regionalny Szlak Wyznań*, Informacja Turystyczna Mrągowa, <https://www.it.mragowo.pl/regionalny-szlak-wyznan,8,1192,pl.html>, data dostępu 03.04.2024.

związanych z historią staroprawosławia w Polsce⁵⁰⁶. Innym tego rodzaju przedsięwzięciem było spotkanie jubileuszowe z Eugeniuszem Iwańcem w 2016 roku, zorganizowane w Muzeum Okręgowym w Suwałkach. Naukowiec, specjalizujący się w badaniach nad tą właśnie wspólnotą obchodził 85-lecie, podczas którego wypowiadali się inni badacze tematu starowierców, ale też sam Iwaniec, który dzielił się z zebranymi swoją rozległą wiedzą⁵⁰⁷. Podobny, choć niejubiluszowy charakter miała prelekcja Krzysztofa Snarskiego „Starobrzędowcy - religia niewymarła” w Kujawsko-Pomorskim Centrum Kultury w Bydgoszczy w 2022 roku podczas wystawy fotograficznej o tym samym tytule⁵⁰⁸. Spotkanie z Magdaleną Ziółkowską-Mówką, zaznajamiające uczestników ze specyfiką życia staroprawosławnych odbyło się również w Muzeum Etnograficznym im. Marii Znamierowskiej-Prüfferowej w Toruniu w 2018 roku⁵⁰⁹. Rok wcześniej miał miejsce wykład „Starobrzędowcy w Gabowych Grądach. Tradycja i współczesność” w Bibliotece Uniwersyteckiej im. Jerzego Giedroycia w Białymstoku⁵¹⁰. Umieszczenie tych wydarzeń w podrozdziale o aktywności starowierców na rzecz wspólnoty może dziwić, ma jednak swoją przyczynę – w żadnym ze wspomnianych opisów wydarzeń nie zawarto informacji o przynależności konfesyjnej członków, dlatego nie jest wykluczone, że niektóre z biorących w nich udział osób były członkami tej mniejszości, co oznacza, że inicjatywy te miały dla nich walor edukacyjny.

Kolejnym ważnym aspektem jest ochrona i promocja języka cerkiewnosłowiańskiego, który jest nieodłącznym elementem liturgii starowierców. Choć język ten nie jest używany w codziennej komunikacji, stanowi kluczowy element tożsamości religijnej starowierców. W odpowiedzi na zanikanie znajomości tego języka wśród młodszych pokoleń, podjęto działania edukacyjne, takie jak kursy językowe i publikacje edukacyjne, które mają na celu nauczanie i popularyzację cerkiewnosłowiańskiego.

Rewitalizacja dziedzictwa starowierców obejmuje również aspekty materialne, takie jak rękodzieło i sztuka ludowa. Tradycyjne rzemiosło, takie jak ikonografia, tkactwo

⁵⁰⁶ Autor nieznany, *Regionalny Szlak Wyznań – Trasa I*, Mrągowskie Centrum Informacji Turystycznej, <https://www.it.mragowo.pl/regionalny-szlak-wyznan-trasa-i,8,531.pl.html>, data dostępu 22.06.2024.

⁵⁰⁷ I. Danilewicz, *O starobrzędowcach wie wszystko*, <https://www.niebywalesuwalki.pl/2016/10-o-starobrzędowcach-wie-wszystko/>, data dostępu 11.05.2024.

⁵⁰⁸ KPCK Bydgoszcz, *Starobrzędowcy - religia niewymarła. Wykład*, <https://www.youtube.com/watch?v=sRHIm0Jkeg8>, data dostępu 11.05.2024.

⁵⁰⁹ Autor nieznany, *Starobrzędowcy w Polsce*, <https://www.torun.pl/pl/starobrzędowcy-w-polsce>, data dostępu 11.05.2024.

⁵¹⁰ Autor nieznany, *Wykład o starobrzędowcach*, <https://biblioteka.uwb.edu.pl/wydarzenia/wyklad-o-starobrzędowcach-2879.html>, data dostępu 11.05.2024.

czy wytwarzanie ręcznie zdobionych przedmiotów liturgicznych, jest istotnym elementem ich kultury. W ostatnich latach zwiększyło się zainteresowanie tymi formami twórczości, co prowadzi do organizowania wystaw, targów rzemiosła i warsztatów, mających na celu promowanie i zachowanie tych umiejętności. Przykładem zachowania kultury materialnej jest również istniejące muzeum rosyjskiego bytu, opisane na poniższej fotografii.

Staroobrzędowcy posiadają także swoje muzeum bytu, gdzie zebrane są unikalne eksponaty prezentujące zanikające tradycyjne rosyjskie rzemiosła, ręcznie tkane koszule, ruszniki (wyszywany ręcznik), narzędzia pracy.

Fotografia 40. Muzeum starowierskie (autor nieznany, 2010⁵¹¹)

⁵¹¹ Fotografia z prezentacji *Przewodnik po kulturze Rosyjskiej w Polsce*, <https://docplayer.pl/14459516-Przewodnik-po-kulturze-rosyjskiej-w-polsce.html>, data dostępu 26.08.2024.

4.2. Aktywność w mediach informacyjnych

Nawiązując do informacji zawartych we wcześniejszym rozdziale dysertacji należy wspomnieć o tym, jak starowiercy wykorzystują media do dzielenia się informacjami na temat swojej wspólnoty. W tym celu używają jako platformy zarówno bardziej tradycyjnych środków, takich jak telewizja, radio i gazety, jak również Internet czy coraz bardziej zyskujące na popularności media społecznościowe. Niniejszy podrozdział, podzielony na dwa kolejne, podsumowuje zebrane przez autorkę przykłady obecności staroobrzędowców w mediach.

4.2.1. Środki masowego przekazu

Społeczność staroobrzędowców odgrywa istotną rolę w krajobrazie kulturowym Polski. W ostatnich latach można zauważyć ich obecność w różnych mediach, takich jak Internet, telewizja, radio oraz gazety. Ten tekst analizuje różne gatunki mediów, w których społeczność staroobrzędowców może być obecna.

Reportaże pisane i filmowe stanowią niezwykle istotny sposób prezentacji społeczności staroobrzędowców w Internecie. Dzięki nim możemy zagłębić się w ich historię, tradycje, wierzenia oraz codzienne życie. Reportaż filmowy może przybliżyć widzom unikalne obrzędy religijne i kulturowe, ukazując ich głęboką więź z naturą i przeszłością, lub staroobrzędową sztukę liturgiczną czy też rytuały życia codziennego. Przykładami tego typu reportaży z dwudziestego pierwszego wieku, do których udało się dotrzeć autorce pracy, są: „Mozaika polska. Staroobrzędowcy” Kacpra Forreitera i Patryka Motyki z 2023 roku⁵¹², „Gabowe Grądy” Marcina Lićwinko i Krzysztofa Kiziewicz z 2017 roku⁵¹³, „Jak przed wiekami, tak i teraz. Staroobrzędowcy na Suwalszczyźnie” Joanny Klimowicz z 2018 roku⁵¹⁴, który ma formę wywiadu

⁵¹² P. Forreiter, K. Motyka, *Mozaika polska. Staroobrzędowcy*, <https://reportaze.onet.pl/historie/mozaika-polska-starobrzedowcy/bpzz1qd>, data dostępu 11.05.2024, *Mozaika Polska. Staroobrzędowcy - skąd się wzięli w Polsce?*, <https://www.youtube.com/watch?v=TeNuWgq6MIE>, data dostępu 11.05.2024.

⁵¹³ *Region: "Gabowe Grądy" - film o staroobrzędowcach* [w:] Polskie Radio Białystok, <https://www.radio.bialystok.pl/wiadomosci/index/id/141022>, data dostępu 11.05.2024.

⁵¹⁴ J. Klimowicz, *Jak przed wiekami, tak i teraz. Staroobrzędowcy na Suwalszczyźnie*, <https://turystyka.wp.pl/jak-przed-wiekami-tak-i-teraz-starobrzedowcy-na-suwalzczynie-6300909358282369a>, data dostępu 11.05.2024.

z Krzysztofem Snarskim, program mniejszościowy w TVP Białystok autorstwa Mikołaja Wawrzeniuka z 2016 roku, dokumentujący warsztaty dla dzieci Fundacji Pogranicze⁵¹⁵, „Bliski nam świat. Staroobrzędowcy”, rozmowa Pawła Średzińskiego z Krzysztofem Snarskim z 2022 roku⁵¹⁶, „Staroobrzędowcy - Polska jakiej nie znacie” z cyklu „Piękny Wschód”⁵¹⁷, „Staroobrzędowcy religia ciszy”, stworzony z okazji wystawy pod tym samym tytułem w Sejnach w 2020 roku⁵¹⁸, a także cykl sześciu krótkich reportaży opublikowanych przez Fundację Dobre Wieści, dotyczących staroprawosławnych⁵¹⁹ z 2015 roku. Jako reportaż filmowy, choć będący w istocie zbiorem fotografii, może zostać też określone wideo opublikowane w serwisie YouTube przez Ewę Tracz, zatytułowany „Wojnowo – staroobrzędowcy (starowiercy)”⁵²⁰. W tym miejscu warto też umieścić opisywany w poprzednim rozdziale dysertacji film Jennifer Chodery „Old Believers small”⁵²¹. Z kolei reportaże pisane czy też artykuły mogą wyjaśniać kontekst kulturowy i społeczny mniejszości staroobrzędowców, pozwalając na głębsze zrozumienie ich dziedzictwa, lub mieć charakter popularnonaukowy oraz krajoznawczy, analizując historię ich osadnictwa na ziemiach polskich lub ich architekturę religijną. Kilka przykładów reprezentujących ten gatunek, dostępnych w chwili powstawania dysertacji, to: reportaż „Na straży tradycji. Staroobrzędowcy w Polsce” z 2005 roku, opublikowany w serwisie internetowym wiara.pl⁵²², tekst Anny Małgorzaty Budzińskiej „Staroobrzędowcy w Polsce” (jest on niedatowany, jednak wnosząc z fragmentu o śmierci ostatniej mniszki z Wojnowskiego monasteru staroobrzędowego można stwierdzić, iż powstał po 2006 roku, po śmierci Afimii

⁵¹⁵ M. Wawrzeniuk, *Warsztaty o Rosjanach staroobrzędowcach w TVP Białystok*, <https://bialystok.tvp.pl/24612051/27032016>, data dostępu 11.05.2024.

⁵¹⁶ P. Średziński, *Bliski nam świat. Staroobrzędowcy*, <https://www.youtube.com/watch?v=ffz3ryAxMpU>, data dostępu 11.05.2024.

⁵¹⁷ Piękny Wschód, *Staroobrzędowcy - Polska jakiej nie znacie*, <https://www.youtube.com/watch?v=1bs3op9QR9k>, data dostępu 11.05.2024.

⁵¹⁸ Pogranicze Sejny, *Staroobrzędowcy religia ciszy*, <https://www.youtube.com/watch?v=ZgXLB53BWEI>, data dostępu 11.05.2024.

⁵¹⁹ Staroobrzędowcy, kanał Fundacji Dobre Wieści, <https://www.youtube.com/playlist?list=PLJM2ISrWNNNeYK7cbwRZx2aOfNeLeVg0P>, data dostępu 11.05.2024.

⁵²⁰ Ewa Tracz, *Wojnowo – staroobrzędowcy (starowiercy)*, <https://www.youtube.com/watch?v=6VMfsA7HPaA>, data dostępu 11.05.2024.

⁵²¹ Zob. strona 195 niniejszej pracy.

⁵²² Autor nieznan, *Na straży tradycji. Staroobrzędowcy w Polsce*, <https://ekumenizm.wiara.pl/doc/478499.Na-straży-tradycji-Staroobrzędowcy-w-Polsce>, data dostępu 19.05.2024.

Kuśmierz⁵²³)⁵²⁴, „Mała Rosja na Suwalszczyźnie” Łukasza Zalesińskiego z 2020 roku⁵²⁵, „Jak przed wiekami, tak i teraz. Staroobrzędowcy na Suwalszczyźnie” Joanny Klimowicz z 2018 roku⁵²⁶, nieznanego autora „Staroobrzędowcy w Wojnowie – ślad wschodniej kultury religijnej” z 2012 roku, aktualizowany w roku 2016⁵²⁷, „Szaleńcy boży wśród jezior” Patryka Zakrzewskiego z 2015 roku, aktualizowany w roku 2021 (trzeba jednakże zauważyć, iż autor mylnie nazywa staroprawosławnych „szaleńcami bożymi”, czyli jurodiwymi, a więc osobami, które ukrywają swoją świętość pod maską szaleństwa, jak definiuje to pojęcie ks. Henryk Paprocki w wywiadzie z 2019 roku⁵²⁸)⁵²⁹, niedatowany tekst Ewy Kocój „Staroobrzędowcy - lipowanie. Dziedzictwo wypędzonych na pograniczu rumuńsko-ukraińskim”, będący częścią projektu realizowanego we współpracy z Fundacją Przestrzenie Dziedzictwa⁵³⁰, reportaż Kazimierza Radzajewskiego „Staroobrzędowcy i ich ślady na Mazurach” z 2010 roku⁵³¹. Nie sposób odmówić wspomnianym reportażom waloru edukacyjnego o charakterze popularnonaukowym ze względu na fakt, iż były one w większości pisane przez osoby niebędące badaczami staroprawosławia. Istnieją również reportaże radiowe, które bardzo często wykorzystują nagrania wypowiedzi samych staroobrzędowców, co nadaje im szczególną wartość, ponieważ dają możliwość usłyszenia autentycznej starowerskiej gwary, jak w przypadku reportażu w formie filmu. Programy radiowe mogą zawierać wywiady z członkami społeczności, gdzie przekazują oni swoje historie, refleksje oraz spojrzenie na świat, lub z naukowcami przybliżającymi różne aspekty badań nad staroprawosławnymi. Dodatkowo, poprzez audycje radiowe można przekazywać pieśni, opowieści i obrzędy religijne społeczności staroobrzędowców, co pozwala na lepsze

⁵²³ Autor nieznan, *Staroobrzędowcy w Wojnowie - ślad wschodniej kultury religijnej*, <https://dzieje.pl/kultura-i-sztuka/staroobrzedowcy-w-wojnowie-slal-wschodniej-kultury-religijnej>, data dostępu 19.05.2024.

⁵²⁴ A.M. Budzińska, *Staroobrzędowcy w Polsce*, https://www.kresowanie.info/artykuly,n278,staroobrzedowcy_w_polsce.html, data dostępu 19.05.2024.

⁵²⁵ Ł. Zalesiński, *Mała Rosja na Suwalszczyźnie*, <https://podroze.onet.pl/polska/warminko-mazurskie/staroobrzedowcy-starowiercy-w-polsce-wodzilki-wojnowo/b72mk9k>, data dostępu 19.05.2024.

⁵²⁶ J. Klimowicz, *Jak przed wiekami, tak i teraz. Staroobrzędowcy na Suwalszczyźnie*, <https://turystyka.wp.pl/jak-przed-wiekami-tak-i-teraz-staroobrzedowcy-na-suwalzczynie-6300909358282369a>, data dostępu 19.05.2024.

⁵²⁷ Autor nieznan, *Staroobrzędowcy w Wojnowie...*, <https://dzieje.pl/kultura-i-sztuka/staroobrzedowcy-w-wojnowie-slal-wschodniej-kultury-religijnej>, data dostępu 19.05.2024.

⁵²⁸ K. Grabias, *Kim są jurodiwi w tradycji prawosławnej? Rozmowa z ks. Henrykiem Paprockim*, <https://teologiapolityczna.pl/kim-sa-jurodiwi-w-tradycji-prawoslawnej-rozmowa-z-ks-henrykiem-paprockim>, data dostępu 19.05.2024.

⁵²⁹ P. Zakrzewski, *Szaleńcy boży wśród jezior*, <https://culture.pl/pl/artykul/szalency-bozy-wsrod-jezior>, data dostępu 19.05.2024.

⁵³⁰ E. Kocój, *Staroobrzędowcy - lipowanie. Dziedzictwo wypędzonych na pograniczu rumuńsko-ukraińskim*, <https://www.fundacijpd.pl/staroobrzedowcy>, data dostępu 19.05.2024.

⁵³¹ K. Radzajewski, *Staroobrzędowcy i ich ślady na Mazurach*, <https://wspolczesna.pl/staroobrzedowcy-i-ich-slady-na-mazurach-zobacz-zdjecia/ar/5714456>, data dostępu 19.05.2024.

zrozumienie ich kultury i tradycji. Przykładami takiego typu reportaży są: „Starowierzy” Joanny Sikory z 2017 roku⁵³². Autorka nagrała wypowiedzi staroprawosławnych na różne tematy związane z ich życiem i w ten sposób powstał reportaż, będący cennym źródłem nie tylko dla etnologów, antropologów, teologów czy historyków, lecz również językoznawców – badaczy gwary. Podobny charakter mają nagrania Anny Engelking, zrealizowane na Grodzieńszczyźnie, które w formie reportażu ujrzały światło dzienne w 1993 roku⁵³³. Choć pochodzi on z okresu nieomawianego w niniejszej pracy, warto wspomnieć o tym przykładzie badań nad starowiercami, ponieważ ze źródeł tego samego typu korzystała przy tej dysertacji jej autorka. Kolejnym przykładem radiowego reportażu o starowiercach jest relacja Jakuba Mikołajczuka „Skąd na Suwalszczyźnie wzięli się etniczni Rosjanie?” z 2020 roku. Autor przybliży w nim dzieje staroobrzędowców oraz historię ich osadnictwa na do dziś zamieszkiwanych przez nich ziemiach⁵³⁴.

Telewizja jako jedno z najpopularniejszych mediów, często podejmuje tematy związane z różnymi aspektami życia społecznego, w tym również społeczności staroobrzędowców. W programach telewizyjnych można spotkać wywiady z przedstawicielami społeczności, którzy opowiadają o swoich doświadczeniach, wierzeniach i tradycjach, oraz z badaczami tej grupy społecznej, którzy dzielą się swoją wiedzą dotyczącą wiary, obrzędowości lub historii starowierców. Programy edukacyjne i dokumentalne, prezentując życie społeczności staroobrzędowców, mogą poszerzać świadomość społeczną na temat ich kultury oraz przyczyniać się do większego zrozumienia i akceptacji. Autorce dysertacji udało się odnaleźć jedynie trzy programy, wyemitowane przez Telewizję Polską (z których pierwszy i trzeci są dostępne na platformie VOD „wideo na życzenie”) – jeden z nich to reportaż „Dzieci różnych bogów: Staroobrzędowcy” z 2000 roku, zrealizowany przez Jadwigę Nowakowską, którego konsultantką była Zoja Jaroszewicz-Piersławcew, a wystąpił w nim wspomniany już w dysertacji Mariusz Jefimow, zaś sam program powstał przez współpracy z Ministerstwem Edukacji Narodowej⁵³⁵. Druga z audycji to magazyn o charakterze interwencyjnym i zasięgu lokalnym, zatytułowany „Pilna sprawa”, prowadzony przez Wojciecha Stepianiuka, w odcinku z trzeciego września 2020 roku

⁵³² J. Sikora, *Starowierzy*, <https://www.radio.bialystok.pl/reportaz/index/id/140806>, data dostępu 19.05.2024.

⁵³³ A. Engelking, *My starej wiery jeszcze* – rozmowa ze staroobrzędowcami z Wawiórki [Białoruś], <https://rcin.org.pl/dlibra/doccontent?id=27119>, data dostępu 19.05.2024.

⁵³⁴ J. Mikołajczuk, *Skąd na Suwalszczyźnie wzięli się etniczni Rosjanie?*, <https://www.radio.bialystok.pl/wiadomosci/suwalki/id/189398?fbclid=IwAR2Vbk0kVGzrk2p0VqK31Wx5WAMW7NVfsbNwT2T4tNaVmv12WurK5jJ4ynw>, data dostępu 22.06.2024.

⁵³⁵ Jadwiga Nowakowska, *Dzieci różnych bogów...*, data dostępu 22.05.2024.

porusza bulwersującą sprawę zbezczeszczenia starowierskiego cmentarza w Białogórach⁵³⁶. Ten sam temat poruszył w programie „Ekspres Reporterów” programu pierwszego Telewizji Polskiej Dominik Piechowicz⁵³⁷. Zgromadzony materiał telewizyjny nie jest zbyt obszerny, co może oznaczać, że dla ogólnokrajowych stacji temat staroobrzędowców, ze względu na swoją niszowość, nie wydaje się atrakcyjny. Nie jest również wykluczone, że autorka pracy nie odnalazła wszystkich audycji.

Innym sposobem przedstawienia mniejszości starowierców czy też tworzonych przez nich dzieł sztuki są wystawy zdjęć dokumentujących ich codzienność lub charakterystycznych dla tej wspólnoty ikon, tworzonych zgodnie z zasadami sprzed reformy Nikona. Krzysztof Snarski napisał w 2011 roku artykuł o dokumentacjach fotograficznych autorstwa Eugeniusza Iwańca, Knuta Olofa Falka i Mariana Pokropka, które to zdjęcia są cennym źródłem informacji o codzienności staroprawosławnych. Fotografie wykonane przez wspomnianych badaczy bywają dostępne dla szerszej publiczności podczas wystaw. Jedną z nich, pod tytułem „Starowierski świat” zorganizował 2 lipca 2010 roku w Muzeum Okręgowym w Suwałkach Snarski. Przypominał on o trudnościach w nawiązywaniu kontaktów ze staroobrzędowcami, z którymi musieli zmierzyć się badacze, oraz o tym, że wielokrotne próby stworzenia takich relacji owocowały w końcu silnymi więzami, nieraz przeradzającymi się w przyjaźnie. Ich efektem były zdjęcia. Badacz stwierdza, że każdy z autorów fotografii skupiał się na innym aspekcie staroprawosławnej kultury materialnej.

I tak, zdjęcia wykonane przez prof. Mariana Pokropka charakteryzują się etnograficznym ujęciem tematu. [...] Fotografie prof. Mariana Pokropka są charakterystyczne. Ich autor, z wykształcenia etnograf, a z zamiłowania badacz kultury ludowej, zwłaszcza jej materialnej części, skupia obiektyw aparatu na konkretnej bryle. Zwykła, drewniana tradycyjna rosyjska łaźnia parowa (bajnia), w jego obiektywie urasta do bardzo ważnego i konstrukcyjnie zaawansowanego obiektu kulturowego. Na podstawie harmonijnie przedstawionej fotografii, widzimy każdy detal architektoniczny. Bez problemu możemy określić użyte przy wznoszeniu takowej łaźni elementy konstrukcyjne, strukturę zastosowanego materiału itd. Są tu pokazane szczegóły techniczne, kulturowy kontekst występowania, a także wyposażenie bajni. [...] Zdjęcia archiwalne, których autorem jest wybitny językoznawca, prof. Knut Olof Falk, bądź osoby z jego bliskiego otoczenia, które razem z Falkiem penetrowały Suwalszczyznę w latach sześćdziesiątych XX wieku,

⁵³⁶ Wojciech Stepaniuk, *Pilna sprawa*, TVP 3 Białystok, 03.09.2020, <https://bialystok.tvp.pl/49685437/03092020?fbclid=IwAR0inQeQ2tO9RopGc54HGmFirGTNFU85e8XPBOsynMVZhqGLOUYZ7oBIFnk>, data dostępu 22.06.2024.

⁵³⁷ Dominik Piechowicz, *Na kościach naszych ojców*, Magazyn Ekspres Reporterów, Telewizja Polska, 03.11.2020, <https://vod.tvp.pl/informacje-i-publicystyka,205/magazyn-ekspresu-reporterow-odcinki,273697/odcinek-890,S01E890,391108>, data dostępu 22.05.2024.

zdają się być w jakiś sposób inne od poprzednich. Tu szczególny (językowy) charakter prowadzonych badań sprawia, że na zdjęciach widzimy niejako portrety staroobrzędowców, wykonane razem z prof. Falkiem lub innymi uczestnikami badań. Staroobrzędowcy są tu raczej informatorami, których wiedza, zakres słownictwa, nazewnictwo zjawisk, rzeczy, osób, są podstawą badań. Wizerunek staroobrzędowców uwieczniony jest podczas pokazywania wnętrza domu, opowiadania o świętym koncie, podczas tłumaczenia sposobu wypału łaźni. W sposób szczątkowy pokazane są także cmentarze staroobrzędowców, a i to przede wszystkim, w nastawieniu na treść ewentualnych inskrypcji nagrobnych. [...] Niezwykle cenna z perspektywy badań nad staroobrzędowcami, jest kolekcja fotografii wykonanych przez prof. Eugeniusza Iwańca. Zdjęcia wykonane w latach 1964-1986, w bardzo dokładny sposób ukazują wspólnoty staroobrzędowców, zamieszkujących Suwalszczyznę. [...] Nieocenioną wartość dokumentacyjną mają zdjęcia wykonane podczas starowierskich pogrzebów. Należy pamiętać, że w jednym miejscu spotyka się cała społeczność wiejska, spośród których wszyscy chcą godnie pożegnać zmarłego. [...] Fotografie wykonane przez prof. Iwańca w latach 1964-1986 wcale nie tracą na aktualności. Wzrasta, jednakże ich wartość dokumentacyjna. Współcześnie w dalszym ciągu bardzo trudno jest wejść do molenny osobie z zewnątrz, a fotografowanie wnętrza to wyraz szczególnego zaufania. Tym cenniejsza wydaje się inicjatywa gromadzenia wszelkich przejawów kultury staroobrzędowej i opracowanie naukowe dostępnych, bądź niekiedy wywołanych źródeł⁵³⁸.

W przypadku grupy etniczno-religijnej tak niewielkiej jak staroobrzędowcy takie źródła jak fotografie są szczególnie cenne, ponieważ dokumentują wymierający świat i ginące obyczaje. Intrygujące są również odmienne punkty widzenia naukowców, którzy z powodu swoich zainteresowań badawczych skupili się na różnych aspektach życia starowierców. Co ważne, Snarski odnotowuje bardzo pozytywny odbiór zdjęć zgromadzonych na zorganizowanej przez siebie wystawie ze strony samych staroprawosławnych, którzy mieli podkreślać konieczność dalszych badań nad swoją mniejszością. Wystawa zdjęć „Staroobrzędowcy – odchodzące światy” zorganizowana w 2016 roku w Budzie Ruskiej prezentowała fotografie wykonane przez samych staroprawosławnych oraz przez Piotra Malczewskiego, sympatyka kultury starowierskiej, twórcy Galerii Fotografii w Budzie Ruskiej oraz Andrzeja Sidora⁵³⁹. Kolejny pokaz zdjęć dokumentujących codzienność starowierców odbył się 15 stycznia 2022 roku. Został on zorganizowany w Wojewódzkim Domu Kultury w Kielcach przez autorów zdjęć –

⁵³⁸ K. Snarski, *Staroobrzędowcy na Suwalszczyźnie w obiektywie badacza. Archiwalne dokumentacje fotograficzne* [w:] „Kultura Enter”, nr 35, czerwiec 2011, <https://kulturaenter.pl/article/staroobzedowcy-na-suwalszczyznie-w-obiektywie-badacza-archiwalne-dokumentacje-fotograficzne/>, data dostępu 19.05.2024.

⁵³⁹ Autor nieznany, *Wystawa "Staroobrzędowcy - odchodzące światy" w Budzie Ruskiej*, Polskie Radio Białystok, <https://www.radio.bialystok.pl/wiadomosci/index/id/136941>, data dostępu 19.05.2024.

Emilię Plutę, Jerzego Machajka i Marcina Dąbrowskiego, członków Kolektywu LUX. Twórcy zatytułowali swoją wystawę „Staroobrzędowcy – religia niewymarła”. Na jej wernisażu, podobnie jak podczas analogicznego wydarzenia w Bydgoszczy odbył się wykład Krzysztofa Snarskiego. Jak mówiła Pluta,

Jeszcze przed rozpoczęciem projektu byłam pewna, że poza materiałem fotograficznym przywiozę ze sobą coś, co zostanie ze mną na długo - duchowe spojrzenie na otaczający mnie świat i sprawy, które dotyczą mnie każdego dnia. Już po pierwszym zderzeniu z kulturą i religią staroobrzędowców wiedziałam, że potwierdzą się moje przypuszczenia. Na co dzień żyjąc w biegu nie zwracałam większej uwagi na pewne kwestie, które odkryłam dopiero, biorąc udział w projekcie. Dotknęłam pewnego rodzaju mistycyzmu. Cieszę się, że znalazłam się w tym konkretnym miejscu i czasie właśnie z tymi ludźmi - moimi Kolegami, którzy również mogli doświadczyć pewnej niezwykłości, atmosfery, jaką można poczuć jedynie zagłębiając się właśnie w tę kulturę i religię. Bardzo im za to dziękuję. Szczególnym przeżyciem duchowym była dla mnie kąpiel w bani – proces oczyszczenia ciała i ducha, którego mogliśmy doświadczyć, zaś następnego dnia los skierował nasze kroki do molenny, do której, zgodnie z tradycją staroobrzędową, można wejść tylko, gdy jest się oczyszczonym. Miałam też wrażenie, że w chwilach zwątpienia, zmęczenia - a takowe przecież się pojawiały – siła wyższa prostowała nasze ścieżki. Co zostało we mnie po realizacji projektu? Poczucie, że nigdy nie należy się poddawać, wdzięczność za każdy dzień spędzony w towarzystwie moich Kolegów, za ich wsparcie, za rozmowy z przedstawicielami tej wspaniałej kultury i religii, w jaką mieliśmy okazję wniknąć⁵⁴⁰.

W tej wypowiedzi uderza głównie fakt dostrzeżenia przez osobę nienależącą do grupy staroobrzędowców głębokiemu mistycyzmu, przenikającego nawet tak – zdawałoby się – prozaiczną czynność jak oczyszczenie ciała. Wszyscy autorzy zdjęć odczuwali odmienną atmosferę, sprzyjającą kontemplacji i oderwaniu się od codzienności, doświadczyli także starowierskiej gościnności w postaci kąpeli w bani oraz pobytu w molennie, co, zgodnie z wcześniejszymi informacjami zawartymi w niniejszej pracy, jest dowodem zaufania ze strony przedstawicieli mniejszości. W tymże roku w kieleckiej „Galerii u Strasza” odbyła się wystawa fotogramów przybliżających zwiedzającym specyfikę życia staroprawosławnych⁵⁴¹. Choć można by sądzić, iż zdjęcia wykonywane staroobrzędowcom nie mają dużego znaczenia, w istocie jest inaczej. Już sama zgoda na fotografowanie ludzi czy należących do nich przedmiotów, zwłaszcza sakralnych, jest

⁵⁴⁰ K. Irski, *Staroobrzędowcy – religia niewymarła* [w:] Portal Informacji Kulturalnej Województwa Świętokrzyskiego, <http://pik.kielce.pl/aktualnosci/staroobrzedowcy-religia-niewymarla.html>, data dostępu 22.05.2024.

⁵⁴¹ A. Dziarmaga, *Kim są staroobrzędowcy?* [w:] „Niedziela Kielecka”, 06.02.2022, <https://www.niedziela.pl/artukul/76713/Kim-sa-starobrzedowcy>, data dostępu 19.05.2024.

zmianą tradycji, o czym była mowa we wcześniejszym rozdziale pracy. Jeśli zaś mowa o przedmiotach sakralnych, należy wspomnieć o wystawach starowierskich ikon w XXI wieku w Polsce, do wzmianek o których udało się dotrzeć autorce pracy. Pierwsza z nich odbyła się w 2005 roku w Muzeum – Zamku Górków w Szamotułach i nosiła tytuł „Eikon⁵⁴² staroobrzędowy”. Nadmienić należy, iż otwarciu wystawy towarzyszyły wykłady Zoji Jaroszewicz-Pieresławcew oraz Marii Pidłypczak-Majerowicz⁵⁴³. Druga wzmianka o wystawie starowierskich ikon pochodzi z 2012 roku i traktuje o wydarzeniu zorganizowanym przez Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie. Jak mówiła Grażyna Kobrzeniecka-Sikorska,

W latach 70. ub. wieku z tego klasztoru trafiło do nas ponad 70 ikon staroobrzędowców. Są one najbardziej cenione wśród kolekcjonerów i znawców sztuki ze względu na to, że oni przywiązywali wielką wagę do ikon. Oni przechowali staroruskie tradycje w zakresie i technologii, i duchowości [...] Dlatego ich ikony są tak prawdziwe, najlepsze pod względem technologicznym. Dlatego są tak cenione⁵⁴⁴.

Podkreślano już, iż starowierska wierność tradycji wykraczała poza ramy religijności i dotykała też sfery kulturowej. Najlepszym tego przykładem są ikony, znajdujące się na pograniczu duchowości i dziedzictwa materialnego. Staroprawosławni zachowali stare ikony sprzed reformy Nikona, ponieważ takie należały do ich przodków. Kolejnym przykładem udostępnienia ikon wywodzących się ze „starej szkoły” szerszej publiczności to zorganizowana w 2015 roku przez Muzeum Ikon w Supraślu wystawa „Tradycje ikonograficzne staroobrzędowców”⁵⁴⁵. Prezentowała ponad 80 ikon starowierskich, zarówno te z okresu reformy, jak również te późniejsze, pochodzące z XVIII, XIX i początków XX wieku. Kierowniczka Muzeum, Krystyna Stawecka, podkreślała rolę staroprawosławnych jako strażników kanonu pisania ikon.

W jej ocenie, ikony starowierców są najpiękniejszymi ikonami, właśnie ze względu na zachowanie kanonu. Mówiła, że ikony starowierów charakteryzują się precyzją wykonania, dbałością o detal, dekoracyjnością, misternym liternictwem oraz

⁵⁴² W języku greckim słowo „eikon” oznacza obraz, portret. Zob. ikona [w:] *Słownik języka polskiego pod red. W. Doroszewskiego*, <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/ikona;5434238.html>, data dostępu 22.05.2024.

⁵⁴³ Autor nieznany, *Wystawa „Eikon staroobrzędowy”*, <https://zamek.org.pl/wystawa-eikon-starobrzedowy/>, data dostępu 22.05.2024.

⁵⁴⁴ K. Kozłowski, *Najlepsze od staroobrzędowców*, <https://kultura.wiara.pl/doc/1159961.Najlepsze-od-starobrzedowcow>, data dostępu 22.05.2024.

⁵⁴⁵ Autor nieznany, *Ikony staroobrzędowców na wystawie Muzeum Ikon w Supraślu*, <https://dzieje.pl/wystawy/ikony-starobrzedowcow-na-wystawie-muzeum-ikon-w-supraslu>, data dostępu 22.05.2024.

wyrafinowaniem kolorystycznym, typowe dla tej twórczości jest także zastosowanie złota⁵⁴⁶.

Prezentowane były, między innymi, ikony tak ważnych dla starowierców postaci jak Archanioł Michał, święty Eliasz, święty Mikołaj Cudotwórca, jak również Jezus, przedstawiony na ikonach różnego typu, na przykład Mandylion⁵⁴⁷. Poniżej przykłady staroobrzędowych ikon z udostępnionych w Internecie zbiorów Muzeum w Supraślu.

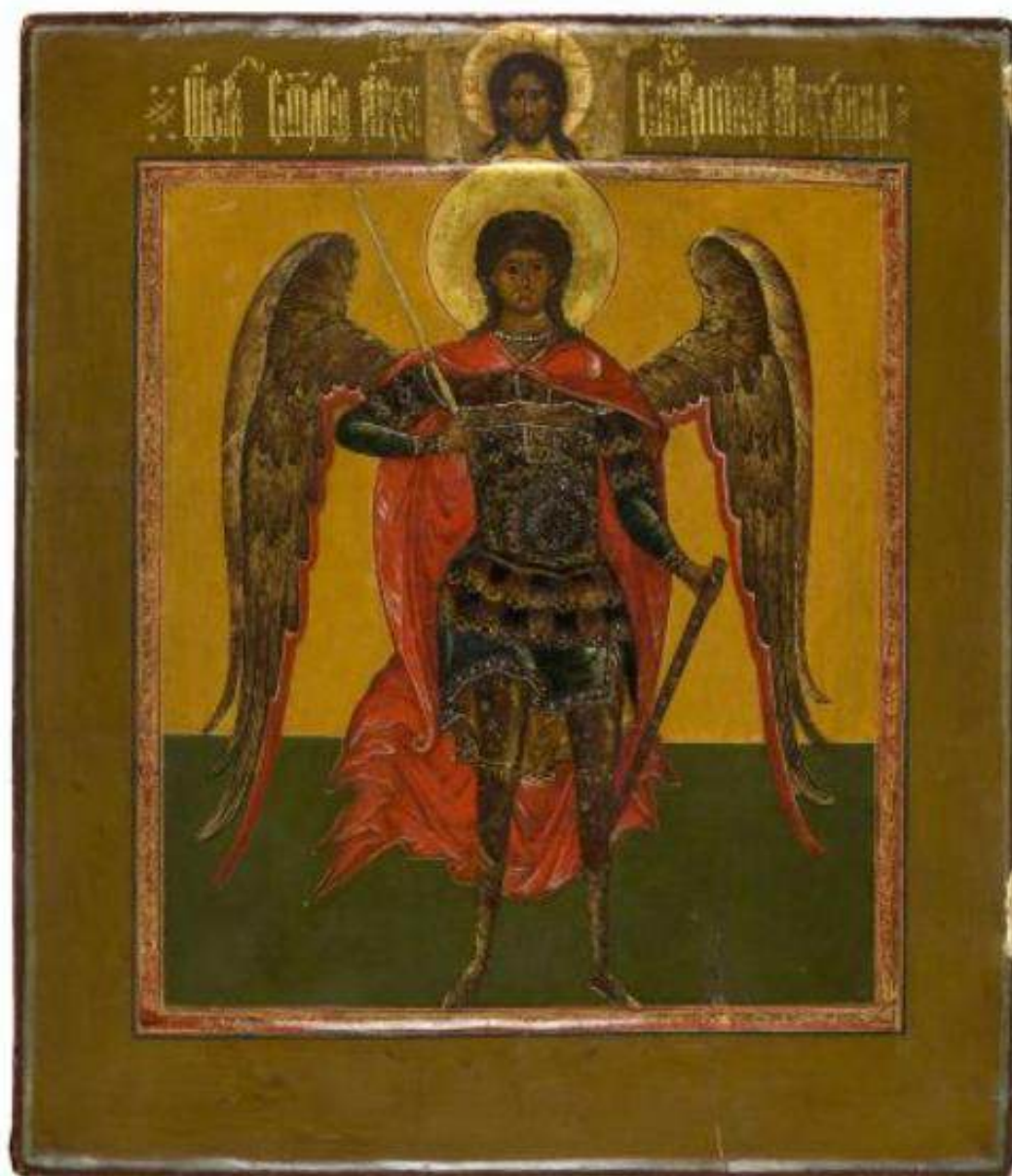

Fotografia 41. Staroobrzędowa ikona Michała Archaniola (autor i data nieznane⁵⁴⁸)

⁵⁴⁶ Ibidem.

⁵⁴⁷ „Mandylion - obraz przedstawiający twarz Chrystusa na chuście”; *mandylion* [w:] *Słownik Języka Polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/mandylion>, data dostępu 22.05.2024.

⁵⁴⁸ *Ikony staroobrzędowców*, Muzeum Podlaskie w Białymstoku, <https://muzeum.bialystok.pl/muzeum-ikon-w-supraslu/wystawy-stale/>, data dostępu 22.05.2024.

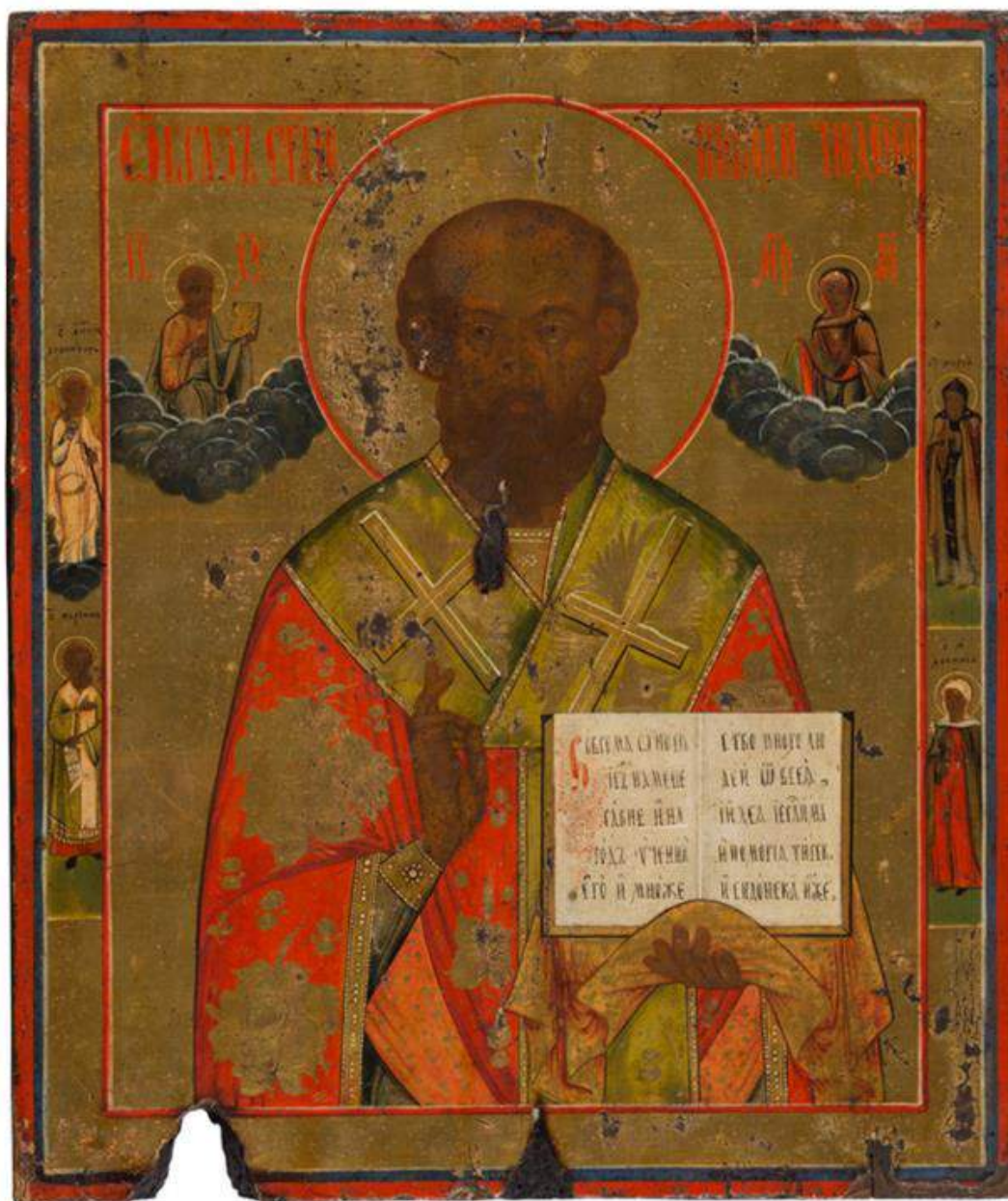
Fotografia 42. Staroobrzędowa ikona Michała Archanioła (autor i data nieznane⁵⁴⁹)

⁵⁴⁹ Ibidem.

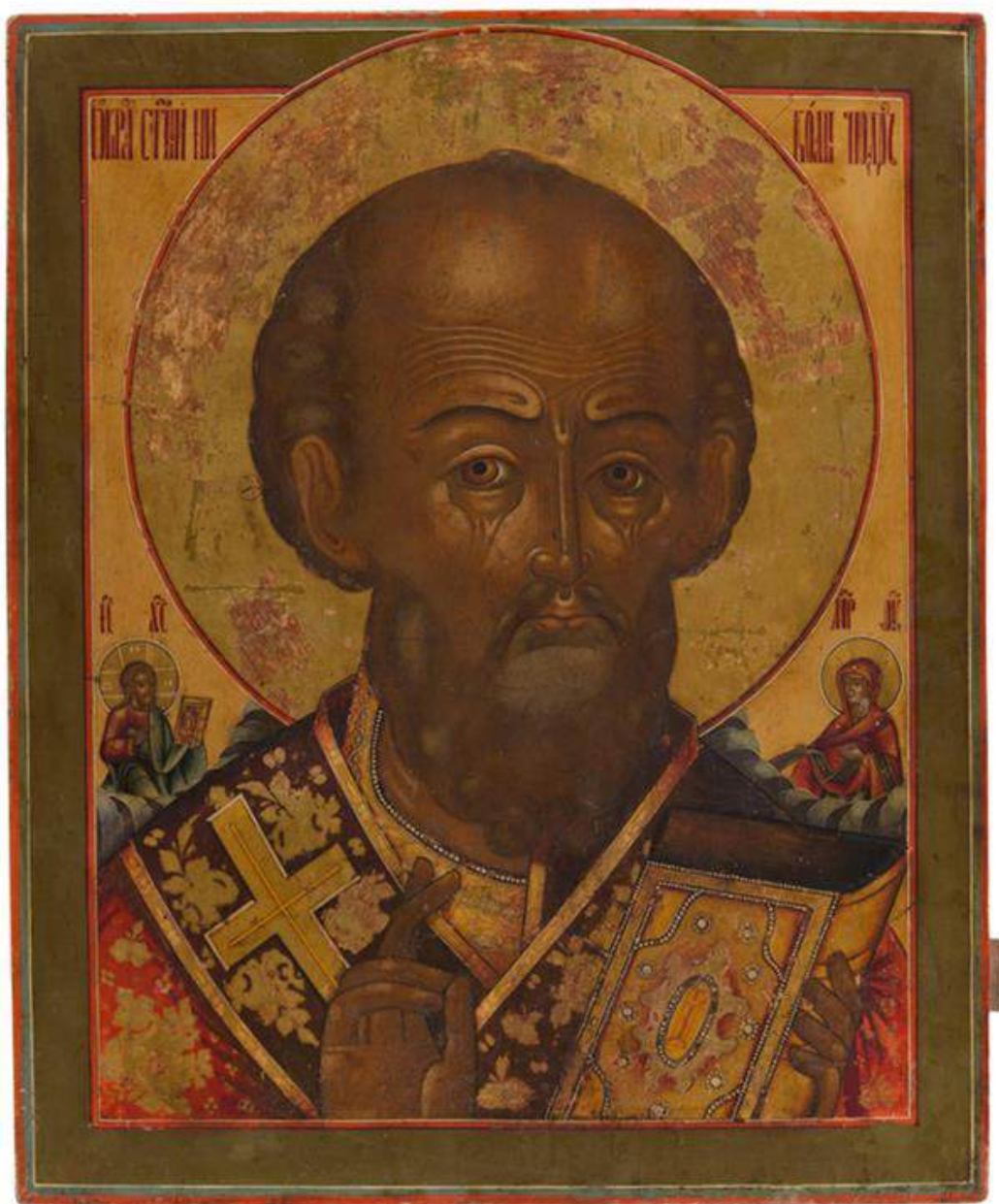
Fotografia 43. Staroobrzędowa ikona świętego Eliasza (autor i data nieznane⁵⁵⁰)

⁵⁵⁰ Ibidem.

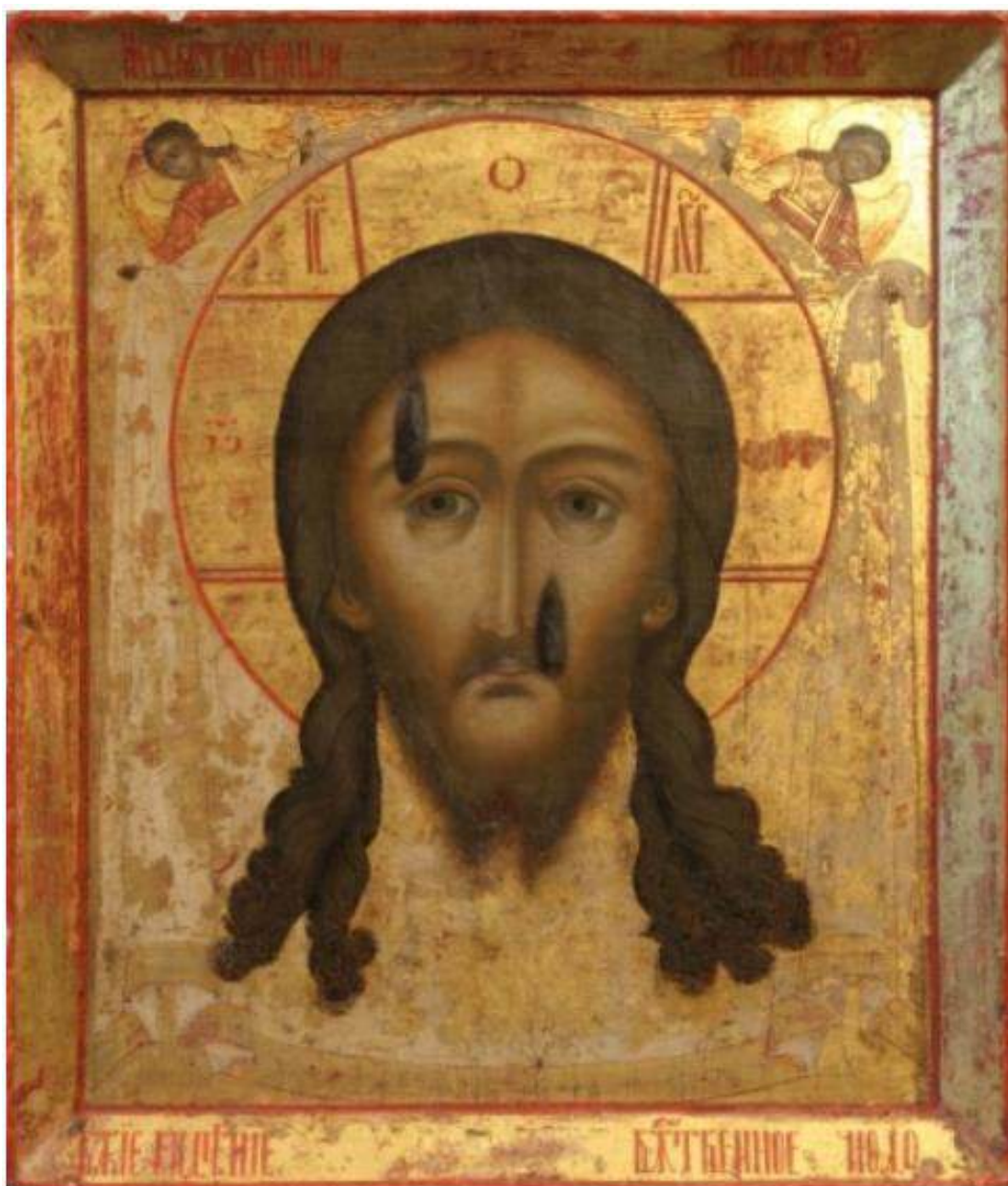
Fotografia 44. Staroobrzędowa ikona św. Mikołaja Cudotwórcy (autor i data nieznane⁵⁵¹)

⁵⁵¹ Ibidem.

Fotografia 45. Staroobrzędowa ikona św. Mikołaja Cudotwórcy (autor i data nieznane⁵⁵²)

⁵⁵² Ibidem.

Fotografia 46. Staroobrzędowa ikona Mandylion (autor i data nieznane⁵⁵³)

⁵⁵³ Ibidem.

Fotografia 47. Ikona Jezusa Chrystusa (autor i data nieznane⁵⁵⁴)

Stała wystawa staroprawosławnych ikon znajduje się w byłym klasztorze w Wojnowie, który po śmierci ostatniej mniszki 8 kwietnia 2006 roku przeszedł w ręce właścicieli

⁵⁵⁴ Autor nieznany (2023, 22 grudnia). *Już w przyszłą w sobotę 29 czerwca 2024 r. o godz. 17.00 w Muzeum Ikon w Supraślu* [Post na Facebooku]
<https://www.facebook.com/MuzeumIkonSuprasl/posts/pfbid072XH1ywWncrAcqCv9eSibvy46GAFzouwj1wzM77bnpEbUBLbNty4WmKuWEXEGBXHI> Dziedzictwo Staroobrzędowców w Polsce, data dostępu 21.06.2024.

prywatnych, którzy przekształcili go w Muzeum Ikon i Kultury Staroobrzędowców⁵⁵⁵. Eksponowane są w nim ikony – między innymi te widoczne na poniższej fotografii.

Fotografia 48. Staroobrzędowy ikonostas w byłym klasztorze w Wojnowie (Parzych, data nieznana⁵⁵⁶)

Artykuły prasowe w gazetach są kolejnym ważnym nośnikiem przekazu, który relacjonuje różne aspekty życia społeczności staroobrzędowców. Poprzez wywiady, analizy i relacje z wydarzeń kulturalnych, gazety mogą przedstawić społeczność staroobrzędowców w sposób pełniejszy i bardziej zróżnicowany. Mogą one również skupiać się na relacjach społeczności z innymi grupami etnicznymi oraz na ich wkładzie w kulturę narodową. Przykłady takich artykułów, zarówno w formie materialnej, jak i elektronicznej, są ujęte w niniejszej pracy, więc bezzasadnym jest ponowne ich przywoływanie. W tym miejscu należy wspomnieć, że ze względu na to, że nie wszystkie polskie periodyki mają wydania elektroniczne, zaś niektóre z nich mają charakter wyłącznie lokalny, niemożliwym jest zgromadzenie wszystkich

⁵⁵⁵ *Klasztor Staroobrzędowców*, <http://www.klasztor.info/index.html>, data dostępu 22.05.2024.

⁵⁵⁶ A. Parzych, *Galeria* [w:] *Klasztor Staroobrzędowców*, <http://www.klasztor.info/galeria.html>, data dostępu 22.05.2024.

artykułów prasowych poświęconych staroobrzędowncom, stąd też autorka dysertacji odwołuje się jedynie do tych, do których udało się jej dotrzeć. Opracowanie całościowej bibliografii prasowej poświęconej tematowi staroprawosławnych jest doskonałym pomysłem na inną dysertację, ponieważ zgromadzenie i opisanie wszystkich artykułów o starowiercach zajęłoby w niniejszej pracy zbyt wiele miejsca.

Przykłady incydentów, takich jak bezczeszczenie mogił w Białogórach czy Olszance⁵⁵⁷, stają się ważnymi tematami w mediach, które przyciągają uwagę społeczeństwa i mediów do społeczności staroobrzędownców. Reakcje mediów na taki incydent mogą obejmować szerokie spektrum działań, od relacjonowania samego wydarzenia po analizę jego przyczyn i konsekwencji społecznych oraz podejmowanie odpowiednich działań zaradczych oraz profilaktycznych. Poprzez takie relacje media mają okazję skupić uwagę społeczeństwa na problemach społeczności staroobrzędownców i ich znaczeniu dla kultury narodowej. W kontekście wydarzeń w Białogórach i Olszance warto przypomnieć historię staroobrzędownego cmentarza na warszawskim Kamionku. Jak można przeczytać na stronie internetowej Twoja-Praga.pl, będącej informatorem lokalnym,

Cmentarz starowierców (raskolników) na Kamionku został założony najprawdopodobniej w 1831 roku w związku z pochówkiem żołnierzy rosyjskich poległych w bitwie o Olszynkę Grochowską. W przewodnikach po Warszawie nie często wspominało o tym cmentarzu. W 1893 r. odnotowano jednak, iż: "Posuwając się nią [ul. Grochowską - przyp. TJ] ciągle, spotykamy po prawej ręce, na łąkach ku Saskiej Kępie spływających gładką płaszczyzną, niewielki oryginalny cmentarzyk, t.z. starowierców otoczony murem.". Kolejna wzmianka o tej niewielkiej nekropoli pochodzi z 1904 roku. "Cmentarz starowierców z nagrobkami świeżej daty (...) posiada kilka oryginalnych i ładnych pomników, między nimi wyróżnia się piękną budową grób rodziny Machotkinów, dobrodziejów cmentarza." Ostatni odnotowany pochówek na tym cmentarzu miał miejsce w 1908 roku. Stały wówczas trójramiennie krzyże na wysokich cokołach (groby rodziny Machotkinów). Rodzina ta była jednocześnie właścicielem gruntu do 1945 roku. Na początku XX wieku po dwóch stronach cmentarza wzniesiono fabryki. Była to Fabryka Motorów "Perkun" oraz Towarzystwo Akcyjne Fabryk Tłenu i Aparatów "Perun". "Perkun" został wysadzony w powietrze przez

⁵⁵⁷ Autorka niniejszej pracy poświęciła zbezczeszczeniu starowierskich cmentarzy artykuł *Naruszanie miejsc pochówku staroobrzędownców w świetle historycznych aktów prawnych polskiego prawodawstwa* [w:] *Latopisy Akademii Supraskiej tom 14, Formy pamięci: miejsca, budowle, znaki*, pod redakcją Marzanny Kuczyńskiej i Alicji Zofii Nowak, Fundacja „Oikonomos”, Wydawnictwo scriptum, Białystok-Kraków 2023, s. 165-180.

wycofujących się Niemców w 1944 roku. Na jego miejscu około 1950 roku wzniesiono osiedle "Grochów I", którego mieszkańcy mieli widok na opuszczony cmentarz⁵⁵⁸.

W latach 60. XX wieku cmentarz został zamknięty, zaś groby starowierców przeniesiono na Prawosławny Cmentarz Wolski. Poniższe zdjęcia przedstawiają nagrobki staroprawosławnych w nekropolii przy cerkwi pw. św. Jana Klimaka.

Fotografia 49. Nagrobki staroobrzędowców na Cmentarzu Prawosławnym na Woli (autor nieznany, 2018)

⁵⁵⁸ Autor nieznany, *Cmentarz starowierców na Kamionku* [w:] *Twoja-Praga.pl*, <https://www.twoja-praga.pl/praga/zabytki/1117.html>, data dostępu 26.06.2024. Autor tekstu, na który powołują się inne portale, nie podał źródeł, z których korzystał, zaś autorce pracy nie udało się ich odnaleźć.

Fotografia 50. Nagrobki staroobrzędowców na Cmentarzu Prawosławnym na Woli (autor nieznany, 2018)

Fotografia 51. Nagrobki staroobrzędowców na Cmentarzu Prawosławnym na Woli (autor nieznany, 2018⁵⁵⁹)

W 2017 roku, staraniem autora projektu obywatelskiego do budżetu partycypacyjnego Patryka Bieleckiego, na terenie starego cmentarza ustawiono tablicę informacyjną, przybliżającą historię nekropolii oraz mającą na celu uchronienie tego terenu przed zabudową. Poniżej fotografia wzmiankowanej tablicy.

⁵⁵⁹ Autor nieznany, *Cmentarz prawosławny na Woli* [wpis na blogu] [w:] *Polska wzdłuż szosy*, 18 listopada 2018, <https://polskawzdłuższosy.blogspot.com/2018/11/cmentarz-prawoslawny-na-woli.html>, data dostępu 26.06.2024

Fotografia 52. Tablica informacyjna w miejscu dawnego cmentarza staroobrzędowców przy ulicy Grochowskiej w Warszawie (Rudzki 2017⁵⁶⁰)

Społeczność staroobrzędowców pojawia się coraz częściej w różnych mediach, gdzie jest przedstawiana z różnych perspektyw i w różnych kontekstach. Dzięki różnorodnym formom mediów, możemy lepiej zrozumieć ich historię, tradycje, wierzenia oraz codzienne życie. Analiza tego zjawiska pozwala na lepsze zrozumienie roli społeczności staroobrzędowców w dzisiejszym społeczeństwie oraz ich wkładu w dziedzictwo kulturowe Polski. Sami starowiercy wiedzą, że ich odmienność interesuje przedstawicieli mediów, zarówno krajowych, jak i zagranicznych. Na oficjalnej stronie internetowej społeczności można odnaleźć listę polecanych przez staroobrzędowców materiałów prasowych⁵⁶¹. Kolejnym przejawem aktywności samych starowierców jest ich obecność w mediach społecznościowych, będąca tematem następnego podrozdziału pracy.

⁵⁶⁰ T. Rudzki, *Tablica informacyjna w miejscu dawnego cmentarza staroobrzędowców przy ulicy Grochowskiej* w Warszawie, 12.11.2017, https://pl.wikipedia.org/wiki/Plik:POL_Warsaw_Old_Believers_cemetery_01.jpg, data dostępu 26.06.2024.

⁵⁶¹ Autor nieznany, *Media o nas* [w:] *Staroobrzędowcy w Polsce*, <https://staroobrzedowcy.com/index.php/media-o-nas>, data dostępu 22.06.2024.

4.2.2. Media społecznościowe

W dwudziestym pierwszym wieku można zaobserwować zwiększone wykorzystanie przez społeczność staroobrzędowców nowoczesnych narzędzi komunikacji, takich jak media społecznościowe, w celu przekazywania swoich tradycji, wartości i wiedzy zarówno przyszłym pokoleniom, jak i szerszej publiczności zainteresowanej ich kulturą i dziedzictwem. Niniejszy podrozdział zbiera i omawia przykłady działalności starowierców na najpopularniejszych platformach social mediów.

Pierwszym z nich jest grupa na portalu Facebook „Dziedzictwo Staroobrzędowców”. Grupa ta, utworzona 26 kwietnia 2021 roku przez Janusza Jewdokimowa, byłego prezesa Naczelnej Rady Staroobrzędowców, pełni rolę ważnego forum dyskusyjnego dla członków społeczności staroobrzędowców oraz osób zainteresowanych ich kulturą i religią. W ramach grupy prowadzone są dyskusje na temat tradycji, obrzędów, historii i duchowości staroobrzędowców. Uczestnicy dzielą się wiedzą, doświadczeniami i refleksjami na temat dziedzictwa kulturowego społeczności, przyczyniając się w ten sposób do jego przekazywania kolejnym pokoleniom. Publikowane są także ogłoszenia o planowanych i przeprowadzanych działaniach na rzecz mniejszości, jak również o akcjach charytatywnych na rzecz potrzebujących z okolic zamieszkanymi przez staroprawosławnych. Założyciel grupy pisze posty podsumowujące jego badania historyczne, dotyczące starowierców. Sympatycy mniejszości dzielą się spostrzeżeniami na temat zdobytych informacji, wspomnieniami o kultywowanych przez nich obrzędach oraz wiadomościami dotyczącymi życia codziennego. Przykładowe wpisy dotyczą: kalendarza liturgicznego i święta obchodzonego danego dnia⁵⁶², ukazujących się na rynku publikacji o starowiercach⁵⁶³,

⁵⁶² Janusz Jewdokimow (2024, 28 kwietnia). *Dziś 28 kwietnia według kalendarza gregoriańskiego (14 kwietnia według kalendarza juliańskiego) Staroobrzędowcy, Prawosławni oraz inne Kościoły Obrządku Wschodniego obchodzą Niedzielę Palmową na pamiątkę wjazdu Jezusa Chrystusa do Jerozolimy* [Post na Facebooku] <https://www.facebook.com/groups/1178418295932919/permalink/1874966029611472/> Dziedzictwo Staroobrzędowców w Polsce, data dostępu 14.06.2024.

⁵⁶³ Janusz Jewdokimow (2024, 2 kwietnia). *Szanowni Państwo. Gorąco zachęcam do zakupu książki mojego autorstwa „Szlakiem Staroobrzędowców”. Wyróżnionej w 2023r na 31 Ogólnopolskim Przeglądzie Książki Krajoznawczej i Turystycznej.* [Post na Facebooku] <https://www.facebook.com/groups/1178418295932919/permalink/1859487941159281> Dziedzictwo Staroobrzędowców w Polsce, data dostępu 14.06.2024.

elementów folkloru mniejszości (obchody maślinicy)⁵⁶⁴ czy też poszukiwań historycznych założyciela grupy⁵⁶⁵, jak również ochrony dziedzictwa starowierców i podejmowanych w tym celu działań⁵⁶⁶. Wpisy pojawiają się dość regularnie, kilka razy w tygodniu. Publikuje je głównie założyciel grupy, choć zdarza się, że także jej członkowie.

Przykładem międzypokoleniowej inicjatywy, która łączy wspólnotę starowierców jest coroczny piknik, połączony z konkursem kulinarnym „Tradycyjne potrawy kuchni staroobrzędowców”, konkursem na najładniejsze podwórko oraz turniejem piłki nożnej lokalnych drużyn, z których fotorelacje publikowane są w grupie poświęconej dziedzictwu staroprawosławnych. Konkurs kulinarny wpisuje się w działania propagujące kulturę materialną staroprawosławnych, ponieważ zgodnie z regulaminem, jego cele to „prezentacja tradycyjnej kuchni staroobrzędowców, integracja społeczności staroobrzędowej oraz promocja zachowanych tradycji, aktywizacja społeczności staroobrzędowej, promocja tradycyjnych potraw staroobrzędowców”⁵⁶⁷. Zasady konkursu również kładą nacisk na zachowane tradycje: „Każda potrawa zostanie oceniona na podstawie następujących kryteriów: smak, związek z tradycją, przyrządzenie według tradycyjnych metod i receptur, użycie tradycyjnych produktów, estetyka podania – zachowanie proporcji, kolorystyka, wrażenie ogólne”⁵⁶⁸. Organizowane konkursy przewidują udział wszystkich chętnych, bez względu na wiek oraz przynależność do wspólnoty. Podkreślają to w swoich podsumowujących każdy konkurs od założenia grupy wpisach Janusz Jewdokimow oraz inni członkowie grupy. W 2021 roku Halina Suchodolska opublikowała fotorelację przedstawiającą przygotowane dania oraz napoje alkoholowe, co – jak już wspomniano – dowodzi zarzucenia zakazu

⁵⁶⁴ Janusz Jewdokimow (2024, 12 marca). *Maślinica, czyli ostatki - z blinami* [Post na Facebooku] <https://www.facebook.com/photo/?fbid=7253057331482372&set=gm.1847227335718675&id=178418295932919> Dziedzictwo Staroobrzędowców w Polsce, data dostępu 14.06.2024.

⁵⁶⁵ Janusz Jewdokimow (2023, 22 grudnia). *Dzisiaj otrzymałem wspianą wiadomość z którą muszę się z Wami podzielić.* [Post na Facebooku] <https://www.facebook.com/groups/1178418295932919/permalink/1799742773800465> Dziedzictwo Staroobrzędowców w Polsce, data dostępu 14.06.2024.

⁵⁶⁶ Janusz Jewdokimow (2023, 3 listopada). *Osiedlowy Dom Kultury Spółdzielni Mieszkaniowej w Augustowie zaprasza na jesienny koncert* [Udostępniony post na Facebooku] <https://www.facebook.com/photo/?fbid=720201346807757&set=a.455136213314273> Dziedzictwo Staroobrzędowców w Polsce, data dostępu 14.06.2024.

⁵⁶⁷ Janusz Jewdokimow (2024, 3 sierpnia) *Regulamin. Konkurs kulinarny „Tradycyjne potrawy kuchni staroobrzędowców”* [Zdjęcie w grupie na portalu Facebook] <https://www.facebook.com/photo/?fbid=7940295992758499&set=a.268267446628097>, data dostępu 15.08.2024.

⁵⁶⁸ Ibidem.

spożywania alkoholu przez członków społeczności. Poniższe zdjęcia prezentują jedną z potraw, *skańce*, oraz wspomniane alkohole.

Fotografia 53. Jedna z potraw przygotowana na konkurs kulinarny (Suchodolska 2021⁵⁶⁹)

Fotografia 54. Alkohole przygotowane na konkurs kulinarny (Suchodolska 2021⁵⁷⁰)

⁵⁶⁹ Halina Suchodolska (2021, 29 lipca) *Kuchnia pachnąca tradycją. Konkurs kulinarny "Tradycyjne potrawy kuchni staroobrzędowców"* [Zdjęcie w grupie na portalu Facebook] <https://www.facebook.com/arek.suchodolski.37/posts/pfbid02phhbMovd69vc5czfJcim7KSQXtFuQoYSLAeaTknZhcSw3wFVCQ2Du12ukQmQn3BSI>, data dostępu 15.08.2024.

⁵⁷⁰ Ibidem.

Drugi przykład działalności staroobrzędowców na Facebooku to grupa „Ochrońmy cmentarz w Białogórach”⁵⁷¹, poświęcona opisanej już w dysertacji sprawie zbezczeszczenia mogił starowierskich. Choć w grupie znajdują się także osoby niebędące starowiercami, stanowi ona przykład zaangażowania społeczności staroobrzędowców w ochronę i zachowanie miejsc historycznych i sakralnych. Poprzez dyskusje, informacje i mobilizację społeczności, a także organizowane akcje oczyszczania znanych członkom mniejszości nieoznakowanych mogił czy też dyżurów przy zbezczeszczonych jamach grobowych w okresie po ich naruszeniu, członkowie grupy starają się chronić cmentarz w Białogórach oraz inne miejsca pochówku przed zaniedbaniem i zniszczeniem. Ich działania mają istotne znaczenie dla zachowania dziedzictwa kulturowego społeczności oraz budowania świadomości społecznej na temat jego wartości i potrzeby ochrony.

Trzeci przykład działalności staroprawosławnych, choć tym razem nie dotyczy zorganizowanych grup na Facebooku, to profile takich osób jak wspomniany już Janusz Jewdokimow, starowierca i były prezes NRS⁵⁷², duchowny Mariusz Jewfimow, przywódca Staroprawosławnej Cerkwi Staroobrzędowców⁵⁷³ czy też Aleksandra Popow, dziennikarka i publicystka, członkini i przedstawicielka Naczelnej Rady Staroobrzędowców⁵⁷⁴. Profile te, należące do osób związanych ze społecznością staroobrzędowców, są kolejnym przykładem wykorzystania mediów społecznościowych do przekazywania dziedzictwa kulturowego. Poprzez publikowanie artykułów, wywiadów, zdjęć i filmów, te profile służą jako platformy do dzielenia się wiedzą, doświadczeniami i refleksjami na temat kultury i religii staroobrzędowców. Dzięki temu możliwe jest dotarcie do szerszego grona odbiorców i budowanie większej świadomości na temat społeczności staroobrzędowców oraz ich dziedzictwa.

Kolejne działanie starowierców na platformach społecznościowych to profil na platformie X (dawniej Twitter)⁵⁷⁵. Chociaż ten kanał nadawczy został założony przez

⁵⁷¹ Ochrońmy cmentarz w Białogórach [grupa na Facebooku]. <https://www.facebook.com/cmentarzwBialogorach>, data dostępu 14.06.2024.

⁵⁷² Janusz Jewdokimow [profil na Facebooku]. <https://www.facebook.com/janusz.jewdokimow/>, data dostępu 14.06.2024.

⁵⁷³ Mariusz Jefimow [profil na Facebooku]. <https://www.facebook.com/staroprawoslawie>, data dostępu 14.06.2024.

⁵⁷⁴ Ola Popow [profil na Facebooku]. <https://www.facebook.com/ola.popow>, data dostępu 14.06.2024.

⁵⁷⁵ Staroprawosławni [konto na platformie X]. Zachowana pisownia oryginalna. https://x.com/Staroprawoslawi?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTAAAR1roVx-S8-PHfGarV-QStD6DJNp2B94LkSG5n-qXXFxSSgAwq0SDClrySM_aem_ZmFrZWR1bW15MTZieXRlcw, data dostępu 14.06.2024.

Mariusza Jefimowa, to nie publikuje on tam treści. Niemniej jednak istnienie takiego profilu może być interpretowane jako chęć zaistnienia na tym bardzo popularnym kanale. Choć w tym konkretnym przypadku brak jest aktywności, istotne jest zrozumienie, że społeczność staroobrzędowców zdaje sobie sprawę z potencjału nowoczesnych narzędzi komunikacji w przekazywaniu swojego dziedzictwa.

Na platformie Instagram w sierpniu 2020 r. użytkowniczka Karolina Jermakov założyła profil o nazwie `cmentarz_w_bialogorach`. Na tym koncie pojawiają się informacje związane tylko z białogórką nekropolią i staraniami staroobrzędowców o upamiętnienie przodków oraz zapewnienie im godnego miejsca wiecznego spoczynku. Profil na dzień 14 czerwca 2024 roku ma 52 obserwatorów. Posty były publikowane tylko w okresie od 27 sierpnia do 13 września 2020 roku. Obecnie konto nie jest aktywne, lecz nie zostało usunięte. Opublikowane posty podkreślają wagę pamięci przodków w kultywowaniu starowierskiej tradycji, prezentują zwyczaje funeralne tej mniejszości oraz dokumentują walkę staroprawosławnych o uchronienie cmentarza przed całkowitym zbezczeszczeniem⁵⁷⁶.

Warto zauważyć, że mimo tego społeczność staroobrzędowców nie jest obecna na jednej z najpopularniejszych platform mediów społecznościowych, jaką jest TikTok. Nieobecność na TikToku ogranicza zasięg przekazu społeczności staroobrzędowców, zwłaszcza w odniesieniu do ludzi młodych, ale jednocześnie podkreśla preferencje staroprawosławnych co do formy i treści komunikacji online. Należy podkreślić, że na podobnej platformie, służącej głównie do oglądania filmów oraz komentowania, czyli YouTube, konto starowierców zostało założone 23 września 2020 roku. Opublikowano tam pięć filmów, dotyczących sprawy cmentarza w Białogórkach. Kanał ma 67 subskrybentów i 4702 wyświetlenia⁵⁷⁷. Ponadto na tej platformie można znaleźć wiele nagrań poświęconych staroobrzędowcom, dodanych zarówno przez członków wspólnoty, jak i osoby spoza niej. Jak można zauważyć, społeczność staroobrzędowców korzysta z różnych platform, aby kontynuować swoją misję przekazywania dziedzictwa kulturowego i dotarcia również do młodych pokoleń odbiorców, dla których media społecznościowe są obecnie jednym z najważniejszych, jeśli nie najważniejszym, sposobem komunikacji.

⁵⁷⁶ `@cmentarz_w_bialogorach` [profil na Instagramie]. https://www.instagram.com/cmentarz_w_bialogorach?igsh=bW9jMWhvenNvY2F2, data dostępu 14.06.2024.

⁵⁷⁷ Staroobrzędowcy w Polsce, `@staroobrzędowcyw Polsce6288` [kanał na YouTube]. <https://www.youtube.com/@staroobrzędowcyw Polsce6288/featured>, data dostępu 22.06.2024.

4.3. Artyści staroobrzędowi

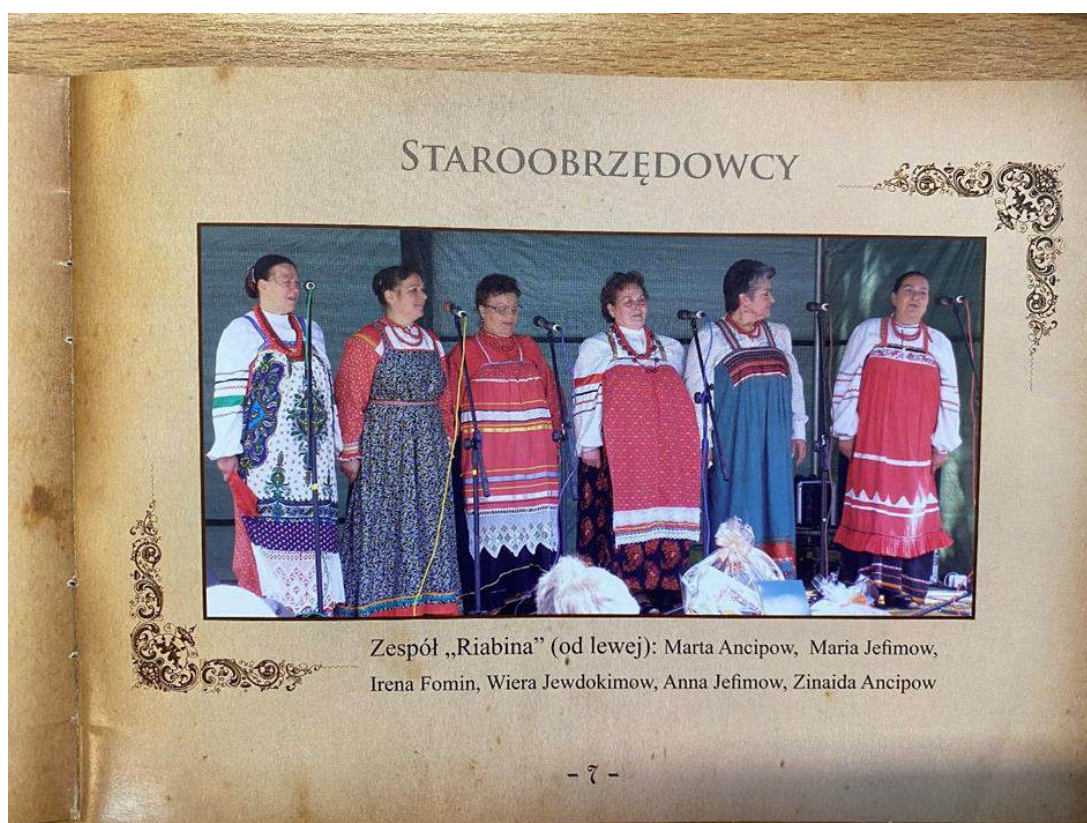
Dziedzictwo religijne i kulturowe staroprawosławnych jest przekazywane młodszemu pokoleniu oraz osobom spoza wspólnoty również przy wykorzystaniu sztuki. Trzeci podrozdział tej części rozprawy poświęcony jest działalności tych osób, które na różne sposoby poprzez sztukę szerzą świadomość na temat swojej odmienności i kultury. Zaprezentowany zostanie zespół wokalny „Riabina” oraz siostry-poetki Wiera Jewdokimow i Zinaida Leonow.

4.3.1. Zespół „Riabina” i dziedzictwo muzyczne

Zespół „Riabina”, którego nazwa oznacza jarzębinę i pochodzi z jednej ze staroobrzędowych piosenek, jest jedynym w Polsce zespołem, którego członkinie-starowierki kontynuują folklorystyczną tradycję śpiewaczą mniejszości. Zespół nie posiada własnej strony internetowej, lecz informacje na jego temat znajdują się na portalu założonym przez samych starowierców, na licznych stronach internetowych instytucji kulturalnych oraz w broszurze, wydanej w 2008 roku dla uczczenia dwudziestolecia jego istnienia. Fragmenty rzeczony publikacji znajdują się w dołączonym do niniejszej dysertacji aneksie. Zespół „Riabina” został założony w miejscowości Bór koło Augustowa w 1988 roku⁵⁷⁸. W jego skład wchodzi sześć kobiet – „Riabina” to zespół wyłącznie żeński – kierowniczką Zinaida Ancipow, a także Marta Ancipow, Maria Jefimow, Irena Fomin, Wiera Jewdokimow, Anna Jefimow⁵⁷⁹. Członkinie zespołu występują zawsze w tradycyjnej odzieży, jak na poniższej fotografii.

⁵⁷⁸ Na stronie internetowej „Dziedzictwo Suwalszczyzny”, powstałej w latach 2014-2015 dzięki projektowi dofinansowanemu przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego znajduje się błędna informacja, wedle której zespół powstał w 1986 r.; autor nieznany, *Zespoły powiatu augustowskiego* [w:] „Dziedzictwo Suwalszczyzny”, <https://dziedzictwosuwalczyny.soksuwalki.eu/zespoły-folklorystyczne-regionu/zespoły-powiatu-augustowskiego/>, data dostępu 25.06.2024.

⁵⁷⁹ B. Perzanowska, *Wzruszający jubileusz: 35 lat Zespołu „Riabina” – czuwanie nad tradycją i pieśniami Staroobrzędowców* [w:] „Dziennik Powiatowy”, 05.08.2023, <https://www.dziennikpowiatowy.pl/artykul/12913,wzruszajacy-jubileusz-35-lat-zespołu-riabina-czuwanie-nad-tradycją-i-piesniami-starobrzędowców>, data dostępu 25.06.2024.

Fotografia 55. Zespół „Riabina” (autor i data nieznane – fotografia ze zbiorów Gminnego Ośrodka Kultury w Augustowie z/s w Żarnowie⁵⁸⁰)

Jak czytamy na stronie internetowej Augustowskiego Stowarzyszenia Kulturalno-Społecznego, zespół śpiewa

w zbliżonym do nowogrodzko – pskowskiego dialekcie języka rosyjskiego dawne pieśni weselne, ballady i korowody oraz pieśni rosyjskiego rodowodu. Zgodnie ze swoją tradycją, nie używają instrumentów muzycznych, także dawne tańce, korowody odbywają się wyłącznie przy akompaniamencie śpiewu. Riabina wielokrotnie występowała z sukcesami na ogólnopolskich festiwalach folklorystycznych, m.in. w Kazimierzu nad Wisłą, w Rzeszowie, w Legnicy, w Węgorzewie, Mielniku, Ciechanowcu. W 2007 roku zespół wziął udział w I Ogólnopolskim Konkursie Piosenki Rosyjskiej w Białymstoku. Został laureatem i pojechał do Moskwy na I Międzynarodowy Festiwal Piosenki Rosyjskiej. W dniach od 16 do 23 października 2007 roku zespół wystąpił na kilku koncertach festiwalowych. „RIABINA” zdobyła I miejsce oraz duże zainteresowanie i uznanie publiczności. W okresie od 10 do 13 września 2008 roku „Riabina” wzięła udział w III Międzynarodowym Festiwalu folklorystycznym „Pokrowskije kołokoła” w Wilnie, gdzie również zdobyła duży aplauz publiczności⁵⁸¹.

⁵⁸⁰ *Barwna mniejszość na skraju puszczy*, red. M. Nałaskowski, B. Danilczyk, Gminny Ośrodek Kultury w Augustowie z/s w Żarnowie, Żarnowo Drugie 2008, s. 7.

⁵⁸¹ Autor nieznany, *Zespół starobrzędowców Riabina*, <http://www.asks.pl/o-nas/gmina-augustow/zespold-starobrzędowcow-riabina>, data dostępu 25.06.2024.

Te informacje potwierdzają duże zainteresowanie folklorystyczną twórczością staroobrzędowców, zwłaszcza ze względu na fakt, iż „Riabina” jest zespołem autentycznym, lecz również rekonstrukcyjnym. Pojęcia te, występujące w artykule Jana Adamowskiego, wymagają rozwinięcia. Według Adamowskiego,

Współcześnie publiczne prezentowanie folkloru najczęściej wiąże się z funkcjonowaniem poszczególnych grup wykonawczych. Dotyczy to zarówno środowiska wiejskiego jak i miejskiego, a za najbardziej charakterystyczny (w opinii przeciętnego odbiorcy) tego typu przejaw można niewątpliwie uznać zespoły pieśni i tańca. Funkcjonują one zarówno na poziomie ogólnonarodowym – jak „Mazowsze” czy „Śląsk”, ale także na poziomie regionów, subregionów oraz różnych instytucji – zakładów pracy, szkół, uczelni, stowarzyszeń społeczno-kulturalnych, ochotniczej straży pożarnej czy domów kultury [...] Współcześnie działające wiejskie zespoły ludowe to zjawisko niezmiernie szerokie i wewnętrznie niezwykle zróżnicowane. W sposób niezwykle intensywny rozwinęło się w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku [...] We współczesnej kulturze wsi polskiej najbardziej żywym ruchem społeczno-kulturalnym jest niewątpliwie działalność zespołów śpiewaczych. Najczęściej funkcjonują one przy miejscowych grupach Kół Gospodyń Wiejskich ale patronują im także domy kultury, stowarzyszenia kulturalne, ochotnicza straż pożarna, domy pomocy społecznej a także parafie [...] W najogólniejszej typologii, uwzględniającej przede wszystkim takie kryteria jak preferowany repertuar i styl wykonawstwa, współczesne wiejskie zespoły śpiewacze można podzielić na autentyczne i stylizowane (w różnym zresztą stopniu i zakresie). Zespoły autentyczne to takie grupy śpiewacze, które wykonują repertuar genetycznie ludowy, osadzony w tradycji własnego regionu czy subregionu, a przez to kulturowo wyróżniający. W pierwszym rzędzie są to pieśni obrzędowe. Ich wykonawstwo także powinno spełniać kryteria autentyczności, co dotyczy doboru melodii, a także zachowania odpowiednich konwencji oraz (gatunkowych i regionalnych) manier wykonawczych. Konsekwencją powyższych wymogów musi być także sposób budowania własnego repertuaru, który winien być oparty na bezpośrednim, a więc ustnym przekazie, bo tylko taki zapewnia pełną autentyczność jego postaci⁵⁸².

Pojęcia „rekonstrukcyjny” w odniesieniu do „Riabiny” użyto w dysertacji w sposób odmienny, niż czyni to w swym artykule Adamowski. W jego opinii, to miano odnosi się do ludowych zespołów dziecięcych, działających przy zespołach złożonych z dorosłych. Według autorki dysertacji, tego określenia można użyć w sensie dosłownym w stosunku do zespołu „Riabina”, ponieważ uprawiają one repertuar przekazany im przez przodków, co wymaga swoistej rekonstrukcji, na przykład słów czy linii melodycznej.

⁵⁸² J. Adamowski, *Wiejskie grupy śpiewacze, obrzędowe i teatralne* [w:] KulturaLudowa.pl, 26 września 2008, <https://kulturaludowa.pl/artykuly/wiejskie-grupy-spiewacze-obrzedowe-i-teatralne/>, data dostępu 25.06.2024.

Na wspomnianej już stronie „Dziedzictwo Suwalszczyzny” odnaleźć można dalsze informacje na temat zespołu.

„Riabina” występowała m. in. na festiwalu kazimierskim (gościnnie w 1988 r.), Ogólnopolskim Konkursie Tradycyjnego Tańca Ludowego w Rzeszowie (1995- wyróżnienie), oraz wielu ogólnopolskich festiwalach, w tym również mniejszości narodowych. Zespół nagrał dwie płyty CD („Riabina” - pieśni staroobrzędowców” - ZPR Records 2000 oraz „W strawierskiej dziariewni”- „Konador Firma Fonograficzna 2008⁵⁸³). Nagrania „Riabiny” są także na płytach CD wydawanych przez RCKL z serii „Muzyka Źródła”: dysk nr 18- „Mniejszości narodowe i etniczne, cz. II”. W 2013 zrealizowano także z okazji 25- lecia zespołu film DVD obrazujący niektóre tradycje obrzędowe staroobrzędowców z perspektywy członkiń zespołu. Kilka filmów dokumentalnych z udziałem „Riabiny” zrealizował także białostocki Ośrodek TVP. „Riabina” została również w 2010 r. laureatem odbywających się w Moskwie światowych festiwali diaspory rosyjskiej⁵⁸⁴.

Dokumentacja działalności „Riabiny” dowodzi, że zespół działa prężnie i podejmuje kolejne inicjatywy, mające na celu zachowanie wokalnego dziedzictwa mniejszości, lecz również wychodzące naprzeciw współczesności. Przykładem tego rodzaju aktywności jest wydanie najnowszej, czwartej w dorobku grupy płyty, nagranej we współpracy z Robertem Kanaanem. Jak można przeczytać na stronie sieci sklepów Empik, prowadzącej sprzedaż dysku zatytułowanego „Czudnyj miesiac”,

Robert Kanaan spotkał się z kulturą Staroobrzędowców i z zespołem Riabina w roku 2004 podczas projektu artystycznego „Intersztuka na wsi”, organizowanego we wsi Żarnowo k. Augustowa, we współpracy z Towarzystwem AMICUS. Zwieńczeniem warsztatów był spektakl ukazujący kulturę Staroobrzędowców, pt. „Białe Gołębie”. Dzięki uprzejmości śpiewaczek „Riabiny” oraz Wydawnictwa Konador powstała wówczas płyta CD „Białe Gołębie”, będąca muzycznym nowoczesnym opracowaniem pieśni Staroobrzędowców z ich śpiewem i muzyką elektroniczną⁵⁸⁵.

Ten projekt dobitnie świadczy o dużej świadomości członkiń zespołu dotyczącej czasów, w których rozwijają swoją karierę. We współczesności grupa łączy dziedzictwo swoich przodków z nowymi nurtami muzycznymi i pieśniami „ogólnorosyjskimi” o tematyce miłosnej, wojennej, tanecznej, lecz wykonywanymi na sposób tradycyjny, a więc

⁵⁸³ Jest to nieprawdziwa informacja, ponieważ w 2004 roku wydano płytę „Białe gołębie”; zob. S. Pastuszewski, *Zarys najnowszych dziejów...*, s. 176.

⁵⁸⁴ Autor nieznany, *Zespoły powiatu augustowskiego*, data dostępu 25.06.2024.

⁵⁸⁵ Autor nieznany, *Czudnyj miesiac*, Riabina, Kanaan Robert [w] Empik.com, <https://www.empik.com/czudnyj-miesiac-riabina-kanaan-robert,p1409966982,muzyka-p>, data dostępu 25.06.2024.

a capella, w tradycyjnym wielogłosie i wolnych tempach⁵⁸⁶. Pastuszewski zauważa, że „Riabina” nie występuje w molennie, odnotowuje także powstanie filmu dokumentalnego o zespole, zatytułowanego „Riabina: tradycja i bogactwo kulturowe”⁵⁸⁷. W serwisie YouTube można odnaleźć nagrania zarówno występów „Riabiny”, jak i wideo o charakterze popularnonaukowym czy dokumentalnym⁵⁸⁸. W jednym z nich, nakręconym przez Jennifer Chodera w 2008 roku, będącym przetłumaczonym na język angielski zapisem koncertów zespołu oraz rozmów z jego członkiniami, jedna z nich, Maria Jefimow, stwierdza, że mężowie śpiewaczek początkowo byli przeciwni ich działalności, ponieważ było to dla nich coś nowego i niezrozumiałego, ponadto według niej dla kobiet jest to jedyna rozrywka w sytuacji, gdy nie mają zajęcia, a mężowie wracają pijani do domów. Kobieta wyraża też opinię, według której zespół ma upaść po śmierci obecnie występujących w nim artystek, ponieważ nikt nie przejmie jego schedy i dlatego staroobrzędowa tradycja wokalna zaginie. Marta Ancipow wspomina, że ich mężowie również dysponowali pięknymi głosami i umieli śpiewać, natomiast ich głosy nie są już takie jak dawniej z powodu nadużywania alkoholu⁵⁸⁹. Udowadnia to zmianę obyczajowości staroprawosławnych i odrzucenie przez nich zakazu stosowania używek.

Podsumowując podrozdział poświęcony „Riabinie” warto zacytować słowa liderki zespołu, wypowiedziane na obchodach jubileuszu 35-lecia jego istnienia: „Naszym marzeniem jest, żeby zespół trwał kolejne długie lata. Nasze dzieci i wnuki potrafią śpiewać, ale coś na scenę się garną. Mamy nadzieję, że będą w przyszłości kultywować naszą tradycję”⁵⁹⁰.

Starowiercy starają się także dokumentować i promować swoje tradycje muzyczne, które odgrywają istotną rolę w ich liturgii i życiu religijnym. Tradycyjne

⁵⁸⁶ *Barwna mniejszość na skraju puszczy*, s. 6.

⁵⁸⁷ Autorce dysertacji nie udało się dotrzeć do tego materiału.

⁵⁸⁸ Pogranicze Sejny, *Terytoria Inności* – *Riabina*, 04.02.2010, <https://www.youtube.com/watch?v=irqoT8vkId4&t=218s>; Podlaski Instytut Kultury w Białymstoku, *Riabina* – *podlaska oktawa kultur* 2012, 18.10.2012, <https://www.youtube.com/watch?v=vht9X6tScLk&t=5s>; A. Malinowski, *Zesp.Folkl. "RIABINA"* – *Gabowe Grądy*, 11.06.2012, <https://www.youtube.com/watch?v=hlX3Y4b-wEs&t=2s>; Dziennik Powiatowy, *Występ Riabiny w Świątlicy w Borze*, 20.04.2015, <https://www.youtube.com/watch?v=lfDyaYAwKfU>; Ludowa nuta – EtnoPolska, *Riabina z Gabowych Grądów – Wywiad*, 30.10.2019, <https://www.youtube.com/watch?v=1xpM8BOAsIY>; Pogranicze Sejny, *Dziecięcy Uniwersytet Pogranicza* – *zespół Riabina*, 08.09.2021, <https://www.youtube.com/watch?v=ciByOhlufxc>, data dostępu 26.06.2024.

⁵⁸⁹ J. Chodera, *Riabina*, 2008, https://www.youtube.com/watch?v=rH_bO0IK2TE&t=13s, data dostępu 26.06.2024. Nagranie jest fragmentem filmu dokumentalnego, którego inna część jest również dostępna na YouTube – J. Chodera, *The Old Believers small*, 19.05.2019, https://www.youtube.com/watch?v=x6ZRaS_JZpk, data dostępu 26.06.2024.

⁵⁹⁰ B. Perzanowska, *Wzruszający jubileusz...*, data dostępu 25.06.2024.

śpiewy cerkiewne, oparte na starodawnych melodiach, są nie tylko elementem kultury religijnej, ale również dziedzictwem muzycznym.

4.3.2. Wiera Jewdokimow i Zinaida Leonow

Wspomniana we wcześniejszym podrozdziale Wiera Łukianowna Jewdokimow jest nie tylko członkinią zespołu „Riabina”, lecz również niezależną od grupy artystką – poetką, podobnie jak jej siostra, Zinaida Łukianowna Leonow⁵⁹¹. Starsza z sióstr, Zinaida, przysłała na świat w 1926 roku w Gabowych Grądach (zmarła w Augustowie w 2014 roku⁵⁹²), młodsza, Wiera, urodziła się w tej samej wsi 17 lat później. Pochodziły one z tradycyjnej starowierskiej rodziny Joników. Obie siostry wyszły za mąż i używały nazwisk mężów w formie męskoosobowej (Jewdokimow i Leonow, nie Jewdokimowa i Leonowa). Obie też po zamążpójściu przeprowadziły się do Augustowa. Na twórczość sióstr niewątpliwie wpływ miał fakt, iż wychowywały się i dorastały w środowisku wyłącznie starowierskim – we wsi mieszkają tylko wyznawcy staroprawosławia, co sprzyjało komunikacji w gwarze. Zarówno Jewdokimowa, jak i Leonowa są bardzo szanowane przez członków wspólnoty, jednak nie tylko ze względu na swoją twórczość literacką. Obie silnie angażowały się w życie mniejszości – jak już wspomniano, Jewdokimow występuje w zespole „Riabina” i jest autorką tekstów niektórych pieśni z repertuaru grupy⁵⁹³, zaś Leonow była przez kilka lat wychowawczynią i katechetką w Szkole Podstawowej nr 3 w Augustowie⁵⁹⁴. Ich twórczość, choć mało znana w szerokich kręgach literackich, odgrywa istotną rolę w dokumentowaniu i przekazywaniu doświadczeń staroobrzędowców w Polsce oraz ich duchowości i tożsamości kulturowej.

Gwara starowierska, w której tworzyły swoje wiersze siostry, ma głównie formę ustną, co w przypadku chęci utrwalenia jakiegoś tekstu w piśmie stawia

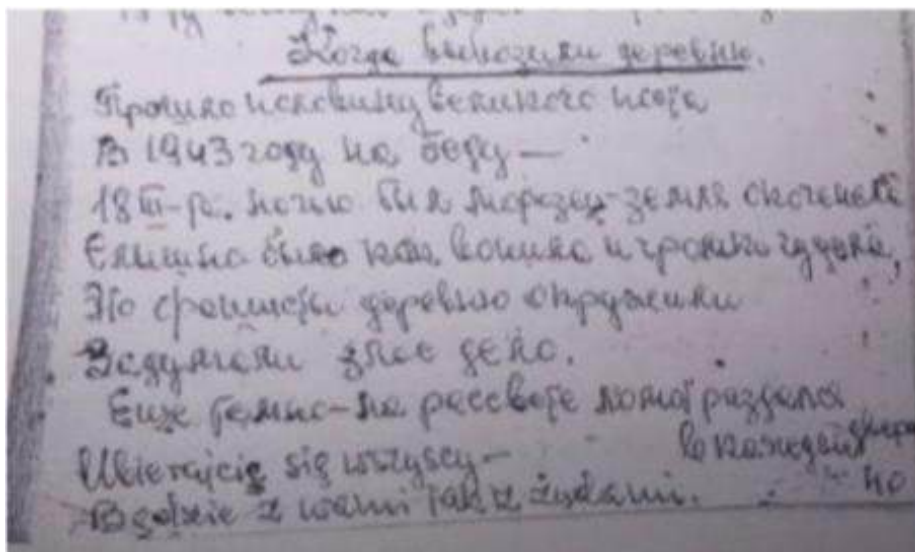
⁵⁹¹ Wspomnienia Zinaidy Leonow w formie rozmowy z siostrzenicą, dotyczące losów jej rodziny, znajdują się w Aneksie do niniejszej pracy.

⁵⁹² A. Pawlaczyk, M. Głuszkowski, *"Великие" представители малых общин* [w:] G. Ojcewicz (ed.), *Rosja i pamięć o rzeczy. Od emblematu do relikwii*, Olsztyn 2019, s. 140, https://www.academia.edu/114865155/%D0%92%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B8%D0%B5_%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B8_%D0%BC%D0%B0%D0%BB%D1%8B%D1%85_%D0%BE%D0%B1%D1%89%D0%B8%D0%BD, data dostępu 26.06.2024.

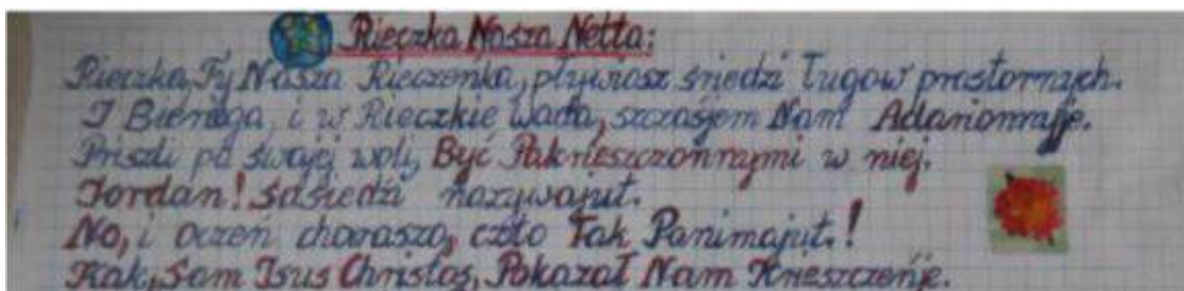
⁵⁹³ Ibidem.

⁵⁹⁴ S. Pastuszewski, *Zarys najnowszych dziejów...*, s. 163.

staroobrzędowców przed problemem zapisu. Leonow i Jewdokimow w swojej twórczości używały odmiennych sposobów zapisu – starsza z sióstr pisała głównie cyrylicą, opierając się na ortografii języka rosyjskiego, zaś młodsza, w zależności od odbiorcy wiersza, pisała w języku polskim, w gwarze starowierskiej, lecz przy użyciu alfabetu łacińskiego lub w gwarze starowierskiej alfabetem cyrylickim⁵⁹⁵. Poniżej znajdują się fotografie zeszytów z wierszami obu poetek.

Fotografia 56. Wiersz Zinaidy Leonow *Когда вывозили деревню* (Pawlaczyk, data nieznana⁵⁹⁶)

Fotografia 57. Wiersz Wierzy Jewdokimow *Речка Наша Netta* (Pawlaczyk, data nieznana⁵⁹⁷)

⁵⁹⁵ A. Pawlaczyk, M. Głuszkowski, "Великие" представители малых общин..., s. 142.

⁵⁹⁶ Ibidem, s. 141.

⁵⁹⁷ Ibidem.

Fotografia 58. Wiersz Wiery Jewdokimow *Правдивое чудо* (Remiszewski, data nieznana⁵⁹⁸)

Twórczość Zinaidy Leonow i Wiery Jewdokimow jest ważnym elementem literackiego dziedzictwa staroobrzędowców. Poezja obu autorek pełniła funkcję nie tylko artystyczną, ale także kulturową i tożsamościową. Poprzez swoje wiersze, Leonow i Jewdokimow starały się zachować i przekazać unikalne aspekty duchowości staroobrzędowców, ich światopogląd oraz postawę wobec świata. Ich poezja jest głęboko zakorzeniona w tradycji, a jednocześnie otwiera przestrzeń do refleksji nad losem mniejszości religijnych w Polsce. Wiersze Zinaidy Leonow i Wiery Jewdokimow mają istotne znaczenie również dla współczesnych staroobrzędowców, którzy starają się zachować swoją tożsamość w obliczu postępującej globalizacji i zmian kulturowych. Poezja tych autorek jest przypomnieniem o wartościach, które są fundamentem ich wspólnoty, takich jak wiara, pokora, cierpliwość i oddanie. Jest to również forma

⁵⁹⁸ S. Remiszewski, op. cit., s. 690.

dokumentacji kulturowej, która pomaga w zachowaniu pamięci o przeszłości oraz inspirowe do pielęgnowania tradycji w zmieniającym się świecie.

Zinaida Leonow i Wiera Jewdokimow poprzez swoją poezję wzbogaciły literackie dziedzictwo staroobrzędowców, a ich twórczość odgrywa istotną rolę w zachowaniu i przekazywaniu tożsamości tej unikalnej grupy religijnej w Polsce. Ich wiersze, pełne głębokiej refleksji i duchowej mądrości, a także pesymistycznych przewidywań co do dalszych losów wspólnoty, są ważnym elementem w zrozumieniu wewnętrznego życia staroobrzędowców oraz ich miejsca w szerszym kontekście kulturowym i historycznym.

4.4. Wacław (Wasilij) Fiedotow i jego kronika

Wacław (Wasilij) Fiedotow był jednym z czołowych działaczy społeczności staroobrzędowców w Polsce, który zyskał uznanie przede wszystkim jako autor kroniki dokumentującej życie tej grupy w XX wieku. Jego kronika, będąca szczegółowym zapisem wydarzeń, zwyczajów, obrzędów i codziennego życia staroobrzędowców, stanowi cenne źródło historyczne, dzięki któremu można lepiej zrozumieć losy tej społeczności na ziemiach polskich. Fiedotow działał w okresie, gdy staroobrzędowcy w Polsce byli już stosunkowo dobrze zintegrowani z polskim społeczeństwem, ale nadal pielęgowali swoje odrębne tradycje i obrzędy. Jego kronika jest więc świadectwem nie tylko codziennego życia tej społeczności, ale także prób zachowania ich unikalnej tożsamości w obliczu postępującej asymilacji i modernizacji. Fiedotow, jako przedstawiciel starszego pokolenia staroobrzędowców, dostrzegał, jak istotne jest dokumentowanie życia wspólnoty w czasach, gdy zmiany społeczne i kulturowe przyspieszały, a globalizacja zaczynała odciskać swoje piętno na małych, odizolowanych społecznościach.

Kronika Wacława Fiedotowa jest wyjątkowa ze względu na jej szczegółowość i autentyczność. Autor nie tylko dokumentował ważne wydarzenia historyczne, takie jak zmiany polityczne czy społeczne, które wpływały na życie staroobrzędowców, ale także opisywał ich duchowość, rytuały, oraz codzienne zmagania. Fiedotow zwracał uwagę na to, jak społeczność staroobrzędowców starała się zachować swoje tradycje w obliczu nowoczesnych wyzwań, takich jak migracje, rozwój technologii, czy zmieniające się

normy społeczne. Jednym z kluczowych aspektów jego pracy było uchwycenie transformacji, jakie zachodziły w świadomości społeczności staroobrzędowców, zwłaszcza w kontekście relacji z otaczającym ich światem. Fiedotow, jako kronikarz, starał się zrozumieć i opisać, w jaki sposób staroobrzędowcy przystosowywali się do nowych warunków, jednocześnie starając się zachować to, co uważali za fundamenty swojej tożsamości religijnej i kulturowej. Jego kronika pełniła więc funkcję nie tylko dokumentacyjną, ale i refleksyjną, będąc narzędziem samopoznania i samodefinicji dla całej wspólnoty.

Dziś kronika Wacława Fiedotowa jest uznawana za jedno z najważniejszych źródeł do badań nad historią staroobrzędowców w Polsce. Pomaga ona nie tylko zrozumieć, jak wyglądało życie tej społeczności w przeszłości, ale także jakich narzędzi używała, aby przetrwać i zachować swoją tożsamość w dynamicznie zmieniającym się świecie. Dzięki pracy Fiedotowa możliwe jest lepsze zrozumienie dzisiejszych wyzwań, przed jakimi stoi ta społeczność oraz docenienie ich historycznego wkładu w różnorodność kulturową Polski. Kronika ta ma również ogromną wartość dla badaczy zajmujących się problematyką mniejszości religijnych i etnicznych w Polsce. Fiedotow, opisując życie staroobrzędowców, dostarczył cennych informacji na temat ich relacji z innymi grupami wyznaniowymi, a także z władzami świeckimi. Kronika pozwala również na śledzenie zmian w obrębie samej społeczności, takich jak przemiany w strukturze rodzinnej, roli kobiet i mężczyzn, czy wpływu edukacji i urbanizacji na młodsze pokolenia.

Kronika Wacława Fiedotowa ma kluczowe znaczenie dla zachowania pamięci zbiorowej staroobrzędowców, z czym zgadza się w swoim artykule *Kroniki Wacława Fiedotowa i ich rola w kształtowaniu tożsamości kulturowej staroobrzędowców* Snarski. Badacz pozytywnie ocenia działalność kronikarza, podkreśla, że ma on ku temu wymagane kompetencje, a także jest osobiście, jako staroobrzędowiec, zaangażowany w rzetelne prowadzenie zapisów dziejów swojej wspólnoty i współwyznawców. W artykule Snarski omawia główne działy tematyczne, pojawiające się w latopisie, a także stosunek Fiedotowa do opisywanych wydarzeń. Jak można przeczytać,

Analizując treść kroniki, prowadzonej od 1986 roku, nie sposób pominąć kilku istotnych aspektów, mających szczególny wpływ na jej kształt i treść. Pierwszoplanowo należy zwrócić uwagę na osobę autora, jego światopogląd, doświadczenie życiowe, a także deklaratywne i rzeczywiste zaangażowanie w życie religijne staroobrzędowców w Polsce. Jest to istotne, zwłaszcza na fali rewizjonizmu historycznego, dokonywanego w świetle najnowszych ustaleń badaczy kultury staroobrzędowej. Drugim elementem, ważnym dla

poprawnego odczytania kroniki, a zauważalnym w ich treści, jest odniesienie kronikarza do osób badaczy kultury staroobrzędowej. Trzecim aspektem, który zwraca uwagę podczas analizy zapisów kronikarskich, jest wykroczenie osoby Wacława Fiedotowa poza funkcję kronikarza-dokumentalisty. Tendencja ta jest zauważalna bezpośrednio w czwartym i piątym tomie kronik. Opisywane wówczas przez kronikarza jego własne doświadczenia wojenne, doświadczenia późniejszej kariery w strukturach PZPR oraz społeczne silnie zakłócają deklarowaną pierwotnie bezstronność kronikarską⁵⁹⁹.

Ze Snarskim nie zgadza się Pastuszewski, podsumowując działalność kronikarską Fiedotowa następująco: „Żadna z czterech wspólnot starowierskich w Polsce nie prowadzi obecnie kronik. Kroniki prowadzone przez Wasilija Arfiejewicza Fiedotowa z Mrągowa to w zasadzie zbiór wycinków prasowych i... życzeń świątecznych”⁶⁰⁰. Autorka niniejszej dysertacji nie podziela opinii drugiego ze wspomnianych badaczy. *Kroniki*, choć prowadzone przez amatora, są nie tylko dokumentacją przeszłości, ale także nośnikiem tożsamości, który pozwala na przekazywanie wartości, wierzeń i tradycji z pokolenia na pokolenie. W obliczu wyzwań, jakie niesie współczesność, takich jak migracja, asymilacja czy wpływ mediów, kronika ta staje się ważnym narzędziem w walce o zachowanie unikalnej kultury i tożsamości staroobrzędowców. W obliczu coraz szybszego tempa zmian kulturowych i technologicznych, kronika Wacława Fiedotowa przypomina, jak ważne jest zachowanie pamięci przeszłości dla budowania wspólnej przyszłości. Jest ona nie tylko świadectwem minionych czasów, ale również przewodnikiem, który może pomóc współczesnym staroobrzędowcom w nawigowaniu po skomplikowanym świecie XXI wieku, zachowując jednocześnie to, co najcenniejsze w ich tradycji.

W szerszym kontekście, kronika Fiedotowa wpisuje się w globalny ruch dokumentowania i zachowania dziedzictwa mniejszości religijnych i kulturowych. Praca Fiedotowa jest jednym z wielu przykładów, jak społeczności na całym świecie starają się chronić swoje dziedzictwo przed zaniknięciem w obliczu globalizacji. W Polsce, podobnie jak w innych krajach Europy Środkowo-Wschodniej, gdzie mniejszości religijne i etniczne odgrywają ważną rolę w krajobrazie kulturowym, takie prace jak kronika Fiedotowa mają kluczowe znaczenie dla budowania wielokulturowej tożsamości narodowej. Kronika Wacława Fiedotowa pozostaje więc kluczowym dokumentem, który łączy przeszłość z teraźniejszością, dając wgląd w unikalny świat staroobrzędowców i ich nieustanne dążenie do zachowania swojej tożsamości. Przypomina ona, że historia

⁵⁹⁹ K. Snarski, *Kroniki Wacława Fiedotowa...*, s. 109.

⁶⁰⁰ S. Pastuszewski, *Zarys najnowszych dziejów...*, s. 22.

i kultura tej społeczności są integralną częścią szerszej historii Polski i zasługują na pełne zrozumienie i uznanie.

W swoim artykule Snarski przytacza listu Fiedotowa do Naczelnej Rady Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego w Polsce, w którym informuje on o swojej decyzji, dotyczącej dalszych losów *Kroniki* po jego śmierci. Zgodnie z nią, „kronika ma być dostępna dla braci w wierze oraz prac naukowych tego środowiska”⁶⁰¹. Jak czytamy u Roman-Rawskiej, jego życzenie zostało spełnione.

Wraz z odejściem Wacława Fiedotowa [w 2021 roku – przyp. autorki] zamknięty został ostatni rozdział pisanego przez niego od 1986 roku latopisu starowierów w Polsce. Jego księga dziejopisarska jest jak głęboka studnia, z której czerpać można wiedzę ich samych o nich samych, skomponowaną jak podręcznik z różnych kawałków, wzmianek, korespondencji, sprawozdań, wycinków z gazet, opracowań naukowych. Uroczyste przekazanie ksiąg miało miejsce 3 października 2021 roku, chwilę po odejściu Anisy. Rozdział księgi mądrości niezastąpionego Wasilija Fiedotowa został skryty i otoczony opieką właściwych rąk. Jednocześnie cała opowieść o nich jasno stanowi, że kiedy jeden rozdział się zamyka, kolejny się szeroko otwiera⁶⁰².

4.5. Badania naukowe

Badania polskich naukowców nad społecznością staroobrzędowców w Polsce odegrały kluczową rolę w zachowaniu ich dziedzictwa kulturowego, religijnego i językowego. Dzięki systematycznym pracom badawczym, dokumentacji oraz popularyzacji wiedzy o tej grupie, staroobrzędowcy zyskali większe zrozumienie i uznanie w szerszym społeczeństwie. Ponadto, prace te przyczyniły się do zachowania wielu elementów kultury staroobrzędowców, które mogłyby ulec zanikowi w wyniku procesów asymilacyjnych i modernizacyjnych. Ich kultura, oparta na surowych zasadach religijnych i tradycyjnych obrzędach, przez wieki zachowała unikalny charakter. Jednak w wyniku postępującej industrializacji, urbanizacji i innych procesów modernizacyjnych, wiele aspektów ich kultury zaczęło zanikać, co wzbudziło zainteresowanie polskich naukowców, którzy postanowili je udokumentować i zachować. We wcześniejszej części dysertacji wspomniano o początkach badań nad staroprawosławnymi. Systematyczne badania nad kulturą staroobrzędowców rozpoczęły

⁶⁰¹ K. Snarski, *Kroniki...*, s. 109.

⁶⁰² K. Roman-Rawska, *Zaśnięcie Anisy...*, s. 262.

się jednak później. Badania nad społecznością staroobrzędowców w Polsce odegrały kluczową rolę w zachowaniu ich unikalnego dziedzictwa kulturowego, religijnego i językowego. Dzięki zaangażowaniu polskich naukowców, etnografów, językoznawców oraz historyków, udało się nie tylko utrwalić i opisać wiele aspektów życia staroobrzędowców, ale także podnieść świadomość społeczną na temat tej mniejszości religijnej. Wśród tych, którzy znacząco przyczynili się do tego procesu, można wymienić takich badaczy jak Eugeniusz Iwaniec, Iryda Grek-Pabisowa, Irena Maryniakowa, Stefan Grzybowski, Stefan Pastuszewski, Michał Głuszkowski i Krzysztof Snarski. Badania prowadzone przez wyżej wymienionych naukowców miały ogromne znaczenie dla zachowania dziedzictwa staroobrzędowców w Polsce. Dzięki ich wysiłkom udało się nie tylko udokumentować wiele unikalnych aspektów kultury, religii i języka tej społeczności, ale także podnieść świadomość na temat ich obecności i roli w historii Polski. Ich prace stworzyły podstawy dla dalszych badań i działań na rzecz ochrony dziedzictwa staroobrzędowców, a także przyczyniły się do budowania mostów między różnymi grupami etnicznymi i religijnymi w Polsce.

Współczesne badania, wspierane przez rozwój technologii i dostępność nowych narzędzi badawczych, umożliwiają jeszcze dokładniejsze dokumentowanie i analizowanie życia staroobrzędowców. Projekty takie jak cyfrowe archiwa czy nagrania dokumentalne pozwalają na trwałe utrwalenie wiedzy o tej grupie, co jest niezmiernie ważne w kontekście postępującej globalizacji i zanikania unikalnych tradycji kulturowych. Dzięki wysiłkom polskich naukowców, dziedzictwo staroobrzędowców zostało nie tylko zachowane, ale także lepiej zrozumiane i docenione. Badania te pozwoliły na utrwalenie wielu aspektów ich kultury, które mogłyby ulec zatarciu w wyniku procesów asymilacyjnych. Współczesne prace badawcze stwarzają również możliwości dalszego rozwoju i adaptacji staroobrzędowców do zmieniającego się świata, jednocześnie chroniąc ich unikalną tożsamość. Badania nad staroobrzędowcami są przykładem, jak nauka może odegrać kluczową rolę w zachowaniu dziedzictwa mniejszości religijnych i etnicznych, oraz jak może przyczynić się do budowania mostów między różnymi grupami w społeczeństwie. Dzięki pracy takich badaczy jak Eugeniusz Iwaniec, Iryda Grek-Pabisowa, Irena Maryniakowa, Stefan Grzybowski, Stefan Pastuszewski, Michał Głuszkowski, Krzysztof Snarski historia, kultura i język staroobrzędowców zostały zachowane dla przyszłych pokoleń, a ich dziedzictwo stało się integralną częścią polskiego krajobrazu kulturowego.

4.6. Starowiercy w polskiej kulturze

Staroobrzędowcy, jak już wspomniano, stanowią niezwykle interesujący element polskiego krajobrazu kulturowego. Ich obecność na ziemiach polskich pozostawiła trwałe ślady nie tylko w sferze religijnej i społecznej, ale także w literaturze. Polscy pisarze i pisarki, zainspirowani bogatą historią, unikalnym stylem życia oraz duchowością staroobrzędowców, włączyli wątki związane z tą społecznością do swoich dzieł, co przyczyniło się do popularyzacji wiedzy o nich w szerszym kontekście kulturowym. Niniejszy podrozdział szerzej omawia cztery wybrane według kryterium nowości pozycje literackie oraz trzy wiersze, w których autorce dysertacji udało się znaleźć motyw staroprawosławnych oraz wspomina kilkanaście innych publikacji, zarówno tych, które pojawiły się w artykułach Szydłowskiej i Pastuszeńskiego, jak i te, o których autorzy nie wspomnieli.

4.6.1. *Zaśnięcie Anisy. Opowieść o polskich starowierach*

Katarzyna Roman-Rawska
Zaśnięcie Anisy
Opowieść o polskich starowierach

Fotografia 59. Okładka książki *Zaśnięcie Anisy. Opowieść o polskich starowierach* Katarzyny Roman-Rawskiej (Wydawnictwo Czarne, 2024). Na zdjęciu znajduje się Anisa, tytułowa bohaterka, babka autorki

Esej Katarzyny Roman-Rawskiej, doktor nauk humanistycznych, rusycystki i socjolożki, mającej staroobrzędowe korzenie (starowierkami były jej praprababki, prababki, babka i matka), jest podwójnie ważna. Po pierwsze dlatego, iż sama Roman-Rawska jest zaprzeczeniem stereotypowego wizerunku kobiet ze staroobrzędowego środowiska – jako naukowczyni odnosi sukcesy na swoim polu badawczym, jest uznana i doceniana. Po drugie, w dedykacji do swojego tekstu, brzmiącej „Pamięci matczyzny. A szczególnie Tobie, mamo”⁶⁰³ podkreśla rolę kobiet w życiu, we wspólnocie, a także w postrzeganiu terytorium zamieszanego przez staroprawosławnych nie tylko jako kawałka ziemi, lecz również jako matki-karmicielki i matki-opiekunki. Samo pojęcie „matczyzna”, oznaczające spadek po matce, to jasne nawiązanie do pochodzenia Roman-Rawskiej, która staroobrzędowość miała przekazywane po kądzieli od pokoleń. Choć sama autorka nie jest wyznawczynią staroprawosławia, odnosi się do tej denominacji konfesyjnej z podszytym sentymentem dużym zainteresowaniem, starając się dotrzeć do prawdziwej starowierskiej tożsamości. Jej punkt widzenia jest pozbawiony idealistyczno-sielskiej otoczki, lecz także nie nazbyt naukowy, co mogłoby utrudnić pewnej części czytelników odbiór książki.

Na stronie Wydawnictwa Czarne czytamy na temat eseju:

Historia polskich starowierów rozpoczyna się w XVII wieku, gdy zbuntowali się przeciwko reformom religijnym i opuścili Rosję. Nieśli ze sobą po kilka tobołków i nadzieję na spokój. Podzielili się na wiele drobniejszych wspólnot: zamieszkali w Chinach, Australii, Stanach Zjednoczonych. Część z nich osiadła w okolicach Suwałk, Sejn i Augustowa. Wielu z nich do dziś kultywuje swoją tradycję. Katarzyna Roman-Rawska w 7530 roku od stworzenia świata przystąpiła do wywoływania wspomnień i zbierania opowieści. Starowierkami były jej matka Olga, babcia Anisa, prababki Agafia oraz Warwara, która sprawowała posługę szamanki, a także praprababki: Agrypina, Warwara, Fiewronia, Anna. Opowiada o dumie i wstydzie ze swojego pochodzenia, o trudnej rosyjskiej polskości, a może polskiej rosyjskości. O zakamarkach starowierskich domów, w których wciąż kryją się ikony. O radości, jaka płynie z obrządków religijnych, ale też o pozostawaniu na marginesie wielkiej historii. I o zwyczajnym życiu, które może rozczarować tych, którzy starają się na siłę egzotyzować tę społeczność. *Zaśnięcie Anisy* to intymna, nostalgiczna opowieść o jednej z najmniejszych mniejszości religijnych w Polsce. Roman-Rawska, łącząc perspektywę badaczki i starowierki, spisuje historię swojej matczyzny i dobrowolnej przynależności do niej⁶⁰⁴.

⁶⁰³ K. Roman-Rawska, op. cit., s. 5.

⁶⁰⁴ Autor nieznan, *Zaśnięcie Anisy. Opowieść o polskich starowierach*. Katarzyna Roman-Rawska, Wydawnictwo Czarne, <https://czarne.com.pl/katalog/ksiazki/zasnienie-anisy?fbclid=IwY2xjawEm->

Aneta Prymaka-Oniszk, autorka książki *Kamienie musiały polecieć. Wymazywana przeszłość Podlasia* o losach mniejszości białoruskiej pisze o publikacji na temat starowierców:

Katarzyna Roman-Rawska zabiera nas w podróż do swojej maczyny – Gabowych Grądów na Suwalszczyźnie. Jeździmy tam na święta i wakacje, okładamy się brzoźowymi witkami w czarnej bani, a nocą wyprawiamy do molenny na wielogodzinne modły. Widzimy kreślone z czułością obrazy ciotek, babć, przodkiń i przodków oraz ich życia. Ale ani na chwilę nie zamieniają się one w fotogeniczny skansen, który tak lubimy widzieć we wsiach zamieszkałych od wieków przez mniejszości. Autorka zabezpiecza nas przed tym, odsłaniając paradoksy związane z relacjami pomiędzy większością a mniejszością, z których doskonale zdaje sobie sprawę, przynależąc – z jednej strony po ojcu, z drugiej po matce – do każdej z tych grup; czasem więc przyglądamy się tu także sami sobie. Taka wyprawa okazuje się bardziej fascynująca niż najbardziej egzotyczne fantazje⁶⁰⁵.

Esej jest podzielony na trzy obszerne, nienumerowane, tytułowane rozdziały, które z kolei podzielone są na nienumerowane, tytułowane podrozdziały. Rozdziały są zatytułowane: „7350 rok od stworzenia świata”, „Zaśnięcie Anisy”, „Bliska na warszawskim Kamionku”. W podrozdziałach autorka porusza różnorodną tematykę, zawsze jednak związaną ze staroobrzędowcami – począwszy od historii grupy, jej osiedlenia w Polsce i dalszych losów, przez dzieje swojej rodziny, aż po własne przemyślenia na temat starowierskiej tożsamości i możliwą przyszłość tej mniejszości.

W ocenie autorki dysertacji, *Zaśnięcie Anisy...* to dzieło, które zasługuje na szczególną uwagę. Pomimo że zostało napisane przez osobę związaną z nauką, książka unika nadmiernej akademickości i przeintelektualizowania, co sprawia, że jest przystępna i zrozumiała dla szerokiego kręgu czytelników. Katarzyna Roman-Rawska, dzięki swojemu pochodzeniu i głębokiemu zrozumieniu kultury staroobrzędowców, potrafiła uniknąć pułapki przedstawienia tej społeczności w sposób muzealny czy stereotypowy. Zamiast tego, jej narracja jest autentyczna i pełna szacunku, co sprawia, że czytelnik może doświadczyć żywego obrazu staroobrzędowców, który nie jest jedynie suchą rekonstrukcją przeszłości, lecz wciągającą opowieścią o ludziach, ich tradycjach, wierzeniach i codziennym życiu. Dzięki temu *Zaśnięcie Anisy* stanowi nie tylko wartościową lekturę dla osób zainteresowanych tematyką, ale również ważny wkład w popularyzację wiedzy o tej mniejszości. Roman-Rawska, świadomie unikając

hJleHRuA2FlbQIxMQABHYSF09L4podAinNhWPbn43QY6EWwrN43etNb5Pn8VVZpI9QpHqb_daCg
pA_aem_nUZmmIDH1z_ieX6aHeK3SA, data dostępu 12.08.2024.

⁶⁰⁵ Ibidem, data dostępu 12.08.2024.

muzealizacji opisu, przekazuje autentyczny obraz społeczności, której historia i tradycje nadal są żywe i mają znaczenie we współczesnym świecie.

4.6.2. *Rzeka ludzi osobnych*

Fotografia 60. Okładka książki *Rzeka ludzi osobnych* Katarzyny Enerlich (Wydawnictwo mg, data nieznana)

Rzeka ludzi osobnych autorstwa Katarzyny Enerlich to powieść, która w subtelny i poruszający sposób przenosi czytelnika w świat staroobrzędowców, zamieszkujących Mazury. Autorka odmalowuje życie społeczności, której losy splatają się z dziejami tego malowniczego zakątka Polski. Akcja powieści osadzona jest w XXI wieku, a jej głównymi bohaterkami są aktorka Katarzyna, uciekająca przed problemami w życiu osobistym na przysłowiowy koniec świata, do Wojnowa, oraz Augusta, starowierka od pokoleń. Augusta, podobnie jak inni członkowie jej wspólnoty, żyje w harmonii z surową naturą Mazur, w zgodzie z tradycjami i surowymi zasadami swojej religii.

Jednak życie w odosobnieniu, z dala od innych ludzi, w świecie pełnym rygorystycznych norm, wiąże się z wieloma wyzwaniem i dylematami moralnymi.

Jak czytamy na stronie internetowej Wydawnictwa mg:

W 1830 roku na Mazury, do Puszczy Piskiej, przybywają pierwsi staroobrzędowcy. Karczują puszcę, budują domy, uprawiają ziemię. Wzdłuż rzeki Krutyni, ukryte w lasach, powstają wyznaniowe wsie, między innymi Wojnowo (Eckertsdorf). Jednym z osadników jest Fiodor Malewan. Jego wyzwolona jak na tamte czasy córka Anna daje początek rodowi silnych, niezależnych kobiet, ściśle związanych z ziemią, sadami i... klasztorem nad jeziorem Duś, gdzie mieszkają mniszki, wiodące życie proste i ubogie, a jednocześnie pełne ufności w przeznaczenie. Ta przejmująca powieść jest wędrówką po historii wsi, nierozłącznie związanej ze staroobrzędowcami, ich wiarą i zwyczajami. Pojawiają się tu postaci prawdziwe i fikcyjne, a ich dramatyczne losy rozgrywają się na tle historii Prus Wschodnich. Pewnego listopadowego dnia we wsi pojawia się obca kobieta. Zamieszkuje w domu Sidora Kurta – najstarszym we wsi. Z niepokojem przygląda się jej sąsiadka, osiemdziesięcioletnia Augusta, potomkini Fiodora Malewana. Co wyniknie z tej niespodziewanej wizyty? Jakie tajemnice, skrywane przez lata, ujrzą światło dzienne? Co kryje się pod wielkim kamieniem na Głazowisku, niedaleko klasztoru? Czy staroobrzędowcy rzeczywiście znikną z wyznaniowej mapy Mazur? Czas Lata wie, że w Wojnowie jest miejsce i na staroobrzędowe, i na pruskie, i na polskie dusze, i tak już tu zostanie na zawsze – bo to dzięki splątaniu wiary i ludzkich serc wieś ta przetrwała różne burze i złe chwile i pozostanie na swoim miejscu jeszcze długo. Niepamięć o niej zamieni się w pamięć. Nad wsią zawsze unosić się będzie zapach ziemistej wiosny, wilgoć letnich poranków, mgły jesiennych uspień i biała zadymka ostrych zim. Ludzie będą się tu rodzić i umierać, kamienie okrywać mchem, konie wypaszać na ogromnych pastwiskach, jabłka dojrzewać, a uważny człowiek zawsze wyczuje zapach rzeki. Rzeki ludzi osobnych. (fragment powieści) Ocalić od zapomnienia. Opowiedzieć staroobrzędowy świat, póki jeszcze żyją wyznawcy – powieść *Rzeka ludzi osobnych* to zaproszenie do wyprawy w przeszłość. Po raz kolejny ziemia mazurska odkrywa swoje tajemnice – mówi o swojej książce Katarzyna Enerlich⁶⁰⁶.

Tytułowa *Rzeka ludzi osobnych* symbolizuje nie tylko fizyczne oddzielenie staroobrzędowców od reszty społeczeństwa, ale także ich duchową odrębność i izolację, która z jednej strony stanowi o ich tożsamości, a z drugiej staje się źródłem cierpienia. Rzeka w powieści Enerlich to granica między światem wewnętrznym bohaterów a zewnętrznym światem, który powoli zaczyna ich otaczać i wpływać na ich życie. Enerlich w sposób szczegółowy przedstawia kulturę i obyczaje staroobrzędowców, ukazując ich codzienne życie, pracę, modlitwy oraz obrzędy religijne. Bohaterowie

⁶⁰⁶ Autor nieznany, *Rzeka ludzi osobnych*. Katarzyna Enerlich, Wydawnictwo mg, <https://wydawnictwomg.pl/rzeka-ludzi-osobnych/>, data dostępu 13.08.2024.

powieści w większości są wierni tradycjom, ale jednocześnie zmagają się z pytaniami o sens życia i cierpienia, jakich doświadczają. Pojawiają się również postaci wyłamujące się ze schematycznego przedstawienia staroprawosławnych, a także przybysze, tacy jak sama Katarzyna oraz jej sąsiad. *Rzeka ludzi osobnych* jest zatem świadectwem kulturowego bogactwa Mazur oraz dowodem na pokojowe współistnienie ludzi różnych wyznań, narodowości i pochodzenia.

Powieść wywołała rezonans w środowisku badaczy starowierstwa. Michał Głuszkowski wypowiedział się o niej w pochlebnym tonie, nazywając ją „pierwszą polską powieścią w całości poświęconą staroobrzędowcom”⁶⁰⁷. Badacz w swojej opinii podkreślił fakt, iż wątek staroobrzędowy wyróżnia *Rzekę ludzi osobnych* na tle innych pozycji należących do tak zwanej literatury kobiecej, docenił także uwypuklenie trudnej prawdy historycznej, dotyczącej wydarzeń z czasów drugiej wojny światowej i po jej zakończeniu. Bardziej krytyczna jest Joanna Szydłowska w artykule *Od egzotyzacji do inspiracji. Mazurscy staroobrzędowcy w polskich narracjach fiction i non-fiction w XX i XXI wieku*⁶⁰⁸. Badaczka pisze, że Enerlich z dużą wprawą wykorzystała techniki tworzenia mitów, co jest charakterystyczne dla literatury popularnej: skutecznie zaspokoili czytelnice pragnienie emocji i niezwykłości, wprowadzając do fabuły elementy przemocy, takie jak gwałty, napady, tortury i wojna. Wiedza o historii i kulturze staroobrzędowców została zręcznie wpleciona w dynamiczną narrację, wzbogaconą losami głównych bohaterów, co przyczyniło się do sukcesu książki wśród czytelników. Co więcej, powieść Enerlich zaczęła być postrzegana jako swoiste kompendium wiedzy na temat tej mniejszości. Odbiór powieści, w którym fabuła fikcyjna traktowana jest jak autentyczne fakty, może być mylący dla badaczy literatury. Źródłem tego nieporozumienia są między innymi intertekstualne fragmenty tekstu, stylizowane na dokumenty osobiste, które skutecznie wzmacniają wrażenie autentyczności przekazu. Szydłowska stwierdza, że historia starowierców została przez Enerlich przedstawiona w kategoriach mitu, lecz dość wiernie. Natomiast według badaczki przedstawionej w powieści staroobrzędowej współczesności brak autentyczności. Jak czytamy:

O ile fragmenty dotyczące przeszłości wypadają wiarygodnie, to partie współczesne razią niekonsekwencjami i deficytami. Enerlich wpadła w pułapkę braku reprezentacji. Usiłowała napisać powieść z wykorzystaniem wątków o współczesnych losach

⁶⁰⁷ M. Głuszkowski, *Prace Eugeniusza Iwańca jako inspiracja dla literatów* [w:] *Oblicza Chrześcijaństwa Wschodniego. Księga Pamiątkowa Profesora Eugeniusza Iwańca w osiemdziesięciopięciolecie urodzin*, Bydgoszcz 2016, s. 38-39.

⁶⁰⁸ J. Szydłowska, *Od egzotyzacji do inspiracji. Mazurscy staroobrzędowcy w polskich narracjach fiction i non-fiction w XX i XXI wieku* [w:] „Acta Neophilologica”, XXI (2), 2019, s. 253-274.

starowierców w Wojnowie, ale ta implementacja zawiodła. Dwie zaledwie żyjące współcześnie w powieściowym Wojnowie reprezentantki tej wiary (Augusta i Ula) oraz Sidor, którego losy przeprowadzają nas przez doświadczenia II wojny i czasy pojałtańskie do lat 70. XX wieku, to za mało. Sidor zresztą jest staroobrzędowcem z wyboru. Poznajemy go już po śmierci, przez zapisy z dziennika (który autorka nieprawidłowo definiuje jako pamiętnik!). Te stylizowane na relację autobiograficzną partie, które z literaturoznawczego punktu widzenia ocenić należy jako bardzo przeciętne, są interesujące z uwagi na deklaracje autoidentyfikacyjne podmiotu. Mamy tu do czynienia z figurą człowieka pogranicza: obywatela wielu języków i wielu kultur. [...] U Enerlich deficytem jest brak informacji o roli religii w życiu bohaterów. Nie satysfakcjonują zdawkowe informacje o świętych obrazach na ścianach, o księgach świętych przechowywanych w skrzyniach. Te partie poznawcze wymagałyby jednak odpowiednich kompetencji autorki i są chyba zbyt poważne jak na ramy powieści popularnej.⁶⁰⁹

Najsurowiej powieść Enerlich została oceniona przez Pastuszewskiego w artykule opublikowanym w czwartym numerze periodyku „Świat Inflant” z 2016 roku. Podobnie jak Szydłowska, zarzuca on autorce niedostateczne zbadanie prawdziwej starowerskiej duchowości:

Pominięcie duchowości staroprawosławnej, wręcz fundamentalnej w tym fenomenie etnoreligijnym, czyni z *Rzeki ludzi osobnych* powieść nie o staroobrzędowcach, tylko o sztafażu staroobrzędowym dla silnie zideologizowanej feminizmem narracji o kobiecych psychikach i o kobiecych losach. Sztafaż ów wywołuje atmosferę tajemniczości, a w niektórych momentach nawet sensacyjności. I to o dziwo, na naszej polskiej prowincji! „W Wojnowie jest miejsce i na staroobrzędowe, i na pruskie, i na polskie dusze, i tak już będzie zawsze – bo to dzięki splątaniu wiary i ludzkich serc wieś przetrwała różne burze i złe chwile i pozostanie na swoim miejscu jeszcze długi czas. Niepamięć o niej zamieni się w pamięć” (s. 295). Będzie to na pewno także zasługa K. Enerlich, lecz aby ten jej literacki przewodnik nie wprowadzał aż tak bardzo w błąd tych, którzy „zechcą pamiętać” należy wyprostować kilka przekłamań i niedopowiedzeń⁶¹⁰.

Pastuszewski pisze, że Katarzyna Enerlich, w swoim fascynującym i feministycznym eksperymentowaniu, podejmuje wyzwanie wobec patriarchalnego świata staroprawosławnych. Tworzy niemalże dynastię wyzwolonych kobiet starowerskich, które żyją bez stałych mężczyzn, choć od czasu do czasu pozwalają im na krótkotrwałe relacje. W skład tej dynastii wchodzi Anna, Zoja, Nadzieja i Augusta, pochodzące z rodu Malewan. Mimo że były starowierkami, nie trzymały się ściśle zasad

⁶⁰⁹ J. Szydłowska, op. cit., s. 266-267.

⁶¹⁰ S. Pastuszewski, *Feminizm, naturalizm, darwinizm w staroobrzędowo-mazurskim sosie* [w:] „Świat Inflant”, 12, Bydgoszcz 2016, <https://akant.org/dodatki/swiat-inflant/173-swiat-inflant/swiat-inflant-2016-nr-12/5675-stefan-pastuszewski-feminizm-naturalizm-darwinizm-w-staroobrzędowo-mazurskim-sosie>, data dostępu 18.08.2024.

wiary, jak tego mogliby oczekiwać ich współwyznawcy oraz zakonnice, które odwiedzały. Ich życie było pełne pracy w sadach, a receptury na leki i herbaty były znane w całych Prusach Wschodnich i docierały nawet do Polski i Rosji. Obie kobiety zawsze otwarcie przyznawały się do swojej religijnej tożsamości, tłumacząc nią swoją wielką miłość do ziemi, natury i zmian zachodzących w świecie. Ich wiara była czymś więcej niż tylko formalnym aktem z chrztu – była to miłość do świata. Według badacza, ten prowokacyjny eksperyment udał się pisarce głównie dlatego, że nadała swoim bohaterkom świadomość współczesnej kobiety z zachodniej Europy. Gdyby zdecydowała się na rekonstrukcję świadomości z innych epok i z kręgu kulturowego Wschodu, rezultaty byłyby z pewnością inne.

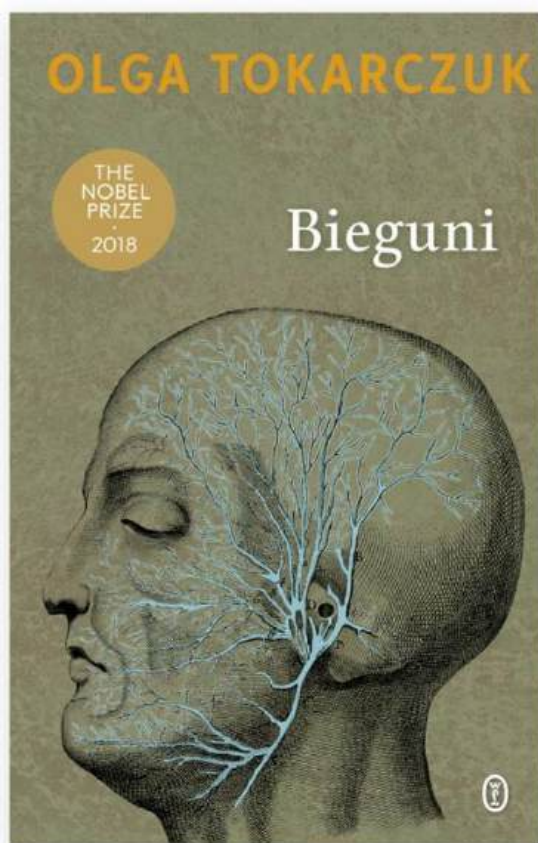
Pastuszewski stwierdza także, iż *Rzeka ludzi osobnych* stawia wyzwania w kwestii klasyfikacji gatunkowej. Nie jest to typowa powieść, lecz raczej zbiór kilkunastu luźno powiązanych wątków, które tworzą coś w rodzaju literackiej galerii. Powieść jest skonstruowana w formie dorzecza, gdzie opowieści kilku kobiet, w tym starowierek, napisane w trzeciej osobie, choć czasem przechodzące w dialog wewnętrzny, zlewają się w główną narrację Katarzyny. W książce pojawiają się zarówno postaci prawdziwe, jak i fikcyjne, historie zasłyszane oraz wymyślone, a także zasłyszane, ale literacko przetworzone. Enerlich przytacza, po literackiej obróbce, *Pamiętnik Antoniny Kondratiewnej* w edycji Eugeniusza Iwańca z 1982 roku oraz *Dziennik z Prus Wschodnich* Hansa von Lehdorffa. Autorka koncentruje się na przekazaniu jak największej liczby informacji o Wojnowie i Mazurach, będąc szczerze zafascynowaną tym regionem. Fascynacja ta jednak wynika bardziej z lektury niż z osobistych obserwacji i doświadczeń.

Pomimo – według Pastuszewskiego - feministycznej perspektywy, książka nie obfituje w autorskie odkrycia. Enerlich przyznaje, że jej wyobraźnia została tak poruszona przez lektury, że czuje się teraz niemal jak jedna z bohaterek powieści, choć jeszcze kilka lat wcześniej niewiele wiedziała o tym miejscu. Umiejętnie połączyła, a raczej splątała, różne elementy, czerpiąc zarówno z poetyki romansu, jak i kryminału (poszukiwanie cennej ikony kończy się morderstwem). Język literacki harmonijnie współgra z językiem publicystycznym, a czasami nawet naukowym, co świadczy zarówno o dojrzałym warsztacie Enerlich, jak i jej odwadze w łamaniu konwencji artystycznych. Pomimo pewnych potknięć i przeinaczeń, powieść ma wiele walorów poznawczych. Szczególnie urzekają opisy przyrody i krajobrazu, które zmieniają się w zależności od pór roku. Są one zarówno malarskie, jak i poetyckie, a także biologicznie

precyzyjne. Zachwycają także opisy domów i ich wnętrz, a dialogi są dynamiczne i pełne treści. Mimo to, dialogi mogłyby być bardziej zindywidualizowane, ponieważ narracja jest zdominowana przez silne ego narratorki. Główna akcja powieści toczy się w czasach współczesnych, które Enerlich porównuje do rzeki zbierającej dopływy z przeszłości, dlatego też części powieści pisane z punktu widzenia poszczególnych bohaterów są tytułowane „rzekami” – „Rzeka Augusty”, „Rzeka Katarzyny”.

W ocenie autorki dysertacji, *Rzeka ludzi osobnych* to nie tylko historia o staroobrzędowcach, ale także głęboka refleksja nad losem mniejszości, ich miejscem w społeczeństwie oraz dążeniem do zachowania własnej tożsamości w obliczu zmian. Powieść ta porusza uniwersalne tematy związane z izolacją, duchowością, poszukiwaniem sensu i konfrontacją z nowoczesnością. Katarzyna Enerlich poprzez swoje opowiadanie nie tylko przybliży czytelnikom kulturę staroobrzędowców, ale również ukazuje Mazury jako miejsce spotkania różnych kultur, tradycji i historii. *Rzeka ludzi osobnych* wpisuje się w nurt literatury, która stara się ocalić od zapomnienia bogactwo kulturowe regionów i mniejszości, dając im głos w współczesnym świecie. Dzięki tej powieści, staroobrzędowcy stają się nie tylko bohaterami literackimi, ale również nośnikami uniwersalnych wartości i problemów, z którymi borykają się ludzie na całym świecie. Enerlich pokazuje, że nawet najbardziej zamknięte i odizolowane społeczności mają swoje historie, które warto opowiedzieć i zrozumieć, aby lepiej pojąć różnorodność ludzkiego doświadczenia.

4.6.3. *Bieguni*

Fotografia 61. Okładka książki *Bieguni* Olgi Tokarczuk (Wydawnictwo Literackie, data nieznana)

Olga Tokarczuk, laureatka Nagrody Nobla, w swojej powieści *Bieguni* również nawiązuje do staroobrzędowców, choć w nieco bardziej metaforyczny sposób. *Bieguni* to powieść o ludziach w ciągłym ruchu, o podróży jako formie życia, ucieczki i poszukiwania. Tokarczuk wplata w swoją narrację wątki związane z biegunami – odłamem staroobrzędowców, którzy wierzyli, że ciągle przemieszczanie się pozwala uniknąć zła. W tej koncepcji ruch staje się nie tylko fizyczną aktywnością, ale również duchową podróżą, ucieczką przed zniewoleniem i próbą zachowania wolności i czystości duszy. Tokarczuk, poprzez swoją opowieść, ukazuje uniwersalny motyw wędrówki, który odzwierciedla nie tylko losy staroobrzędowców, ale również kondycję współczesnego człowieka, zagubionego w świecie pełnym zmian i niepewności. Jak głosi opis powieści na stronie Wydawnictwa Literackiego:

Zdobywca Międzynarodowej Nagrody Bookera 2018! Uhonorowana Literacką Nagrodą Nike, jedna z najgłośniejszych i najszerzej komentowanych powieści ostatnich lat. Co mamy wspólnego z biegunami – prawosławnym odłamem starowierców, ludźmi, którzy zło oswajają ruchem? Ile jest w nas z biegunów? Od dawnych sułtańskich pałaców przez

siedemnastowieczne gabinety osobliwości po współczesne hale odlotów – Olga Tokarczuk zabiera czytelników w niezwykłą podróż przez różne miejsca i czasy. Zaprasza do wspólnego osławiania migotliwej, fragmentarycznej rzeczywistości, do porzucania utartych szlaków. Ta powieść nie ma granic – dzieje się na całym świecie⁶¹¹.

W tym tekście należy zwrócić uwagę na frazę „prawosławny odłam starowierców”. Jak dowiedziono w pierwszym rozdziale dysertacji, mniejszość staroobrzędowców powstała wskutek reformy prawosławia, nie mogą być oni zatem nieprawosławni.

Choć tytuł powieści sugeruje, że starowiercy są tematem przewodnim powieści, postać starowierki-biegunki pojawia się tylko w dwóch podrozdziałach – „Bieguni” oraz „Co mówiła zakutana biegunka”, których bohaterką jest Rosjanka Annuszka, opiekująca się chorym synem Pietią i mężem-żołnierzem po powrocie z wojny, która pozostawiła piętno na jego psychice. Wyczerpana fizycznie i psychicznie kobieta szuka ukojenia w religii, zaś pod wpływem spotkania z intrygującą bezdomną, Galiną, podejmuje decyzję o „bieżeństwie” od swej codzienności. Annuszka znajduje się w całkowicie odmiennej rzeczywistości, wraca jednak do swojej rodziny. Inni bohaterowie powieści również podejmują podróże, zaś autorka stawia pytania o ich sens i metafizyczne znaczenie. W tym aspekcie tekst jest bliski wspólnocie staroobrzędowców, którzy snują podobne rozważania od samego początku swej historii.

4.6.4. Wiersze Janiny Osewskiej

Janina Osewska, polska poetka⁶¹² pochodząca z Augustowa, również poświęciła część swojej twórczości staroprawosławnym. Autorce dysertacji udało się odnaleźć trzy

⁶¹¹ Autor nieznany, *Bieguni*. Olga Tokarczuk, Wydawnictwo Literackie, <https://www.wydawnictwoliterackie.pl/produkt/2833/bieguni>, data dostępu 14.08.2024.

⁶¹² Janina Osewska (ur. 1955 w Augustowie, zm. 9 sierpnia 2023) była polską poetką, pedagogiem, fotografką, animatorką życia literackiego oraz badaczką regionu. Przez wiele lat pełniła funkcję dyrektorki Szkoły Podstawowej nr 6 im. Armii Krajowej w Augustowie. Prowadziła Szkolny Klub Turystyczny „Włóczykij” od 1993 roku oraz Kawiarenkę Literacką od 2004 roku. Jest autorką kilku tomików poetyckich, w tym: *W stronę ciszy* (2003), *Do czasu przyszłego* (2007), *Okruchy* (2011) oraz *Niebieska chwila* (2017). Za ostatni z nich była nominowana do nagrody Orfeusza Mazurskiego w 2018 roku. Osewska koordynowała projekty literackie *Augustów w poezji* (2007) i *Ziemia augustowska w prozie i poezji* (2008), które zaowocowały publikacją antologii poetyckiej *Tam prosto do Augustowa* oraz antologii prozy i poezji *Opowieść o Ziemi Augustowskiej*. Od 2016 roku była członkinią Stowarzyszenia Pisarzy Polskich - Oddział Olsztyn. Oprócz literatury, zajmowała się także fotografią. Przez całe życie mieszkała w Augustowie.

wiersze Osewskiej, w których pojawiają się starowiercy: *Sen o staroobrzędowcach*,
W Budzie Ruskiej nad Czarną Hańczą oraz *Wodзилki*, które zacytowano poniżej.

Sen o staroobrzędowcach

Wozilał staroobrzędowców.

Auto wchłaniało osoby i pęczniało-
pierwszą, drugą, dziesiątą w nieskończoność.

Nie było w nim ciasno ani gęsto,
ciało nie przywierało do ciała,
ręce i stopy wolne od dotyków
lekkie były jak puch.

Niewidzialne przepływało do widzialnego
dalej i dalej po okolicznych wsiach
w poszukiwaniu miejsca po wypędzeniu z Rosji
nie wiedząc czy to już tutaj.

Potwierdzenia szukałam w oczach kobiet,
w pulsie ich twarzy obramowanych chustkami
i w długich brodach mężczyzn.

To miejsce? - pytałam
oni wpatrzeni w mijane szeptali: nie, nie
- jedźmy dalej.

Wysiedli na drodze zamkniętej tarczą słońca

przed domem z gankiem w asyście maków i ostróżek.

Widziałam światło

w oczach kobiet i drżące ze wzruszenia

długie brody mężczyzn

dalej, przy drodze leżał chłopiec i śpiewał -

tamtu tu, tamtu tu, tam tu tu

i zniknął

nim domknęła się migawka aparatu⁶¹³.

Przedstawiony wiersz jest pełen symboliki i głębokich odniesień do historii staroobrzędowców. Jego interpretacja tego tekstu może skupić się na kilku kluczowych aspektach.

Wiersz opowiada o podróży, w której auto symbolizuje nie tylko fizyczne przemieszczanie się, ale także metaforyczną podróż w poszukiwaniu miejsca, które mogliby nazwać domem. Starowiercy są tu przedstawieni jako wieczni wędrowcy, którzy, mimo że nieustannie się przemieszczają, nie znajdują ukojenia ani poczucia bezpieczeństwa. Ich podróż jest nieskończona, a każde nowe miejsce jest tylko przystankiem, nie zaś ostatecznym celem. Interesujący jest sposób, w jaki Osewska opisuje przestrzeń wewnątrz auta – mimo dużej liczby osób, nie ma tam tłoku ani ciasnoty. Może to symbolizować duchową wspólnotę staroobrzędowców, którzy, choć przemieszczają się fizycznie, zachowują swoją duchową przestrzeń i niezależność. Opis lekkości ciała i wolności od dotyku może sugerować, że ich podróż ma także wymiar metafizyczny, nie tylko fizyczny. Są oni „lekcy jak puch”, co może oznaczać, że mimo trudności i prześladowań, nie tracą swojej wewnętrznej wolności i godności. Przepływ niewidzialnego do widzialnego można interpretować jako przejście z duchowej sfery wiary i tradycji do materialnego świata, w którym staroobrzędowcy muszą szukać miejsca na ziemi. To napięcie między duchowym a materialnym jest kluczowe dla ich tożsamości – poszukują oni fizycznego miejsca do życia, ale nieustannie pozostają zakorzenieni w swojej duchowej tradycji. Ciągłe pytanie „To miejsce?” i odpowiedź „nie,

⁶¹³ J. Osewska, *Sen o staroobrzędowcach* [w:] „Polska Canada. Magazyn twórczy”, 29.04.2017, <https://www.polskacanada.com/janina-osewska-sen-o-starobrzedowcach/>, data dostępu 21.08.2024.

nie – jedźmy dalej” sugeruje, że staroobrzędowcy nie znajdują swojego miejsca w świecie, wciąż szukając azylu, który odpowiadałby ich duchowym potrzebom. Ich podróż wydaje się pełna niepewności i tęsknoty za domem, którego nie mogą znaleźć. Przeczy temu ostatnia scena, gdzie „wysiedli na drodze zamkniętej tarczą słońca przed domem z gankiem w asyście maków i ostróżek”. Może ona sugerować, że znaleźli miejsce, które wydaje się odpowiednie, pełne spokoju i światła. Jednak obecność chłopca, który śpiewa i jego postać znikająca, zanim „domknie się migawka aparatu”, dodaje element tajemnicy i nieuchwytności. Intrygująca jest też onomatopeja tam-tu wyśpiewywana przez chłopca, odnosząca się do ciągłej podróży starowierców między ich domem „tam”, a „tu” – nowym miejscem pobytu. Może to sugerować, że choć znaleźli miejsce, nadal pozostają niepewni, czy to jest ich ostateczny dom, czy tylko kolejny przystanek w ich niekończącej się podróży.

Wiersz można interpretować jako refleksję nad losem staroobrzędowców – ich ciągłym poszukiwaniem miejsca, które mogliby nazwać domem, ich duchową podróżą, a także niepewnością i przemijaniem. Jest to opowieść o tęsknocie za miejscem, które nigdy nie jest całkowicie osiągalne, oraz o próbach zachowania tożsamości w obliczu nieustannej migracji i zmian.

W Budzie Ruskiej nad Czarną Hańczą

w dookolną ciszę wchodzili

coraz głębiej - dalej - szerzej

tylko w nich było zdziwienia

ona szła boso.

krok za krokiem chłód wilgoci nasączał pamięć skóry

a coraz szersze rozświetlenie rzeki – pamięć oczu

obok jej nagich stóp jego buty,

jak świętość i bluźnierstwo, otwartość i zamknięcie

Wiersz składa się z kilku obrazów, które razem tworzą głęboką, symboliczną narrację o doświadczeniu dwojga ludzi w miejscu pełnym ciszy i naturalnej prostoty. Interpretacja tego tekstu może być wieloaspektowa, z naciskiem na symbolikę, kontrasty i relację człowieka z naturą.

Wiersz zaczyna się od opisu „Budy Ruskiej nad Czarną Hańczę” – miejsca zasiedlonego przez starowierców, które emanuje ciszą i spokojem. Ta przestrzeń jest czymś więcej niż tylko tłem; staje się niemalże duchowym miejscem, w które bohaterowie wchodzą „coraz głębiej - dalej - szerzej”. Zwraca uwagę ich zdziwienie, które można interpretować jako odkrywanie nowego, nieznanego świata, a jednocześnie jako odnalezienie w sobie czegoś pierwotnego, zapomnianego. Bosa stopa kobiety, zanurzająca się w wilgotnej ziemi, symbolizuje bezpośredni kontakt z naturą, prostotę i autentyczność. Może to być także nawiązanie do staroobrzędowców, żyjących przez stulecia zgodnie z rytmem natury. Wilgoć „nasącza pamięć skóry”, co może oznaczać, że to doświadczenie przywołuje wspomnienia, może nawet coś pierwotnego i instynktownego. Chłód i wilgoć ziemi to nie tylko fizyczne odczucie, ale też sposób na przypomnienie sobie o korzeniach, o bliskości z naturą, która przez stulecia była nieodłączną częścią ludzkiego życia. Z kolei buty mężczyzny, które „jak świętość i bluźnierstwo, otwartość i zamknięcie” współistnieją obok bosej stopy kobiety, są symbolem cywilizacji, ochrony przed naturą, ale także oddzielenia od niej. Buty są tu symbolem świata stworzonego przez człowieka, świata „innowierców”, który chroni przed bezpośrednim kontaktem z ziemią, ale jednocześnie oddziela od niej. To kontrast między dwiema postawami wobec życia – jednej bardziej naturalnej, intuicyjnej i drugiej bardziej racjonalnej, zdystansowanej. Wiersz mówi o „współistnieniu dwóch światów”, co można interpretować jako metaforę relacji między naturą a cywilizacją, instynktem a racjonalnością, autentycznością a konstruktem społecznym, staroprawosławnymi a innowiercami. Kobieta, która idzie boso, reprezentuje jedno z tych podejść – bardziej bezpośrednie, naturalne, intuicyjne. Mężczyzna, z butami na nogach, reprezentuje inne podejście – bardziej zdystansowane, chroniące, a jednocześnie oddzielające. To współistnienie jest kluczowe w wierszu – dwa różne światy mogą istnieć obok siebie, każdy z nich ma swoje miejsce i znaczenie. Ten dualizm można także interpretować jako próbę znalezienia równowagi między tymi dwoma podejściami do życia – z jednej strony

⁶¹⁴ Ibidem, data dostępu 21.08.2024.

zanurzenie w naturze, z drugiej – ochrona przed nią. Wiersz zdaje się sugerować, że głębokie zanurzenie w ciszy i naturze jest drogą do duchowego odkrycia, do głębszego zrozumienia siebie i świata. To doświadczenie ma w sobie coś pierwotnego, co wykracza poza codzienność, co jest związane z duchowym wymiarem życia. Zanurzenie się w naturze, symbolizowane przez bose stopy kobiety, jest sposobem na przypomnienie sobie o tym, co jest w nas najbardziej pierwotne i autentyczne. Wiersz przedstawia dwa różne sposoby istnienia w świecie – jeden związany z naturą i instynktem, drugi z cywilizacją i ochroną przed naturą. Poprzez kontrastowanie bosej stopy kobiety i butów mężczyzny, autorka ukazuje współistnienie tych dwóch światów i sugeruje, że w tym współistnieniu tkwi głęboka prawda o ludzkiej naturze. Wiersz jest refleksją nad relacją człowieka z naturą, nad tym, jak obie te rzeczywistości mogą się przenikać, tworząc pełniejsze i bardziej świadome istnienie.

Wodзилki

w dolinie Szeszupy

zbudowały gniazdo

wygnane ptaki

mgła z pobliskich mokradeł i łąk

osłania kawałek starej Rosji

religijni zesłańcy

obrabiają drewno

i trwają

przy starym obrządku

w molennie

zwieńczonej kulą

z ośmiokończastym krzyżem

na którym przysiadają ptaki

wykapane w łaskawej ziemi⁶¹⁵

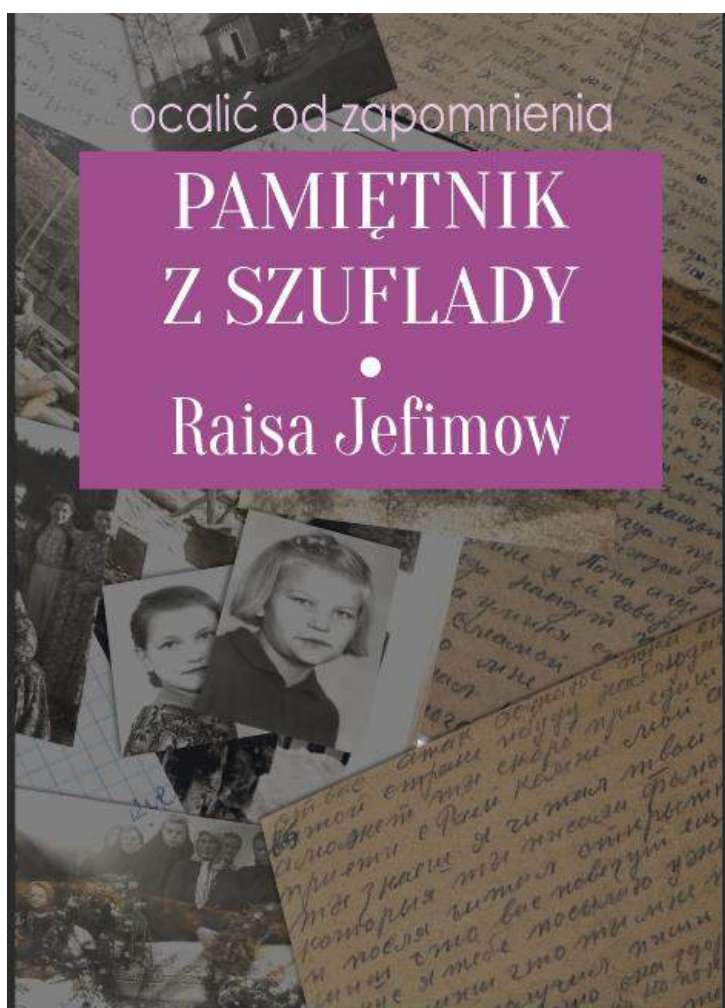
Wiersz *Wodzilki* przedstawia obraz społeczności staroobrzędowców, którzy znaleźli schronienie w dolinie Szeszupy, tworząc tam swoją własną przestrzeń, będącą jakby fragmentem „starej Rosji”. Tekst ten można interpretować jako refleksję nad tożsamością, pamięcią, wygnaniem oraz nad trwałością tradycji w obliczu zmian i upływu czasu.

Początek wiersza opisuje, jak „wygnane ptaki” zbudowały „gniazdo” w dolinie Szeszupy. W metaforyczny sposób przedstawia to staroobrzędowców, którzy zostali zmuszeni do opuszczenia swojej ojczyzny i znalezienia nowego miejsca do życia, czyli zostali wykorzeni i zmuszeni do wybudowania „nowego gniazda”. Woda z Szeszupy symbolizuje zarówno naturalną barierę, jak i ochronę, która otacza tę małą społeczność, izolując ją od reszty świata, a jednocześnie dając jej przestrzeń do zachowania własnej tożsamości. Mgła „z pobliskich mokradeł i łąk” osłania ten kawałek starej Rosji. Mgła może być tu symbolem tajemnicy, ukrycia, ale także ochrony przed światem zewnętrznym. Dzięki niej staroobrzędowcy mogą pielęgnować swoje tradycje i religijne obrzędy w spokoju, niezakłóceni przez otaczający ich świat. Mgła tworzy aurę nostalgii i smutku, co może odzwierciedlać uczucia wygnania, tęsknoty za utraconym domem, a jednocześnie pokazuje, że ta odległa, zasłonięta przestrzeń staje się nowym schronieniem, nową ojczyzną. Wiersz podkreśla religijną wierność staroobrzędowców, którzy mimo zesłania i trudnych warunków, „trwają przy starym obrządku”. Słowo „trwają” sugeruje niezłomność i wytrwałość, a także wskazuje na głębokie zakorzenienie w tradycji i wierzeniach. Obrabianie drewna można rozumieć dosłownie, jako pracę rzemieślniczą wykonywaną przez staroprawosławnych przez stulecia, ale także metaforycznie, jako kultywowanie tradycji, które jest procesem wymagającym ciągłego wysiłku i dbałości. Molenna, czyli miejsce kultu staroobrzędowców, zwieńczona kulą z ośmiokończastym krzyżem, staje się centralnym symbolem wiersza. Krzyż, na którym przysiadają ptaki, jest nie tylko symbolem wiary, ale także znakiem łączącym ziemię z niebem, tradycję z teraźniejszością. Ptaki, które przysiadają na krzyżu, mogą symbolizować dusze, wolność, ale także duchowe połączenie z przeszłością i niebem. Ich kąpiel w „łaskawej ziemi” sugeruje, że to nowe miejsce, choć obce, zostało zaakceptowane i stało się przestrzenią, w której można odnaleźć spokój

⁶¹⁵ Ibidem, data dostępu 21.08.2024.

i błogosławieństwo. Wiersz *Wodzilki* jest poetycką refleksją nad losem staroobrzędowców, którzy musieli opuścić swoją ojczyznę, ale zachowali swoje tradycje i wiarę w nowym miejscu. Poprzez obrazy mgły, ptaków, drewna i krzyża, autor przedstawia ich życie jako ciągłość i trwanie w obliczu zmian, ukazując jednocześnie, że nowe miejsce, mimo oddalenia od ojczyzny, może stać się przestrzenią duchowego spokoju i odnowy. Wiersz porusza tematy tożsamości, pamięci, wygnania, ale także nadziei i odnalezienia siebie w nowej rzeczywistości.

4.6.5. *Pamiętnik z szuflady*

Fotografia 62. Okładka książki *Pamiętnik z szuflady* Raisy Jefimow (Stowarzyszenie Jamiński Zespół Indeksacyjny, data nieznana)

Pamiętnik z szuflady Raisy Jefimow to intymne i autentyczne wspomnienia kobiety, która przez całe życie należała do społeczności staroobrzędowców na Suwalszczyźnie, w Polsce. Publikacja ta jest swoistym oknem na świat tej wyjątkowej

i zamkniętej społeczności, której członkowie pielęgnują tradycje religijne i obyczajowe sprzed reformy rosyjskiej Cerkwi prawosławnej w XVII wieku. Autorka pamiętnika opisuje swoje codzienne życie, tradycje, zwyczaje, a także trudności, z jakimi borykali się staroobrzędowcy w Polsce. Wspomnienia te są cennym źródłem wiedzy o historii, kulturze i tożsamości tej grupy religijnej, a także o jej relacjach z innymi społecznościami na terenach Suwalszczyzny. Język, jakim posługuje się autorka, jest prosty, ale pełen emocji i szczerości, co sprawia, że książka ta jest nie tylko dokumentem historycznym, ale także poruszającym zapisem osobistych przeżyć i refleksji. *Pamiętnik z szuflady* to ważna lektura dla osób zainteresowanych historią staroobrzędowców, a także dla tych, którzy chcą lepiej zrozumieć życie w mniejszościach religijnych na ziemiach polskich. Tak publikację opisuje wydawca:

Jest to opowieść o najtrudniejszym okresie życia autorki - latach wojny i okresu stalinowskiego. Opowieść kończy się w latach 60-tych XX wieku. Większość tych wydarzeń dotyczy Gabowych Grądów, Augustowa, gm. Rutki-Tartak, gdzie początkowo pracowała, część Grodna i Prus Wschodnich, gdzie była zesłana z rodzicami na roboty przymusowe. Píše dużo o miłościach swojego życia. Z treści można wywnioskować jak tragiczne wydarzenia z dzieciństwa i młodości ukształtowały jej charakter i jak on się zmieniał, gdy życie ulegało powolnej stabilizacji. Autorka doskonale pamięta imiona i nazwiska wszystkich osób, które wymienia. Jako że pani Raisa urodziła się w rodzinie staroobrzędowców, na zakończenie tej książki, jako dodatek, opublikowaliśmy rozdział autorstwa dr. Eugeniusza Iwańca poświęcony staroobrzędowcom – ich kulturze i historii. Fragment ten, wraz z ilustracjami, pochodzi z książki „Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego” pod redakcją prof. Jerzego Wiśniewskiego. Opublikowany pamiętnik długo leżał w szufladzie autorki i ujrzał światło dzienne dość przypadkowo. Zastanawiamy się ile jeszcze szuflad w mieszkaniach i domach wielu mieszkańców Suwalszczyzny kryje podobne historie. Dla twórców takie wspomnienia mogą wydawać się zwyczajne, ale dla pokolenia ich wnuków i prawnuków będą fascynujące. Szkoda, aby pozostały w szufladach⁶¹⁶.

Pamiętnik napisany przez starowierkę jest nie tylko cennym źródłem wiedzy historycznej, ale także wyjątkowym dokumentem, który pozwala na głębsze zrozumienie złożoności życia w obrębie społeczności staroobrzędowców. Ta grupa religijna, przez wieki pozostająca w pewnym stopniu izolowana od głównych nurtów kultury, rozwijała swoje unikalne tradycje, zwyczaje i sposób życia, który różnił się od otaczającego ją świata. Pamiętnik Jefimow to nie tylko zapis codziennych wydarzeń, ale także okno na świat pełen duchowych i kulturowych wartości, które były przekazywane z pokolenia

⁶¹⁶ Autor nieznany, *Pamiętnik z szuflady*, Jamiński Zespół Indeksacyjny, <https://jzi.org.pl/produkt/pamietnik-z-szuflady/>, data dostępu 22.08.2024.

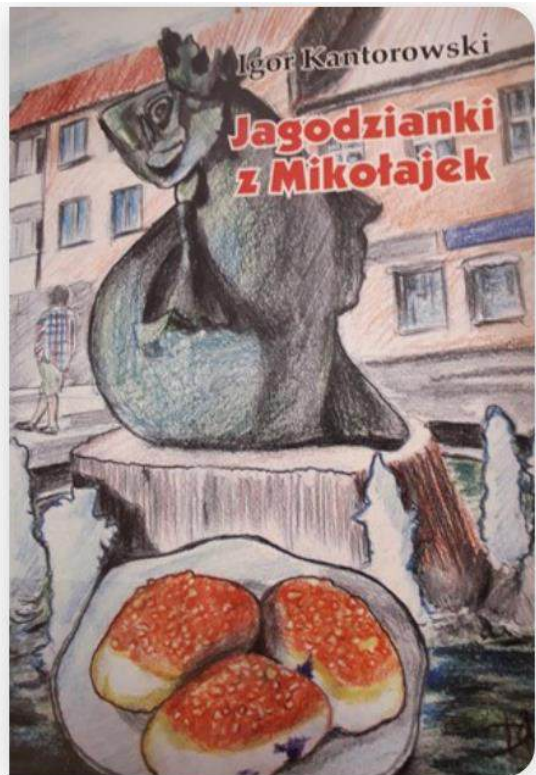
na pokolenie. Jednym z najważniejszych aspektów tego rodzaju dokumentu jest jego autentyczność. Zapiski te nie powstały z myślą o szerokiej publiczności ani nie były redagowane przez zewnętrznych obserwatorów. Są one w pełni zanurzone w kontekście kulturowym staroobrzędowców, co sprawia, że mogą uchwycić subtelności ich życia i myślenia, które mogą umknąć w bardziej formalnych opracowaniach historycznych. Pamiętnik pozwala zajrzeć w głąb duszy autorki, ukazując jej osobiste przeżycia, lęki, radości oraz duchowe zmagania, co nadaje mu wymiar uniwersalny, zrozumiały dla każdego, kto sięgnie po te zapiski. Kolejnym istotnym aspektem pamiętnika jest jego funkcja dokumentacyjna. Społeczności staroobrzędowców, żyjące na marginesie dominujących kultur, często nie pozostawiały po sobie zbyt wielu pisemnych świadectw. Wynikało to zarówno z izolacji, jak i z przekonania o konieczności zachowania tradycji przede wszystkim w żywej pamięci i praktykach codziennych, a nie w formie zapisanej. Dlatego też każdy pamiętnik, szczególnie napisany przez osobę z wewnątrz tej społeczności, staje się nieocenionym źródłem, które dokumentuje życie starowierców w konkretnym czasie i miejscu. Takie dokumenty pomagają historykom w odtwarzaniu nie tylko wydarzeń, ale i codziennych realiów życia, które często są pomijane w szerszych narracjach historycznych. Co więcej, pamiętnik staroobrzędowca to cenne źródło do badań nad gwarą, jaką posługują się członkowie tej społeczności. Starowiercy przez wieki pielęgnowali nie tylko swoje religijne zwyczaje, ale także gwarę, który często zawierała archaizmy i specyficzne zwroty, nieobecne w powszechnym użyciu. Pamiętnik jest zatem również dokumentem językowym, ukazującym, jak w tej społeczności kształtowała się i przetrwała mowa przodków. W kontekście szerszym, pamiętnik taki jak Jefimow staje się także świadectwem postawy wobec asymilacji. W świecie, który coraz bardziej dąży do homogenizacji, starowiercy są przykładem grupy, która, mimo zewnętrznych nacisków, zdołała zachować swoją tożsamość. Pamiętnik ukazuje nie tylko zewnętrzne aspekty życia, ale również wewnętrzną siłę, która pozwalała tej społeczności przetrwać mimo przeciwności. Jest to historia o zachowaniu wartości i tradycji, które były przekazywane z pokolenia na pokolenie, nawet w obliczu zmieniających się warunków politycznych, społecznych i gospodarczych. Dla przyszłych pokoleń pamiętnik staroobrzędowca jest zatem nie tylko dokumentem historycznym, ale także źródłem inspiracji. Pokazuje, jak ważne jest pielęgnowanie własnych korzeni, nawet gdy świat wokół nas się zmienia. To przypomnienie o znaczeniu tradycji, tożsamości i duchowej ciągłości, które mogą być zachowane tylko wtedy, gdy są przekazywane z miłością i szacunkiem. Wszystko to sprawia, że pamiętnik napisany przez staroobrzędowca, jak *Pamiętnik z szuflady* Raisy Jefimow, jest bezcennym źródłem

wiedzy o przeszłości, ale także o tym, co sprawia, że pewne wartości i tradycje są tak ważne dla ludzkiej tożsamości. W opinii autorki dysertacji, jest to pozycja niezwykle cenna, podobnie jak opisywane już *Zaśnięcie Anisji* ze względu na fakt, iż jest dziełem autentycznym, nie inspirowanym, lecz powstałym wewnątrz społeczności, co przydaje tej publikacji autentycznej wartości.

W kolejnym podrozdziale wspomniane zostaną inne dzieła z polskiej literatury pięknej, wykorzystujące motyw starowierców.

4.6.6. Inne utwory

Mówiąc o innych tekstach literackich powstałych w dwudziestym pierwszym wieku, należy wspomnieć o trzech z nich, z których jeden omówiła w swoim artykule Szydłowska, dwa zaś – Pastuszewski. Chodzi o powieść Igora Kantorowskiego *Jagodzianki z Mikołajek*, wiersz Mirosława Słapika *Tarbagataj* oraz powieść Andrzeja Pilipiuka *Ostatni biskup*.

Fotografia 63. Okładka książki *Jagodzianki z Mikołajek* Igora Kantorowskiego (Goodreads, data nieznana)

Jagodnianki z Mikołajek to powieść sensacyjna, która przenosi czytelnika w malownicze krajobrazy Mazur, szczególnie skupiając się na miejscowości Mikołajki, będącej popularnym wakacyjnym kurortem. Igor Kantorowski, autor powieści, wykorzystuje lokalne tło, aby opowiedzieć historię pełną napięcia, tajemnic i mrocznych sekretów z przeszłości. Powieść jest głęboko zakorzeniona w historii i kulturze regionu, a jednocześnie łączy elementy thrillera z refleksją nad losem małych, często zapomnianych społeczności. Centralnym elementem fabuły jest społeczność starowierców, religijnej grupy, która na przestrzeni wieków osiedliła się na Mazurach. Ich obecność i związana z nimi tradycja stanowią kluczowy motyw w powieści, a Kantorowski umiejętnie wykorzystuje tę tematykę, aby wprowadzić elementy metafizyczne i mroczne do narracji. Jednym z najważniejszych miejsc w powieści jest stary cmentarz na wyspie, otoczony aurą tajemniczości i grozy. Miejsce to jest dogłądane przez ojca Zachariasza, jedyne go depozytariusza pamięci i dziedzictwa przeszłości starowierców. Cmentarz staje się symbolem rozbitej wspólnoty, a także miejscem, gdzie zacierają się granice między przeszłością a teraźniejszością. Wątek ojca Zachariasza wprowadza do fabuły sensacyjny element, związany z pamięcią o zbrodniach reżimu komunistycznego, co dodaje powieści głębi i wielowarstwowości. Narracja jest pełna niesamowitości, co podkreśla złożoność przedstawionego świata. Kantorowski buduje atmosferę tajemnicy i niepokoju, ukazując idylliczną scenerię Mazur jako miejsce skrywające mroczne sekrety. Powieść, choć osadzona w konkretnym miejscu i czasie, porusza uniwersalne tematy związane z tożsamością, przeszłością i jej wpływem na współczesność⁶¹⁷.

Następny omawiany utwór to wiersz Mirosława Słapika.

Tarbagataj

nazwa jak odgłos werbla

choć w miasteczku

cicho

na drodze ni żywej duszy

⁶¹⁷ Zob. J. Szydłowska, op. cit., s. 259-260.

tylko

okna gapią się w upalny sen

spod swoich drewnianych powiek

a i błękit

bezgłośnie przywłaszczył

śnieżnobiałą cerkiew

sześć babinek w chustkach

słucha batiuszki Palieja

jak to raskolniki

żegnają się dwoma

palcami

bo o ten jeden palec

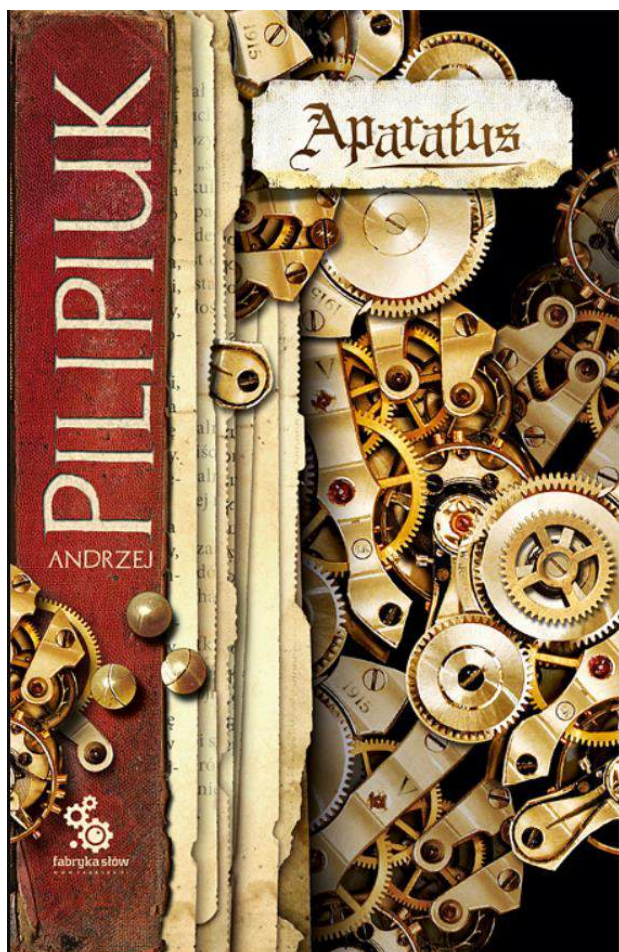
są bliżej Boga⁶¹⁸

Wiersz *Tarbagataj* Mirosława Slapika jest subtelną medytacją nad przeszłością, jej wpływem na teraźniejszość oraz o unikalnym rytmie życia w małym miasteczku, które wydaje się zawieszone w czasie. Tytuł wiersza, przypominający odgłos werbla, wprowadza czytelnika w świat, gdzie cisza i spokój przeplatają się z rytualnym rytmem codziennego życia. Wiersz rozpoczyna się opisem małego miasteczka, które jest ciche i opustoszałe. Obraz "drogą ni żywej duszy" oraz "okna gapią się w upalny sen spod swoich drewnianych powiek" tworzy wrażenie sennej, niemal nierzeczywistej atmosfery, gdzie czas płynie inaczej, a przeszłość wciąż ma silny wpływ na teraźniejszość. Błękit nieba, który "bezgłośnie przywłaszczył śnieżnobiałą cerkiew", jest metaforycznym przedstawieniem symbiozy natury i religii. Cerkiew, będąca centrum duchowego życia miasteczka, zostaje wchłonięta przez naturę, co sugeruje jej integralność z otaczającym

⁶¹⁸ S. Pastuszek, *Starowierzy w polskiej literaturze pięknej...*, s. 15.

światem. Wiersz wprowadza do sceny sześć "babelek w chustkach", które słuchają batiuszki Palieja. Te kobiety, będące przedstawicielkami starszego pokolenia, symbolizują zachowanie tradycji i ciągłość wiary. W ich prostych, codziennych czynnościach (takich jak żegnanie się dwoma palcami) kryje się głęboka duchowość i oddanie religijnym tradycjom. Akt żegnania się dwoma palcami, charakterystyczny dla starowierców (raskolników), jest tu symbolicznym aktem duchowego bliskości z Bogiem. Wers "Bo o ten jeden palec są bliżej Boga" wyraża ich przekonanie, że poprzez zachowanie tradycji są bliżej prawdziwej wiary. Ten prosty gest nabiera głębokiego znaczenia, ukazując religijną tożsamość i odrębność tej społeczności. Cały wiersz można interpretować jako refleksję nad przeszłością i jej wpływem na współczesność. Miasteczko, choć wydaje się ciche i opuszczone, wciąż żyje przeszłością, a jego mieszkańcy pielęgnują tradycje, które przetrwały mimo upływu czasu. Choć "w miasteczku cicho", to tytułowy werbel, jako symbol rytmu i porządku, może być interpretowany jako dźwięk towarzyszący codziennemu życiu i obrzędom religijnym mieszkańców. W ciszy tego miejsca kryje się rytm, który organizuje życie społeczności, nawet jeśli jest on niewidoczny na pierwszy rzut oka.

Wiersz *Tarbagataj* Mirosława Ślapika to poetycka refleksja nad czasem, tradycją i religią w małym miasteczku, które wydaje się zawieszone między przeszłością a teraźniejszością. Symbolika ciszy, cerkwi oraz gestu żegnania się dwoma palcami ukazuje głęboką duchowość i przywiązanie do tradycji mieszkańców. Wiersz, choć osadzony w konkretnym miejscu i czasie, porusza uniwersalne tematy związane z tożsamością, wiarą i przemijaniem.

Fotografia 64. Okładka książki *Aparatus* Andrzeja Pilipiuka (Wydawnictwo Fabryka Słów, data nieznana)

Następnym omawianym tekstem jest opowiadanie Andrzeja Pilipiuka *Ostatni biskup*, opublikowane w tomie *Aparatus*, wydany nakładem wydawnictwa Fabryka Słów, choć wcześniej ukazało się ono w czasopiśmie „Science Fiction Fantasy&Horror”. Na stronie wydawnictwa czytamy:

Aparatus. Twoja przepustka do świata ludzi i zdarzeń, których istnienia nawet nie podejrzewasz. To nie portal do fantastycznych krain. Kiedy nasz świat zdradza swoje sekrety, fantastyka nie jest już potrzebna. Poznaj ludzi, którzy odkrywali nieznane prawa natury i stanęli oko w oko z nienazwanym. Znajdź nieistniejący świerk lutniczy, odkryj wynalazki, które mogły odmienić losy świata. Zanurz się w bezdenne stawy warszawskich Łazienek, by zmierzyć się z niepojętą grozą. Poczuj bicie serca Dzwonu Wolności. Wspomnij ideały, dla których we współczesnym świecie nie ma już miejsca. Aparatus. Curiosum. Unikat. Czy warto go w ogóle dotykać? Warto! Otwórz i wsłuchaj się w echo dawno minionych wydarzeń⁶¹⁹.

⁶¹⁹ Autor nieznany, *Aparatus*. Andrzej Pilipiuk, Fabryka Słów, <https://fabrykaslow.com.pl/autorzy/andrzej-pilipiuk/aparatus/>, data dostępu 21.08.2024.

Staroobrzędowcy, choć stanowią niewielką mniejszość w Polsce, odgrywają ważną rolę w narodowej historii i kulturze, a ich obecność w literaturze stanowi nieocenione źródło inspiracji dla wielu twórców. Staroobrzędowcy, żyjący na peryferiach społeczeństwa, często borykali się z trudnościami związanymi z zachowaniem własnej tożsamości, jednocześnie starając się adaptować do zmieniającego się świata. Ich historia jest przepełniona zmaganiem, ale również niebywałą siłą ducha i wiernością tradycji. To właśnie ta wewnętrzna siła, duchowa głębia i niezgoda na konformizm sprawiają, że ich losy stają się tak inspirujące dla pisarzy, którzy widzą w nich głębokie metafory ludzkiej egzystencji. Polska literatura od dawna interesuje się staroobrzędowcami, widząc w ich życiu odzwierciedlenie uniwersalnych problemów związanych z tożsamością, religią i miejscem mniejszości w społeczeństwie. Utwory takie jak *Zaśnięcie Anisy...* Katarzyny Roman-Rawskiej, *Rzeka ludzi osobnych* Katarzyny Enerlich, *Pamiętnik z szuflady* Raisy Jefimow czy *Bieguni* Olgi Tokarczuk nie tylko dokumentują życie staroobrzędowców, ale również podejmują ważne pytania o granice tożsamości, wolności religijnej oraz rolę mniejszości w wielokulturowym społeczeństwie. W *Zaśnięciu Anisji...* Roman-Rawska ukazuje dramatyczne losy jednostek w kontekście większych wydarzeń historycznych, gdzie los staroobrzędowców staje się symbolem niezgody na przemiany narzucane przez zewnętrzne siły. W *Rzece ludzi osobnych* Enerlich staroobrzędowcy są przedstawieni jako społeczność, która żyje na marginesie, ale jednocześnie zachowuje niezwykłą wewnętrzną spójność i duchowość. Z kolei książka *Bieguni* Tokarczuk, chociaż nie skupia się bezpośrednio na staroobrzędowcach, eksploruje podobne tematy migracji, duchowej wędrówki i poszukiwania miejsca w świecie, co czyni ją bliską w duchu tematyce staroobrzędowców. Obecność staroobrzędowców w polskiej literaturze to także dowód na ich głębokie zakorzenienie w polskim krajobrazie kulturowym. Literatura, poprzez swoje zróżnicowane podejście do tej tematyki, nie tylko dokumentuje życie staroobrzędowców, ale również stawia ważne pytania o granice tożsamości, wolności religijnej oraz miejsca mniejszości w społeczeństwie. Dzięki takim dziełom, jak wspomniane powieści, staroobrzędowcy stają się symbolem trwałości tradycji i wartości w obliczu zmieniającego się świata, co ma szczególne znaczenie w kontekście współczesnych wyzwań, takich jak globalizacja, migracje czy kryzysy tożsamościowe. Pamiętnik Jefimow, podobnie jak literatura traktująca o staroobrzędowcach, pozwala również na ożywienie dyskusji na temat roli tej społeczności w polskiej historii i kulturze. Ich losy, wierzenia i styl życia stają się przyczynkiem do refleksji nad tym, jak mniejszości mogą wpływać na kształtowanie tożsamości narodowej i kulturowej oraz jak

ważne jest zachowanie różnorodności w społeczeństwie. Poprzez literaturę historia, tradycje i wartości staroobrzędowców zostają przekazane kolejnym pokoleniom, co stanowi nieoceniony wkład w bogactwo polskiego dziedzictwa kulturowego. Literatura staje się tutaj pomostem łączącym przeszłość z teraźniejszością, a także narzędziem, które pozwala na zachowanie pamięci o tych, którzy, mimo iż żyli na marginesie społeczeństwa, wywarli trwały wpływ na kształt polskiej kultury. W ten sposób obecność staroobrzędowców w polskiej literaturze jest świadectwem ich trwania, ale także dowodem na to, jak głęboko zakorzenili się w polskim krajobrazie kulturowym, stając się nieodłącznym elementem naszej wspólnej historii.

Działania na rzecz zachowania i przekazania dziedzictwa staroobrzędowców są nie tylko aktem ochrony kulturowej różnorodności, ale również wyrazem głębokiego szacunku dla tradycji, które przez wieki kształtowały życie tej wyjątkowej społeczności. Staroobrzędowcy zdołali przetrwać mimo wielu przeciwności losu, takich jak prześladowania religijne, zmiany geopolityczne czy presja asymilacyjna. Ich dziedzictwo, bogate w unikalne obrzędy, gwarę i kulturę, jest dziś przedmiotem troski zarówno samych staroobrzędowców, jak i szerokiego grona badaczy, edukatorów oraz instytucji kulturalnych. Współczesne działania mające na celu ochronę dziedzictwa staroobrzędowców przyjmują różnorodne formy, od dokumentacji i badań naukowych, przez edukację i popularyzację, po inicjatywy artystyczne i kulturalne, które umożliwiają głębsze zrozumienie i docenienie tej kultury. Instytucje akademickie odgrywają kluczową rolę w tych działaniach, prowadząc szeroko zakrojone badania etnograficzne, językoznawcze i historyczne, które pozwalają na systematyczną dokumentację i analizę dorobku staroobrzędowców. Dzięki takim badaniom możemy dziś lepiej rozumieć ich duchowość, społeczne struktury oraz adaptację do zmieniających się warunków. Edukacja stanowi fundament w przekazywaniu dziedzictwa staroobrzędowców kolejnym pokoleniom. Szkoły, uniwersytety oraz lokalne ośrodki kultury w coraz większym stopniu włączają tematy związane ze staroobrzędowcami do swoich programów nauczania. Organizowane są specjalistyczne spotkania, warsztaty oraz ekspedycje, które pozwalają młodym ludziom nie tylko poznać historię i kulturę staroobrzędowców, ale także zrozumieć ich znaczenie w kontekście współczesnych problemów, takich jak tożsamość, migracje czy dialog międzykulturowy. Dzięki tym inicjatywom młodsze pokolenia mają okazję nie tylko do nauki, ale także do uczestniczenia w żywym dialogu z przeszłością, co sprzyja budowaniu szerszej świadomości społecznej. Ważnym elementem działań na rzecz zachowania dziedzictwa staroobrzędowców są również

inicjatywy artystyczne. Literatura, film, fotografia odgrywają znaczącą rolę w popularyzacji i upamiętnianiu kultury staroobrzędowców. Publikacje takie jak pamiętniki, powieści i poezja pozwalają na przekazywanie autentycznych opowieści o życiu tej społeczności, ukazując zarówno jej codzienne zmagania, jak i duchową głębię. Filmy dokumentalne, wystawy fotograficzne oraz projekty etnograficzne umożliwiają wizualne i narracyjne przedstawienie bogactwa kulturowego staroobrzędowców, co sprzyja budowaniu mostów między przeszłością a teraźniejszością. Festiwale kulturowe, które coraz częściej odbywają się w miejscach zamieszkałych przez staroobrzędowców, stanowią ważne wydarzenia, podczas których tradycje, muzyka, taniec i obrzędy mogą być prezentowane szerokiej publiczności. Takie wydarzenia nie tylko popularyzują kulturę staroobrzędowców, ale również umożliwiają im bezpośredni kontakt z innymi społecznościami, co sprzyja wzajemnemu zrozumieniu i szacunkowi. Działania te są również wspierane przez organizacje pozarządowe, które aktywnie angażują się w projekty mające na celu ochronę i promocję dziedzictwa staroobrzędowców. Projekty te obejmują nie tylko badania i edukację, ale także inicjatywy na rzecz zachowania tradycyjnych rzemiosł, języka i obrzędów religijnych, które są kluczowe dla tożsamości tej społeczności. Dzięki temu staroobrzędowcy mają szansę na zachowanie swojej unikalnej kultury, która może być przekazywana kolejnym pokoleniom w jej autentycznej formie. Nie można zapominać o roli, jaką odgrywają sami staroobrzędowcy w zachowaniu swojego dziedzictwa. Ich zaangażowanie w codzienne pielęgnowanie tradycji, uczestnictwo w obrzędach religijnych, przekazywanie wiedzy i umiejętności młodszym pokoleniom stanowi podstawę trwania ich kultury. Działania te, choć często niewidoczne na szerszą skalę, są kluczowe dla zachowania ciągłości tradycji i tożsamości. Dzięki tym zróżnicowanym działaniom dziedzictwo staroobrzędowców nie tylko przetrwało, ale również zyskało nowe życie we współczesnym świecie. Zachowanie tej kultury jest świadectwem determinacji i szacunku dla przeszłości, ale także przypomnieniem o wartości różnorodności kulturowej w globalizującym się świecie. Staroobrzędowcy, poprzez swoje unikalne tradycje i wartości wzbogacają polską kulturę, wnosząc do niej elementy duchowości, które są dziś szczególnie cenne w kontekście poszukiwań tożsamościowych i potrzeby zachowania indywidualności w coraz bardziej zunifikowanym społeczeństwie. W ten sposób działania na rzecz zachowania i przekazania dziedzictwa staroobrzędowców stają się nie tylko aktem ochrony kultury, ale także wyrazem głębokiego zrozumienia dla znaczenia tradycji, które kształtują naszą wspólną tożsamość. Dzięki tym inicjatywom, zarówno w Polsce, jak i na świecie, historia, tradycje i wartości staroobrzędowców będą

mogły być przekazywane kolejnym pokoleniom, co stanowi nieoceniony wkład w bogactwo i różnorodność naszego dziedzictwa kulturowego.

Zakończenie

Niniejsza dysertacja poświęcona była analizie życia społeczności staroobrzędowców w Polsce w XXI wieku. Celem badań było zrozumienie, jak zmiany społeczne, kulturowe i cywilizacyjne wpłynęły na tę unikalną grupę religijną i kulturową oraz jakie strategie adaptacyjne stosują staroobrzędowcy, aby przetrwać i zachować swoje dziedzictwo w zmieniającym się świecie. Wyniki badań pokazały, że staroobrzędowcy, mimo presji współczesności, pozostają wierni swoim tradycjom i wartościom, jednocześnie podejmując wysiłki na rzecz adaptacji do nowej rzeczywistości.

Jednym z głównych ustaleń było potwierdzenie, że staroobrzędowcy, podobnie jak reszta społeczeństwa, doświadczają procesów migracyjnych, zwłaszcza migracji młodzieży do miast. Ta migracja wpływa na strukturę demograficzną wspólnoty, prowadząc do starzenia się populacji oraz zmniejszenia liczby osób zaangażowanych w tradycyjne formy życia religijnego i społecznego. Wspólnota ta stoi przed wyzwaniem utrzymania swojego unikalnego charakteru w obliczu rosnącej unifikacji kulturowej i globalizacji.

Pomimo tych wyzwań, staroobrzędowcy wykazują silne przywiązanie do swojej religii, która pozostaje nienaruszona przez współczesne przemiany. Tradycyjne obrzędy, rytuały i święta nadal odgrywają kluczową rolę w życiu codziennym, stanowiąc fundament tożsamości staroobrzędowców. Praktyki te nie tylko wzmacniają więzi wewnątrz wspólnoty, ale także pełnią funkcję ochronną, umożliwiając zachowanie odrębności kulturowej i duchowej. Przemiany w sferze obrzędowości są zatem minimalne, co świadczy o głębokim zakorzenieniu tych praktyk w świadomości społeczności.

Jednocześnie staroobrzędowcy aktywnie angażują się w procesy mające na celu ochronę i promowanie ich dziedzictwa kulturowego. Organizowane są wykłady, prelekcje, wystawy i wydarzenia kulturalne, które przyciągają zarówno członków wspólnoty, jak i osoby z zewnątrz zainteresowane poznaniem ich kultury. Tego rodzaju działania edukacyjne i kulturalne nie tylko podnoszą świadomość na temat staroobrzędowców, ale również budują mosty porozumienia między staroobrzędowcami a szerszym społeczeństwem. Współpraca z naukowcami, historykami, etnografami oraz instytucjami kultury przyczynia się do dokumentowania i badania ich tradycji, co z kolei wzmacnia poczucie wartości i tożsamości wśród staroobrzędowców.

W kontekście współczesnych wyzwań, jakimi są rozwój technologii i cyfryzacja, staroobrzędowcy także odnajdują nowe możliwości. Internet, media społecznościowe i inne nowoczesne środki komunikacji stały się ważnymi narzędziami do podtrzymywania kontaktów wewnątrz wspólnoty, jak i komunikacji zewnętrznej. Dzięki nim możliwe jest organizowanie wydarzeń religijnych, kulturalnych, a także edukacyjnych, które łączą staroobrzędowców. Wykorzystanie nowych technologii nie tylko umożliwia zachowanie ciągłości tradycji, ale również otwiera drogę do dialogu z innymi kulturami i religiami, co może sprzyjać wzajemnemu zrozumieniu i akceptacji.

Warto również podkreślić, że staroobrzędowcy stanowią inspirację dla różnych dziedzin sztuki i nauki. Ich bogata tradycja, unikalne rytuały i głęboka duchowość są źródłem inspiracji dla pisarzy, poetów, muzyków, filmowców i artystów wizualnych. Prace inspirowane kulturą staroobrzędowców nie tylko wzbogacają polski krajobraz artystyczny, ale również przyczyniają się do popularyzacji ich dziedzictwa w szerszym kontekście. Dzięki temu staroobrzędowcy zyskują na widoczności i znaczeniu, co może pomóc w zachowaniu ich tożsamości na dłuższą metę.

Przyszłość staroobrzędowców w Polsce będzie zależeć od ich zdolności do zachowania równowagi między tradycją a nowoczesnością. Kluczowe będzie zachowanie otwartości na zmiany przy jednoczesnym poszanowaniu dla własnych korzeni. Z jednej strony, staroobrzędowcy muszą być gotowi na adaptację do nowych warunków, co umożliwi im przetrwanie i rozwój. Z drugiej strony, nie mogą zapominać o wartościach, które definiują ich jako społeczność. Przy odpowiednim wsparciu ze strony państwa, instytucji kultury, nauki i edukacji, a także zaangażowaniu samych staroobrzędowców, istnieje realna szansa, że ich dziedzictwo będzie trwało i rozwijało się, wzbogacając polską i globalną mozaikę kulturową.

Obecność staroobrzędowców w polskiej rzeczywistości jest nie tylko dowodem na różnorodność i bogactwo kulturowe kraju, ale także przypomnieniem o wartościach takich jak wytrwałość, wierność tradycji i gotowość do dialogu. Ich historia, pełna wyzwań, ale także sukcesów, może być inspiracją dla innych mniejszości i społeczności, które w obliczu globalnych przemian poszukują swojego miejsca w świecie. Staroobrzędowcy pokazują, że zachowanie własnej tożsamości nie musi oznaczać izolacji, a otwartość na współczesność nie musi prowadzić do utraty tradycji. Jest to lekcja, która ma uniwersalne znaczenie i może inspirować przyszłe pokolenia do poszukiwania harmonii między przeszłością a przyszłością.

Przeprowadzone badania mają istotne znaczenie zarówno dla nauki, jak i dla szerszego zrozumienia społeczności staroobrzędowców w Polsce. Jest to pierwsze kompleksowe badanie, które całościowo opisuje zmiany zachodzące w tej społeczności, uwzględniając aspekty kulturowe, religijne i społeczne. Dotychczas staroobrzędowcy byli badani głównie przez pryzmat historyczny lub religijny, a współczesne wyzwania, z jakimi się mierzą, nie były analizowane w sposób całościowy. Dzięki temu badaniu możliwe stało się ukazanie staroobrzędowców jako dynamicznej grupy, która, choć głęboko zakorzeniona w tradycji, reaguje na zmiany społeczne i technologiczne w otaczającym ją świecie.

Jednym z kluczowych aspektów, które zostały podjęte w tej pracy, jest rola nowoczesnych technologii w zachowaniu dziedzictwa staroobrzędowców. Badania te są pionierskie, ponieważ po raz pierwszy szczegółowo analizują, jak technologie takie jak Internet, media społecznościowe, telewizja i radio są wykorzystywane przez staroobrzędowców do komunikacji, edukacji, promocji kultury i organizacji życia religijnego. W kontekście postępującej cyfryzacji, zrozumienie, w jaki sposób staroobrzędowcy adaptują te technologie do swoich potrzeb, jest nie tylko interesujące z punktu widzenia socjologii i kulturoznawstwa, ale także może mieć praktyczne zastosowanie w działaniach na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego.

Ponadto, badanie to nie ogranicza się jedynie do literatury pięknej i naukowej, ale uwzględnia także szerszy kontekst obecności staroobrzędowców w kulturze współczesnej. Analizowane były różne formy ekspresji, w tym filmy, nagrania, muzyka, a także treści pojawiające się w mediach społecznościowych. To holistyczne podejście pozwala na pełniejsze zrozumienie, jak staroobrzędowcy są reprezentowani i postrzegani w dzisiejszym społeczeństwie, oraz jak sami kształtują swój obraz w oczach innych. Pokazuje to, że staroobrzędowcy nie są jedynie obiektem badań akademickich, ale aktywnie uczestniczą w kulturze współczesnej, wpływając na jej kształt i kierunki rozwoju.

Na podstawie przeprowadzonych badań nasuwają się liczne sugestie na przyszłość, które mogą wzbogacić wiedzę na temat staroobrzędowców i ich miejsca w dzisiejszym świecie. Przede wszystkim warto kontynuować podjęte badania, aby móc obserwować dalsze zmiany w społeczności staroobrzędowców oraz lepiej zrozumieć długofalowe skutki procesów modernizacyjnych. Regularne badania terenowe, wywiady i analizy mogą dostarczyć cennych informacji na temat tego, jak staroobrzędowcy przystosowują się do nowych wyzwań oraz jakie strategie adaptacyjne stosują.

Kolejnym ważnym krokiem mogłoby być sporządzenie całościowego spisu bibliograficznego dotyczącego staroobrzędowców, który uwzględniałby nie tylko literaturę naukową i piękną, ale także filmy, nagrania, muzykę oraz treści z mediów społecznościowych. Taki spis bibliograficzny stanowiłby nieocenione źródło wiedzy dla badaczy, edukatorów i osób zainteresowanych kulturą staroobrzędowców, umożliwiając im dostęp do szerokiego wachlarza materiałów na temat tej grupy. Uwzględnienie w nim różnorodnych form wyrazu artystycznego i kulturowego pomogłoby lepiej zrozumieć, jak staroobrzędowcy wyrażają swoją tożsamość i jak są odbierani przez innych.

Istotnym obszarem do dalszych badań jest także dalsza analiza wpływu migracji i urbanizacji na społeczność staroobrzędowców, zwłaszcza w kontekście młodego pokolenia. Warto zbadać, jakie czynniki decydują o wyborach życiowych młodych staroobrzędowców i jakie mają one konsekwencje dla przyszłości całej wspólnoty. Analiza ta mogłaby dostarczyć cennych wskazówek, jak skutecznie wspierać staroobrzędowców w zachowaniu ich dziedzictwa kulturowego, jednocześnie umożliwiając im pełne uczestnictwo w nowoczesnym społeczeństwie.

Przeprowadzone badania stanowią ważny krok w kierunku zrozumienia społeczności staroobrzędowców w Polsce i ich miejsca w dzisiejszym świecie. Dalsze prace badawcze, dokumentacyjne i analityczne są niezbędne, aby pogłębić wiedzę na temat tej unikalnej grupy i wspierać jej przetrwanie w obliczu współczesnych wyzwań. Staroprawosławni są nieodłącznym elementem polskiego dziedzictwa kulturowego, a ich historia, tradycje i wartości mogą stanowić cenne źródło inspiracji i refleksji nad współczesnym światem i jego przyszłością. Najlepszym podsumowaniem dysertacji są słowa Roman-Rawskiej, opisującej odwieczny kontrast między zmianą a trwaniem we wspólnocie starowierców:

Przez wieki koegzystencji z innymi ich tożsamość stała się tożsamością pogranicza, gdzie styka się wiele różnych elementów. O autoidentyfikacji decyduje tu już przede wszystkim subiektywne poczucie przynależności. Sama zrozumiałam niedawno, że nie jestem w połowie Rosjanką, a jestem w połowie starowierką (lub Starowierką). To tożsamość wędrująca, nieprzynależna. Tożsamości pogranicza nie da się po prostu dopowiedzieć, nie da się jej dookreślić, uporządkować. Nie potrafię ich okrzyknąć konkretnie kimś. Ta tożsamość to szept. Gdyby tak wsłuchać się w starowierski szmer oraz wiele jemu podobnych mniejszościowych głosów, które proponują zająć się swoim kawałkiem rzeczywistości, dawać się jej zmieniać, ale też nie pędzić po tę zmianę – kolejne światy byłyby jaśniejsze. Oni zrealizowali kawałek utopii, chociaż było to przeraźliwie trudne. [...] Tu również powraca dylemat dwoistości natury starowierskiej, w której wszyscy chcą żeby było tak, jak było od zawsze, jednocześnie dopuszczając wpisana w to powolną zmienność,

niekrzykliwą, spokojną adaptację do zmiany, bez zawracania biegu rzeki, co z kolei odsłania ich bardziej postępowe oblicze⁶²⁰.

⁶²⁰ K. Roman-Rawska, op. cit., s. 84-85, 131.

Bibliografia

Źródła podstawowe:

Rozmowy ze staroobrzędowcami, nagrane przez pracowników i studentów Katedry Języków Słowiańskich Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu podczas wypraw terenowych w 2004 roku w Gabowych Grądach i Borze.

Adamczewski P., *Zarys historii staroobrzędowców w Estonii* [w:] *Staroobrzędowcy za granicą*. Toruń 2010, s. 43-56.

Billington J.H., *Ikona i topór. Historia kultury rosyjskiej*, Kraków 2008.

Dębiński K., *Raskoł i sekty w prawosławnej Rosji*, Sandomierz 2017.

Gawęł J., *Obrzęd weselny w społeczności wyznaniowej starowierców z Boru i Gabowych Grądów* [w:] „Lud”, t. 81, Białystok 1997, s. 143–157.

Głuszkowski M., *Asymilacja wyspy językowo-kulturowej. Przypadek młodego pokolenia polskich Staroobrzędowców* [w:] E. Nowicka, M. Głuszkowski, *Słowiańskie wyspy językowe i kulturowe*, Toruń 2013, s. 271-280.

Głuszkowski M., *Instytucjonalne wsparcie międzypokoleniowej transmisji języka mniejszości. Na przykładzie staroobrzędowców mieszkających w Polsce* [w:] „Przegląd Wschodnioeuropejski”, 2/2021, s. 251-267.

Głuszkowski M., *Prace Eugeniusza Iwańca jako inspiracja dla literatów* [w:] *Oblicza Chrześcijaństwa Wschodniego. Księga Pamiątkowa Profesora Eugeniusza Iwańca w osiemdziesięciopięciolecie urodzin*, Bydgoszcz 2016, s. 37-40.

Grek-Pabisowa I., *Zmiany w tradycyjnej kulturze i obyczajowości staroobrzędowców w Polsce*, [w:] *Staroobrzędowcy: szkice z historii, języka, obyczajów: wybór prac z okazji 45-lecia pracy naukowej*, Warszawa 1999, s. 293–295.

Grek-Pabisowa I., *Światowe migracje staroobrzędowców (od wieku siedemnastego do czasów współczesnych)* [w:] *Zeszyty Muzeum Warmii i Mazur 4 Staroobrzędowcy w Polsce. Materiały z sesji „Staroobrzędowcy w Polsce” zorganizowanej przez Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, w dniach 24-25 kwietnia 1997 roku*, Muzeum Warmii i Mazur, Olsztyn 2000, s. 7-32.

Iwaniec E., *Droga Konstantyna Gołubowa od starowierstwa do prawosławia: karty z dziejów duchowości rosyjskiej w drugiej połowie XIX wieku*, Białystok 2001.

Iwaniec E., *Wierzenia i obrzędy grzebalne wczoraj i dziś u staroobrzędowców na ziemiach polskich*, [w:] Ryszard Łużny (red.), *Chrześcijański wschód a kultura polska*, [brak daty i miejsca wydania].

Iwaniec E., *Z dziejów staroobrzędowców na ziemiach polskich*, Warszawa 1977.

Jakubowski W., *Twórczość Awwakuma* [w:] „*Żywot protopopa Awwakuma przez niego samego nakreślony*” i wybór innych pism, przeł. oraz wstępem opatrzył W. Jakubowski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972, s. 53–55.

Jaroszewicz-Pierśławcew Z., *Starowiercy w Polsce i ich księgi* [w:] *Rozprawy i materiały Ośrodka badań naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego*, nr 145, Olsztyn 1995.

Jewdokimow J., *Szlakiem staroobrzędowców*, Białobrzegi 2023.

Kowalska H., *Rosyjski wiersz duchowny i kultura religijna staroobrzędowców pomorskich*, „Prace komisji Słowianoznawstwa”, nr 46, Kraków 1987.

Maryniakowa I., *Początki badań i kultury języka staroobrzędowców w Polsce* [w:] „*Acta Baltico-Slavica*”, 37, Warszawa 2013, s. 211-220.

Nalaskowska U., *Wesele u staroobrzędowców w Suwalskiem - dramaturgia i muzyka obrzędu*, „*Almanach Sejneński*” 2003, nr 1, s. 265-279.

Nasierowski T., *Świat rosyjskiej duchowości. Kościoły i ruchy dysydenckie a Cerkiew panująca*, Warszawa 2005.

Pastuszewski S., *Leksykon religijno-kulturowy staroprawosławia*, Bydgoszcz 2015.

Pastuszewski S., *Zarys najnowszych dziejów wspólnot staroobrzędowców w Polsce (1939-2016)*, Kielce 2017.

Pastuszewski S., *Zbiór źródeł i opracowań do badań staroprawosławia*, Bydgoszcz 2016.

Pawlaczyk A., „*А теперь всё по-другому...*” – что изменилось в жизни старообрядцев? (на примере поэтических произведений староверки старшего поколения августовского региона) [w:] „*Emigrantologia Słowian*” vol. 3, 2017, s. 55–63.

Pazuhina N., *Tradition and reconstruction of tradition: the experience of Russian Old Believers in Latvia* [w:] *Ritual Year 8, Migrations. The Yearbook of the SIEF Working Group on The Ritual Year*, Sofia 2014, ISSN 2228-1347, s. 264-273.

Pogorzelski A., *Przemiany wizerunku polskich staroobrzędowców w polskiej literaturze naukowej i okolicach (1856-1989)* [w:] „*Almanach Sejneński*”, Sejny 2006, s. 257-287.

Poliakov L., *L'épopée des vieux-croyants*, Paris 1991.

Przybył E., *W cieniu Antychrysta. Idee staroobrzędowców w XVII w.*, Kraków 1999.

Remiszewski S., *Staroobrzędowcy w Polsce i na Łotwie – zachowawczość, przemiany, trwałość kultury* [w:] *Małe Miasta. Ruch i zmiana*, red. Mariusz Zemło, Białystok – Dębica – Supraśl 2024, s. 681-694.

Roman-Rawska K., *Zasnięcie Anisy. Opowieść o polskich starowierach*, Wołowiec 2024.

Rosyjska gwara staroobrzędowców w północno-wschodniej Polsce. Wybór tekstów, red. M. Głuszkowski, S. Grzybowski, Toruń 2016.

Rykała A., *Staroobrzędowcy w Polsce* [w:] „*Acta Universitatis Lodzensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica*” 2, 1999, s. 39-52.

Snarski K., *Kroniki Wacława Fiedotowa i ich rola w kształtowaniu tożsamości kulturowej staroobrzędowców*, „*Emigrantologia Słowian*” vol. 3 (2017), s. 101–109.

Snarski K., *Staroobrzędowcy. Historia, wiara, tradycja*, Kielce 2019.

Snarski K., *Zespół śpiewaczy Riabina z Gabowych Grądów i jego wkład w zachowanie tradycyjnej kultury staroobrzędowców*, [w:] *Rosja w dialogu kultur*, t. 1, pod red. K. Dembskiej, M. Głuszkowskiego, Toruń 2015, s. 213–226.

Szydłowska J., *Od egzotyzyacji do inspiracji. Mazurscy staroobrzędowcy w polskich narracjach fiction i non-fiction w XX i XXI wieku* [w:] „*Acta Neophilologica*”, XXI (2), Olsztyn 2019, s. 253-274.

Światowe migracje staroobrzędowców od wieku XVII do czasów współczesnych [w:] I. Grek-Pabisowa: *Staroobrzędowcy. Szkice z historii, języka, zwyczajów*. Warszawa 1999.

Wolff D., *To the Harbin Station: The Liberal Alternative in Russian Manchuria, 1898–1914*. Stanford, California 1999.

Wysoczyńska D.S., *By być sobą – staroobrzędowcy w Polsce – rozważania w kontekście bezpieczeństwa kulturowego* [w:] *Interdyscyplinarny wymiar bezpieczeństwa. Szanse, wyzwania, zagrożenia – stan obecny i perspektywy*, tom 2, redakcja naukowa Kazimierz Kraj, Izabela Nowaczyk, Marek Laskowski, Waldemar Zakrzewski, Akademia im. Jakuba z Paradyża, Gorzów Wielkopolski 2022, s. 81-90.

Wysoczyńska D.S., *Вера и религия как консолидирующий элемент в среде старообрядцев за пределами России* [w:] *Государство, Общество и Церковь: российская нация и национальное единство материалы науч.-практ. конф. с международным участием*, г. Новосибирск, 29-30 Октября 2019г.: в 2 ч. Ч.1/ под науч. ред. Л.В. Савинова.–Новосибирск : Изд-во СибАГС, 2019, с. 81-83, ISBN 978-5-8036-0963-6 (ч. 1).

Wysoczyńska D.S., *Faithful to tradition – Old Believers' minority in Poland (Верни на традицията – староверското малцинство в Полша)*, [w:] *Хармония в различията. Сборник с доклади*, ред. Жоржета Назърска, Светла Шапкалова, Академично издателство За буквите – О писменехъ, София 2020, с. 389 – 395, ISSN 2367-7899.

Wysoczyńska D.S., *Naruszanie miejsc pochówku staroobrzędowców w świetle historycznych aktów prawnych polskiego prawodawstwa* [w:] *Latopisy Akademii Supraskiej tom 14, Formy pamięci: miejsca, budowle, znaki*, pod redakcją Marzanny Kuczyńskiej i Alicji Zofii Nowak, Fundacja „Oikonomos”, Wydawnictwo scriptum, Białystok-Kraków 2023, s. 165-180.

Wysoczyńska D.S., *Staroobrzędowcy a śmierć* [w:] *Memento mori - wątki tanatologiczne w humanistyce i naukach społecznych*, red. A. Krzpiet, S. Medoń, Poznań 2021, s. 223-234.

Zalewska A., *Bojarzyna Morozowa jako córka duchowa protopopa Awwakuma. „Slavica Wratislaviensia”*, 174, Wrocław 2021, s. 9–18.

Zielińska A., *Wielojęzyczność staroobrzędowców mieszkających w Polsce*, Warszawa 1996.

Ziółkowska M., *Antroponimia polskich starowierców (na podstawie inskrypcji nagrobnych)*, [w:] *Staroobrzędowcy za granicą*, pod red. M. Głuszkowskiego i S. Grzybowskiego, Toruń 2010, s. 189-205.

Акшиков А., «Отец у него черемисин...»: О национальности патриарха Никона // „Марийский мир” — 2010. — № 1. — С. 42—43.

- Барсков Я. Л., *Памятники первых лет русского старообрядчества*. СПб. 1912.
- Богданов А. П., *Патриарх Никон* [w:] „Вопросы истории”, 2004, № 1, с. 51–85.
- Воробьева Н. В., *Историко-канонические и богословские воззрения патриарха Никона*. Омск 2008.
- Воробьева Н. В., *Личность патриарха Никона в отечественной историографии*. — Омск 2007.
- Демкова Н. С., *Житие протопопа Аввакума*. — Л. 1974.
- Зеньковский С.А., *Русское старообрядчество. Духовные движения семнадцатого века*, Москва 1995.
- Каптерев Н. Ф., *Патриарх Никон как церковный реформатор*. — „Православное обозрение”, 1887.
- Карташев А. Я., *Очерки по истории русской церкви*. — М. 1992. — Т. 2. — С. 220–230; РБС. — Т. 1. — СПб. 1896. — С. 17–21; ТЕВ. — 1885. — № 5. — С. 337; № 16 и 17. — С. 372–390; № 18. — С. 405–409.
- Клибанов А. И., *Протопоп Аввакум как культурно-историческое явление* // Ист. СССР. 1973. № 1. С. 76-98.
- Лебедев Л., *Патриарх Никон. Очерк жизни и деятельности* // Богословские труды. Сб. 23–24. М. 1982, 1983.
- Лобачёв С. В., *Патриарх Никон*. — СПб. 2003.
- Михайловский С. В., *Жизнь святейшего Никона, патриарха всероссийского*. Изд. 3. М. 1907.
- Мордовцев Д. Л., *Святой патриарх*. М. 1995.
- Панченко А. М., *Боярыня Морозова — символ и личность* [w:] Н. Демкова (сост.), *Повесть о боярыне Морозовой* (с. 5–18). Москва [brak roku wydania].
- Протопоп Аввакум, *Житие протопопа Аввакума, им самим написанное, и другие его сочинения*, Москва 1960.
- Резников К. Ю., 5.3 *Патриарх Никон* // *Мифы и факты русской истории: От лихолетья Смуты до империи Петра I*. — М. 2012.
- Робинсон А. Н., *Жизнеописания Аввакума и Епифания: Исслед. и тексты*. М. 1963.

Севастьянова С. К., *Материалы к «Летописи жизни и литературной деятельности патриарха Никона»*. — СПб. 2003.

Сергиевский Н. А., *Святейший патриарх всероссийский Никон. Его жизнь, деятельность, заточение и кончина*. М. 1894.

Смирнов П. С., *История русского раскола старообрядства*. С.-Петербург 1895.

Субботин Н. И., *Дело патриарха Никона*. М. 1862.

Тимофеев В.В., *Церковная реформа XVII века и ее малоизвестные внешнеполитические аспекты // Ученые записки. Том девятый (2005 г.). — Чебоксары 2005 г.*

Урусова, Евдокия Прокофьевна [w:] *Житие боярыни Морозовой, княгини Урусовой и Марии Даниловой*", составленное, по мнению Н.И. Субботина, в последней четверти XVII в. (в 8 томе "Материалов для истории раскола", издаваемых под редакцией Н. Субботина, Москва 1887.

Шашков А. Т., *Аввакум // Православная энциклопедия*. — М. 2000. — Т. I : «А — Алексей Студит». — С. 83—87.

Шмидт В. В., *Религиозно-философские воззрения и система богословия Патриарха Никона*. М. 2000.

Юхименко Е.М., *Правительственная политика «борьбы с расколом» и история старообрядческого движения XVII- начала XX вв. [w] „Старообрядчество: история, культура, современность”, номер 9, Музей истории и культуры старообрядчества, Москва 2002, s. 4.*

Literatura pomocnicza:

„Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографическою экспедицией Академии наук”, Т. 4. — СПб. 1836. С. 419—422. № 284.

Andrusiewicz A., *Romanowowie. Imperium i familia*, Kraków 2014.

Archiwum Państwowe w Białymstoku, *Informacja o sytuacji w szkolnictwie narodowościowym z 1958 roku*, zespół KW PZPR w Białymstoku, nr zespołu 1070, sygn. 1405.

Art. 111 § 1 i 169 § 2 k. r. o.

- Babbie E. R., Mouton J., *The Practice of Social Research*, Cape Town 1998.
- Babbie E. R., *The practice of social research*, Belmont, 2010.
- Barański Z., Semczuk A. (red.), *Literatura rosyjska w zarysie, część I*, Warszawa 1972, s. 62-63.
- Barwna mniejszość na skraju puszczy*, red. M. Nałaskowski, B. Danilczyk, Gminny Ośrodek Kultury w Augustowie z/s w Żarnowie, Żarnowo Drugie 2008.
- Bazyłow L., *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, Warszawa 1986.
- Bazyłow L., *Historia Rosji*, Wrocław 1985.
- Borowik I., *Religia we współczesnych społeczeństwach. Instytucjonalizacja a prywatność*, [w:] I. Borowik, W. Zdaniewicz (red.), *Od Kościoła ludu do Kościoła wyboru : religia a przemiany społeczne w Polsce*. Kraków 1996, s. 24.
- Bryman A., *Social Research Methods*, Oxford 2012.
- Creswell J. W., *Research Design: Qualitative and Quantitative Approaches*, London 1994.
- Czerska D., *Między "smutą" a kryzysem lat 40. XVII w. - polityka wewnętrzna Rosji w okresie panowania pierwszego Romanowa*, Kraków 1978.
- Denzin N. K. , Lincoln Y. S. , *The Sage handbook of qualitative research*, [brak miejsca wydania] 2018.
- Dz.U. z 1919 r. nr 14, poz. 147.
- Elders P., *All Things Will Pass*, [brak miejsca wydania] 1995.
- Fontana A., Frey J. H., *The interview: From structured questions to negotiated text* [w:] *Handbook of qualitative research*, [brak miejsca wydania] 2000, s. 645-672.
- Given L. M., *The SAGE Encyclopedia of Qualitative Research Methods*, Thousand Oaks 2008.
- Griffiths D., *Metoda porównawcza a historia współczesnych nauk humanistycznych* [w:] „Tekstualia”, nr 3 (54), Warszawa 2018, s. 5.
- Halbwachs M., *On collective memory*, Chicago 1992.

- Hirsch M., *Family Frames: Photography, Narrative and Postmemory*, Cambridge 1997, s. 22 [w:] M.M. Sadowski, *Pamięć w aspekcie psychologicznym, kulturowym i literackim*, „Acta Erasmiana” 7, Wrocław 2014.
- Leonow Z., Górski N., *O mojej staroobrzędowej rodzinie* [w:] „Przegląd Prawosławny”, nr 11 (341) listopad 2013, s. 56.
- Lepszy K., *Słownik biograficzny historii powszechnej do XVII stulecia*, Warszawa 1968.
- Mazurek M., *Sekularyzacja czy może pluralizm i indywidualizacja? Rozważania o charakterze religijności Polaków (na przykładzie badań)* [w:] „Przegląd Religioznawczy” 3(273), Gdynia 2009, s. 36.
- Morse J. M., Field P. A., *Qualitative Research Methods for Health Professionals*, London 1995.
- Mujis D., *Doing Quantitative Research in Education with SPSS*, Thousand Oaks 2004.
- Orłowska B.A., *Edukacja religijna jako podstawa dialogu między kulturami. Spojrzenie pedagoga* [w:] „PERSPECŹIVA Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne”, Rok XI, Legnica 2012, nr 2 (21), s.130-143.
- Paśko-Koneczniak D., *Wpływ polszczyzny na zasób leksykalny rosyjskiej gwary staroobrzędowców na Suwalszczyźnie*, Toruń 2011.
- Patton M. Q., *Qualitative research & evaluation methods: Integrating theory and practice*, [brak miejsca wydania] 2014.
- Pieterse J. N., *Development theory: deconstructions/reconstructions*, London 2001.
- Pipes R., *Rosja carów*, Warszawa 2006.
- Pipes R., *Rosyjscy malarze. Pieriedwiżnicy*, Pakość 2008.
- Pogorzelski A., Pogorzelska O., *Rosjanie – staroobrzędowcy w Polsce. Русские старообрядцы в Польше*, Suwałki 2007.
- Pogorzelski A., Pogorzelska O., *Rosjanie – staroobrzędowcy w Polsce. Русские старообрядцы в Польше*, Orthdruk sp. z o.o., Suwałki 2007.
- Polański K., *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Wrocław 1999.
- Raeff M., *Catherine the Great: A Profile*, New York 1972.

- Rozkrut D., *Mały Rocznik Statystyczny Polski 2024*, Główny Urząd Statystyczny 2024.
- Rubin H. J., Rubin I. S. , *Qualitative interviewing: The art of hearing data*, [brak miejsca wydania] 2012.
- Serczyk W.A., *Poczet władców Rosji*, Londyn 1992.
- Smith A. B., Borg J., *The psychology of nostalgia* [w:] *Routledge International Handbook of Memory Studies*, Abingdon-on-Thames 2018, s. 134-144.
- Sokołowski A., *Dzieje Polski*, Wiedeń 1896, tom V.
- Spradley J. P., *Participant observation*, [brak miejsca wydania] 2016.
- Streubert H. J., Carpenter D. R., *Qualitative Research in Nursing: Advancing the Humanistic Imperative*, Philadelphia 1999.
- Taylor G. R., *Integrating Quantitative and Qualitative Methods in Research*, Lanham 2000.
- Tracy D., *Dimensions of practical theology* [w:] D. Browning, *Practical Theology*, San Francisco 1983.
- Turkey J. W., *Exploratory Data Analysis*, Boston 1977.
- van der Ven J., *Practical Theology: an Empirical Approach*, Leuven 1998.
- Wertz F. J., Charmaz K., McMullen L. M., Josselson R., Anderson R., McSpadden E., *Five Ways of Doing Qualitative Analysis. Phenomenological Psychology, Grounded Theory, Discourse Analysis, Narrative Research, and Intuitive Inquiry*, New York 2011.
- Zajac H., *Ewolucja teorii nauczania języka rosyjskiego w szkole polskiej w latach 1950-2000. Część I. Metody glottodydaktyczne*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2008.
- Бабулин И. Б., *Князь Семен Пожарский и Конотопская битва*, Москва 2009, с. 24-26.
- Барановский В., Поташенко Г., *Староверие Балтии и Польши: краткий исторический и биографический словарь*, Вильнюс 2005, s. 360.
- Баталов А., Вятчанина Т., *Об идейном значении и интерпретации иерусалимского образа в русской архитектуре XVI-XVII веков // Архитектурное наследство — 1988. — Т. 36, с. 22-42.*

Воробьева Н.В., *«Якоже ты, самоумне, написал уложенную книгу без всякого свидетельства»: к 365-летию принятия Соборного уложения* // „Омский научный вестник” 2015, № 3 (139), С. 5-8.

Девятова С., *Великие старцы двадцатого столетия : [115 жизнеописаний, воспоминания современников, поучения, подвиги и чудеса, молитвы]* - Москва 2008. - 672 с.

иеромонах Тихон (Полянский), *Путешествие в историю русских монастырей*, Русское слово, Москва 2002.

Лебедев Л., *Москва патриаршая*. М. 1995.

Макарий (Булгаков), митрополит *История Русской церкви*. Кн. 6. *Период самостоятельности Русской Церкви (1589–1881). Патриаршество в России (1589–1720)*. Отд. 1. Москва 1996, с. 275–314.

Низовский А. *Самые знаменитые монастыри и храмы России*, Москва 2002.

Новый Иерусалим и город Воскресенск / Рецензенты: Г. М. Зеленская, Л. М. Черненилова. — 2. — М. 2006, с. 15-16

Пришел новый указ ... // С. М. Соловьёв, *История России с древнейших времён* в 6 кн. — СПб.: Товарищество «Общественная польза», 1851—1879. Т. X, гл. II.

Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей / [Соч.] Н. Костомарова. - 4-е изд. Т. 1-2. - Санкт-Петербург 1895-1903. - 3 т.; 24. Т. 2, ч. 1: *Господство дома Романовых до вступления на престол Екатерины II : XVII столетие*.

Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете. Повременное издание. Кн. 2. М. Ред. А.Н. Попов. 1879 г. *Знатные богомольцы в Сергиевой Лавре с Востока, после преставления Преподобного Сергия до XVIII столетия*. стр. 75.

Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. XIXа (1896): Морозов, Борис Иванович — Московский Телеграф, с. 873.

Źródła internetowe:

@cmentarz_w_bialogorach [profil na Instagramie].
https://www.instagram.com/cmentarz_w_bialogorach?igsh=bW9jMWhvenNvY2F2,
data dostępu 14.06.2024.

„Dziennik Powiatowy”, *Występ Riabiny w Świetlicy w Borze*, 20.04.2015,
<https://www.youtube.com/watch?v=lfDyaYAwKfU>, data dostępu 26.06.2024.

„Zaśnięcie Anisy. Opowieść o polskich starowierach, Katarzyna Roman-Rawska”,
Wydawnictwo Czarne, https://czarne.com.pl/katalog/ksiazki/zasniece-anisy?fbclid=IwY2xjawEUkAZleHRuA2FlbQIxMQABHXNz-t-4US-7n8C9by0VMFI3Iuc20AST0frvGPWfzPRJ3XXV7O5ZP90vYw_aem_vHZ_HdStsiAjYYBBigrWqw, data dostępu 29.07.2024.

Adamowski J., *Wiejskie grupy śpiewacze, obrzędowe i teatralne* [w:] KulturaLudowa.pl,
26 września 2008, <https://kulturaludowa.pl/artykuly/wiejskie-grupy-spiewacze-obrzedowe-i-teatralne/>, data dostępu 25.06.2024.

Autor i data nieznane, *Gramota*, <https://www.encyklopedia.naukowy.pl/Gramota>, data dostępu 20.01.2021.

Autor i data nieznane, *Iwierska ikona Matki Bożej*,
<http://www.elazaricon.pl/index.php/pl/opisy-ikon-teologia/93-teologia-ikon/532-iwierska-ikona-matki-bozej>, data dostępu 22.01.2021.

Autor nieznany (2023, 22 grudnia). *Już w przyszłą w sobotę 29 czerwca 2024 r. o godz. 17.00 w Muzeum Ikon w Supraślu* [Post na Facebooku]
<https://www.facebook.com/MuzeumIkonSuprasl/posts/pfbid072XH1ywWncrAcqCv9eSibvy46GAFzouwj1wzM77bpnEbUBLbNty4WmKuWEXEGBXHI> Dziedzictwo Staroobrzędowców w Polsce, data dostępu 21.06.2024.

Autor nieznany (2024, 12 lutego). *Pracownia Opowieści o Sąsiadach rozpoczęła nowy blok zajęć* [Post na Facebooku]. Borderland - Pogranicze, Sejny.
<https://www.facebook.com/pogranicze.sejny/posts/pfbid06zBgjGZmyjcj2mrFuSbgecLgZXQVtYNwECzEtwiTFrbTuryq3PS2gDtTzTeqBJ3Xl>, data dostępu 03.04.2024.

Autor nieznany, *Православная миссия в Пакистане: истоки и современность*,
<https://rpsc.ru/publications/abroad/pravoslavnaia-misiia-pakistan/>, data dostępu 25.01.2024.

Autor nieznany, *A film about the Old Believers of Pakistan was screened at the House of Cinema in Moscow*, 30.06.2022, <https://en.rpsc.ru/news/old-believers-of-pakistan-film/>, data dostępu 28.08.2022.

Autor nieznany, *A second priest ordained for the Pakistani communities*, 19.02.2020, <https://en.rpsc.ru/news/priest-paul-nazir/>, data dostępu 15.05.2021.

Autor nieznany, *Aparatus*. Andrzej Pilipiuk, Fabryka Słów, <https://fabrykaslow.com.pl/autorzy/andrzej-pilipiuk/aparatus/>, data dostępu 21.08.2024.

Autor nieznany, *Archpastoral visit to Australia*, 2010, 27.08.2012, <https://en.rpsc.ru/news/archpastoral-visit-to-australia-2010/>, data dostępu 16.05.2021.

Autor nieznany, *Bieguni*. Olga Tokarczuk, Wydawnictwo Literackie, <https://www.wydawnictwoliterackie.pl/produkt/2833/bieguni>, data dostępu 14.08.2024.

Autor nieznany, *Breaking news on the Old Believer bishop Amvrosij of Austria and Germany*, <https://oldbelievers.wordpress.com/2018/04/19/breaking-news-on-the-old-believer-bishop-amvrosij-of-austria-and-germany/>, 2018, data dostępu 19.06.2021.

Autor nieznany, *Cmentarz prawosławny na Woli* [wpis na blogu] [w:] *Polska wzdłuż szosy*, 18 listopada 2018, <https://polskawzdłuższosy.blogspot.com/2018/11/.cmentarz-prawoslawny-na-woli.html>, data dostępu 26.06.2024

Autor nieznany, *Cmentarz starowierców na Kamionku* [w:] *Twoja-Praga.pl*, <https://www.twoja-praga.pl/praga/zabytki/1117.html>, data dostępu 26.06.2024.

Autor nieznany, *Czudnyj miesiac*, Riabina, Kanaan Robert [w] *Empik.com*, <https://www.empik.com/czudnyj-miesiac-riabina-kanaan-robert,p1409966982,muzyka-p>, data dostępu 25.06.2024.

Autor nieznany, <https://belarus-travel.com/christianity/>, data dostępu 19.06.2021.

Autor nieznany, <https://kresy24.pl/staroobrzadowcy-szkola-w-tajdze-rosyjski-specnaz/>, 17 maja 2021, data dostępu 26.09.2021.

Autor nieznany, *Ikony staroobrzędowców na wystawie Muzeum Ikon w Supraślu*, <https://dzieje.pl/wystawy/ikony-staroobrzadowcow-na-wystawie-muzeum-ikon-w-supraslu>, data dostępu 22.05.2024.

Autor nieznany, *Ktoś zniszczył cmentarz Staroobrzędowców pod Sejnami*, Onet.pl, 21.05.2021, <https://wiadomosci.onet.pl/bialystok/podlaskie-prokuratura-szuka-sprawcow-dewastacji-cmentarza/zr71jemm>, data dostępu 14.06.2024

Autor nieznany, *Media o nas [w:] Staroobrzędowcy w Polsce*, <https://staroobrzędowcy.com/index.php/media-o-nas>, data dostępu 22.06.2024.

Autor nieznany, *Metropolitan Korniliy became a Laureate of the State Prize of the Russian Federation for Humanitarian Activities*, 09.06.2022, <https://en.rpsc.ru/news/laureate-of-the-state-prize-of-the-russian-federation-for-humanitarian-activities/>, data dostępu 28.08.2022.

Autor nieznany, *Mission of the Old-Rite Church in Pakistan*, 01.02.2019, <https://en.rpsc.ru/news/mission-of-the-old-rite-church-in-pakistan/>, data dostępu 15.05.2021.

Autor nieznany, *Na straży tradycji. Staroobrzędowcy w Polsce*, <https://ekumenizm.wiara.pl/doc/478499.Na-straży-tradycji-Staroobrzędowcy-w-Polsce>, data dostępu 19.05.2024.

Autor nieznany, *Naruszony kolejny cmentarz Staroobrzędowców*, 23.05.2021, <https://sejny.net/artukul/naruszony-kolejny-cmentarz/1176131>, data dostępu 14.06.2024

Autor nieznany, *Pamiętnik z szuflady*, Jamiński Zespół Indeksacyjny, <https://jzi.org.pl/produkt/pamietnik-z-szuflady/>, data dostępu 22.08.2024.

Autor nieznany, *Regionalny Szlak Wyznań – Trasa I*, Mrągowskie Centrum Informacji Turystycznej, <https://www.it.mragowo.pl/regionalny-szlak-wyznan-trasa-i,8,531,pl.html>, data dostępu 22.06.2024.

Autor nieznany, *Remembering the feat of the hieromartyr Avvakum*, 16.10.2021, <https://en.rpsc.ru/news/remembering-the-feat-of-the-hieromartyr-avvakum/>, data dostępu 28.08.2022.

Autor nieznany, *Residents of Pakistan are transferred to the Russian Old Believers*, 07.10.2017, chelorg.com, data dostępu 05.04.2021.

Autor nieznany, *Rzeka ludzi osobnych. Katarzyna Enerlich*, Wydawnictwo mg, <https://wydawnictwomg.pl/rzeka-ludzi-osobnych/>, data dostępu 13.08.2024.

Autor nieznany, *Staroobrzędowcy w Polsce*, <https://www.torun.pl/pl/staroobrzędowcy-w-polsce>, data dostępu 11.05.2024.

Autor nieznany, *Staroobrzędowcy w Wojnowie - ślad wschodniej kultury religijnej*, <https://dzieje.pl/kultura-i-sztuka/staroobrzędowcy-w-wojnowie-śląd-wschodniej-kultury-religijnej>, data dostępu 19.05.2024.

Autor nieznany, *Staroobrzędowcy w Wojnowie...*, <https://dzieje.pl/kultura-i-sztuka/staroobrzędowcy-w-wojnowie-śląd-wschodniej-kultury-religijnej>, data dostępu 19.05.2024.

Autor nieznany, *Śledztwo ws. cmentarza w Olszance*, Radio 5, 25 maja 2021, <https://radio5.com.pl/2021/05/sledztwo-ws-cmentarza-w-olszance/>, data dostępu 14.06.2024.

Autor nieznany, *The 11 memorial procession of the boyarina Morozova*, 03.09.2019, <https://en.rpsc.ru/news/11-memorial-procession-boyarina-morozova/>, data dostępu 28.08.2022.

Autor nieznany, *The consecration of the laying of the church foundations in Pakistan completed*, 17.02.2019, <https://en.rpsc.ru/news/church-foundations-in-pakistan/>, data dostępu 15.05.2021.

Autor nieznany, *W polskich szkołach coraz mniej rosyjskiego. Pokazali ważne dane*, Onet Kobieta, 29.02.2024, <https://kobieta.onet.pl/wiadomosci/w-polskich-szkolach-coraz-mniej-rosyjskiego-pokazali-wazne-dane/rdd1f0c>, data dostępu 27.03.2024.

Autor nieznany, *Wykład o staroobrzędowcach*, <https://biblioteka.uwb.edu.pl/wydarzenia/wyklad-o-staroobrzędowcach-2879.html>, data dostępu 11.05.2024.

Autor nieznany, *Wystawa "Staroobrzędowcy - odchodzące światy" w Budzie Ruskiej*, Polskie Radio Białystok, <https://www.radio.bialystok.pl/wiadomosci/index/id/136941>, data dostępu 19.05.2024.

Autor nieznany, *Wystawa „Eikon staroobrzędowy”*, <https://zamek.org.pl/wystawa-eikon-staroobrzędowy/>, data dostępu 22.05.2024.

Autor nieznany, *Zaśniećcie Anisy. Opowieść o polskich starowierach*. Katarzyna Roman-Rawska, Wydawnictwo Czarne, <https://czarne.com.pl/katalog/ksiazki/zasniecie-anisy?fbclid=IwY2xjawEm->

hJleHRuA2FlbQIXMQABHYSF09L4podAinNhWPbn43QY6EWwrN43etNb5Pn8VVZ
pl9QpHqb_daCgpA_aem_nUZmmIDH1z_ieX6aHeK3SA, data dostępu 12.08.2024.

Autor nieznany, *Zespoły powiatu augustowskiego* [w:] „Dziedzictwo Suwalszczyzny”,
<https://dziedzictwosuwalczyzny.soksuwalki.eu/zespoły-folklorystyczne-regionu/zespoły-powiatu-augustowskiego/>, data dostępu 25.06.2024.

Autor nieznany, *Zespoły powiatu augustowskiego*, data dostępu 25.06.2024.

Autor nieznany, *Zespół staroobrzędowców Riabina*, <http://www.asks.pl/o-nas/gmina-augustow/zespól-staroobrzędowców-riabina>, data dostępu 25.06.2024.

Autor nieznany, *Архипастырский визит на Дальний Восток*, 28.09.2022,
<https://rpsc.ru/news/regional/dalnij-vostok-vizit/>, data dostępu 25.01.2024

Autor nieznany, *В Боровске пройдет конференция «Осиповские чтения»*,
11.11.2023, <https://rpsc.ru/news/culture/konferencija-osipovskie-chtenija-anons/>, data
dostępu 25.01.2024.

Autor nieznany, *В День народного единства клинчане посетили воинов СВО*,
06.11.2023, <https://rpsc.ru/news/regional/klinci-voiny-svo/>, data dostępu 25.01.2024.

Autor nieznany, *В Москве начал работу Освященный Собор*, 17.10.2023,
<https://rpsc.ru/news/mitropoliya/os2023-open/>, data dostępu 25.01.2024.

Autor nieznany, *В Москве учредили Международный старообрядческий союз*,
02.05.2023, <https://rpsc.ru/news/mitropoliya/staroobryadcheskii-sojuz/>, data dostępu
25.01.2024.

Autor nieznany, *Вечер памяти боярыни Морозовой*, 17.11.2023,
<https://rpsc.ru/news/mitropoliya/vecher-pamjati-bojaryni-morozovoj/>, data dostępu
25.01.2024.

Autor nieznany, *Гуманитарная миссия Церкви в ДНР и ЛНР*, 23.10.2023,
<https://rpsc.ru/publications/history/gumanitarnaja-missija-dnr-lnr/>, data
dostępu 25.01.2024.

Autor nieznany, *Для приходов Уганды рукоположен диакон*, 15.12.2023,
<https://rpsc.ru/news/mitropoliya/diakon-kornilij-muhvjezi/>, data dostępu 25.01.2024.

Autor nieznany, *Дни, в которые не совершается венчание* [w:] *Русская Православная Старообрядческая Церковь*, <https://rpsc.ru/publications/tradition/zapret-na-venchanie/>, data dostępu 24.01.2024.

Autor nieznany, *За заслуги перед казачеством России*, 26.09.2017, <https://rpsc.ru/news/mitropoliya/za-zaslugi-pered-kazachestvom-rossii/>, data dostępu 28.08.2022.

Autor nieznany, *Издан второй в этом году номер «Вестника Митрополии»*, 23.08.2023, <https://rpsc.ru/news/mitropoliya/vestnik2-2023/>, data dostępu 25.01.2024.

Autor nieznany, *Митрополит Корнилий выступил на Всемирной конференции соотечественников*, 02.11.2023, <https://rpsc.ru/news/gos/konf-sootechestvennikov-2023/>, data dostępu 25.01.2024.

Autor nieznany, *Митрополит Корнилий принял участие в работе XV Ассамблеи Русского мира*, 04.11.2023, <https://rpsc.ru/news/gos/rusmir-2023/>, data dostępu 25.01.2024.

Autor nieznany, *Митрополит Корнилий принял участие в церемонии подписания договоров о принятии в состав РФ новых областей*, 01.10.2022, <https://rpsc.ru/news/gos/prinjatие-respublik/>, data dostępu 25.01.2024.

Autor nieznany, *На Рогожском начал работу Освященный Собор*, 18.10.2023, <https://rpsc.ru/news/mitropoliya/os-2022/>, data dostępu 25.01.2024.

Autor nieznany, *На Рогожском приняли делегацию из Пакистана и Уганды*, 13.12.2023, <https://rpsc.ru/news/delegacii-ipakistana-i-ugandy/>, data dostępu 25.01.2024.

Autor nieznany, *На Рогожском установлен памятник протопону Аввакуму*, 14.11.2023, <https://rpsc.ru/news/mitropoliya/pamjatnik-avvakuma-institut/>, data dostępu 25.01.2024.

Autor nieznany, *Награда Президента*, 25.02.2013, <https://web.archive.org/web/20140714203634/http://ozmo.ru/news/4997-2013-02-25-12-32-08>, data dostępu 28.08.2022.

Autor nieznany, *Никон, Патриарх Московский и всея Руси (Минин Никита Минич)* [w:] *Русская Православная Церковь. Официальный сайт Московского Патриархата*, <http://www.patriarchia.ru/db/text/561484.html>, data dostępu 07.10.2023.

Autor nieznany, *Очередная хиротония для приходов Уганды*, 25.12.2023, <https://rpsc.ru/news/regional/diakon-nikola-mirma/>, data dostępu 25.01.2024.

Autor nieznany, *Пакистан старообрядческий. Воспоминания уходящего года*, <https://rpsc.ru/news/regional/pakistan-vozpominaniya-2022/>, data dostępu 25.01.2024.

Autor nieznany, *Первая с начала пандемии семья старообрядцев переехала из Бразилии в Приморье*, 10.06.2021, https://ruvera.ru/news/pervaja_s_nachala_pandemii_semja_staroobriadcev_pereehala_iz_brazilii_v_primore, data dostępu 16.07.2021.

Autor nieznany, *Первые шаги становления общины в Енисейске*, 04.04.2023, <https://rpsc.ru/news/regional/hraniteli-enisejsk/>, data dostępu 25.01.2024.

Autor nieznany, *Первый в Карелии*, 19.09.2023, <https://rpsc.ru/news/regional/petrozavodsk-osv/>; autor nieznany, *Визит митрополита Корнилия в Малиновку*, 30.08.2023, https://rpsc.ru/news/bogoslužgenie_malinovka/, data dostępu 25.01.2024.

Autor nieznany, *Погребение умерших и обычаи поминовения у старообрядцев-поморцев* [w:] *Русская вера. Официальный информационный ресурс*, https://ruvera.ru/obychai_pominoventiya_u_pomorcev, data dostępu 07.05.2022.

Autor nieznany, *Президент встретился с главами традиционных конфессий*, 26.10.2023, <https://rpsc.ru/news/gos/prezident-meeting/>, data dostępu 25.01.2024.

Autor nieznany, *Сибирские староверы обучили навыкам выживания в горной тайге более 700 военных*, 10.02.2017, <https://tass.ru/v-strane/4013627>, data dostępu 16.07.2021

Autor nieznany, *Сказание о Святом Кресте, что в заливе Белого моря, на Кий-Острове, в крестном монастыре*, https://web.archive.org/web/20070222020310/http://krest.netda.ru/k_krest-1.htm, data dostępu 28.02.2021.

Autor nieznany, *Слёт старообрядческой молодежи в Екатеринбурге*, 11.05.2023, <https://rpsc.ru/news/regional/slet-ekt/>, data dostępu 25.01.2024.

Autor nieznany, *Старая вера в новом фильме*, 11.02.2023, <https://rpsc.ru/news/culture/staraja-vera-v-novom-filme/>, data dostępu 25.01.2024.

Autor nieznany, *Староверы должны смотреть в будущее*, 20.03.2017, https://ruvera.ru/articles/starovery_budushee, data dostępu 28.08.2022.

Autor nieznany, *Староверы из Латинской Америки переселяются в Приамурье*, 09.10.2008, <https://www.newsru.com/religy/09oct2008/lateinamerika.html>, data dostępu 15.07.2021.

Autor nieznany, *Старообрядцы из Латинской Америки стали возвращаться в Россию за получением "дальневосточных гектаров"*, 16.03.2017, <https://www.newsru.com/realty/16mar2017/starovery.html>, data dostępu 15.07.2021.

Autor nieznany, *Старообрядцы приняли участие в V Форуме православной общественности Татарстана*, 22.11.2023, <https://rpsc.ru/news/regional/prav-forum-kazan/>, data dostępu 25.01.2024.

Bardach J., *Themis a Clio czyli prawo z historii*, Warszawa 2001, s. 12 [w:] Górnicka M., *Wersja systemowa metody historyczno-prawnej na przykładzie prawa dowodowego w polskiej procedurze karnej*, „Folia Iuridica Universitatis Wratislaviensis”, vol. 4 (2), Wrocław 2015, s. 11, data dostępu 01.07.2021.

Binus J., *Russian Old Believers*, Oregon History Project, <https://www.oregonhistoryproject.org/articles/historical-records/russian-old-believers/#:~:text=Reports%20of%20available%20farmland%20in%20the%20Willamette%20Valley,Oregon%2C%20the%20largest%20concentration%20in%20the%20United%20States>, data dostępu 27.11.2023.

Budzińska A.M., *Staroobrzędowcy w Polsce*, https://www.kresowianie.info/artykuly,n278,staroobrzedowcy_w_polsce.html, data dostępu 19.05.2024.

Charakterystyka mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce [w:] Mniejszości Narodowe i Etniczne. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji, <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/mniejszosci/charakterystyka-mniejs/6480,Charakterystyka-mniejszosci-narodowych-i-etnicznych-w-Polsce.html>, data dostępu 12.07.2022.

Chlewicki J., *Olszanka. Cmentarz staroobrzędowców zniszczony! Policja szuka sprawców*, „Super Express Białystok”, 21.05.2021, <https://bialystok.se.pl/olszanka-ktos-zniszczyl-cmentarz-staroobrzedowcow-policja-szuka-sprawcow-aa-W1mh-3hvt-6fJW.html>, data dostępu 14.06.2024

Chodera J., *Old Believers small*, https://www.youtube.com/watch?v=x6ZRaS_JZpk, data dostępu 27.08.2024.

Chodera J., *Riabina*, 2008, https://www.youtube.com/watch?v=rH_bO0IK2TE&t=13s, data dostępu 26.06.2024

Chołodowski M., *Na Suwalszczyźnie chcą grillować na dawnym cmentarzu staroobrzędowców*, „Gazeta Wyborcza Białystok”, 24.08.2020, https://bialystok.wyborcza.pl/bialystok/7,35241,26236423,na-suwalszczyźnie-chca-grillowac-na-dawnym-cmentarzu-starooobrzedowcow.html?fbclid=IwAR1jXCAsRUd04pT5PS37VQFVYYnNeC7-G68najFiu0m_8Isrh_Ws0Y6G2k8&disableRedirects=true, data dostępu 16.07.2021

Chołodowski M., *Olga Tokarczuk, Krystyna Janda i Krzysztof Zanussi w obronie cmentarza staroobrzędowców*, „Gazeta Wyborcza Białystok”, 30.09.2020, <https://bialystok.wyborcza.pl/bialystok/7,35241,26355356,krystyna-janda-olga-tokarczuk-i-krzysztof-zanussi-w-obronie.html>, data dostępu 28.10.2023.

Chołodowski M., *Podlaskie. Kolejna dewastacja grobów staroobrzędowców na Sejneńszczyźnie*, „Gazeta Wyborcza Białystok”, 20.05.2021, <https://bialystok.wyborcza.pl/bialystok/7,35241,27107627,podlaskie-kolejna-dewastacja-grobow-starooobrzedowcow-na-sejnenszczyznie.html>, data dostępu 14.06.2024

Chołodowski M., *Staroobrzędowcy czują się "świadomie dyskryminowani". W sprawie cmentarzy interweniują u ministra kultury*, „Gazeta Wyborcza Białystok”, 11.10.2021, <https://bialystok.wyborcza.pl/bialystok/7,35241,27675724,starooobrzedowcy-czuja-sie-swiadomie-dyskryminowani-w-sprawie.html?fbclid=IwAR0KNr5VGbn19eRFxPHiEUgbfXgVGrKYFo-4JOBhl4SIQ1ON0zAuz3B4XAk>, data dostępu 11.10.2021.

Chrzest [w:] *O nas, Staroobrzędowcy w Polsce*, 08.10.2020, <https://starooobrzedowcy.com/index.php/o-nas/religia/103-chrzest-u-starooobrzedowcow>, data dostępu 05.05.2022.

Cieślewicz J., *Dziedzictwo Językowe Rzeczypospolitej*, projekt prowadzony pod kierownictwem T. Wicherkiewicza przez K. Klesę, B. Mikołajczyk, N. Nau, M. Dolatowskiego, M. Hornsby’ego, M. Karpińskiego, J. Weckwertha, <http://www.inne-jezyki.amu.edu.pl/Frontend/Language/Details/28>, data dostępu 12.07.2022.

Conovaloff A., *Taxonomy of 3 Spiritual Christian groups: Molokane, Pryguny and Dukh-i-zhizniki — books, fellowship, holidays, prophets and songs*, 04.04.2022, <http://www.molokane.org/taxonomy/>, data dostępu 19.09.2022.

Constantin M., *The ethno-cultural belongingness of Aromanians, Vlachs, Catholics, and Lipovans/Old Believers in Romania and Bulgaria (1990–2012)* [w:] „Revista română de sociologie”, serie nouă, anul XXV, nr. 3–4, București 2014, s. 274–275, <https://www.revistadesociologie.ro/pdf-uri/nr.3-4-2014/05-MConstantin.pdf>, data dostępu 19.06.2021.

Ćwiek-Swidecka J., *Polskie szkoły rezygnują z nauczania języka rosyjskiego*, „Rzeczpospolita”, 29.02.2024, <https://www.rp.pl/spoleczenstwo/art39915041-polskie-szkoly-rezygnuja-z-nauczania-jezyka-rosyjskiego>, data dostępu 27.03.2024.

Ćwiek-Świdecka J., *Maleje liczba szkół z obowiązkowym językiem rosyjskim*, „Rzeczpospolita”, 28.02.2023, <https://edukacja.rp.pl/oswiata/art38045911-maleje-liczba-szkol-z-obowiazkowym-jezykiem-rosyjskim>, data dostępu 27.03.2024

Ćwiek-Świdecka J., *Wciąż jest wiele szkół, w których dzieci uczą się języka rosyjskiego. Nie ma planów zmiany tej sytuacji*, „Rzeczpospolita”, 14.03.2022, <https://edukacja.rp.pl/edukacja/art35862391-wciaz-jest-wiele-szkol-w-ktorych-dzieci-ucza-sie-jezyka-rosyjskiego-nie-ma-planow-zmiany-tej-sytuacji>, data dostępu 27.03.2024.

Danilewicz I., *O staroobrzędowcach wie wszystko*, <https://www.niebywalesuwalki.pl/2016/10/o-starobrzedowcach-wie-wszystko/>, data dostępu 11.05.2024.

Dokumentacja rosyjskiej gwary staroobrzędowców w północno-wschodniej Polsce - internetowa baza danych, OPUS - 2011/01/B/HS2/00505, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Katedra Filologii Słowiańskiej, <https://starover.umk.pl/>, data dostępu 28.08.2024.

Domanowska A., *Jedna wieś, a dwie cerkwie będą. Wszystko przez rozłam u staroobrzędowców*, „Gazeta Wyborcza Białystok”, 4.02.2014, <https://bialystok.wyborcza.pl/bialystok/7,35241,15395352,jedna-wies-a-dwie-cerkwie-beda-wszystko-przez-rozlam-u-starobrzedowcow.html?disableRedirects=true>, data dostępu 18.08.2022.

Domanowska A., *Nowy Kościół zarejestrowany. Rozłam u staroobrzędowców*, „Gazeta Wyborcza Białystok”, 10.01.2014, <https://bialystok.wyborcza.pl/bialystok/7,35241,15253261,nowy-kosciol-zarejestrowany-rozlam-u-starobrzędowcow.html>, data dostępu 06.05.2024.

Dziarmaga A., *Kim są staroobrzędowcy?* [w:] „Niedziela Kielecka”, 06.02.2022, <https://www.niedziela.pl/artukul/76713/Kim-sa-starobrzędowcy>, data dostępu 19.05.2024.

Dziuban Z., *Pamiętanie*, <https://cbh.pan.pl/pl/pami%20cie>, data dostępu 29.04.2024.

Engelking A., *My starej wiery jeszcze* – rozmowa ze staroobrzędowcami z Wawiórki [Białoruś], <https://rcin.org.pl/dlibra/doccontent?id=27119>, data dostępu 19.05.2024.

Forecki P., *Konflikt pamięci*, <https://cbh.pan.pl/pl/konflikt-pami%20ci>, data dostępu 14.08.2024.

Forreiter P., Motyka K., *Mozaika polska. Staroobrzędowcy*, <https://reportaze.onet.pl/historie/mozaika-polska-starobrzędowcy/bpzz1qd>, data dostępu 11.05.2024, *Mozaika Polska. Staroobrzędowcy - skąd się wzięli w Polsce?*, <https://www.youtube.com/watch?v=TeNuWgq6MIE>, data dostępu 11.05.2024.

Gburzyńska N., *Tradycje i kultura staroobrzędowców na ziemiach polskich* [w:] „Toruńskie Studia Międzynarodowe”, Toruń 2011, nr 1 (4), <https://repozytorium.umk.pl/bitstream/handle/item/2761/TIS.2011.001%20Gburzynska.pdf>, data dostępu 29.12.2022.

Gibson C., *Old Believers in Estonia and Ukraine: On the Borders Between Tradition and Modernity*, 2.11.2016, materiały konferencji “Borders and administrative legacy”, Ljubljana 2016, <https://bordersinz.wordpress.com/2016/11/02/old-believers-in-estonia-and-ukraine/>, data dostępu 19.06.2021.

Głuszkowski M., *Język religii i jego znaczenie dla zachowania tożsamości przez polskich staroobrzędowców*, [w:] *Konstrukcje i destrukcje tożsamości, t.1. Wokół religii i jej języka*, Warszawa 2011, s. 140-141, <https://repozytorium.umk.pl/bitstream/handle/item/2359/G%20C5%82uszkowski%20M.%202011.%20J%20C4%99zyk%20religii%20i%20jego%20znaczenie%20dla%20zachowan>

ia%20to%C5%BCsamo%C5%9Bci%20przez%20polskich%20staroobrz%C4%99dowc%C3%B3w.pdf, data dostępu 01.04.2024.

Głuszkowski M., *Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Krzysztofa Snarskiego pt. Współczesna tożsamość kulturowa staroobrzędowców zamieszkałych na Suwalszczyźnie*, 28 kwietnia 2017 r., s. 6, <https://phavi.umcs.pl/at/attachments/2017/0608/112524-recenzent-1.pdf>, data dostępu 26.06.2024.

Grabias K., *Kim są jurodiwi w tradycji prawosławnej? Rozmowa z ks. Henrykiem Paprockim*, <https://teologiapolityczna.pl/kim-sa-jurodiwi-w-tradycji-prawoslawnej-rozmowa-z-ks-henrykiem-paprockim>, data dostępu 19.05.2024.

Grajewski A., *Jerozolima pod Moskwą* [w:] *Gość Niedzielny*, GN 30/2009, <https://www.gosc.pl/doc/767179.Jerozolima-pod-Moskwa/2>, data dostępu 02.03.2021.

Grondowski A., *Iwan Nieronow – zapomniany reformator. Początki ruchu staroobrzędowego* [w:] „*Studia Oecumenica*” 18 (2018), s. 185-202, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_25167_SOe_18_2018_185-202, data dostępu 03.03.2021.

Grupa M., *Model rodziny staroobrzędowej w Polsce*, opublikowanym w numerze pierwszym czasopisma „Świat Inflant” z 2013, dostępnym pod adresem <https://akant.org/dodatki/swiat-inflant/152-swiat-inflant-2013/3613-magdalena-grupa-model-rodziny-starobrzdzowej-w-polsce>, data dostępu 28.12.2023.

Historia parafii, Staroprawosławna Cerkiew Staroobrzędowców św. Mikołaja Arcybiskupa Myr Licei Cudotwórcy w Gabowych Grądach, <https://staroprawoslawie.pl/historia-parafii/>, data dostępu 18.08.2022.

Ikony staroobrzędowców, Muzeum Podlaskie w Białymstoku, <https://muzeum.bialystok.pl/muzeum-ikon-w-supraslu/wystawy-stale/>, data dostępu 22.05.2024.

Institute for African Studies of the Russian Academy of Sciences, Field research in the first Old Believer communities of Africa, 2017, <http://www.inafran.ru/en/node/587>; *Second field research in the first Old Believer communities of Africa*, 2018, <https://inafran.ru/en/node/739>, data dostępu 18.05.2021.

Introvigne M., Zoccatelli PL., *I Vecchi Credenti. Le religioni in Italia*, <https://cesnur.com/i-vecchi-credenti/>, data dostępu 09.11.2022.

Irski K., *Staroobrzędowcy – religia niewymarła* [w:] Portal Informacji Kulturalnej Województwa Świętokrzyskiego, <http://pik.kielce.pl/aktualnosci/staroobrzędowcy-religia-niewymarla.html>, data dostępu 22.05.2024.

Janusz Jewdokimow [profil na Facebooku]. <https://www.facebook.com/janusz.jewdokimow/>, data dostępu 14.06.2024.

Jaskólski A., *Opozycja „przeszłość – teraźniejszość” w wypowiedziach staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego* [w:] „Przegląd Środkowo-Wschodni”, 2, Warszawa 2017, <http://psw.uw.edu.pl/archiwum/2-2017/spis-tresci/opozycja-przeszlosc-terazniejszosc-w-wypowiedziach-staroobrzędowcow-regionu-suwalsko-augustowskiego/>, data dostępu 30.04.2024.

Jefimow M. (2024, 21 czerwca). *O wspominkach/stypach* [Post na Facebooku] <https://www.facebook.com/staroprawoslawie/posts/pfbid02s3XWom7uh3WGs2DGYKDXnfZGBEJA94Y36xKQ3wWoRaS81smtwBmv51Y8W1dn8jqltps://www.facebook.com/photo/?fbid=7351608868285063&set=a.256524824460205>, data dostępu 21.06.2024.

Jefimow M. (2024, 23 kwietnia). *O myciu ciała zmarłego* [Post na Facebooku] <https://www.facebook.com/photo/?fbid=7351608868285063&set=a.256524824460205>, data dostępu 24.04.2024.

Jefimow M., (2024, 16 kwietnia). *O ostatnich minutach życia, i pytaniach pożegnalnych, skierowanych do umierającego.* [Post na Facebooku] <https://www.facebook.com/photo/?fbid=7321569174622366&set=a.256524824460205>, data dostępu 24.04.2024.

Jefimow M., (2024, 18 lipca). *Kochani i Drodzy Darczyńcy, Sympatycy naszej parafii!* [Rolka na Facebooku] <https://www.facebook.com/reel/452812624205872>, data dostępu 29.07.2024.

Jerej Sewastjanow I., *Образование в старообрядчестве* [w:] *Традиции*, 31 maja 2021, <https://rpsc.ru/publications/tradition/obrazovanie-v-starobryadchestve/>, data dostępu 07.05.2022.

Jermochin D., Kiyimba M., *The history of ancient Orthodoxy in Uganda and the role of father Joachim Kiyimba in the foundation of the Old-Rite faith in Africa*, 09.01.2019, <https://en.rpsc.ru/publications/joachim-kiyimba/>, data dostępu 16.05.2021.

Jewdokimow D., *1 X 1925 - I Ogólnopolski Zjazd Staroobrzędowców-Bezpopowców w Wilnie*, <https://staroobrzedowcy.com/index.php/component/content/article/17-historia/116-1925-10-01-i-ogolnopolski-zjazd-staroobrzedowcow-bezpopowcow-w-wilnie?Itemid=226>, data dostępu 14.07.2021.

Jewdokimow D., *1941 r. - w wyniku akcji przesiedleńczej tereny Suwalszczyzny opuściło około 4 tysięcy starowierców*, <https://staroobrzedowcy.com/index.php/component/content/article/17-historia/125-1941r-akcja-przesiedlenczej-tereny-suwalzczyny?Itemid=226>, data dostępu 14.07.2021.

Jewdokimow D., *Lata 80. XVIII w. - Powstanie pierwszych osad staroobrzędowców na Suwalszczyźnie i Sejneńszczyźnie*, <https://staroobrzedowcy.com/index.php/component/content/article/17-historia/102-1780-90-w-powstanie-pierwszych-osad-staroobrzedowcow-na-suwalzczynie?Itemid=226>, data dostępu 14.07.2021.

Jewdokimow D., *Podział staroobrzędowców na dwie grupy: popowców i bezpopowców*, <https://staroobrzedowcy.com/index.php/o-nas/religia/118-podzial-staroobrzedowcow-na-popowcow-i-bezpopowcow>, data dostępu 15.10.2023.

Jewdokimow J. (2023, 22 grudnia). *Dzisiaj otrzymałem wspaniałą wiadomość z którą muszę się z Wami podzielić*. [Post na Facebooku] <https://www.facebook.com/groups/1178418295932919/permalink/1799742773800465> Dziedzictwo Staroobrzędowców w Polsce, data dostępu 14.06.2024.

Jewdokimow J. (2023, 3 listopada). *Osiedlowy Dom Kultury Spółdzielni Mieszkaniowej w Augustowie zaprasza na jesienny koncert* [Udostępniony post na Facebooku] <https://www.facebook.com/photo/?fbid=720201346807757&set=a.455136213314273> Dziedzictwo Staroobrzędowców w Polsce, data dostępu 14.06.2024.

Jewdokimow J. (2024, 12 marca). *Maślinica, czyli ostatki - z blinami* [Post na Facebooku] <https://www.facebook.com/photo/?fbid=7253057331482372&set=gm.1847227335718675&id=1178418295932919> Dziedzictwo Staroobrzędowców w Polsce, data dostępu 14.06.2024.

Jewdokimow J. (2024, 2 kwietnia). *Szanowni Państwo . Gorąco zachęcam do zakupu książki mojego autorstwa „Szlakiem Staroobrzędowców”. Wyróżnionej w 2023r na 31 Ogólnopolskim Przeglądzie Książki Krajoznawczej i Turystycznej*. [Post na Facebooku]

<https://www.facebook.com/groups/1178418295932919/permalink/1859487941159281>
Dziedzictwo Staroobrzędowców w Polsce, data dostępu 14.06.2024.

Jewdokimow J. (2024, 28 kwietnia). *Dziś 28 kwietnia według kalendarza gregoriańskiego (14 kwiecień według kalendarza juliańskiego) Staroobrzędowcy, Prawosławni oraz inne Kościoły Obrządku Wschodniego obchodzą Niedzielę Palmową na pamiątkę wjazdu Jezusa Chrystusa do Jerozolimy* [Post na Facebooku] <https://www.facebook.com/groups/1178418295932919/permalink/1874966029611472/>
Dziedzictwo Staroobrzędowców w Polsce, data dostępu 14.06.2024.

Jewdokimow J. (2024, 3 sierpnia) *Regulamin. Konkurs kulinarny „Tradycyjne potrawy kuchni staroobrzędowców”* [Zdjęcie w grupie na portalu Facebook] <https://www.facebook.com/photo/?fbid=7940295992758499&set=a.268267446628097>, data dostępu 15.08.2024.

Jewdokimow J., (2022, 27 lipca). *W niedzielę 24 lipca br przy Świątlicy Wiejskiej w Borze odbył się coroczny Piknik Staroobrzędowców* [Udostępniony post na Facebooku] <https://www.facebook.com/janusz.jewdokimow/posts/pfbid0rfwHYjCM7TLMqfcvCUQBWC1LrHoUaWTQqvJ7zSd1Z2m9Ezfs5ygafCUWC9MdLkxEl> Dziedzictwo Staroobrzędowców w Polsce, data dostępu 18.08.2024.

Jewdokimow J., (2024, 23 maja). *Dziś dotarła do Nas bardzo smutna wiadomość* [Post na Facebooku] <https://www.facebook.com/photo/?fbid=7565529133568522&set=gm.1891185491322859&idortvanity=1178418295932919>, *Dziedzictwo Staroobrzędowców w Polsce*, data dostępu 26.08.2024.

Kałach M., *Nauczyciel rosyjskiego: liczę, że nie będzie znaku równości między tym językiem a wojną* [WYWIAD], Onet, 13.03.2022, <https://www.onet.pl/informacje/onetlodz/wojna-rosja-ukraina-nauczyciel-rosyjskiego-nie-zrownujmy-jezyka-z-wojna/9rpxbx0,79cfc278>, data dostępu 27.03.2024.

Klasztor Staroobrzędowców, <http://www.klasztor.info/index.html>, data dostępu 22.05.2024.

Klimowicz J., *Jak przed wiekami, tak i teraz. Staroobrzędowcy na Suwalszczyźnie*, <https://turystyka.wp.pl/jak-przed-wiekami-tak-i-teraz-staroobrzędowcy-na-suwalszczyźnie-6300909358282369a>, data dostępu 11.05.2024.

Klimowicz J., *Jak przed wiekami, tak i teraz. Staroobrzędowcy na Suwalszczyźnie*, <https://turystyka.wp.pl/jak-przed-wiekami-tak-i-teraz-staroobrzędowcy-na-suwalszczyźnie-6300909358282369a>, data dostępu 19.05.2024.

Kocój E., *Staroobrzędowcy - lipowanie. Dziedzictwo wypędzonych na pograniczu rumuńsko-ukraińskim*, <https://www.fundacijapd.pl/staroobrzędowcy>, data dostępu 19.05.2024.

Kosakowska I., *Czy doszło do profanacji dawnego cmentarza w gminie Giby?* Polskie Radio Białystok, 18.08.2020, <https://www.radio.bialystok.pl/wiadomosci/suwalki/id/188018?fbclid=IwAR0vd1xJjJ6a1TKQ9BJFnWqoSeVM096WT2uma6h89cOyuNgXY1odxIGizcU>, data dostępu 11.10.2021.

Kosakowska I., *Ludzkie kości znaleziono na terenie przy cmentarzu staroobrzędowców w Białogórach koło Sejna*, Polskie Radio Białystok, 14.08.2020, https://www.radio.bialystok.pl/wiadomosci/index/id/187899?fbclid=IwAR11bpLHOteXnUrZ3rEVlg-nDuovaN5v9azYaoKth4ApFvzp_tq6ejlTsfc, data dostępu 16.07.2021.

Kosakowska I., *Nikt nie odpowie za zniszczenie 5 jam grobowych cmentarza staroobrzędowców*, Polskie Radio Białystok, 3.12.2021, <https://www.radio.bialystok.pl/wiadomosci/suwalki/id/207651>, data dostępu 14.06.2024.

Kosakowska I., *O co najmniej miesiąc przedłużono śledztwo w sprawie zniszczenia jam grobowych cmentarza staroobrzędowców*, Polskie Radio Białystok, 27.08.2021, <https://www.radio.bialystok.pl/wiadomosci/suwalki/id/203723>, data dostępu 14.06.2024

Kosakowska I., *Wciąż nikt nie usłyszał zarzutów w sprawie zniszczenia pięciu jam grobowych cmentarza staroobrzędowców w Olszance w gminie Sejny*, Polskie Radio Białystok, 11.08.2021, <https://www.radio.bialystok.pl/wiadomosci/suwalki/id/203179>, data dostępu 14.06.2024

Kościół i związki wyznaniowe wpisane do rejestru kościołów i innych związków wyznaniowych, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji, 12.03.2015, http://web.archive.org/web/20150320124406/https://mac.gov.pl/files/ost_e-rejestr_eb_12_03_2015.pdf, data dostępu 18.08.2022.

Kozdra M., *Zasady latynizacji alfabetu rosyjskiego*, <http://ksng.gugik.gov.pl/pliki/latynizacja/rosyjski.pdf>, data dostępu 29.10.2022.

Kozłowski K., *Najlepsze od staroobrzędowców*, <https://kultura.wiara.pl/doc/1159961.Najlepsze-od-staroobrzędowcow>, data dostępu 22.05.2024.

KPCK Bydgoszcz, *Staroobrzędowcy - religia niewymarła. Wykład*, <https://www.youtube.com/watch?v=sRHIm0Jkeg8>, data dostępu 11.05.2024.

Kwiatkowski P., Szpociński A., *Przeszłość*, <https://cbh.pan.pl/pl/przesz%c5%82o%c5%9b%c4%87>, data dostępu 10.04.2024.

Lewicka M., Prusik M., Zaleski M., *Nostalgia*, <https://cbh.pan.pl/pl/nostalgia>, data dostępu 29.04.2024.

Lipszyc A., *Teraźniejszość*, <https://cbh.pan.pl/pl/tera%c5%baniejszo%c5%9b%c4%87>, data dostępu 11.04.2024.

Ludowa nuta – EtnoPolska, *Riabina z Gabowych Grądów – Wywiad*, 30.10.2019, <https://www.youtube.com/watch?v=1xpM8BOAsIY>, data dostępu 26.06.2024.

Lysak I. V. , *Ритуальные самоубийства старообрядцев в России как проявление народной религиозности*, <https://cyberleninka.ru/article/n/ritualnye-samoubiystva-starobryadtsev-v-rossii-kak-proyavlenie-narodnoy-religioznosti>, dostęp 20.04.2020.

Malinowski A., *Zesp.Folkl."RIABINA" – Gabowe Grądy*, 11.06.2012, <https://www.youtube.com/watch?v=hlX3Y4b-wEs&t=2s>, data dostępu 26.06.2024.

Mariusz Jefimow [profil na Facebooku]. <https://www.facebook.com/staroprawoslawie>, data dostępu 14.06.2024.

Markus S. , *There is now a deanery of the Russian Orthodox Old Rite Church in Pakistan*, 23.03.2022, <https://en.rpsc.ru/news/there-is-now-a-deanery-of-the-russian-orthodox-old-rite-church-in-pakistan/>, data dostępu 28.08.2022.

McKibben M., *History of Old Believers in Oregon*, <https://blogs.uoregon.edu/oldbelievers/history-of-old-believers-in-oregon/>, data dostępu 27.11.2023.

Mikołajczuk J., *Skąd na Suwalszczyźnie wzięli się etniczni Rosjanie?*, <https://www.radio.bialystok.pl/wiadomosci/suwalki/id/189398?fbclid=IwAR2Vbk0kVGzrk2p0VqK31Wx5WAMW7NVfsbNwT2T4tNaVmv12WurK5jJ4ynw>, data dostępu 22.06.2024.

Nikolova V., *Visiting the Cossacks in the Old Believers' village of Kazashko near Bulgaria's Varna*, Bulgarian National Radio, 15 maja 2021, <https://bnr.bg/en/post/101466970/visiting-the-cossacks-in-the-old-believers-village-of-kazashko-near-bulgarias-varna>, data dostępu 19.06.2021

Nowakowska J., *Dzieci różnych bogów: Staroobrzędowcy*, Telewizja Polska 2000, <https://vod.tvp.pl/programy,88/dzieci-roznych-bogow-odcinki,279057/odcinek-11,S01E11,305612>, data dostępu 26.08.2024.

NRS – Naczelna Rada Staroobrzędowców, <https://staroobrzędowcy.com/index.php/onas/struktura>, data dostępu 14.07.2021.

Ochrońmy cmentarz w Białogórach [grupa na Facebooku]. <https://www.facebook.com/cmentarzwBialogorach>, data dostępu 14.06.2024.

Ola Popow [profil na Facebooku]. <https://www.facebook.com/ola.popow>, data dostępu 14.06.2024.

Osewska J., *Sen o staroobrzędowcach* [w:] „Polska Canada. Magazyn twórczy”, 29.04.2017, <https://www.polskacanada.com/janina-osewska-sen-o-staroobrzędowcach/>, data dostępu 21.08.2024.

Ośrodek „Pogranicze – sztuk, kultur, narodów” Sejny, <https://www.pogranicze.sejny.pl/szukaj/?q=staroobrz%C4%99dowcy&p=1>, data dostępu 03.04.2024.

Otto P., Nowosielska P., *Język rosyjski w polskich szkołach? Chętnych brak*, „Dziennik Gazeta Prawna”, 27.02.2023, <https://serwisy.gazetaprawna.pl/edukacja/artykuly/8667897,nauka-jezyka-rosyjskiego-szkola-uczelnie-nauczyciele-brak-chetnych.html>, data dostępu 27.03.2024

Parzych A., *Galeria* [w:] *Klasztor Staroobrzędowców*, <http://www.klasztor.info/galeria.html>, data dostępu 22.05.2024.

Pastuszewski S., *Feminizm, naturalizm, darwinizm w staroobrzędowo-mazurskim sosie* [w:] „Świat Inflant”, 12, Bydgoszcz 2016, <https://akant.org/dodatki/swiat-inflant/173-swiat-inflant/swiat-inflant-2016-nr-12/5675-stefan-pastuszewski-feminizm-naturalizm-darwinizm-w-staroobrzędowo-mazurskim-sosie>, data dostępu 18.08.2024.

Pawlaczyk A., Głuszkowski M., *"Великие" представители малых общин* [w:] G. Ojcewicz (ed.), *Rosja*

i pamięć o rzeczy. Od emblematu do relikwii, Olsztyn 2019, s. 140,
https://www.academia.edu/114865155/%D0%92%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B8%D0%B5_%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B8_%D0%BC%D0%B0%D0%BB%D1%8B%D1%85_%D0%BE%D0%B1%D1%89%D0%B8%D0%BD,
data dostępu 26.06.2024.

Perzanowska B., *Wzruszający jubileusz: 35 lat Zespołu „Riabina” – czuwanie nad tradycją i pieśniami Staroobrzędowców* [w:] „Dziennik Powiatowy”, 05.08.2023,
<https://www.dziennikpowiatowy.pl/artukul/12913,wzruszajacy-jubileusz-35-lat-zespołu-riabina-czuwanie-nad-tradycja-i-piesniami-starobrzędowców>, data dostępu 25.06.2024.

Piechowicz D., *Na kościach naszych ojców*, Magazyn Ekspres Reporterów, Telewizja Polska, 03.11.2020, <https://vod.tvp.pl/informacje-i-publicystyka,205/magazyn-ekspresu-reporterow-odcinki,273697/odcinek-890,S01E890,391108>, data dostępu 22.05.2024.

Piękny Wschód, *Staroobrzędowcy - Polska jakiej nie znacie*,
<https://www.youtube.com/watch?v=1bs3op9QR9k>, data dostępu 11.05.2024.

Pociechina H. (rec.), Sawicki D., *Izwiesszczenije o soglasniejszich pomietach pokrótsce przedstawionych*, Lublin 2022, https://wiadomosci.cerkiew.pl/news.php?id_n=4658, data dostępu 29.07.2024.

Podlaski Instytut Kultury w Białymstoku, *Riabina – podlaska oktawa kultur 2012*, 18.10.2012, <https://www.youtube.com/watch?v=vht9X6tScLk&t=5s>, data dostępu 26.06.2024.

Pogranicze Sejny, *Dziecięcy Uniwersytet Pogranicza – zespół Riabina*, 08.09.2021,
<https://www.youtube.com/watch?v=ciByOhlufxc>, data dostępu 26.06.2024.

Pogranicze Sejny, *Staroobrzędowcy religia ciszy*,
<https://www.youtube.com/watch?v=ZgXLB53BWEI>, data dostępu 11.05.2024.

Pogranicze Sejny, *Terytoria Inności – Riabina*, 04.02.2010,
<https://www.youtube.com/watch?v=irqoT8vkId4&t=218s>, data dostępu 26.06.2024.

Pogrzeb [w:] *O nas, Staroobrzędowcy w Polsce*, 08.10.2020,
<https://staroobrzędowcy.com/index.php/o-nas/religia/103-chrzest-u-starobrzędowców>, data dostępu 05.05.2022.

Potašenko G., *The culture of Old Believers of Baltic states*, Lithuanian Art Museum, Fund of Samogitian Culture, Institute of Mathematics and Informatics, 2005, http://old.ldm.lt/Naujausiosparodos/Old_Believers_b.en.htm, data dostępu 19.06.2021.

Prof. Jerzy Bralczyk o potrzebie ochrony dziedzictwa staroobrzędowców, 16.10.2020, <https://www.youtube.com/watch?v=-pwMhSNSwx8>, data dostępu 28.10.2023.

Przewodnik po kulturze Rosyjskiej w Polsce, <https://docplayer.pl/14459516-Przewodnik-po-kulturze-rosyjskiej-w-polsce.html>, data dostępu 26.08.2024.

Radzajewski K., *Staroobrzędowcy i ich ślady na Mazurach*, <https://wspolczesna.pl/staroobrzędowcy-i-ich-ślady-na-mazurach-zobacz-zdjecia/ar/5714456>, data dostępu 19.05.2024.

Region: "Gabowe Grądy" - film o staroobrzędowcach [w:] Polskie Radio Białystok, <https://www.radio.bialystok.pl/wiadomosci/index/id/141022>, data dostępu 11.05.2024.

Regionalny Szlak Wyznań, Informacja Turystyczna Mrągowo, <https://www.it.mragowo.pl/regionalny-szlak-wyznan,8,1192,pl.html>, data dostępu 03.04.2024.

Rojas D., *La "colonia de los barbudos", un clan aislado en Uruguay*, EL PAÍS Uruguay, 27.03.2016, <https://www.elpais.com.uy/informacion/colonia-barbudos-clan-aislado-uruguay.html>, data dostępu 05.04.2021.

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o stosunku Państwa do Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego, nie posiadającego hierarchji duchownej, Dz.U. 1928 nr 38 poz. 363, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19280380363>, data dostępu 14.07.2021.

Rudzki T., *Tablica informacyjna w miejscu dawnego cmentarza staroobrzędowców przy ulicy Grochowskiej w Warszawie*, 12.11.2017, https://pl.wikipedia.org/wiki/Plik:POL_Warsaw_Old_Believers_cemetery_01.jpg, data dostępu 26.06.2024.

Rymaszewski Z., Iwaniec, Eugeniusz: *Staroobrzędowcy i ich tradycje kulturalne w Sejneńskim* // W: *Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej*. T. 2 / pod redakcją Jana Jaskanisa. – Warszawa 1975. – S. 393-429. rec. [w:] „Rocznik Białostocki”, 15, 1981, s. 394-397, https://bg.uwb.edu.pl/pcr/RB/files/RB15_058.pdf, data dostępu 12.07.2022.

Sanchez Gil J., *More than 50 Russian Old Believers will return from the USA to Primorye*, <https://www.linkedin.com/pulse/more-than-50-russian-old-believers-return-from-usa-juan-sanchez-gil>, data dostępu 29.12.2022.

Scherr S. , *“As Soon As We Got Here We Lost Everything:” The Migration Memories and Religious Lives of the Old Believers in Australia*, 2013, s. 112, rozprawa doktorska, repozytorium Uniwersytetu Technologicznego Swinburne, [https://researchbank.swinburne.edu.au/file/3177fb98-b1f2-4224-a556-9446077b0e73/1/Stefanie Scherr Thesis. pdf](https://researchbank.swinburne.edu.au/file/3177fb98-b1f2-4224-a556-9446077b0e73/1/Stefanie%20Scherr%20Thesis.pdf), data dostępu 19.09.2021.

Sikora J., *Starowierzy*, <https://www.radio.bialystok.pl/reportaz/index/id/140806>, data dostępu 19.05.2024.

Skrzydło P., *Ceremonia pogrzebowa u staroobrzędowców - jak wygląda?* [w:] *Ostatnia droga*. Poradnik, Odeszli.pl, 19 marca 2021, <https://odeszli.pl/poradniki/7,174692,26900511,jak-wyglada-ceremonia-pogrzebowa-u-starobrzedowcow>, data dostępu 07.05.2022.

Slavo-Georgian (Iberian) Old-Orthodox Church, <http://www.oldorthodox.ge/>, data dostępu 05.04.2021.

Słownik Polskiej Terminologii Prawosławnej, <https://sptp.uwb.edu.pl/>, data dostępu 24.01.2024.

Snarski K., *Dezintegracja i reintegracja społeczności starowierczych* [w:] „Rocznik Augustowsko-Suwalski”, tom 6, 2006, <http://www.astn.pl/r2006.htm>, data dostępu 29.12.2022.

Snarski K., *Staroobrzędowcy na Suwalszczyźnie w obiektywie badacza. Archiwalne dokumentacje fotograficzne* [w:] „Kultura Enter”, nr 35, czerwiec 2011, <https://kulturaenter.pl/article/staroobrzedowcy-na-suwalszczyznie-w-obiektywie-badacza-archiwalne-dokumentacje-fotograficzne/>, data dostępu 19.05.2024.

Snarski K., *Stereotypowy i rzeczywisty wizerunek polskiego staroobrzędowca* [w:] „Rocznik Augustowsko-Suwalskim”, tom 7, 2007, <http://www.astn.pl/r2007.htm>, data dostępu 29.12.2022.

Staroobrzędowcy w Polsce, @staroobrzedowcywpolsce6288 [kanał na YouTube]. <https://www.youtube.com/@staroobrzedowcywpolsce6288/featured>, data dostępu 22.06.2024.

Staroobrzędowcy, kanał Fundacji Dobre Wieści,
<https://www.youtube.com/playlist?list=PLJM2ISrWNNeYK7cbwRZx2aOfNeLeVg0P>,
data dostępu 11.05.2024.

Staroprawosławni [konto na platformie X]. Zachowana pisownia oryginalna.
https://x.com/Staroprawoslawi?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTAAAR1roVx-S8-PHfGarV-QStD6DJNp2B94LkSG5n-qXXFxSSgAwq0SDClrySM_aem_ZmFrZWR1bW15MTZieXRlcw, data dostępu 14.06.2024.

Staroprawosławna Cerkiew Staroobrzędowców,
<https://jadenapodlasie.pl/oferty/staroprawoslawna-cerkiew-staroobrzedowcow>, data dostępu 19.05.2024.

Stepaniuk W., *Pilna sprawa*, TVP 3 Białystok, 03.09.2020,
<https://bialystok.tvp.pl/49685437/03092020?fbclid=IwAR0inQeQ2tO9RopGc54HGmFirrGTNFU85e8XPBOsynMVZhqGLOUYZ7oBIFnk>, data dostępu 22.06.2024.

Suchodolska H. (2021, 29 lipca) *Kuchnia pachnąca tradycją. Konkurs kulinarny "Tradycyjne potrawy kuchni staroobrzędowców"* [Zdjęcie w grupie na portalu Facebook]
<https://www.facebook.com/arek.suchodolski.37/posts/pfbid02phhbMovd69vc5czfJcim7KSQXtFuQoYSLAeaTknZhcSw3wFVCQ2Du12ukQmQn3BSl>, data dostępu 15.08.2024.

Średziński P., *Bliski nam świat. Staroobrzędowcy*,
<https://www.youtube.com/watch?v=ffz3ryAxMpU>, data dostępu 11.05.2024.

Tarkowska E., *„Dawność w teraźniejszości”*,
<https://cbh.pan.pl/pl/%e2%80%9edawno%c5%9b%c4%87-w-tera%c5%baniejszo%c5%9bci%e2%80%9d>, data dostępu 11.04.2024.

Tokarewicz A., *Kierunki migracji rosyjskich staroobrzędowców po „raskole”: geneza kontaktów językowych*, [://docplayer.pl/14126824-Pochodzenie-staroobrzedowcow-rozlam-w-kosciele-prawoslawnym.html](https://docplayer.pl/14126824-Pochodzenie-staroobrzedowcow-rozlam-w-kosciele-prawoslawnym.html), data dostępu 28.08.2024.

Tracz E., *Wojnowo – staroobrzędowcy (starowiercy)*,
<https://www.youtube.com/watch?v=6VMfsA7HPaA>, data dostępu 11.05.2024.

Trilling D., Lillis J., *Kazakhstan's Old Believers Keep the Faith*, EurasiaNet.org,
<http://www.eurasianet.org/node/62310>, data dostępu 05.04.2021.

Wawrzeniuk M., *Warsztaty o Rosjanach staroobrzędowcach w TVP Białystok*, <https://bialystok.tvp.pl/24612051/27032016>, data dostępu 11.05.2024.

Wysocka H., *Staroobrzędowcy z Gabowych Grądów od 10 lat toczą wojnę*, „Gazeta Współczesna”, 18.02.2014, <https://wspolczesna.pl/staroobrzędowcy-z-gabowych-gradow-od-10-lat-tocza-wojne/ar/4880791>, data dostępu 06.05.2024

Wysocka H., *Wierni z Gabowych Grądów: Proboszcz nas bije i obraża. Nie chcemy go*, „Kurier Poranny”, 1.08.2004, <https://poranny.pl/wierni-z-gabowych-gradow-proboszcz-nas-bije-i-obraza-nie-chcemy-go/ar/5027928>, data dostępu 06.05.2024

Zakrzewski P., *Szaleńcy boży wśród jezior*, <https://culture.pl/pl/artykul/szalency-bozy-wsrod-jezior>, data dostępu 19.05.2024.

Zalesiński Ł., *Mała Rosja na Suwalszczyźnie*, <https://podroze.onet.pl/polska/warminsko-mazurskie/staroobrzędowcy-starowiercy-w-polsce-wodzilki-wojnowo/b72mk9k>, data dostępu 19.05.2024.

Zbiórka *Leczenie Proboszcza Mikołaja* w serwisie Pomagam.pl, https://pomagam.pl/rh8ekb?fbclid=IwY2xjawE5HnFleHRuA2FlbQIxMQABHU7ksfnf6WZd8ba2MhwPQkSH8S0a-GPa4Rb1ErSOCPtflQVtlbebxfig_aem_QQnme9qRe9IZGeGkGzOD1A, data dostępu 26.08.2024.

Архим. Макарий (Веретенников), *Вонифатьев [в:] Православная Энциклопедия под редакцией Патриарха Московского и всея Руси Кирилла*, Т. 9, С. 323-325, <https://www.pravenc.ru/text/155232.html>, опубликовано: 22 июля 2010г., data dostępu 17.09.2023.

Богданов А.П., *Патриарх Филарет Никитич. Хозяин земли русской (Филарет Никитич) [w:] Русские Патриархи (1589- 1700 гг.)*, Москва 1999, http://krotov.info/history/17/1/bogdanov_04.htm, data dostępu 16.08.2023

Воскресенский Ново-Иерусалимский ставропигиальный мужской монастырь [w:] Русская Православная Церковь. Официальный сайт Московского Патриархата, <http://www.patriarchia.ru/db/text/1422207.html>, data dostępu 01.03.2021.

Вочовский Р., *Сенсация в церкви: РПЦ решила поглотить старообрядцев*, 25.06.2021, <https://sevastopol.su/news/sensaciya-v-cerkvi-rpc-reshila-poglotit-staroobryadcev>, data dostępu 16.07.2021.

Ермохин Д., *Сказание о боярыне Морозовой* [w:] *Религиозная организация «Русская Православная Старообрядческая Церковь». Официальный сайт Московской Митрополии*, 22.10.2018, http://rpsc.ru/publications/person/morozova_skazanie/, data dostępu 03.03.2021.

Зеленская Г.М., *Патриарх Никон: Зодчий Святой Руси* — Москва 2010, https://web.archive.org/web/20170810130648/http://patriarh-nikon.ru/site-content/document/zelen/Patriarh_zodchiy.pdf, data dostępu 16.08.2023.

Знаменский П. В., *История Русской церкви*, <https://web.archive.org/web/20100407071946/http://www.klikovo.ru/db/book/msg/1264>, data dostępu 08.10.2023.

Ивлиев Д., *«Вестник Митрополии» — в новом облачении. Вышел в свет очередной номер журнала*, 27.04.2023, <https://rpsc.ru/news/mitropoliya/vestnik-mitropolii-new/>, data dostępu 25.01.2024.

Ивлиев Д., *«История старообрядчества» глазами старообрядца*, 10.04.2023, <https://rpsc.ru/news/culture/istorija-staroobryadchestva-urushev/>, data dostępu 25.01.2024.

Ивлиев Д., *Международный старообрядческий форум как платформа для сотрудничества*, 12.12.2023, <https://rpsc.ru/news/culture/msf-2023/>, data dostępu 25.01.2024.

Ивлиев Д., *Накануне Освященного Собора вышел третий номер «Вестника Митрополии»*, 16.10.2023, <https://rpsc.ru/news/mitropoliya/vm3-2023/>, data dostępu 25.01.2024.

Инок Аркадий, Державина А., *Я никогда не видел смиренных старообрядцев*, <https://inok-arkadiy.livejournal.com/365705.html>, data dostępu 16.07.2021.

Каптерев Н. Ф., *Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович*. Т. 1—2 Москва, 1996, с. 178-208, http://www.odinblago.ru/nikon_i_car_alexei_2/4, data dostępu 01.03.2021.

Каптерев Н.Ф., *Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович*, <https://www.sedmitza.ru/lib/text/439636/>, data dostępu 16.09.2023.

Ключевский В. О., *Русская история. Полный курс лекций*, Москва 2004, с. 370-371, <http://www.kulichki.com/inkwell/text/special/history/kluch/kluch47.htm>, data dostępu 16.01.2021.

Ключевский В. О., *Соборное уложение*, <https://histrf.ru/read/articles/sobornoie-ulozhienie-event>, data dostępu 16.09.2023.

Кононова М., *Русская старообрядческая диаспора в странах дальнего зарубежья: генезис, формирование и современное положение*, Archipelag.ru, 2001, https://web.archive.org/web/20120722012631/http://www.archipelag.ru/ru_mir/volni/religio_voln/russian_diaspora/, data dostępu 19.06.2021.

Кононова М., *Русская старообрядческая диаспора в странах дальнего зарубежья: генезис, формирование и современное положение* [w:] Русский Архипелаг, сетевой проект «Русского Мира», 2001, https://archipelag.ru/ru_mir/volni/religio_voln/russian_diaspora/ [w:] ПУБЛИЦИСТИКА. Статьи и публикации о старообрядчестве [w:] Современное древлеправославие. Информационный портал о современной жизни старообрядчества, 27.06.2004, <https://staroobrad.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=46>, data dostępu 19.09.2022.

Кружок ревнителей благочестия [w:] Энциклопедия "Русская цивилизация", https://dic.academic.ru/dic.nsf/russian_history/3941/КРУЖОК, data dostępu 20.01.2021.

Липич О., *В РПЦ заявили о росте числа приходов старого обряда* [w:] РИА Новости, <https://ria.ru/20210611/staroobryadtsy-1736669151.html>, data dostępu 15.10.2023.

Ляпин Д. А., *Народные волнения в России в 1648-1650 гг.: Актуальные вопросы исследования* [w:] „Гуманитарные и юридические исследования” — 2014. — № 3, <https://cyberleninka.ru/article/n/narodnye-volneniya-v-rossii-v-1648-1650-gg-aktualnye-voprosy-issledovaniya/viewer>, data dostępu 16.08.2023.

Макарий. Митрополит Московский и Коломенский, *История русской церкви*, http://www.tanki-media.ru/bp_08_history/Hisrory_of_Russia/Makarrii/MAKARY_TM.HTM#m052, data dostępu 16.09.2023

Малышев В. И., *Летопись жизни протопопа Аввакума* [в] *Протопоп Аввакум. Личность и эпоха в архивных документах. К 400-летию со дня рождения протопопа Аввакума*, Федеральное архивное агентство, 2020, <https://avvakum.rusarchives.ru/letopis-zhizni-protopopa-avvakuma>, data dostępu 04.03.2021.

Михайлов К., *«Староверы»: история и адекватность понятия*, 16.09.2019, <http://rpsc.ru/publications/tradition/starovery-ponjatije/>, data dostępu 03.03.2021.

Монахиня Ливия, *Старообрядческая лестовка*, tłum. А. Leszczyński, <https://lestovvka.wordpress.com/2016/05/20/lestowka-starobrzadowcow/>, data dostępu 01.03.2021.

Морозова Л. Е., *Михаил Фёдорович* [w:] „Вопросы истории”, 1992. № 1, https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/mor_mih.php, data dostępu 16.08.2023.

Морозова Л.Е., *Смута начала XVII века глазами современников*, Москва, Институт российской истории РАН, 2000, <https://vdoc.pub/documents/xvii-3e12u2n50sg0>, data dostępu 16.08.2023.

Непомнящих О. Н., *Старообрядцы в трёх ракурсах: прошлое, настоящее, будущее*, <https://memorial.krsk.ru/Work/Konkurs/07/Nepomn.htm>, data dostępu 03.04.2021.

Окольничий, *Новый энциклопедический словарь* 1916, <https://ru.wikisource.org/wiki/НЭС/Окольничий>, data dostępu 03.03.2021

Окольничий, *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона* 1897, <https://ru.wikisource.org/wiki/ЭСБЕ/Окольничий>, data dostępu 03.03.2021.

Прот. Сазонов Д., *Как православная церковь относится к старообрядцам? Вроде как их даже не пускают в церковь и не продают им свечки. И еще в интернете пишут что свечки не продаются всяким магам и колдунам. Это правда? Если да, то почему?*, <http://sazonow.ru/vopros-otvet/172-2012-11-29-18-25-24.html>, data dostępu 05.03.2021.

Протоиерей Л. Пименов, *Визит Высокопреосвященнейшего Корнилия Митрополита Московского и всея Руси в Австралию 5-11 января 2010 года*, Sydney, Australia 2010, https://www.academia.edu/38061318/Визит_Высокопреосвященнейшего_Корнилия

Митрополита_Московского_и_всего_Руси_в_Австралию_5_11_января_2010_года
_Old_Believer_Met_Kornilys_vist_to_Australia_2010, data dostępu 02.09.2022.

Реформы патриарха Никона. Начало раскола [w:] Русская Православная Старообрядческая Церковь. Официальный сайт Московской Митрополии, <https://rpsc.ru/history/kratkaya-istoriya-starobryadchestva/reformyi-patriarha-nikona-nachalo-raskola/>, data dostępu 07.10.2023.

Родин М., *Пакистан старообрядческий. Воспоминания уходящего года*, 22.12.2022, <https://rpsc.ru/news/regional/pakistan-vospominaniya-2022/>, data dostępu 25.01.2024.

Синод правительствующий [w:] *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, т. XXX (1900): Сим — Слюзка, с. 38—43, https://ru.wikisource.org/wiki/ЭСБЕ/Синод_правительствующий data dostępu 05.03.2021.

Соборное Уложение 1649 года, https://web.archive.org/web/20170804173201/http://e-reading.club/bookreader.php/149486/Sobornoe_Ulozhenie_1649_goda.html, data dostępu 16.09.2023.

Соборное уложение царя Алексея Михайловича 1649 года / [Текст ред. проф. М.К. Любавским]. - Москва : Ист.-филол. факультет Имп. Моск. ун-та, 1907, <https://search.rsl.ru/ru/record/01003744360>, data dostępu 16.08.2023.

Таевский Д., *Старообрядчество (Раскольничество, Староверие)*, <https://religion.babr.ru/chr/east/prav/star/index.htm>, data dostępu 26.09.2021.

Указ Президента Российской Федерации от 09.06.2022 № 348 "О присуждении Государственной премии Российской Федерации за выдающиеся достижения в области гуманитарной деятельности 2021 года", Дата опубликования: 09.06.2022, Номер опубликования: 0001202206090004, <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202206090004>, data dostępu 28.08.2022.

Фролова Е., *Американские старообрядцы начали осваивать Россию*, 04.11.2019, <https://newsland.com/community/7451/content/amerikanskie-starobriadtzy-nachali-osvaivat-rossiiu/6922374>, data dostępu 16.07.2021.

Чистяков Г. С., *Кто такие староверы?*, https://ruvera.ru/starovery#starovery_yazichniki, data dostępu 03.03.2021

Шашков А. Т., *Аввакум* [в:] *Православная Энциклопедия под редакцией Патриарха Московского и всея Руси Кирилла*, Т. 1, С. 83-87, <https://www.pravenc.ru/text/62574.html>, опубликовано: 22 октября 2007г, data dostępu 03.03.2021.

Шмидт В.В., *Дело о патриархе Никоне*, СПб. 1897 г. 510 с., https://azbyka.ru/otechnik/Nikon_Minin/delo-o-patriarhe-nikone/, data dostępu 08.10.2023.

Шмидт В.В., *Жизнеописание Святейшего Патриарха Никона* [w:] *Азбука веры*, https://azbyka.ru/otechnik/Nikon_Minin/zhizneopisanie-svjatejshego-patriarha-nikona/, data dostępu 07.10.2023.

Шмидт В.В., *Жизнеописание Святейшего Патриарха Никона*, https://azbyka.ru/otechnik/Nikon_Minin/zhizneopisanie-svjatejshego-patriarha-nikona/, data dostępu 08.10.2023.

Шушерин И.К., *Известие о рождении и воспитании и житии святейшего Никона, патриарха Московского и всея России // Патриарх Никон — протопон Аввакум*. Москва 1997, <http://ierusalem.ru/?p=7473>, data dostępu 16.08.2023.

Юхименко Е. М., *Морозова, Феодосия Прокопьевна* [w:] *Православная Энциклопедия*, <https://www.pravenc.ru/text/2564174.html>, data dostępu 15.10.2023.

Streszczenie

Autorka: mgr Dominika S. Wysoczyńska

Temat: *Staroobrzędowcy w Polsce – między tradycją a zmianami społecznymi i cywilizacyjnymi w XXI wieku. Studium religijno-kulturowe*

Rozprawa doktorska zatytułowana *Staroobrzędowcy w Polsce – między tradycją a zmianami społecznymi i cywilizacyjnymi w XXI wieku. Studium religijno-kulturowe* stanowi unikalne i pionierskie badanie współczesnej społeczności staroobrzędowców w Polsce. Praca ta wypełnia istniejącą lukę w badaniach nad tą mniejszością religijną, szczególnie w kontekście dynamicznych zmian cywilizacyjnych, społecznych i technologicznych, które wpływają na ich życie w XXI wieku. Celem autorki było zbadanie, jakie zmiany zaszły w tradycjach religijnych, kulturowych i społecznych tej wspólnoty, jakie są postawy jej członków wobec tych zmian oraz jakie działania podejmują, by przeciwdziałać negatywnym skutkom nowoczesnych wyzwań, starając się jednocześnie zachować swoją tożsamość i tradycję.

Społeczność staroobrzędowców, która liczy obecnie około dwóch tysięcy osób, stanowi jedną z najmniejszych grup mniejszościowych w Polsce. W kontekście rosnącej globalizacji i współczesnych zagrożeń, takich jak starzenie się społeczeństwa, kryzys demograficzny i wyzwania związane z nowymi technologiami, staroobrzędowcy muszą mierzyć się z ryzykiem utraty swojej tożsamości. Tym bardziej badanie to jest istotne nie tylko z perspektywy ochrony dziedzictwa kulturowego, ale również z punktu widzenia społecznego, jako że mniejszości w Polsce mają prawo do zachowania swojej odrębności i tradycji. W pracy tej autorka zwraca uwagę na znaczenie transdyscyplinarnego podejścia w badaniach nad starowiercami, które umożliwia połączenie perspektyw z różnych dziedzin nauki – teologii, socjologii, antropologii, etnologii oraz kulturoznawstwa.

Praca jest pierwszą tak kompleksową analizą współczesnych zmian w społeczności staroobrzędowców w Polsce. Dotychczasowe badania koncentrowały się głównie na historycznym i kulturowym kontekście starowierców, analizując ich tradycyjne życie i zasady religijne oraz gwarę którą się posługują, a także niektóre z zachodzących w społeczności zmian. Tymczasem niniejsza rozprawa jako pierwsza uwzględnia nowoczesne wyzwania, takie jak wykorzystanie technologii cyfrowych w celu zachowania dziedzictwa, wpływ globalizacji na młodsze pokolenia oraz artystyczną i kulturową aktywność staroobrzędowców we współczesnym świecie.

Badania te są pionierskie również z powodu szerokiego zastosowania badań empirycznych – analizy nagrań wywiadów, a także materiałów audiowizualnych oraz tekstów literackich i mediów, które dokumentują zmiany w tej społeczności.

Innowacyjność pracy polega również na jej interdyscyplinarności. Autorka łączy narzędzia i perspektywy z wielu dziedzin nauk humanistycznych i społecznych, co pozwala na wieloaspektową analizę problemów starowierców. Dodatkowo, praca ta stanowi ważny wkład w zrozumienie procesów, które zachodzą w małych, zamkniętych społecznościach w dobie globalizacji i technologii. Dzięki temu dostarcza nie tylko wartościowych wniosków teoretycznych, ale także praktycznych wskazówek dla dalszych badań nad mniejszościami religijnymi i etnicznymi w Polsce.

Rozprawa została podzielona na cztery rozdziały, z których każdy koncentruje się na odmiennym aspekcie życia staroobrzędowców, od panoramy historycznej ich dziejów, poprzez tradycje społeczności, zachodzące w niej zmiany, aż po współczesne działania, które starowiercy podejmują korzystając z bogactwa nowoczesnych technologii by zachować swe wielowiekowe dziedzictwo.

Pierwszy rozdział stanowi szerokie tło historyczne, które jest niezbędne do zrozumienia genezy i rozwoju ruchu staroobrzędowego. Autorka szczegółowo opisuje polityczne i religijne warunki XVII-wiecznej Rosji, które doprowadziły do rozłamu w Cerkwi prawosławnej. W wyniku reform cerkiewnych, przeprowadzonych przez patriarchę Nikona, doszło do wielkiej schizmy, która podzieliła Cerkiew na zwolenników reform i ich przeciwników (staroobrzędowców). Starowiercy, odrzucając narzucone przez władze zmiany, zostali uznani za heretyków, co doprowadziło do ich prześladowań oraz masowej emigracji. Autorka dokonuje także rekapitulacji najnowszych dziejów wspólnot staroobrzędowców w Polsce i na świecie do roku 2023.

W rozdziale tym autorka opisuje również migracje staroobrzędowców, którzy w poszukiwaniu azylu osiedlali się w różnych częściach świata, w tym w Polsce. Migracje te miały kluczowe znaczenie dla kształtowania się tożsamości starowierców, ponieważ zmusiły ich do adaptacji w nowych, często wrogich środowiskach, przy jednoczesnym zachowaniu ich odrębności religijnej i kulturowej. Szczegółowo omówiono osadnictwo starowierców w Polsce, ich relacje z innymi grupami religijnymi i etnicznymi oraz strategie przetrwania w obliczu rosnącej presji asymilacyjnej. Tematem omawianym w tym rozdziale, nieporuszonym wcześniej w literaturze, jest zjawisko reemigracji staroprawosławnych do Rosji.

Drugi rozdział pracy poświęcony jest tradycyjnemu modelowi życia staroobrzędowców. Autorka prezentuje kluczowe elementy codziennego życia tej wspólnoty, takie jak rytuały religijne, obyczaje, organizacja społeczna oraz zasady moralne. Szczególnie ważnym aspektem są opisy rytuałów związanych z życiem rodzinnym i społecznym, w tym chrzest, małżeństwo i pogrzeb. Autorka ukazuje, jak głęboko zakorzenione są te tradycje w wierzeniach religijnych staroobrzędowców oraz jak ważną rolę pełnią one w zachowaniu ich tożsamości.

W rozdziale tym omówiono również tradycyjny ubiór, rolę kobiet i mężczyzn w społeczności, a także system edukacji religijnej oraz zwyczaje dotyczące sposobów spędzania wolnego czasu. Autorka szczegółowo analizuje znaczenie starszyny i duchowieństwa w przekazywaniu wartości religijnych oraz w organizowaniu życia wspólnoty. Tradycyjne życie staroobrzędowców, mimo wielu trudności, opierało się na ścisłych zasadach moralnych, które regulowały każdą sferę ich egzystencji.

Trzeci rozdział stanowi kluczowy element pracy, ponieważ autorka skupia się w nim na analizie współczesnych zmian, jakie zaszły w społeczności staroobrzędowców. Badania te obejmują szerokie spektrum przemian, które wpłynęły na życie tej grupy w XXI wieku. Przemiany te wynikają z różnych czynników, w tym z postępu technologicznego, migracji, starzenia się społeczeństwa oraz wpływu globalizacji. W tym rozdziale wykorzystano nie tylko informacje zawarte w literaturze przedmiotu, lecz przede wszystkim nagrania rozmów ze starowiercami z różnych pokoleń.

Autorka poddaje analizie to, w jaki sposób nowoczesne technologie, takie jak media społecznościowe, są wykorzystywane przez starowierców do zachowania i promowania ich dziedzictwa kulturowego. Przykłady te pokazują, że choć społeczność ta stara się zachować swoją tradycję, to jednocześnie adaptuje się do współczesnych narzędzi komunikacyjnych, co pozwala im na utrzymywanie kontaktu z innymi staroobrzędowcami na świecie oraz promocję swojego dziedzictwa wśród szerszego grona odbiorców.

W rozdziale tym omówione są również zmiany demograficzne, które wpływają na kondycję społeczności staroobrzędowej. Starzenie się społeczeństwa, migracje młodzieży do miast oraz rosnący wpływ kultury masowej stanowią poważne wyzwania dla tej wspólnoty. Autorka szczegółowo analizuje, jakie działania podejmują staroobrzędowcy, aby przeciwdziałać tym zagrożeniom, np. poprzez organizowanie wydarzeń kulturalnych, edukacyjnych i religijnych mających na celu wzmocnienie

tożsamości młodych pokoleń. Rozdział ten kończą przewidywania na temat przyszłości starowerskiej wspólnoty.

Ostatni rozdział pracy koncentruje się na współczesnych działaniach podejmowanych przez staroobrzędowców na rzecz zachowania swojej tradycji i tożsamości. W szczególności autorka analizuje inicjatywy edukacyjne oraz kulturalne, które mają na celu nie tylko zachowanie dziedzictwa tej grupy, ale także promocję ich kultury wśród szerszej publiczności. W tym kontekście omówiono działalność organizacji staroobrzędowców, które współpracują z instytucjami naukowymi i kulturalnymi, aby podnosić świadomość społeczeństwa na temat ich historii i tradycji.

Autorka przedstawia również przykłady współczesnej twórczości artystycznej, inspirowanej tradycją staroobrzędowców. Wspólnota ta, mimo swojej małej liczebności, zyskuje coraz większe zainteresowanie w kręgach artystycznych i akademickich, co sprzyja zachowaniu i popularyzacji ich kultury. Szczególną uwagę zwrócono na współczesne formy sztuki, takie jak muzyka, malarstwo i literatura, które czerpią inspirację z tradycji starowierców.

W podsumowaniu autorka wskazuje, że staroobrzędowcy w Polsce, pomimo licznych wyzwań, z jakimi muszą się mierzyć, wciąż podejmują aktywne działania na rzecz zachowania swojego dziedzictwa. Rozprawa stanowi ważny wkład w badania nad mniejszościami religijnymi i etnicznymi w Polsce, oferując nie tylko wnikliwą analizę problemów starowierców w XXI wieku, ale także analizę sposobów, w jakie ta mała wspólnota radzi sobie z nimi, jednocześnie zachowując tradycje i adaptując się do wymagań współczesności.

W pracy znajduje się również bogata i wielojęzyczna bibliografia (poza publikacjami w językach polskim i rosyjskim znajdują się w niej źródła anglojęzyczne, francuskie, włoskie i hiszpańskie), składająca się z monografii i artykułów naukowych, publikacji w periodykach, a także stron internetowych, postów w mediach społecznościowych oraz nagrań audiowizualnych. Dysertację kończy aneks, zawierający trudnodostępne materiały dotyczące staroprawosławnych, takie jak swiatcy, spis ich dziejów do roku 2017, podręcznik do nauki czytania ksiąg liturgicznych, albumy fotograficzne których są bohaterami oraz wywiad z jedną z polskich starowierek, opublikowany w „Przeglądzie Prawosławnym”.

Praca ta może posłużyć jako punkt odniesienia dla dalszych badań nad staroobrzędowcami oraz nad innymi mniejszościami, które starają się zachować swoją

tożsamość w warunkach globalnych przemian społecznych. Pozostaje mieć nadzieję, że postawione problemy będą stanowiły *novum* dla teologii w naszym kraju. Autorka wyraża ufność w to, że będą one stanowić wkład w dalsze badania tej grupy.

Kontynuowanie badań nad staroobrzędowcami może obejmować różnorodne aspekty, które jeszcze nie zostały dostatecznie zbadane lub uwzględnione w dotychczasowych opracowaniach. Jednym z najważniejszych obszarów dalszych badań mogłoby być pogłębione zrozumienie zmian tożsamości w młodszym pokoleniu starowierców. W dobie globalizacji, rosnącej migracji oraz dominującego wpływu współczesnej kultury masowej, szczególnie interesującym byłoby prześledzenie, jak młodsze pokolenia przyswajają, redefiniują lub też dystansują się od tradycji swoich przodków. W tej kwestii badania etnograficzne i socjologiczne mogłyby rzucić nowe światło na dynamikę zmiany pokoleniowej, ukazując, jak staroobrzędowcy próbują zachować swoje wartości i jednocześnie dostosować się do nowoczesnego świata. Ważnym wątkiem badawczym, który mógłby poszerzyć dotychczasową wiedzę, jest analiza wpływu nowoczesnych technologii na życie i kulturę staroobrzędowców. Internet, media społecznościowe, a także inne formy cyfrowej komunikacji zmieniają sposoby interakcji i przekazywania wiedzy między członkami wspólnoty. Badania mogłyby skupić się na tym, w jaki sposób te narzędzia są wykorzystywane do zachowania dziedzictwa, ale także na tym, jak wpływają na zmiany w praktykach religijnych, społecznych i kulturalnych. Obserwacja tego, czy i w jaki sposób starowiercy używają technologii, aby zbliżyć się do młodszych pokoleń oraz promować swoją tożsamość na zewnątrz, mogłaby przynieść cenne wnioski. Kolejnym możliwym kierunkiem badań jest analiza zmian demograficznych we wspólnocie staroobrzędowców, które mają kluczowe znaczenie dla jej przyszłości. W kontekście starzenia się społeczności i spadku liczby wiernych, szczególnie istotnym zagadnieniem jest migracja wewnętrzna młodych starowierców do większych miast oraz ich adaptacja do miejskiego stylu życia. Badania mogłyby ukazać, jakie wyzwania stawia przed staroobrzędowcami życie w wielokulturowych, wielowyznaniowych środowiskach, oraz jak to wpływa na ich poczucie przynależności do wspólnoty. Interesującym tematem do dalszych badań byłaby także rola starowierców w tworzeniu współczesnej kultury. Badacze mogliby szczegółowo analizować, w jaki sposób ich tradycje i dziedzictwo religijno-kulturowe są reinterpretowane i adaptowane w różnych dziedzinach sztuki, literatury, muzyki czy filmu. Śledzenie wpływu staroobrzędowej estetyki na współczesną kulturę polską, a także dokumentowanie twórczości artystycznej starowierców, może rzucić światło na ich

wkład w szerszy dyskurs kulturalny. Badania mogą również obejmować zagadnienie relacji staroobrzędowców z innymi mniejszościami religijnymi i etnicznymi w Polsce oraz ich interakcje z szerszym społeczeństwem. Analiza, jak starowiercy postrzegają i nawiązują relacje z innymi wspólnotami, zwłaszcza w kontekście współczesnych wyzwań, mogłaby poszerzyć nasze rozumienie ich społecznej integracji, a także problemów, z jakimi się mierzą, starając się zachować swoją odrębność w coraz bardziej wielokulturowym społeczeństwie. Dodatkowym interesującym obszarem badań jest stosunek państwa polskiego oraz Kościoła prawosławnego do starowierców. Zbadanie tego, jak staroobrzędowcy postrzegają swoje prawa jako mniejszość religijna i jak korzystają z mechanizmów ochrony dziedzictwa kulturowego, może dostarczyć cennych informacji na temat ich pozycji w społeczeństwie. Analiza polityki państwa wobec staroobrzędowców, w tym regulacji dotyczących ich obrzędów religijnych, szkolnictwa oraz instytucji kulturowych, byłaby ważnym wkładem do badań nad mniejszościami religijnymi w Polsce.

Podsumowując, badania nad staroobrzędowcami w Polsce wciąż mają duży potencjał do rozwoju i pogłębienia w wielu różnych aspektach. Od dynamicznych zmian w strukturze demograficznej, przez kwestie tożsamości kulturowej i religijnej młodszych pokoleń, po adaptację tradycyjnych wartości do współczesnych realiów – te wszystkie zagadnienia stanowią bogaty materiał do dalszych, interdyscyplinarnych badań.

Summary

Author: Dominika S. Wysoczyńska, MA

Title: Old Believers in Poland – between tradition and social and civilizational changes in the 21st century. A religious and cultural study

The doctoral dissertation titled *Old Believers in Poland – Between Tradition and Social and Civilizational Changes in the 21st Century: A Religious and Cultural Study* is a unique and pioneering examination of the contemporary Old Believer community in Poland. This work fills a gap in research on this religious minority, especially in the context of the dynamic civilizational, social, and technological changes that affect their lives in the 21st century. The author's aim was to investigate what changes have occurred in the religious, cultural, and social traditions of this community, what attitudes its members have towards these changes, and what actions they take to counteract the negative effects of modern challenges while striving to preserve their identity and traditions.

The Old Believer community, numbering around two thousand people today, represents one of the smallest minority groups in Poland. In the face of growing globalization and modern threats such as population aging, a demographic crisis, and challenges related to new technologies, Old Believers are at risk of losing their identity. Therefore, this research is important not only from the perspective of cultural heritage preservation but also socially, as minorities in Poland have the right to maintain their distinctiveness and traditions. The author emphasizes the importance of a transdisciplinary approach in studying the Old Believers, allowing for the integration of perspectives from various academic fields — such as theology, sociology, anthropology, ethnology, and cultural studies.

This dissertation is the first comprehensive analysis of contemporary changes within the Old Believer community in Poland. Previous studies mainly focused on the historical and cultural contexts of the Old Believers, analyzing their traditional way of life, religious principles, and dialect, as well as some changes occurring within the community. However, this dissertation is the first to address modern challenges, such as the use of digital technologies to preserve heritage, the impact of globalization on younger generations, and the artistic and cultural activities of Old Believers in today's world. This research is also groundbreaking due to the extensive use of empirical data—

interview recordings, audiovisual materials, literary texts, and media documenting the changes in this community.

The innovative nature of this work also lies in its interdisciplinarity. The author combines tools and perspectives from many fields of the humanities and social sciences, allowing for a multifaceted analysis of the problems facing the Old Believers. Furthermore, the dissertation makes a significant contribution to understanding the processes taking place in small, closed communities in the age of globalization and technology. It provides not only valuable theoretical conclusions but also practical guidelines for further research on religious and ethnic minorities in Poland.

The dissertation is divided into four chapters, each focusing on a different aspect of Old Believer life, from the historical overview of their history to the traditions of the community, changes within it, and finally the modern efforts made by Old Believers, utilizing the benefits of modern technologies to preserve their centuries-old heritage.

The first chapter provides a broad historical background necessary to understand the origins and development of the Old Believer movement. The author describes in detail the political and religious conditions of 17th-century Russia that led to a schism in the Orthodox Church. As a result of church reforms carried out by Patriarch Nikon, a great schism occurred, dividing the Church into supporters of the reforms and their opponents (Old Believers). Rejecting the changes imposed by the authorities, Old Believers were declared heretics, leading to their persecution and mass emigration. The author also recaps the recent history of Old Believer communities in Poland and around the world up to 2023.

This chapter also covers the migrations of Old Believers, who, in search of asylum, settled in various parts of the world, including Poland. These migrations were crucial in shaping the identity of the Old Believers, as they forced them to adapt to new, often hostile environments while maintaining their religious and cultural distinctiveness. The settlement of Old Believers in Poland, their relations with other religious and ethnic groups, and strategies for survival in the face of growing assimilation pressures are discussed in detail. The chapter also explores the phenomenon of the re-emigration of Old Orthodox believers to Russia, a topic not previously covered in the literature.

The second chapter of the dissertation is devoted to the traditional way of life of the Old Believers. The author presents the key elements of daily life in this community, such as religious rituals, customs, social organization, and moral principles. Especially

important are the descriptions of rituals related to family and social life, including baptism, marriage, and funeral rites. The author shows how deeply rooted these traditions are in the religious beliefs of the Old Believers and how crucial they are in preserving their identity.

This chapter also discusses traditional clothing, the roles of women and men within the community, the system of religious education, and customs related to leisure activities. The author thoroughly analyzes the importance of elders and clergy in passing on religious values and organizing community life. Despite many difficulties, the traditional life of Old Believers was based on strict moral principles that regulated every aspect of their existence.

The third chapter is a key element of the dissertation, as the author focuses on analyzing the contemporary changes that have taken place in the Old Believer community. This research covers a wide range of transformations that have affected this group in the 21st century. These changes stem from various factors, including technological advancements, migration, population aging, and the influence of globalization. This chapter draws not only on information from the literature but also on interviews with Old Believers from different generations.

The author examines how modern technologies, such as social media, are used by Old Believers to preserve and promote their cultural heritage. These examples show that while this community strives to preserve its tradition, it also adapts to modern communication tools, enabling them to maintain contact with other Old Believers around the world and promote their heritage to a broader audience.

This chapter also discusses demographic changes affecting the Old Believer community. Population aging, youth migration to cities, and the growing influence of mass culture pose serious challenges for this group. The author analyzes in detail what actions Old Believers take to counteract these threats, such as organizing cultural, educational, and religious events aimed at strengthening the identity of younger generations. The chapter concludes with predictions about the future of the Old Believer community.

The final chapter focuses on contemporary efforts made by Old Believers to preserve their tradition and identity. In particular, the author analyzes educational and cultural initiatives aimed not only at preserving this group's heritage but also at promoting their culture to a wider audience. In this context, the activities of Old Believer

organizations collaborating with academic and cultural institutions to raise public awareness about their history and traditions are discussed.

The author also presents examples of contemporary artistic work inspired by Old Believer traditions. Despite their small numbers, the Old Believer community is gaining increasing interest in artistic and academic circles, which helps preserve and popularize their culture. Special attention is given to modern forms of art, such as music, painting, and literature, which draw inspiration from Old Believer traditions.

In the conclusion, the author points out that Old Believers in Poland, despite the numerous challenges they face, continue to take active steps to preserve their heritage. The dissertation makes a significant contribution to research on religious and ethnic minorities in Poland, offering not only an in-depth analysis of the problems faced by Old Believers in the 21st century but also an examination of how this small community copes with them while preserving their traditions and adapting to the demands of modernity.

The dissertation also includes a rich and multilingual bibliography (in addition to publications in Polish and Russian, it features English, French, Italian, and Spanish sources), consisting of monographs and scientific articles, publications in periodicals, as well as websites, social media posts, and audiovisual recordings. The dissertation concludes with an appendix containing rare materials related to Old Orthodox believers, such as religious texts, a record of their history up to 2017, a textbook for learning to read liturgical books, photo albums in which they are featured, and an interview with one of the Polish Old Believers published in the "Orthodox Review."

This work can serve as a reference point for further research on Old Believers and other minorities striving to maintain their identity amidst global social changes. The author expresses hope that the problems raised will contribute to future theological research in Poland and that they will encourage further study of this group.

Future research on Old Believers could explore various aspects that have not yet been sufficiently studied or included in previous works. One of the most important areas for future research could be a deeper understanding of identity changes in the younger generation of Old Believers. In the age of globalization, increasing migration, and the dominant influence of contemporary mass culture, it would be particularly interesting to trace how younger generations adopt, redefine, or distance themselves from the traditions of their ancestors. Ethnographic and sociological research could shed new light

on generational dynamics, showing how Old Believers attempt to preserve their values while also adapting to the modern world.

An important research thread that could expand current knowledge is the analysis of the impact of modern technologies on the life and culture of Old Believers. The internet, social media, and other forms of digital communication are changing the ways in which knowledge is transmitted and interactions occur within the community. Research could focus on how these tools are used to preserve heritage, as well as how they influence changes in religious, social, and cultural practices. Studying whether and how Old Believers use technology to engage younger generations and promote their identity externally could provide valuable insights.

Another possible direction for research is the analysis of demographic changes within the Old Believer community, which are crucial for its future. In the context of an aging community and a decline in the number of believers, the issue of young Old Believers migrating to larger cities and adapting to urban lifestyles is particularly significant. Research could reveal the challenges Old Believers face living in multicultural, multireligious environments, and how this affects their sense of belonging to the community.

An additional intriguing area of study is the relationship between Old Believers and other religious and ethnic minorities in Poland, as well as their interactions with the broader society. Analysis of how Old Believers navigate interreligious and intercultural dialogue, particularly in the context of Poland's increasing cultural diversity, could show how they negotiate their identity in interaction with others. Research could also investigate the role of Polish society in supporting or hindering the preservation of Old Believer traditions.

Finally, it would be worth considering the role of Old Believer organizations and cultural institutions in promoting knowledge about their heritage and building alliances with other minority groups. Such research could explore whether collaboration with Polish government and international institutions strengthens the position of Old Believers and other religious groups. This research thread could also highlight the strategies Old Believers use to counteract marginalization and the degree to which these actions influence how the community is perceived by society as a whole.

This dissertation offers a solid foundation for future interdisciplinary research on the life, tradition, and culture of Old Believers, while also opening the door to new areas of research that can help preserve the rich heritage of this unique group in Poland.

Aneks

SPIS POZYCJI ANEKSU

1. Stefan Pastuszewski, *Aneks I KALENDARIUM STAROPRAWOSŁAWIA* [w:] *Zarys najnowszych dziejów wspólnot staroobrzędowców w Polsce (1939-2016)*, Oficyna Wydawnicza „STON-2”, Kielce 2017, s. 345-367; do roku 2017
2. Swiatcy, archiwum prywatne dr Doroty Paśko-Koneczniak (wybrane fragmenty)
3. A. Pogorzelski, O. Pogorzelska, *Rosjanie – staroobrzędowcy w Polsce. Русские старообрядцы в Польше*, Suwałki 2007 (wybrane fotografie)
4. M. Kapłanow, *Старословянский без тайн. Starosłowiański bez tajemnic*
5. *Barwna mniejszość na skraju puszczy. Jubileusz 20-lecia zespołu Riabina*, red. M. Nalaskowski, B. Danilczyk, Bauhaus (wybrane fragmenty)
6. Z. Leonow, N. Górską, *O mojej staroobrzędowej rodzinie* [w:] „Przegląd Prawosławny”, nr 11 (341) listopad 2013, s. 53-56

Aneks I

KALENDARIUM STAROPRAWOSŁAWIA (Według starego stylu)

30 stycznia 1653 – wydanie – bez zgody Soboru – przez patriarchę moskiewskiego Nikona (Nikita Minin; 1603–1681) poprawionego według greckich wzorców *Palterza* liturgicznego (*Słownikowa Palter*).

20 lutego 1653 – przesłanie przez patriarchę Nikona w niedzielę rozpoczynającą Wielki Tydzień po moskiewskich parafiach cykularza *Pro memoria (Pamięć)* wprowadzającego trójpalcowy znak krzyża i ograniczenie liczby pokłonów ziemnych (z 16 do 4) na rzecz pokłonów do pasa podczas wielkopostnej modlitwy Efrema Syryjczyka.

1653 – skupiony wokół carskiego spowiednika Siofana Wontanijewa (zm. 1656) *krąg sbrósłców starożytnej pobożności* (krągok niewielkiej dziesiętnej błagocześności) skierował do cara (1646–1676) Aleksieja Michajłowicza Romanowa (1629–1676), napisaną przez protopopu Awwakuma Pietrowicza Kondratijewa (1620–1682), suplikę protestującą przeciwko poczynaniom patriarchy; w reakcji na tę suplikę patriarcha, bezprawnie, bo była to kompetencja soboru, pozbawił stanu duchownego protopopu Ioanna Mironowicza Nieronowa (1591–1670) i zesłał go na pokutę do Klasztoru Kamienno-Ostrowskiego pw. Zbawiciela na Jeziorze Kubińskim w pobliżu Wołogdy; protopopu Awwakuma do Tobolska na Syberii, a protopopu Danila z Kostromy do więzienia-ziemiarki w Astrachaniu, gdzie zmarł.

1654 – sobór lokalny w Moskwie akceptujący listę ksiąg liturgicznych według staroruskich i greckich wzorców; 35 ojców soborowych, z biskupem kołomińskim i kazyńskim Pawłem, wyraziło swój sprzeciw wobec niektórych poprawek, za co archijerzej został pobity przez patriarchę, a następnie uwięziony, pozbawiony godności biskupiej i w sierpniu tego roku zesłany do Karij, do Monasteru Kornilije-Paleostrowskiego na jeziorze Onega, a w 1656 roku do Monasteru Chutynskiego koło Nowogrodu Wielkiego; ukazanie się poprawionego *Irmsologu* (*Hirmologion*).

10 lipca 1655 – publiczne zniszczenie przez patriarchę Nikona ikon malowanych w stylu zachodnim („na polski sposób”), co przez większość wiernych zostało potraktowane jako ikonosobórstwo; przebywający w Moskwie patriarcha antiocheński Makarij III (Makary) zanegował, na życzenie patriarchy moskiewskiego Nikona, dwupalcowy znak krzyża; przewiezienie protopopu Awwakuma do Jenisejska.

31 sierpnia 1655 – ukazanie się poprawionego *Słownikowa (Rytuału)*.

1656 – przewiezienie protopopu Awwakuma do Daurii w Kraju Zabajkalskim; tajny Sobór Kuzniecki w powiecie solowieckim, będący pierwszym soborem staroświeckim, ustalający zasady przyjmowania do staroprawosławia poprzez preechrazenie, w tym także kapłanów; powstanie Smolajskiego skicu, pierwszego na Kierieniu; założenie w Irtli, około 54 kilometrów od Moskwy, przez patriarchę Nikona klasztoru pw. Zmartwychwstania Pańskiego zwanego *Nowym Jerozolimem*.

24 lutego 1656 – rzućenie anatemy podczas Liturgii w Soborze pw. Zaślęcia Bogarodzicy w Moskwie na zwolenników tęgnienia się dwoma palcami przez patriarchę antiocheńskiego Makarija III (Makary), arcybiskupa serbskiego Gawriła i metropolitę niemieckiego Grigorija (Gregorz).

23 kwietnia - 2 czerwca 1656 – lokalny Sobór Moskiewski, który wyłączył z Cerkwi wszystkich tęgnących się dwoma palcami, ponadto sobór ten unieważnił ustalenie soboru

z 1620 roku o przedłużeniu katolików, zasięgując je przy przyjęciu do Cerkwi Prawosławnej miropomazaniem; patriarcha Makarii III rzucił anatemę na protopopa Iwana Mironowicza Nieronowa.

Wprowadzenie poprawionego *Skrzała*, czyli komentarza do Liturgii Świętej i innych nabożeństw, przetłumaczonego w 1649 roku przez Arsenija Greka (1610-1666) i opiniującego wprowadzone zmiany.

1657 – zezwolenie przez patriarchę Nikona protopopowi I.M. Nieronowi odprawiania Liturgii według starego rytuału.

1658 – ukazanie się nowego *Podręcznika* (*Triebnik*), czyli zbioru rytuałów, obrzędów religijnych, opartego o *Podręcznik* metropolity kijowsko-halickiego Piotra Mohyły (1596-1647).

3 czerwca 1658 – sobór mnisi (*czarny*) w Kłosewie Schwieckim odrzucający reformy cerkiewne.

10 lipca 1658 – zrzeczenie się podczas uroczystej Liturgii przez Nikona urzędu patriarchalnego tymczasowo, jedynie formalnie, kierownictwo Cerkwi ruskiej objął metropolita kruticki Piterim (faktycznie sprawował je car Aleksiej Michajłowicz Romanow, kontynuując reformy i ściśle wiążąc Cerkiew z państwem).

1659 – ukazanie się nowego *Prologu* (*Przeglądu*).

1660 – założenie w Liginiechach nad Dźwiną (obecnie dzielnica Dyneburga) na terenie Księstwa Kurlandii i Semigalii pierwszej wspólnoty staroobrzędowej na Inflantach, której przewodniczył świąszczeniowiec Tierentij (zm. 1704); lokalny Sobór w Moskwie, w którym uczestniczył grecki metropolita Pausij Ligard (okazało się, że był ukrytym jezuitą); sobór doszedł do wniosku, że należy wybrać nowego patriarchę, lecz do wyboru nie doszło.

1662 – ukazanie się kolejnego *Podręcznika*, poprawionego po licznych głosach krytyki.

1664 – powrót do Moskwy z zesłania protopopa Awwakuma i jego współpraca w obronie starej wiary z bojarową Feodosiją Prokopiewną Moczową (1632-1675); ekspedycja karne przeciwko wyznawcom starych wiary; uwięzienie protopopa Awwakuma i jego żony wraz z rodziną do Miecienia nad Morzem Białym.

1665 – zesłanie do Wologdy protopopa Iwana Mironowicza Nieronowa.

1666 – Sobór Moskiewski prowadzony przez cara Aleksieja Michajłowicza Romanowa, analizujący sytuację w Cerkwi i w państwie pod kątem realizacji reformy kościelnej; rzućenie anatemy na protopopa Awwakuma, który w lutym tegoż roku powrócił do Moskwy; oficjalna rezygnacja z nowego śpiewu na rzecz staroobrzędowego.

9 marca - 13 maja 1666 i 5 września 1666 - 30 kwietnia 1667 – zesłanie protopopa Awwakuma do Borowska.

1667 – Sobór Moskiewski zwany Wielkim (kontynuacja), w którym uczestniczyli patriarchowie: aleksandryjski Pausij (Paisjusz) oraz antiocheński Makarii III (Makary III), posiadający pełnomocnictwa od dwóch innych patriarchów, zatwierdzający reformy nikono-aleksiejewskie; anatema na stare obrzędy i przeciwników reform oraz pokłanie ich pod sąd państwowy według *Ułożenia* z 1649 roku, według którego wszyscy występujący przeciwko wierze i Cerkwi byli karani śmiercią; formalne zdjęcie patriarchy Nikona z urzędu oraz pozbawienie stanu duchownego protopopa Awwakuma i diakona Feodora Iwanowa; skierowanie przez zakonników sokowieckich pisma o charakterze apokaliptyczno-eschatologicznym (*Czwarta i Pięta Suplika Sokowiecka*) do cara.

15 maja 1667 – oficjalne potępienie starego obrzędu i przeciwników reform nikono-aleksiejewskich.

5 sierpnia 1667 – staroobrzędowy Sobór w Moskwie z udziałem protopopa Awwakuma; ratowanie sakramentów stażowanych w Cerkwi nikonińskiej.

z 1620 roku o przedchrzcieńskich katolików, zasięgując je przy przyjęciu do Cerkwi Prawosławnej miropomazaniem; patriarcha Makarii III rzucił anatemę na protopopa Iwana Mironowicza Nieronowa.

Wprowadzenie poprawionego *Skitalsz*, czyli komentarza do Liturgii Świętej i innych nabożeństw, przetłumaczonego w 1649 roku przez Arsenija Greka (1610-1666) i opiniującego wprowadzone zmiany.

1657 – zezwolenie przez patriarchę Nikona protopopowi I.M. Nieronowi odprawiania Liturgii według starego rytuału.

1658 – ukazanie się nowego *Podriebrnika* (*Triebnika*), czyli zbioru rytuałów, obrzędów religijnych, opartego o *Podriebrnik* metropolity kijowsko-halickiego Piotra Mohyły (1596-1647).

3 czerwca 1658 – sobór mnisi (*czarny*) w Kłosewie Schwieckim odrzucający reformy cerkiewne.

10 lipca 1658 – zrzeczenie się podczas uroczystej Liturgii przez Nikona urzędu patriarchalnego tymczasowo, jedynie formalnie, kierownictwo Cerkwi ruskiej objął metropolita kruticki Piterim (faktycznie sprawował je car Aleksej Michajłowicz Romanow, kontynuując reformy i ściśle wiążąc Cerkiew z państwem).

1659 – ukazanie się nowego *Prologu* (*Przeglądu*).

1660 – założenie w Liginiecach nad Dźwiną (obecnie dzielnica Dyneburga) na terenie Księstwa Kurlandii i Semigalii pierwszej wspólnoty staroobrzędowej na Inflantach, której przewodniczył świąszczeniowiec Tierentij (zm. 1704); lokalny Sobór w Moskwie, w którym uczestniczył grecki metropolita Pausij Ligard (okazało się, że był ukrytym jezuitą); sobór doszedł do wniosku, że należy wybrać nowego patriarchę, lecz do wyboru nie doszło.

1662 – ukazanie się kolejnego *Podriebrnika*, poprawionego po licznych głosach krytyki.

1664 – powrót do Moskwy z zesłania protopopa Awwakuma i jego współpraca w obronie starej wiary z bojarową Feodosiją Prokopiewną Moczową (1632-1675); ekspedycja karne przeciwko wyznawcom stary wiary; uwięzienie protopopa Awwakuma i jego żony wraz z rodziną do Miecienia nad Morzem Białym.

1665 – zesłanie do Wologdy protopopa Iwana Mironowicza Nieronowa.

1666 – Sobór Moskiewski prowadzony przez cara Alekseja Michajłowicza Romanowa, analizujący sytuację w Cerkwi i w państwie pod kątem realizacji reformy kościelnej; rzućenie anatemy na protopopa Awwakuma, który w lutym tegoż roku powrócił do Moskwy; oficjalna rezygnacja z nowego śpiewu na rzecz staroobrzędowego.

9 marca - 13 maja 1666 i 5 września 1666 - 30 kwietnia 1667 – zesłanie protopopa Awwakuma do Borowska.

1667 – Sobór Moskiewski zwany Wielkim (kontynuacja), w którym uczestniczyli patriarchowie: aleksandryjski Pajsij (Paisjusz) oraz antiocheński Makarii III (Makary III), posiadający pełnomocnictwa od dwóch innych patriarchów, zatwierdzający reformy nikono-aleksiejewskie; anatema na stare obrzędy i przeciwników reform oraz pokłanie ich pod sąd państwowy według *Ułożenia* z 1649 roku, według którego wszyscy występujący przeciwko wierze i Cerkwi byli karani śmiercią; formalne zdjęcie patriarchy Nikona z urzędu oraz pozbawienie stanu duchownego protopopa Awwakuma i diakona Feodora Iwanowa; skierowanie przez zakonników sokowieckich pisma o charakterze apokaliptyczno-eschatologicznym (*Czwarta i Pięta Suplika Sokowicka*) do cara.

15 maja 1667 – oficjalne potępienie starego obrzędu i przeciwników reform nikono-aleksiejewskich.

5 sierpnia 1667 – staroobrzędowy Sobór w Moskwie z udziałem protopopa Awwakuma; ratowanie sakramentów stażowanych w Cerkwi nikonińskiej.

26 sierpnia 1667 – zesłanie, na mocy dekretu carskiego, do Pustozierska nad Peczorą protopopa Awwakuma, mnicha Jępfanija (Epifaniusa) i kapłana Lazaria (Lazara).

5 i 12 grudnia 1667 – symboliczne pozbawienie Nikona na Soborze statusu patriarchy moskiewskiego.

1668 – zesłanie do Pustozierska diakona Fiodora Iwanowa; początek oblężenia przez wojska carskie Kłostoru Solowieckiego.

1669 – osiedlenie się pierwszych starowierców w Starodubiu (Ziemia Nowogrodzko-Siewierska, Hetmańszczyzna); założenie przez inoka Iowa Timofiejewicza skitu pod Rylskiem.

1670 – kazań apokaliptycznego wieszczą – poety Awwramija.

16 listopada 1671 – uwięzienie bojarzyni Fiedosiji Prokopiewny Morosowej (1632-1675) i jej siostry księżnej Jewdokiji Prokopiewny Urusowej (1635-1675).

1672 – pierwszy zarejestrowany przypadek samocpalenia się starowierców w Niżnym Nowogrodzie (zginęło blisko 2.000 osób); objęcie tronu patriarchalnego przez Iosafa II (1667-1672).

28 grudnia 1673 – zaprzestanie przez mnichów z Kłostoru Solowieckiego modlitw „za wielkiego gosudara” Aleksieja Michajłowicza Romanowa.

1675 – założenie kureniewskiego kłostoru pw. św. Mikołaja Cudotwórcy.

11 września 1675 – śmierć z wycieńczenia księżnej J.P. Urusowej w Borowsku.

1 listopada 1675 – śmierć głodowa bojarzyni F.P. Morosowej w więzieniu-ziemiance w Borowsku.

22 stycznia 1676 – zdobycie, po ośmioletnim oblężeniu, przez wojska carskie Kłostoru Solowieckiego i śmierć blisko 400 mnichów.

29 stycznia 1676 – śmierć cara Aleksieja Michajłowicza Romanowa.

1677 – rezygnacja przez Sobór Moskiewski z praktyki rekatyzacji katolików; konwersja następowała przez miło pomazanie – starowiercy nie uznali tego rozstrzygnięcia z powodu odmiennej praktyki Chrztu Świętego; rozpowszechnienie *Opowieści o Bojarzyni Morosowej*.

1677-1678 – sobory moskiewskie dekanonizujące Annę Kaszyńską (zm. 1368) – stwierdzono, że jej relikwie wskazywały na dwupalcowe złożenie prawej dłoni.

1679 – pierwsza wzmianka w *Dzienniku Litwina* o pojawieniu się starowierców na terytorium Litwy.

6 stycznia 1679 – spalenie się żywcem 300 starowierców ze szlachcizmami Danilem w pobliżu Tiumeni nad rzeką Bieriezwką na Tobolanczyźnie.

17 sierpnia 1681 – śmierć patriarchy Nikona.

1681-1682 – sobór moskiewski ustalający dalsze represje wobec raskolników, między innymi wyszukiwanie i niszczenie starych ksiąg liturgicznych.

14 kwietnia 1682 – spalenie w Wielki Piątek (zgodnie z tradycją) na stosie w Pustoziersku protopopa Awwakuma, popa Lazaria, diakona Fiodora Iwanowa i mnicha Jępfanija, nazywanych później *Męczennikami Pustozierskimi*.

15 maja - 7 lipca 1682 – bunt Strzelców w Moskwie, zwany *chowańszczyzną* od imienia dowódcy – księcia Iwana Andriejewicza Chowańskiego (zm. 1682), spowodowany m.in. obroną starej wiary; charakter ten buntowi nadał Nikita Konstantinowicz Dobrynin; rozpoznanie przez regentkę (1682-1689) Zofię Aleksiejewną (1654-1704) i patriarchę moskiewskiego Joachima (Ioakim) intensywnych prześladowań raskolników; lokalny sobór moskiewski zatwierdzający rozprawę przeciw raskolnikom *Napomnienie duchowne* (*Usziet duchowny*) napisaną przez patriarchę moskiewskiego (1674-1690) Ioakima.

5 lipca 1682 roku – wywołana przez zbuntowanych strzelców dysputa o wierze, która w obecności regentki Zofii Aleksiejewny odbyła się w Graniastej Komnacie (Granitowa Pa-

luta] na Kremlu; biorący w niej udział sędziński kapłan Nikita Konstantinowicz Dobrynin, zwany Pustoswiatem, został ostatecznie ścięty na Placu Czerwonym, a strzelców zmuszono do nierozmawiania się sprawami wiary.

17 września 1682 – ścieżce miocem księcia Iwana Andriejewicza Chowańskiego.

26 września 1682 – publikacja *Powuczenia duchownego* (*Uwst duchowny*), czyli połania kościelnego skierowanego przeciw starowiercom.

1683 – wydany przez regentkę Zofię Aleksiejewną zakaz osiedlania się w Moskwie strzelców o staroobrzędowej orientacji – ostatecznie skierowano ich na Centralny Czarnomorzem, głównie do Kurska i Siewska.

7 kwietnia 1685 – *Artykuły Zofijkie* (*Sofijnye statija*) uznające raskolników za wrogów Cerkwi i państwa, określające również represje wobec nich (m.in. palenie na stosie, ścięcie głów, odrabianie rąk, wyrwanie nosów, obcinanie języków, bicie knutem; palenie osad staroawerskich); karze podlegli także ci, którzy chronili raskolników oraz namawiali do spalenia się żywem; spaleni na stosie w Klinu świątobliwego Włałama z Pskowa; założenie pierwszych staroprawosławnych slobod (wiołniz) na Wietce.

4 marca 1687 – samospalenie się około 2700 wiernych w Kłasztocie Kornilije-Paleostrowskim pw. Narodzenia Chrystusa na jeziorze Onega pod przewodnictwem Ignatija, byłego diakona Monasteru Solowieckiego.

1687-1689 – zbrojne, rozpoczynające walki bratobójcze, wystąpienie Kuzmy Kosogo nad Donem mającym celu przywrócenie starej wiary.

10 maja 1688 – publiczna egzekucja na Placu Czerwonym w Moskwie skazanych za wierność staroprawosławiu dońskiego atamana Kirieja Marwiewa oraz kapłanów Samojły Ławronowa i Prokofija.

listopad 1688 – samospalenie się około 500 wiernych w klasztorze w Kornilije-Paleostrowskim na jeziorze Onega.

1690 – zapoczątkowanie podziału na popowców i bezpopowców, pochodzącego od powstania bezpopowskiego sołgasia awakumowców, zwanych później omufrijewcami; poddanie się władzy chana krymskiego emigrujących Kozaków dońskich.

18 lutego 1690 – raport królewskiego komisarza Piotra Michajła Połiewa z przesłuchania staroawerskich przybyłych na Wietkę.

1 lipca 1692 – tajny Sobór Staroobrzędowców w Nowogrodzie Wielkim.

12 sierpnia 1693 – samospalenie się 800 wiernych we wsi Srołkina w gminie Pudomk (Pudolije) na Pomorzu.

3 czerwca 1694 – Drugi Sobór Nowogrodzki uchwalający 20 reguł bezpopowiczyny.

7 kwietnia 1694 – założenie Pustelni Wygowskiej pw. Objawienia Pańskiego (powiat ołonecki) przez diałda Daniła Wikulina (1653-1733), Zacharija Drownina oraz Andrieja Dienisowa Wtoruszyń-Myszeckiego (1674-1730) przy błogosławieństwie mnicha solowieckiego Kornilija (1570-1695).

1695 – poświęcenie pierwszej popowskiej cerkwi pw. Opieki Bogarodzicy na Wietce przez kapłanów: Fiedosija Worypina, Aleksandra z Moskwy i Grigorija z Ryłska.

1696 – likwidacja przez władze staroobrzędowych władz kozackich nad Donem i Kumą.

1699 – założenie Obieteli Rusanowskiej (powiat reweński) przez diakona Fiedosija Wawiliewa Urusowa (1660-1711); początek feodosielizmu.

1 stycznia 1700 – wprowadzenie, na mocy ukazu cara (1682-1725) Piotra I (1672-1725) z 16 grudnia 1699 roku, nowej rachuby czasu: od narodzenia Chrystusa, a nie od początku

święta (rok 7208 został zastąpiony przez 1700, nowy rok liczył się od 1 stycznia, a nie od 1 września).

1702 – spotkanie cara Piotra I ze starowiercami pomorskim podczas łustracji Pomorza; przekazanie przez cara Piotra I fabryki niewiańskiej na Uralu zwolennikowi starej wiary z Tuły – Nikicie Diemidowowi (1656-1725), co dało początek uralskiemu zagłębiu metalurgicznemu tegoż rodzaju (22 fabryki); ukaz carski o włączeniu na prawach wołoski Pustelni Wygowsko-Leksyńskiej do *Powienieckiego Zaścianka*.

1704 – legalizacja przez księcia Aleksandra Danielewicz Mienszykowa (1673-1729) Pustelni Wygowskiej.

1705 – zakaz noszenia bród i wąsów – ci, którzy nie przestrzegali tego zakazu, płacili specjalny podatek (pod warunkiem płacenia podwójnego podatku).

17 września 1705 – ukaz cara Piotra I przypisujący, z daleko idącą autonomią oraz swobodą religijną, Klasztor Wygowsko-Leksyński Powienieckim Zakładom Metalurgicznym.

1706 – zerwanie kontaktów między fiedosiejcami a pomocami.

1707 – powstanie nad Donem pod wodzą Kondrasija Afanasjewicza Bulawina (1660-1708) – miało ono w swojej ideologii, poza obroną praw Kozaków, obronę starej wiary; ukazanie się traktatu Fiedosija Wasiliewa *Krytyka* (*Obliczenie*).

5 sierpnia 1707 – *wieczny pokój* między daniłowcami (pomoccy) a fiedosiejcami.

1708 – założenie fiedosiejewskiej Obiteli Wiazowskiej (powiat Wielkie Łuki); Sobór Kierzeńcki – polemika między diakonowcami a wierkowcami.

22 sierpnia 1708 – przemieszczenie się wojsk kozackich na Kuban pod wodzą aramana Ilnara Niekrasowa.

1709 – Sobór Wierkowski, na którym kontynuowano polemikę między diakonowcami a nietowcami; ukaz Piotra I za zasługi w bitwie pod Poltawą pozwalający kozakom jaickim praktykowania staroprawosławia, w tym noszenia brody.

1710 – założenie fiedosiejewskiej Obiteli Rąpińskiej w Nadczudziu.

1711 – wzięcie pod opiekę przez księcia A.D. Mienszykowa (1673-1729) daniłowców (wygowców); uzyskanie przez nich prawa zajmowania się handlem i rzemiosłem na Pomorzu.

23 sierpnia 1711 – śmierć Fiedosija Wasiliewa Urusowa w więzieniu w Nowogrodzie Wielkim; wprowadzenie przez cara Piotra I systemu *śkalicemu*, czyli obciążonego, w tym etatowego, donosicielstwa (stosowanego również wobec starowierców, którzy nie chcieli oficjalnie przyznać się do swojej wiary).

1712 – prośba wierkowców do patriarchy jerozolimskiego Chrysona o wyświęcenie biskupa, która została zablokowana przez rosyjskiego posła w Konstantynopolu.

1714 – wprowadzenie przez cara Piotra I Wielkiego rejestracji raskolników, którzy mogli, uzyskując w ten sposób większość praw obywatelskich, swobodnie spełniać obrzędy religijne pod warunkiem płacenia podwójnego podatku i noszenia specjalnej odzieży z określonymi znakami (kobiety nosiły czapki z rogami); nie mogli jednak ani pracować w urzędach państwowych, ani pełnić funkcji z wyboru, realizację tego prawa nadzorowała *Raskolniczeskaja kancelaria*; ukaz potwierdzający legalizację Pustelni Wygowsko-Leksyńskiej.

1715 – przedstawienie carowi Piotrowi I przez arcybiskupa nieregrodzkiego Pitirima sugestii o zniszczeniu Wierki; rozpoczęcie przez starowierców ze Starodubia poszukiwania biskupa na Mołdawii; założenie decyzją cara Gosudariowej wołoski na Starodubiu, w której stworzono korzystne warunki dla staroobrzędowców wracających z zagranicy.

1716 – skierowanie przez nieregrodzkiego arcybiskupa Pitirima do skitów kierzeńckich 130 pytań, starowiercy zaś w odpowiedzi przysłali mu 240 swoich pytań.

31 stycznia 1718 – publiczna prezentacja, poparta ukazem cara Piotra I, fałszywego dokumentu rzekomego Soboru Kijowskiego z 1153 roku piętnującego obrzędy staroprawosławne, np. *Sobornye dziejanie jerienika Martina Armianina*.

lutego 1716 – carski nakaz spisu wszystkich raskolników w celu zdobycia dodatkowych dochodów.

17 lutego 1718 – ukaz carski o: obowiązkowym uczestnictwie w niedzielnych nabożeństwach i dorocznej spowiedzi w Cerkwi panującej, płaceniu 50 rubli rocznie za nośzenie bendy, karze zryłki na katogę za potajemne wyznawanie staroprawosławia, obłożeniu starowierców podwójnym podatkiem.

1719 – powstanie odlewni miedzianych przedmiotów kultowych w Pustelni Wygowskiej.

15 maja 1719 – przedstawienie arcybiskupowi niżegorodkiemu i alatyjskiemu Pitirimowi (1655-1738) *Diakonowskich Odpowiedzi (Diakonowskie Otswety)*, będących wykładnią nauk diakonowców jako gałęzi biełogopowoszczyny.

28 listopada 1719 – ukoronienie się przywódców diakonowców Aleksandra i Wasnonofia przed arcybiskupem Pitirimem.

1720 – ukaz zakazujący surowych form ascezy (np. zatwoniczestwa, stołpnicztwa, pieszczernictwo); pierwszy spis starowierców w Rosji.

21 maja 1720 – zabicie poprzez poćwiartowanie w Niżnym Nowogrodzie hierodiakona Aleksandra Kierzenieckiego (1674-1720), założyciela diakonowszczyzny.

1721 – *Duchowny reglament (Duchowna konystnija)* regulujący bardzo szczegółowo życie religijne w Rosji; powstanie Świętobliwego Synodu Rządzącego jako naczelnego kierownictwa Cerkwi prawosławnej w miejsce Patriarchatu Moskiewskiego.

1 marca 1721 – powołanie przez Świętobliwy Synod Rządzący diecezjalnych inkwizytorów i protoinkwizytorów.

1722 – przesłanie przez Świętobliwy Synod Rządzący drukowanego posłania o groźnym charakterze samospalenia się do raskolników; ustanowienie dla raskolników osobnego kroju odzieży; spis mieszkańców Pustelni Wygowsko-Leoksińskiej z obowiązkiem płacenia podwójnego podatku; bunt starowierców w miejscowości Tar koło Tobolska; założenie ośrodka metalurgicznego w Jekatierinburgu na Uralu i zasiedlenie go przez robotników stawierskich z Pietrozawodska na Pomorzu; jeden z cmentarzy transferu staroprawosławia z Pomorza na Ural i na Syberię.

11 maja 1722 – ustanowienie stanowiska Synodalnego Oberprokuratora, który miał być „okiem władzy i czuwaniem nad sprawami państwowymi”.

12 maja i 16 czerwca 1722 – ukazy carskie zakazujące staroprawosławnym naucznikom sprawowania wszelkich obrzędów religijnych, a księżom nowoprawosławnym – chrzczenia dzieci raskolników pod karą zesłania na galery i rekwizycji mienia.

15 maja 1722 – ukaz carski o karaniu tych raskolników, którym udało się nawrócić choćby jednego prawosławnego.

16 lipca 1722 – dekret Senatu o powrocie do chrztu dzieci raskolniczych, które osiągnęły siódmy rok życia.

3 stycznia 1723 – ukaz cara Piotra I zakazujący odlewania metalowych ikon – podyktowany był on głównie potrzebami przemysłu zbrojeniowego.

marzec 1723 – ukaz o budowie zastaw na granicy z Rzeczypospolitą, co miało uniemożliwić emigrację starowierców z Rosji.

21 czerwca 1723 – oficjalne zatwierdzenie przez Sobór Wygorecki *Pomorskich odpowiedzi (Pomorskie otswety)* będących, obok *Ranjskiej Wińnicy (Wiznagrad Ranjskij)*, wykładnią doktrynalną i moralną ugody pomorskiej.

1724 – zarządzenie przez Cerkiw synodalną chłonu przez polewanie; powstanie osady staroobrzędowej Sokolnice w dobrach klasztoru Mitoc-Dragomira na Bukowinie.

22 lipca 1724 – chirotonia biskupa młucha Jępifanija (Epifaniusz Riewicki) dokonana przez metropolitę jaskiego Georgija.

1725 – powołanie Urzędu ds. Raskolu (Raskolniczyja kaniora), który przejął zadania policyjno-administracyjne w zakresie walki ze staroprawosławiem, pozostawiając Świętobliwemu Synodowi Rządzącemu jedynie działalność misyjną w tej dziedzinie; wprowadzenie przez danilowców (ówczesnych punitorów) kar cielesnych za współżycie seksualne.

1727 – dysputa teologiczna między wiekowcami a diakonowcami na Soborze Wietkowskim zakończona zakazem osiedlania się diakonowców na Wietce.

4 lutego 1727 – ukaz carski o zsyłaniu raskolników na galery za nawracanie prawosławnych (przed zesłaniem skazano chłostano i wyrwano mu nosdża).

1728 – nakazanie właścicielom ziemskim szczególnej pieczy nad starowiercami, w tym niedopuszczania do osiedlania się ich w miejscach ustronnych, aby nie dochodziło do aktów samospalenia się; założenie przez Jewstraa wspólnoty gu dżiszkiej na terenie Litwy.

1729 – Sobór Iriumski na Uralu inicjujący powstanie czasowennicestwa; spis raskolników w państwowych rejestrowych slobodach (*gosudarstwie opisyje slobody*).

1730 – zakończenie prac nad *Pomieszkami starowierców*.

1731 – suplika wiekowców do patriarchy konstantynopolskiego Pasija II o wyświęcenie biskupa; zgoda, ale pod warunkiem podpisanego przez Patriarchę wyznania wiary; brak zgody na to wiekowców.

1732 – początek powszechnej akcji nawracania staroprawosławnych przez misjonarzy Uświęconego Synodu; śmierć Michaiła Iwanowicza Wyszatina, wysłannika wygowców, promującego prawosławne biskupa w Palestynie.

1733 – jeden z czterech manifestów carycy (1730-1740) Anny Iwanowny Romanowej (1693-1740) wzywający starowierców z Rzeczypospolitej do powrotu do Rosji; zesłanie do Klasztoru Sołowieckiego biskupa Jępifanija (Riewickiego); powtórną zakaz wyrzucania i sprzedaży ikon metalowych, szczególnie popularnych wśród staroobrzędowców.

1734 – drugi manifest carycy Anny wzywający staroobrzędowców do powrotu.

31 lipca 1734 – decyzja Gabinetu Ministrów nakazująca wojskom rosyjskim, operującym na ziemiach Rzeczypospolitej, deportowanie starowierców w granice Rosji.

6 sierpnia 1734 – uwolnienie przez starowierców wiekowców kierowanego na zesłanie do Klasztoru Sołowieckiego biskupa Jępifanija (Epifaniusza Riewickiego) oraz przyjęcie go do wspólnoty.

1735 – pierwsza wygonka z Wietki (40.000 osób); śmierć biskupa Epifanija (Epifaniusza) w Kijowie.

1737 – powstanie nad rzeką Umką na Pomorzu, w wyniku rozłamu w Pustelni Wygowsko-Leksinskiej, zgłoszenia filippowskiego – na jego czele stanął starzec Filipo (Fotij Wasiljew; 1674-1742); sporządzenie przez nawróconego diakonowca Wasilija Frolowa obszernej krytyki raskolników; likwidacja Oleniewskiego skitu na Kierżenicy.

1738 – donos Iwana Krugłego na wygowców, że nie modlą się za cara; ustępstwo w tym zakresie ze strony wygowców.

1739 – wprowadzenie w Pustelni Wygowsko-Leksinskiej modlitwy za cara.

1741 – likwidacja Szackiego monastynu na terenie Jaickiego Kozackiego Wojska.

24 października 1742 – samospalenie się filippowców w klasztorze nad Umką.

13 maja 1745 – zakaz używania pojęcia *starowieś* lub *starobrzezdowiec* na rzecz pejoratywnego pojęcia *nakolodź* (zwolennicy starej wiary podczas kontaktów z urzędami musieli też tak sami siebie określać); zarejestrowani staroprawosławni otrzymali pasporthy.

1750 – przeniesienie się bogatych kupców z Orla i Kołomyi do Zybkowa na Starodubiu; podporządkowanie starodubskich slobod kancelarii Guberni Kijowskiej.

1751 – Polskij Sobor w Obinieli na Nowebszczynie lub Gudiszkach na Litwie.

1 października 1751 – narada w Kolpinie (powiat Siebież na terenie Rzeczypospolitej) 17 bezpopowskich nastawników, podczas której przyjęto 48 zasad życia cerkiewnego.

1752 – wprowadzenie rocznego 50-rublowego podatku za noszenie brody przez starowierców oraz potwierdzenie obowiązku noszenia specjalnej odzieży; zgoda na założenie cmentarza starowieśkiego w Petersburgu.

18 listopada 1754 – przyjęcie przez rządzący senat *czelobitii* wieńcowskich mnichów i mieszkańców regionu w sprawie warunków przesiedlenia się do Rosji.

1755 – likwidacja fiedosiejewskiej Obinieli Gudiszkiej.

1756 – zaprzestanie prześladowań starowierców jaickich.

4 września 1755 – manifest carycy (1741-1762) Jelizawiey Pietrowny Romanowej (1709-1762) wywołujący do powrotu rosyjskich poddanych przebywających za granicą.

1758 – pierwszy spis starowierców w Starodubiu; odbudowa chramu pw. Opieki Bogomłodzący na Wierce.

1760 – wyodrębnienie się z sągłasia pomorskiego tołku aaronowców; założenie pierwszego starobrzezdowego chramu w Rydze.

1761 – drugi spis mieszkańców Starodubia.

2 stycznia 1761 – manifest carycy (1741-1762) Elżbiety (1709-1762) wywołujący starowierców do powrotu z emigracji.

1762 – wznowienie działalności Oleniewskiego skitu na Kierieńcu; rozprawa Iwana Aleksiejewa (1718-1776) ze Starodubia *O tajemnicy małżeństwa (O tajnie braku)*.

29 stycznia 1762 – manifest cara (1762) Piotra III (1728-1762) o amnestii dla zbiegłych raskolników; ukaz o tolerancji religijnej.

19 lipca 1762 – ukaz *O macierzyńskich hospodiach (O matierinskih szczadnoscach)* carycy (1762-1796) Katarzyny II Wielkiej (1729-1796), zrównujący starowierców z innowiercami oraz umożliwiający starobrzezdowcom z zagranicy powrót w rodzinne strony; swobodę religijnych obyczajów oraz zajmowanie się działalnością handlowo-wyróbczą; starobrzezdowcom wyznaczono do swobodnego osiedlenia się tereny zawołżańskie wzdłuż rzeki Wielki Ingiz, będącej lewym dopływem Wołgi w Guberni Saratowskiej (wśród miejsc osiedlania była też Gubernia Biełgorodzka na południu Rosji), co rozpoczęło się 4 grudnia 1762 roku; początek kłótni między Anglikami.

1763 – manifest carycy Katarzyny II inicjujący kolonizację terytoriów nad Morzem Czarnym i w związku z tym dający szansę sekantom osiedlania się na tych ziemiach; założenie wspólnego fiedosiejewsko-pomorskiego cmentarza na wyspie Mała Ochra w Petersburgu.

15 grudnia 1763 roku – ukaz o likwidacji założonej przez cara Piotra I Raskolniczeskiej Kancelarii.

1764 – zwolnienie przez carycę Katarzynę II Wielką starobrzezdowców od podwójnego podatku oraz obowiązku rejestracji; zezwolenie na zapisywanie się starowierców do stanu kupieckiego; droga wygonka z Wiedki (20.000 osób); deportacja 3.000 starowierców z Podola przez oddziały pod dowództwem gen. I.W. Gudowicza.

1765 – traktat metropolity moskiewskiego Platona (1737-1821) *Powinno być prawdziwą powszechną Cerkwią* określający stosunek do raskolników i zasady przyjmowania ich na

zasadzie jednowierstwa do Cerkwi panującej; samospalenie się filippowców w Klasztorze Zielieńskim Eparchii Nowogrodzkiej; decyzja wygowców o zaprzestaniu poszukiwania prawdziwego kapłaństwa podjęta po wspólnym z popowcami soborze w Moskwie, który nie doprowadził do porozumienia w kwestiach hierarchii kościelnej).

1766 – publikacja przez hieronicha Platona Lewszyna *Uwieszczenia nabożnych*, będącego zapowiedzią jednowieria; zgoda Świętobliwego Synodu Rządzącego na kulturowanie starych obrzędów po przyłączeniu się do oficjalnej Cerkwi.

1771 – założenie przez biełopopowców, w pobliżu podmoskiewskiej wsi Nowoandronowa, ośrodka zwalczającego epidemię dżumy, który z czasem zaczął być nazywany Rogożskim Cmentarzem (Rogożskie Kładbiszcze) lub Rogożskim Osiedlem (Rogożski Posiłek), zajmował obszar 24,5 hektarów podarowany staroobrzędowcom przez carycę Katarzynę II Wielką; założenie przez Ilję Aleksiejewicza Kowylina (1731-1809) w Moskwie biedosiejewskiego klasztoru pw. Przemienienia Pańskiego (Prieobrazieński Monastyr, Prieobrazenskoje Kładbiszcze); osiedlenie się starowierców w dobrach hrabiego Jana Mikołaja Chodkiewicza w Czarnobylu.

1772 – powstanie sogłasia stranniczskiego (bieguni, skitancy) w wyniku samochreztu mnicha filippowskiego Jewfemija (Eufemiusza; 1743-1792); stworzenie starowiercom przez Świętobliwy Synod Rządzący możliwości indywidualnych odwołań w przypadku wątpliwości.

1773 – powstanie Kozaków dońskich pod wodzą staroobrzędowca Jemieljana Iwanowicza Pogaczowa (1742-1775), który przez pewien czas ukrywał się na Starodubiu.

1775 – powstanie w Czarnobylu na terenie Rzeczypospolitej popowskiego sogłasia czarnobylskiego; wniosek lipowan z Bukowiny do cesarza austriackiego (1741-1790) Józefa II (1765-1790) o powołanie diecezji starowerskiej.

1776 – zakaz używania dzwonów przez starowierców.

1777 – czasowiennicki Sobór Niewiański decydujący o dwójności tego sogłasia (popowskie i bezpopowskie zarazem); pomorski Sobór Wygowski dopuszczający małżeństwa do wspólnej modlitwy (ale za zasłoną lub parawanem) oraz wspólnego spożywania posiłków (ale przy oddzielnym stole); sporządzenie mita przez rogożców.

1778 – wprowadzenie przez nowoprawosławnego arcybiskupa stariańskiego i chersońskiego Nikifora Fieofeki quasi-jednowieria w ośrodku popowskim nad rzeką Ingulec (dopływ dolnego Dniepru).

1779 – zgoda władz Rzeczypospolitej na swobodne wyznawanie wiary przez biedosiejewców osiadłych w powiatach suwalskim i sejneńskim; Sobór Moskiewski biełopopowców ustalający zasady przyjmowania wiernych z Cerkwi panującej, w tym kapłanów, poprzez nyrpopomazanie (drugi stopień nawrócenia) zamiast praszczszenia.

1780 – założenie filippowskiego Bratniego Dworu w Moskwie.

1782 – ostateczna rezygnacja z podwójnego podatku nakładanego na raskolników; złożenie przez starodubskiego mnicha Nikodima w Petersburgu petycji o przydział kapłanów.

15 lutego 1782 – osiedlenie się starowierców w dobrach Smiła, należących do księcia Ksawerego Lubomirskiego na wschodnim Podolu.

1783 – wprowadzenie zakazu używania w dokumentach państwowych pojęcia *raskolnik*; suplika thumena klasztoru biełopopowskiego ze Starodubia Nikodema o wyłączenie biskupa dla starowierców oraz ustalenie w 12 punktach zasad, na jakich starowiercy mogliby przyłączyć się do Cerkwi panującej; przesiedlenie się starowierców z Czarnobyla do Dobruży; osiedlenie się starowierców w Białej Krynicy na Bukowinie (Austro-Węgry) z prawem do swobody praktyk religijnych – dekret cesarza (1765-1790) Józefa II Habsburga (1741-1790),

15 stycznia 1783 – ukaz carycy Katarzyny II zezwalający na zakładanie prywatnych drukarni, w tym staroobrzędowych.

1784 – zgoda carycy Katarzyny II na wyznaczenie staroobrzędowcom z guberni Białoruskiej, Małogosyjskiej i Nowosyjskiej (Arcybiskupstwo Mohylewskie) duchownych, którzy służyliby według *starych ksiąg*; założenie przez rosyjskich emigrantów z Dobruży osady wokół klasztoru w Białej Krynicy na Bukowinie.

1785 – przyznanie starowiercom prawa wyboru na funkcje publiczne.

13 sierpnia 1785 – reskrypt carycy Katarzyny II, w którym po raz pierwszy użyto pojęcia *staroobrzędowców* (*starobriadnie*) – dokument dotyczył osiedlania się starowierców w Guberni Tawricheskiej.

1788 – wprowadzenie przez carycę Katarzynę II wolności religijnej.

21 lipiec 1788 – ukaz carski umożliwiający starowiercom z guberni Białoruskiej, Młodzieckiej i Jekaterynosławskiej sprawowanie obrzędów religijnych w swoich cerkwiach i moleniach.

1789 – zatwierdzenie przez Kościół grecki chrztu przez polewanie.

1790 – powstanie pierwszych parafii *ogłazników*, czyli tych biełogopowców, którzy zgodzili się na uznanie nowoprawosławnych kapłanów służących według starych obrzędów.

1792 – sobór w Leksinskim obeszczestielstwie negujący koncepcję Wasilija Jemielianowa (zm. 1797) o biesswiaszczennostowych brakach.

1795 – wstępna akceptacja małżeństwa przez sogłasię pomorskie; zgoda carycy Katarzyny II na praktykowanie starowierstwa na terenie Urańskiego Kozackiego Wojska.

1797 – podporządkowanie skitów starowierskich w Diecezji Jekaterynosławskiej synodalnym władzom diecezjalnym.

1798 – oficjalne, z błogosławieństwem wygowskich starców, odstąpienie pomorców od negacji małżeństwa.

12 marca 1798 – dekret cara (1796-1801) Pawła I (1754-1801) zezwalający budowę starowierskich świątyni w całej Rosji, a także zakładanie w Guberni Niżeponodskiej parafii starowierskich prowadzonych według starego rytu przez kapłanów Cerkwi synodalnej.

1799 – zgoda części wiernych z Rogońskiego Kładbiszczu na przyjęcie kapłanów z Cerkwi synodalnej (prawnie uznawanych, czyli *zakazanych*).

27 października 1800 – postanowienie Synodu Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi o zasadach przyłączenia do Cerkwi tych, którzy porzucili *nosze*; wprowadzenie ukazem cara Pawła I *Zasad jednowierstwa* (*Prawila jednowierstwa*) sporządzonych w oparciu o 16 warunków zgłoszonych przez moskiewskich starowierców i przez metropolię moskiewskiego Platona, które dawały szansę staroobrzędowcom włączenia się w Cerkiew synodalną bez rezygnacji z ich zasad, jednak przejście z nowoprawosławia w jednowierstwo było zakazane.

1803 – przywrócenie pojęcia *raskolnik* w dokumentach państwowych.

2 lutego 1803 – ukaz cara (1801-1825) Aleksandra I (1777-1825) o tolerancji i stosunku do starowierców nakazujący pozostawienie ich w spokoju pod warunkiem niemanifestowania przez nich swoich odrębności i nieistakowania Cerkwi synodalnej.

1805 – wprowadzenie dla starowierców specjalnych ksiąg metrykalnych prowadzonych przez policję ziemską.

1806 – ukaz cara Aleksandra I zatwierdzający prawa starowierców uzyskane przez nich w Rzeczypospolitej.

9 kwietnia 1806 roku – ukaz o zbadaniu rozmiarów i charakteru *raskolu* na terenie imperium.

1809 – fiedosiejewski sobór w Petersburgu łagodzący surowe odnośnienie się do nowotzemonów.

4 lutego 1809 roku – wprowadzenie obowiązku meldowania policji o każdym pochówku raskolnika.

15 maja 1809 – zarządzenie przez cara Aleksandra I statutu zakładu dobroczynnego (bogatdielnia) na Cmentarzu Przemienienia Pańskiego.

26 sierpnia 1811 – wydanie przez Ministra Policji polecenia dokonywania przez gubernatorów dwukrotnie w roku spisu raskolników z określeniem ich przynależności do sogłasi i rołków.

1812 – zakaz budowy kaplic staroprawosławnych na cmentarzach.

17 lutego 1812 – rozporządzenie cara Aleksandra I o skierowaniu w środowiska starowierskie kapłanów jednowierskich; początek zorganizowanego misjonarstwa nowopravosławnego.

18 czerwca 1812 – ukaz o poufnym zbieraniu przez gubernatorów wiadomości o liczbie raskolników i przesyłaniu ich raz do roku do Ministra Policji.

1813 – spisanie reguł sogłasia fiedosiejewskiego przez nastawnika Siergieja Siemionowicza Gudinina (ok. 1750-1839) jako *ustaw Sawoj Gławy*; wizyta cara Aleksandra I w fiedosiejewskiej molennie w Korołiskach w powiecie wilkomirskim na Litwie.

1816 – zakaz budowy nowych starowierskich cerkwi i moletu przy zachowaniu dotychczasowych, których jednak nie wolno było remontować.

1817 – powołanie Tajnego Komitetu do Spraw Raskolników i Odstępów od Prawosławia (Siekretnyj komitet o raskolnikach i ostepnikach ot pravosławija) w Petersburgu.

27 sierpnia 1818 – założenie w Moskwie przez jednowierców drukarni wydającej staroobrzędowe książki (wiązało się to z surową kontrolą importu takich wydawnictw).

1820 – przekazanie nadzoru nad raskolnikami Specjalnej Kancelarii w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych; poddanie fiedosiejewców szczególnemu nadzorowi policji z racji licznych przypadków rozpusty i dzieciobójstwa; organizowanie wyboru starowierców na funkcje społeczne (tylko wtedy, gdy liczba prawosławnych i jednowierców była za mała).

18 lutego 1820 – otwarcie drukarni jednowierczej w Moskwie.

11 kwietnia 1820 – ukaz cara Aleksandra I *O nadzorze za raskolnikami fiedosiejewskiego sogłasia*.

27 maja 1820 – zalecenie ograniczania wyborów raskolników na publiczne funkcje.

19 sierpnia 1820 – tajna dyspozycja cara Aleksandra I (1801-1825) o nieprześladowaniu staroprawosławia (twójce traktowanego jednak jak sekta) pod warunkiem jego niepublicznej egzystencji (molenny nie mogły mieć widocznych znaków religijnych, nastawnicy na zewnątrz nie mogli nosić przypisanej im odzieży; nie można było odbywać procesji wokół chramu nawet na Wielkanoc – mimo wszystko powstało wtedy dużo staroobrzędowych świątyń i klasztorów; parafie mogły prowadzić księgi metrykalne, wypisy, które zastępowały paszporty).

1821 – zakaz opuszczania klasztorów ingijskich przez kapłanów i mnichów oraz przyjmowania przez te klasztory zbiegłych kapłanów i diakonów z Cerkwi synodalnej.

1822 – powstanie na Starodubiu sogłasia hatkowskiego.

26 marca 1822 – ukaz cara Aleksandra I *Prawa o popach i molitwennych domach*, zwany jako *tajne zasady* (*sekretnyje prawila*) – dokument ten dopuszczał w ściśle określonych przypadkach (w miejscach, gdzie były wcześniej zarejestrowane chramy) tolerancję wobec duchownych, którzy przeszli z Cerkwi synodalnej do staroprawosławia, a nie popełnili przestępstw kryminalnych; mieli oni jednak obowiązek prowadzenia metryk, równocześnie zakaz

wznoszenia nowych młocni i cerkwi podobnych do świątyni prawosławnych; nie wolno było jednak zamykać świątyni wybudowanych przed 1817 rokiem.

16 stycznia 1823 – sobór hiedosiejewski w Degurjach na Litwie, łagodzący rygory w stosunku do nowożeńców; początek hiedosiejewsko-pomorskiego okresu w dziejach bezpopowstwa litewsko-inflanckiego; rozpoczęcie procesu adaptacji staroprawosławia inflancko-litewsko-polskiego w świecie kultury zachodnioeuropejskiej.

1824 – ukaz skierujący nawróconych na prawosławie, którzy powrócili do raskolu (właściwie ułomienie w raskol) na wzięcie w rekrutę, zaś niezdolnych do służby wojskowej i kobiety na zsyłkę na Sybir; powrót możliwy był po rekonwersji na prawosławie.

14 marca 1825 – powstanie tajnego kościelno-państwowego komitetu doradczego dla raskolników i odstępców od prawosławia.

1826 – powierzenie spraw raskolu III Oddziałowi Osobistej Kancelarii Jego Wysokości (III Oddzieleniu Sobieszczeń Jego Welikości Kancelarii).

26 lutego 1826 – ukaz o wprowadzeniu obowiązku gromadzenia przez lokalne sądownictwo administracji i policji wszelkich informacji o starowiercach – odpowiedzialność za jego realizację spadła na gubernatorów.

17 sierpnia 1826 – ukaz cara (1825-1855) Mikołaja I (1796-1855) o ograniczeniu działalności starowierców – na mocy tego dokumentu wprowadzono zakaz otwartego wyznawania staroprawosławia, który realizował się przez zdejmowanie krzyży z młocni, zakaz budowy nowych i remontu starych świątyni.

1827 – sobór filipowski wprowadzający rygor pozbawienia dziedziczenia majątku przez dzieci, które zmieniły wyznanie.

10 maja 1827 – zakaz przemierzania się starowierczyń duchownych między powiatami – przekraczających ten zakaz traktowano jak włóczęgów; zakaz przyjmowania do Rogozińskiej Słobody nowych kapłanów.

5 lipca 1827 – zakaz dokonywania jakichkolwiek remontów i przetróbk młocni.

8 listopada 1827 – zakaz przechodzenia duchownych z Cerkwi synodalnej do staroprawosławia – złamanie tego zakazu traktowane było jako przestępstwo kryminalne; mogli funkcjonować, lecz „bez publicznego okazywania herezji” jedynie kapłani zarejestrowani (*ukazyt*).

1828 – początek wprowadzania jednolitości nad Irżiem w Guberni Saratowskiej poprzez ukaz o podporządkowaniu tamtejszych klasztorów władzom gubernialnym.

28 marca 1828 – ukaz o ograniczaniu praw raskolników w publicznym wyznawaniu wiary.

1831 – zjazd popowców w Moskwie poświęcony kwestii pozyskania biskupa, propozycja Afanasija Kuźmiciowa Kocuzajewa (1804-1863) poszukiwania biskupa na Wschodzie, ewentualnie przejście go z Cerkwi greckiej oraz utworzenia katedry biskupiej za granicą.

25 lipca 1831 – powstanie tajnego komitetu doradczego do spraw raskolników i sekantów.

1832 – odebranie przez cara Mikołaja I białopopowskim klasztorom irżińskim wszelkich praw nadanych im przez carycę Katarzynę II i podporządkowanie ich władzy gubernatora; unieważnienie tajnych zasad z 1822 roku, dotyczących kapłanów przechodzących do staroprawosławia, decyzja białopopowskiego soboru w Moskwie (na Rogoży) o pozyskaniu biskupa i ustanowieniu katedry biskupiej poza granicami Rosji; zamknięcie przez władze szkoły starowierckiej w Rydze; potwierdzenie przez cara Mikołaja I ukazu Piotra I z 1723 roku o zakazie wytwarzania metalowych ikon oraz umieszczania ich w świątyniach.

31 stycznia 1832 – manifest carski i uchwała Komitetu Ministrów o kierowaniu kapłanów, którzy przeszli w obręb staroprawosławia pod jurysdykcję ich dotychczasowych biskupów.

październik 1832 – Sobór Warkowski w Łaigali porządkujący życie kościelne i zapoczątkujący fiodosiejewsko-pomorski okres staroprawosławia inflanckiego poprzez wprowadzenie instytucji małżeństwa kościelnego i modlitwy za panujących.

1834 – wzmożenie represji za panowania cara Mikołaja I (1825-1855); pozbawienie staroprawosławnych wszelkich praw obywatelskich (w tym prowadzenia ksiąg metrykalnych, nieznanowania starobrzędowych małżeństw i zrodzonych z nich dzieci; zamknięcie domu sierot na Cmentarzu Rogożskim – wychowanków skierowano do państwowych domów wychowawczych).

1835 – ukaz o podziale starowierców na trzy kategorie pod względem ich szkodliwości, a tym samym zróżnicowanie represji wobec nich (począwszy od zsyłek i kar cielesnych); zamknięcie przez władze szkół na Rogożskim Osiedlu; zdjęcie dzwonów w Pustelni Wygowsko-Leksyńskiej i zakaz budowy nowych oraz remontu starych molenn; założenie w Petersburgu przez kupców Siergieja Gromowa i Nikitę Delabina starobrzędowego cmentarza (Gromowskoje Kłodbiszcz).

14 lutego 1835 – zakaz zawierania małżeństw raskolników z prawosławnymi.

24 grudnia 1835 – ukaz nakazujący śledzenie zbiegłych kapłanów.

1836 – wyprawa mnichów Pawła Białokrynickiego (Pietr Wasiljewicz Wielikodworski; 1808-1854) i Gierontija (Gierasim Isajewicz Kolpakow; 1803-1868) na Wschód w poszukiwaniu prawowitego biskupa, który miałby odrodzić hierarchię starowierską, zakończona aresztowaniem w Kutaisi (Gruzja); wprowadzenie w Rosji przepisu, według którego religia prawosławna wyznawana przez któregośkolwiek z rodziców przechodzi na dzieci.

28 kwietnia 1836 – wprowadzenie decyzją Gabinetu Ministrów zakazu urządzania molenn w domach prywatnych.

1837 – decyzja o likwidacji wszystkich czterech angielskich klasztorów i okolicznych składow oraz preymusowe przejęcie piątego klasztoru na jednowierszowo.

1838 – powołanie w 21 guberniach zasiedlonych przez starowierców tajnych komitetów doradczych do spraw raskolników i sektantów; wprowadzenie nadzoru policyjnego na Osiedlu Rogożskim.

9 kwietnia 1838 – ponowienie zakazu prowadzenia przez raskolników ksiąg metrykalnych i wydawania zaświadczeń o zawarciu związku małżeńskiego.

1839 – przybycie misji Pawła i Gierontija do Białej Krynicy, wybór Gierontija na ihumena tamtejszego klasztoru; zakaz wydawania koncesji na prowadzenie szkół starobrzędowych.

5 maja 1839 – zakaz używania tytułu ksiądz (swiaszczennik) przez kapłanów starowierskich oraz budowy i remontu molenn (samowolnie rozbudowywany chram był burzony).

1840 – czasowiennicze Sobór Tiumeński decydujący o bezpopowstwie tego zgłoszenia.

21 listopada 1840 – zakaz urywania dzwonów przez starowierców.

1841 – ostateczne zamknięcie i przekazanie jednowiezcom biełopopowskich klasztorów angielskich.

1842 – nakaz zamknięcia wszystkich odlewni ikon metalowych oraz sprzedaży metalowych przedmiotów kultu; chwilowe zdjęcie pieczęci z ołtarzy świątych na moskiewskiej Rogoty.

13 października 1842 – zakaz budowy i remontu molenn i nazywania ich cerkiewiami; zakaz bicia w dzwony i zwieńczania chramów krzyżami.

1843 – przesiedlenie do Pustelni Wygowsko-Leksyńskiej 53 rodzin nowoprawosławnych.

1844 – zniszczenie Monastynu Ławrientjewskiego pod Homlem.

18 września 1844 – uzyskanie przez wysłanników rosyjskich biełłopopowców-mnichów Pawła Białokrynickiego (Wielikodworski) i Alimpija (Milonadowicz) zgody cesarza Austro-węgier (1835-1848) Ferdynanda I (1743-1875) na utworzenie staroprawosławnej katedry biskupiej w klasztorze w Białej Krynicy na Bukowinie.

1845 – misja mnichów Pawła i Alimpija w Egipcie, Aleksandrii, Syrii, Palestynie, Jeruzolimie i Turcji, jej celem było pozyskanie biskupstwa dla starowierców.

5 stycznia 1845 – zakaz przystępowania ikonopisów starowierskich do cechów rzemieślniczych.

15 sierpnia 1845 – rozporządzenie o osobistej odpowiedzialności karnej za wydawanie i rozpowszechnianie druków staroprawosławnych oraz budowę i remont cerkwi i młynów (obiekty wybudowane po tym rozporządzeniu były barzone).

1846 – zakaz nabywania przez starowierców nieruchomości i ziemi, przynależności do gildii kupieckich i wyboru na publiczne funkcje; nadzór policyjny nad osadami staro obrzędowymi.

28 października 1846 – kanoniczne przystąpienie (sprawa) byłego metropolity bołnackiego z siedzibą w Sarajewie (1835-1840) Amwusija (Andriej Popowicz; 1791-1863) do Cerkwi Starobrzędowej, które dało początek hierarchii białokrynickiej; powstanie Staroprawosławnej Cerkwi Chrystusowej (obecnie Rosyjska Prawosławna Starobrzędowa Cerkiew), zwanej początkowo Cerkwią Chrystusową (Cerkiew' Christowa) lub Cerkwią Chrystusową Białokrynickiej Hierarchii.

1847 – poddanie się najbardziej autokratycznego kapłana z Cmentarza Rogońskiego Iana Jastrzebowia (1770-1853) pod jurysdykcję Metropolity Białokrynickiego; przewiezienie z Białej Krynicy do Moskwy świętego myra, umożliwiającego rosyjskim białokrynickom szafowanie sakramentu bierznowania, w tym powtórnego bierznowania kapłanów przechodzących z Cerkwi synodальной; wyświęcenie w Białej Krynicy przez arcybiskupa Ambrogo biskupów Kirilla (Kiprijan Timofiejew) i Arkadija (Łysow); zdjęcie z urzędu przez cesarza Austrii metropolity Ambrogo i zesłanie go do Zilii w Słowenii; wprowadzenie jednowiercia w Starodubiu; założenie w Wojnowie na terenie Mazur klasztoru fiedosiejewskiego.

1848 – program represji wobec starowierców przedstawiony przez metropolicę moskiewskiego Filareta (Drozdow); zapieczętowanie przez władze austriackie klasztoru w Białej Krynicy.

1849 – wprowadzenie jednowierstwa nad Kierzeńcem; ustanowienie w Rosji białokrynickiej Diecezji Simbirskiej z biskupem Sofronijem (Zynow).

10 czerwca 1850 – polecenie zapisywania podczas spisu powszechnego dzieci bezpopowców jako urodzonych bez praw obywatelskich, zaś żon jako żyjących w rozpucie.

1851 – pozwolenie władz austriackich na dalsze funkcjonowanie klasztoru w Białej Krynicy.

1852 – powołanie przez cara Mikołaja I tajnej kancelarii ds. śledzenia raskoba i sekciarstwa; tajemność tej instytucji była tak wielka, że nikt nie wiedział, gdzie ona się znajduje; w ślad za tym powstawały tajne kancelarie w guberniach, nierzadko zamieniające się w organy śledczo-sądowe.

lipiec 1852 – powołanie matki Aleksandry z Cmentarza Rogońskiego na ihumenię klasztoru pw. Zasińcicia Bogarodzicy w Białej Krynicy.

1853 – zdegradowanie starowierskich mnichów do kategorii osób świeckich; rozporządzenie o likwidacji skupisk raskolniczych (*raskolniczeskich sboriszcz*) w rezultacie którego opieczątowano część obiektów na cmentarzach Rogońskim i Priesobrazieńskim oraz oddano je jednowiercom; sakaz przechodzenia duchownych do raskobu; nielegalne przybycie z Białej Krynicy do Moskwy arcybiskupa Antonija (Andriej Ilarionowicz Szutow; 1810-1881) jako ordynariusza diecezji włodzimierskiej albo moskiewskiej i całej Rusi.

- luty 1853** – powołanie *specjalnego komitetu (moby komitet)* do spraw prowadzenia dotyczącego raskolu i sekciarstwa, proponującego m.in. likwidację starowierskich skitów oraz zakaz zgromadzeń religijnych.
- 23 maja 1853** – polecenie tymczasowemu specjalnemu przy Ministrze Spraw Wewnętrznych komisarzowi dokonania analizy sytuacji prawnej raskolu oraz porównanie danych o starowiercach zebranych przez władze państwowe z danymi zebranymi przez Cerkiew panującą.
- 10 czerwca 1853** – zgoda na warunkowe przyjmowanie raskolników do gildii kupieckich.
- 21 grudnia 1853** – zgoda ministra spraw wewnętrznych Łanskogo na odprawienie uroczystości pogrzebowych na Cmentarzu Rogońskim.
- 1854** – likwidacja pięciu żeńskich klasztorów na Rogońskim Osiedlu na rzecz klasztoru jednowiejskiego i przejęcie przez państwo obiektów całej Rogni; ustanowienie państwowego kuratora (ksiennym smortiel), przejście do jednowieństwa ostatniego z *dozwolonych (ukazanych)* kapłanów na Rogoży-Pietra Rusanowa; przekazanie w związku z tym rogońskiego chramu pw. św. Mikołaja jednowiercom; stopniowe burzenie obiektów Pustelni Wygowsko-Leksinskiej.
- 9 sierpnia 1854** – zgoda moskiewskiego generała gubernatora na odprawianie modłów w chramach Cmentarza Rogońskiego.
- 1855** – rozwiązanie przez cara (1855-1881) Aleksandra II (1818-1881) specjalnego Tajnego komitetu ds. raskolników i odstępców od prawosławia; deportacja większości mieszkańców Pustelni Wygowsko-Leksinskiej do miejsc ich poprzedniego pobytu.
- 1 stycznia 1855** – zakaz przynależności starobrzędowców do gildii kupieckich, skutkujący niemożnością wykonywania przez nich zawodu; liczne przejścia starobrzędowych kupców na jednowieństwo.
- 15 stycznia 1856** – zgoda ministra spraw wewnętrznych na sprawowanie Służby Bożej na Rogoży.
- 2 lutego 1856** – powołanie przy Departamencie Ogólnym Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Oddziału III, zajmującego się sprawami raskolu (jego działalność była tajna).
- 7 lipca 1856** – zapieczętowanie ołtarzy w chramach Rogońskiego Kładbiszcz; zabranie przez Cerkiew Synodálną wyposażenia kaplic Pustelni Wygowsko-Leksinskiej.
- 15 kwietnia 1857** – na polecenie cara Aleksandra II zbiorowe petycje raskolników miały docierać bezpośrednio do niego.
- 3 czerwca 1857** – zamknięcie kaplicy zbiorowej w żeńskim klasztorze pw. Podwyższenia Krzyża nad Leką; ostateczna likwidacja Pustelni Wygowsko-Leksinskiej.
- 1858** – wydanie na polecenie cara Aleksandra II przez ministra spraw wewnętrznych S.S. Łanskogo założeń dla władz lokalnych w sprawie relacji ze starobrzędowcami (zakaz mieszania się Cerkwi rządzącej w sprawy wspólnot staroprąwosławnych oraz prześladowania starobrzędowców za wiarą).
- 13 października 1859** – zgoda na zapisywanie się raskolników z zachodnich guberni do samorządowych wspólnot miejskich i wiejskich.
- 1860** – założenie przez Konstantina Jewfimowicza Gołubowa (1842-1881) i Pawła Prudkiego (1821-1895) starowierskiej Drukarni Słowiańskiej w Piszcu (Johannsburg).
- 6 września 1860** – ukaz carski o dopuszczeniu starowierskich kupców do członkostwa gildii.
- 1861** – zgoda na wybieranie starowierców na funkcje państwowe oraz na naukę w szkołach państwowych.
- 19 lutego 1861** – likwidacja w Rosji poddaństwa chłopów i ich uwłaszczenie (prawo wchodziło w życie po *razie łgu* w lutym 1863 roku).

1862 – decyzja cara Aleksandra II o zaprzestaniu prześladowań duchownych białokrynickich; stopniowe udostępnianie starowiercom członkostwa gildii kupieckich.

24 lutego 1862 – oficjalne wydanie *Pisma Obódnego* (*Obrótanie posłanij*) Staroprawosławnej Cerkwi Chrystusowej, napisanego przez naczelnika Illariona Gieorgiewicza Kabanowa (1819-1882), noszącego pseudonim *Kerim* (*Pręgiem*).

27 czerwca 1863 – ukaz dopuszczający zastępstwo tekuta dla starowierców.

1864 – sprzeciw metropolity moskiewskiego Filareta (Wasilij Michajłowicz Drozdow; 1782-1867) wobec oddolnych żądań utworzenia hierarchii jednowierskiej.

5 lutego 1864 – cykularz Ministerstwa Finansów o zapisywaniu raskolników do stanu kupieckiego na ogólnie przyjętych zasadach.

23 czerwca 1865 – oficjalne przyjęcie w Moskwie do jednowierstwa grupy kapłanów białokrynickich, w tym biskupów: brailskiego Onofrija i kolszierskiego Pafnutija.

30 października 1865 – uznanie *Pisma Obódnego* za niebyłe przez Uświęcony Sobór Staroprawosławnej Cerkwi Chrystusowej.

1866 – publiczna dysputa w Moskwie między *obrotnikami* i *nieobrotnikami*.

1868 – likwidacja starowierskiej Drukarni Słowiańskiej w Piesz (Johannesburg).

25 lutego 1868 – przejście na jednowierstwo Pawła Pruskiego (Pietr Iwanowicz Ledniew; 1821-1895).

1874 – powstanie tajnego Bractwa Świętego Krzyża na Cmentarzu Rogońskim, mającego kształcić kadry duchowne i wydawać książki religijne.

2 kwietnia 1874 – ukaz o księgach metrykalnych dla starowierców.

19 kwietnia 1874 – prawne uznanie małżeństw starowierskich; lokalna administracja lub policja rejestrowała małżeństwa, a także chrzty i pochówki w osobnych księgach metrykalnych (*miernizanijskie knigi*), później przekazywanych do prowadzenia przez nauczycieli; użycie dzieci starowierców jako spadkobierców; przyznanie starowiercom wielu praw obywatelskich (w tym posiadanie paszportów).

1875 – założenie drukarni w klasztorze pw. św. Mikołaja w Mamiłowce (Mamula) w Rumunii.

1878 – rozpoczęcie wydawania przez mnicha Nikołaja Czernyszewa w, należącej do Austrii, Kolomyi czasopisma „Samoobriadec”.

1881 – pozwolenie na urządzenie tymczasowych ołtarzy w rogońskich świątyniach, ale bez zdejmowania pieczęci ze stałych ołtarzy; porozumienie o podziale stref wpływów między Metropolią Białokrynicką a Archidieceją Moskiewską (tej drugiej podlegały parafie na terenie Imperium Rosyjskiego, tej pierwszej – poza nim); złożenie przez rogońskich popawców przysięgi na wierność carowi.

1882 – fiedosiejewski sobór w Razytcy (Razekne) potwierdzający dotychczasowe nauki tego zgromadzenia.

1883 – wydanie przez fiedosiejewców *Knazygo Ustawa*, czyli zbioru domowych modlitw, obrzędów i obyczajów, będącego najbardziej autorytatywnym zestawem zasad odnowionego fiedosiejizmu.

3 maja 1883 – przyznanie staroprawosławności, za zgodą cara (1881-1894) Aleksandra III Aleksandrowicza (1845-1894) w wyniku decyzji Rady Państwowej, swobody obrzędów religijnych, lecz bez takich zewnętrznych oznak, jak procesje, biele w dzwonny, duchowny strój kapłanów i nauczycieli; pozwolenie na budowę i remonty świątyni, lecz bez dzwonnic, kopuł i krzyży (pod warunkiem uzyskania zgody oberprokuratora Świętego Synodu oraz ministra Spraw Wewnętrznych); przyznanie starobogdowcom prawa otrzymywania paszportów na ogólnych zasadach oraz zajmowania się ku-

- piecowni i przedsiębiorczością, a także zajmowania funkcji z wyboru w gminach; zgoda na tworzenie cechów ikonopisów oraz organizację pogrzebów z kościelnym śpiewem.
- 1884** – likwidacja tymczasowych ołtarzy na amwoniach rogożskich chramów; zamknięcie klasztoru męskiego pw. Zbawiciela i Świętej Trójcy w Wójnowie na Mazurach.
- 1885** – wprowadzenie do programu seminariów duchownych nauki o raskole (raskołowiedztwo); organizacja intensywnych, w tym również prowadzonych przez świeckich, misji w środowiskach staroprawosławnych.
- 1886** – zniesienie przez Świętobliwy Synod Rządzący RPC kławy rzuconej przez Wielki Sobór Moskiewski z 1667 roku na stare obrządku i przeniesienie jej na starobrzędowców (personalnie).
- 1887** – powstanie neobiegłopopowskiego wszechrosyjskiego Bractwa Świętego Mikołaja, na czele którego stanął kupiec Nikołaj Aleksandrowicz Bugrow (1811-1837) z Niżnego Nowogrodu.
- 1888** – uznanie przez prawosławie greckie ważności chrztu katolickiego.
- 1889** – zakończone fiaskiem, z uwagi na problem ateizmu, *zbiórce rozmowy* Władimira Iljicza Lenina ze starościami w celu włączenia ich do ruchu rewolucyjnego.
- 1895** – tajna dyspozycja o umożliwieniu neobiegłopopowcom przyjmowania kapłanów z Cerkwi państwowej w celu przeciwstawiania ich Cerkwi białokrynickiej; założenie żeńskiego klasztoru pw. Zbawiciela i Św. Trójcy w Wójnowie na Mazurach.
- 1896** – ostatni przypadek samospalenia się.
- 1897** – Sobór Samarski akceptujący samochrzest na gruncie pomorskim; pierwszy wszechrosyjski spis ludności.
- 1896-1897** – zbiórce samobójstwa poprzez zapozyczenie się w zamkniętych mogiłach w Ternowskich Chutorach.
- 1900** – próba wymuszenia przez rozporządzenie Ministerstwa Spraw Wewnętrznych na biskupach białokrynickich rezygnacji z rytuałów duchownych.
- 14 września 1900** – I Wszechrosyjski Zjazd Starobrzędowców zakończony petycją do cara o przyznanie wolności religijnej.
- 14-16 października 1901** – zjazd nastawników z guberni wileńskiej, kowieńskiej i suwalskiej w Wilnie oficjalnie zatwierdzający małżeństwa pobłogosławione w molenniu, co równało się ostatecznemu przejściu większości fiedosiejewców na gorycję pomorskie.
- 12 grudnia 1904** – wprowadzenie zasad tolerancji religijnej w ukanie o porządku państwowym (zw. *ukazem*).
- 17 kwietnia 1905** – manifest cara (1894-1917) Mikołaja II (1868-1918) *O umocnieniu reguł tolerancji religijnej (Ob uкрепиении начал веротерпимости)* przyznający staroświecom pełnię praw obywatelskich i swobodę wyznania, a także rugujący z nomenklatury urzędowej pojęcie *naszokulnie*; od tego momentu daruje się *otiepud* (czyli oclepienie stosunków z władzami państwowymi).
- 17 października 1905** – manifest cara *O uregulowaniu porządku państwowego (Ob us-tanowlenii порядка государственного)* zawierający m.in. zapowiedź wolności obywatelskich (w tym sumienia, słowa, zebrań i stowarzyszeń).
- 22 października 1905** – pierwsza po zniesieniu ołtarzy bocznych w chramie pw. Opieki Bogarodzicy na Rogoży pontyfikalna Liturgia odprawiona przez arcybiskupa moskiewskiego (1898-1915) Joannę (Iustinin Aleksiejewicz Kartuzyn; 1837-1915).
- 1906** – zarejestrowanie Archiepiskopii Moskiewskiej i całej Rusi Staroprawosławnej Cerkwi Chrystusowej.

25-27 stycznia 1906 – zjazd w Wilnie staroobrzędowców Krajów Północno-Zachodniego, Nadduńskiego i Bałtyjskiego oraz innych Miast Imperium Rosyjskiego.

1-5 czerwca 1906 – moskiewski sobór pojednania między *okrużnikami* a *protiwookrużnikami*.

4 czerwca 1906 – podpisanie aktu pojednania między *okrużnikami* a częścią *nieskruszeni- ków* w ramach Staroprawosławnej Cerkwi Chrystusowej.

17 października 1906 – uchwalenie przez Radę Ministrów *Tymczasowych Przepisów o Wspólnotach Staroobrzędowych (Wriemiennye prawila o starobriadczeskich obščinach)*; pojawienie się w wielu zgłoszeniach, głównie wśród nieokrużników, opozycji nie godzącej się na uformowanie wspólnoty religijnej oraz rejestrację według państwowych, antychrystowych reguł (*niesobczennicy*).

1907 – założenie drukarni na Prieobrażenskim Kładbiszczu; zerwanie wspólnoty mo- dlitewnej fiedosiejewców kazańskich z moskiewskimi; podpisanie w Benderach *Aktu Pokoju (Mirojnyj akt)* między *nieokrużnikami* a *okrużnikami* w łonie Staroprawosławnej Cerkwi Chrystusowej.

6 lutego 1907 – zgoda na nauczanie religii staroprawosławnej w szkołach.

12 lutego 1907 – ukaz carski przyznający pełne prawa cywilne małżeństwom staroprawosławnym.

16 kwietnia 1907 – rozpęszczowanie głównego ołtarza w soborze pw. Opieki Bogarodzicy na Rogoży i oficjalna zgoda na odprawienie liturgii pontyfikalnej.

1908 – zatwierdzenie przez władze statutu Bractwa Świętego Krzyża na Cmentarzu Rogożskim; osiedlenie się pomorców w Stanie Pensylwania w USA.

październik 1908 – Pierwszy Wszechrosyjski Zjazd Chrześcijań Staroprawosławno-Katolickiego Wyznania na cmentarzu Prieobrażenskim w Moskwie.

1909 – uchwała III Durny państwowej o pełnej wolności religijnej dla starowierców; początek powrotu niekrasowców z Turcji do Rosji.

1-12 maja 1909 – Pierwszy Wszechrosyjski Sobór Chrześcijań Pomorców Uznających Małżeństwo (Pomorcy Bracznego Soglasija) w Moskwie.

1911 – ukazanie się polemicznej rozprawy z nauką Cerkwi synodalnej autorstwa Fiedora Jefimowicza Mielnikowa (1874-1968) pt. *Błagaja teologia (Bludajuszczije bogosłowije)*.

lipiec 1911 – I Wszechrosyjski Zjazd Narodowego Wychowania Chrześcijań Staroobrzędowców Pomorców w Dyneburgu.

1912 – mianowanie Komitetu Ministrów o swobodzie osiedlania się starowierców w całym Imperium Rosyjskim; założenie Instytutu Teologiczno-Pedagogicznego na Cmentarzu Rogożskim.

22-29 stycznia 1912 – Pierwszy Wszechrosyjski Zjazd Jednowierczy w Petersburgu.

8-17 września 1912 – Drugi Wszechrosyjski Sobór Chrześcijań Pomorców w Moskwie.

1914 – pielgrzymka biskupów Staroprawosławnej Cerkwi Chrystusowej: jegorewskiego Aleksandra i sarajewskiego Mielestija do Jerozolimy, a także spotkanie z patriarchą jerozolim- skim Damianem.

1916 – kanonizacja świętego męczennika i wyznawcy protosjereja Awwakuma Pietrowicza Kondratijewa przez Uświęcony Sobór Staroprawosławnej Cerkwi Chrystusowej (bia- łokrynickiej) oraz ogłoszenie *Ojowskiego pouczenia (otieczeskoje nastawlenije)* regulującego porządek Służby Bożej.

(Według nowego stylu)
od lutego 1918 roku

1917 – zjazd hierarchów Staroprawosławnej Cerkwi Chrystusowej popierający Rewolucję Lutową i wyrażający zaufanie dla Rządu Tymczasowego.

20 marca 1917 – uchwała Rządu Tymczasowego o równości wyznań wobec prawa.

23 stycznia 1918 – dekret Rady Komisarzy Ludowych *O oddzieleniu Kościoła od państwa i państwa od Kościoła* pozbawiający wspólnoty religijne osobowości prawnej oraz posiadania własności; obiekty kultu po spełnieniu określonych warunków mogły być jedynie dzierżawione od państwa.

1919 – poparcie Syberyjskiej Białej Armii pod dowództwem Aleksandra Wasiljewicza Kolczaka (1847-1920) przez zjazd diecezji permickiej Staroprawosławnej Cerkwi Chrystusowej.

maj 1922 – powstanie Centralnej Rady Staroobrzędowców Litwy.

4 listopada 1923 – odnowienie przez niebiegłopopowców hierarchii duchownej (nowozybkowskiej) poprzez kanoniczne (isprawa) przyjęcie byłego arcybiskupa saratowskiego, należącego wcześniej do ruchu obnoweńskiego Nikoły (Pietr Aleksiejewicz Pozdniew; 1853-1934); powstanie Staroobrzędowej Cerkwi Prawosławnych Chrześcijań (później: Rosyjska Staroprawosławna Cerkiew, obecnie: Staroprawosławna Cerkiew).

1923 – wyświęcenie z inspiracji bobzewików dwóch biskupów białokrynickich.

1925 – powstanie w Wilnie Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego nie posiadającego hierarchii duchownej w Rzeczypospolitej Polskiej.

1927 – założenie Kółka Miłośników Starożytności Rosyjskiej (*Krużok Rievnitielej Ruskiej Stariny*) w Rydze.

1928 – powstanie Centralnej Rady Staroobrzędowców w Estonii.

8 kwietnia 1929 – ustawa Rady Najwyższej ZSRR o stowarzyszeniach religijnych określająca warunki zgody na rejestrację wspólnot oraz uzyskiwania zgody na sprawowanie kultu, zakazująca działalności misyjarskiej i charytatywnej oraz tworzenia religijnych grup dzieci, młodzieży i kobiet.

23 kwietnia 1929 – użycie przez Święty Synod RPC starych obrzędów za zbawcze na równi z nowymi oraz ich wzajemnej równoprawności kanonicznej.

16 września 1929 – kanoniczne przyjęcie (isprawa) nowoprawosławnego biskupa jekaterynburskiego Siergieja (Siergiej Jakowlewicz Rastorgajew; 1861-1937) do Staroobrzędowej Cerkwi Prawosławnych Chrześcijań (biegłopopowcy).

1932 – zbrojne powstanie przeciw władzy radzieckiej staroobrzędowców w Kuchinsku (Ulunginsk) w Kraju Nadmorskim (Primorije) i początek stopniowej emigracji starowierców z Dalekiego Wschodu do Chin.

1934 – likwidacja największego kierzenieckiego Klasztoru Komarowskiego.

1935 – podjęcie przez Główną Radę Cerkiewną Rosyjskiej Staroprawosławnej Cerkwi decyzji o utajnieniu święceń kapłańskich i biskupich (praktyka ta miała miejsce przez cały czas istnienia ZSRR).

14 lutego 1935 – ustawa parlamentu łotewskiego *O wspólnotach staroobrzędowych* regulująca status prawny łotewskiego starowierca.

1936 – początek *wielkiej czystki*, którą objęto także staroobrzędowe związki religijne (ich siedzibiska były niedostępne dla agentów GPU).

1937 – rozstrzelanie w Stalingradzie arcybiskupa Staroobrzędowej Cerkwi Prawosławnych Chrześcijań Siergieja (Siergiej Jakowlewicz Rastorgajew).

1938 – zamknięcie przez bolszewików soboru katedralnego pw. Przemienienia Pańskiego w Noworyboku.

13-15 września 1938 – międzynarodowy Zjazd Staroobrzędowców Estonii, Litwy, Łotwy i Polski w Wilnie.

17 marca 1940 – likwidacja klasztorów męskiego i żeńskiego w Białej Krynicy.

10 stycznia - 24 marca 1941 – przesiedlenie się starowierców z Suwalszczyzny do Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej.

1944 – oficjalne przeniesienie stolicy metropolii białokrynickiej z Białej Krynicy do Braiły w Rumunii (w wyniku zajęcia Bukowiny przez ZSRR).

28 stycznia 1944 – powołanie koncesjonowanej przez okupanta niemieckiego Naczelnej Rady Staroobrzędowców w Ostlandie z Borysem Arseniewiczem Pimonowem (1901-1963) na czele.

21-23 października 1944 – Pierwszy Zjazd Staroobrzędowej Pomorskiej Cerkwi w radzieckim Wilnie; powołanie Naczelnej Staroobrzędowej Rady, która stała się jedynym ciałem kierowniczym pomorców w ZSRR.

1945 – emigracja rosyjskich, głównie syberyjskich, czasowienników z Chin przez Hongkong do USA, Australii, Nowej Zelandii i Brazylii.

lipiec 1945 – spotkanie wikariusza Archidiecezji Moskiewskiej, będącego wcześniej biskupem pietrogrodzko-rwenskim Gierontija (Grigorij Iwanowicz Łakomkin) Staroprawosławnej Cerkwi Chryzostowej z arcybiskupem Rosyjskiej Staroprawosławnej Cerkwi Ioanem (Jermilow Kalinin) w sprawie zjednoczenia obydwu Cerkwi (kontakty nie zostały później podtrzymane).

1946 – dobrowolne przesiedlenie się kilku tysięcy rumuńskich lipowan z Dobruży na Kuban.

1947 – przejęstrowywanie wspólnot starowierskich połączone z naciskami likwidacyjnymi.

1951 – likwidacja przez władzę radziecką za pomocą ekspedycji wojskowej skotów czasowienicznych nad Dubczem (Syberia) zakończona pokazowym procesem sądowym w Krasnojarsku.

1953 – powstanie Konferencji Pomorskich Wspólnot w USA.

1962 – drugi powrót niekrasowców z Turcji do Rosji.

14-15 października 1966 – Drugi Zjazd Staroobrzędowej Pomorskiej Cerkwi w Wilnie.

30 maja - 2 czerwca 1971 – lokalny Sobór RPC, z udziałem patriarchów wschodnich, zatwierdzający ustalenia Synodu z 29 kwietnia 1929 roku i umocnienie moskwy anatemy rzucone na staroprawosławnych w latach 1656 i 1667, a także uznający stare obrzędy za zbawcze na równi z nowymi; stwierdzenie, że reformy nikono-aleksiejewskie nie miały podstaw kanonicznych i historycznych.

14 lipca 1974 – Sobór Staroobrzędowej Pomorskiej Cerkwi w Wilnie; początki Staroobrzędowej Pomorskiej Cerkwi na terenie ZSRR poprzez ujednolicenie obrzędów i reguł eklesjalnych.

25 listopada 1974 – orzeczenie przez Synod Biskupów Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi za Granicą, że stare obrzędy nie są błędne i nieprawidłowe.

1983 – powołanie Naczelnej Rady Wschodniego Staroobrzędowego Kościoła nie posiadającego hierarchii duchownej w Polsce (od 1993 – Naczelna Staroobrzędowa Rada), będącej początkiem odrodzenia Kościoła w Polsce.

1986 – wysiedlenie z Czarnobyla i okolic starowierców z powodu wybuchu w reaktorze atomowej; zanik tradycyjnego starowierskiego regionu Wierki na Białorusi.

14 listopada 1987 – spotkanie porozumiewawcze w Białej Krynicy metropolity białokrynickiego i wszystkich staroprawosławnych chrześcijan – Timona z arcybiskupem moskiewskim i całej Rusi – Alimpijem.

lipiec 1988 – sobór ustanawiający białokrynicką Metropolię Moskiewską i Całej Rusi w miejsce Archiepiskopii Moskiewskiej oraz zmiana nazwy ze Staroprawosławnej Cerkwi Chrystusowej na Rosyjską Prawosławną Starobrzędową Cerkiew; pierwszym metropolitą został 24 lipca tego roku dotychczasowy arcybiskup moskiewski Alimpij (Aleksandr Kapitonowicz Gusiew; 1923-2007).

31 lipca 1988 – Sobór Staroprawosławnej (Starobrzędowej) Pomorskiej Cerkwi w Wilnie, uroczyste uczczenie 1000-lecia chrztu Rusi.

26 sierpnia 1988 – chirotonia biskupa Daniela (Dimitrij Borysewicz Aleksandrow; 1930-2010) na biskupa Erie (USA) oraz wikariusza metropolity Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi za Granicą do spraw starobrzędowsza.

1989 – powstanie Gruzijskiej Staroprawosławnej Cerkwi na zasadzie secesji z Rosyjskiej Staroprawosławnej Cerkwi (nowozybkowskiej).

6 lutego 1989 – powstanie Centralnej Rady Staroprawosławnej Pomorskiej Cerkwi Łotwy w Rydze.

21-22 listopada 1989 – powstanie Rosyjskiej Rady Staroprawosławnej Pomorskiej Cerkwi na zasadzie secesji z Rosyjskiej Staroprawosławnej Cerkwi (nowozybkowskiej).

1990 – uchwalenie w Rosji ustawy o wolności religijnej.

5 czerwca 1991 – odsłonięcie pomnika protopijereja Awasakuma w miejscu jego urodzenia w Grigorowie Obwód Wielkiej Nowogrod.

1992 – powstanie Międzynarodowej Rady Staroprawosławnej Pomorskiej Cerkwi, która miała jednoczyć Kościoły krajowe (po dwóch latach istnienia Rada przestała działać).

1993 – przyjęcie przez polski Kościół bezpopowski nieoficjalnej, wewnętrzkonfesyjnej nazwy *Staroprawosławna Pomorska Cerkiew w Rzeczypospolitej Polskiej*.

1 października 1997 – uchwalenie w Rosji ustawy o wolności sumienia i organizacjach religijnych, preferującej RPC kosztem innych związków wyznaniowych, w tym starowier-
skich.

17-18 lipca 1995 – Pierwszy Sobór Staroprawosławnej Pomorskiej Cerkwi Łotwy w Dyneburgu.

7-14 listopada 1996 – Wszechświatowy Sobór Staroprawosławnej Cerkwi w Białej Krynicy; kanonizacja metropolity Amwosija (1731-1863) jako świętego wyznawcy.

11 października 1998 – powstanie Centralnej Rady Staroprawosławnej Cerkwi w Republice Białoruś.

1999 – *Memorandum* metropolity RPC i przewodniczącego Ryskiej Gniebieszczkowskiej Pomorskiej Wspólnoty Ioanna Iwanowicza Mirojłubowa o współpracy i pokoju między obydwoma Cerkwiami, zanegowane później przez większość pomorców.

2000 – Sobór Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi za Granicą przepatrujący starowierców za prześladowania, które uznano za niezasadne; zaproszenie patriarchy moskiewskiego Aleksego II do dialogu ze starowiercami.

27 listopada 2000 – zorganizowana przez Rosyjską Prawosławną Cerkiew w Moskwie konferencja z okazji 200. rocznicy ustanowienia jednowierstwa; stwierdzenie, że dawne obrzędy stanowią część wspólnej spuścizny duchowo-historycznej Rosji.

16-19 sierpnia 2000 – decyzja Soboru Rosyjskiej Staroprawosławnej Cerkwi o przeniesieniu katedry prymasa z Nowozybkowa do Moskwy.

2001 – powstanie Wspólnej Rady Staroprawosławnej Pomorskiej Cerkwi w Petersburgu, będącej organem koordynującym działania pomocniczych Kościołów krajowych.

listopad 2001 – Pierwsza Wszechukraińska Konferencja Staroobrzędowców różnych zgłosej w Kijowie.

3 marca 2002 – utworzenie Patriarchatu Moskiewskiego w ramach Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi, patriarchą urzędującym w Moskwie został arcybiskup Aleksandr (Andriej) Diodorowicz Kalinin).

2004 – porzucenie katedry przez białokrynickiego biskupa petersbursko-twerskiego Amwrosija (Herzoga) i wyjazd do rodzinnych Niemiec; ostateczne zdjęcie przez Sobór Biskupów Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi za Granicą anatemy na staroprawosławie, co wcześniej zostało orzeczone przez Synod w 1974 roku.

9 lutego 2004 – rejestracja Kijowskiego Miejskiego Narodowo-Kulturalnego Stowarzyszenia Staroobrzędowców – Lipowan.

2005 – emigracja grupy ciasowienników z Urugwaju do Koszłakowa w Obwodzie Biełogorodzkiem w Rosji; przejście biskupa biczunskiego i całej Buriatii Giermana (Sawiejewa) z Rosyjskiej Staroprawosławnej Cerkwi do Rosyjskiej Prawosławnej Staroobrzędowej Cerkwi.

2006 – powstanie Syberyjsko-Altajskiej Rady Staroprawosławnej Pomorskiej Cerkwi; powstanie w Jakubowie (Jėkabpils) pierwszej na Inflantach po II wojnie światowej staroprawosławnej parafii popowskiej (białokrynickiej) należącej do diecezji białłuwsko-tułczańskiej (proboszcz Wasilij Wolkow); zjazd spasońców we wsi Bolszoje Tumanowo w obwodzie niżegorodzkiem, odradzający soborowe życie tej konfesji.

3-4 maja 2006 – Trzeci Wszechrosyjski Sobór Staroprawosławnej Pomorskiej Cerkwi w Petersburgu.

28 lutego 2008 – zjednoczeniowy sobór Staroprawosławnej Pomorskiej Cerkwi Litwy w Wilnie.

9-17 maja 2009 – pojednanie Rosyjskiej Staroprawosławnej Cerkwi i Gruzińskiej Staroprawosławnej Cerkwi przy zachowaniu autokcefalii obydwu i pierwszeństwie Cerkwi rosyjskiej.

3 lipca 2009 – powołanie Patriarszego Centrum Starooskiej Liturgicznej Tradycji przy chraminie pw. Opieki Bogarodzicy w dzielnicy Rubiekoje w Moskwie.

13-17 grudnia 2009 – pielgrzymka delegacji Rosyjskiej Prawosławnej Staroobrzędowej Cerkwi z metropolitą Koramilijem do Jerozolimy i spotkanie z metropolitą jerozolimskim Teofilem.

27 listopada 2010 – I Międzynarodowe (Białoruś, Estonia, Litwa, Łotwa) Forum Staroobrzędowców-Przedśiębierców na Łotwie w Jakubowie (Jėkabpils).

2011 – powstanie w Niżnym Nowogrodzie Rosyjskiego Centrum Spasowego Sogłasiu Bolszogo Naczala; powstanie w Rydze Międzynarodowej Gildii Przedśiębierców-Starowierców.

21 października 2011 – wykluczenie z Cerkwi na Świętobliwym Soborze Rosyjskiej Prawosławnej Staroobrzędowej Cerkwi w Moskwie nowopaschalników głoszących, że od XV wieku prawosławie źle wylicza dni świętowania Paschy i świętuje ją wraz z Żydami, co jest niedopuszczalne z punktu widzenia nauki apostołskiej.

15-17 maja 2012 – Czwarty Wszechrosyjski Sobór Staroprawosławnej Pomorskiej Cerkwi w Petersburgu.

14 czerwca 2012 – II Międzynarodowe Forum Staroobrzędowców-Przedśiębierców w Jakubowie (Jėkabpils).

22 maja 2013 – przyłączenie do Rosyjskiej Prawosławnej Staroobrzędowej Cerkwi parafii prawosławnej z Kampall w Ugandzie, która zerwała łączność kanoniczną z prawosławnym Patriarchatem Aleksandryjskim z uwagi na wprowadzenie przez Patriarchat kalendarza gregoriańskiego oraz podejmowanie działań ekumenicznych.

6 października 2013 – uroczystości 150-lecia śmierci założyciela hierarchii białokrynickiej św. Amwrosija w Białej Krynicy z udziałem metropolity białokrynickiego i wszystkich chrześcijan prawosławnych Leontija (Lawrientij Ios) oraz metropolity moskiewskiego i całej Rusi Kornilija (Konstantin Iwanowicz Titow).

3 marca 2016 – staroprawosławny „okrągły stół” w Moskwie mający na celu ustalenie form współpracy między staroprawosławnymi Cerkwiami oraz zasad relacji z władzami świeckimi; wzięli w nim udział przedstawiciele laickatu Rosyjskiej Prawosławnej Staroobrzędowej Cerkwi, Rosyjskiej Staroprawosławnej Cerkwi, Staroprawosławnej Pomorskiej Cerkwi; powstanie Grupy roboczej do spraw koordynacji międzystaroobrzędowej współpracy w kwestii relacji ze społeczeństwem i państwem; koordynatorem grupy został Michaił Olegowicz Szachow.

23-24 czerwca 2016 – Międzynarodowa Konferencja *Starobriadczestwo, gwardianstwo i obywatelstwo w stworzonym świecie* w Moskwie; zainicjowana przez Grupę Roboczą pod kierownictwem M.O. Szachowa.

29 maja 2017 – „okrągły stół” w Moskwie pn. *Międzynarodowe związki we współczesnym starobriadczestwie* z udziałem białokrynickich, pomoców, hodoświejwców, spawowców

31 maja 2017 – wizyta prezydenta Rosji Władimira Władimirowicza Putina w centrum Rosyjskiej Prawosławnej Staroobrzędowej Cerkwi na Osiedlu Rogońskim w Moskwie.

28 czerwca 2017 – powstanie w mieście Sargoda w Pakistanie parafii Rosyjskiej Prawosławnej Staroobrzędowej Cerkwi, skupiającej 120 osób, proboszcz ks. Kirill Szachzad, który przeszedł do RPSC z Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi za Granicą.

генварь .

П рпкнагѡ Оца нашегѡ , и
гесѡргіа хозовита . **И** препо
добныа доминки . **И** стѡгѡ
ѡмеліана ѡсповѣдника .

а в г а е ѡ з
ч т с н п в р

С тѡгѡ мѡнка полѣкта .

а в г а е ѡ з

т с н п в р ч

И же во стѣхъ Оца нашегѡ
григоріа епѣпа нѣскагѡ .

И стѡгѡ доментіана епѣпа
ма

февраль .

а в г а е ѡ з
н п в р ч т с

С тѡгѡ мѡнка никифора .

В сѣй день ѡдѣется прѣзрѣ

заникъ срѣтеніа гдѣна .

а в г а е ѡ з

п в р ч т с н

С тѡгѡ мѡнка харлампіа .

а в г а е ѡ з

в р ч т с н п

С тѡгѡ ѡѣнномѡнка власіа

епѣпа сеуастійскагѡ . **И** па

ж ма

мартъ .

фана ѡсповѣдника сигріан
скагѡ . **И** же во стѣхъ

Оца нашегѡ григоріа папы
рѣмскагѡ , сотворшагѡ пре

жде сѣеннѣю слоужев .

а в г а е ѡ з

р ч т с н п в

П ре несѣніе моцѣй , и же во

стѣхъ Оца нашегѡ никі

фора патріарха црѣ града .

а в г а е ѡ з

ч т с н п в р

с нз

СѢДѢНІЕ МОУЧЕНИЦА ДѢВЪ , ѿ
 ИРИНЫ , АГАПІИ , И ХІСЕНІИ .
 А Б В Г Д Е Ѕ З
 Р Ч Т С Н П В
 СѢДѢНІЕ МОУЧЕНИЦА ДѢВЪ
 СЪМЕСНА , ИЖЕ ВЪ ПЕРІДѢ .
 И ПРІПѢНАГВ ОЦА НАШЕГВ
 АНАНІА МЕЛЕТІЙСКАГВ . И ТѢ
 ГВ ОЦА АГАПІТА ЕПІКАРІ .
 И ПРЕСТАВЛЕНІЕ ПРІПѢНАГВ +
 ОЦА НАШЕГВ СОСІММЪЧУДО ,
 ИГОУМЕНА СОЛОВЕЦКАГВ .
 З ЗЕ

ꙗ ꙗ пренесеніе мѡуѣи прѣпо +
 добнѡгѡ оца нѡшегѡ ѡфрѣ
 ма перекѡпскагѡ , новѣ
 городѡхъ скагѡ чудотворца .
 а в г д е з
 т с н п в р ч
 етѡгѡ аѡла андрѡника , зѣ
 единагѡ ѡ о , ѡнѣже сзѡнѡма .
 а в г д е з
 с н п в р ч т
 етѡгѡ мѣнка десѡдѡта , ѡнѣ
 ѡнѣже во анкірѣ . ѡнѣхъ
 и оѡ

СѢ́ДѢ МѢ́ЩЕ А́КІЛІ́НЫ. ГІ
И́ЖЕ ВОСѢ́ХЪ О́ЦѢ НА́ШЕ
Г҃У ТРИФІ́ЛѢ ЕПІ́ПѢ ЛЕУКѢ
СІ́СКАГ҃У . И́ ПРСТАВѢ́НТЕ
ПРІ́КЛАГ҃У О́ЦѢ НА́ШЕ А́НДРѢ
НИ́КА , И́ГОУ́МЕНА О́БИТЕЛІ́
ВСЕ МѢ́ТНѢГ҃У СІ́СА , И́ЖЕ НА
МОСКѢ́ РѢ́УКѢ МОУ́ЖЕ .
А́ В Г А́ Е́ О́ Э́
Т Е Н П В Р І́
СѢ́ДѢ ПРѢ́РОКА Е́ЛІ́СЕА . И́ А́
И́ЖЕ ВОСѢ́ХЪ О́ЦѢ НА́ШЕГ҃У
І́ ПѢ

А Б В Г Д Е Ж З
 С Н П Р Ч Т
 С ОВОРЪ СЪАГВЪ ДРХАНГЛА ГА ГИ
 ВРІАЛА . И ПРИПЕЛАГВ ОЦА
 НАШЕГВ СТЕФАНА САВАЙТА .
 А Б В Г Д Е Ж З
 С Н П Р Ч Т С
 В ТЪАГВ АПЛА АКІАЛА .
 А Б В Г Д Е Ж З
 П В Р Ч Т С Н
 С ТЫХЪ МЪННЪ КЪРИКА , ИМА ЕИ
 ТЕРЕ ЕГВ ОУЛАТЫ . И
 К ПА

августъ .

Въ сѣй же дѣна пренесѣте +
чтныѣхъ мошеѣ прѣбныѣхъ
Оцѣхъ нашіѣхъ зсѣимы ѿса
ватѣа соловѣцнѣхъ чюдотво .

а в г а е ѿ з

т с н п в р ч

Сѣгѣ апостола матаѣа . а

а в г а е ѿ з

с н п в р ч т

Сѣгѣ моученика и архіі
аіакона лаврентіа .

Л 43

сентябрь .

ны презвѣтера , Оцѣа дѣу
фанѣ творцоу канонѣмъ ,
и дѣудорѣ начертанномъ .

а в г а е ѿ з

п в р ч т с н

Зачѣте чѣнагѣ и славагѣ и

и рѣока и прѣтеи крестѣте .

ла гдѣна іуанна .

а в г а е ѿ з

в р ч т с н п

Сѣгѣа перво мѣнцы , и ра іа

вно аіапальна дѣкла прѣхѣа .

Б а

октябрь .

а в г а е ѿ з

в р ч т с н п

Прѣбнагѣ Оцѣа нашегѣ

ѣуфѣмѣа нѣвагѣ . И сѣа

гѣ моученика аскіана пре

звѣтера великѣа антѣхѣи .

а в г а е ѿ з

р ч т с н п в

Сѣгѣа мѣнка лѣгина свѣтнѣи

ка , иже при крѣтѣ гдѣни .

а в г а е ѿ з

ч т с н п в р

В 31

ноябрь .

Ипрѣбнагѣ Оцѣа нашегѣ
дѣвктѣста , иже всѣмѣаѣ .

а в г а е ѿ з

п в р ч т с н

Сѣгѣа мѣнка мѣны ѣгѣ аі

птанина и вѣктѣра и вѣкѣн

тѣа . И сѣа мѣнцы стефа

ниды . Ипрѣбнагѣ Оцѣа

нашегѣ дѣудора , игоумена

чѣныа овѣтели сѣаіскѣа .

И прѣставленіе сѣагѣ и вѣа +

женнагѣ мазіма , иже хѣ

і ке

ДЕКАБРЬ .

В ачатѣ стѣхъ днѣхъ, егда **Д**
 зачатъ стѣхъ вѣхъ .
 А Б Г Д Е Ж З
 В Р Ч Т С Н П
 С тѣхъ мѣхъ, минъ, і
 ермогена, и еврафа .
 А Б Г Д Е Ж З
 Р Ч Т С Н П В
 Пригнаго Оца нашего да
 нѣла столпника . И пригна
 го Оца наше аскѣ столпни .
 Н едѣла стѣхъ прѣоцѣхъ . зрѣ
 А Г

ЗАПѢВЫ .

И николѣ чюдотворцѣ .
 Стаю хрѣтовѣхъ николѣхъ моли
 бѣхъ ѿ насъ .
 И хрѣтовѣхъ есѣмъ стѣмъ .
 Стѣхъ всѣхъ моли бѣхъ ѿ насъ .
 И за оупокѣхъ .
 Покоѣхъ гдѣхъ душѣхъ оусѣпшихъ
 рабѣхъ своихъ .

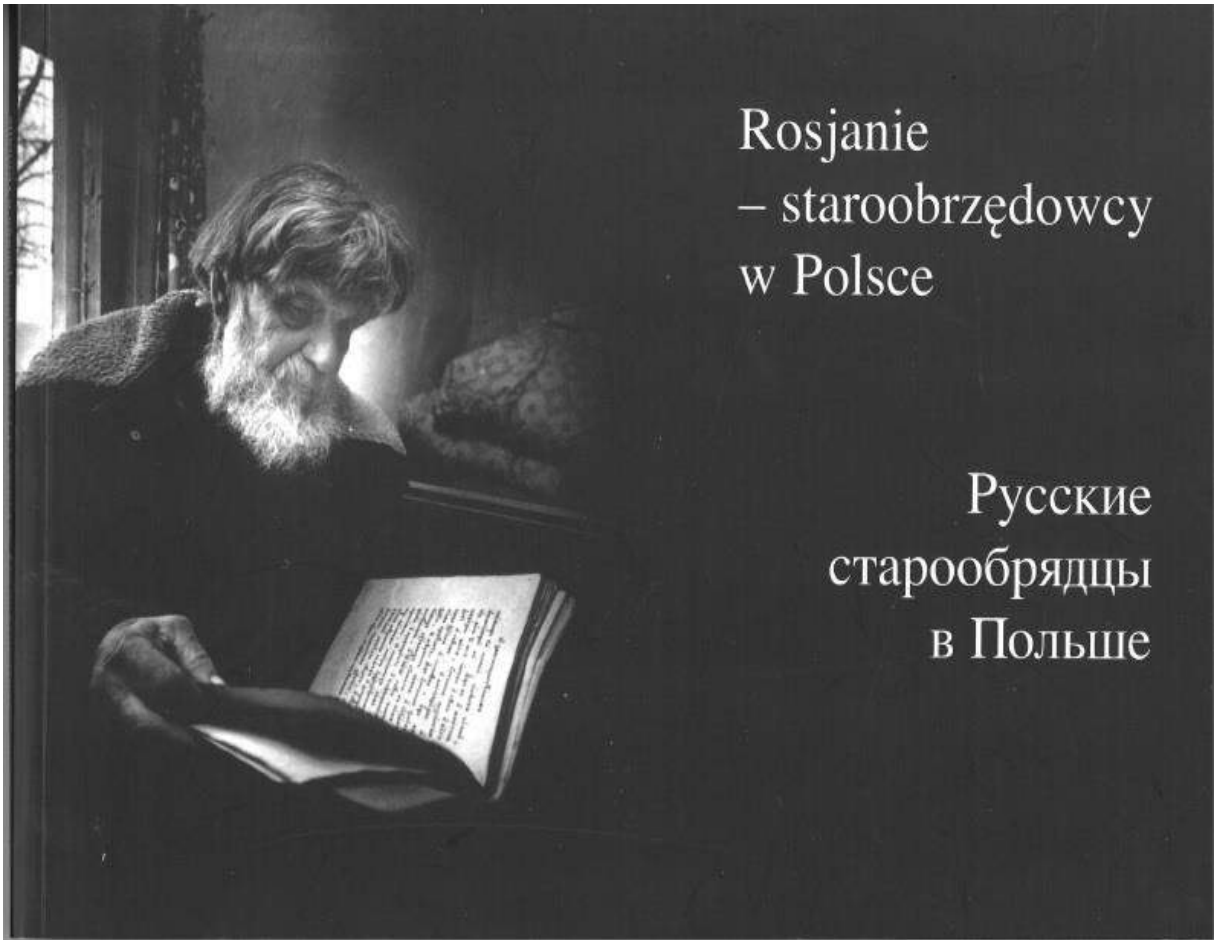
М

ре

Въ оуспѣвшихъ .
 Пѣстѣхъ за дѣлами оуспѣвшихъ
 И же живыми и мертвыми ѿ
 блаженъ, гдѣхъ ісѣхъ хрѣтѣхъ, снѣ
 жѣхъ, мѣтѣхъ радѣхъ прѣчѣхъ
 тѣхъ мѣтѣхъ, и всѣхъ стѣхъхъ: доу
 шю оуспѣвшихъ раба твоего
 імѣхъ: И ли, оуспѣвшихъ раба
 твоего імѣхъ, вѣхъхъ дѣхъхъ авра
 ама и ісаака и іакова, вѣхъ
 лѣхъхъ прѣведныхъ оупокѣхъ,
 и насъ помилѣхъ и спасѣхъ, ѿ живѣхъ

ѿ дѣла	крѣ	врѣ	крѣ	осно	клѣ
лѣта .	сѣл	цѣл	лѣ	вѣ	грѣ
ѿ ѿоа	г	г	г	г	н
ѿ ѿп	а	е	г	кѣ	ѿ
ѿ ѿпа	е	с	л	з	ч
ѿ ѿпв	а	з	л	ш	і
ѿ ѿпг	з	а	л	кѣ	б
ѿ ѿпа	и	г	л	л	ѿ
ѿ ѿпв	а	л	и	кѣ	ж
ѿ ѿпв	г	е	л	г	ш
ѿ ѿпз	л	с	л	л	с
ѿ ѿпн	б	а	г	кѣ	б

Rosjanie
– staroobrzędowcy
w Polsce

Русские
старообрядцы
в Польше

Rosjanie
– staroobrzędowcy
w Polsce

Русские
старообрядцы
в Польше

WPROWADZENIE

Na podstawie dotychczasowej literatury można przypuszczać, że polscy Rosjanie – staroobrzędowcy, jako grupa społeczna, co najmniej do drugiej wojny światowej modelowo stanowili wspólnotę czy też, inaczej ujmując, charakteryzowali się wspólnotowym typem więzi społecznej.

Według autorów prac przedwojennych, ale również późniejszych prac historycznych, zdecydowana większość polskich Rosjan – staroobrzędowców należała do chłopstwa. Zamieszkiwali oni niewielkie śródlądne osady oraz zajmowali się rolnictwem opartym na niskim poziomie sił wytwórczych. Wzmacniało to wspólnotowy typ więzi oraz decydowało o wspólnotowym typie organizacji terytorialnej. Sprzyjała temu również stosunkowo mała ilość styczności ekonomicznych, administracyjnych, religijnych i oświatowych z miastem i okolicznymi wsiami. Wydaje się, że polscy Rosjanie – staroobrzędowcy, stanowiący wówczas przede wszystkim społeczności wiejskie, żyli własnym życiem i sami w dużym zakresie zaspokajali swoje potrzeby. Z licznych opracowań wynika, że takie społeczności charakteryzują się, poza silnym poczuciem wspólnoty wewnątrz danej osady, bardzo wyraźną świadomością odrębności na zewnątrz. Mieszkańcy sąsiedzkich wsi byli zawsze traktowani jak obcy. Wobec nich obowiązywała zasada tzw. dualizmu etycznego. „Znają się wszyscy doskonale, wszystko o sobie wiedzą, lubią nawzajem na siebie plotkować, ale tylko między sobą. Na zewnątrz występują jako grupa zwarta strzegąca wszystkich

ВВЕДЕНИЕ

На основе существующих до сих пор литературных источников можно допустить, что русские старообрядцы в Польше как общественная группа, по крайней мере перед началом Второй мировой войны, представляли из себя общину, или, иначе говоря, характеризовались общинным типом общественных отношений.

На основе исследований не только предвоенных авторов, но и более поздних исторических ассе, в большинстве своём русские старообрядцы в Польше были крестьянами. Как правило, жили они небольшими поселениями в лесополосе, занимаясь сельским хозяйством с довольно низким уровнем производительных сил. Но это лишь укрепляло общинный тип связи между членами этих общин, а также определяло их территориальную организацию. Способствовало этому также сравнительно небольшое количество экономических, административных, религиозных и просветительских контактов с городом и соседними сёлами. Создаётся впечатление, что русские старообрядцы в Польше, существующие на то время в форме маленьких деревенских групп, жили своей собственной жизнью, и сами, в большинстве случаев, удовлетворяли свои потребности. Из многочисленных трудов следует, что для таких коллективных образований характерно сильное чувство сплочённости внутри общины, и весьма чёткое сознание замкнутости по отношению к окружающему миру. Жители соседних сёл всегда считались чужаками. По отношению к ним действовал принцип так называемого этического дуализма. „Отлично друг друга знают, и всё друг о друге тоже,

swoich członków przed ośmieszeniem czy przykrością.” – pisała o polskich Rosjanach – staroobrzędowcach w latach 50. Lili Szewgrub¹.

Z dotychczasowych opracowań daje się wyprowadzić wniosek, że przedwojenni polscy Rosjanie – staroobrzędowcy posiadali również pewną wspólnotę dóbr kulturowych, zwłaszcza w dziedzinie folkloru i innych wartości niematerialnych. Była to przede wszystkim gwarą staroobrzędowców, ale także pieśni, bajki, opowieści, przysłowia, legendy, a także elementy odzieży czy ogólniej – wygląd zewnętrzny. To wszystko stanowiło podstawę do wyróżnienia „obcych”, nie-starowierów.

Bardzo znanym wyrazem więzi łączącej społeczność wioskową w zwartą grupę terytorialną jest tzw. mit grupowej wartości, którego najważniejszą treścią było podkreślenie wyższości własnego stylu życia, wartości związanej z własną grupą. W przypadku staroobrzędowców mit grupowej wartości wzmacniany był dodatkowo przez ekskluzywizm religijny i wyrażał się w tzw. *pahannoj krużkie*, czyli naczyniach przeznaczonych dla innowierców², gdyż obyczaj nakazywał unikanie wszelkiego fizycznego z nimi kontaktu.

Według Benedykta Tykiela i jego dziewiętnastowiecznych następców, a także późniejszych historyków, staroobrzędowcy stanowili przede wszystkim wspólnotę religijną. Najważniejszą cechą ich religijności było ścisłe przestrzeganie ustalonego tradycją porządku czynności i formuł. Ta bardzo ważna zasada przerzucała się również na czyny, oparte na podstawach empirycznych, np. na przestrzeganiu działań technicznych ustalonych tradycją, niezmiennosc starych narzędzi i technik pracy oraz, co według polskich badaczy starego obrzędu było najbardziej jaskrawe, ustalonych tradycją obyczajów. Wobec tego sądzić można, że polscy Rosjanie – staroobrzędowcy do 1945 r. odczuwali mniej lub bardziej związane wszystkich wytworów kulturowych z religią. Według dr hab. Eugeniusza Iwańca większość ludowej twórczości staroobrzędowców polskich stanowiły utwory zawierające

lubiąć друг о друге посплетничать, но только между собой. Снаружи это выглядит как сплочённый самобытный коллектив, защищающий всех своих членов от насмешек и обид” – pisała o staroverach w 50-е годы Лили Шенгруб¹.

Из всего до сих пор написанного на эту тему можно сделать вывод, что русские старообрядцы в Польше предвоенного времени обладали определённым набором культурных ценностей, особенно в области фольклора. Среди других ценностей такого порядка можно упомянуть их своеобразный язык – говор, а также песни, сказки, поверья, пословицы и поговорки, легенды, а также элементы одежды, то есть внешний вид в целом. Всё то, на основании чего можно было отличить старовера от не-старовера.

Весьма показательным выражением связи, объединяющей деревенское сообщество с территориально замкнутой группой, является так называемый миф коллективной ценности, основной сутью которого было подчеркнутое возвышение собственного стиля жизни и ценностей, связанных со своей группой. Если применить его к старообрядцам, то миф этот дополнительно усиливался посредством религиозной эксклюзивности. Именно религия даёт старообрядцам чувство сплочённости и избранности. Это находило своё выражение, например, в так называемой *поганой кружке*, то есть отдельной „нечистой” посуде, предназначенной для инноверцев², поскольку обычай обязывал избегать всевозможных физических контактов с ними.

По мнению Бенедикта Тыкиеля, его последователей в XIX веке, а также историков, которые позже исследовали это явление, старообрядцы представляли собой прежде всего религиозную формацию. Основной чертой их религиозности было строгое соблюдение традиционного установленного архаического порядка и структуры проведения служб. Этот весьма важный принцип переносился также и на реальную,

¹ Lili Szewgrub: *Z badań terenowych. Filippi*, „Euhemer. Przegląd religioznawczy” 1958 nr 2/3 s. 67–68.

² Por. Zuzanna Grębecka: *Świat staroobrzędowców północnej Białorusi. Ciągłość i zmiany tradycyjnej kultury i obyczajowości*, „Etnografia Polska” 2001 nr 1–2 s. 198–214.

¹ Lili Szewgrub: *По материалам фольклорных экспедиций*, „Преглед религиознаву” 1958 номер 2/3 s. 67–68.

² Zuzanna Grębecka: *Старообрядческий мир северной Беларуси. Постоянство и изменчивость традиционной культуры и обихода*, „Etnografia Polska” 2001 номер 1–2 s. 198–214.

wątki religijne. Były one doniosłym narzędziem umacniania starego, religijnego poglądu na świat, ułatwiały orientację w świecie przyrody i społeczności ludzkiej oraz regulowały postępowanie, zgodne z panującymi zasadami.

Na podstawie dotychczasowej literatury można wnioskować ponadto o tendencji do uniformizmu kulturowego wśród staroobrzędowców. Jednostki wykraczające swoim zachowaniem poza przyjęte podstawowe formy życia w ramach wspólnoty spotykały się z mniej lub bardziej ostrą represją. Te niepisane nakazy uregulowanego zachowania obejmowały właściwie wszystkie sfery życia. Z formami ustalonego zachowania łączyły się odpowiednie oceny, normy obyczajowe, moralne i prawne.

Przedstawiony powyżej sposób i warunki życia polskich Rosjan – staroobrzędowców stanowiły bardzo dobrą glebę dla konserwatyzmu kulturowego i w dużym stopniu zbliżały się do modelu tzw. kultury tradycyjnej.

Wiadomo, że w takich warunkach bardzo duże znaczenie miał autorytet starości. Wśród społeczności starowierów takim autorytetem był *nastawnik*, pełniący przede wszystkim funkcję sędziego, kapłana oraz strażnika szczególnie surowych zasad moralnych i obyczajowych.

■

Przejdźmy teraz do wizerunku polskich Rosjan – staroobrzędowców wyrażonego w pracach powojennych. Już w pierwszym tekście z 1958 roku dominuje poczucie poważnych przemian wśród społeczności polskich starowierów. Z każdym dziesięcioleciem doświadczenie to będzie coraz mocniej i dobitniej wyrażane, a na przełomie lat 60. i 70. osiągnie apogeum.

Wszyscy autorzy powojennych prac dostrzegają wśród staroobrzędowców polskich rozluźnianie obyczajów i odchodzenie od wielu zakazów i nakazów wiary.

Dotyczy to przede wszystkim coraz częstszego zawierania małżeństw mieszanych, które niegdyś były nie do pomyślenia. Szczegól-

nie codzienną działalność, na przykład, unikalność staroobrzędowej tradycji przejawiająca się w wielu aspektach ich codziennej życia, jeden z których związany jest z jej fundamentalną konserwatywnością i retrospektywną направленностью в отношении техники исполняемых работ. На протяжении веков орудия и техники труда оставались неизменными. Кроме того, по мнению многих польских учёных, исследующих культуру и быт староверов, наиболее яркой их особенностью было то, что старообрядцы старались придерживаться старых обычаев. Таким образом, можно утверждать, что русские старообрядцы в Польше до 1945 года свою любую рода культурную деятельность в той или иной степени связывали с религией. Как утверждает доктор наук Евгений Иванец, большая часть произведений народного творчества польских старообрядцев имели в своей основе религиозный сюжет. Они служили важным орудием утверждения архаичного, религиозного взгляда на окружающий мир, позволяли легче ориентироваться в мире живой природы и в человеческом обществе, а также определяли поступки и поведение согласно с установленными принципами.

Более того, на основании вышеупомянутых литературных источников, можно утверждать, что среди старообрядцев существует ярко выраженная тенденция к культурному униформизму. К отдельным личностям, что нарушали своим поведением принятые в общине нормы жизни, применялись более или менее строгие репрессивные меры. Эти неписанные установленные догмы поведения имели отношение ко всем сферам жизни. С формами установленного поведения связывали соответствующие оценки, бытовые, моральные и правовые нормы.

Представленный выше уклад и условия жизни русские старообрядцы в Польше являлись прекрасной почвой для культурного консерватизма и в достаточно большой степени были приближены к модели так называемой традиционной культуры.

Известно, что в таких условиях очень большое значение имел возрастной авторитет. В обществе староверов таким авторитетом являлся *наставник*, который исполнял функции судьи, священника, а также

nie często zdarzają się one w latach 70. wśród młodych ludzi mieszkających w mieście. Staroobrzędowcy coraz częściej ograniczają się do ślubów cywilnych, co wpływa na szybszą asymilację oraz zanik charakterystycznej dla starowierców ekskluzywności. Spowodowało to zbliżenie się do siebie przedstawicieli różnych wiar oraz przesunięcie konfliktów między poszczególnymi wyznaniem na oś wierzący – wrogość religii. Starowiercy stali się więc o wiele bardziej otwarci na inne wyznania, niż miało to miejsce dawniej.

Zdarzają się przypadki łamania zakazu picia alkoholu i palenia tytoniu. Zakaz używania tytoniu miał uzasadnienie apokryficzne – tytoń był jedyną rośliną, która rozkwitała zamiast uschnąć w chwili ukrzyżowania Chrystusa. Zupełnie zapomniane zostały dawne zakazy spożywania ziemniaków i picia herbaty, które obecnie uważane są wręcz za typowe jedzenie starowierców. Nadal jednak przestrzega się zakazu stawiania świec zawierających domieszkę stearyny. Takie świece nazywa się *kainową żertwą* – fałszywą ofiarą. Częściowo zaakceptowane zostało fotografowanie, i to zarówno ludzi, jak i przedmiotów kultu – ikon i ksiąg. Również tradycyjny wygląd zewnętrzny nie jest już przestrzegany. Krótko mówiąc, nastąpiło, głównie w latach 60. i później, upodobnianie się do siebie stylów życia poszczególnych wyznań.

Dużo jest również głosów mówiących o częściowym zubożeniu na sprawy wiary wśród średniego i młodego pokolenia i nieznanomości zagadnień teologicznych, zanikanie wielu opowieści wierzeniowych.

Przystosowanie się do rozwoju technicznego zaowocowało m.in. akceptacją fotografii, radia i telewizji, zmianą repertuaru opowieści wierzeniowych, a w związku z tym i zmianą ideału staroobrzędowca i jego tradycyjnego światopoglądu; przekonują o tym teksty pochodzące głównie z lat 80.

Wiadomo, że część starowierców uległa ideologii komunistycznej i stała się ateistami – wiele spośród tych osób wróciło do wiary przodków i zajęło się działalnością na rzecz współwyznawców.

Od końca lat pięćdziesiątych mówi się również o zmianie wykonywanych zawodów. Wśród starowierców pojawiają się urzędnicy, nauczy-

strza bardzo ścisłych norm, bytujących u starowierców jak w duchownej sferze życia, tak i w codzienności.

■

Obroćmy teraz do obrazu ruskich staroobrzędowców, pokazanego w posłowieńskich pracach. Już w pierwszym tekście o starowiercach, napisanym w 1958 roku, dominuje uczucie osłabienia poważnych przemian, przyszedłszy w ich społeczeństwie. S każdym następującym dziesięcioleciem to uczucie osłabło i osłabło, a k 60- i 70-letnim latom osiągnęło swój apogee.

Wszystkie prace, napisane już po wojnie, podkreślają osłabienie ścisłych praw i odchodzenie od wielu zakazów, dogm i religijnych przepisów.

To dotyczy w pierwszej kolejności coraz częstszego zawierania mieszanych małżeństw, co wcześniej było absolutnie niedopuszczalne. Ich liczba wzrosła w 70-tych latach, i zdarzały się one przede wszystkim wśród miejskiej młodzieży. Coraz częściej staroobrzędowcy ograniczali się do obywatelskich małżeństw, co sprzyjało szybkiej asymilacji i utracie tak charakterystycznego dla staroobrzędowców uczucia własnej wyjątkowości. To wywołało zbliżenie przedstawicieli różnych konfessji i przeniesienie punktu konfliktu między przedstawicielami różnych wiar na oś wierzący – wrogość religii. Starowiercy stali się bardziej otwarci i lojalni wobec innych religii, niż do tej pory.

Coraz częściej pojawiają się przypadki ignorowania zakazu na używanie alkoholu i tytoniu. Zakaz na palenie tytoniu miał apokryficzne podstawy – tytoń był jedyną rośliną, która rozkwitała zamiast uschnąć w chwili ukrzyżowania Chrystusa. Absolutnie zapomniane zostały dawne zakazy spożywania ziemniaków i picia herbaty, które obecnie uważane są wręcz za typowe jedzenie starowierców. Nadal jednak przestrzega się zakazu stawiania świec zawierających domieszkę stearyny. Takie świece nazywa się *kainową żertwą* – fałszywą ofiarą. Częściowo zaakceptowane zostało fotografowanie, i to zarówno ludzi, jak i przedmiotów kultu – ikon i ksiąg. Również tradycyjny wygląd zewnętrzny nie jest już przestrzegany. Krótko mówiąc, nastąpiło, głównie w latach 60. i później, upodobnianie się do siebie stylów życia poszczególnych wyznań. Dużo jest również głosów mówiących o częściowym zubożeniu na sprawy wiary wśród średniego i młodego pokolenia i nieznanomości zagadnień teologicznych, zanikanie wielu opowieści wierzeniowych. Przystosowanie się do rozwoju technicznego zaowocowało m.in. akceptacją fotografii, radia i telewizji, zmianą repertuaru opowieści wierzeniowych, a w związku z tym i zmianą ideału staroobrzędowca i jego tradycyjnego światopoglądu; przekonują o tym teksty pochodzące głównie z lat 80. Wiadomo, że część starowierców uległa ideologii komunistycznej i stała się ateistami – wiele spośród tych osób wróciło do wiary przodków i zajęło się działalnością na rzecz współwyznawców. Od końca lat pięćdziesiątych mówi się również o zmianie wykonywanych zawodów. Wśród starowierców pojawiają się urzędnicy, nauczy-

ciele, milicjanci, studenci. Dr hab. Eugeniusz Iwaniec pisze o narodzinach starowerskiej inteligencji, która wychodząc ze wspólnoty prze-ważnie jej nie wspomaga, choć zdarzają się wyjątki w rodzaju działal-ności Leonida Pimonowa, Piotra Leonowa czy Waldemara Szlachetca.

Ponadto słabnie autorytet *nauczyciela* oraz łagodniejsza kryteria, któ-re powinna spełniać osoba pełniąca jego funkcje. Tak jak wierni, zda-ża się, że nie rozumie on języka liturgicznego.

Staroобрядовцы, szczególnie młodzi, nie znają już gwary rosyj-skiej lub zastępują ją coraz częściej językiem polskim (świadczą o tym teksty z lat 70/80.).

Ulegają osłabieniu rozmaite formy tradycyjnych związków grupo-wych, takich jak rodzina, wioska, poczucie narodowe, religijne czy je-zykowe. Tracą one w związku z tym swą wzorotwórczą rolę.

Analizowane teksty wskazują przede wszystkim na jedną przyczynę tych poważnych przekształceń – masową migrację staroобрядовców ze wsi do miast na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych.

Odwolajmy się więc do prac Marii Ossowskiej oraz Iana Watta¹ i przy-jrzyjmy się niektórym elementom modelu kultury mieszczańskiej, zapytaj-my przede wszystkim o więzy uczuciowe i związki międzyludzkie.

Porzucenie rodzinnego domu, dążenie do poprawy własnego losu, by-ły to kroki zgodne z tendencją indywidualizmu ekonomicznego, będącą jednym z ważniejszych elementów etosu kultury mieszczańskiej. W no-wych warunkach podstawową zasadą staje się kierowanie się wyłącznie rachunkiem zysków i strat stosowanym powszechnie w księgowości.

Zgodnie z tą podstawową zasadą nie przywiązuje się wielkiej wagi do więzów rodzinnych czy też małżeńskich. Z punktu widzenia ekono-micznych interesów jednostki więzy narodowe są równie mało przy-datne jak więzy rodzinne. Wystarczają ludzie, z którymi, bez względu na ich narodowość, wygodnie jest robić interesy.

Indywidualna korzyść ekonomiczna, która stała się pierwszoplano-wym celem społeczeństwa kapitalistycznego, osłabiła znaczenie

Более терпимо стали относиться к фотографированию, причём не только людей, но и предметов культа – икон и книг. Традиционный внешний вид старообрядца также претерпел изменения. Говоря короче, в 60-е годы и позже, наступило взаимопроникновение стилей и укладов жизни отдельных вероисповеданий.

Всё чаще можно услышать о частичной потере интереса к вопросам веры среди представителей молодого и среднего поколений старообрядцев, частом незнании главных теологических проблем, исчезновении многих народных поверий.

Приспособление к техническому прогрессу привело, например, к принятию таких достижений современной цивилизации, как радио, телевидение, фотография, к изменению содержания народных поверий, и, в связи с этим, изменение образа старообрядца и его традиционного мировоззрения. - в этом убеждают нас литературные источники 80-х годов.

Известно также, что часть староверов поддалась влиянию коммунистической идеологии и стала атеистами – многие среди них позднее вернулись к вере предков и занялись деятельностью в пользу своих соратников по вере.

В конце 50-х годов в литературе о старообрядцах часто упоминают о смене их профессиональной деятельности. Среди староверов всё чаще встречаются управленцы, учителя, милиционеры, студенты. Доктор наук Эугениуш Иवानец пишет о зарождении старообрядческой интеллигенции, которая, являясь выходцами из общины, ей позднее не помогают, хотя конечно, бывают и исключения, как в случае с Леонидом Пимоновым, Петром Леоновым или Валдемаром Шляхтищем.

Постепенно ослабевает авторитет *наставника*, менее строгими становятся критерии, которыми руководствуется osoba, исполняющая его функции. Случается, что не только члены общины, но и он сам не понимает языка литургии.

Старообрядцы, особенно молодая их часть, сильно подверглась ассимиляционным процессам и польский язык вытесняет русский, о чём свидетельствуют тексты 70-80-х лет.

¹ Maria Ossowska: *Moralność mieszczańska*, Wrocław: Ossolineum 1985; Ian Watt: *Narodziny powieści. Studia o Defoe'ie, Richardsonie i Fieldingu*, Przeł. Agnieszka Kreczmar, Warszawa: PIW 1973.

związków międzypersonalnych oraz grupowych – twierdzi Ian Watt. Odtąd stosunki międzypersonalne oparte są na umowie, w przeciwieństwie do niepisanych i grupowych zasad stosunków dawnych, tradycyjnych społeczeństw.

„Wysunięcie na pierwszy plan motywów ekonomicznych pociąga za sobą w sposób nieunikniony dewaluację innych sposobów myślenia, odczuwania i postępowania – tak więc rozmaite formy tradycyjnych związków grupowych, jak rodzina, cech, wioska, poczucie narodowe, ulegają osłabieniu i podobnie dzieje się z konkurencyjnym dążeniem jednostki do pozakonomicznej satysfakcji i sukcesu, poczynając od przyjemności płynących z rozrywki, kończąc na zbawieniu duszy.”¹

Podsumowując, w polskiej literaturze (poczynając od 1856 r.) wzór polskiego starobrzędowca ulegał poważnej przemianie. Ujmując zagadnienie modelowo można stwierdzić, że wzór kultury starobrzędowców, zbliżający się do modelu kultury tradycyjnej, ulegał, poczynając od lat 50. XX wieku, pewnym przekształceniom mającym cechy wzoru kultury mieszczańskiej.

Obecnie oddajemy do Państwa rąk album prezentujący wizualne świadectwa kultury polskich Rosjan – starobrzędowców – publikację pod wieloma względami wyjątkową.

Po raz pierwszy w Polsce ukazuje się bowiem tak obszerny album poświęcony wyłącznie tej mniejszości narodowej, co stanowi dodatkowo nieocenione uzupełnienie literackich świadectw jej kultury.

Ponadto, zdumiewająca jest rozległość granic czasowych z jakich pochodzą zawarte w nim fotografie: najstarsze zdjęcia zostały wykonane w drugiej połowie XIX w., natomiast najmłodsze – w roku 2007. Na marginesie należy przypomnieć, że polscy Rosjanie – starobrzędowcy skupieni są w trzech ośrodkach: mazurskim, suwalsko-sejneń-

Wszystko bardziej słabnie znaczenie różnych form tradycyjnych uz, bytujących wewnątrz grupy, takich jak rodzina, językowe, religijne i narodowe samosoznanie. W związku z tym traci się wartość i obciążenie tych pojęć i ich obrazowo-pokazowe znaczenie.

Wskazując nam teksty wskazują na pierwszą kolejność na masową migrację starobrzędowców z wsi do miasta w końcu 60-ych – początku 70-ych lat, co na główną przyczynę tych poważnych przemian.

Wróćmy teraz do badań Marii Ossowskiej i Jana Watta², i spróbujmy przyjrzeć się niektórym aspektom modelu miejskiej kultury, zwrócić uwagę na istniejące w niej emocjonalne i społeczne relacje.

Opuszczenie rodzinnego domu, zmiana swojego losu, – to kroki, podejmowane w duchu nowych tendencji ekonomicznego indywidualizmu, które były główną treścią miejskiej kultury. W nowych warunkach ekonomicznych ludzie zaczęli kierować się, w zasadzie, burżuazyjnymi pojęciami zysku i straty.

Zgodnie z tym głównym zasadą teraz małżeńskie i rodzinne więzi także tracą swoją wartość. Z punktu widzenia ekonomicznej zysku oddzielnie wziętych jednostek w relacji do narodowego przynależności, jak i relacji rodzinnych, mało przydatnych. Nie miało znaczenia, do jakiej narodowości należy człowiek, z którym warto prowadzić biznes.

Osobista ekonomiczna zysk, która stała się podstawową zasadą kapitalistycznego społeczeństwa, osłabiła swoją wartość relacji międzypersonalnych i koleżeńskich, – twierdzi Jan Watt. Swoje relacje między ludźmi opierają na umowie, w przeciwieństwie do dawnych niepisanych i grupowych zasad tradycyjnych społeczności.

„Wzrost na pierwszym planie ekonomicznych motywów nieunikniony niesie za sobą dewaluację innych sposobów myślenia, odczuwania,

¹ Ian Watt, dz. cyt. S. 71.

² Maria Ossowska, *Мещанская культура*. Wrocław: Ossolineum 1985. Ian Watt: *Narodiny powstali. Studia o Defoe i Richardsonie i Fieldingu*. Перевод Агнешки Кремар, Варшава: PIW 1973.

skim i augustowskim; zdjęcia zawarte w niniejszym albumie związane są ze wszystkimi wymienionymi wyżej ośrodkami.

O wyjątkowości albumu stanowią również autorzy fotografii, a w związku z tym perspektywa, z jakiej dokonano dokumentacji życia polskich Starowierów.

Po pierwsze, album prezentuje wyjątkową, dotychczas właściwie niepublikowaną, obszerną i skrupulatną dokumentację fotograficzną życia polskich Rosjan – staroobrzędowców, prowadzoną od kilkudziesięciu lat przez dr hab. Eugeniusza Iwańca. W większości są to fotografie wykonane przez samego badacza, lecz znajdują się tu również reprodukcje bardzo starych fotografii, do których E. Iwaniec dotarł w wyniku bibliotecznych kwerend i żmudnych penetracji archiwów.

Po drugie, część zdjęć zamieszczonych w albumie stanowią fotografie zrobione przez samych Rosjan – staroobrzędowców – nieznanymi i niedocenianymi dokumentalistami życia kulturalnego własnej mniejszości – a także fotografie pochodzące z prywatnych albumów rodzinnych, wykonane w dawnym czasie przez nieznaną już osoby.

Po trzecie, pewna ilość publikowanych zdjęć pochodzi z kolekcji osób, które zawodowo zajmują się fotografią i tylko przypadkowo zetknęły się ze społecznością polskich Rosjan – staroobrzędowców, garsząc innych – od ludzi, których ze starowierami łączyły więzy przyjaźni.

W związku z tak dużą różnorodnością autorów oraz wyjątkowością źródeł z jakich pochodzą prezentowane tu fotografie, znaczna ich większość nie była dotychczas publikowana – a więc są to świadectwa właściwie nieznane.

Na końcu niniejszego albumu zamieszczono noty o autorach zdjęć – im wszystkim należą się wyrazy wdzięczności za bezinteresowne udostępnienie fotografii oraz pomoc przy redakcji albumu. W szczególności pragniemy podziękować dr hab. Eugeniuszowi Iwańcowi za zaufanie, gościnność oraz cierpliwość, którymi obdarzał nas w trakcie wielokrotnych wizyt.

Oczywiście niniejsza publikacja nie byłaby możliwa bez wsparcia sponsorów – album *Rosjanie – staroobrzędowcy w Polsce* wydano

działać, – i поэтому разнообразные традиционные формы общественных отношений, такие как семья, деревня, чувство принадлежности к своей национальности, постепенно слабнут, и то же самое, похоже, происходит с соперничающим стремлением личности к неэкономической удовлетворённости и успеха, начиная от всевозможных удовольствий от развлечений и кончая спасением души”¹.

Podsygnalizując всё вышесказанное, в польской литературе (начиная с 1856 г.) образ русского старообрядца в Польше подвергся значительной перемене. Прóbując go smodelować, можно утверждать, что тип старообрядческой культуры, приближающийся к модели культуры традиционной, начиная с 50-х годов XX века, подвергся определённым видоизменениям, имеющим признаки уклада мещанской культуры.

Сейчас Вы держите в руках альбом, предоставляющий Вашему вниманию наглядные свидетельства культуры русских старообрядцев в Польше, – издание со всех точек зрения уникальное.

Впервые в Польше выходит столь объёмный альбом, посвящённый исключительно этому национальному меньшинству, и значение этого издания, несомненно послужащее хорошим пополнением литературных свидетельств о его культуре, трудно переоценить.

Кроме того, поражает широта временных границ, которые охватывают эти фотографии. Самые старые из них относятся ко второй половине XIX века, а самые свежие были сделаны в 2007 году. Заметим, что русские старообрядцы в Польше сосредоточены в трёх регионах: Мазурском, Сувалско-Сейненском и Августовском; и фотографии, находящиеся в этом альбоме, имеют отношение ко всем вышеперечисленным регионам.

¹ Jan Watt, op. cit. S. 71

dzięki dotacji Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji RP oraz finansowemu wsparciu Fundacji Miasto w Suwałkach.

Serdeczne podziękowania kierujemy w stronę polskich Rosjan – staroobrzędowców, którzy udostępnili swoje prywatne zbiory oraz okazali życzliwość w trakcie przygotowywania niniejszego albumu.

Redakcja

Исключительную ценность альбом имеет также благодаря авторам фотографий, а в связи с этим и перспективе, с которой происходила документация жизни польских староверов.

Во-первых, в альбоме содержатся исключительные, редкие, практически нигде и никогда прежде не опубликованные, объёмные и скрупулёзные архивные фотоматериалы из жизни старообрядцев, которые на протяжении многих десятков лет собирал доктор наук Эугениуш Иवानец. В большинстве своём это снимки, сделанные самим исследователем, но кроме них можно увидеть также репродукции очень старых фотографий, которые были обнаружены Э. Иванцом в результате длительных и кропотливых работ с библиотечными архивами.

Во-вторых, часть снимков в этом альбоме – это фотографии, сделанные самими староверами, – никому не известными и неоценёнными летописцами культурной жизни собственного народа – а также снимки, взятые из частных семейных альбомов, об авторах которых, за давностью лет, нам, к сожалению, ничего не известно.

В-третьих, некоторое количество опубликованных снимков находилось в коллекциях людей, которые профессионально занимаются фотографией, и лишь случайно столкнулись со старообрядцами, ещё несколько получены от людей, которых со староверами связывали узы дружбы.

В связи с тем, что авторы столь разнородны, а происхождение и источники представленных здесь фотографий так разнообразны, а сами фотографии практически нигде до сих пор не были опубликованы, – это действительно никому прежде не известные уникальные свидетельства русской старообрядческой культуры в Польше.

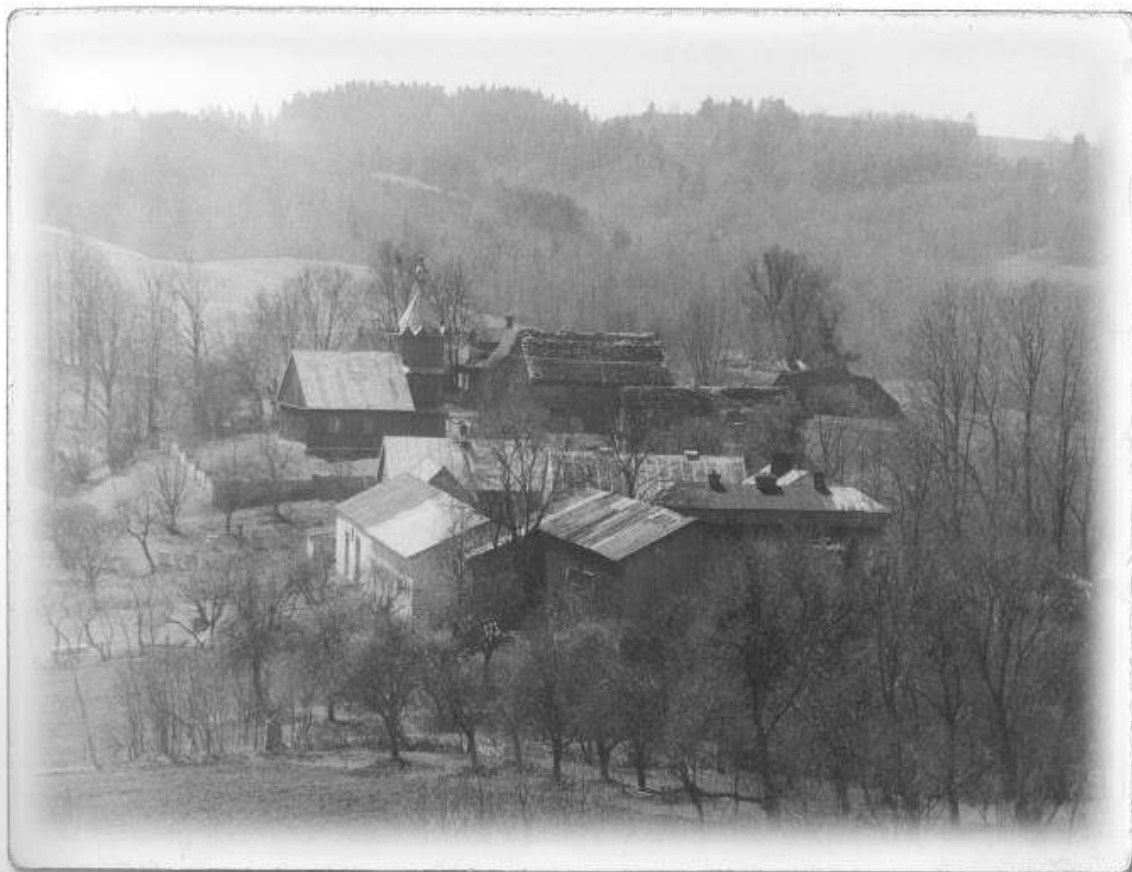
В конце альбома помещена краткая информация об авторах снимков. Всем им выражаем глубокую благодарность за бескорыстную помощь в редактировании альбома и за предоставленный доступ к фотоматериалам. Особенно хочется поблагодарить доктора наук Эугениуша Иванаца за бесконечное

доверие, гостеприимство и терпение, оказанное нам во время многократных визитов.

Конечно же, нынешнее издание не было бы возможно без поддержки спонсоров. Альбом *Русские старообрядцы в Польше* издан благодаря дотации Министра Внутренних Дел и Руководства РП, а также финансовой поддержки Фондации Город в Сувалках.

Выражаем сердечную благодарность всем русским старообрядцам в Польше, открывшим для нас доступ к семейным архивам, и за их благожелательность, оказанную во время работы над альбомом.

Редакция

Widok na wieś Rosjan – staroobrzędowców. Wodzisław, powiat suwalski, rok 1988.

Вид на поселение русских старообрядцев. Водзилки, Сувальский повят, 1988 г.

Фот. Е. Голоско-Фотос. Э. Новак

Fot. E. Jankowski z. Nieśna

Słomiany ul w puszcze Rosjanina – staroobrzędowca.
Gałkowo, powiat miągowski, rok 1973.

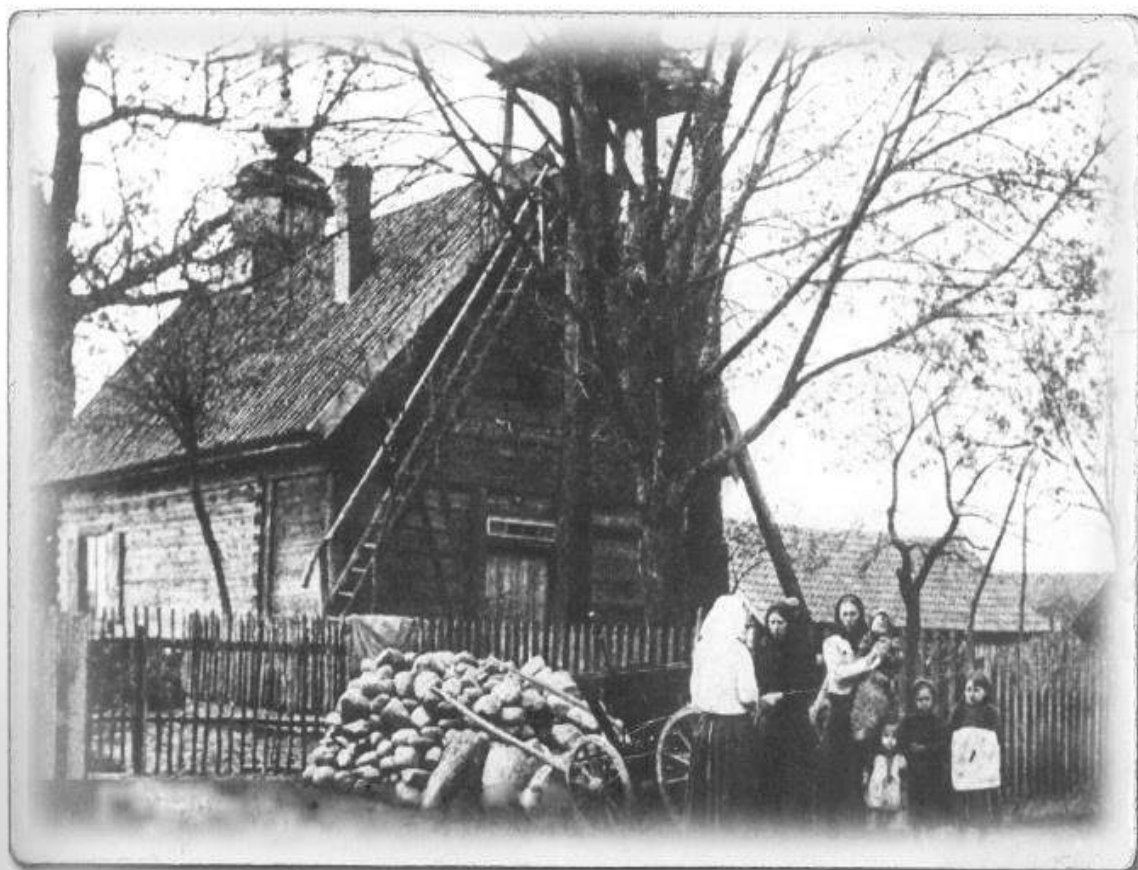
Соломенный улей на пасеке старообрядца.
Галково, Мронгоўскі повіт, 1973 г.

Fot. ze zbiorów E. Jankowski (fotografii z. Nieśna)

Najstarsza molennia na Mazurach. Swignajno, powiat miągowski. Reprodukacja fotografii z końca XIX wieku.

Самая старая молельня на Мазурах. Сви́гнайно, Мронгоўскі повіт. Репродукция со старой фотографии, конец XIX в.

Stara młolnia w Wojnowie w końcu XIX w.

Старая мельница в Войнове конца XIX в.

Репродукция из альбома Е. Васильева-Россицкого по собраниям Э. Поната

Фот. Е. Юзваскис/Фот. Э. Юзваскис

Molenna, Wodzilki, powiat suwalski, rok 1964.
Молениня. Водзилки, Сувальский повят, 1964 г.

Фот. Е. Юзваскис/Фот. Э. Юзваскис

Molenna, Suwałki, rok 1964.
г.

Молениня. Сувалки, 1964

Molenna, Gabowe Grądy, powiat augustowski, rok 1965.
Молельня. Габове Гроцды, Августовский повят, 1965 г.

Fot. E. Janiak, foto: Э. Яниак

Molenna, Wojnowo, powiat mławowski, rok 1964.
Молельня. Войново, Мрэнговский повят, 1964 г.

Fot. E. Janiak, foto: Э. Яниак

Ed. A. Rogowski/Фот. А. Романенко

Molenna. Wojnowo, powiat miragowski, rok 2007.

Моленная. Войново, Мронговский повят, 2007 г.

Rosjanie – staroobrzędowcy w Polsce | Русские старообрядцы в Польше

Molenna klasztorna. Wojnowo, powiat miragowski, rok 1964.

Ed. E. Janiak/Фот. Э. Яниак

Монастырская моленная. Войново, Мронговский повят, 1964 г.

Fig. 4. Pągoczekki фото А. Давидовича

*Molenna klasztorna – obecnie własność prywatna nie-staroobrzędowca.
Wojnowo, powiat mławowski, rok 2007.*

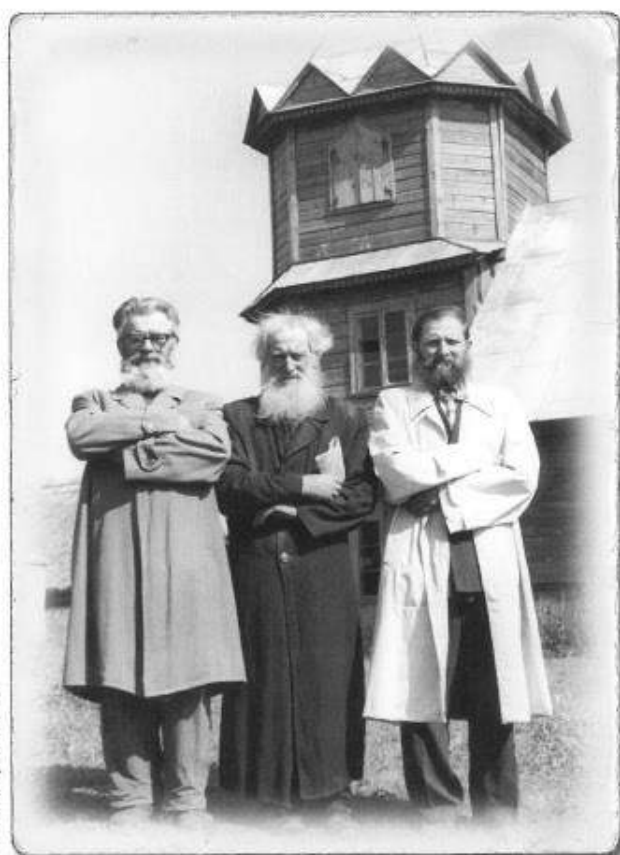
*Монастырская молельная, ныне – частная собственность не-старообрядца.
Войново, Мрошовский повет, 2007 г.*

Фот. А. Рупрехтска-Фотот. А. Печальского

Molekna klasztorna – obecnie własność prywatna, Wojnowo, powiat mławowski, rok 2007.

Монастырская молельня, ныне – частная собственность, Войново, Мронговский повят, 2007 г.

Фот. Е. Копиц/Фотот. З. Иваниц

Nastawnik z pomocnikami, Wodzilki, powiat suwalski, rok 1964.

Наставник с помощниками, Водзилки, Сувальский повят, 1964 г.

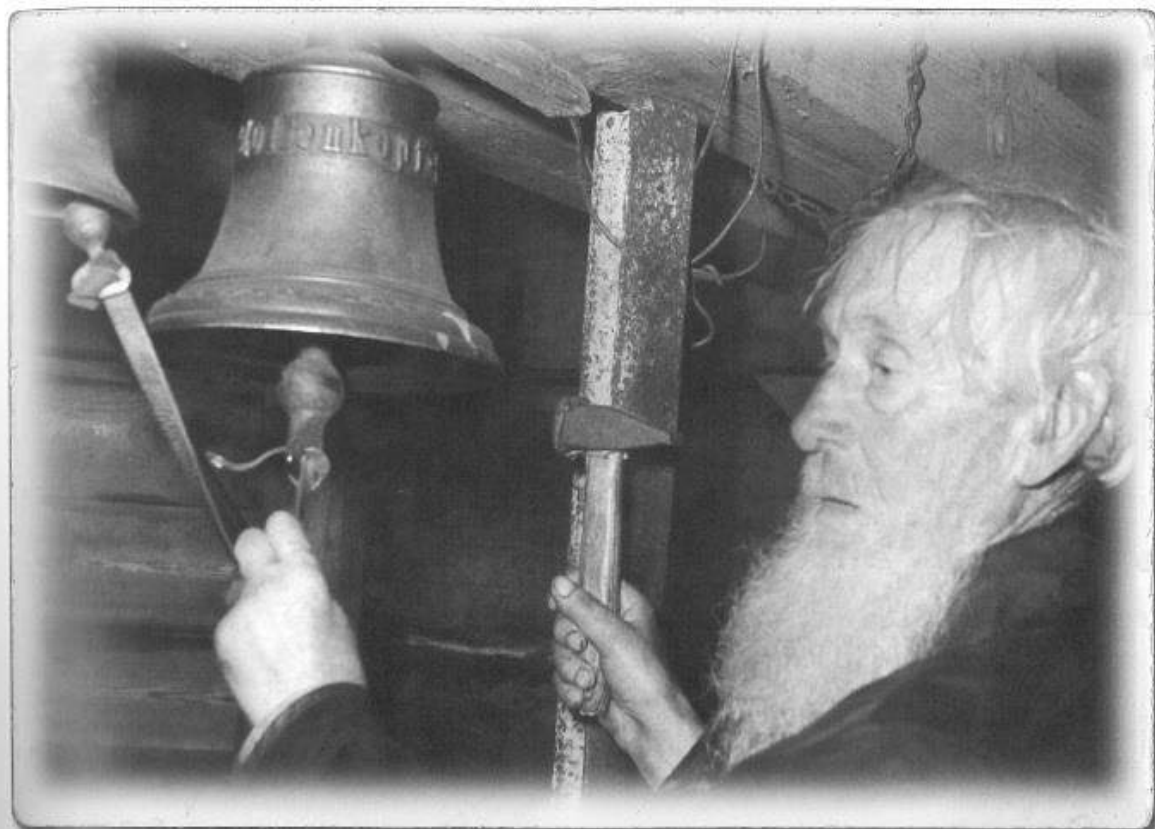

Fig. 1. Łazarz Nowiczenko. 1976 g.

Nastawnik Łazarz Nowiczenko (1883 – 1982) zwołuje na nabożeństwo bijąc w dzwon i tzw. biko. Wodzilki, powiat suwalski, rok 1976.

Наставник Лазарь Новиченко (1883 – 1982) созывает на богослужение, ударяя в колокол и бико. Водзилки, Сувальский повят, 1976 г.

Рис. Е. Юзваскис-Фот. 3. Икона

W *molennie* – zapalanie świec przed nabożeństwem. Wodzilki, powiat suwalski, rok 1976.

В *моленной* – зажигание свеч перед службой. Водзилки, Сувальский повят, 1976 г.

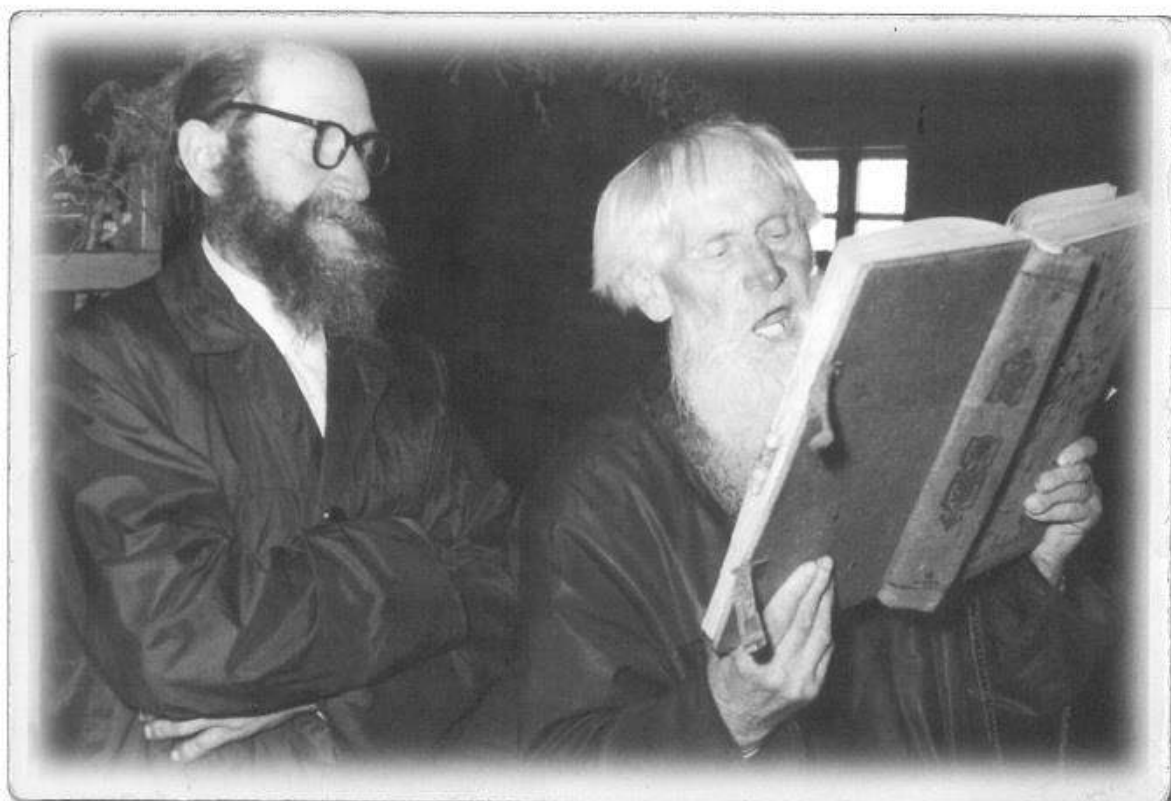
Фот. архив: W. Jankowski, (pers. int. zebrany) R. Nizankowski

Kobiety przed *mołenną*. Pogorzelec, powiat sejneński, lata 50.

Женщины возле *моленной*. Погожелец, Сейненский повят, 50-е гг.

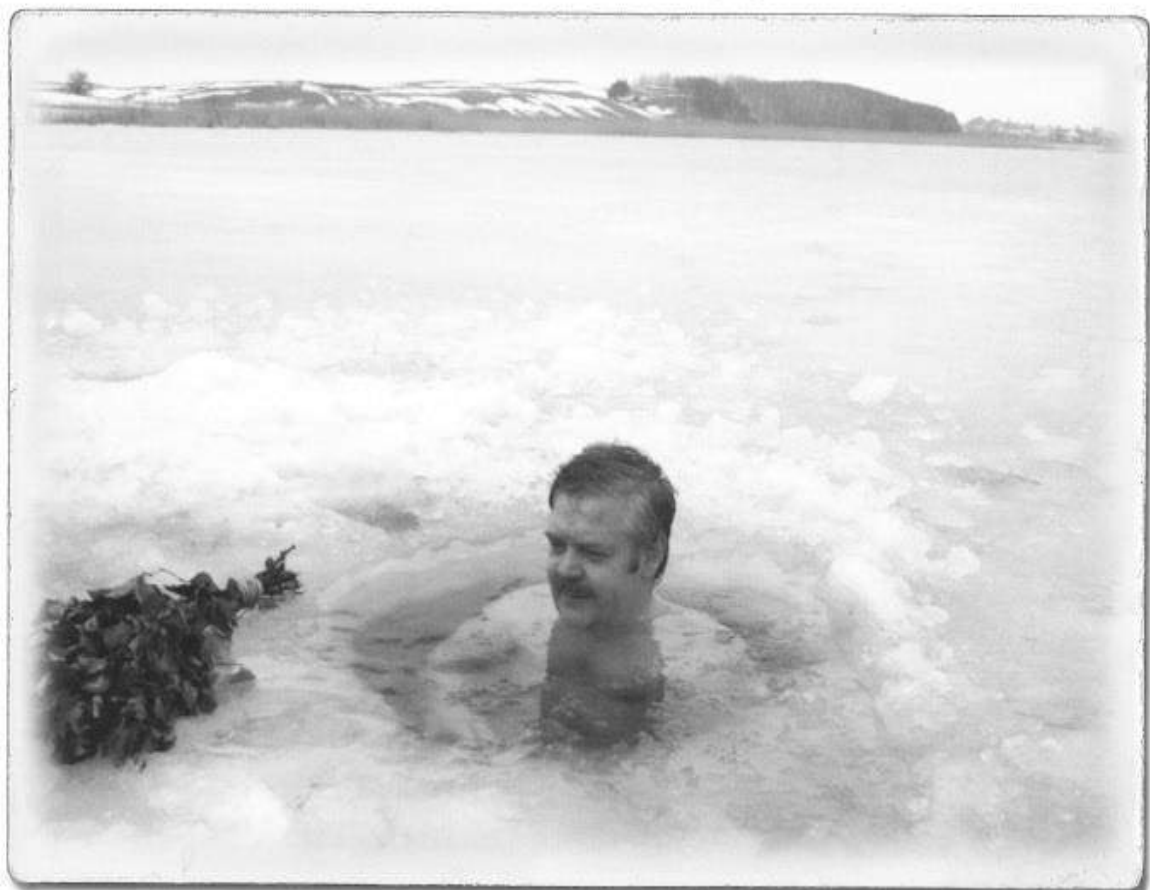
Rosjanie – staroobrzędowcy w Polsce | Русские старообрядцы в Польше

W trakcie nabożeństwa. Wodzitki, powiat suwalski, rok 1976.

Во время богослужения. Водзилки, Сувальский повят, 1976 г.

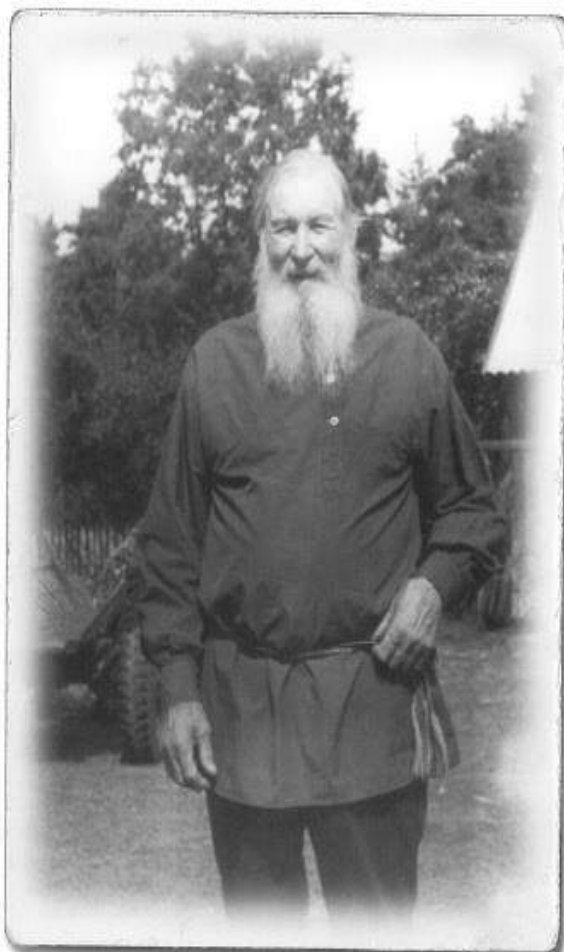
Фот. Е. Ванес/Фот. 2. Насана

Fot. ze zbiorów W. Gwóźdźkiewicza ze strony B. Zielenki

Chwilę po wyjściu z łaźni (tzw. *bałni*), Sztabinki, powiat sejneński, lata 90.

После бани (*ба́ни*). Штабынка, Сейменский повет, 90-е гг.

Фот. Е. Ивановичем Э. Иваница

Rosjanin – staroobrzędowiec w tradycyjnym codziennym ubiorze.
Gąbów Grądy, powiat augustowski, rok 1982.

Старообрядец в традиционной одежде.
Габове Гронды, Августовский повят, 1982 г.

Фот. из альбома В. Ивановичем из собрания В. Павлова

Gospodarz w tradycyjnym codziennym ubiorze.
Gąbów Grądy, powiat augustowski, rok 1965.

Хозяин в традиционной ежедневной одежде.
Габове Гронды, Августовский повят, 1965 г.

For E. Iwanicki foto 3. Włocławek

Rosjanka – starowierka z córkami – różnice w strojach młodego i starszego pokolenia. Wódziki, powiat suwalski, rok 1964.
 Староверка с дочерьми – разница в одежде младшего и старшего поколения. Водзилки, Сувальский повят, 1964 г.

Фот. арх. Пінскага М. Задавана фотэ на саборнай В. Пінскага

Rosjanie – staroobrzędowcy w tradycyjnych *rubaszkach*. Drugi od lewej Mieczysław Kapłanow – *nastawnik* w Gabowych Grądach.
 drugi od prawej Nikołaj Wasiljew – *nastawnik* w Suwałkach. Suwałki, rok 2007.

Русские староверы в традиционных *рубашках*. Второй слева – Мечислав Капланов – *наставник* в Грабовых Гродах.
 второй справа – Николай Васильев – *наставник* в Суwałках. Суwałки, 2007 г.

Rosjanka – starowierka przy kołowrotku. Wodzisłki, powiat suwalski, rok 1964.
Староверка с прялкой. Водзилки, Сувальский повят, 1964 г.

Фот. Е. Янко-Форм 3, Ямага

Rosjanka – starowierka przędzą len. Wodzisłki, powiat suwalski, rok 1964.
Староверка, пряцущая лен. Водзилки, Сувальский повят, 1964 г.

Фот. Е. Янко-Форм 3, Ямага

Фот. Е. Янко-Форм 3, Ямага

Nastawnik wojnowskiej moleny Wasilij (Wili) Krassowski (1882 – 1972) w czasie sianokosów. Swignajno, powiat mrigowski, rok 1967.
Наставник Воиновской молельной Василии (Вили) Красковский (1882-1972) во время сенокоса. Свингаино, Мригowski повят, 1967 г.

Рис. 26. Данилов Е. П. Русские старообрядцы в Польше

Rosjanie – staroobrzędowcy w czasie pilowania bierwion na deski. Gabowe Grądy, powiat augustowski, rok 1962.

Русские старообрядцы, распиливающие бревна на доски. Габове Гронды, Августовский повят, 1962 г.

Фот. Е. Барнакфот Э. Насен

Tradycyjna, wielopokoleniowa rodzina Rosjan – staroobrzędowców, Sztabinki, powiat sejneński, rok 1965.

Пример большой традиционной старообрядческой семьи, Штабинки, Сейненский повят, 1965 г.

Фот. др. Збигнев Е. Барнакфот и собрание Э. Насен

Wnętrze izby w domu Rosjan – staroobrzędowców, Gabowe Grądy, powiat augustowski, rok 1962.

В избе старообрядца, Габове Гроццы, Августовский повят, 1962 г.

Тит. А. Роговский-Фон А. Попович

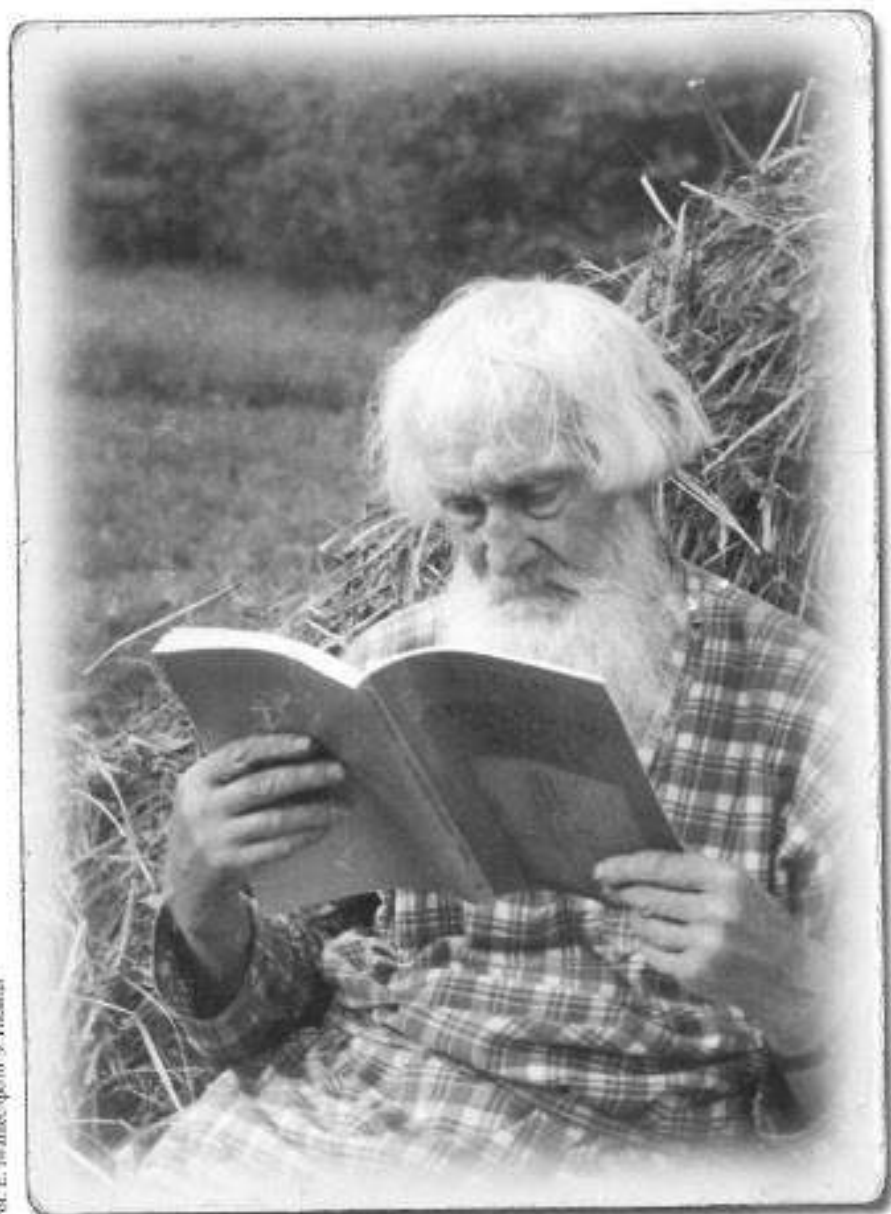
Wasilij Fiedotow, który od 1982 r. prowadzi kronikę życia Rosjan
– staroobrzędowców w Polsce. Mragowo, rok 2007.
Василий Федотов, с 1982 г. ведущий летопись жизни
старообрядцев в Польше. Мрагово, 2007 г.

Rosjanie – staroobrzędowcy w Polsce | Русские старообрядцы в Польше

Mniszki z *nastawnikami*. Wojnowo, powiat mragowski. Reprodukacja fotografii z końca XIX w.
Монахини с *насташниками*. Войново, Мраговский повят, репродукция со старой фотографии, конец XIX в.

Ze zbiorów E. Borka (in zbiorach E. Borka)

Fot. E. Iwaniec/foto 3. Iwaniec

Rosjanin – staroobrzędowiec w trakcie lektury książki E. Iwańca *Z dziejów staroobrzędowców na ziemiach polskich*. Wodzisław, powiat suwalski, rok 1977.

Старообрядец читающий книгу Е. Иваница. Из истории старообрядцев польских земель. Водзислав, Сувальский повят, 1977 г.

Fig. 1. Bojarskiy, Y. Hanna

Młodzież w czasie jednego z występów amatorskiego zespołu Rosyjskiego Stowarzyszenia Kulturalno-Oświatowego z Warszawy.
Gubowe Grady, powiat augustowski, rok 1963 lub 1964.

Молодежь во время одного из выступлений Варшавского любительского ансамбля российского культурно-просвет общества.
Губове Гроды, Августовский повіт, 1963 или 1964 г.

Ze zbiorów E. Bojarskiego, Y. Hanna

Grupa Rosjan – staroobrzędowców podczas jubileuszu założenia wsi Wojnowo. Wojnowo, powiat mławowski, rok 1930.

Группа старообрядцев на празднике, посвященном юбилею основания деревни Войново. Войново, Мронговский повіт, репродукция фотографии, датированной 1930 г.

Евг. Е. Иванис-Феро Э. Жалга

Wizyta prof. Leonida Pimonowa z Paryża. Suwałki, rok 1985.

Визит проф. Леонида Пимонова из Парижа. Сувалки, 1985 г.

Fot. W. Jędraszek/foto B. Hecimaj

Śpiewające kobiety z zespołu „Riabina”, Gabowe Grądy, powiat augustowski, rok 2003.

Поющие женщины из ансамбля „Рябина”. Габове Гроды, Августовский повят, 2003 г.

Fotografia ze zbiorów E. Jędraszek/foto B. Hecimaj

Jeden ze sposobów wróżenia przed Bożym Narodzeniem: stukanie w okno i zapytywanie o zamążpójście. Gabowe Grądy, powiat augustowski, rok 1962.

Один из способов гадания на Рождество: стуканье в окно с вопросом о замужестве. Габове Гроды, Августовский повят, 1962 г.

Фот. W. Isakowicz-Foto B. Własowa

Świąteczna procesja wokół *molenny*, Wodzilki, powiat suwalski, rok 1995.

Крестный ход, Водзилки, Сувальский повят, 1995 г.

Rosjanie—staroobrzędowcy w Polsce | Русские старообрядцы в Польше

Przy zmarłej w domu, Sejny, ul. Grodzka 14, rok 1936.

В доме умершей, Сейны, ул. Гродзка 14, 1936 год.

Фот. J. Podlignego (дочка Самоуверенков) Снимок из семейного альбома старообрядцев

Fig. 8. Janina, 1969 r.

Pogrzeb – przed wyniesieniem trumny z *mołenny*. Wojnowo, powiat miragowski, rok 1969.

Похороны – перед выносом тела из *моленной*. Войново, Мронговский повят, 1969 г.

Rosjanie – staroobrzędowcy w Polsce | Русские старообрядцы в Польше

Fig. 9. Janina, 1969 r.

Wynoszenie z *mołenny* trumny. Wojnowo, powiat miragowski, rok 1969.

Выносение из *моленной* гроба. Войново, Мронговский повят, 1969 г.

Fot. E. Janaszko/Ag. W. Janaszko

Kondukt pogrzebowy w drodze na cmentarz. Wojnowo, powiat mragowski, rok 1969.

Похоронная процессия по дороге на кладбище. Войново, Мрэгонский повят, 1969 г.

Rosjanie – staroobrzędowcy w Polsce | Русские старообрядцы в Польше

Fot. W. Janaszko/Ag. W. Janaszko

W drodze na cmentarz. Szury, powiat suwalski, rok 2000.

По дороге на кладбище. Шуры, Сувальский повят, 2000 г.

Фот. з подільного альбому Станіслава Дідишаскиса, у співавторстві з його дружиною-сторівницею

Kondukt pogrzebowy zimą. Wodzisłki, powiat sawalski, rok 2003.

Зимняя похоронная процессия. Водзилки, Сувальский повят, 2003 год.

Фот. Е. Вансифоро 3. Невин

Śpiewanie pieśni religijnych przed wejściem na cmentarz. Wojnowo, powiat miragowski, rok 1969.

Сакральное пение при входе на кладбище. Войново, Мронговский повят, 1969 г.

Фот. Е. Вансифоро 3. Невин

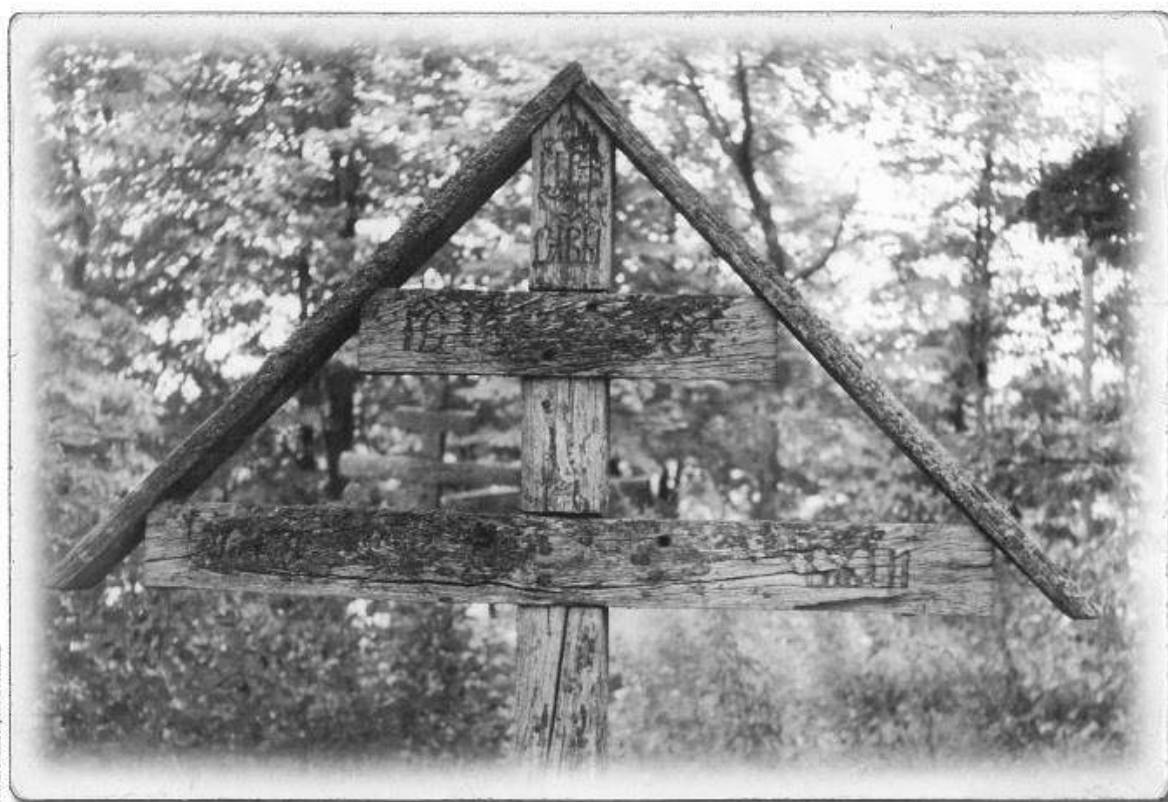
Nastawnik z chórem przy grobie zmarłej. Wojnowo, powiat miragowski, rok 1969.

Наставник с хором у могилы умершей. Войново, Мронговский повят, 1969 г.

Фот. W. Isakow, фото В. Исакова

Nagrobny krzyż – chwilę po zakopaniu trumny. Szury, powiat szawalski, rok 2000.
Надгробный крест – сразу после закапывания гроба.
Шуры, Сейненский повят, 2000 г.

Фот. Е. Бонислоров 3. Польша

Stary drewniany nagrobny krzyż. Galkowo, powiat mławowski, rok 1973.

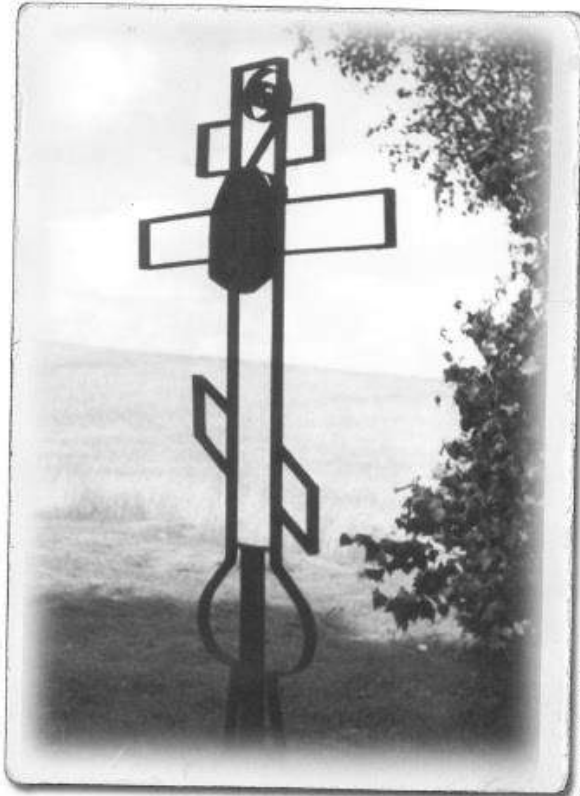
Старый деревянный надгробный крест. Галково, Мронтовский повят, 1973 г.

Fig. 1. Wątki. Foto 2. Wątki

Nagrobny krzyż wykuty w kamieniu. Onufryjowo, powiat piski, rok 1964.

Каменный надгробный крест. Онуфриево, Пилский повят, 1964 г.

Nagrobny krzyż metalowy ręcznie kuty.
Sztabinki, powiat sejneński, rok 1965 lub 1966.
Металлический ручной работы, кованый, надгробный крест.
Штабинки, Сейненский повят, 1965 или 1966 г.

Фот. Е. Юмашёв/Фот. Э. Ямаш

Epitafium w języku staro-cerkiewno-słowiańskim na krzyżu nagrobnym.
Wojnowo, powiat mławowski, rok 1967.
Эпитафия на старословянском языке на надгробном кресте. Войново,
Мрэнговский повят, 1967 г.

Фот. Е. Юмашёв/Фот. Э. Ямаш

Tradycyjne nagrobne krzyże. Wojnowo, powiat mławowski, rok 1965.

Традиционные надгробные кресты. Войново, Мрэнговский повят, 1965 г.

Фот. Е. Юмашёв/Фот. Э. Ямаш

Аа -a
Бб -b
Вв -w
Гг -g(h)
Дд -d
Ее -e, je
Жж -ž
Сс -z
Зз -z
Ии -i
Йй -i
Кк -k
Лл -l(lub ł)
Мм -m
Нн -n
Оо -o
Пп -p
Рр -r
Сс -s

Tr - t
 Wy - u
 Ff - f
 Xx - ch
 Ww - ot
 Hh - c
 Cz - cz
 Sz - sz
 Szc - szc
 Tw - twardy znak
 Ty - y
 Tk - miękki znak
 Tj - je
 Ju - ju
 Ja - ja
 Ks - ks
 Ps - ps
 Ff - f
 Vv - i lub w

Старославянский
БЕЗ ТАИН

Starosławiański bez tajemnic

413

Copyright by : Mieczysław Kaplanow, 2009

„Stowarzyszenie Staroobrzędowców”
Zrealizowano przy wsparciu finansowym
Międzynarodowego Związku Rosyjskich Rodaków w Moskwie

„Общество Старообрядцев”
Издано при финансовой поддержке Международного Союза
Российских Соотечественников в Москве

ISBN: 978-83-7657-068-6

Wydawnictwo PRYMAT
Białystok, ul. Zwycięstwa 26C lok. 7
tel. 85 869 14 87, 602 766 304
e-mail: prymat@bisoft.net, www.prymat.bisoft.net

Старообрядческій Духовный гимнъ.

Бѣже Великій, Господь Пресвѣтой, люди своѣ
сохрани въ вѣрѣ отцовской, из древле свѣтой,
нынѣ и въ вѣкѣ соблюди. Силою крестною, цр-
ствоневесное Ты на землѣ оутверди; Церкви
христовой враговъ силѣ злѣю, Бѣже, вѣнѣхъ оудѣ-
ли; вѣнѣхъ за вѣрѣ пролитію кровѣ възвѣщѣ
Ты самъ Свѣдѣ, въ црствѣ Твоемъ оупокоишь
вѣнѣхъ, Господи вола твоѣ! Бѣже Великій! Гос-
подь Пресвѣтой! въ вѣрѣ храни нынѣ свѣтой.

— 6 —

Wstęp

W niniejszym opracowaniu starałem się w sposób prosty przedstawić podstawowe informacje mogące być pomocne w poznaniu alfabetu staroecerkiewnosłowiańskiego staroobrzędowcom mieszkającym w Polsce. Celowo pominięta została historia ruchu staroobrzędowego, która dotychczas została omówiona w kilku-dziesięciu opracowaniach.

Każdy staroobrzędowiec, który zapragnie poznać język, w jakim odbywają się nabożeństwa w molennach staroobrzędowych, będzie mógł dzięki temu opracowaniu uczestniczyć czynnie w nabożeństwach niedzielnych oraz świątecznych. Ponieważ większość osób uczestniczących w nabożeństwach nie rozumie tego języka, a także nie zna podstawowych zasad zachowania się w czasie nabożeństw, bardzo szybko zniechęca się, a to z kolei prowadzi do rzadkiego odwiedzania molenny.

Opracowanie nie zawiera nakazów czy zakazów, służy natomiast poznaniu alfabetu i słów, a nawet całych modlitw oraz sposobu wymawiania i akcentowania wyrazów. Jest napisane w sposób przystępny, aby rodzice z łatwością mogli nauczyć swoje dzieci, a przy tym sami mieli okazję przypomnienia zasad wiary staroobrzędowców, które na ziemiach polskich są kultywowane od czasu wprowadzenia reform przez patriarchę Nikona w XVII wieku w Rosji.

Serdecznie zachęcam do nauki tego pięknego i tajemniczego dzisiaj języka, zapewniam wszystkim, że dzięki uporowi i mozolnej pracy można dokonać prawie cudu i rozumieć język z XVII wieku, którym posługiwali się nasi przodkowie w Rosji, a który został zachowany do dzisiejszych czasów. Prawdopodobnie to język i upór naszych przodków przyczynił się do tego, że staroobrzędowcy zachowali swoją odrębność i nie zostali wchłonięci przez prawosławie zreformowane przez Nikona.

Będę rad z wszelkich uwag przedstawionych po przestudiowaniu tegoż opracowania.

Автор

— 5 —

Заповеди Закона Божия 10 przykazań Bożych

Заповеди Закона Божия

10 przykazań Bożych

Десять заповедей Закона Божия Богом даны Моисею на горе Синае на двух скрижалях (каменных досках). На первой скрижали четыре заповеди «о како любить Господа Бога», а на второй — шесть заповедей, «о како имамы любить ближняго своего» (Кат. мал., от листа 53-го).

Иисусом Христом даны две заповеди любви, в которых заключается весь закон и пророки: первая о любви к Богу, и вторая о любви к ближнему своему.

«Возлюби Господа Бога твоего всем сердцем твоим и всею душою твоею и всеми мыслями твоими». «Возлюби ближняго твоего, как самого себя» (Мф. 22, 37-38).

«Исполнение заповедей есть плод веры христианския. От несоблюдения заповедей Божиих рождается грех, а от греха смерть. Грех есть преступление закона и воли Божией. Кто в заповедях Божиих всегда поучается, тот добродетельно в мире живет, а кто о заповедях Божиих не радит (небрежет), тот согрешает».

Дзiesięć przykazań Bożych przekazanych Bogiem Mojżeszowi na górze Synaj na dwóch płytach kamiennych. Na pierwszej płycie cztery przykazania „jak kochać Pana Boga”, a na drugiej — sześć przykazań, „jak powinniśmy kochać bliźniego swego”

Jezus Chrystus przekazał dwa przykazania miłości, w których zamyka się całe prawo boże i prorocy: pierwsze o miłości do Boga i drugie o miłości do bliźniego swego.

„Pokochaj Pana Boga twego całym sercem twoim i całą duszą swoją i wszystkimi myślami twoimi, jak siebie samego” (Mt. 22, 37-38).

Przestrzeganie przykazań jest owocem wiary chrześcijańskiej. Z nieprzestrzegania przykazań Bożych rodzi się grzech, z grzechu rodzi się śmierć. Grzech jest przestępstwem wobec religii i woli Bożej. Ten kto przestrzega przykazań Bożych ten w świecie żyje cnotliwie, a kto nie przestrzega przykazań Bożych ten grzeszy.

— 7 —

Первая заповедь

«Аз семь Господь Бог твой, да не будут тебе боги ии, разве Мене».

Эта заповедь научает нас веровать, что Бог. Творец неба и земли, один есть. Кроме Его, нет никакого другого бога. «Ты бо еси Бог наш, разве бо Тебе иного не знаем» (воскресная песнь).

Вторая заповедь

«Не сотвори себе кумира, и всякого подобия, елика на небеси горе, и елика на земли низу, и елика в водах и под землею: да не поклоняшися им, ни послужиши им».

В древнее время язычники поклонялись идолам, ложным богам. Этих богов они делали из золота, серебра или из дерева и камня. Так они поклонялись сделанным из золота зверям и животным, рыбам, солнцу и звездам.

Господь Бог, через пророка Моисея, запретил Своему народу поклоняться мнимым (неистинным) божествам.

«Идоли язык (т. е. язычников) серебро и золото, дело рук человеческих» (Пс. 134).

Приказание первое

«Я jestem Bogiem twoim, i nie będziesz miał bogów innych oprócz mnie».

То приказание наказує нас верить, że Bóg jest jedynym Twórcą nieba i ziemi. Oprócz Niego nie innego boga. «Ty jesteś naszym Bogiem, oprócz Ciebie nie znamy innego» (песня niedzielną).

Приказание второе

«Nie stwórz sobie bożyszcza, i czegoś podobnego, na niebie i na ziemi, w wodzie i pod ziemią i nie poklonisz się im, i nie będziesz im służył».

W dawnych czasach poganie oddawali cześć bożyszczom, które były fałszywymi bogami. Takich bogów oni wykonywali ze złota, srebra lub z drzewa i kamienia. Oddawali cześć też zwierzętom wykonanym ze złota, rybom, słońcu i gwiazdom.

Bóg, poprzez Mojżesza zakazał swojemu ludowi czcić rzekome (fałszywe) bóstwa.

«Bożki pogańskie to srebro i złoto, dzieło rąk ludzkich» (Ps. 134).

Третья заповедь

«Не приими имени

Господа Бога твоего всуе».

Грешно клясться и божиться самому и заставлять божиться других. Нельзя глумиться именем Божиим и употреблять имя Божие на кощунство и смех.

Приказание третье

«Nie będziesz wzywał imienia Pana, Boga twego, do rzeczy czcnych, gdyż Pan nie pozwolił bezkarnie tego, który wzywa Jego imienia do czcnych rzeczy».

Grzechem jest przysięgać i zaklinać się samemu i kazać innym czynić to samo. Nie wolno nasміwаć się z imienia Bożego i używać imienia Bożego do bluźnierstwa i śmiechu.

Четвертая заповедь

«Помни день суботный, еже святити его: шесть дней делай, и сотвориши в них вся дела твоя, в день же седьмый субота Господу Богу твоему».

До Воскресения Иисуса Христа праздновали субботу, после же Воскресения Его стали праздновать воскресенье. В праздники надо молиться Богу, читать священные и другие хорошие книги и делать добрые дела. Эта заповедь запрещает делать дурные развлечения и пьянство.

Приказание четвертое

«Pamiętaj o sobocie- dniu szabatu, aby go uświęcić. Sześć dni będziesz pracować i wykonywać wszystkie twe zajęcia. Dzień zaś siódmy jest szabatem ku czci Pana, Boga twego».

Do Zmartwychwstania Jezusa Chrystusa świętowano sobotę, po jego Zmartwychwstaniu zaczęli świętować niedzielę. W święcie należy modlić się Bogu, czytać święte i inne dobre księgi i czynić dobre uczynki. To przykazanie zakazuje czynić głupie i pijactwo.

Пятая заповедь

«Чти отца твоего и матерь твою, да благо ти будет, и да долголетен будешь на земли».

Приказание пятое

«Czcij ojca swego i matkę swoją, abyś długo żył na ziemi».

— 8 —

Хорошо тому, кто почитает и любит своих родителей. Надо слушать отца и мать и не нужно печалить их плохим поведением и безчестными поступками.

Шестая заповедь

«Не убий»

Эта заповедь запрещает убивать человека. Великий грех убивать людей и самого себя. Надо даже избегать вражды, ссоры и драки. Это тоже ведет к убийству.

którą Pan, Bóg twój da tobie».

Dobrze temu, kto szanuje i lubi swoich rodziców. Należy słuchać ojca i matkę i nie należy smuć ich swoim złym zachowaniem i postępkiem.

Приказание шестое

«Nie zabijaj»

To przykazanie zakazuje zabijać człowieka. Bardzo dużym grzechem jest zabijać ludzi i samego siebie. Należy unikać kłótni, sporów i bójek. To także może doprowadzić do zabójstwa.

Седьмая заповедь

«Не прелюбы сотвори»

Седьмою заповедью Бог запрещает всякую незаконную и нечистую любовь. Надо беречь себя от скверных мыслей и нечистых желаний.

Приказание седьмое

«Nie cudzołóż».

Siódmym przykazaniem Bóg zakazuje wszelkiej niezgodnej z zasadami bożymi i nieczystej miłości. Należy chronić siebie od brudnych myśli i nieczystych życzeń.

Восьмая заповедь

«Не укради»

Не присваивай себе ни одной чужой вещи, ни явно, ни тайно. Всякая кража есть грех.

Приказание восьмое

«Nie kradnij».

Nie przyswajaj sobie cudzych rzeczy ani jawnie ani w tajemnicy. Każda kradzież jest grzechem.

— 10 —

Десятая заповедь

«Не послушествоуй на друга твоего свидетельства ложна».

Бог запрещает клеветать на другого человека. Не надо обвинять другого и говорить про него всякую неправду. Клеветника тоже слушать не следует. «Удержи язык свой от зла и устие свои еже не глаголати лести» (Пс. 33).

Приказание десятое

«Nie będziesz mówił przeciw bliźniemu twemu kłamstwa jakoko świadek».

Bóg zakazuje pomawiać drugiego człowieka. Nie należy обвинять drugiego człowieka i mówić o nim wszelką nieprawdę.

Powściągnij swój język od złego a twoje wargi od słów podstępnych (Ps.33)

Десятая заповедь

«Не желай жены искренняго твоего, не пожелай дому ближняго твоего, ни села его, ни раба его, ни рабыни его, ни вола его, ни осла его, ни всякаго скота его, ни всего, елика суть ближняго твоего».

Грех против этой заповеди — зависть. Бог запрещает завидовать всякому чужому имуществу. Надо, чтобы каждый человек был доволен своим добром.

Приказание десятое

«Nie pożądaj żony bliźniego twego, ani jego domu, ani pola jego, ani niewolnika jego, ani niewolnicy jego, ani wołu jego, ani osła jego, ani żadnej rzeczy, która należy do bliźniego twego».

Grzech przeciw temu przykazaniu to zazdrość. Bóg zakazuje zazdrości wszelkiej cudzej własności. Każdy człowiek powinien cieszyć się swoim dobrem.

— 11 —

МОЛИТВА - MODLITWA

Молитва - великое сокровище, дарованное каждому верующему.

Святоотеческое писание утверждает: «Без молитвы нет христианина».

В молитве христиане находят благодатный источник духовного укрепления. В молитве христиане совершают обращение к Богу с мольбами и благодарением и получают ответы на свои вопросы.

Христианин должен молиться не от случая к случаю, а ежедневно: утром и вечером, а также до и после приема пищи. А в воскресные и праздничные дни - приходит в храм для участия в общей церковной молитве.

Молитва бывает внутренняя и внешняя. Внутренняя - творимая в глубине души, умом и сердцем, невидима для других. Внешняя - когда человек свою молитву сопровождает внешними видимыми действиями: Крестным знамением и поклонами.

Самой правильной и наиболее действенной будет такая молитва, в которой оба эти способа соединяются вместе. Обычаи совершения молитв со времен самих апостолов пере-

Молитва - великий дар, дарованный каждому верующему.

Святое писание отцов гласит: «Без молитвы нет христианина».

В молитве христиане находят полное ласки и духовного укрепления. В молитве христиане обращаются к Богу с мольбами и благодарением и получают ответы на свои вопросы.

Христианин должен молиться не от случая к случаю, а ежедневно: утром и вечером, а также до и после приема пищи. А в воскресные и праздничные дни - приходит в храм для участия в общей церковной молитве.

Молитва бывает внутренняя и внешняя. Внутренняя - творимая в глубине души, умом и сердцем, невидима для других. Внешняя - когда человек свою молитву сопровождает внешними видимыми действиями: Крестным знамением и поклонами.

Самой правильной и наиболее действенной будет такая молитва, в которой оба эти способа соединяются вместе. Обычаи совершения молитв со времен самих апостолов пере-

даются христианами из поколения в поколение. Познакомимся с важнейшими из них.

Согласно правилам благочестия, для совершения молитвы мы должны быть подобающе одеты. Одежда должна покрывать не только ноги, но и руки; она не должна быть слишком яркой или прозрачной. Мужчины должны быть без головных уборов и галстуков. Женщины - одеты в юбку или сарафан, но не брюки или шорты, голова - в платке, покрывающем волосы.

Если молитва совершается дома, то желательно зажечь перед иконой лампаду или свечу, взять в левую руку лестовку, положить перед собой для совершения земных поклонов подручник.

Во избежание пожара после молитвы зажженные свечи и лампады нужно потушить.

Молитвы, как в церкви, так и дома, принято совершать стоя; исключение делается только для больных и немощных. Стоять нужно естественно: ноги сдвинуты, руки крестообразно сложены на животе или на груди, голова держится прямо, взгляд обращен к иконам.

Недопустимо во время молитвы стоять к иконам боком или спиной, прислоняться

к стенам, переминыться с ноги на ногу, переходить с места на место, заирать голову вверх, стоять с опущенными руками. Недопустимо оглядываться, отвлекаться на разговоры. Если есть необходимость обратиться, шепотом или знаком можно пригласить человека выйти из храма.

Згідно з правилами благочестя, для здійснення молитви ми повинні бути подобаюче одягнені. Одяг повинен покривати не тільки ноги, але й руки; він не повинен бути надто яскравим або прозорим. Чоловіки повинні бути без головних уборів і галстуків. Жінки - одягнені в юбку або сарафан, але не брюки або шорти, голова - в платку, що покриває волосся.

Якщо молитва здійснюється вдома, то бажано запалити перед іконою лампаду або свічку, взяти в ліву руку лествицю, покласти перед собою для здійснення земних поклонів подручник.

Щоб уникнути пожежі після молитви запалені свічки та лампади потрібно погасити.

Молитви, як в церкві, так і вдома, прийнято здійснювати стоя; виняток роблять тільки для хворих і немощних. Стояти потрібно природно: ноги зведені, руки хрестообразно складені на животі або на грудях, голова тримається прямо, погляд звернений до ікон.

Недопустимо часом молитви стояти до ікон боком або спиною, прислонятися до стін, переминытися з ноги на ногу, поглядати вгору, стояти з опущеними руками. Недопустимо оглядатися, відволікатися на розмови. Якщо є необхідність звернутися, шепотом або знаком можна запросити людину вийти з храму.

— 12 —

— 13 —

к стенам, переминыться с ноги на ногу, переходить с места на место, заирать голову вверх, стоять с опущенными руками. Недопустимо оглядываться, отвлекаться на разговоры. Если есть необходимость обратиться, шепотом или знаком можно пригласить человека выйти из храма.

дopuszczalne jest rozglądanie się, odwracanie uwagi modlących się rozmowami. Jeśli zachodzi konieczność zwrócenia się do kogoś można szeptem lub znakiem zaprosić osobę do wyjścia z cerkwi.

Что нужно знать христианину при посещении богослужений в Древлеправославном храме Co powinien wiedzieć chrześcijanin uczestniczący w nabożeństwie w staroobrzędowej molennie

1. Zgodnie z kanonicznymi zasadami w nabożeństwie uczestniczą tylko chrześcijanie Staroobrzędowej Pomorskiej Cerkwi. Osoby innego wyznania mogą uczestniczyć w nabożeństwach zajmując miejsca w tylnej części molenny lub sieni. Nie wolno im czynić znaku krzyża, pokłonów, całować ikony, stawiać świece i przyjmować święcenia od nastawnika.
2. Wcześniej należy przygotować się do nabożeństwa w molennie. Rano przed nabożeństwem nie wolno spożywać żadnych pokarmów. Należy ubrać się w stosowny ubiór i w drodze duchowo przygotowywać się do nabożeństwa. Przed wejściem do molenny posiadacze telefonów komórkowych powinni je wyłączyć.
3. W molennie kobiety muszą mieć chustki na głowie i twarz bez makijażu. Zabrania się kobietom wejścia do molenny w niestosownym ubraniu z odkry-

1. Согласно каноническим правилам, в богослужении участвуют только христиане Древлеправославного исповедания поморского согласия. Лица других исповеданий могут присутствовать на богослужениях, располагаясь в задней части храма или притворе. При этом им нельзя совершать крестное знамение, поклоны и целование икон, ставить свечи и принимать каждение.
2. К посещению храма следует подготовиться заранее. С утра перед богослужением нельзя вкушать никакой пищи. Нужно иметь подобающую одежду, дома и по пути в храм настраивать себя на молитву. Перед входом в храм владельцы мобильных телефонов должны обязательно их выключить.
3. На территории храма женщины обязательно должны быть в платке и обходиться без косметики. Запрещается вход

— 14 —

— 15 —

tymi ramionami, w spódnicach powyżej kolan i spodniach. Mężczyznom zabrania się wstępu w nakryciu głowy, szortach, ubraniach z krótkimi rękawami lub sportowych. Należy pamiętać że molenna to nie miejsce publiczne a święte, duchowe i religijne do którego wejść można tylko dostojnie wcześniej przygotowując się do tego wewnętrznie i zewnętrznie.

4. Przed wejściem do sieni, gdzie nad drzwiami znajduje się ikona, należy wykonać trzy pokłony z modlitwą „Boże miłostiw budi mnie griesznomu”. Ponadto należy wykonać pokłony przed ikonami w sieni i po wejściu do sali modlitewnej oraz pokłonić się prosząc przebaczenia u braci i sióstr najpierw na prawą stronę a potem na lewą.
5. W molennie mężczyźni ustawiają się na prawej stronie a kobiety na lewej. Osoba słabo znająca porządek w molennie i porządek nabożeństwa powinna zająć miejsce z tyłu a nie ustawać się na widoku wszystkich. To samo dotyczy osób chorych i nie mogących wykonywać pokłony.
6. Nie dozwolone jest spóźnianie się na początek nabożeństwa, kiedy to rozpoczyna się szczególna modlitwa- „naczał za byt w świecie laickim” tj. przyzna-

nie się do życia z grzesznymi i światem odstupającym od Boga. Osobom bez tego naczału nie godzi się uczestniczyć we wspólnym nabożeństwie. Naczał składa się również z pokłonów ziemnych do których należy wcześniej się przygotować tj. pościelić na ziemi lub laweczce „podrucznik”.

7. W czasie nabożeństwa zabrania się przechodzić z miejsca na miejsce, przyglądać się ikonom itp. Ręce należy złożyć na piersi tak, żeby prawa ręka była na wierzchu lewej a nogi złączone. Wzrok należy skierować w kierunku ikonostasu. Kategorycznie zabrania się rozmawiać i na głos czytać modlitwy.
8. Przyniesione świece należy przekazać osobom poświęconym lub kłirośzanom, można również położyć na stoliku przy wejściu na salę modlitw.
9. Parafianom bez zgody nie wolno wchodzić na podwyższenie przed ikonostasem i kłiros.
10. W czasie czytania przez nastawnika (ewangelii, apostołów, eksapsalmów) oraz czytania Symbolu Wiary i naczału należy skłonić głowę i w zachować pełną ciszę i spokój.
11. W czasie nabożeństwa zabrania się bezczynności i samowoli. Znaki krzyża i pokłony należy wykonywać dokładnie i jednocześnie wzorując się na oso-

bach znajdujących się na kłirosie, a nie na nastawnika, który wykonuje i inne pokłony przypisane tylko jemu.

12. Dzieci powinni znajdować się pod nadzorem dorosłych i być nauczone zasad zachowania się w molennie – nie biegać, zachowywać się cicho. W przeciwnym razie dzieci należy wyprowadzić do sieni aby nie rozpraszać innych.
13. W czasie wykonywania nabożeństw na cmentarzu modlący się parafianie powinni stać z przodu oddzielnie od nie modlących się.
14. W molennie kategorycznie zabrania się fotografowania, nagrywania audio wideo. W wyjątkowych sytuacjach zgody udziela tylko nastawnik.
15. W molennie oraz na terenie do niej przylegającym należy zachowywać się dostojnie, nie rozmawiać głośno, nie śmiać się, nie wdawać się w spory i kłótnie. Kategorycznie zabrania się przebywania w stanie nietrzeźwym lub palić papierosy.
16. Szczególną cześć należy okazywać nastawnikom, zwracać się do nich w sposób łagodny w celu otrzymania rady, a nie stawiać na swoim.
17. Przy wyjściu z sali modlitw, sieni należy tak jak przy wejściu wykonać trzy pokłony,

pr.), a także na чтении Символа Веры и начала к каждой службе следует склонив голову соблюдать полную тишину и покой.

11. В богослужении недопустимо никакое бесчиние и самоволие. Крестное знамение и поклоны следует совершать по чину единообразно и одновременно, сообразуясь с действиями причта, а не наставника, т.к. он совершает и другие, только ему присущие поклоны и действия.
12. Дети должны находиться под присмотром взрослых и быть обученными поведению в храме – не бегать, не разговаривать и не капризничать. В противном случае детей следует выводить в притвор, чтобы не отвлекать от молитвы других.
13. Во время совершения треб на кладбищах молящиеся прихожане должны стоять впереди отдельно от немолющихся.
14. В храме категорически запрещается фотографировать, производить видео или аудио записи. В особых случаях разрешение может быть получено от наставника.
15. В храме и по всей прилегающей к храму территории подобает вести себя благоговейно, громко не разгова-

ривать, не смеяться, не вступать в споры и пререкания. Категорически запрещается находиться в нетрезвом состоянии или курить.

16. Особое почтение следует оказывать духовным наставникам, обращаться к ним с кротостью желая получить совет, а не настаивать на своём.
17. При выходе из помещения храма, притвора следует, как и при входе, положить три поклона.

ALFABET CERKIEWNOSŁOWIAŃSKI

А а - a	Т т - t
Б б - b	У у - u
В в - w	Ф ф - f
Г г - g(h)	Х х - ch
Д д - d	Ѡ ѡ - ot
Є є - e, je	Ц ц - c
Ж ж - ž	Ч ч - cz
З з - z	Ш ш - sz
И и - i	Щ щ - szcz
І і - i	Ъ ъ - twardy znak
К к - k	Ы ы - y
Л л - l(lub ł)	Ь ь - miękki znak
М м - m	Ѣ ѣ - je
Н н - n	Ю ю - ju
О о - o	Ѧ ѧ - ja
П п - p	Ѣ ѣ - ks
Р р - r	Ѱ ѱ - ps
С с - s	Ѳ ѳ - f
	Ѵ ѵ - i lub w

Nad wyrazami znajdują się znaki ' ' dzięki którym czytający wie na którą literę położyć akcent.

— 20 —

СЛАВЯНСКОЕ СЧИСЛЕНИЕ - LICZBY SŁOWIAŃSKIE

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
40	50	60	70	80	90	100	200	300	
400	500	600	700	800	900				
1000	2000								

— 21 —

Przykładowe wyrazy

А а	О о	У у
Г г	Р р	Ш ш
ро-сá - rosa	сѢ-шá - susza	
сá-ра - sara	сѢ-шѢ - suszu	
А а		
á-мо - amo	ра-мо - ramo	
Ъ ъ - twardy znak		
шѢмъ - szum	сáмъ - sam	
А а		
ра-ло - rało	ма-ло - mało	
К к		
ѡ-ко - oko	ка-мо - kamo	
П п		
па-ра - para	па-сѢ - pasu	

— 22 —

оу-мъ - um	оу-рокъ - urok
оу-мъ - umy	ро-сѣ - rosy
та-мо - tamo	кра-ты - kraty
ток-мо - tokmo	сто-пы - stopy
та-ко - tako	пос-ты - posty
и-ши - uszi	си-ро-та - sirota
ши-ро-та - szirota	миръ - mir
оу-ши ѡ-мѣтъ - uszi imut	
и-ма-мы миръ - imamy mir	
жа-ло - žało	жи-лы - žily
жи-то - žito	оу-жасъ - užas
жи-ти - žiti	по-ка-жи - pokaži
по-ка-жи ми пѢ-ти - pokaži mi puti	
ми-ра - mira	

— 23 —

Чч

часы́ - czasy	ча́ша - czasza
ча́съ - czas	чи́сто - czisto

Нн

но-шѣ - noszu	ра́-на - gana
на-ча-ло - naczało	кон-чѣ-на - konczina
ла-ни́-та - łanita	чи-ни́-ти - cziniti
ка-но́нъ - kanon	но-си́-ти - nositi

Зз

за-ко́нъ - zakon	зи-ма́ - zima
ра́-зѣмъ - razum	оу́-зѣ - uzy

Вв

ва́ръ - war	вра-та́ - wrata
вы́-со-та - wysota	сва́-ра - swara
вра́-ны - wrany	вы́-нѣ - wynu
вла́къ - włas	во-зо-пи́-ти - wozopiti

И́-нѣ при́т-чѣ слы́-ши - inu pritczu słyszi
Сто́-пы на́-ша на-пра́-ви - stopy nasza naprawi

— 24 —

Хх

хра́мъ - chram	хра-ни́-ло - chraniło
слѣхъ - słuch	хла́дъ - chład
хи-то́нъ - chiton	хра́-ми-на - chramina
Гла́-сомъ мо-и́мъ ко́ гѣс-по-дѣ	
воз-ва́хъ	
Хва-ли́-те ѣ-го́ въ вѣш-нихъ.	

Иѣиѣ

ѣз-ва́ - jazwa	ѣ-зѣкъ - jazyk
дѣ́-а-ти - diejati	ва́-за́-ти - wjazati
ѣ-по́а́-са-ти-опоjasati	ста́-жа́-ти - stjazati

Сто́-пы мо́-а на-пра́-ви по сло-ве-си́ тво-е-мѣ.
Да ѣс-по́а́-нат-са́ оу́с-та́ мо́-а по-хва́-лы

Бб

бо́гъ - boh	за́-ба - złoba
бла-же́нъ - błažen	бла́-то - błato
ви́-серъ - hisier	дуб-ра́-ва - dubrawa
Бла-же́нъ мѣжъ во-а́-и-са́ гѣс-по-да.	

— 26 —

Еѣ

се-ло́ - sieło	ве-рей - wierci
вер-те́нъ - wiertep	плѣ-ве-лы́ - pliewieły
же́злъ - żeczł	сло-ве-са́ - słowiesa
Оу́-ши ѣ-мѣтъ, ѣ-неса́-шатъ.	
Мо́-ли́т-вѣ ти при-но́-симъ.	

Ѣѣ

вѣ́къ - wiek	ѣз-мѣ́-на - izmiena
за-вѣ́сть - zawiest	вѣ́-ра - wiera
лѣ́-по-та - liepota	плѣ́нъ - plien
Не сот-во-ри за́-ни ко-мѣ́-же.	

Дд

дѣ́-ло - dieło	пло́-ды́ - plody
вѣ́-да́-ти - wiedati	дер-жа́-ва - dierzawa
воз-дѣ́-ти - wozdieti	до́н-де́-же - dondieże
Оу́-веръ ѣ мо́-ре ты со-за́.	

Гг(h)

гла́-го́лъ - głahoł	ѣ-гѣ́-менъ - ihumien
га́-да́-ти - hadati	гла́-го́-ла́-ти - głahołati
Сѣ́-не, что́ гѣс-по́-да.	
Гла́къ ти при-но́-симъ.	

— 25 —

Фф Ѡѡ

фа́-ра-ѡ́нъ - faraon	фи́-никъ - finik
пор-фи́-ра - porfira	фи́-ло-со́въ - filosow
ѡа́-во́ръ - fawor	ка́-ѡи́з-ма́ - kafizma
ѡо́-ма́ - foma	ѡе́-ѡ́-до́ръ - fieodor

Юю

ѡгъ́ - jug	ѡ-шѣ́-ю-ю - oszujuju
ѡ-но́-ша - junosza	ѡ́-же́ - juże

Гѣс-по́-ди оу́с-лы́-ши мо́-ли́т-вѣ мо́-ю.

Цц

цѣ́-лѣв-никъ - celebni	па́-ли-ца́ - palica
тем-ни́-ца - tiemnica	ѡ-зѣ́-цы́ - jazycy
Ли́-це́ тво-е́ про-сѣ́-ти на ра́-ва тво-е́-го.	
Бо́-же ми́-лос-тивъ вѣ́-ди	
ми́къ грѣ́ш-но́-мѣ.	

— 27 —

Щ

щѣтъ - szczt
щѣи-ца - dszczica
щѣд-ро-тъ - szczedroty
сѣн-ми-ще - sonmiszcze

Бѣгъ нѣмъ при-вѣ-жи-ще ѿ си-ла.

Щ щ miękki znak

цѣрь - car
длѣнь - dłań
брѣнь - brań
ѡл-тарь - ołtar

Щедръ ѿ мѣ-лос-тивъ гос-пѣдъ.

И И Іі и ѿ

вѣ-лі-е - bylie
вѣ-лі-и - wielij
кѣи-ждо - kijzdo
лю-бо-и-чѣ-лі-е - ljubonaczalije
ѣван-ге-лі-е - ewanhelije
рѣ-ко-пи-сѣ-ніе - rukopisanije

Оі-а ѣсть за-по-вѣдъ мо-а, да
лю-ви-те дрѣгъ дрѣ-га.
Мѣ-лѣ-и ни-ца вѣ-и-мъ да-ѣтъ
бѣ-го-ви.
По-мѣ-лѣи нѣсъ гос-по-ди.

— 28 —

Слова подъ тѣглами - słowa w skrócie i w rozwinięciu.

бѣ - бѣгъ - boh
бѣа - бѣга - boha
бѣе - бѣже - bože
бѣи - бѣи - bożji
ѡца - ѡтца - otca
ѡче - ѡтче - otcze
ѡцъ - ѡтѣцъ - otiec
сѣа - сѣи - syna
сѣи - сѣи - syna
ісе - ісѣ - isusie

Слова тѣвѣ вѣе нѣшъ, слова тѣвѣ.
Совладойте заповѣди вѣи.
Оца прослави-мъ ѿ сѣа.

Ахъ-дѣхъ - duch
ахѣ-дѣхѣ - duchu
сѣомѣ-сѣатомѣ - światomu
сѣихъ-сѣатыхъ - światych

Слова ѡиѣ, ѿ сѣи, ѿ сѣомѣ ахѣ.

дѣо-дѣво - diewo
дѣце-дѣвице - diewice
мѣи-мѣи - marii
цѣа-цѣа - carja
аѣгла-аѣгела - angieła
аѣгъ-аѣгелъ - angiel

Моли-те-своихъ рѣвѣ при-мѣ дѣо мѣе.
Аѣгли сѣи моли-те вѣа ѡ нѣсъ.
вѣгъ-вѣгъ - błaħ
нѣсѣ-нѣсѣ - niebiesa

— 30 —

Ѣ Ѣ

Ѣмѣ-нѣ - otmszczenie
Ѣра-тѣ-ти - otwratiti
Ѣрѣ-вѣ-ти - otrzejawati
Ѣлѣ-чѣ-нѣ - ołuczenie
нѣ Ѣра-тѣ - nie otwratiti

Ѣ Ѣ=з

зѣ-ло - zielo
зѣ-а - złaja

Ѣ Ѣ=кѣ

зѣ-нѣа - ksenija
ма-зѣи-мъ - maksim

Ѣ Ѣ=пѣ

Ѣа-тѣрѣ - psalmyr
Ѣа-лѣмъ - psalomy

Ѣ Ѣ=в

Ѣвангеліе - ewanhelije

Ѣ Ѣ=и

мѣроноицы - mironośicy

— 29 —

бѣже-вѣже - błaże
мѣрь-мѣтерѣ - matier
нѣсѣа повѣдають славу вѣи.
Бѣгословѣнъ ѣсѣ гос-пѣди вѣе ѡцѣ нѣшихъ

мѣтва-моли-тва чѣкъ-чѣловѣкъ
Чѣлоковѣа вѣа, всѣ вѣрѣи воспоѣмъ глаголюще,
при-мѣ моли-нѣ ѿ мѣтвѣ нѣшѣ.

хѣте-хѣсте
хѣтѣ-хѣстѣ
крѣте-крѣсте
крѣта-крѣста
гѣа-гѣсѣа
гѣи-гѣсѣи

Сѣлою крѣта твоего хѣте, ѡтѣверди моѣ
помышлѣнѣе.
Гѣи ісе хѣте, сѣе вѣи, помѣи-мъ нѣсъ.

нѣи-нѣи
нѣа-нѣа

нѣи-нѣи
нѣа-нѣа
нѣи-нѣи
нѣа-нѣа
нѣи-нѣи
нѣа-нѣа

— 31 —

Титла славянское с раскрытием - Słowa słowiańskie z rozwinięciem

Forma pisemna	Forma rozwinięta	Sposób wymowy
а҃г҃ла	а҃нг҃ла, а҃г҃ла	angiel, aggieł
а҃н҃ла	а҃нг҃ла	angiel
а҃п҃ла	а҃п҃стола	apostoł
а҃р҃х҃а҃н҃ла	а҃р҃х҃а҃н҃г҃ла	archanhiel
бо҃	бо҃г҃	bohu
бо҃и	бо҃гови	bohovi
бо҃г҃	бо҃г҃	boh
бо҃же	бо҃же	boże
бла҃гоу҃бо҃у	бла҃гослоу҃бо҃у	blahosłowien
бла҃г҃а	бла҃госло҃у҃а	blahodat
бла҃г҃а	бла҃госло҃у҃а	blahost
бла҃г҃а	бла҃г҃а	blah
бо҃а	бо҃городница	bohorodzica
бо҃г҃	бо҃г҃	boh
ва҃ко	ва҃дыко	władyko
ва҃ком҃ч҃ник҃	ва҃ком҃ч҃еник҃	wielikomuczenik
ва҃це	ва҃дыце	władyce
ва҃ца	ва҃дычина	władyczica
ва҃це	ва҃дычице	władyczice
воскр҃е	воскресєнє	woskriesenje
го҃	го҃спода	hospoda
го҃и	го҃сподєви	hospodewi
го҃ви	го҃сподєви	hospodewi
го҃дин҃	го҃сподин҃	hospodin
го҃дн҃	го҃сподєн	hospodien

— 32 —

кр҃т҃	кр҃єст҃	kriest
кр҃єнє	кр҃єчєнє	krieszczenie
мла҃нц҃	мла҃дєнєц҃	mładzieniec
мла҃дїе	милосєрдїе	miłosierdije
мла҃тва	молїтва	molitwa
мла҃т҃	мїлост҃	miłost
мн҃тырь	мн҃штырь	monastyr
мр҃їе	мр҃їе	marije
мр҃їе	мр҃їе	marije
мр҃єст҃	мр҃дєст҃	mudrost
мр҃тв҃	мр҃тв҃	miertw
мр҃ь	мр҃др҃	mudr
мр҃и	мр҃и	mati
мр҃ц҃	мр҃сєц҃	miesiec
мр҃ч҃н҃	мр҃ч҃еник҃	muczenik
мр҃ч҃ица	мр҃ч҃еница	muczenica
нє҃и҃и	нє҃єс҃и҃и	niebiesnyj
нє҃о	нє҃во	niebo
нє҃ла	нє҃дєла	niedielja
нє҃н҃	нє҃н҃	nynje
нє҃н҃	нє҃н҃	nasz
о҃ц҃	о҃тєц҃	otiec
о҃че	о҃тче	otcze
пр҃вн҃	пр҃єподоу҃бо҃у	priepodobien
пр҃вн҃	пр҃єдєн҃	prawdien
пр҃но	пр҃исно	prismo
пр҃р҃к҃	пр҃орок҃	prorok
пр҃таа	пр҃єсвѣтаа	priєšwiataja
пр҃тола	пр҃єстол҃	priestol
пр҃тча	пр҃єдотєча	priedotiecza

— 34 —

го҃дн҃	го҃сподн҃	hosudar
го҃дн҃	го҃сподн҃	hospod
го҃жа	го҃спожа	hospoža
го҃с҃	го҃с҃	hłas
го҃л҃	го҃л҃г҃л҃	hłahoł
го҃н҃	го҃сподєн҃	hospodien
го҃н҃	го҃сподн҃	hospod
дѣа	дѣва	diewa
дѣа	дау҃д҃	dawyd
дѣво	дѣвство	diewstwo
дѣца	дѣвица	diewica
дѣч҃	дѣвич҃	diewicz
дѣн҃	дѣн҃	dień
дѣн҃	дѣх҃	duch
дѣн҃	дѣша	dusza
дѣн҃	дѣше	dusze
дѣн҃	дѣше	dusze
єу҃лїе	єу҃анг҃лїе	jewnanhielije
єп҃коп҃	єп҃ископ҃	jepiskop
єст҃тво	єстєство	jestiestwo
им҃р҃к҃	им҃арєк҃	imiariiek
їєр҃лїм҃	їєросалїм҃	ijerosalim
їи҃л҃	їзраїл҃	izrail
їи҃л҃таннїн҃	їзраїл҃таннїн҃	izrailtjanin
їс҃ви	їс҃сєви	isusowi
їс҃ь	їс҃с҃ь	isus
їс҃ь	їс҃с҃ь	isusu
кн҃гїна	кн҃агїна	kniahinija
кн҃з҃	кн҃аз҃	kniaż
кр҃таа	кр҃стїтєл҃	kriestitiel

— 33 —

пр҃т҃	пр҃єсвѣт҃	priєšwiat
пр҃т҃таа	пр҃єчїст҃аа	prieczystaja
р҃ж҃тв҃о	рожєств҃о	rožestwo
с҃ла	с҃лава	slawa
с҃лн҃це	с҃олн҃це	solńce
с҃мр҃т҃	с҃мєрт҃	smiert
с҃н҃	с҃ын҃	syn
с҃п҃нє	сп҃асєнє	spaseniye
с҃п҃с҃ь	сп҃ас҃ь	spas
с҃р҃це	с҃єрд҃це	serdce
с҃т҃а	с҃вѣтїтєл҃	šwjatitiel
с҃тр҃т҃	с҃тр҃ж҃т҃	strast
с҃т҃ь	с҃вѣт҃	šwjat
с҃їєннїк	с҃вѣцїєннїк	šwiaszczennik
тр҃тоє	трїсвѣтоє	trišwjatoje
тр҃т҃	трєсвѣт҃	trieswjat
тр҃ца	трѣница	troica
о҃ч҃н҃к҃	о҃ч҃чєнїк҃	uczenik
о҃ч҃т҃аа	о҃ч҃чїтєл҃	uczitiel
х҃	хрїст҃	christu
хр҃їа҃ннїн҃	хрїстїа҃ннїн҃	christijanin
хр҃т҃	хрїст҃	christu
х҃с҃ь	хрїст҃с҃ь	christos
цр҃єви	царєви	cariewi
цр҃ковн҃	цєрковн҃	cerkow
цр҃квїє	царствїє	carstwije
цр҃ь	цар҃ь	car
чл҃к҃	чєловѣк҃	czelowiek
ч҃таа	чїст҃аа	czistaja
ч҃тн҃аа	чєстн҃аа	czestnaja

— 35 —

чѣть
ѣдѣмъ
ѣдѣть

чѣсть
псаломъ
псалтырь

czest
psałom
psałytr

— 36 —

ѣ третїи дѣнь пописа-
ни нѣса, ѣсѣдѣша ѡде-
сноѡго оца: ѣ пѣи гра-
доѡго со сѣжою, сѣ-
дѣти живѣмъ, ѣ мѣр-
твѣмъ, ѣгоже цѣтѣю
нѣсть концѣ. *вторѣмъ*
собора. ѣ въ дѣа сѣго
гѣа ѣстиннаго, ѣ живо-
творѣцаго, ѣже ѡ оца
ѣсходѣцаго, ѣже со
оцѣмъ ѣ сѣомъ спо-
клонѣма ѣ сѣлавима,
гѣавшаго прѣроки. ѣ во
ѣдинѣ сѣдѣю собѣрнѣю ѣ
ѣплѣскѣю цѣрковѣ. ѣспо-
вѣдѣю ѣдино кѣрценїе
во ѡставленїе грѣ-
хѣвъ. чѣю воскрѣсѣнїа
мѣртвѣмъ, ѣ жїзни
вѣдѣцаго вѣка, аминѣ.

wozsedszacho na niebiesa,

i siedzajszczo odiesnuju otca. I pa-
ki
hrjaduszczacho so stawoju, suditi
ziwym, i
mıertwym, jehozе carstwıju niesę
końca.

Wtoraho sobora.

I w ducha swıataho Hospoda
istinnaho, i żıwotworzajszczacho,
ıze ot

otca ıschodzajszczacho, ıze so
otcem i synom

spoklonjajema i sşlawıma,
hřaholawszczacho proroki.

I wo jedınu swıatıju

sobomoju i apostolskıju cerkow.

Ispowıedaju jedıno křeszczenie

wo ostawlenıje hřiechow.

Czaju woskřesenıja mıertwym, i
żıżni

buduszczacho wıeka. Aminı.

Исповѣданїе правослѣвнымъ вѣры

Вѣрѣю во ѣдинаго вѣа,
оца вседержітеля
творѣа нѣз ѣ землї
вїдимымъ же всѣмъ
ѣ невїдимымъ. ѣ во
ѣдинаго гѣа їса хрѣта сѣа
вжїа ѣдинорѣднаго,
ѣже ѡ оца рождѣнаго,
прѣжде всѣхъ вѣкъ,
свѣта ѡ свѣта, вѣа
ѣстинна, ѡ вѣа ѣстинна
рождѣна ѣ не сотворѣна,
ѣдиносѣца оцѣ, ѣмже
всѣа вѣша. нѣсъ рѣди
чѣкъ, ѣ нѣшегѣ спасѣ-
нїа сшѣдшаго сѣ нѣсъ,
ѣ воплотївшасѣ ѡ дѣа
сѣа, ѣ мрїи дѣы
вѣчѣвшасѣ. Распѣтаго
за ны при понтїйстѣмъ
пїлатѣ, страдѣша ѣ
погрѣвѣна, ѣ воскрѣшаго

Ispowıedanije prawosławnyja wıery

Wıeruju wo jedınaho Boha, otca
wsiedierżiteli. Tworca niebu i
ziemi,

wıdimym że wsiem i niewıdi-
mym.

I wo jedınaho Hospoda Isusa
Christa

syna Bożıja jedınorodnaho, ıze ot
otca

rozdennaho, prıezdie wsiech
wıek, swıeta ot swıeta, Boha
istinna, ot

Boha istinna rożdniena a nie
sotworiena, jedınosuszczna

otcu, imże wsia bysza. Nas radi
czelowiek, i

naszezo spasesnıja szedszacho s
niebies, i wopłotıwszasza ot

ducha swıata, i Marıi dıwey

woczelowieczyszaszja. Raspiataho
za ny

prı pontıjsiem Pilatie, stradawsza
i

pohřiebiena, i woskřeszacho w
trıetıj dıen po pısaniich. I

— 37 —

Wierzę w jednego Boga, Ojca wszechmogącego, Stwo-
rzyciela nieba i ziemi, wszystkich rzeczy widzial-
nych i niewidzialnych. I w jednego Pana Jezusa
Chrystusa, Syna Bożego Jednorodzonego, który z
Ojca jest zrodzony przed wszystkimi wiekami. Bóg z Boga, światłość
ze światłości. Bóg prawdziwy z Boga prawdziwego. Zrodzony, a nie
stworzony, współistotny Ojcu, a przez Niego wszystko się stało. On to
dla nas, ludzi, i dla naszego zbawienia zstąpił z nieba. I za sprawę Du-
cha Świętego przyjął ciało z Maryi Dziewicy, i stał się człowiekiem.
Ukrzyżowany również za nas, pod Poncjuszem Piłatem został umęczo-
ny i pogrzebany. I zmartwychwstał dnia trzeciego, jak oznajmia Pismo.
I wstąpił do nieba; siedzi po prawicy Ojca. I powtórnie przyjdzie w
chwale sądzić żywych i umarłych: a królestwu Jego nie będzie końca.
Wierzę w Ducha Świętego, Pana i Ożywiciela, który od Ojca [i Syna]
pochodzi. Który z Ojcem i Synem wspólnie odbiera uwielbienie i
chwałę; który mówił przez proroków. Wierzę w jedną, świętą, po-
wszechną i apostołską Cerkiew. Wyznaję jeden chrzest na odpuszcze-
nie grzechów. I oczekuję wskrzeszenia umarłych. I życia wiecznego w
przyszłym świecie. Amen.

— 38 —

— 39 —

Богородица.

Ще дво радиса
ввѣдованнѣмъ мѣе,
гдѣ є тобою,
вѣгословѣнъ ты въ
женѣхъ, ѿ вѣгословѣнъ
плѣдъ чрѣва твоегѣ,
ѣкѣ родила єси хрѣта
спаса, ѿзбавителя
душамъ нашимъ.

Достѣино.

Достѣино єсть ѣкѣ
воистинѣ, вѣжити тѣ
вѣе, прѣмъ вѣженнѣю ѿ
пренепорѣчнѣю, ѿ мѣтрѣ
вѣга нашегѣ. чѣтѣишѣю
херувѣимъ, ѿ славѣнъ-
ишѣю воистинѣ
серафѣимъ, вѣз
истѣнѣмъ вѣга слѣва
рождѣишѣю, свѣцѣю вѣдѣ
тѣмъ вѣличѣемъ.

Bohorodzica

Bohorodzica dziewo radusia ob-
radowannaja Marie, Hospod s

Toboju, blahoslowienna Ty w
zenach,

i blahostowien plod cziewa

Twojego, jako rodila jesi
Christa

Spasa, izbawitelja duszam na-
szym.

Dostojno

Dostojno jesć jako woistinu, bla-
ziti Tja

Bohorodzice, Prisno blažennuju i

preneporocznuju, i matier Boha

naszeho. Czestniejsziju chieru-
wim i

slawniejsziju woistinu serafin,
biez

istienija Boha slova rozdszaju,

suszczuju Bohorodzicu Tja

wieliczajem.

— 40 —

сынъ, ѿ всѣхъ исполнѣи,
сокрѣвище вѣгнѣхъ, ѿ
жизни подателю, прѣи-
ди ѿ вселѣи въ ны, ѿ
вѣчѣсти ны ѿ всѣхъ
сквѣрнѣхъ, ѿ спасѣи вѣже
душѣ наша.

wsielisja w ny, i oczisti ny od
wsjakija

skwierny, i spasi blaże dusza na-
sza

— 42 —

Оче нашъ

Оче нашъ, ѿже єси на
небѣхъ, да сѣтѣсѣ
имѣ твоѣ, да прѣидѣтъ
црѣвѣ твоѣ, да бѣдѣтъ
вола твоѣ, ѣкѣ на
небѣи на землѣ. хлѣбъ
нашъ насѣщѣи, даждѣ
намъ днѣсь. ѿ вѣстави
намъ долги наша,
ѣкоже ѿ мы
вѣставѣемъ
должникѣмъ нашимъ.
ѿ невѣдѣи насъ во
искѣшенѣе, но ѿзбѣи
насъ ѿ лѣкаваго.

Црю небныи

Црю небныи,
оутѣшителю, душе
истинныи, ѿже вездѣ

Otcze nasz

Otcze nasz, iże jesi na niebie-
siech,

da swietisja imja Twoje, da
pridjet carstwije Twoje, da bu-
diet wolja

Tvoja, jako na niebiesi i na
ziemli.

Chleb nasz nasuszcznyj, dažd
nam

dniesć. I ostawi nam dolhi nasza,
jakoże

i my ostawljæm dołżnikom na-
szim.

I niewiedi nas wo iskuszienije,
no

izbawi nas ot lukawaho.

Carju niebiesnyi

Carju niebiesnyj utieszitelju du-
sze istinnyj, iże wiezdie syj, i

wsia ispolnijai, sokrowiszcze

blahih, i žyzi podatelju, priidi i

— 41 —

Владычице

Влѣще прѣими мѣтѣ
рѣвѣ своихъ, ѿ ѿзбѣи
насъ ѿ всѣхъ нѣжды ѿ
печѣми: ты єси вѣе
ѣрѣжѣи наше, ѿ стѣна
ты єси застѣпинице, ѿ
кѣ тебѣ прибѣгѣемъ, тѣ
ѿ нѣе на мѣтѣхъ призы-
вѣемъ, да ѿзбѣиши ны
ѿ вѣрѣгъ нашихъ. возве-
личѣмъ тѣмъ всѣхъ прене-
порѣчнѣю мѣтрѣ вѣга
нашегѣ, юже вѣсѣи дѣхъ
прѣтѣи.

Władczyce

Władczyce priimi molitwu rab

swoich, i izbawi nas ot

wsjakija nuždy i pieczami: Ty jesi
Bogorodzice orużyje

nasze i stiena, Ty jesi zastupinice;
i k

Tiebie pribiegajem, Tja i nynie na

molitwu przywajem, da

izbawiszi ny ot wrag naszych,

Wozwieliczim Tja wsi

preneporocznuju matier Boha

naszego, juże osieni duch prie-
swiatyi

— 43 —

Псаломъ, ѿ

Псаломъ, ѿ.

Помилуй ма вѣже, по
величїи мѣти твоѣи. ѿ
по множествѣ шерѣтъ
твоихъ, ѿчисти безза-
конїи моѣ. ииже ѿ
мыи ма ѿ беззаконїа
моихъ, ѿ грѣхъ мо-
ихъ ѿчисти ма. ѿкъ
беззаконїи моѣ азъ
знаю, ѿ грѣхъ мой пре-
до мною єсть вѣдѣн.
тебѣ единому согрѣ-
шихъ, ѿ лѣвое предъ
тобою сотворихъ. ѿкъ
да ѿправдиши ма во
словесѣхъ своихъ, ѿ по-
вѣдиши внегда сдѣлати.
се во вѣ беззаконїихъ
зачахъ єсмь, ѿ во
грѣсѣхъ роди ма мати
моѧ. се во истинѣ
возлюбилъ єси, без-

Psalom, 50.

Pomiluj mia Boże, po wielkiej
miłości Twojej. I po mnożestwie
szczedrot

Twoich, oczисти
biezzakonije moje.
Naipacze omyj mia ot biezzako-
nija
mojego, i ot hriecha mojego

oczisti mia.
Jako biezzakonije moje az znaju,
i hriech
moj priedomnoju jeść wynu.
Tiebie jedinomu sohriesznych, i
lukawoje przed Toboju

sotworich. Jako da

oprawdizisja wo slowiesiech
swoich,

i pobiediszi wniehda suditi. Sie
bo w

biezzakonich zacat jesim, i wo

luciesiech
rodi mia mati moja. Sie bo istinu

wozljubil jesi, biezwiestnaja
i tajnaja priemudrosti

вѣстїа ѿ тайна
премудрости твоѣа,
ѧвилъ ми єси. ѿкропи-
ши ма ѡсѣпомъ, ѿ
ѡчищу ма, ѡмыеши ма,
ѿ пѣне снѣга ѡчѣисти ма.
сладость моему да ѿ ра-
достъ ѿ веселїе, воз-
радуется къ тебѣ сми-
ренныи. ѡврати лице
твоѣ ѿ грѣхъ моихъ,
ѿ всѧ беззаконїа моѧ
ѿчисти. сердце чисто
созижди во мнѣ вѣже, ѿ
дѣхъ правъ ѡбнови во
оутробѣ моеи. не ѡ-
верзи мене ѿ лица
твоего, ѿ дѣхъ твоихъ
спаси мене ѿ мѣ-
не. воздаждь ми ра-
дость спасенїа тво-
его, ѿ дѣхъ твоихъ
спаси ма. ѿтверди ма.
небѣ беззаконїа
покрѣпѣ твоимъ, ѿ
нечестїи къ тебѣ
ѡвратятся. избави ма

Twojeja, jawil mi jesi. Okropiszi
mja issopom
i ocziszczusja, omyjeszi mja, i
pacze

snieha ubielusia. Sluchu mojemu
dasi radost i weseleje wzradujut-
sja kosti

smirjennija.

Otwrati lice

Twoje ot hrieħ moich, i wsja
biez-

zakonija moja oczisti. Serdecce
czisto sozidzi wo mnie Boze,

i duch praw obnovi wo
utrobie mojej.
Nie otwierzi mienie ot lica Two-
jego, i

ducha Twojego swiataho nie
otimi ot mienie. Wozdazd mi ra-
dost spasenia Twojego, i duchom
wladycznom utwierdi

mja.
Nauczu biezzakonnyja putiem
Twoim, i
nieczestwii k Tobie obratjatsja.

Izbawi mja
otkrowij Boze, Boze spasenja

mojego, wzradujetsja jazyk moj
prawdie
Twojej.

— 44 —

— 45 —

ѡкропи вѣже, вѣже
спасенїа моего, возра-
дуется языкъ мой
правдѣ твоѣи. гдѣ
ѡчисти мой ѡверзеши,
ѿ оустъ моѧ возве-
стятъ хвалѣ твоѣ.
ѿкъ ѧже вы восхотѣли
жертвѣ, да не вѣмъ
ѡубо: всесоженїа не
благоволиши. жертва
вѣхъ сокрѣшенъ,
сердце сокрѣшено ѿ
смирено, вѣхъ не
ѡчищитъ ѡчисти
гдѣ благоволенїемъ
твоимъ єиши, ѿ да
созиждется стѣны
їерлїмскїа. тогда
благоволиши жертвѣ
правдѣ, возношенїе ѿ
всесожегима. тогда
возложатъ на олтарь
твой телца.

Hospodi usłnie moi otwierzeszi, i
usta moja wozwiesztaj chwałę
Twoju. Jako aszce by

woschotjel żertwie, dał bym ubo
wsiesozżenija
nieblahowoliszi. Żertwa Bohu
duch

sokruszen, serdecce sokruszeno i

smirieno, Boh
nie uniczizit ublaži Hospodi bla-
howolenijem Twoim siona, i da

sozizdutsja stjeny ijerosalimski-
ja.

Tohda blahowoliszi żertwu
prawdie, woznoszenie i wsieso-

żchajemaja. Tohda wozložat na
oltar Twoj tielca.

Pomiluj mia Boże

Zmiłuj się nade mną, Boże, w swojej łaskawości, w ogromie swego
miłosierdzia wyznać moją nieprawość! Obmyj mnie zupełnie z mojej
winy i oczyść mnie z grzechu mojego! Uznaję bowiem moją niepra-
wość, a grzech mój jest zawsze przede mną. Tylko przeciw Tobie zgrze-
szyłem i uczyniłem, co złe jest przed Tobą, tak że się okazujesz spra-
wiedliwym w swym wyroku i prawym w swoim osądzie. Oto zrodzony
jestem w przewinieniu i w grzechu poczęła mnie matka. Oto Ty masz
upodobanie w ukrytej prawdzie, naucz mnie tajników mądrości. Pokrop
mnie hizopem*, a stanę się czysty, obmyj mnie, a nad śnieg wybieleję.
Spraw, bym usłyszał radość i wesele: niech się radują kości, któreś
skrzeszył! Odwróć oblicze swe od moich grzechów i wyznać wszystkie
moje przewinienia! Stwórz, o Boże, we mnie serce czyste i odnow w
mojej piersi ducha niezwycięzonego! Nie odrzucaj mnie od swego obli-
cza i nie odbieraj mi świętego ducha swego! Przywróć mi radość z
Twojego zbawienia i wzmocnij mnie duchem ochoczym! Chcę niepra-
wych nauczyć dróg Twoich i nawrócić się do Ciebie grzesznicy. Od
krwi uwolnij mnie, Boże, mój Zbawco: niech mój język sławi Twoją
sprawiedliwość! Otwórz moje wargi, Panie, a usta moje będą głosić
Twoją chwałę. Ty się bowiem nie radujesz ofiarą i nie chcesz całopa-
leń, choćbym je dawał. Moją ofiarą, Boże, duch skruszony, nie gar-
dzisz, Boże, sercem pokornym i skruszonym. Panie, okaż Syjonowi łas-
kę w Twej dobroci: odbuduj mury Jerozalemu! wtedy będą Ci się podo-
bać prawe ofiary, dary i całopalenia, wtedy będą składać cielece na
Twoim ołtarzu.

*Hizop - gatunek małego krzewu, rosnący na murach. Gałązek jego używali Izraelici
przy skrapianiu drzwi domów krwią baranka paschalnego, przy ceremonii oczyszczania
tędotawych i ich mieszkań, jak również przy ofiarach.

— 46 —

— 47 —

Працымныя покланы

Безъ креста
Гди ісе хрте снє вжін
помилди нѣхъ
грѣшныхъ.
поклонъ до земли.
Бже мативъ вѣди
мнѣ грѣшномѣ. пок-
лонъ.
Создавыи мѧ гди и
помилди мѧ. поклонъ.
Безчисла согрѣшихъ,
гди помилди и прости
мѧ грѣшного.
поклонъ
Достойно єсть ѧkw
воистинѣ, вѣжити тѧ
вѣце прѣвѣжѣннѣю и
пренепорочнѣю, и мѣтръ
вѣга нашегѣ. чѣтѣишѣю
херувимъ, и
славнѣишѣю воистинѣ
серафимъ, везистѣнїѧ
вѣга слова рѣждѣшѣю,
сѣшѣю вѣцѣ тѧ величѣ-
емъ.

Praszczałnyje poklony

Bez chriesta.
Hospodzi Isusie Christie Synie
Bożyj pomiluj nas griesznych.

poklon do ziemi.
Boże miłostiw budi mnie grieszno-
mu;
poklon.

Sozdawiy mia Hospodzi i pomiluj
mia;
poklon.

Biez czisła sogriesznych Hospodi
pomiluj i prośi mia griesznago.
poklon.
Dostojno jeść jako woistinnu, blazyti
tia Bohurodzice, prisenoblazennuju i
prieneporocznuju i Matier Boha

naszego; czestniejsziju Chieruwim i
slawniejsziju woistinu Serafim; biez
istlienja Boha słowa roždzuju,

suszczuju Bohurodzicu tia wiel-
czjem.
poklon do ziemi;

Sława Otcu i Synu i Światomu Du-
chu;

poklon.
I nynie i prosno i wo wieki wiekom
amin;

— 48 —

поклонъ до земли.
Слѧва оцѣ и снѣ и
сѣомѣ дхѣ.
поклонъ.
И ннѣ прѣвѣ и вѣ вѣки
вѣкѣмѣ, аминъ.
поклонъ.
Гди помилди, б-ж, гди
вагви.
поклонъ.
Гди ісе хрте снє вжін,
мѣтѣ ради прѣчѣтѣ
твоеѧ мѣтре, и всѣхъ
ради сѣхъ, помилди и
спаси нѣхъ грѣшныхъ
ѧkw вѣгъ
и чѣлоуѣзѣцъ.
поклонъ до земли.
Безъ креста
Гди ісе хрте снє вжін
помилди нѣхъ
грѣшныхъ.
поклонъ. б-ж.
Все оубѣиѣ нѣше.
поклонъ.
Къ тѣве возлагѣмъ

poklon.
Hospodzi pomiluj, chospodzi po-
miluj, chospodzi blagosłowi; po-
klon.

Hospodzi Isusie Christie Synie
Bożyj modlitw radi priczystija
Twojeja materie i wsiech radi
światych, pomiluj i spasi nas
griesznych jako blach i czelowie-
kolubiec;
poklon do ziemi.
Biez kriesta.
Hospodzi Isusie Christie Synie
Bożyj pomiluj nas griesznych.
poklon. 3-razy

Wsie upowanie nasze;
poklon.

K Tobie wozloham Matier Bo-
żyja;

poklon.
Sochrani nas wo swojem si kro-
wie.

poklon do ziemi.

Biez kriesta.
Hospodzi Isusie Christie Synie
Bożyj pomiluj nas griesznych.
poklon.

12 poklonow s modlitwoj
Hospodzi Isusie Christie Synie
Bożyj pomiluj nas griesznych

— 49 —

мѣтръ вжін.
поклонъ.
Сохрани нѣхъ во сво-
емъ си кровѣ.
поклонъ до земли.
Безъ креста
Гди ісе хрте снє вжін
помилди нѣхъ
грѣшныхъ.
поклонъ.
Бѣ поклонѣвъ съ мол-
итвой
Гди ісе хрте снє вжін
помилди нѣхъ
грѣшныхъ.

Поклоны к началу

Бже мативъ вѣди
мнѣ грѣшномѣ. пок-
лонъ.
Создавыи мѧ гди и
помилди мѧ.
поклонъ.
Безчисла согрѣшихъ,
гди помилди и прости
мѧ грѣшного.
поклонъ
Достойно єсть ѧkw
воистинѣ, вѣжити тѧ
вѣце прѣвѣжѣннѣю и
пренепорочнѣю, и мѣтръ
вѣга нашегѣ. чѣтѣишѣю
херувимъ, и славнѣи-
шѣю воистинѣ сера-
фимъ, везистѣнїѧ вѣга
слова рѣждѣшѣю,
сѣшѣю вѣцѣ тѧ вели-
чѣемъ.
поклонъ до земли.
Слѧва оцѣ и снѣ и
сѣомѣ дхѣ.

Poklony k naczalu

Boże miłostiw budi mnie griesz-
nomu;
poklon.

Sozdawiy mia Hospodzi i pomiluj
mia;
poklon.

Biez czisła sogriesznych Hospodi
pomiluj i prośi mia griesznago.
poklon.

Dostojno jeść jako woistinnu bla-
zyti tia
Bohurodzice, prisenoblazennuju i
prieneporocznuju i Matier Boha
naszego; czestniejsziju Chieru-
wim i slawniejsziju woistinu Se-
rafin; biez istlienja Boha słowa
roždzuju suszczuju

Bohurodzicu tia wielczjem.
poklon do ziemi;

Sława Otcu i Synu i Światomu
Duchu;
poklon

I nynie i prosno i wo wieki wie-
kom amin;
poklon.

— 50 —

— 51 —

поклѡнѣ.

Ии́нѣ при́мъ ѿ во́ вѣки
вѣ́кѡмъ, а́минѣ.

поклѡнѣ.

Гди́ поми́ли, в-ж, гди́
вѣ́гви.

поклѡнѣ.

Гди́ і́сѣ хрѣ́тѣ́ снѣ́ вѣ́и,
мѣ́твѣ́ ради́ пречѣ́мъ
твоѣ́мъ мѣ́твѣ́, ѿ всѣ́хъ
ради́ стѣ́хъ, поми́ли ѿ
спаси́ нѣ́хъ грѣ́шнѣ́хъ
ѿ́квъ вѣ́гъ
ѿ́квъ вѣ́гъ.

поклѡнѣ до земли.

Hospodzi pomiluj, chospodzi po-
miluj, chospodzi blagosłowi;
poklon.
Hospodzi Isusie Chrście Synie
Bożyj modlitw radi przyczystyja Twoje-
ja materie i wsiech radi swiatych
pomiluj i spasi nas grsznyc jako
blach i czelowiekoljubiec;

poklon do ziemi.

— 52 —

поклѡнѣ.

Ии́нѣ при́мъ ѿ во́ вѣки
вѣ́кѡмъ, а́минѣ.

поклѡнѣ.

Гди́ поми́ли, в-ж, гди́
вѣ́гви.

поклѡнѣ.

Гди́ і́сѣ хрѣ́тѣ́ снѣ́ вѣ́и,
мѣ́твѣ́ ради́ пречѣ́мъ
твоѣ́мъ мѣ́твѣ́, ѿ всѣ́хъ
ради́ стѣ́хъ, поми́ли ѿ
спаси́ нѣ́хъ грѣ́шнѣ́хъ
ѿ́квъ вѣ́гъ
ѿ́квъ вѣ́гъ.

поклѡнѣ до земли.

Все о́упова́ніе́ наше́.

поклѡнѣ.

Къ́ те́бѣ возлага́емъ
мѣ́твѣ́ вѣ́и.

поклѡнѣ.

Сохрани́ нѣ́хъ во
своѣ́мъ си́кровѣ́.
поклѡнѣ до земли.

Бже́ мѣ́твѣ́ вѣ́и

Hospodzi pomiluj, chospodzi po-
miluj, chospodzi blagosłowi; *po-
klon.*
Hospodzi Isusie Chrście Synie
Bożyj modlitw radi przyczystyja
Twojeja materie i wsiech radi
swiatych, pomiluj i spasi nas
griesznyc jako blach i czelowie-
kolubiec;

poklon do ziemi.

Wsie upowanie nasze;
poklon.

K Tobie wozloham Matier Bo-
zyja;

poklon.

Sochrani nas wo swojem si kro-
wie,
poklon do ziemi.
Boże miłostiw budi mnie griesz-
nomu;
poklon.

Sozdawij mia Hospodzi i pomiluj
mia;

poklon.
Biez czisła sogrieszych Hospodi

pomiluj i prości mia griesznago.

poklon.

— 54 —

Отходные поклоны

Бже́ мѣ́твѣ́ вѣ́и
ми́ѣ́ грѣ́шнѣ́мъ.

поклѡнѣ.

Созда́жи ма́ гди́ ѿ
поми́ли ма́.

поклѡнѣ.

Безчисла́ согрѣ́шнѣ́хъ,
гди́ поми́ли ѿ прости́
ма́ грѣ́шнѣ́мъ.

поклѡнѣ.

Досто́йно́ е́сть ѿ́квъ
вои́стинѣ́, вѣ́жнѣ́ти та́
вѣ́е при́мъ вѣ́жнѣ́ннѣ́мъ ѿ
пренепоро́чнѣ́мъ, ѿ мѣ́твѣ́
вѣ́а на́шегъ. чѣ́тнѣ́ишнѣ́мъ
херѣ́внѣ́мъ, ѿ сла́внѣ́и-
шнѣ́мъ вои́стинѣ́ се́ра-
фѣ́мъ, вѣ́жнѣ́стѣ́нѣ́мъ вѣ́а
сла́ва ро́ждѣ́шнѣ́мъ,
сѣ́внѣ́мъ вѣ́дъ та́ вели-
ча́емъ.

поклѡнѣ до земли.

Сла́ва о́цѣ́ ѿ́квъ ѿ́квъ
сѣ́внѣ́мъ а́хъ.

Poklony na zakończenie służby

Boże miłostiw budi mnie griesz-
nomu;
poklon.
Sozdawij mia Hospodzi i pomiluj
mia;

poklon.

Biez czisła sogrieszych Hospodi

pomiluj i prości mia griesznago.

poklon.

Dostojno jeść jako woistinnu,
blazyti tia Bohurodzice, priso-
blazennuju i prienieporocznuju i
Matier Boha

naszego, czestniejszaju Chieru-
wim i sławniejszaju woistinu Se-
rafin; biez istlenia Boha słowa
rozdyszaju,

suszczaju Bohurodzicu tia wiel-
czjem.

poklon do ziemi;
Sława Otcu i Synu i Światomu
Duchu;

poklon.

I nynie i prosno i wo wicki wie-
kom amia;

poklon.

— 53 —

ми́ѣ́ грѣ́шнѣ́мъ.

поклѡнѣ.

Созда́жи ма́ гди́ ѿ
поми́ли ма́.

поклѡнѣ.

Безчисла́ согрѣ́шнѣ́хъ,
гди́ поми́ли ѿ прости́
ма́ грѣ́шнѣ́мъ.

поклѡнѣ.

— 55 —

МѢТВА ПРѢД ОБѢДОМЪ

За мѣтвѣ стѣхъ оцѣ
нашихъ, гдѣ їсе хрѣте
снѣ вѣи помилѣи
насъ, аминь.
Оче нашъ, иже еси на
небѣхъ, да сѣтѣса
има твоѣ, да прїидетъ
црѣвїе твоѣ, да вѣдетъ
бола твоѣ, ѡкѣ на
небѣи на земли. хлѣвъ
нашъ насѣщныи, даждь
намъ днѣсь. и ѡстѣжи
намъ долги наша,
ѡкоже и мы ѡстав-
лѣемъ должникѣмъ
нашимъ. и не вѣди
насъ во искушенїе, но
избѣви насъ ѿ лѣка-
ваго.
Слава оцѣ и снѣ и
сѣмѣ дхѣ. И нѣе прѣмъ
и во вѣки вѣкѣмъ,

Molitwa przed obiedem

Za molitw swiatych otiec naszych

Hospodi, Isusie Christie synie
Bozii pomiluj nas, amiu.

Otcze nasz, iże jesi na niebie-
siech,

da swietitsja imja Twoje, da prii-
djet carstwie Twoje, da budiet
wolja

Twoja, jako na niebiesi i na
ziemli.
Chleb nasz nasuszcznyj, dažd
nam

dnies. I ostawi nam dolgi nasza,
jakože

i my ostavljacem dolžnikom na-
szim.

I niewiedzi nas wo iskuszenije,
no

izbawi nas ot lukawaho.
Slawa otcu i synu i swiatomu du-
chu.

I nynie prisno i wo wieki wiekom
amiu. Hospodi pomilj, Hospodi

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

аминь. Гдѣ помилѣи, в-
ж, гдѣ вагѣи.
За мѣтвѣ прѣчѣмъ ти
мѣре, и всѣхъ стѣхъ
твоихъ, гдѣ їсе хрѣте
снѣ вѣи помилѣи
насъ, аминь.

МѢТВА ПО ОБѢДѢ

За мѣтвѣ стѣхъ оцѣ
нашихъ, гдѣ їсе хрѣте
снѣ вѣи помилѣи
насъ, аминь.
Достоинѣ естъ ѡкѣ во-
истинѣ, вѣжити тѣвѣ
прѣмъ блѣженнѣю и пр-
енепорѣчнѣю, и мѣрѣ
вѣа нашего. чѣтѣишѣю
херѣвѣмъ, и
славѣишѣю воистинѣ
серафимъ, вѣзѣистѣишѣ
вѣа слова рѣждѣшѣю,
сѣщѣю вѣдъ тѣ
величѣемъ. Слава оцѣ и
снѣ и сѣмѣ дхѣ. И нѣе
прѣмъ и во вѣки вѣкѣмъ,

pomi-huj, Hospodi blahostlowi.

Za molitw przyczystaja Ti matie-
rie, i

wszech swiatych twoich, Hospodi
Isusie Christie synie bozii pomi-
tuj nas, amiu.

amiu.

Molitwa po obiedie

Za molitw swiatych otiec naszych
Hospodi, Isusie Christie synie

bozii pomiluj nas, amiu.
Dostojno jesć jako woistinu, bla-
ziti Tja

Bohorodzice, prisno blažennuju i

prenieporocznuju, i matier Boha

naszeho. Czestniejszuj chieru-
wim i

slawniejszuj woistinu serafin,
biez

istljenija Boha słowa roždzuju,
suszczuju Bohorodzicu Tja

wieliczajem. Slawa otcu i synu i
swiatomu duchu.

I nynie prisno i wo wieki wiekom
amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

прѣмъ и во вѣки
вѣкѣмъ, аминь. Гдѣ
помилѣи, в-ж, гдѣ
вагѣи.
За мѣтвѣ прѣчѣмъ ти
мѣре, и всѣхъ стѣхъ
твоихъ, гдѣ їсе хрѣте
снѣ вѣи помилѣи
насъ, аминь.
И нѣе поклѣновѣ ѿ їсѣвою
мѣтвѣю.

Hospodi pomilj, Hospodi pomilj,
Hospodi blahostlowi.

Za molitw przyczystaja Ti matie-
rie, i

wszech swiatych twoich, Hospodi
Isusie Christie synie bozii pomi-
tuj nas, amiu.

12 poklonow s isusowuju moli-
twoju.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

сѣмѣ дхѣ. И нѣе прѣмъ
и во вѣки вѣкѣмъ,
аминь. Гдѣ помилѣи, в-
ж, гдѣ вагѣи.
За мѣтвѣ прѣчѣмъ ти
мѣре, и всѣхъ стѣхъ
твоихъ, гдѣ їсе хрѣте
снѣ вѣи помилѣи
насъ, аминь.

I nynie prisno i wo wieki wiekom
amiu. Hospodi pomilj, Hospodi

pomiluj, Hospodi blahostlowi.

Za molitw przyczystaja Ti matie-
rie, i

wszech swiatych twoich, Hospodi

Isusie Christie synie bozii pomi-
tuj nas, amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

МѢТВА ПРѢД ВѢЧЕРЕЮ

За мѣтвѣ стѣхъ оцѣ
нашихъ, гдѣ їсе хрѣте
снѣ вѣи помилѣи
насъ, аминь.
Идѣтъ нѣрѣи и
насытѣтѣса, и вѣсх-
вѣмѣтъ гдѣ
взыскѣишѣи єго, живѣ
вѣдѣтъ сѣрдѣца ихъ вѣ
вѣкѣ вѣка.
Слава оцѣ и снѣ и
сѣмѣ дхѣ. И нѣе прѣмъ
и во вѣки вѣкѣмъ,

Molitwa przed wieczereju

Za molitw swiatych otiec naszych
Hospodi, Isusie Christie synie

bozii pomiluj nas, amiu.

Jadaj niszczij i nasytjatsja, i wo-
schwa- ljat Hospoda wyskajusz-
czii jeho

ziwa buduj serdca ich w wiek
wieka.

Slawa otcu i synu i swiatomu du-
chu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

МѢТВА ПО ВѢЧРИ

За мѣтвѣ стѣхъ оцѣ
нашихъ, гдѣ їсе хрѣте
снѣ вѣи помилѣи
насъ, аминь.
Слава оцѣ и снѣ и
сѣмѣ дхѣ. И нѣе прѣмъ
и во вѣки вѣкѣмъ,
аминь. Гдѣ помилѣи,
в-ж, гдѣ вагѣи.
Бѣсть чрѣво твоѣ сѣмъ
трапѣза, и мѣщи нѣмѣго
хлѣва хрѣта ѿ негѣже
всѣмъ ѡкоже рѣчѣ
всѣмъ рѣчѣ

Molitwa po wieczeri

Za molitw swiatych otiec naszych

Hospodi, Isusie Christie synie
Bozii pomiluj nas, amiu. Slawa
otcu i synu i swiatomu duchu.
I nynie prisno i wo wieki wiekom
amiu. Hospodi pomilj, Hospodi
pomiluj, Hospodi blahostlowi.

Byść czriewo twoje swiataja tra-
picza, imuszczij nibiesnaho chleba
Christa, ot niehorze wsiak jakože
riece wsjakieskich Bohorodzice
pitatiel.

Czestniejszuj chieruwim, i slaw-
niejszuj serafin, biezh istljenija
Boha

słowa roždzuju, suszczuju Bo-

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

amiu.

питатѣль.
Чтиѣишю херувимъ, и
славѣишю войстинѣ
серафимъ, возистаѣниа
вѣа слова рѣждышю,
свѣдѣю вѣдъ тѣа велича-
емъ. *поклѣнь вѣ поа-*
сѣ.

Возвеселиа мѣ еси
гдѣи вѣ тѣари твоѣй, и вѣ
дѣлѣхъ рѣкѣ твоѣю
возрадысѣа. Знамѣна
на насъ свѣтъ лица
твоегѣ гдѣи. Дамъ еси
веселѣе вѣ сѣрдѣцы
моѣмъ. Вплѣда пше-
ницы, вина и елѣа
своегѣ оумножишасѣа.
вѣ мирѣ вѣкѣ оуспѣи и
почію, ѣако ты гдѣи
ѣдиного на оуповѣіе
вселиа мѣ еси.

Слава бѣдѣи и снѣи и
стѣомѣ дхѣи. Иниѣи прѣи
и во вѣки

horo-

dicu tja wieliczajem. *poklon w*
pojas.

Wozwiesielil mja jesi Hospodi w
twari twojej, i w djelzech ruku
twojeju wozradujusja.

Znamienasja na nas swiet lica
twojego

Hospodi. Daj jesi weselie w serd-
cy mojem. Ot ploda pszenicy, wi-
na i jeleja

swojeho umnoziszasja. W mirie

wkupie usnu i pocziju, jako ty

Hospodi jedinaho na upowanije

wswielil mja jesi.
Slawa otcu i synu i swiatomu du-
chu.
I nynie prisno i wo wicki wickom
amih. Hospodi pomiluj, Hospodi
pomiluj, Hospodi blagoslowi.

Za molitw. przyczystaja Ti matie-
rie, i

wsiech swiatych twoich, Hospodi
Isusie Christie synie bozii pomi-
luj
nas, amih.

вѣкѣмъ, аминъ. Гдѣи
помиади, вѣ-ж, гдѣи
багѣи.

За мѣтѣ прѣчѣтыи тѣи
мѣтрѣ, и всѣхъ стѣхъ
твоихъ, гдѣи ісѣ хрѣ
снѣи бжѣи помиади
насъ, аминъ.

Ивѣи поклѣновъ ѣи ісѣвою
мѣтѣю.

12 poklonow s isusowuju moli-
twoju

— 60 —

Сѣмъ Богѣрѣдѣицы

Сѣмъ прѣтѣи нашеа
вѣи и прѣсно дѣви
марѣи.
Впочиваа еси прѣтаа
вѣи во стѣомъ виолѣ-
ѣмъ іудѣйскомъ, вѣ
мѣртѣ мѣсацѣ, и
видѣла снѣи ѣи снѣи
своемъ страшенъ и
прѣведенъ. Возвѣдѣа
ѣи снѣи своегѣи и прѣидѣ
къ неѣи гдѣи нашь ісѣи
хрѣи со ангѣломъ, и
архѣангѣломъ, и со
іѣанномъ прѣдѣтечу. и
рѣчѣи ѣи:
аминъ, глѣю тебѣи мѣти
моѣи возлѣвленнаа,
прѣстаа дѣви марѣи,
спѣла еси ты во стѣомъ
грѣдѣи виолѣмъ
іудѣйскомъ, и что
видѣла еси во снѣи и
рѣчѣи ѣи прѣстаа вѣи

Son Bogurodzicy

Son prieswiatyja naszej Bohuro-
dzicy i Proсно diewy Marii.

Otpocziwala jesi prieswiataja
Bohurodzica
wo swiatom Wiflijemie i Judej-
skom, w martie

miesiace i widiela son o synie
swojem

straszen i prawiedien. Wozbudi-
sia ot sna
swojego i priidie k niej Hospod
nasz Isus Christos so anhiom i
archangilom

i so Ioannom priedotieczju i rie-
cze ej:

amih hlahołu Tiebie mati moja
wozljublienna

prieswiataja diewa Maria, spala
jesi Ty wo
swiatom hradie Wiflijemie iju-
diejskom, i czto

widiela jesi wo snie? I riezce
jemu prieswiataja Bohurodzica
so sliezami: o synie moj

wozljubliennyj, Boze istinnyj i
prawiednyj utroboju mojeju po

со слѣзѣми: ѣи снѣи мой
возлѣвленный, вѣ
истинный и прѣведный,
оутрѣвою моѣю по
тебѣи оуазѣлаа, и
ѣи рѣжѣи скѣбѣи сѣрдѣца
могѣи прохѣдитъ, и оуста
моѣи не ѣи верзѣотсѣа
глѣти прѣдѣи и
истиннѣи. видѣла ѣи
тебѣи снѣи вѣлѣи
страшенъ, како бы тѣи
сына могѣи видѣла
прѣдѣи ѣи оученика
твоегѣи іудѣи
іскаріѣтскаго, за
трѣдѣсѣи сѣвѣрен-
никъ, архѣерѣомъ и
книжникомъ жидѣв-
скимъ. и прѣидѣа
жидѣвѣи нѣцею со
ѣи рѣжѣи и дрѣколѣ-
емъ, и ѣи аа тѣи ѣи
могѣи возлѣвленного,
рѣцеи и нѣзѣи твоѣи
сѣлѣа, и много тебѣи

Tiebie ujawljosia, i
oruzije skwoz serdecia mojego

prochdit i usta

moja nie otwierzajusia hlahołati
prawdu i
istinnu. Widiela o Tiebie son
wielmi

straszen, kako by Tiebia syna
mojego widiela

prodannaho ot uczenika Twojego

I Judy Iskariotskaho,
za tridiesjat srebriennik, archiere-
om i kniznikom
zydowskim. I piodosza zidowie
nosz-

czeju so oruzijem i drielolijem,
izajasza Tiebia syna

mojeho wozljubliennaho, ruce i
nozie

Twoi swjazana, i mnoho Tiebie
zydowie bijuszcze, niemilostiwno,
i priwiedosza Tiebia syna mojego
na dwor Anny i

Kajafie, ko stariejszinom zidow-
skim, idieje

sobraszasia wsie sonmiszcze zi-
dowskoje, poruhaszasia,

bijuszcze niemilostiwno po hla-

— 62 —

— 63 —

жидовѣ вѣнче, нем-
лѣтливо, и привелѡша
тѣбѣ сѣна моего на
дворѣ яны и кѣлѣѣ,
костарейшиномъ жи-
довскиѣмъ идѣже со-
бравшася всѣ сонмище
жидовское, поругаша-
ся, вѣнче немлѣтливо по
главѣ трѡстїю, ис-
плѣтше терновѣнь ве-
нѣцѣ, и возложѣша на
главѣ твоѡ стѣю. по-
томъ предѣша тѣ сѣна
моего къ понтийскому
пилатѣ, и гѣманѣ на
вѣсждѣніе, и многѡ на
тѣбѣ сѣна моего
мложѣша рѣжѣтѣ. и
лицѣ твоѣ заплевѣша,
и поругающася рекуще:
ты ли еси црь
їудейскїи и сѣлаша
крѣтъ изъ трѣхъ дрѣвѣ
пѣвги, кѣдра і ки-
парїса. и мложѣша

wie
trostiju, ispletsze temowien wie-
niec, i
wzozlżisz na gławę Twoją swia-
tuju. Potom priedasza Tia syna
mojego k
pontijskomu Piłatu,
i Hiemanu na osużdienije, i mno-
ho na Tiebia syna mojego na-
ložisz ran 376.
I lice Twoje
zapliwasza, i poruhajuszczisz
ricksze: Ty li jeśe car ijudiejskij i
sdielasza kriest iz triech
driew: piewhi, kiedra i kiparisa. I
nałożisz
onyj kriest na Tiebia syna moje-
go, i Ty
izniemoh niesti onyj kriest, i pad
pod kriestom
ot ubijenija židowskoho i prihu-
czisz idti niekojemu
człowiku iz sieła imieniem Si-
monu
Kiriniejskomu, i on nies onyj
kriest do hory
Hothofy. I tut

— 64 —

по дѣломъ нѣшимъ
смѣртъ воспрїемлешъ,
а сей неоценѣнный гдѣ
нѣшъ їсѣ хрсѣ невинно
страждетъ, и рекѣ сѣ
слово: помани мѣ гдѣ,
ѣгда прїидеши во
царствїи си. и за сїе
слово полдчилъ про-
щѣніе, и рекѣ емѣ:
днѣсь вѣдѣши со мною
въ рай. и послѣжѣ егѡ
въ рай со крѣта прѣжде
всѣхъ стѣхъ. и срѣтоша
егѡ на пѣти великїи
прорѡкѣ илїѣ и енохѣ.
како ты былъ великїи
разбойникъ и злодѣй,
вѣнке вѣвѣцїимъ: ѡ
великїи прорѡки, не ди-
витесь семѣ, не ради
прѣдѣднѣхъ сшѣлѣ на
землю, но ради нѣхъ
грѣшнѣхъ. потомъ
впѣдѣстиа егѡ въ рай. и
ѡ воинѣ принесе ко

on że otwieszcza im: o wielkij
proroki, nie
diwiesia siemu, nie radi prawied-
nych sszel na
ziemlju, no radi nas hriesnych.
Potom
wpustili jeho w raj. I ot woin pri-
niesie ko ustom
Twoim ocet s żelcziju smieszan, a
druhij woin
kopijem riebra Twoja probodo-
sza. I abije iz
prieczystych riebir Twoich swia-
tych izydie krow i woda, na isce-
lenie chrijstijanom, i na spasenje
duszam
naszym. Błahorazumnyj
Iosif ot Arimofieja, priidie i spro-
si tielo Twoje
swiatoje u Piłata, i sniemsze so
kriesta so
starcem Nikodemom.
Płaszczaniceju czystoju
obwiv, i wohrobie iz sieczenaho
kamienie
położiw, i w tritij dien woskries
iz

— 66 —

винѣ крѣтъ на тѣбѣ
сѣна моего, и ты ѣзне-
мѡгъ нѣкѣти винѣ
крѣтъ, и падѣ подѣ
крѣтомъ ѡ оуѣиѣніа
жидовскаго, і при-
лѣчилъ идѣти нѣкоемѣ
члѡвѣкѣмъ изъ сѣла
именемъ симонѣ
киринїйскомѣ, и вінѣ
нѣсѣ винѣ крѣтъ до
горѣ голгофы. и тѣтъ
тѣбѣ расплѣли мѣждѣ
двѣма разбойникомъ,
ѣднѣмѡ ѡдеснѣю, а
дрѣгѣмѡ ѡшѣю. и
ѣднѣи разбойникъ тѣбѣ
хѣлѣша сѣна моего:
самъ не мѡжеши
спасѣтисѣ, нѣхъ мѡжеши
спасѣти. и поїде къ
смѣрти мѣчитисѣ со
їкодою, а дрѣгѣи разбой-
никъ воспрѣтѣ емѣ:
како ты не воїшисѣ
вѣга, самъ во достѡнное

Tiebia raspjali miezdu dwiema
razbojnikoma, jedinago odiesnu-
ju, a druhago
oszujuju. I jedin razbojnik Tiebia
chulizsa syna mojego:
sam nie możesz spastisia, nas
możesz spasti.
I pojdie k smierti muczitisia so
ijudoju, a
druhij razbojnik wospriet i jemu:
kako Ty nie
boiszisza Boha, sam bo dostojnoje
po diełom
naszim smiert wospriemiesz, a
siej niecenienyj Hospod nasz
Isus Christos niewinno
strażdalet, i riek sie słowo: po-
mjani mia
Hospodi, jehda priidiesz wo car-
stwie si. I za
cie słowo poluczil prosczenieje, i
riek jemu:
dnies budiesz somnoju w raju. I
poslaw jeho
w raj so kriesta priezdie wsiech
swiatych. I srietosza jeho na puti
wielikij prorok ilia i
Jenach. Kako Ty był wielikij ra-
zbojnik i źldiej

— 65 —

оуѣстомъ твоимъ ѡцѣтъ
ѣ желѣцію смѣшанъ, а
дрѣгѣи воинѣ копїемъ
ревра твоѣмъ проводѡша.
и абїе изъ пречѣхъ
рѣверъ твоихъ стѣхъ
изыде кровъ и вода на
исцѣлѣніе хрѣтіаномъ,
и на спѣсѣніе дѣшамъ
нѣшимъ. бл҃гѡраздѣмный
їѡсїѡѣ ѡ аримѡфеѣмъ,
прїиде и ѣспросѣ тѣло
твоѣ стѣѡ оуѣ пилатѣ,
и снѣмше со крѣта со
старѣцемъ никодѣ-
момъ. плациницею
чїстою ѡвѣивъ, и
вогровѣ изъ сѣченѣмѡ
камене положивъ, и въ
трѣтїи днѣхъ воскрѣсѣ изъ
мѣртвѣхъ, и всѣмъ
даровѣжъ живѡтъ
вѣчнѣи, и сонѣдѣ во
ѣдѣ и ѣда сокрѣшилъ, и
двѣри желѣзныѣ
сломивъ, и сатанѣ на

mierctwych, i wsiem darowaw
żywot wiecznyj, i
soszed wo ad i ada sokruszil, i
dwieri żelcznyja słomiw,
i satanu na wieki skobaw, i ru-
kopisanije adamowo razdaw, i
mierctwyja iz hrobow woskriesil, i
prawiednyja dusza s
soboju iz ada wsiech won izwiel,
i potom
wznieassa na niebo, i siedie odie-
snuju na pristolje Boha i Otca
swojego. I niecz je
Hospod nasz Isus Christom: amiñ
hlaholu Tiebie Mati moja wozl-
bliennaja prieswiataja Bogurodzi-
ca, Maria, woistinnu son Twoj
nie ložen jeśe, a prawiedien byst.
Wsie
priwidenije da sbudietsia na
domnoju. Aszcze kotoryj czelo-
wiek son Twoj prieswiatoj Bohu-
rodziacy pri smierti swojej po-
mjaniat, i
proczitatet, ili zastawit koho
proczitat, da toj
czelowiek izbawien budiet

— 67 —

вѣки сковавѣ, и рѣко-
писаніе аѣмоу раз-
дрѣвѣ, и мѣртвыа изъ
гровѣвъ воскресѣа, и
прѣведѣа дѣа съ со-
боу изъ аѣа всѣхъ
вѣнъ извѣа, и потѣмъ
вознесѣа на нѣбо, и сѣ-
дѣ ѡдеснѣю на прѣтолѣ
вѣа и ѡца своего. и
речѣ ѣй гдѣ нѣшѣ ісѣхъ
хѣсѣ: аминѣ, гдѣю тебѣ
мѣти моѣ возлюблен-
на прѣта бѣа, маріа,
воистиннѣ сѣнъ твоѣ не
лѣженъ ѣсть, а правѣ-
денъ вѣсть. всѣ при-
видѣніе да свѣдетѣ
на домноу. аще ко-
торый члѣкъ сѣнъ твоѣ
прѣтѣи вѣцы при смѣрти
своеѣ поманетѣ, и
прочитѣетѣ, иаи за-
ставитѣ кого прочи-
татѣ, да той члѣкъ изъ-
вѣленъ вѣдетѣ вѣ-

wiecznyja muki, ohnia niehasi-
maho, i tartara
prieispodnjaho, i tmy kromiesz-
najaja, i

czerwija nieuspajuszczaho, i po-
sliet

Hospod Boh
po duszu jeho anhiłow swiatych,
i wozmut tu
duszu anhieli hospodni ot tiela,

i poniesut s
czestiju wielikoju ko kriestu ho-
spodnju na poknienije,
a potom poslietsia dusza w car-
stwo niebiesnoje,
i otadat onuju duszu anhieli ho-
spodni ko Awraamu, Isaaku i Ija-
kowu w

niedra rajsija. Wsiehda nynie, i
prisno, i wo

wieki wiekom, amia.

Siej list takuju silu imicjet, aszcze
kto

chosczet spisat, i spisaw pri sie-
bie w domu

swojem w czistocie imjet budiet,
to tomu

чныа мѣки, ѡгнѣ не-
гасѣмоу, и тѣртѣа
прѣисподнѣаго, и тѣмъ
кромѣшнѣа, и чѣрвѣа
незсыпѣоцаго, и по-
слетѣ гдѣ вѣгъ по дѣшѣ
ѣго аниѣловъ сѣхъ, и
вѣзмѣтѣтѣ дѣшѣ
аниѣли гдѣи ѡ тѣла, и
понесѣтѣ съ чѣстїю
великою ко крѣстѣ гдѣю
на поклѣнѣніе, а потѣмъ
послетѣа дѣа въ цар-
ство нѣное, и ѡдадѣтѣ
ѡнѣю дѣшѣ аниѣли гдѣи
ко авраамѣ, ісаакѣ и
іаковѣ въ нѣдра
раѣскаа. всегда нѣнѣ, і
присно, и во вѣки
вѣкомъ, аминѣ.

Сѣи листъ такѣю силѣ
имѣетѣ, аще ктѣ
хѣчетѣ списатѣ, и
списѣвъ при себѣ въ
домѣ своемъ въ чис-

czelowieku odpuszczenie hrie-
chow prijemiet
i miłost bozija w tom domie, ko-
ryst i

radost, i
w torhu przytok, i wszakomu
skotu

priplod.

Aszcze w ktorom domie budiet
muznaja zena czriewna, a siej son
pri siebie impet
budiet,
to rodit syna ili dszczer liehko i
biezboliezniennio, i

ostieriehajet eja Hospod ot wsja-
ka-

ho zla dijawolskaho, wo dni i w
noszczi, i na
wsjaku hodinu ot djawolskich
kozniej, i ot
biesowskaho miecztanija.

ili aszcze kotoryj
czlowiek son prieswiatoj Bohuro-
dzicy spiszet, ili proczitajet, i stu-
szajet s

wieruju, to w tom

domie budiet radost, i blahodat
ot wsie wysznjaho Boha i otca,
swiatynja osienit siej

dom, i dast im Hospod zdrowije i

тѣи имѣтѣ вѣдетѣ,
то томѣ члѣкъ ѡпѣ-
щеніе грѣхѣвъ приѣм-
летѣ, и мѣтѣ вѣжѣа въ
томѣ домѣ, корыстѣ и
радѣ, въ торѣ при-
бытокѣ, и всѣакомѣ
скотѣ приплѣдѣ. аще
въ котѣромъ домѣ
вѣдетѣ мѣжнѣа жѣнѣ
чревнѣ, а сѣи сѣнъ при
себѣ имѣтѣ вѣдетѣ,
то рѣдитѣ сыни иаи
дѣчѣрѣ легкѣ и безво-
лѣзненно, и ѡстерегѣтѣ
ѣа гдѣ ѡ всѣакого зла
дѣавольскаго, во дни и
въ ноцѣи, и на всѣахъ
годѣи ѡ дѣавольскихъ
кознѣи, и ѡ вѣсовскаго
мечѣи. иаи аще ко-
торый члѣкъ сѣнъ
прѣстѣи вѣцы спѣшетѣ,
иаи прочитѣетѣ, и
сѣшѣетѣ съ вѣроу, то
ѣ томѣ домѣ вѣдетѣ

duszami ich

spaszenie, skotom przytok, i w
wsiem blahoje pospieszenie. ili
aszcze ktoraho

domu zenich ili niewiasta budut
postupat w
zakonnyj brak, a son Twój prie-
swiatoj

Bohurodzicy s soboj pod wie-
niec wozmut, to izbawit ich Ho-
spod Boh ot koszczun

wolzebnych, i ot wszakija porczy
wo wieki wiekom amia.

радѣ, и блѣгодѣа ѡ
всѣи вѣшнаго вѣа и
ѡца, сѣи ѡ всѣи нѣтѣ
сѣи домѣ, и дѣстѣ имѣ
гдѣ здравѣ и дѣшѣ
и хъ сѣсѣніе, скотѣмъ
прибытокѣ, и во всѣмъ
вѣгѣе поспѣшеніе. иаи
аще котѣраго домѣ же-
нихъ иаи нѣвѣста
вѣдѣтѣ постѣпатѣ въ
закѣннѣи вѣжѣ, а сѣнъ
твоѣ прѣтѣи вѣцы съ
совѣоу подѣ вѣнѣцѣ
вѣзмѣтѣ, то извѣитѣ
и хъ гдѣ вѣгъ ѡ коцѣи
волшѣвнѣхъ, и ѡ
всѣакиа порчи во вѣки
вѣкомъ аминѣ.

Сказаніе ѡлѣстовкѣ или вѣрвицѣ подставѣ.

Намѣтвѣ предѣ ѡбразомъ вѣимъ каждомъ хртіанинѣ должно на всѣмъ дѣнь седмицѣ ѡлѣстовкѣ исправлять, даѡ воспомянѣи седми тайнствъ, въ которыхъ заключаетса хртіанскіи законъ.

- Первое. Крещеніе.
- Второе. Міропомазаніе.
- Третье. Оцѣнство.
- Четвертое. Причастіе.
- Пятое. Исповѣданіе.
- Шестое. Законный бракъ.
- Седмoe. Блєвѣщеніе.

ѡлѣстовка имѣтъ въ севѣ 4[4] лапостка въ коихъ исповѣдѣтса 4 еѡлиста: ѡмѣшка ѡколо лапостковъ, еѡльское оученіе, междѣ лапостковъ 7[7] предвѣжєтъ, въ зѣмѣ седми церковныхъ тайствъ, гдѣ свѣзана ѡлѣстовка по 3[3] стѣпѣнки на сторонѣ, и ѡлѣстовкѣ ещѣ 3 великіа, въ севѣ 9[9] то означетъ 3 чинѡвъ аѣтльскихъ, и 3 мѣсачное пошеніа во вѣтрѡвѣ,

— 72 —

Мѣтвы на сонѣ градѣщымъ.

Замѣтвѣ стѣхъ оцѣ нѣшихъ.

Црю нѣныи, оѣтѣшителю, дѣше истинныи, иже вездѣ сын, и всѣ исполнѣи, сокровище вѣгѣхъ, и жизни подателю, прииди и вселѣса въ ны, и ѡчисти ны ѡ всѣмъ скверны, и спаси блже дѣша нѣша.

Стѣи вѣже, стѣи крѣпкіи, стѣи везсмѣртныи, помилѣи нѣсъ, 3-ж/зрѣза/.

Слѣва оцѣ и сѣи и стѣмъ дѣхъ, и нѣе и присно и во вѣки вѣкѡмъ, аминъ.

Престѣа трѣе помилѣи нѣсъ, гдѣ ѡчисти грѣхѣи нѣша, владыко прости веззакѡнѣа нѣша, стѣи посѣти и исцѣлѣи емоуши нѣша, и мене твоегѡ рѣди. Гдѣ помилѣи, 3-ж/зрѣза/. Слѣва оцѣ и сѣи и стѣмъ дѣхъ, и нѣе и присно и во вѣки вѣкѡмъ, аминъ.

Оче нѣшъ, иже еси на нѣсѣхъ, да стѣтса и ма твое, да приидетъ цѣтвѣе твое, да вѣдетъ вола твоѣ, ѣкѡ на нѣси и на землѣ. хлѣбъ нѣшъ нѣсѣщныи, дѣждъ нѣмъ днѣсь, и ѡстави нѣмъ долги нѣша, ѣкѡже и мы ѡставаемъ должникѡмъ нѣшимъ, и невведи нѣсъ во искѣшеніе, но избѣви нѣсъ ѡ лѣкавагѡ. Гдѣ

— 74 —

превѣчнаго младѣица, прѣою бѣгородницею. ѡ свѣзки простѣе мѣсто, землѣ. затѣмъ еи[12] вѣжочковъ означетъ, еи аѣловъ, съ гдѣмъ по зе млѣ ходѣи. 4[39] вѣжочковъ, 4[4] недѣлѣ и двѣ дни, прѣа вѣа вѣчревѣ хрѣта носѣла. 4[33] вѣжочки, 4[4] гѣда гдѣ поземлѣ ходѣи. 4[31] вѣжочковъ, 3[3] прѣрѣчествъ ѡ хрѣте выло. аще нѣнѣте молѣтса прѣд ѡбразомъ вѣимъ, съ проишоженіемъ изъ вѣстныа и сердѣчныа мѣтвы, тѣко, творѣте и глаголетѣ гдѣ исе хрѣте сѣе вѣи, помилѣи ма грѣшнаго, имѣхъ. Потѣмъ, молѣса, за своѣхъ родѣтелей, и за всѣ, еже во власти сѣтъ, ѡ здравѣи, и за вѣсѣи, и за оцѣ дѣхѡнаго своего и за всѣхъ правослѣвныхъ хрѣтианъ. и кладѣ поклѡновъ по силѣ, колѣко можѣши, каждодѣвно. за вечерню, за вѣтрѣню, за часы и за вѣтвеннѣю литѣргію и да спасѣшиса. аминъ.

— 73 —

помилѣи, еи /12раз/.

Приидѣте поклѡнимса цѣви нѣшемъ вѣхъ.

Приидѣте поклѡнимса хрѣту цѣви и вѣхъ нѣшемъ.

Приидѣте поклѡнимса и припадѣмъ, къ сѣмомъ гдѣ исе хрѣту цѣви и вѣхъ нѣшемъ.

Помилѣи ма вѣже, по велицѣи мѣти твоеѣ. и по множествѣ щедрѡтъ твоѣхъ, ѡчисти веззакѡнѣе мое, нѣпѣне ѡмыи ма ѡ веззакѡнѣа моего, и ѡ грѣхѣа моего ѡчисти ма. ѣкѡ веззакѡнѣе мое ѣзъ зѣю, и грѣхъ мой прѣдо мною естѣ вынѣ. тѣвѣ едѣномъ согрѣшѣхъ, и лѣкавое прѣдъ тобою сотворѣхъ. ѣкѡ да ѡправдишиса во словесѣхъ своѣхъ, и повѣдиши вѣгда сѣдѣти. сѣ во вѣ веззакѡнѣихъ зачѣтъ есмь, и во грѣсѣхъ родѣи ма мати моѣ. сѣ во истинѣ возлюбѣа еси, везвѣстнаа и тайна премѣдрѡсти твоеѣ, ѣвѣи ми еси. ѡкропиши ма вѣссѡмъ, и ѡчищу сѣа, ѡмыеши ма, и пѣне сѣтѣга оѣвѣлѣса. слѣхъ моему дѣи рѣдѡсть и весѣліе, вѣзрѣдѣтса кѡсти смиренныа. ѡврати лице твое ѡ грѣхъ мои, и всѣ веззакѡнѣа моѣ ѡчисти. сердце чисто созѣжди во мнѣ вѣже, и дѣхъ правѣ вѣновѣи во оѣтѣрѡвѣ моеѣ. не ѡвѣрзи менѣ ѡ лица твоегѡ, и дѣа твоегѡ стѣгѡ не ѡими ѡ менѣ. вѣзѣждѣ ми рѣдѡсть спасѣніа твоегѡ, и дѣомъ

— 75 —

владычнѡмъ оутверди мѧ. иждѣ беззаконныѧ
пѣтѣмъ твоимъ, ѡ нечестивѣи къ тебѣ
вѣратѣсѧ. избави мѧ ѡкрови вѣже, вѣже спасѣнѣи
моегѡ, воздадѣсѧ ѡзыкъ мой прѣдѣ твоѣи.
гдѣи оустнѣ мои ѡвѣрзешѣ, ѡ оуста моѧ
возвѣстѣать хвалѣ твоѡ. ѡкѡзѣсѧ бы восхотѣлъ
жертвѣ, дѡмъ вымъ оубо: всесожженѣи не
бѡговолиши. жертва бѣѣ дѡхъ сокрѣшенъ, сердце
сокрѣшено ѡ смиренѡ, бѣ не оуничижитъ. оублажи
гдѣи бѡговоленѣемъ твоимъ сѡмѡ, ѡ да
созиждѣсѧ стѣны іерѡлимскѣ. тогда бѡговолиши
жертвѣ прѣдѣ, возношенѣи ѡ всесожегѣмѡ.
тогда возложѣтъ ѡмъ ѡлѡтаръ твой тѣлицѡ.

Вѣрю во единого вѣа, отца вседержителя. творца небъ и земли, видимымъ же всѣмъ и невидимымъ. и во единого гдѣа сѣа хрѣта сѣа вѣимъ едиnorodнаго, иже ѿ отца рождѣнаго, прежде всѣхъ вѣкъ, свѣта ѿ свѣта, вѣа истинна, ѿ вѣа истинна рождѣна а не сотворѣна, единосущна оцѣ, иже всѣа выша. нѣхъ ради члѣкъ, и нашего спасѣнѣа сшѣдшаго съ нбсѣ, и воплотившасѣ ѿ аѣа сѣа, и мрѣи дѣи вочлѣвшасѣ. Распѣаго за ны при понтиѣстѣмъ пилатѣ, страдавша и погребѣна. и възрѣдшаго ѿ третѣи дѣи пописанѣихъ. И възрѣдшаго на нбсѣ, и сѣдѣщаго ѿ десноу оца: И пакѣ градѣщаго со сѣвою, сѣдѣти живымъ, и мѣртвымъ, егѣже црѣвию

— 76 —

и́же въ концѣ *второго* *собора*. И въ *аѡ* *стѣ* *гдѣ*
и́стиннаго, и животворѣщаго, иже *ѡ* *дѣ*
исходѣщаго, иже со *оцѣмъ* и *сѣмъ*
споклонѣма и славима, главшаго *пррочи*. И во
ѣдинѣ *стѣ* *соборнѣ* и *апльскѣ* *црковѣ*.
исповѣдѣю *ѣдино* *крщеніе* во *ѡ* *ставленіе*
грѣхѣвъ. *чаю* *воскрѣсеніа* *мѣртвымъ*, и *жизни*
вѣдѣщагѣ *вѣка*, *амѣнь*.

Та жъ крѣпкимъ зміненіємъ угрожаєся, глн.

Да воскрѣнѣтъ егѣ, ѿ разыдѣхса вразѣ егѣ, ѿ
да вѣжѣтъ ѿ лица егѣ ненавидѣиши егѣ, ѿкѣ
исчезѣтъ дѣмѣ да исчѣзѣнѣтъ. ѿкѣ тѣтъ вѣскѣ
ѿ лица бгѣа, тѣж да погѣнѣнѣтъ вѣси ѿ лица
лѣвѣишѣхъ бгѣа, ѿ зѣмѣнѣишѣхса крѣтѣмѣ
зѣмѣнѣемѣ. ѿ да возвеселѣмса рекѣще: радѣмса
крѣте гдѣнѣ, прогонѣм вѣсы сѣлою на тебѣ
пропѣтагѣ гдѣа нѣшегѣ іса хрѣта, во адѣ
сшѣдшагѣ, ѿ попрѣвшагѣ сѣлѣа діѣволю, ѿ
дѣвшагѣ нѣмѣ крѣтъ сѣбѣ чтѣныи на прогѣнѣе
вѣсѣкагѣ сѣпѣстѣа. ѿ прѣчтѣныи ѿ животвѣрѣиши
крѣте гдѣнѣ, помѣгѣи ми сѣ прѣстѣю гдѣю
вѣгорѣдѣнѣю, ѿ со вѣсѣми сѣтѣми нѣныи
сѣлами. вѣсѣгда ѿ нѣтъ ѿ прѣю ѿ во вѣки вѣкѣмѣ,
амѣнѣ. *Задѣстѣишѣ.*

— 77 —

Różnice w krzyżach bezpowców i powców.

Rozłam w prawosławnej Cerkwi w XVII wieku i prześladowania wyznawców starej wiary doprowadziły do powstania wśród staroobrzędowców dwóch dużych odłamów: bezpopowcy i popowcy.

Bezpopowcy to ci, którzy uznali, że po wymarciu duchownych wyświęconych przed rozłamek nie można już wyswiewać nowych kapłanów. Za przewodnika uznali samego Chrystusa. Nabożeństwa w ich molennach i świątyniach/ prowadzi wybrani przez nich nastawnik - najbardziej szanowany członek miejscowej społeczności.

Popowy to ci, którzy uznali, że możliwe jest przyjmowanie do swoich szeregów duchownych, którzy przystępowali do staroobrzędowców. Dzięki takim działaniom ponownie uzyskali możliwość wyświęcania własnych duchownych i ustanowili własną hierarchię kościelną.

Na terenie dzisiejszej Polski zamieszkują wyłącznie bezpopowcy. Krzyże, ikony i księgi liturgiczne są dla nich jak najświętsze relikwie. Jednak zdarza się, że w wyniku niewiedzy kupują one od handlarzy krzyże i ikony czczone przez popowców. Dlatego też poniżej postaram się przedstawić różnice występujące na krzyżach obu odłamów staroobrzędowców.

Krzyż bezpopowców

Krzyż ukazuje harmonię i doniosłość znaczenia tajemnicy odkupienia grzechów i zwycięstwa nad śmiercią. W krzyżu wpisanych zostało wiele znaków, symbolicznych przedstawień czy też postaci towarzyszących ukrzyżowaniu. Patrząc od góry, ponad *tiem* dużego krzyża, znajduje się wyobrażenie Oblicza Zbawiciela „*Спасъ*” „*Спаситель*” „*Спаситель*” obraz nierukотворный /nie ręką ludzką wykonane/ zwane też chustą Abgarową, cz. też Mandylionem. Najświeższy w tra-

dycji prawosławnej Mandylion z Odessy, w IV w. uważany był za rzeczywisty wizerunek twarzy Chrystusa. Według podań chusta ta cudownie uleczyła władce Odessy, króla Abgara. W tym miejscu widoczna jest wyraźna różnica między obramowaniem w bezpopowskich a popowskich krzyżach. Gdy popowcy nie uznawali na krzyżu wyobrażenia Mandylionu, zastępując go wizerunkiem Boga Savaof. Dowodzi to znaczących różnic powstających między samymi starobrzędowcami oraz ich niejednorodności w stosunku do programu ikonograficznego krzyża. Oblicze Chrystusa na horyzontalnie rozpiętym całunie trzymanym przez dwóch aniołów, umieszczone na głównej osi kompozycji, jest charakterystyczne dla wspólnot bezpopowców pomoców/Nieco poniżej po bokach zobrazowani są dwaj aniołowie sfruwający ku Ukrzyżowanemu. W gestach głębszych, żałobnych pokłonów niosące na zastopionych dłoniach (co symbolizuje obecność sacrum) tkaninę (enecherion), oddają cześć umęczonemu na Krzyżu. W trójkącie stanowiącym przed wyobrażeniem Mandylionu i aniołów, znajdują się napisy określające Obraz Zbawiciela „Образъ нерукотворенный”/Obraz Nierukotworienyi, a pomiędzy aniołami: „ЛІТАІ ГДНІ” AGLI GDNI/-Aniołowie Pańscy.

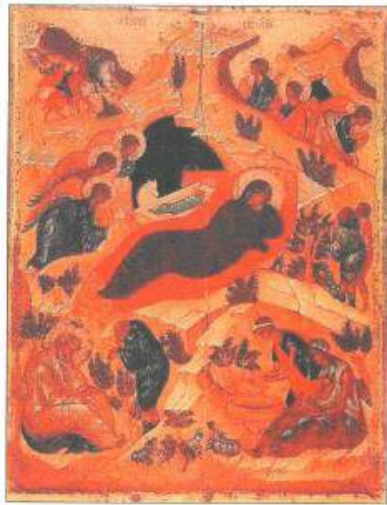
Na *titlusie* wewnętrznego krzyża widnieje chrystusowy monogram **ΙϞ ΧϞ**/Ius Christus/, czytany w uzupełnieniu o dodatkowe napisy znajdujące się na końcach dolnej krawędzi *titlusa* dużego krzyża i nad górną krawędzią poprzecznicą małego, odpowiednio z góry do dołu **ϠϞϞ ΓΑΥΤΥ ΙϞ ΧϞ ΕΝ ΕΒΛΙΝ**/Car Slawy Ius Christus Syn Bożij/- Król Slawy Jezus Chrystus Syn Boży. Powyższa inskrypcja powszechnie używana w Rosji od połowy XVII wieku, już na przełomie XVII i XVIII w. wywołała ożywioną polemikę pomiędzy pomorcami a fiedosiejewcami. Ostatecznie bezpowowcy przyjęli ją jako jedynie prawdziwą i zgodną z dogmatyczną teologią krzyża.

Na krańcach poprzecznej belki małego krzyża triumfalnego zostały umieszczone, odpowiednio, wyobrażenia Słońca i Księżycza schowane w obłokach, z odpowiadającymi im opisami **СЛНЦЕ АЗМА**. W niektórych obiektach, te symboliczne wyobrażenia uzupełnione są o dodatkowy tekst, zakomponowany w przestrzeni nad belką poprzeczną mniejszego krzyża: „Небеса свияшя , Солнце померче, Луна в кровь проложися” - Niebiosa otwały się, Słońce przygasło, Księżyc stał się krwisty. Poniżej tej samej poprzecznej belki umieszczony jest fragment tekstu liturgicznego w języku starocerkiewnym: „**НѢС ТВОЕМѢ ПО НАКЛАСЕ ВАЛДЫКО И СТОЕ ВОВРЕМЕНЕ ТВОЕ СЛАВИМЪ**”.

— 78 —

— 79 —

Рождество Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа

Господь наш Иисус Христос, Спаситель мира, родился от Пресвятой Девы Марии в царствование императора Августа (Октавия) в городе Вифлееме. Август повелел сделать всенародную перепись во всей своей империи, к которой относилась тогда и Палестина. У евреев был обычай вести народные переписи по коленам, племенам и родам, всякое колено и

род имели свои определенные города и праотческие места, потому Преподобная Дева и праведный Иосиф, как происходившие от рода Давидова, должны были идти в Вифлеем (город Давида), чтобы внести и свои имена в список поданных кесаря. В Вифлееме они не нашли уже ни одного свободного места в городских гостиницах. В известняковой пещере, предназначенной для стойла, среди сена и солом, разбросанных для корма и подстилки скоту, далеко от постоянного местожительства, среди чужих людей, в холодную зимнюю ночь, в обстановке, лишенной не только земного величия, но даже обыкновенного удобства - родился Богочеловек, Спаситель мира. "Таинство странное виду и преславное, - с удивлением воспевают Святая Церковь, - Небо - вертеп; Престол Херувимский - Деву; ясли - вместилище, в них же возлежит неуместимый Христос Бог" (ирмос 9-й песни канона). Безболезненно родившая Богомладенца Пресвятая Дева, Сама, без посторонней помощи, "повит Его и положи в яслях". Но среди полнотной тишины, когда всё человечество объято было глубочайшим греховным сном, весть о Рождестве Спасителя мира услышали пастухи, бывшие на ночной страже у своего стада. Им предстал Ангел Господень и сказал: "Не бойтесь: се бо благовестую вам радость великую, яко будет всем людям, яко родися вам днесь Спаситель, Иже есть Христос Господь, во граде Давидове", и смиренные пастыри первые удостоились поклониться ради спасения людей Снисшедшему до "рабья зрака". Кроме ангельского благовестия вифлеемским пастырям, Рождество Христово чудесно звездою возведено было волхвам "звездословцам", и в лице восточных мудрецов весь языческий мир, незримо для него самого - преклонил свои колена пред истинным Спасителем мира, Богочеловеком. Войдя в хранилище, где был Младенец, волхвы - "падше поклонилися Ему, и отверзише сокровища своя, принесоша Ему дары: злато и ливан и смирну".

В воспоминание Рождества во плоти Господа нашего Иисуса Христа установлен Церковью праздник. Начало его относится ко временам Апостолов. В Апостольских Постановлениях говорится:

"Храните, братия, дни праздничные, и во-первых день Рождества Христова, которое да празднуется вами в 25 день десятого месяца" (от марта). Там же, в другом месте сказано: "День Рождества Христова да празднуют, в оный же печальная благодать даяя человекам рождением Божию Слова из Марии Девы на

— 88 —

спасение миру". Во II столетии на день Рождества Христова 25 декабря указывает святитель Климент Александрийский. В III веке о празднике Рождества Христова, как о бывшем прежде, упоминает святой Ипполит Римский, назначая чтение Евангелия в этот день из I главы от Матфея. Известно, что во время гонения христиан Максимианом, в 302 году, никомидийские христиане в самый праздник Рождества Христова сожжены были в храме в числе 20000. В том же веке, когда Церковь после гонения получила свободу вероисповедания и сделалась господствующей в Римской империи, праздник Рождества Христова находим во всей Вселенской Церкви, как можно видеть это из поучений святого Ефрема Сирина, святителей Василия Великого, Григория Богослова, святителя Григория Нисского, святителей Амвросия, Иоанна Златоуста и других отцов Церкви IV века на праздник Рождества Христова. Святитель Иоанн Златоуст в слове своем, которое он говорил в 385 году, называет праздник Рождества Христова древним и очень древним. В том же веке на месте пещеры Вифлеемской, прославленной рождением Иисуса Христа, равноапостольная царица Елена соорудила храм, о величии которого много старался державный ее сын. В кодексе Феодосия, изданном в 438 году, и Юстиниана - в 535, излагается закон о всеобщем праздновании дня Рождества Христова. В этом смысле, вероятно, Никифор Каллист, писатель XIV века, в своей истории говорит, что император Юстиниан в VI веке установил праздновать Рождество Христово по всей земле. В V веке Анатолий, патриарх Константинопольский, в VII - Софроний и Андрей Иерусалимские, в VIII - святые Иоанн Дамаскин, Косма Мануикий и Герман, Патриарх Цариградский, в IX - преподобная Ксения и другие, которых имена неизвестны, написали для праздника Рождества Христова многие священные песнопения, употребляемые ныне Церковью для прославления светло празднуемого события.

Впрочем, в первые три века, когда гонения стесняли свободу христианского Богослужения, в некоторых местах Востока - Церквях Иерусалимской, Антиохийской, Александрийской и Кипрской - праздник Рождества Христова соединялся с праздником Крещения 6 января, под общим именем Богоявления. Причиной этого, вероятно, было мнение, что Христос крестился в день Своего рождения, как можно заключать об этом из слов святителя Иоанна Златоуста, который в одной из бесед своих в

Рождество Христово говорит: "не тот день, в который родился Христос, называется Богоявлением, но тот, в который Он крестился". К такому мнению могли подать повод слова евангелиста Луки, который, говоря о крещении Иисуса Христа, свидетельствует, что тогда "бы Иисус лет яко тридцать". Празднование Рождества Христова вместе с Богоявлением в некоторых Церквях восточных продолжалось до конца IV века, в иных - до V или даже до VI века. Памятником древнего соединения праздников Рождества Христова и Богоявления доныне в Православной Церкви служит совершенное сходство в отправлении этих праздников. Тому и другому предшествует сочельник, с одинаковым народным преданием, что в сочельники должно поститься до звезды. Чин Богослужения в навечерия обоих праздников и в самые праздники совершенно одинаков.

День Рождества Христова издревле причислен Церковью к великим двенадцатым праздникам, согласно с Божественным свидетельством Евангелия, изображающего празднуемое событие величайшим, всерадостнейшим и чудесным. "Се благовестую вам, - сказал Ангел вифлеемским пастырям, - радость великую, яко будет всем людям. Яко родися вам Спас, Иже есть Христос Господь, во граде Давидове. И се вам знамение: обрящете Младенца повита, лежаща в яслях. Тогда же внезапно бысть со Ангелом множество вой небесных, хвалящих Бога и глаголющих: слава в вышних Богу, и на земли мир, в человецех благоволение. Все слышавший дививашся о глаголаемых от пастырей о рождшемся Спасителе, и сами пастыри возвратишася, славяще и хваляще Бога о всех, яже слышаша и видеша". Так Рождество Христово, как событие высочайшее и чрезвычайное, сопровождалось дивной вестью пастырям и волхвам о всемирной радости для всех людей, "яко родися Спас", Ангельским славословием родившемуся Спасу, поклонением Ему пастырей и волхвов, благоговейным удивлением многих, слышавших слова пастырей о рождшемся Отроцати, славую и хвалю Его от пастырей.

Согласно с Божественным свидетельством Евангелия, отцы Церкви в своих Богомудрых писаниях изображают праздник Рождества Христова величайшим, всемирным и радостнейшим, который служит началом и основанием для прочих праздников.

— 91 —

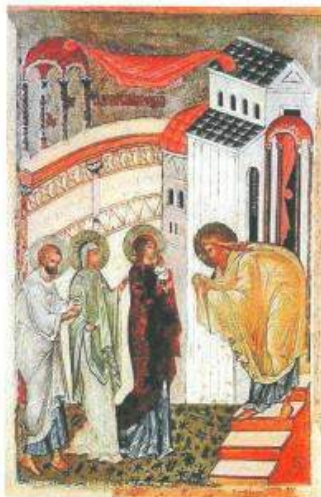
Крещение Господне

Богоявлением называется праздник потому, что при Крещении Господа явилась миру Пресвятая Троица. Бог Отец глаголет с небес о Сыне, Сын крестился от святого Предтечи Господня Иоанна, и Дух Святой сошел на Сына в виде голубя. С древних времен этот праздник назывался днем Просвещения и праздником Светов, потому что Бог есть Свет и явился просветить "седящих во тме и сени смертной" и спасти по благодати падший человеческий

— 92 —

Сретение Господне

В праздник Сретения Господня Церковь воспоминает важное событие в земной жизни Господа нашего Иисуса Христа. В 40-й день по рождении Богомладенец был принесен в Иерусалимский храм - центр религиозной жизни богоизбранного народа. По закону Моисееву женщины, родившей младенца мужского пола, в продолжение 40 дней было запрещено входить в храм Божий. После этого срока мать приходила в храм с младенцем, чтобы принести Господу благодарственную и очистительную жертву. Пресвятая Дева, Матерь Божия, не имела нужды в очищении, ибо

— 94 —

род.

В древней Церкви был обычай крестить оглашенных в навечерие Богоявления, так как Крещение и является духовным просвещением людей.

Начало праздника Богоявления восходит к апостольским временам. О нем упоминается в Апостольских постановлениях. От II века сохранилось свидетельство святителя Климента Александрийского о праздновании Крещения Господня и совершаемом пред этим праздником ночном бдении.

В III веке на праздник Богоявления известны беседы при Богослужении святого мученика Ипполита и святого Григория Чудотворца. В последующие столетия - с IV по IX век - все великие отцы Церкви - Григорий Богослов, Иоанн Златоуст, Амвросий Медиоланский, Иоанн Дамаскин проводили особые беседы о празднике Богоявления. Преподобные Иосиф Студит, Феофан и Византий написали много песнопений на этот праздник, которые поются и сейчас за Богослужением. Преподобный Иоанн Дамаскин говорил, что Господь крестился не потому, что Сам имел нужду в очищении, но чтобы, "водами погребсти человеческий грех", исполнить закон, открыть таинство Святой Троицы и, наконец, освятить "водное естество" и подать нам образ и пример Крещения.

Святая Церковь в празднике Крещения Господня утверждает нашу веру в высочайшую, непостижимую разумом тайну Трех Лип Единого Бога и научает нас равночестно исповедовать и прославлять Святую Троицу Единую и Нераздельную; обличает и разрушает заблуждения древних лжеучителей, пытавшихся мыслью и словом человеческим объять Творца мира. Церковь показывает необходимость Крещения для верующих во Христа, внушает нам чувство глубокой благодарности к Проветителю и Очистителю нашего греховного естества. Она учит, что наше спасение и очищение от грехов возможно только силою благодати Святого Духа и потому необходимо достойно хранить эти благодатные дары святого Крещения для сохранения в чистоте той драгоценной одежды, о которой говорит нам праздник Крещения: "Елицы во Христа крестистесь, во Христа облечестесь".

— 93 —

неискусомужно родила Источник чистоты и святости, но по глубокому смиренню Она подчинилась предписанию закона.

В то время жил в Иерусалиме праведный старец Симеон. Ему было откровение, что он не умрет, пока не увидит Христа Спасителя. По внушению свыше, благочестивый старец пришел в храм в то время, когда Пресвятая Богородица и праведный Иосиф принесли туда Младенца Иисуса, чтобы исполнить законный обряд. Богопримец Симеон взял Богомладенца на руки, и благословив Бога, изрек пророчество о Спасителе мира: "Ныне отпускаешь раба Твоего, Владыка, по слову Твоему с миром, ибо видели очи мои спасение Твое, которое Ты уготовал пред лицом всех народов, свет к просвещению язычников и славу народа Твоего Израиля". Пресвятой Деве праведный Симеон сказал: "Се лежит Сей на падение и на восстание многих в Израиле и в предмет пререканий, и Тебе Самой оружие пройдет душу, да откроются помышления многих сердец".

В храме была также 84-летняя вдовица Анна пророчица, дочь Фануилова, "которая не отходила от храма, постом и молитвой служа Богу день и ночь. И она в то время, подойдя, славилла Господа и говорила о Нем (Богомладенце) всем, ожидавшим избавления в Иерусалиме".

До Рождества Христова все праведные мужи и жены жили верой в Грядущего Мессию Спасителя мира и ожидали Его пришествия. Последние праведники уходящего Ветхого Завета - праведный Симеон и Анна пророчица удостоились встретить в храме Носителя Нового Завета, в Лице Которого уже встретились Божество и человечество.

Праздник Сретения Господня относится к древнейшим праздникам христианской Церкви. Известно, что в день этого торжества произносили проповеди святители Мефодий Патарский (+ 312), Кирилл Иерусалимский (+ 360), Григорий Богослов (+ 389), Амфилохий Иконийский (+ 394), Григорий Нисский (+ 400), Иоанн Златоуст (+ 407). Но, несмотря на раннее происхождение, этот праздник до VI века совершался не так торжественно. В 528 году, при императоре Юстиниане (527 - 565), Антиохию постигло бедствие - землетрясение, от которого погибло много народа. За этим несчастьем последовало другое. В 544 году появилась моровая язва, уносившая ежедневно по несколько тысяч человек. В эти дни всенародного бедствия одному из благочестивых христиан

— 95 —

было открыто, чтобы празднование Сретения Господня совершать торжественнее.

Когда в день Сретения Господня было совершено всенощное бдение и крестный ход, бедствия в Византии прекратились. В благодарность Богу, Церковь в 544 году установила праздновать Сретение Господне торжественнее.

Многими песнопениями украсили праздник церковные песнотворцы: в VII веке - святитель Андрей, архиепископ Критский, и в VIII веке - святитель Косма, епископ Манумский, преподобный Иоанн Дамаскин, святитель Герман, Патриарх Константинопольский, в IX веке - святитель Иосиф Студит, архиепископ Солунский.

С событием Сретения Господня связана икона Пресвятой Богородицы, именуемая "Умягчение злых сердец", или "Симеоново проречение", которую необходимо отличать от иконы "Семистрельная".

Икона "Симеоново проречение" символизирует исполнение пророчества праведного старца Симеона: "Тебе Самой оружие пройдет душу".

Благовещение Пресвятой Богородицы

Нынешнее собрание наше в честь Пресвятой Девы вызывает меня, братья, сказать Ей слово похвалы, полезное и для пришедших на это церковное торжество. Оно составляет похвалу жен, славу их пола, какую (славу) доставляет ему Та, Которая в одно время есть и Матерь, и Дева. Возделенное и чудное собрание! Торжествуй, природа, потому что воздается честь Жене: ликуй, род человеческий, потому что прославляется Дева. "Идеже

— 96 —

бо умножися грех, претизбыточествова благодать" - нас собралась здесь Святая Богородица и Дева Мария, чистое сокровище девства, мысленный рай Второго Адама, - место, где совершилось соединение естеств, где утвердился Совет о спасительном примирении.

Кто видел, кто слышал, чтобы обитал во чреве Беспредельный Бог, Которого не вмещают Небеса, Которого не ограничивает чрево Девы!?

Родившийся от жены не есть только Бог и не есть только Человек: этот Родившийся соделал жену, древнюю дверь греха, дверью спасения; где змий разлил свой яд, нашедши преслушание, там Слово воздвигло Себе одушевленный храм, вошедши туда послушанием; где возник первый грешник Каин, там родился бессеменно Искупитель человеческого рода Христос. Человеколюбец не возмущался родиться от жены, потому что это дело Его даровало жизнь. Он не подвергся нечистоте, вселившись в утробу, которую Он Сам устроил чуждой всякого повреждения. Если бы эта Матерь не пребыла Девой, то рожденный Бю был бы простой человек, и рождение не было бы чудесно; а так как Она и после рождения пребыла Девой, то Кто же - Рожденный, как не Бог? Неизъяснимо таинство, потому что родился неизъяснимым образом Он, беспрепятственно прошедший дверьми, когда они были заключены. Исповедуя в Нем соединение двух естеств, Фома воскликнул: "Господь мой, и Бог мой!".

Апостол Павел говорит, что Христос "иудеем убо соблазн, еллином же безумие": они не познали силы таинства, потому что оно непостижимо уму: "аще бы были разумели, не быша Господа Славы распяли". Если бы Слово не вселялось во чрево, то плоть не воссела бы с Ним на Божественном Престоле; если бы для Бога было оскорбительно войти в утробу, которую Он создал, то и Ангелы оскорблялись бы служением человеку.

Тот, Кто по Своему естеству не подлежал страданиям, по милосердию к нам подверг Себя многим страданиям. Мы веруем, что Христос не чрез постепенное восхождение к Божественному естеству соделался Богом, но, будучи Бог, по Своему милосердию соделался Человеком. Мы не говорим: "человек сделался Богом"; но исповедуем, что Бог воплотился и воочеловечился. Рабу Свою избрал для Себя в Матерь Тот, Кто по существу Своему не имеет матери, и Кто, являясь по Божественному смотрению на земле в

— 98 —

образе человека, не имеет здесь отца. Как один и тот же есть и без отца, и без матери, по слову Апостола? Если Он - только человек, то Он не мог быть без матери; и действительно, у Него есть Мать. Если Он - только Бог, то Он не без Отца: в самом деле, у Него есть Отец. Он не имеет матери как Творец Бог, не имеет отца как Человек.

Убедись в этом самым именем Архангела, благовестившего Марии: ему имя - Гавриил. Что значит это имя? - оно значит: "Бог и человек". Так как Тот, о Ком он благовествовал, есть Бог и Человек, то имя его предугаживало на это чудо, дабы верою принято было дело Божественного домостроительства.

Спаси людей нельзя было простому человеку, потому что всякий человек сам имел нужду в Спасителе: "все бо, - говорит святой Павел, - согрешиха, и лишени суть Славы Божия". Так как грех подверг грешника власти дьявола, а дьявол подверг его смерти, то состояние наше сделалось крайне бедственным: не было никакого способа избавиться от смерти. Были присылаемы врачи, т. е. пророки, но они могли только яснее указать на немощи. Что они делали? Когда видели, что болезнь превышает искусство человеческое, они с Небес призывали Врача; один говорил: "Господи, преклони небеса, и сниди"; другой изывал: "Исцели мя, Господи, и исцелю"; "воздвигни силу Твою, и прииди во еже спасти нас". Иной: "Яко аще истинно вселится Бог с человеки на земли"; "Скоро да предврат ны шедроты Твоя, Господи, яко обнишахом зело". Другие говорили: "О лоте мне, душе! яко погибне благочестивый от земли, и исправляющего в человецех несть". "Боже, а помощь мою воими: Господи, помози ми потнися". "Аще умедлит, потерпи ему, яко Илий приидет, и не умедлит". "Заблудих яко овча погибшее: изыщи раба Твоего, уповающего на Тя". "Бог яже приидет, Бог наш, и не промолчит". Потому Тот, Кто по естеству есть Царь, не презрел естества человеческого, порабощенного лютной властью дьявола, благосердый Бог не попустил быть ему всегда под властью дьявола, Присносуший пришел и дал в уплату Свою Кровь; для искупления рода человеческого от смерти отдал Свое Тело, которое принял от Девы, освободил мир от клятвы закона, уничтожив смерть Своею смертию. "Христос нас искупил есть от клятвы законныя", - восклицает святой Павел.

Так знай, что Искупитель наш не есть простой человек, потому

— 99 —

что весь род человеческий поработен греху, но Он также и не Бог только, непричастный естества человеческого. Он имел тело, потому что если бы Он не облечся в меня, то и не спас бы меня. Но, вселившись во чрево Девы, Он облечся в меня осужденного, и в нем - в том чреве совершил чудную перемену: дал Духа и принял тело. Один и Тот же (пребывая) с Девой и (рождаясь) от Девы. Итак, Кто же Он, явившийся нам? Пророк Давид указывает тебе в сих словах: "Благословен Грядый во Имя Господне". Но яснее скажи нам, пророк, Кто Он? Господь Бог вопиист, говорит пророк: "Бог Господь, и явился нам". "Слово плоть бысть": соединились два естества, и соединение пребыло неслитным.

— 100 —

Иакова и Иоанна, брата его, и возведе их на гору высокую едины" (Мф. 17, 1). Спрашиваем прежде всего, откуда Евангелист Матфей начинает счет шести дней, после которых наступил день Преображения Господня, то есть с какого дня? Как показывает ход речи, с того, в который Спаситель, наставляя учеников Своих, сказал им: "принти бо имать Сын Человеческий во славе Отца Своего", и прибавил: "аминь глаголю вам, суть неции от zde стоящих, иже не имут вкусити смерти, дондеже видят Сына Человеческого грядуща во Царствии Своем", то есть, Свет предстоящего Преображения Он назвал Славою Отчею и Своим Царством. Это показывает и яснее раскрывает Евангелист Лука, говоря: "бысть же по словесех сих яко дний осмь, и поем Петра, и Иоанна, и Иакова, възведе на гору помолитися. И бысть, егда моляшеся, видение лица Его ино, и одеяние Его было блистающе". Но как согласить их между собою, когда один определенно говорит о промежутке восьми дней между беседой и явлением, а другой (говорит): "по днех шестих"? Слушайте и разумеите.

На горе было восемь, но видими были только шесть: трое - Петр, Иаков и Иоанн, возшедшие вместе с Иисусом, увидели там стоящих с Ним и беседующих Моисея и Илию, так что всех их было шесть; но вместе с Господом, конечно, были и Отец, и Дух Святой: Отец - глаголом Своим свидетельствуя, что Сей есть Его Сын возлюбленный, а Дух Святой - воссиявши с Ним в светлом облаке. Таким образом, те шесть составляют восемь и по отношению к восьми не представляют никакого разногласия; равным образом не разногласят и Евангелисты, когда один говорит: "по днех шестих", а другой: "бысть по словесех сих яко дний осмь"; но этими двоякими словами как бы дают нам некий образ таинственно, а вместе с тем явственно присутствовавших на горе. Разумеется, всякий, согласно с Писанием рассуждающий, знает, что благовестники согласны друг с другом: Лука сказал о восьми днях, не противореча Матфею, изрекшему: "по днех шестих", - не присоединяя день, в который были произнесены те слова, а также дня, в который Господь преобразился (каковыс дни Матфей представляет подразумевать разумно рассуждающим); Евангелист Лука не говорит: "по днех осмьмих" (как евангелист Матфей: "по днех шестих"), а: "бысть яко дний осмь". Но тем, в чем Евангелисты кажутся разногласящими, они друг чрез друга показывают нам великое и таинственное. В самом деле, почему

— 102 —

ПРЕОБРАЖЕНИЕ ГОСПОДА БОГА И СПАСА НАШЕГО ИСУСА ХРИСТА

Для изъяснения таинства настоящего праздника и уразумения истины необходимо нам обратиться к самому началу нынешнего чтения Евангелия: "И по днех шестих поят Иисус Петра,

— 101 —

один сказал: "по днех шестих", а другой, оставив без внимания седьмой, припомнил о восьмом? Потому что великое зрелище Света Преображения Господня есть тайна восьмого дня, т. е., будущего века, имеющего открыться после погибели сотворенного в течение шести дней мира. О силе Божественного Духа, чрез которую достойным открывается Царствие Божие, Господь предрек: "суть неции от zde стоящих, иже не имут вкусити смерти, дондеже видят Царствие Божие пришедшее в силу". Везде присутствует Царь всяческих и везде - Царствие Его, так что пришествие Царства Его не обозначает перехода его с одного места на другое, но откровение его силой Божественного Духа, потому и сказано: "пришедшее в силу". И эта сила явится не просто обыкновенным людям, но стоящим с Господом, то есть, утвержденным в вере в Него и подобным Петру, Иакову и Иоанну и прежде всего им самим как свободным от нашего природного уничижения. Поэтому, и ради этого именно, Бог являет Себя на горе, с одной стороны нисходя со Своей высоты, а с другой - возводя нас из глубины уничижения, так что Невместимый действительно вмещается смертной природой; и такое явление, конечно, гораздо превосходнее и выше ума как произведенное силой Божественного Духа.

Итак, Свет Преображения Господня не рождается и не исчезает и не подлежит чувствительной способности и, хотя он был созерцаем телесными очами в течение краткого времени и на незначительном вершине горы, но и таинники (ученики) Господа на то время перешли от плоти к духу посредством изменения чувств, произведенного в них Духом, и таким образом увидели, чем и насколько облагодетельствовала их сила Божественного Духа - этот Неизреченный Свет. Не постигающие же этого измыслили, что избранные из апостолов видели Свет Преображения Господня чувствительной и сотворенной силой (способностью), - и чрез это покушаются низвести в тварь не только тот Свет, Славу Божию и Царство, но и Силу Божественного Духа, чрез которую достойным открываются Божественные тайны. Вероятно, таковые не слышали слов апостола Павла: "иже око не виде, и ухо не слыши, и на сердце человеку не взыдоша, яже уготова Бог любящим Его. Нам же Бог открыл есть Духом Своим: Дух бо вся испытует и глубины Божия".

— 103 —

Итак, по наступлении восьмого дня, Господь, взявши Петра, Иакова и Иоанна, возшел на гору помолиться: ибо Он всегда или один молился, удаляясь от всех, даже от самих апостолов, как, например, в то время, когда насытил пятью хлебами и двумя рыбами пять тысяч человек, кроме женщин и детей, или, взявши с Собой немногих, которые превосходили прочих, как было при приближении снисходительной страсти, когда, сказав прочим ученикам: "сидите тут дождеже шед помолитесь тамо", - взял с Собой Петра, Иакова и Иоанна. Вот и теперь, взявши только этих же, Господь возвел их на высокую гору одних и преобразился пред ними, то есть, в глазах их. "Что значит - преобразился?", - вопрошает Златословесный Богослов (Златоуст) и отвечает: "открыл, то есть, им нечто из Своего Божества - столько, сколько они могли вместить, и показал в Себе обитавшего Бога". Евангелист Лука говорит: "бысть, егда молящися, видение лица Его ино"; у евангелиста же Матфея читаем: "и просветися лице Его, яко солнце". Но Евангелист сказал это не в том смысле, чтобы тот Свет почитать за подлежащий чувствам (да удалится от нас ослепление ума тех, которые не могут представить себе ничего выше, подлежащего чувствам!), а желая показать, что Христос Бог - для живущих и созерцающих духом есть то же, что солнце - для живущих во плоти и созерцающих чувством: ибо другого Света для ведения Божества и не нужно тем, которые обогатены Божественными дарованиями. Возсиял же оный Неисповедимый Свет и таинственно явлен апостолам и начальнейшим из пророков в то время, когда (Господь) молился; этим показано, что родительницей этого блаженного видения была молитва, что блистание происходило и являлось от соединения ума с Богом, и что оно подается всем тем, которые, при постоянном упражнении в подвигах добродетели и молитвы, устремляют ум свой к Богу. Истинную красоту свойственно созерцать только очищенному уму; пристально же вззирающий на сияние ее принимает как бы некое участие в ней, как бы начертывает некоторый яркий луч на своем лице; потому-то и лице Моисеево просветилось от собеседования с Богом. Знаете ли, что Моисей преобразился, войдя на гору, и там увидел Славу Божию? Но он (Моисей) не сам произвел, а только потерпел преобразование; Господь же наш Иисус Христос Сам от Себя имел оный Свет. По этой причине, собственно, Он и не имел нужды в молитве для того, чтобы осяять

Божественным Светом плоть Свою; но только показал, откуда оный Свет исходит из святых Божиих, и каким образом можно созерцать его; ибо написано, что и святые "просветятся, яко солнце", то есть, воссело проникнутые Божественным Светом узрят Христа, Божественно и неизреченно провозвещавшего, у Которого блистание, происходя от Божественного естества, явилось на Фаворе обшм и плоти Его, по причине Ипостасного единения.

Мы веруем, что Он явил в Преображении не другой какой-либо свет, но только тот, который сокрыт был у Него под завесой плоти; этот же Свет был Свет Божеского естества, поэтому и Несотворенный, Божественный. Так, и по учению Богословствующих отцов, Иисус Христос преобразился на горе, не восприявши что-либо и не изменившись во что-либо новое, чего до того не имел, но показав ученикам Своим только то, что у Него уже было, отверзши очи их и сделавши их из слепцов зрячими. Видишь ли, что очи, видящие по природе, слепы по отношению к тому Свету?

Итак, Свет этот не есть свет чувственный, и созерцавшие его не просто видели его чувственными очами, но измененными силой Божественного Духа: они изменились и только таким образом увидели перемену, происшедшую при самом принятии нашей бренности, обоженной соединением с Словом Божиим. Отсюда и Зачавшая и Родившая чудесно узнала, что Рожденный от Нее есть воплотившийся Бог; и Симеон, лишь только принял этого Младенца на руки; и старца Анна, вышедшая к сретению - ибо Божественная сила просвечивалась, как бы сквозь стеклянную оболочку, сияя для имеющих чистые очи сердца.

Да и для чего Господь пред началом Преображения избирает главнейших из лика апостольского и возводит их с Собой на гору? Конечно, для того, чтобы показать им нечто великое и таинственное. Что же особенно великого и таинственного в показании чувственного света, который обильно тогда имели уже не только избранные, но и остальные апостолы? Какая была нужда для них в изменении силой Духа очей их для созерцания тьмы Света, если он чувственный и сотворенный? Как можно Славу и Царство Отца и Духа Святого представлять в каком-то чувственном свете? Неужели в подобной Славе и Царстве придет Христос Господь и в скончание века, когда не будет нужды ни в

воздухе, ни в пространстве, ни в чем-либо подобном, но когда, по свидетельству апостола, "Бог будет всяческая во всех", то есть, будет заменять все для всех? Если же - все, то, следовательно, и свет. Отсюда явно, что Свет Фаворский был Светом Божественным! И Евангелист Иоанн, наученный Божественным Откровением, ясно говорит, что будущий вечный и пребывающий град не будет "требуя солнца и луны, да светят в нем: Слава бо Божия просвети его, и светильник его - Агнец". Не ясно ли, что он показывает здесь Того же Иисуса, Который ныне на Фаворе Божественно преобразился, и плоть Которого сияла, как светильник, являющий Славу Божества восшедшим вместе с Ним на гору? Равным образом и об обитателях того града тот же Богослов говорит: "не потребуют света от света, ни света солнечного, яко Господь Бог просвещает я: и ноши не будет тамо". Но какой же, спрашиваем, есть другой свет, у которого "несть пременение или предложения стень"? Какой есть свет неслепящийся и незаходящий, если не Свет Божества? Притом, Моисей и Илия (и особенно первый, который, явно, присутствовал духом, а не плотью) посредством какого чувственного света могли быть осязаны, видимы и познаны? ибо и о них написано: "явльшася во Славе, глаголаша же исход Его, его же хотяше скончати во Иерусалиме". И как иначе апостолы могли узнать тех, кого никогда до того не видели, если не при таинственной силе Божественного Света, открывшего мысленные очи их?

Но не станем утомлять внимания вашего дальнейшим изъяснением слов Евангелия. Будем верить так, как научили нас те самые, которые просвещены от Самого Христа, поскольку только они одни знают это хорошо: ибо тайны Божии ведомы, по словам Пророка, одному Богу и Его присным. Мы же, разумея тайну Преображения Господня по их наставлению, будем и сами стремиться к озарению этим Светом и возгревать в себе любовь и стремление к Неувядаемой Славе и Красоте, очищая духовные очи от земных помыслов и огребаясь от тленных и скоротечных сладостей и красот, помрачающих одежду души и отвергающих в огонь геенский и тьму кромешную, от которых да освободимся озарением и познанием Невещественного и Присносущного Света преобразившегося на Фаворе Слеса нашего, во Славу Его, и Превечного Отца Его, и Животворящего Духа, Которых Едины

Сияние, Едины Божество, и Слава, и Царство, и Сила ныне и присно и во веки веков. Аминь.

Успение Пресвятой Владычицы нашей Богородицы и Приснодевы Марии

После Вознесения Господа Матерь Божия оставалась на попечении апостола Иоанна Богослова, а в его отсутствие жила в доме его родителей близ горы Елеонской. Для апостолов и всех верующих Она была утешением и назиданием. Беседуя с ними, Матерь Божия поведала о чудесных событиях Благовещения, бессеменного зачатия и нетленного от Нее рождения Христа. Его младенчества и всей земной жизни. Подобно апостолам, Она насаждала и утверждала Христианскую Церковь Своим присутствием, словом и молитвами. Благоговение апостолов к Пресвятой Деве было чрезвычайно. По приятии Святого Духа в знаменательный день Пятидесятницы они пребывали в Иерусалиме около 10 лет, служа спасению иудеев и желая чаще видеть и слышать от Нее Божественные слова. Многие из новопросвещенных верою даже приходили из дальних стран в

— 108 —

Сама". По преданию, сохращенному церковным историком Никифором Каллистом (XIV в.), Матерь Божия "была роста среднего или, как иные говорят, несколько более среднего; волосы златовидные; глаза быстрые, с зрачками как бы цвета маслины; брови дугообразные и умеренно-черные, нос продолговатый, уста цветущие, исполненные сладких речей; лицо не круглое и не острое, но несколько продолговатое; кисти рук и пальцы длинные... Она в беседе с другими сохраняла благоприличие, не смеялась, не возмущалась, особенно же не гневалась; совершенно безыскусственная, простая, Она нимало о Себе не думала и, далекая от изнеженности, отличалась полным смирением. Относительно одежд, которые носила, Она довольствовалась их естественным цветом, что еще и теперь доказывает Ее священный головной покров. Коротко сказать, во всех Ее действиях обнаруживалась особая благодать". (Никифор Каллист заимствовал свое описание у святителя Епифания Кипрского, († 12 мая 403 г.); Письмо к Феодилу об иконах. Перевод текста святителя Епифания помещен в Великих Четних-Минях митрополита Макария. М., 1868, сентябрь, с. 363).

Обстоятельства Успения Божией Матери известны в Православной Церкви от времен апостольских. В I веке о Успении Ее писал священномученик Дионисий Ареопагит. Во II веке сказание о телесном переселении Пресвятой Девы Марии на Небо находится в сочинениях Мелитона, епископа Сардийского. В IV веке на предание об Успении Матери Божией указывает святитель Епифаний Кипрский. В V веке святитель Ювеналий, Патриарх Иерусалимский, говорил святой благоверной греческой царице Пульхерии: "Хотя в Священном Писании нет повествования об обстоятельствах кончины Ее, впрочем мы знаем об них из древнейшего и вернейшего предания". Это предание с подробностью собрано и изложено в церковной истории Никифора Каллиста в XIV веке.

Ко времени Своего блаженного Успения Пресвятая Дева Мария опять прибыла в Иерусалим. Слава Ее как Матери Божией уже распространилась по земле и многих завистливых и гордых вооружила против, которые покушались на Ее жизнь; но Бог хранил Ее от врагов.

Дни и ночь Она проводила в молитве. Нередко Пресвятая Богородица приходила ко Святому Гробу Господню, воскуряла

Иерусалим, чтобы видеть и слышать Пречистую Богородицу.

Во время гонения, воздвигнутого Иродом на юную Церковь Христову, Пресвятая Дева Мария вместе с апостолом Иоанном Богословом в 43 году удалилась в Ефес, в котором проповедовал Евангелие выпавший жребий апостолу Иоанну Богослову. Она была также на Кипре у святого Лазаря Четверодневного, там епископствовавшего, и на Святой Горе Афонской, о которой, как говорит святой Стефан Святоторец, Матерь Божия пророчески сказала: "Это место будет Мне в жребий, данный Мне от Сына и Бога Моего. Я буду Заступница месту этому и Богу о нем Ходатаица".

Благоговение древних христиан к Матери Божией было так велико, что они сохранили все о Ее жизни, что только могли заметить из Ее слов и деяний, и даже передали нам о Ее внешнем виде.

По преданию, основанному на словах священномучеников Дионисия Ареопагита († 3 октября 96 г.) и Игнатия Богоносца († 20 декабря 107 г.), святитель Амвросий Медиоланский в творении "О девственности" писал о Матери Божией: "Она была Девой не телом только, но и душою, смиренна сердцем, осмотрительна в словах, благоразумна, немногоречива, любительница чтения, трудолюбива, целомудренна в речи. Правилom Ее было - никого не оскорблять, всем благожелать, почитать старших, не завидовать равным, избегать хвастовства, быть здравомысленной, любить добродетель. Когда Она хоть бы выражением лица обидела родителей, когда была в несогласии с родными? Когда погордилась пред человеком скромным, посмеялась над слабым, уклонилась от немущего? У Нее не было ничего сурового в очах, ничего неосмотрительного в словах, ничего неприличного в действиях: телодвижения скромные, поступь тихая, голос ровный; так что телесный вид Ее был выражением души, олицетворением чистоты. Все дни Свои Она обратила в пост: сну предавалась только по требованию нужды, но и тогда, как тело Ее покоилось, духом Она бодрствовала, повторяя во сне чтанное, или размышляя о приведении в исполнение предположенных намерений, или предначертывая новые. Из дома выходила только в церковь, и то в соупутствии родных. Впрочем, Она хотя и являлась вне дома Своего в сопровождении других, но лучшим стражем для Себя была Она Сама; другие охраняли только тело Ее, а нравы Свои Она блюла

— 109 —

здесь фимиам и преклоняла колена. Не раз покушались враги Спасителя препятствовать посещать Ей святое место и выпросили у первосвященников стражу для охраны Гроба Спасителя. Но святая Дева, никем не зримая, продолжала молиться пред ним. В одно из таких посещений Голгофы пред Нею предстал Архангел Гавриил и возвестил о Ее скором переселении из этой жизни в жизнь Небесную, вечно блаженную. В залог Архангел вручил Ей пальмовую ветвь. С Небесной вестью возвратилась Божия Матерь в Вифлеем с тремя Ей прислуживавшими девами (Сепфорой, Евигеей и Зоилой). Затем Она вызвала праведного Иосифа из Аримафеи и учеников Господа, которым возвестила о Своем скором Успении. Пресвятая Дева молилась также, чтобы Господь послал к Ней апостола Иоанна. И Дух Святой восхитил его из Ефеса, поставив рядом с тем местом, где возлежала Матерь Божия. После молитвы Пресвятая Дева воскурила фимиам, и Иоанн услышал голос с Небес, заключавший Ее молитву словом "Аминь". Божия Матерь заметила, что этот голос означает скорое прибытие апостолов и Святых Сил Бесплотных. Апостолы, число которых и исчислить нельзя, слетелись, говорит святой Иоанн Дамаскин, подобно облакам и орлам, чтобы послужить Матери Божией. Увидев друг друга, апостолы радовались, но в недоумении взаимно спрашивали: для чего Господь собрал их в одно место? Святой Иоанн Богослов, с радостными слезами приветствуя их, сказал, что для Божией Матери настало время отойти ко Господу. Войдя к Матери Божией, они увидели Ее благолепно сидящей на ложе, исполненную духовного веселья. Апостолы приветствовали Ее, а затем поведали о их чудесном восхищении с места проповеди. Пресвятая Дева, прославляла Бога, что Он услышал Ее молитву и исполнил желание Ее сердца, и начала беседу о предстоящей Ее кончине. Во время этой беседы также чудесным образом предстал и апостол Павел с учениками своими: Дионисием Ареопагитом, динным Иерофеєм, Божественным Тимофеем и другими из числа 70 апостолов. Всех их собрал Святой Дух, чтобы они сподобились благословения Пречистой Девы Марии и благолепнее устроили погребение Матери Господней. Каждого из них Она призывала к Себе по имени, благословляла и хвалила веру и их труды в проповедании Христова Евангелия, каждому желала вечного блаженства и молилась с ними о мире и благосостоянии всего мира.

Настал третий час, когда должно было совершиться Успение

— 110 —

— 111 —

Божией Матери. Пылало множество свечей. Святые апостолы с песнопениями окружали благолепно украшенный одр, на котором возлежала Пречистая Дева Богородица. Она молилась в ожидании Своего исхода и пришествия Своего возлюбленного Сына и Господа. Внезапно облистал неизреченный Свет Божественной Славы, пред Которым померкли пылавшие свечи. Видевшие ужаснулись. Верх помещения как бы исчез в лучах необъятного Света, и сошел Сам Царь Славы, Христос, окруженный множеством Ангелов, Архангелов и других Небесных Сил с праведными душами пророков и пророков, некогда предвозвещавших о Пресвятой Деве. Увидев Своего Сына, Божия Матерь воскликнула: "Величит душа Моя Господа, и возрадовался дух Мой о Боже, Спасе Моем, яко призре на смирение рабы Своея" - и, поднявшись с ложа для встречи Господа, поклонилась Ему. Господь пригласил Ее в обители Вечной Жизни. Без всякого телесного страдания, как бы в приятном сне, Пресвятая Дева предала душу в руки Своего Сына и Бога.

Тогда началось радостное Ангельское пение. Сопровождая чистую душу Богоневесты с благоговейным страхом как Царицы Небесной, Ангелы изывали: "Радуйся, Благодатная, Господь с Тобою, благословенна Ты в женах! Се Царица, Богоотроковица, прииде, возмите врата, и Сило премирно подымите Присноющую Матерь Света; Той бо ради всеродное человеком спасение бысть. На Нюже взирати не можем и Той достойную честь воздати немощно" (стихиря праздника на "Господи, воззвах"). Небесные врата возвысились, встретив душу Пресвятой Богородицы, Херувимы и Серафимы с радостью прославили Ее. Благодатное лицо Богоматери сияло славою Божественного девства, а от тела разливалось благоухание.

Дивна была жизнь Пречистой Девы, дивно и Успение Ее, как воспевает Святая Церковь: "Бог вселенной показывает на Тебе, Царица, чудеса, превышающие законы природы. И во время Рождения Он сохранил Твое девство, и во гробе соблюл от истления тело Твое" (канон 1, песнь 6, тропарь 1). Благоговейно и со страхом добывая пречистое тело, апостолы освящались от него и исполнялись благодатью и духовной радости. Для большего прославления Пресвятой Богородицы всемогущая сила Божия исцеляла больных, с верою и любовию, прикасавшихся к священному одру. Оплакав свою разлуку с Матерью Божией на

земле, апостолы приступили к погребению Ее пречистого тела. Святые апостолы Петр, Павел, Иаков с другими из числа 12 апостолов понесли на своих плечах одр, на котором возлежало тело Приснодевы. Святая Иоанн Богослов шел впереди с райской светозарной ветвью, а прочие святые и множество верных сопровождали одр со свечами и кадилами, воспевая священные песни. Это торжественное шествие началось от Сиона через весь Иерусалим в Гефсиманию.

При первом его движении над пречистым телом Богоматери и всеми провожавшими Ее внезапно появился обширный и светозарный облачный круг, наподобие венца, и к лику апостолов присоединился лик Ангельский. Слышалось пение Небесных Сил, прославлявших Божию Матерь, которое вторило земным голосам. Этот круг с Небесными певцами и сиянием двигался по воздуху и сопровождал шествие до самого места погребения. Неверующие жители Иерусалима, пораженные необычайным величием погребального шествия и озлобленные почестями, воздаваемыми Матери Иисуса, донесли о том первосвященникам и книжникам. Пылая завистью и мщением ко всему, что напоминало им Христа, они послали своих слуг, чтобы те разогнали сопровождавших, и самое тело Матери Божией сожгли. Возбужденный народ и воины с яростью устремились на христиан, но облачный венец, сопровождавший по воздуху шествие, опустился к земле и как бы стеною оградил его. Преследователи слышали шаги и пение, но никого из провожавших не видели. Многие из них были поражены слепотой. Иудейский священник Афония из зависти и ненависти к Матери Иисуса Назорея хотел опрокинуть одр, на котором возлежало тело Пресвятой Девы, но Ангел Божий невидимо отсек его руки, которые прикоснулись к гробу. Видя такое чудо, Афония раскаялся и с верою исповедал величие Матери Божией. Он получил исцеление и примкнул к сонму сопровождавших тело Богоматери, став ревностным последователем Христа. Когда шествие достигло Гефсимании, там с плачем и рыданием началось последнее целование пречистого тела. Лишь к вечеру святые апостолы могли положить его во гроб и закрыть вход в пещеру большим камнем. Три дня они не отходили от места погребения, совершая непрестанные молитвы и псалмопения. По премудрому смотроению Божию апостолу Фоме не суждено было присутствовать при погребении Матери Господней. Придя в

— 112 —

третий день в Гефсиманию, он с горькими слезами повергся пред гробовой пещерой и громко выражал сожаление о том, что не удостоился последнего благословения Матери Божией и прощания с Ней. Апостолы в сердечной жалости о нем решились открыть пещеру и доставить ему утешение - поклониться святым останкам Приснодевы. Но, отхрып гроб, они нашли в нем один только Ее погребальные пелены и убедились таким образом в дивном вознесении Пресвятой Девы с телом на Небо.

Вечером в тот же день, когда апостолы собрались в доме для подкрепления себя пищей, им явилась Сама Матерь Божия и сказала: "Радуйтесь! Я с вами - во все дни". Это так обрадовало апостолов и всех бывших с ними, что они подняли часть хлеба, поставляемую на трапезу в память Спасителя ("часть Господа") и воскликнули: "Пресвятая Богородица, помогай нам". (Этим было положено начало чину возношения пакагин - обычая возношения части хлеба в честь Матери Божией, который и донныне хранится в монастырях.)

Пояс Богоматери, Ее святые одежды, хранимые с благоговением и разделяемые по лицу земли на части, творили и творят чудеса. Ее многочисленные иконы всюду изливают токи исцелений и знамений, а святое тело Ее, взятое на Небо, свидетельствует о нашем будущем пребывании с ним. Оно не оставлено случайным переменам преходящего мира, но несравненно более возвышено прославленным вознесением на Небеса.

Праздник Успения Пресвятой Богородицы с особой торжественностью совершается в Гефсимании, на месте Ее погребения. Нигде сердце так не печалится при разлучении с Матерью Божией и нигде так не ликует, убеждаясь в Ее предстательстве за мир.

Святой Град Иерусалим отделяется от Елеонской (Масличной) горы долиной Кедрона или Иосафата. У подножия Елеонской горы находится Гефсиманский сад, масличные деревья которого плодоносят и сейчас.

Святой Богоотец Иоаким представился 80-летним старцем через несколько лет после Введения во храм Пресвятой Девы. Святая Анна, оставшись вдовой, переселилась из Назарета в Иерусалим и жила близ храма. В Иерусалиме она приобрела два имени: первое у Гефсиманских ворот, а второе - в долине Иосафата. Во втором поместье она устроила склеп для почивших членов семьи, где и

была погребена вместе с Иоакимом. Там, в Гефсиманском саду, Спаситель часто молился со Своими учениками.

Пречистое тело Матери Божией было погребено на семейном кладбище. С самого погребения Ее христиане благоговейно чтить гроб Матери Божией и устроили на том месте храм. В храме хранились драгоценные пелены, которыми были повито пречистое и благоухающее тело.

Святой Патриарх Иерусалимский Ювеналий (420-458) утверждал перед императором Маркианом (450-457) достоверность предания о чудесном восшествии Матери Божией на Небо и послал его супруге, святой Пульхерии († 453; память 10 сентября), погребальные пелены Матери Божией, которые взял из Ее гроба. Святая Пульхерия положила эти пелены во Влахернском храме.

Сохранились свидетельства, что в конце VII века над подземным храмом Успения Пресвятой Богородицы существовала верхняя церковь, с высокой колокольней которой был виден купол Храма Воскресения Господня. Следов этой церкви ныне не видно. В IX веке близ подземного Гефсиманского храма была выстроена обитель, в которой подвизались более 30 монахов.

Большим разрушениям подвергся храм в 1009 году от гонителя святых мест Хакима. Значительные изменения, следы которых остались и поныне, произвели крестоносцы в 1130 году. В XI-XII веках исчезла из Иерусалима часть вырезанного камня, на котором Спаситель молился в ночь Его предания. Эта часть камня до VI века находилась в Гефсиманской базилике.

Но, несмотря на разрушения и изменения, общий первоначальный крестообразный план храма сохранился. При входе в храм по бокам железных дверей стоят четыре мраморных колонны. Чтобы войти в храм, надо спуститься по лестнице из 48 ступеней. На 23-й ступени на правой стороне находится придел в честь святых Богоотцев Иоакима и Анны с их гробницей, а напротив, на левой стороне - часовня праведного Иосифа Обручника с его гробницей. Правый придел принадлежит Православной Церкви, а левый - Армянно-Григорианской (с 1814 года).

Храм Успения Матери Божией имеет следующие размеры: в длину 48 аршин, в ширину 8 аршин. Ранее в храме кроме дверей были и окна. Весь храм украшен множеством лампад и приношений. В усыпальницу Матери Божией ведут два маленьких

— 115 —

входа: входят западными дверями, а выходят северными. Усыпальница Пречистой покрыта драгоценными занавесами. Потребальное ложе Матери Божией высечено из камня по образу древнееврейских гробниц и очень сходно с Гробом Господним. За усыпальницей находится алтарь храма, в котором ежедневно совершается Божественная литургия на греческом языке.

Масличные деревья на восточной и северной сторонах храма в VII-VIII веках приобрели православные у турок. Католики приобрели масличные деревья на восточной и южной сторонах в 1803 году, а армяно-григоряне - на западной стороне в 1821 году.

12 августа в Малой Гефсимании в 2 часа ночи настоятель Гефсиманского храма совершает Божественную литургию. По окончании литургии в 4 часа утра настоятель в полном облачении совершает краткий молебен перед светлой плащаницей, возлагает ее на руки и торжественно несет вплоть до храма в Гефсимании, где находится святая гробница Матери Божией. Все члены Русской Духовной Миссии в Иерусалиме во главе с начальником Миссии ежегодно участвуют в перенесении святой плащаницы, называемом "литанией".

Чин погребения Матери Божией в Гефсимании начинается по обычаю утром 14 августа. Множество народа во главе с архиереями и клириками отправляются от Иерусалимской Патриархии (возле Храма Воскресения Христова) в печальный путь. По узким улочкам Святого Града потребальная процессия движется в Гефсиманию. В первых рядах шествия несут икону Успения Пресвятой Богородицы. По дороге икону встречают богомольцы, лобызаят лик Пречистой и подносят к иконе детей разных возрастов. За духовенством в два ряда шествуют чернецы - монахи и монахини Святого Града: греки, румыны, арабы, русские. Шествие, продолжительностью около двух часов, завершается параклисом в Гефсиманском храме. Перед престолом, за усыпальницей Матери Божией, сооружается возвышенность, на которой в благоухающих цветах и миртах, покрытая драгоценными пеленами покоится плащаница Пресвятой Богородицы.

"О дивное чудо! Источник Жизни во гробе полагается, и лестница к Небеси гроб бывает..." - здесь, у гроба Самой Пречистой, эти слова прозвучат своим первоначальным смыслом и печаль растворится радостью: "Благодатная, радуйся, с Тобою Господь, подай миру Тобою велию милость!"

— 116 —

Рождество Пресвятой Владычицы нашей Богородицы и Приснодевы Марии

Пресвятая Дева Мария родилась в то время, когда люди дошли до таких пределов нравственного упадка, при которых их восстание казалось уже невозможным. Лучшие умы той эпохи сознавали и часто открыто говорили, что Бог должен сойти в мир, чтобы исправить веру и не допустить гибели рода человеческого. Сын Божий восхотел для спасения людей принять

— 118 —

Многочисленные паломники, прикладываясь к иконе Успения Пресвятой Богородицы, по древнему обычаю, наклонившись, проходят под ней.

В день отдания праздника (23 августа) снова совершается торжественное шествие. В обратный путь святая плащаница Пресвятой Богородицы переносится духовенством во главе с настоятелем-архимандритом Гефсимании.

— 117 —

человеческое естество, и Пречистую Деву Марию, единственную достойную вместить в Себя и воплотить Источник чистоты и святости. Он избирает Себе Матерью.

Рождество Пресвятой Владычицы нашей Богородицы и Приснодевы Марии празднуется Церковью, как день всемирной радости. В этот светлый день, на рубеже Ветхого и Нового заветов, родилась Преподобная Дева Мария, предуготовленная от века Божественным Промыслом послужить тайне воплощения Бога Слова - явиться Матерью Спасителя мира, Господа нашего Иисуса Христа. Пресвятая Дева Мария родилась в небольшом Галилейском городе Назарете. Родителями Ее были праведные Иоаким из рода пророка и царя Давида и Анна из рода первосвященника Аарона. Супруги были бездетны, так как святая Анна была неплодна. Достигнув преклонных лет, Иоаким и Анна не теряли надежды на милость Божию, твердо веря, что Богу все возможно, и Он может разрешить неплодство Анны даже в ее старости, как некогда разрешил неплодство Сарры, супруги патриарха Авраама. Святые Иоаким и Анна дали обет посвятить Богу для служения в храме дитя, которое им пошлет Господь. Бесчадие считалось в еврейском народе наказанием Божиим за грехи, поэтому святые и праведные Иоаким и Анна терпели несправедливые поношения от своих соотечественников. В один из праздников старец Иоаким принес в Иерусалимский храм свою жертву в дар Богу, но первосвященник не принял ее, назвав Иоакима недостойным, ввиду его бесчадия. Святой Иоаким в глубоком горе ушел в пустыню и там со слезами молился Господу о даровании дитяти. Святая Анна, узнав, что произошло в Иерусалимском храме, горько плакала, однако не роптала на Господа, а молилась, призывая на свою семью милосердие Божие. Господь исполнил их прошение, когда святые супруги достигли преклонного возраста и приготовили себя добродетельной жизнью к высокому званью - быть родителями Пресвятой Девы Марии, будущей Матери Господа Иисуса Христа. Архангел Гавриил принес Иоакиму и Анне радостную весть: молитвы их услышаны Богом, и у них родится Преподобная Дочь Мария, через Которую будет даровано спасение всему миру. Пресвятая Дева Мария Своей чистотой и добродетелью превзошла не только всех людей, но и Ангелов, явилась живым храмом Божиим, и, как воспевает Церковь в праздничных песнопениях, "Небесной Дверью,

— 119 —

вводящей Христа во Вселенную во спасение душ наших" (2-я стихира на "Господи, возвах", глас 6).

Рождество Божией Матери ознаменовало наступление времени, когда начали исполняться великие и утешительные обетования Божии о спасении рода человеческого от рабства дьявола. Это событие приблизило на земле благодатное Царство Божие, царство истины, благочестия, добродетели и бессмертной жизни. Матерь Первороденного всея твари является и всем нам по благодати Матерью и милосердной Заступницей, к Которой мы постоянно прибегаем с сыновним дерзновением.

— 120 —

Однако через 300 лет Промыслом Божиим великие христианские святыни - Гроб Господень и Животворящий Крест были вновь обреты христианами и открыты для поклонения. Это произошло при равноапостольном императоре Константине Великом (память 21 мая), первом из римских императоров, прекратившем гонения на христиан. Святой равноапостольный Константин Великий (306 - 337) после победы в 312 году над Максентием, правителем Западной части Римской империи, и над Ликинием, правителем Восточной ее части, в 323 году сделался единодержавным правителем огромной Римской империи. В 313 году он издал так называемый Миланский эдикт, по которому была узаконена христианская религия и гонения на христиан в Западной половине империи прекратились. Правитель Ликиний, хотя и подписал в угоду Константину Миланский эдикт, однако фактически продолжал гонения на христиан. Только после его окончательного поражения и на Восточную часть империи распространился указ 313 года о веротерпимости. Равноапостольный император Константин, содействием Божиим одержавший в трех войнах победу над врагами, видел на небе Божие знамение - Крест с надписью "Сим победиши". Горячо желая отыскать Крест, на котором был распят Господь наш Иисус Христос, равноапостольный Константин направил в Иерусалим свою мать, благочестивую царицу Елену (память 21 мая), снабдив ее письмом к Патриарху Иерусалимскому Макарию. Хотя святая царица Елена к этому времени была уже в преклонных годах, она с воодушевлением взялась за исполнение поручения. Языческие капища и идольские статуи, наполнявшие Иерусалим, царица повелела уничтожить. Разыскивая Животворящий Крест, она расспрашивала христиан и иудеев, но долгое время ее поиски оставались безуспешными. Наконец, ей указали на одного старого еврея по имени Иуда, который сообщил, что Крест зарыт там, где стоит капище Венеры. Капище разрушили и, совершив молитву, начали копать землю. Вскоре были обнаружены Гроб Господень и неподалеку от него три креста, дощечка с надписью, сделанной по приказанию Пилата, и четыре гвоздя, произвившие Тело Господа. Чтобы узнать, на котором из трех крестов был распят Спаситель, Патриарх Макарий поочередно возложил кресты на покойника. Когда был возложен Крест Господень, мертвец ожил. Увидев воскресшего, все убедились, что найден Животворящий Крест. Христиане, в

— 122 —

Воздвижение Честного и Животворящего Креста Господня

Римские императоры-язычники пытались полностью уничтожить в человечестве воспоминания о священных местах, где пострадал за людей и воскрес Господь наш Иисус Христос. Император Адриан (117 - 138) приказал засыпать землей Голгофу и Гроб Господень и на искусственном холме поставить капище языческой богини Венеры и статую Юпитера. На это место собирались язычники и совершали идольские жертвоприношения.

— 121 —

бесчисленном множестве пришедшие поклониться Святому Кресту, просили святителя Макария поднять, воздвигнуть Крест, чтобы все могли, хотя издали, благоговейно созерцать Его. Тогда Патриарх и другие духовные лица начали высоко поднимать Святой Крест, а народ, взывая: "Господи, помилуй", благоговейно поклонялся Честному Древу. Это торжественное событие произошло в 326 году. При обретении Животворящего Креста совершилось и другое чудо: тяжело больная женщина, при осенении ее Святым Крестом, сразу исцелилась. Старец Иуда и другие иудеи уверовали во Христа и приняли святое Крещение. Иуда получил имя Кириак и впоследствии был рукоположен во епископа Иерусалимского. В царствование Юлиана Отступника (361 - 363) он принял мученическую смерть за Христа (память священномученика Кириака 28 октября). Святая царица Елена ознаменовала места, связанные с земной жизнью Спасителя, основанием более 80 храмов, воздвигнутых в Вифлееме - месте Рождества Христова, на горе Елеонской, откуда Господь вознесся на небо, в Гефсимании, где Спаситель молился перед Своими страданиями и где была погребена Божия Матерь после успения. В Константинополь святая Елена привезла с собой часть Животворящего Древа и гвозди. Равноапостольный император Константин повелел воздвигнуть в Иерусалиме величественный и обширный храм в честь Воскресения Христова, включавший в себя и Гроб Господень, и Голгофу. Храм строился около 10 лет. Святая Елена не дожидаясь до освящения храма; она скончалась в 327 году. Храм был освящен 13 сентября 335 года. На следующий день, 14 сентября, установлено было праздновать Воздвижение Честного и Животворящего Креста.

В этот день вспоминается еще одно событие, связанное с Крестом Господним, - его возвращение из Персии после 14-летнего плена обратно в Иерусалим. В царствование Византийского императора Фоки (602 - 610) персидский царь Хозрой II в войне против греков разбил греческое войско, разграбил Иерусалим и увез в плен Животворящий Крест Господень и Святого Патриарха Захария (609 - 633). Крест пробыл в Персии 14 лет и лишь при императоре Ираклии (610 - 641), который с помощью Божией победил Хозроя и заключил мир с сыном последнего, Сиресом, христианам была возвращена их святыня - Крест Господень. С великим торжеством Животворящий Крест был принесен в

— 123 —

Иерусалим. Император Ираклий в царском венце и порфире понес Крест Христов в храм Воскресения. Рядом с царем шел Патриарх Захария. У ворот, которыми восходили на Голгофу, император внезапно остановился и не мог двинуться дальше. Святой Патриарх объяснил царю, что ему преграждает путь Ангел Господень, ибо Тот, Кто нес на Голгофу Крест для искупления мира от грехов, совершил свой Крестный путь в уничиженном виде. Тогда Ираклий, сняв венец и порфиру, надел простую одежду и беспрепятственно внес Крест Христов в храм.

В слове на Воздвижение Креста святой Андрей Критский (память 4 июля) говорит: "Крест воздвигается, и все верные стекаются, Крест воздвигается, и град торжествует, и народы совершают празднество".

— 124 —

решили выполнить свое обещание. Собрав родственников и знакомых, одев Пречистую Марию в лучшие одежды, с пением священных песней, с зажженными свечами в руках привели ее в Иерусалимский храм. Там встретил отроковицу первосвященник со множеством священников. В храм вела лестница в пятнадцать высоких ступеней. Младенец Мария, казалось, не могла бы Сама взойти по этой лестнице. Но как только Ее поставили на первую ступень, укрепляемая силой Божией, Она быстро преодолела остальные ступени и взошла на верхнюю. Затем первосвященник, по внушению свыше, ввел Пресвятую Деву в Святос святых, куда из всех людей только раз в году входил первосвященник с очистительной жертвенной кровью. Все присутствовавшие в храме дивились необыкновенному событию.

Праведные Иоаким и Анна, вручив Дитя воле Отца Небесного, возвратились домой. Преблагословенная Мария осталась в помещении для девственниц, находившемся при храме. Вокруг храма, по свидетельству Священного Писания и историка Иосифа Флавия, имелось много жилых помещений, в которых пребывали посвященные на служение Богу.

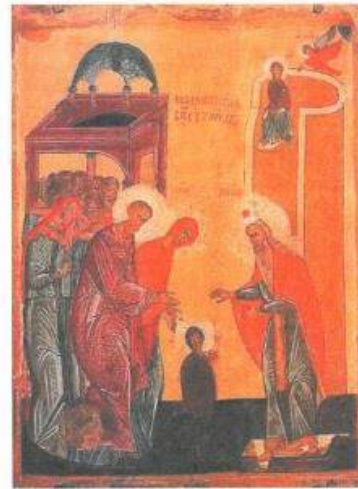
Глубокой тайной покрыта земная жизнь Пресвятой Богородицы от младенчества до вознесения на небо. Сокровенна была и Ее жизнь в Иерусалимском храме. "Если бы кто спросил меня, - говорил блаженный Иероним, - как проводила время юности Пресвятая Дева, - я ответил бы: то известно Самому Богу и Архангелу Гавриилу, неотступному хранителю Ее".

Но в Церковном предании сохранились сведения, что во время пребывания Пречистой Девы в Иерусалимском храме она воспитывалась в обществе благочестивых дев, прилежно читала Священное Писание, занималась рукоделием, постоянно молилась и возрастала в любви к Богу. В воспоминание Введения Пресвятой Богородицы в Иерусалимский храм Святая Церковь с древних времен установила торжественное празднество. Указания на совершение праздника в первые века христианства находятся в преданиях палестинских христиан, где говорится о том, что святая царица Елена построила храм в честь Введения во храм Пресвятой Богородицы.

В IV веке упоминание об этом празднике есть у святителя Григория Нисского. В VIII веке проповеди в день Введения произносили святители Герман и Тарасий, Константинопольские

— 126 —

Введение во храм Пресвятой Владычицы нашей Богородицы и Приснодевы Марии

Введение во храм Пресвятой Богородицы совершилось, по сохранившимся Преданием рассказам, следующим образом. Родители Девы Марии, праведные Иоаким и Анна, молясь о разрешении неплотства, дали обет, если родится дитя, посвятить его на служение Богу.

Когда Пресвятой Деве исполнилось три года, святые родители

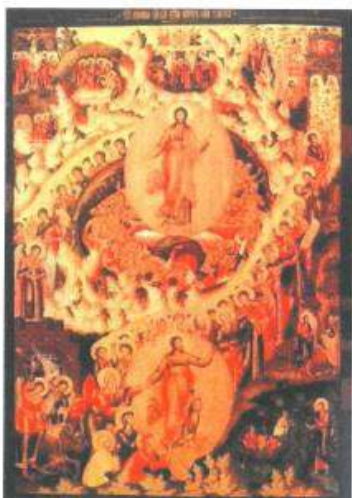
— 125 —

патриархи.

Праздник Введения во храм Пресвятой Богородицы - предвозвестие благоволения Божия к человеческому роду, проповедь спасения, обетование Христова пришествия.

— 127 —

Воскресение Христово

Пасха – история праздника.

Пасха Христова — торжество из торжеств. Об этом говорит, в частности, в своем Слове на этот праздник св. Епифаний Кипрский: «Праздник Пасхи торжественнее всех праздников: он составляет для всего мира торжество обновления и спасения. Сей-то праздник есть глава и верш всех праздников...». Церковь в священных песнопениях называет Пасху великою, двери райские нам отверзающей, Неделей святой, светлым Христовым

— 128 —

новые названия — Страстная и Светлая седмицы, а сам день Воскресения назван Пасхой.

В первые века христианства Пасху праздновали не везде в одно и то же время. На Востоке, в Малозыкийских Церквях, ее праздновали в 14-й день нисана (марта), на какой бы день седмицы ни приходилось это число. А Западная Церковь, почитая неприличным праздновать Пасху вместе с иудеями, совершала ее в первый воскресный день после весеннего полнолуния. Попытка установить согласие между Церквями по этому вопросу была сделана при св. Поликарпе, епископе Смирнском, в середине II века, но успехом не увенчалась. Два разных обычая празднования Воскресения Христова просуществовали до Первого Вселенского Собора (325 г.), на котором было вынесено постановление праздновать Пасху (по правилам Церкви Александрийской) повсеместно в первое воскресенье после пасхального полнолуния, в пределах между 22 марта и 25 апреля, чтобы христианская Пасха всегда праздновалась после иудейской.

— 130 —

Воскресением, призывает к ее прославлению землю и небо, мир видимый и невидимый, ибо «Христос воста, веселие вечное».

Св. Григорий Богослов в своем 45-м Слове на Пасху говорит: «Ныне спасение миру, миру видимому и невидимому. Христос восстал из мертвых; восстаньте с Ним и вы; Христос во славе Своей, восходит и вы. Христос из гроба, освобождайтесь от уз греха, отверзаются врата ада, истребляется смерть. Она у нас праздников праздник и торжество торжеств, столько превосходит все торжества, даже Христовы и в честь Христа совершаемые, сколько солнце превосходит звезды».

Слово «Пасха» ведет свое начало от названия ветхозаветного праздника Пасхи, который, в свою очередь, был назван так от еврейского слова «пасах» («проходит мимо») — в воспоминание древнего события исхода евреев из Египта и от египетского рабства, когда Ангел, поражающий египетских первенцев, при виде крови пасхального Агнца на дверях еврейских жилищ проходил мимо.

В христианской Церкви наименование «Пасха» получило особый смысл и стало обозначать **прехождение от смерти к жизни, от земли к небу**, что выражается и в священных песнопениях: «...Пасха, Господня Пасха! От смерти бо к жизни, и от земли к небеси Христос Бог нас преведе, победную поюшися».

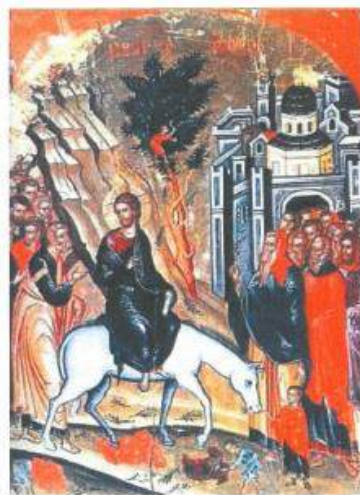
В домостроительстве нашего спасения Воскресение Христово есть явление Божественного всемогущества. Христос по смерти сошел во ад — «яко восхотел», ниспровергнул смерть — «яко Бог и Владыка», воскрес тридневен — и с Собою совоскресил Адама и весь человеческий род от адových уз и тления.

Тело воскресшего Христа Спасителя восстало бессмертным и славным, имеющим жить вечно новой, духовной, небесной жизнью. Сокрушив смерти врата (твердыню), Христос проложил стезю, показал путь к истинной жизни и открыл дверь бессмертия.

Праздник Пасхи установлен еще в Апостольской Церкви и торжественно праздновался уже в те времена. Древняя Церковь именвала Пасхой две седмицы: предшествующую дню Воскресения Христова и последующую за ним. Для обозначения той и другой части праздника употреблялись особые наименования: Пасха Крестная, или Пасха Страданий, и Пасха Воскресная, или Пасха Воскресения. После Никейского Собора (325 г.) эти наименования выходят из употребления и вводятся

— 129 —

Вход Иисуса Христа в Иерусалим

Переходящий двенадцатый праздник. Всегда в воскресенье, предшествующее Пасхе.

Все четыре евангелиста повествуют о Входе Иисуса Христа в Иерусалим за несколько дней до крестных страстей Его. Когда после чудесного воскрешения Лазаря Иисус Христос за шесть дней до Пасхи собрался для празднования ее идти в Иерусалим, то многие из народа с радостным чувством последовали за Иисусом, готовые сопровождать Его с торжественностью, с какою в древние

— 131 —

времена на Востоке сопровождали царей. Первосвященники же иудейские, негодуя на Иисуса за то, что Он возбуждал к Себе необыкновенное почитание в народе, задумали убить Его, а также и Лазаря, «потому что ради него многие из Иудеев приходили и веровали в Иисуса».

Но произошло неожиданное для них: «Множество народа, пришедшего на праздник, услышав, что Иисус идет в Иерусалим, взяли пальмовые ветви, вышли навстречу Ему и восклицали: «Осанна! Благословен грядущий во Имя Господне, Царь Израилев!» Многие подстилали свои одежды, срезали ветви с пальм и бросали по дороге, дети приветствовали Мессию. Уверовав в могущественного и благого Учителя, простой сердцем народ готов был признать в Нем Царя, который пришел освободить его».

Далее евангелисты повествуют: «Иисус же, найдя молодого осла, сел на него, как написано: «не бойся, дочь Синова! се, Царь твой грядет, сидя на молодом осле». И вошел Иисус в храм Божий, и выгнал всех продающих и покупающих в храме, и опрокинул столы меновщиков и скамьи продающих голубей. И говорил им: написано: «дом Мой домом молитвы наречется», а вы сделали его вертепом разбойников». Весь народ с восхищением слушал учение Господне. После чего к Иисусу приступили слепые и хромые, которых Он исцелил. Затем, покинув Иерусалим, Он вернулся в Вифанию».

Праздник Входа в Иерусалим от употребления в этот день вайи (пальмовых ветвей и верб) называется также Недель вайи и Вербным Воскресением.

Церковь напоминает этот торжественный Вход в Иерусалим в последнее воскресенье Великого поста и воспекает. (Кондак, глас 6-й):

«На престоле на небеса, на жребити на земли носимый, Христе Боже, Ангелов хваление и детей воспевание приял еси, зовущих Ти: благословен еси, грядый Адама воззвати».

За утренней присутствующим раздаются зеленеющие ветви со свечами в память того, что встречали Господа с пальмовыми ветвями в руках.

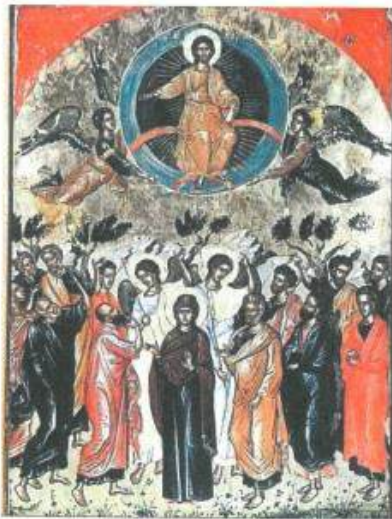
Сегодняшний день — торжественный и светлый, на время преодолевающий сосредоточенно-скорбное настроение Великого поста и предваряющий радость Святой Пасхи. В празднике Входа

Господня в Иерусалим ярко загорается слава Христа как Всемогущего Бога, и как Царя, сына Давидова, Владыки, приветствуемого избранным народом Божиим. В этот день Церковь вспоминает, что пришедшие на праздник Пасхи иудеи встречали Иисуса как мессию, как пророка, как великого чудотворца, ибо знали, что Он незадолго до этого воскресил четверодневного Лазаря. Взрослые и дети пели и ликовали, подкладывали под ноги осла, на котором Он ехал, свои одежды, встречали Его зелеными ветвями и цветами. От обычая употреблять в этот праздник вайи (ветви финиковой пальмы) он называется Неделью «Вайи», «Цветионосия», «Цветною». У нас же этот праздник называется «Вербным воскресением», т. к. вайи заменяются вербой, поскольку ранее других деревьев являет она признаки пробуждающейся после долгой зимы жизни. Стояние с этими ветвями и зажженными свечами — это воспоминание торжественного Входа Царя Славы на вольные страдания. Молящиеся как бы встречают невидимо грядущего Господа и приветствуют Его, как победителя ада и смерти.

В воскресенье вечером богослужебные тексты свидетельствуют о наступлении Страстной, или Великой, седмицы. Начиная с вечера недели Вайи, все песни Триоди Постной ведут нас по следам Господа, грядущего на вольную смерть.

— 132 —

Вознесение Господа нашего Иисуса Христа

Приближался праздник еврейской Пятидесятницы, и ученики Христовы возвратились из Галилеи в Иерусалим. В сороковой день после воскресения Иисуса Христа они собрались в одном доме. Иисус Христос явился им и беседовал с ними, говоря: «так написано, и так надлежало пострадать Христу и воскреснуть из мертвых в третий день; и проповедану быть во имя Его покаянно и

— 134 —

— 133 —

прощению грехов во всех народах, начиная с Иерусалима. Вы же свидетели сему. Идите по всему миру и проповедуйте Евангелие (учение Христово) всей твари. Кто будет веровать и креститься, спасен будет; а кто не будет веровать, осужден будет. Уверовавших же будут сопровождать сии знамения: именем Моим будут изгонять бесов; будут говорить новыми языками; будут брать змей, и если что смертоносное выпьют, не повредит им; возложат руки на больных, и они будут здоровы».

Потом Спаситель сказал ученикам, что скоро пошлет на них Святого Духа; а до того времени повелел им не расходиться из Иерусалима. Он сказал: «Я пошлю обетование Отца Моего на вас; вы же оставайтесь в городе Иерусалиме, пока не облечетесь силою свыше; ибо Иоанн крестил водою, а вы через несколько дней будете крещены Духом Святым».

Беседуя с учениками, Спаситель вывел их из города в сторону Вифании, на гору Елеонскую.

Ученики, обрадованные словами Спасителя, обступили Его и стали спрашивать: «не в это ли время, Господи, восстановишь Ты царство Израиле?»

Ученики, обрадованные словами Спасителя, обступили Его и стали спрашивать: «не в это ли время, Господи, восстановишь Ты царство Израиле?»

Спаситель же сказал им: «не ваше дело знать времена или сроки, которые Отец положил в Своей власти. Но вы примете силу, когда сойдет на вас Дух Святый, и будете проповедовать обо Мне в Иерусалиме, и во всей Иудее и Самарии и даже до края земли».

Сказав это, Иисус Христос, подняв руки Свои, благословил учеников Своих; и когда благославлял, стал отдаляться от них и возноситься на небо, и скоро облако взяло Его из вида их.

Так Господь и Спаситель наш Иисус Христос вознесся человечеством Своим на небеса и сел одесную (по правую сторону) Бога Отца Своего, т. е. Его человеческая душа и тело приняли (такую же) славу нераздельно с божеством Его, а божеством Своим Он всегда был и будет на небе и везде.

Ученики поклонились вознесшемуся Господу и долго продолжали стоять и смотреть на небо вслед Ему. Тогда явились перед ними два ангела в белых одеждах и сказали: «мужи галилейские! Что вы стоите и смотрите на небо? Сей Иисус, вознесшийся от вас на небо, опять придет (на землю) таким же

— 135 —

образом (т. е. во плоти человеческой), как вы видели Его восходящим на небо". После этого ученики Иисуса Христа возвратились в Иерусалим с великою радостью и оставались там все вместе, ожидая сошествия Святого Духа. Все они единодушно пребывали в молитве, будучи всегда в храме Божием, прославляя и благодаря Бога. С ними были некоторые жены и Мария Пресвятая Матерь Господа Иисуса Христа со Своими сродниками. В эти дни апостолы, помолвившись, выбрали по жребию из других учеников Христовых двенадцатого апостола Матфея, на место погибшего Иуды-предателя.

Вознесшись на небо, Иисус Христос, по собственному Его обещанию, невидимо всегда находится на земле среди верующих в Него и опять придет на землю видимым образом, чтобы судить живых и мертвых, которые тогда воскреснут. После сего настанет жизнь будущего века, т. е. другая, вечная жизнь, которая для истинно верующих и благочестивых людей будет вполне блаженною, а для неверующих и грешников весьма мучительною.

Вознесение Господа нашего Иисуса Христа празднуется Св. Древлеправославною Церковью, как один из великих праздников, в 40-ой день от первого дня Пасхи.

— 136 —

(остановились) по одному на каждом из них. Все исполнились Духа Святого и стали славить Бога на разных языках, которых прежде не знали. Так Дух Святой, по обетованию Спасителя, сошел на апостолов, в виде огненных языков, в знак того, что Он дал апостолам способность и силу для проповеди Христова учения всем народам; сошел же в виде огня в знак того, что имеет силу опалить грехи и очищать, освящать и согревать души.

По случаю праздника Пятидесятницы, в Иерусалиме в это время было много евреев, пришедших из разных стран. Услышав шум, огромная толпа народа собралась около дома, где были ученики Христовы. Все в народе изумлялись и спрашивали друг друга: "не все ли они галилеяне? Как же мы слышим каждый свой язык, в котором родились? Как они могут говорить нашими языками о великих делах Божиих?" И в недоумении говорили: "они напились сладкого вина".

Тогда апостол Петр, вставши вместе с прочими одиннадцатью апостолами, сказал, что они не пьяны, но что на них сошел Дух Святой, как это и было предсказано пророком Иоилем, и что Иисус Христос, Которого иудеи распяли, воскрес из мертвых, вознесся на небо и излил на них Святого Духа. Заканчивая проповедь об Иисусе Христе, апостол Петр сказал: "итак, твердо знай, весь народ израильский, что Бог послал Спасителем и Христом Сего Иисуса, Которого вы распяли".

Проповедь Петра так подействовала на слушавших ее, что весьма многие уверовали в Иисуса Христа. Они стали спрашивать Петра и прочих апостолов: "что нам делать, мужи братия?"

Петр ответил им: "покайтесь и креститесь во имя Иисуса Христа для прощения грехов; тогда и вы получите дар Святого Духа".

Уверовавшие во Христа охотно приняли крещение, таких оказалось в этот день около трех тысяч человек. Таким образом начало устроиться на земле Царствие Божие, т. е. святая Церковь Христова.

Со дня сошествия Святого Духа вера христианская стала быстро распространяться, при помощи Божией; число верующих в Господа Иисуса Христа день ото дня увеличивалось. Научаемые Святым Духом, апостолы смело проповедовали всем об Иисусе Христе, Сыне Божием, о Его страданиях за нас и воскресении из мертвых. Господь помогал им великими многочисленными чудесами, которые совершались через апостолов именем Господа

— 138 —

День сошествия Святого Духа

После вознесения Иисуса Христа наступил десятый день: это был пятидесятый день после Воскресения Христова. У евреев тогда был великий праздник Пятидесятницы в память Синайского законодательства. Все апостолы, вместе с Божией Матерью и с другими учениками Христовыми и прочими верующими, единодушно находились в одной горнице в Иерусалиме. Был третий час дня, по еврейскому счету часов, т. е. по нашему - девятый час утра. Вдруг сделался шум с неба, как бы от несущегося сильного ветра, и наполнил весь дом, где находились ученики Христовы. И явились огненные языки и почли

— 137 —

Иисуса Христа. Первоначально апостолы проповедовали евреям, а потом разошлись по разным странам для проповеди всем народам. Для совершения таинств и проповедания учения христианского, апостолы поставляли через рукоположение епископов, пресвитеров (священников или иереев) и диаконов.

Та благодать Святого Духа, которая была явно преподана апостолам, в виде огненных языков, теперь подается в нашей Святой Древлеправославной Церкви невидимо - в ее святых таинствах, через преемников-апостолов - пастырей Церкви - настоятелей.

— 139 —

Будничные и праздничные дни и их значение для христианина

Всем хорошо известно, что неделя имеет семь дней, но не все знают внутренний смысл и значение каждого из этих дней. Из Библии известно, что Бог сотворил мир в шесть дней, а в седьмой почил от всех дел Своих. Это и является основой числа дней недели — семь, которое распространено по всей Вселенной с самых древних времен.

В христианском мире каждый день недели посвящается воспоминанию событий или святых из истории Церкви Христовой. Так, например, день воскресения посвящается воспоминанию Воскресения из мертвых Господа нашего Иисуса Христа. В среду и пятницу мы вспоминаем события, связанные с крестными страданиями Христа, пострадавшего ради искупления грехопадений рода человеческого, о чем свидетельствует 69-е правило святых апостолов.

Остальные дни недели посвящаются: понедельник — в честь и славу святых безплотных небесных сил; вторник — в память святого пророка и Предтечи Крестителя Господня Иоанна; четверг — в память святых апостолов Христовых, а также в честь великого святителя и чудо-творца Николая; суббота — в честь всех святых угодников Божиих. В субботу также установлено святыми отцами совершать поминовения по умершим.

Долг каждого верующего христианина проводить дни недели праведно, строго соблюдая правила, установленные апостолами и отцами Церкви, начинать и кончать каждый день молитвой, честно трудиться, умножая честь, славу и могущество нашей великой Родины.

В конце каждого прожитого дня следует проверить себя: что ты сделал хорошего, а в чем прегрешил. И если окажется, что в чем-то согрешил, то следует раскаяться и просить у Бога прощения, молиться Ему, чтобы Он в будущем оградил нас от грехопадения и даровал силу и крепость в борьбе со злом. Переходим к рассмотрению значения дней недели.

Понедельник. Первый день недели — понедельник —

— 140 —

недели, понедельник, должен считаться самым счастливым днем, ибо он посвящен самым разумным, самым добрым и самым совершенным безплотным существам. Многие христиане таковым его и почитают, добровольно постясь в этот день. Но есть среди нас люди, которые считают понедельник «тяжелым» и несчастным днем. Это мнение глубоко ошибочно, ибо никакой день сам по себе не может быть несчастным, так как всякий день есть творение Божие, а оно есть добро! «Тяжесть» понедельника может быть создана нами искусственно, в результате совершенного в воскресенье объедения и безмерного винопития, что противно Богу и огорчает нашего ангела-хранителя. Поэтому нам, христианам, следует избегать дурных привычек, а творить только добрые дела, тогда все дни недели будут хорошими и счастливыми.

Вторник. Как уже было выше сказано, вторник посвящается в честь святого пророка и Предтечи Крестителя Господня Иоанна.

Сам Господь в Евангелии от Матфея (зач. 40) сказал: «Не воста в рожденных женами более Иоанна Крестителя». Вот почему этот великий угодник Божий почитается христианами выше всех святых и ему посвящен второй день недели.

Как само рождение Иоанна, так и вся его жизнь являются необычайными. Из Евангелия известно, что рождение Иоанна было возведено отцу его, священнику Захарии, архангелом Гавриилом во время служения в храме. И за то, что Захария не поверил этому по причине старости, он, по глаголу архангела Гавриила, сделался немым до дня рождения младенца. А когда родился младенец, Захария испросил дощечку и написал: «Иоанн будет имя ему», тогда по воле Божией дар речи к нему возвратился. Так родился проповедник покаяния, великий пророк Иоанн Предтеча. Вся святая жизнь его была высоконравственной, лишенной всяких житейских, мирских дел и была целиком посвящена служению Богу.

Святой Иоанн Креститель жил в Иорданской пустыне, где почти не было растений и животных, а лишь голый камень и песок. Пищей ему были акриды и дикий мед. Одежда его была из верблюжьей кожи, которую он носил всю жизнь. Весть о необыкновенном подвижнике разнеслась по всем окрестностям. К нему стал приходить народ, чтобы послушать его проповедь. Незадолго до явления Иисуса Христа народу, святой пророк Иоанн

посвящается в честь и славу святых небесных сил безплотных. По уставу Церкви служба: стихеры, тропари, кондаки и канон содержат молитвы к небесным силам о том, чтобы они молились за нас, недостойных, и избавили нас от бед и напастей. Как свидетельствует Священное Писание, небесные силы были созданы Богом ранее, чем видимый мир и человек. Все множество небесных сил делится на девять чинов (групп), и каждый чин имеет свое название: ангелы, архангелы, начала, власти, престолы, господства, силы, херувимы и серафимы. Они безплотны (т. е. безтелесны) и бессмертны, обладают высшим умом и ведением, особыми) духовными способностями и дарованиями. Безплотные небесные силы наполняют всю вселенную и исполняют свое назначение, которое определено Богом.

Каждому человеку при крещении дается Богом ангел-хранитель, который помогает нам в жизни, наставляет творить добрые дела, охраняет от бед и напастей. Ангелы — самые верные и надежные наши хранители, ближайшие наши помощники в добрых делах. Они радуются, когда мы делаем добро. Не будем же оскорблять своего ангела-хранителя греховными мыслями, словами и делами.

Господь создал все ангельские силы добрыми. Но часть их не захотела пребывать в установленном им чине, возмущилась против Бога. Их начальник — сатана — захотел быть равным Богу и был немедленно низвергнут вместе со всеми своими слугами — демонами, злыми духами, — с небесной высоты в преисподнюю. Сам Господь в Евангелии об этом сказал: «Видех сатану, яко молнию, с небесе сходящую». Так появились злые духи — бесы, которые стараются склонить нас на злые дела, внушают греховные мысли.

Но без нашей воли они это сделать не могут. Бог создал человека свободным, т. е. способным самому решать, какой путь в жизни избрать, и в этом ему помогает ангел-хранитель.

Поэтому следует всегда молиться всем небесным силам и ангелу-хранителю своему во все дни и особенно в понедельник, ибо этот день специально посвящается святым небесным силам. Молиться надо так: «Вся небесная сила безплотны, святити архангелы и ангелы, херувимы и серафимы, молити Бога о нас грешных». И ангелу-хранителю: «Ангеле Христов, хранителю мой святыи, спаси мя, грешного раба Твоего». Первый день

— 141 —

явился на берегу реки Иордан. Он призывал народ покаяться и начать добродетельную жизнь, ибо приблизилось Царствие Божие. Многие из народа уверовали во грядущего Мессию Христа и крестились во Иордане. Иоанн называется Крестителем не только потому, что крестил народ крещением покаяния. Но главное потому, что сподобился крестить самого Господа нашего Иисуса Христа.

Иоанн смело обличал пороки и грехи не только простых людей, но самых высоких вельмож и царей. Так им был избит царь Ирод за то, что он взял себе в жены Иродиаду, жену Филиппа, родного брата своего, при его жизни, что является величайшим грехом. Иродиада возненавидела святого пророка и замыслила погубить его. Однажды Ирод устроил пир по случаю дня своего рождения. В разгар пира вошла дочь Иродиады Саломия и своей пляской угодила Ироду и возлежащим с ним гостям. Опьяненный вином, Ирод клятвой обещал ей дать все, что она попросит вплоть до полцарства. Наученная злой матерью, безстыдная плясунья попросила дать ей на блюде голову Иоанна Крестителя. Ирод опечалился, но не захотел: нарушить клятву и приказал отсечь голову святому Иоанну Крестителю и дать Саломии, что и было исполнено. Так необузданное пьянство и скверный пир с пляской привели к убийству великого праведника. Поэтому не следует устраивать пиры, особенно во вторник, когда совершается память великого пророка. Святому Иоанну Предтече молятся: «Святити великий Иоанне, пророче и Предтече, Крестителю Господню, моли Бога о нас грешных».

Святой Иоанн Предтеча имеет великое дерзновение к Богу, как великий праведник, выше которого, по свидетельству Самого Господа, не было среди людей. Вот почему ему следует молиться всегда, а особенно во вторник.

Среда. Среда и пятница посвящаются воспоминанию страданий Господа нашего Иисуса Христа ради спасения рода человеческого. Вожди иудейского народа — первосвященники, книжники и фарисеи — возненавидели Христа за Его духовную силу и влияние на народ, за Его учение и творимые Им чудеса. Народ, видя исцеление расслабленных, прозрение слепых и другие чудеса, все больше и больше признавал в Нем предсказанного пророками Мессию, то есть Спасителя. И чем больше Христос творил чудес, тем более книжники и фарисеи ненавидели Его,

— 142 —

— 143 —

завидовали Ему. Чувство ненависти сделало их нравственно слепыми. И когда Христос воскрес из мертвых четверодневного Лазаря, чаша злобы их переполнилась до краев. В среду иудейские руководители сотворили совет и приняли решение убить Христа. На этот совет явился один из учеников Христа — Иуда Искариотский. Среди учеников Христа Иуда ведал хозяйственными делами, имел дело с деньгами. Он заразился страстью сребролюбия, стал даже утаивать от других и присваивать себе общественные деньги. Придя в «сонмище иудейское», он сказал священникам: «**Что вы хотите дать и аз вам предам Его**» (Мф., гл. 26, ст. 15). Они обещали дать ему тридцать серебряников. В то время в Палестине существовала торговля рабами, и эта сумма была самой низкой за одного раба.

Это страшное событие — соглашение о предательстве Иудой Христа — совершилось в среду. Вот почему нам христианам, положено поститься в среду памятуя эту ужасную сделку о предательстве Христа. Его учеником и решение законопреступного сонмища о предании Христа смерти. В 69-м правиле св. апостол указано поститься в среду, так же, как и в пятницу, наравне с Великим постом. По церковному уставу в среду и пятницу полагается кушать пищу без масла и один раз в день, за исключением праздников и силовых недель.

Особенно недопустимо в среду и пятницу совершать греховные дела, устраивать пиры, пьянствовать. В среду надо молиться честному и животворящему Кресту Господню: «**Непобедимая и Божественная сила честного и животворящего Креста Господня не остави нас, грешных, уповающих на Тя!**». А также еще надо молиться «**Силою и заступлением честного Креста Твоего, Господи, заступи и помилуй нас!**»

Четверг. Четвертый день недели — четверг — посвящается в честь и славу святых апостолов Христовых и памяти святителя и чудотворца Николая. Апостолы — это первые последователи Христа, которые оставили все и пошли за Христом, стали Его учениками, а впоследствии проповедниками Его учения — Евангелия Царствия Божия. Вначале Христос избрал Себе двенадцать апостолов, а впоследствии еще семьдесят. Первыми учениками Христа стали братья Андрей и Иоанн — сыновья рыбака Зеведея. Христос сказал им: «**Отныне сотворю вы ловцы человеком.**» И они оставили отцы, рыболовные сети и последовали

за Христом. Апостол Андрей, получивший прозвание «Первозванный», так как первым был призван Христом, был впоследствии проповедником Евангелия и у нас, на Русской земле.

Подобным же образом последовали за Христом еще десять учеников. Все они оставили свое имущество и семью, открылись от житейских удобств и всецело посвятили себя служению Богу. Они всегда были со Христом, слушали Его учение, видели Его чудеса и исполняли Его повеления. Трое из них — Петр, Иаков и Иоанн — были очевидцами Божественного Преображения Господа нашего Иисуса Христа на Фаворской горе и засвидетельствовали это необычайное событие в своих апостольских Посланиях.

По Своему Воскресении из мертвых, Христос в течение 40 дней неоднократно являлся своим ученикам и апостолам и говорил им о Царствии Божием. Он определил их дальнейшее назначение — быть по всей Вселенной свидетелями и проповедниками Его учения, крестных Страданий, тридневного Воскресения из мертвых и Вознесения на небеса.

Слово «апостол» греческое, по-русски означает «посланник». И по Вознесении Господа в день Пятидесятницы на небеса, апостолы, получив благодать Святого Духа видным образом, «в видении огненных языков», стали говорить на языках народов мира, не изучая их.

И все они пошли на проповедь Евангельского учения Христа в разные страны, обращая силою своего слова тысячи людей в веру Христову. Это они делали самоотверженно, не щадя сил, ни самой жизни. За проповедь учения Христа их преследовали, избивали, сажали в тюрьмы, и в конце жизни все они, за исключением Иоанна Богослова, приняли мученическую кончину. Так, например, апостол Петр был распят на кресте вниз головой. Апостол Павел был мечом усечен во главу, апостол Фома повешен на дереве также вниз головой. Так избранные Божии, апостолы Христовы, всей своей жизнью, проникнутой духом Божиим, силою Евангелия и горячей любовью, оставили нам завет быть достойными звания христиан, быть последователями и исполнителями Заповедей Божиих, учения Христа, которые они изложили в многочисленных Посланиях. Вот почему и служба в этот день совершается апостолам. Молитвенно обращаясь к ним, мы говорим: «**Святини апостолы, молитве Бога о нас**». В четверг совершается также память святителя Николая, архиепископа Мир

— 144 —

Ликийских, чудо-творца. В этот день ему также совершается служба.

Этот великий угодник Божий жил в четвертом веке по Рождестве Христовом. Воспитанный своими благочестивыми родителями в вере Христовой, он являл собой «правило веры и образ кротости». Святый Никола имел иноческое житие и за многие добродетели был посвящен в архиепископы города Мир, находящегося в Ликийской области. Вся его жизнь была сплошным милосердием, примером воздержания и безмерной любви к Богу и к людям. Известно много различных чудес, которые сотворил святитель Никола: на земле и на море, во сне и наяву, спасая людей попавших в беду, избавляя неповинных от смерти. Невозможно перечислить все его добродетели, которые он делал людям. В кондаке святителю Николае свидетельствуется о том, что он «...Христово бо днесь преподобие Евангелие исполни, положил еси душу свою за люди своя и спас еси неповинная от смерти...». Из истории известно, что святитель Никола участвовал на первом Вселенском Соборе в городе Никее в 325 году, осудившем ересь Ария.

В наших молитвах мы обращаемся к святителю Николае: «**Святителю Христов Николае, моли Бога о нас грешных**», ибо он «скороый помощник, теплый заступник и молитвенник ко Спасу о душах наших».

Пятница. Из всех дней недели пятница, по-славянски «пятюк», самый печальный по совершившимся в этот день событиям.

В этот день, после сотворения четвероногих животных, Бог сотворил человека по образу Своему и подобию. Тело создал из земли и вдохнул в него душу бессмертную, разумную, самовластную и свободную, обладающую совестью и другими чувствами и свойствами, отличающими ее от всех вышних животных.

Сотворив первых людей, Адама и Еву, Господь Бог поселил их в рай блаженства, благословил их и сказал, чтобы они владели всем растительным и животным миром, но запретил им вкушать плоды с древа познания добра и зла. Однако, враг Бога и людей, диавол прельстил Еву, а через нее и Адама, и они съели плод с запрещенного дерева, стали смертными и были изгнаны из рая. От согрешивших первых людей произошло потомство — грешный

род человеческий, который удалился от Бога.

Но всецелый Господь, «**видя гибель человека, руками его же созда**» (из канона на Рождество Христово), посылает в мир Сына Своего, Который сошел с небес, воплотился от Пречистой Девы Марии, жил среди людей, учил их благочестию, творил чудеса, пострадал ради спасения рода человеческого и претерпел распятие и смерть на Кресте.

Произошло это ужасное событие в пятницу. Накануне, в четверг вечером, Христос совершил с учениками Своими тайную вечерю, во образ ветхозаветной Пасхи и установил новую Пасху — таинство Тела и Крови Своей. На этой вечере Христос омыл ноги Своим ученикам и показал того, кто Его предаст — Иуду, который тотчас же покинул вечерю. Христос с учениками вышел в Гефсиманский сад, где Он молился долго и горячо, так что кровавый пот падал с лица Его. Ночью произошло страшное событие — предательство Христа Иудею воинам и толпе иудеев, пришедших с оружием и дреколиями. Они схватили Христа и повели к архиерею Каиафе для суда над Ним. Иудейские судьи пытались найти вину Христа путем лжесвидетельства, но не имели успеха. И когда на вопрос Каиафы, признает ли Он себя Мессией, то есть Сыном Божиим, Христос ответил утвердительно, Каиафа и другие судьи, прислушавшись к злобам, обвинили Его и решили предать смерти.

В то время Иудея находилась под властью Римского правительства и без его разрешения нельзя было никого казнить. Поэтому иудеи привели Христа к Пилату, римскому наместнику, и потребовали, чтобы Пилат предал им Христа на распятие на кресте. Пилат из заданных Христу вопросов понял, что они добиваются смерти Христа исключительно из зависти и пытался оправдать Его. Но разъяренная толпа иудеев требовала: «**Возьмите, возьмите, распните Его!**» Тогда Пилат, уступая этому требованию, вопреки своему убеждению в невинности Христа, умыл руки перед народом и сказал: «**Я невиновен в пролитии крови Этого Праведника**», — и отдал Христа иудеям на распятие.

Из Евангелия известно, какие издевательства страдания и муки претерпел Господь наш Иисус Христос! На главу Ему надели терновый венец колючими шипами, так что кровь капала из ран, завязали Ему глаза и били по лицу, плевали Ему в лицо и били тростью по голове. Измученного изнеможенного от перенесенных

— 147 —

страданий, Христа повели на Голгофу, где и распяли на Кресте посреди двух разбойников. Но злоба мучителей не знала предела. Они продолжали издеваться над Ним: «Если Ты Сын Божий, сойди с Креста и мы уверуем в Тебя», — говорили они насмехаясь. Один из воинов вонзил на трость губку, окунул ее в уксус, смешанный с желчью, и поднес к устам Христа. Но страждущий Христос, терпя все это, молился за своих распинателей: «Отче, не постави им в грех, они не знают, что творят!» Страдания Христа были невыносимо мучительны, но он знал, что так должно было быть по Писанию, и когда все совершилось, Христос громким голосом воскликнул: «Отче, в руки Твои предаю дух Мой!», — преклонил главу и испустил дух. И в тот момент потряслась земля и распались камни, солнце померкло, и среди бела дня потемнело, как ночью, завеса церковная сама собой разорвалась надвое, с верхнего края до нижнего, и многие умершие Праведники воскресли и явились многим. Видевший все это Логин сотник, стоявший при Кресте, воскликнул: «Воистину это был Сын Божий!»

Все эти события совершились в пятницу. Можно ли нам, христианам, вспоминать всё это без сердечного содрогания? Вот почему в пятницу надо поститься, как и в среду. Необходимо также избегать устройства всяких увеселений и пиришеств, помнить, что в пятницу Христос страдал на Кресте. В пятницу надо молиться Кресту Христову: «Слава, Господи, Кресту Твоему честному». Кресту Христову надо молиться о том, чтобы Господь Бог даровал нам терпение, всё что ни случится с нами, переносить без ропота.

Суббота. В начале было сказано, что суббота посвящается памяти всех святых угодников Божиих. В этот день им совершается служба. К числу святых относятся праотцы, апостолы, пророки, мученики, святители, преподобные и праведные, мужского и женского пола, угодившие Богу своей глубокой верой, житием и подвигами.

Апостол Павел в Послании к Евреям так говорит о них: «Святны вси, имея верою победивша царствина, содеяша правду, получивша обетования, заградиша уста львом, угасивша силу огненную... быша крепцы во бранех, обративша в бегство полки чужих... ниини же избивни быша, не приемше избавления... другии же руганием и ранами искушение прияша, еще же и уз, и темниц, камением побивни быша... убийством меча

— 148 —

поклонимся, Христе, и святое Воскресение Твое поем и славим!»

Через Крест и Воскресение Господь даровал верующим в Него избавление от тления и смерти, открыл путь в вечную жизнь. В воскресенье надо молиться так: «Слава, Господи, Воскресению Твоему», а также: «Слава, Господи, Кресту Твоему и Воскресению».

Своим схождением к роду человеческому, Своей земной жизнью, крестными Страданиями и Воскресением — Господь наш Иисус Христос проявил свою крайнюю любовь к людям и заповедал нам любить друг друга. Любовь — это высшая Заповедь Божия. Любовь Божия открыла нам путь к небесам и горнему блаженству.

Любовь — это основа всякой добродетели, ибо ни милостыня, ни пост, ни покаяние, никакие добрые дела, творимые без любви, не помогут нам спастись. Завершая неделю молитвами и благодарением к Богу, будем просить Его, чтобы Он принял наши благодарные молитвы, даровал нам душевное спасение и благословил труды наши во благо Святой Церкви Христовой.

— 150 —

умроша...» (Зач. 330). И далее апостол Павел обращается к нам с поучительными словами: «Тем же и мы, толики имуще облажаи нас облак свидетелей, гордость всяку отложивше и удобь обстоятельный грех, терпением датедем на предлагающий нам подвиг...»

Нам, живущим в начале третьего тысячелетия от Рождества Христова, всегда надо иметь перед собой пример всех святых, их глубокую веру во Христа, их жизнь и страдания ради Христа, ради спасения души и получения жизни вечной. И мы, достойно прославляя память всех святых, призываем их на молитву, молясь Христу Богу нашему: «Боже, прославляемый во свете святых Своих, даждь нам Свою помощь и благословение в трудах наших». Всем святым надо молиться так: «Святны вси, молитесь Бога о нас».

В субботу также положено совершать молитвы по усопшим отцам и братьям нашим, по всем православным христианам. И в субботней службе стихеры, каноны, молитвы посвящаются также памяти усопших. За усопших наших родителей, предков, родных и близких надо молиться всегда, чтобы Господь простил их согрешения и упокоил души их «в не стареющемся блаженстве Своём».

Воскресение. Седьмой день недели — воскресенье — день радости и духовного веселия, день прославления воскресшего из мертвых Господа нашего Иисуса Христа.

Божия заповедь, данная пророку Моисею гласит: «Помни день субботний, еже святити его, шесть дней делай, ...день же седьмый — суббота — Господу Богу Твоему». По Воскресении из мертвых Господа нашего Иисуса Христа, седьмым днем недели, по Заповеди Божией, почитается день воскресный, который заповедует праздновать духовно всем христианам следующими правилами: 29-м правилом Лаодикийского Собора (364 год) и 1-м правилом Феофила, архиепископа Александрийского.

В этот день Святая Церковь Христова молитвенно возносит хвалу и благодарение Богу за Его человеколюбие и неистощимую милость к роду человеческому.

Вся служба в субботу вечером и в воскресенье утром посвящается молитвенному прославлению Господа, воскресшего из мертвых: «Воскресение Христово видевше, поклонимся Святому Господу Иисусу, Единому Безгрешному, Кресту Твоему

— 149 —

Приготовление усопшаго к погребению

1. Последнее напутствие умирающего.

По обычаю Древлеправославной Церкви умирающие получали у своего ложа последнее напутствие в загробную жизнь от своего духовного отца. В отсутствие духовного отца (а в нынешнее время чаще всего так и бывает) последнее напутствие может преподать умирающему любой христианин — из членов семьи или кто-либо из близких умирающего.

Всякий христианин, находящийся при постели умирающего обязан спросить его наедине — не желает ли тот сообщить нечто важное, выразить свою предсмертную волю. Обязательно следует спросить, не имеет ли умирающий желания на пороге смерти исповедовать какой-либо ранее не рассказанный или забытый грех. Спрашивается также и о том, не осталось ли в душе зла или обиды на кого-либо из близких. Вопросать надо «по единому слову», то есть кратко, чтобы умирающий мог ответить одним словом или даже движением губ или глаз.

Если среди членов семьи или близких умирающего имеется человек, умеющий читать по-славянски, то после вышеупомянутых вопросов читается канон на исход души. Канон содержится во многих богослужебных книгах — Часовнике, Псалтыре, Панихиднике и других.

Так как время на совершение молебного канона на исход души обычно весьма ограничено, то и чин его последования короче, чем у обычных молебнов. По замолитвовании читается всё по обычаю до «Приидите поклонимся...», затем Псалом 50 «Помилуй мя, Боже...» и сразу читается канон.

Строго говоря, канонов на исход души два. Первый — творение св. Андрея Критского, шестого гласа, с записом «Милостивые Господи, помилуй мя грешного раба своего», второй — творение святителя Иоанна, епископа свхантского, также шестого гласа, с записом «Пресвятая Госпоже Богородице спаси мя грешного раба своего». Оба канона читаются как бы от лица умирающего. Небученные знаменному пению ирмосы могут

— 151 —

прочитывать. Если времени на прочтение обоих канонов совсем не остается, то можно читать только первый канон.

Основное содержание тропарей канонов — просьба о помощи Божией и молитвенном заступничестве Пресвятой Богородицы в трудные минуты расставания души с телом, когда, по слову св. Кирилла, архиепископа Александрийского, «предстанут пред нами с одной стороны силы небесные, с другой — власти тьмы, злые миродержатели, воздушные мытарены-чальники, истязатели и обличители наших дел...». По шестой песне канонов читается кондак великого канона св. Андрея, архиепископа критского «Душе моя, душе моя, востани...». По церковному обычаю тропари девятой песни канонов не читаются если ко времени окончания восьмой песни умирающий ещё жив. В этом случае молебен дочитывается после преставления умирающего. Если же во время чтения канона умирающий перестал подавать признаки жизни, то прерывать чтение канона не следует, так как окончательное разрешение души от тела происходит только на 40-й день по смерти.

В конце чинопоследования канонов на исход души находятся две молитвы. Первая — иерейская, о разрешении души умирающего от всяких уз, об освобождении от всякой клятвы, о прощении грехов и упокоении в обителях святых. Иерейскую молитву мирянам читать не следует. Вторая молитва — «во образ отпуста хотящему умереть» — читается духовным отцом усопшего.

2. Омовение тела.

Первые приготовления к погребению усопшего делаются в христианской семье. Прежде всего, тело усопшего омывают, прообразуя тем самым его будущее воскресение и предстояние пред Господом в чистоте и непорочности. Обычай омовения усопших упоминается уже в книге Деяний апостольских, где одна из первых христианок св. Тавифа, ученица св. апостола Петра, «была исполнена добрых дел и творила много милостыни. Случилось в те дни, что она занемогла и умерла. Её омыли и положили в гробнице».

В домашних условиях омовение лучше всего производить на полу, используя какую-либо подстилку, причем тело усопшего кладется лицом на восток, то есть ногами к иконам. Омывать христианина должен также христианин, который перед началом

омовения кладёт пред образами семиподклонный начал. Омывается усопший без мыла, теплой водой, которая находится в чистом сосуде.

Вначале омывают голову, затем тело усопшего до пояса, далее остальные части тела, протирая чистой мокрой тряпкой или губкой. Лицо усопшего омывающий омывает своей рукой, поливая в неё воду из сосуда. Производящий омовение тела непрестанно творит молитву «Святый Боже, Святый Крепкий - Святый Безсмертный, помилуй нас» или молитву Иисусову — «Господи Иисусе Христе Сыне Божии помилуй нас».

После омовения тела, его насухо вытирают полотенцем. Омывающий должен положить начал и попрощаться у преставившегося. Следует помнить, что выделения тела усопшего опасны для здоровья. Комнату, где находилось тело усопшего, тщательно моют, а находящиеся под ним одежды сжигают. Омывающий усопшего должен тщательно умыться и сменить свою одежду.

3. Одевание усопшего.

Для одевания тело усопшего в домашних условиях лучше всего перенести на скамейку или на уложенную на стулья доску, но во всяком случае не на стол, который в дальнейшем предполагается использовать в домашнем быту.

Прежде всего надевается нательный крест, который может быть как новым, так и тем, что был на шее умирающего. В последнем случае заменяется гайтан (верёвочка), а крест омывается чистой водой. Существует древняя традиция, по которой готовящийся к смерти человек заранее приготавливает к своему погребению особый нательный крест — «кипарисовый» (деревянный). Такие кресты носили на теле иноки и инокини, принявшие пострижение в великую схиму, то есть при жизни совершенно отрешившиеся от внешнего мира.

Далее на мужчину надевается нижнее бельё традиционного русского покроя (рубашка в виде косоворотки). Нижнее бельё должно быть новым, светлым, желательно белым, из натуральной ткани — льняной или хлопчатобумажной. Поверху рубашка опоясывается поясом, а затем одевается тёмный моленный халат или озям. На ноги надевают носки и тапочки. Уста покойного должны быть сомкнуты. Руки складываются на груди крестообразно, таким образом, как это принято во время богослужения — правая поверх

левой. Пальцы правой руки должны изображать крестное знамение, а в левую руку вкладывают лествицу.

До положения во гроб тело усопшего покрывают светлым покрывом во свидетельство того, что его тело находится под покрывом Христовым и Пресвятой Богородицы. Поверх покрыва к рукам кладут изображение креста или образ Пресвятой Богородицы. Чело умершего украшается венчиком с написанной на нём молитвой: «Святый Боже, Святый Крепкий, Святый Безсмертный, помилуй нас». Венчик символизирует тот венец, о котором говорил св. апостол Павел: «А теперь готовится мне венец правды, который даст мне Господь, праведный Судия, в день оный; и не только мне, но и всем, возлюбившим явление Его» (2 Тим. 4, 8).

Одевание женщины происходит в таком же порядке. Нижнее бельё представляет собой длинную рубашку с длинными рукавами, рубашка опоясывается поясом. На рубашку надевают длинный (до стоп ног) сарафан. Если усопшая девушка — плетут косу, если женщина — плетут две косы и кладут их на темя. Вначале на голову надевают чепчик или подвязывают косынку, а наверх однотонный платок.

Главный смысл приготовления усопшего к погребению сводится к тому, что он окончил свой земной путь пред людьми и теперь ему предстоит встреча с Господом. Поэтому на усопшего надеваются моленные одежды, а телу придается молитвенная поза. Поэтому по христианским обычаям запрещается одевать покойных в светские одежды (костюмы) и подвязывать галстуки.

4. Положение во гроб

Если представляется возможным, при положении во гроб присутствует духовный отец усопшего, который и совершает особый чин положения во гроб. В нынешнее же время, как правило, положение во гроб осуществляется родными и близкими усопшего, а соответствующий чин совершается в храме перед надгробной панихидой.

Перед положением во гроб тело усопшего покрывается саваном — сшитым полотном из белой ткани с прорезью для головы. Белым цветом саван напоминает крестильные одежды, когда усопший давал обещание проводить свою жизнь в чистоте и святости, а теперь должен дать ответ перед Богом — насколько он выполнил свой долг звания христианина.

Приведем порядок чинопоследования положения во гроб, если духовный наставник имеет возможность совершить чин на дому.

Войдя в помещение, где находится усопший, наставник, положив приходной начал, кадит св. иконы и крест, лежащий на груди усопшего. Затем по принятому обычаю троекратно кадит тело усопшего с молитвой: «Покой Господи, душу усопшаго раба своего (имярек). И елика в житии сем яко человек согрешил, Ты же яко Человеколюбец Бог прости его и помилуй, И вечныя муки избави. Небесному Царствию причастника учини. И душам нашим полезное сотвори».

Затем наставник становится пред главой усопшего, лицом к иконам, и замолитствует. Причт поет псалом от Трисвятого до «Отче наш...», а после молитвы Иисусовой поются тропари «Со духи праведными...», а затем «Господи помилуй» 40 раз. В это время приготавливается гроб и посылается саван, наставник кадит гроб с молитвой Иисусовой. Далее певцы поют «Честнейшую...», «Слава, И ныне». Наставник говорит отпуст «Иже живыми и мертвыми Обладая...», а певцы — Аминь и «Рабу Божию преставльшемуся (имярек), ему же и положение во гроб творим», «Вечная память» трижды. При пении «Рабу Божию...» полагают тело усопшего во гроб, а при пении «Вечная память» наставник вновь трижды кадит гроб вместе с усопшим. В окончании чинопоследования совершаются 15 поклонов с пением тропаря «Покой Господи, душу усопшаго раба своего (имярек)...».

По вышеописанному чину совершается и вынос усопшего, но вместо «положение во гроб творим» по отпусте поется «провождение творим». Далее во время несения тела поется многократно Трисвятое.

В заключение следует отметить, что в настоящем очерке описываются лишь общие правила приготовления усопших к погребению. Во многих местностях существуют и особые обычаи, которых следует придерживаться, за исключением тех случаев, когда это противоречит Священному Писанию и Преданию, учению Церкви. Так, например, категорически запрещается полагать во гроб различные посторонние предметы — съестное, смену белья, деньги и т. д.

О молитвах за умерших

Члены Истинной Церкви Христовой, соединенные братской любовью на земле, не разлучаются и после смерти. Смерть есть страшный и таинственный переход от земной жизни в загробную жизнь. Нам надо любить ближних своих, по заповеди Господней. Чем мы можем выказать любовь свою к нашим умершим родителям и родственникам, как не молитвою? «Умершие надеются, говорит блаженный Августин - получить помощь через нас: ибо время делания отлетело от них». Нам надо молиться, чтобы усопший обрел Судию милостивым. Один Господь знает, кто из усопших праведен, кто грешник.

Мы должны молиться за умерших в загробный мир, чтобы Господь простил все их прегрешения вольная и невольная. «Простите - и дастся вам» - говорит Священное Писание. Усопшие же в свою очередь молятся о нас: «Потщусь и всегда иметь вас на моем исходе, память о сих творить» (2 Петр. 1, 15).

«Молитва, милостыня» - говорит св. Иоанн Златоуст -

О молитвах за zmarłych

Чłonkowie Prawdziwej Cerkwi Chrystusowej, zjednoczeni braterską miłością na ziemi, nie rozłączają się i po śmierci. Śmierć jest strasznym i tajemniczym przejściem od życia na ziemi do życia pozagrobowego. Musimy lubić swoich bliskich po przykazaniu Pańskim. Czym możemy udowodnić naszą miłość do naszych zmarłych rodziców i krewnych jak nie modlitwą? Umarli mają nadzieję - mówi św. Augustyn - otrzymać pomoc przez nas: ponieważ możliwość działania odeszła od nich. Musimy modlić się, żeby zmarły ujrzał Sędziego łaskawym. Jeden Pan wie, kto z umarłych bogobojny a kto grzesznik.

Powinniśmy modlić się za tych którzy odeszli w świat pozagrobowy, aby Pan wybaczył im wszystkie ich grzechy. "Proście - a będzie wam dane" - mówi Święte Pismo. Zmarli także modlą się za nas: „Starać się będą, abyście zawsze mieli sposobność po moim odejściu o tym sobie przypominać” (Drugi list św. Piotra 1,15).

„Modlitwa, łaska - mówi św.

много помогают усопшим в улучшении их загробного состояния. «Поминайте наставники ваши» - сказал св. апостол Павел.

Первыми же наставниками нашими являются родители и наши христианские воспитатели. Они бываю нашими наставниками от нашей юности. Поэтому в Церкви с древнейших времен установлено почитание усопших. О усопших молились воины Иуды Маккавея. «Милость дающая да будет ко всякому живущему, но и умершего не лишая милости» - говорит премудрый Иосиф, сын Сирахов. Чтобы оказать большую помощь умершим, Св. Церковь Христова установила особые поминовения после смерти христианина.

В 3-й день - в память того, что умерший веровал во Святую Троицу и перешел в вечную жизнь к Тринипостасному Божеству. В 9-й день - чтобы душа умершего сопричастна была десяти чинам ангельским. В 40-й день по прекожнении мытарств - ангелы возносят душу на поклонение Богу и она получает определение в небесных обителях до Второго Пришествия Господня. До третьего дня после смерти душа пребывает рядом с телом,

Jan Złotoust - bardzo pomaga zmarłym w poprawie ich pozagrobowego bytu.

„Módlcie się za swoich nauczycielami” - powiedział św. apostoł Paweł.

Pierwszymi naszymi nauczycielami są rodzice i nasi chrześcijańscy wychowawcy. Oni są naszymi nauczycielami od dzieciństwa. Dlatego w Cerkwi od dawnych czasów ustanowiono czczenie zmarłych. O zmarłych modlili się żołnierze Judy Makkawieja. „Łaska dana niech będzie wszystkim żyjącym, ale i zmarłym nie pozbawiając łaski” - mówi mędrzec Józef, syn Sirachow. Aby okazać dużą pomoc zmarłym Św. Cerkiew Chrystusowa ustanowiła szczególnie sposób modlenia się po śmierci chrześcijanina.

W 3-ci dzień - w pamięć tego, że zmarły wierzył w Świętą Trójcę i przeszedł w wieczne życie do Trójcy Przenajświętszej. W 9-ty dzień aby dusza zmarłego umierającego współuczestniczyła w dziesięciu czynom anielskim. W 40-ty dzień po przejściu przez czyszczenie - aniołowie zanoszą duszę, aby pokłoniła się Bogu i otrzymuje swoje miejsce w niebiańskim domu do Drugiego Przyjścia Pana.

Do trzeciego dnia po śmierci dusza przebywa obok ciała i dlatego istnieje obyczaj stwiania

— 156 —

поэтому и существует обычай поставлять гроб с телом умершего во храме и читать Псалтырь. С третьего по девятый день душе показывают небесные обители, а с девятого по сороковой день душа проходит мытарства и зрит адовы муки. Совершается также поминовение по прошествии года после смерти (годовая панихида), а также во Вселенские и родительские субботы.

При совершении поминовений (панихид) ставится пред образами кутя (вареная или невареная (зависит от местного обычая) пшеница с медом). Зерна пшеницы являются символом воскресения мертвых, а мед - символом сладости, каковою наслаждаются праведники в Царствии Небесном. Лишаются церковного погребения и поминовения самоубийцы, как явно отвергшие над собою волю Божию, отказавшиеся от дарованной Богом жизни. Христиан, скончавшихся не своей смертью называются самоубийцами, к которым относятся удавившиеся, сознательно себя отравившие, скончавшиеся от перенятия вином или водкой, погребать и поминать соборно запрещается: «Пьяницы умирают, как удавленны и самоубийцы».

trumny z ciałem zmarłego w molennie i czytania Psalmów. Od trzeciego do dziewiątego dnia dusza zwiedza niebiański dom. Od dnia dziewiątego po czterdziesty dusza przechodzi czyszczenie i ogląda męki piekielne. Wykonuje się także modlitwy (wypominki) po roku od śmierci zmarłego (roczna pанихида), oraz w tygodniu zwanym rodzicielską (3 razy w roku) i soboty.

W trakcie modlitw za zmarłych (pанихид) przed ikonami stawia się kutię (gotowaną lub nie gotowaną - w zależności od miejscowego obyczaju - pszenica z miodem. Ziarna pszenicy symbolizują zmartwychwstanie zmarłych, a miód - symbol słodczy, jaką rozkoszują się bogobojni (świętobliwi) w Królestwie Niebieskim.

Pozbawieni cerkiewnego pochówku i wypominek są samobójcy, odrzucający od siebie wolę Bożą, odmawiający życia darowanego przez Boga. Chrześcijanina, umierającego nie swoją śmiercią nazywa się samobójcą, do nich zalicza się uduszonych, świadomie otrutych, zmarłych od przepicia się winem lub wódką, zabrania się wspólnego chowania i modlenia „Pijacy umierają jak uduszeni i samobójcy”

— 158 —

Стихеры на Рождество Христово

Приходные поклоны: Боже, милостив буди мне грешному и проч.

Престоятель глаголетъ: За молитвъ Святыхъ Отецъ нашихъ, Господи Исусе Христе Сыне Божіи, помилуй насъ.

Головищъ: Аминь.

Поется ирмосъ гласъ 7: Христосъ раждается, славите, Христоса со небеси, срищите. Христосъ на земли, возноситеся. Пойте Господови вся земля, и веселиемъ воспойте людие, яко прославися.

Инь ирмосъ, гласъ тойже: Первовечному, отъ Отца рождену нетленно Сыну, и во последняя отъ Девы воплощену безъ семени. Христу Богу возопиёмъ, воздвигнувыи рога наше, свято еси Господи.

Тропарь: Рождество Твое Христе Боже нашъ возсія мірови светъ разумный. В немъ бо иже звездамъ служащій, звездою поучахуся, Тебе кланялися солнцу праведному, и Тебе ведети съ выше востокъ, Господи слава Тебе.

Слава и ныне.

Кондактъ: Деваия днесь пресущественнаго раждаетъ, и земля вертепъ неприкосновенному приносить. Ангели съ пастыри славословятъ. Волси же по звезде путешествуютъ. Насъ бо ради родиши Отроча младо пречестный Богъ.

— 159 —

Величай душе моя, иже в вертене рождшаго Царя Христа

Песнь девятая, ирмосъ: Таинство странно вижу, и преславно. Небо сущу нещеру: престоль херувимскіи, Деву: ясли, вместилище, въ нихъ же возлеже невместимыи Христосъ Богъ. Его же хваляще величаемъ.

Величай душе моя честнейшу небесныхъ воинствъ Деву пречистую Богородицу.

Инь ирмосъ: Подобаше намъ, яко безъ беды страхомъ удобъ молчати. Любвию же дево, песнь сложити силою обостреною: Дело есть драго. Но о Мати силу елико же бысть изволеніе даждь. Слава и ныне. Господи помилуй 2, Господи благослови.

Отпустъ: Рожденся въ Вифлееме Иудействомъ и въ яслехъ возлегъ, Господи Исусе Христе Сыне Божіи, молитвъ ради Пречистая Твоя Матере, и всехъ святыхъ, помилуй и спаси насъ, яко благъ и человеколюбецъ.

Отходные поклоны: Боже, милостивъ буди намъ грешному и проч.

Spis treści

Wstęp	5
Staroobrzędowy hymn	6
10 przykazań Bożych	7
Modlitwa	12
Co powinien wiedzieć chrześcijanin	15
Alfabet	20
Liczby słowiańskie	21
Przykładowe wyrazy	22
Słowa w skrócie i w rozwinięciu	30
Słowa słowiańskie z rozwinięciem i ich wymowa	32
Modlitwa „Wieruju”	37
Modlitwy: „Bogorodzica, Dostojno, Otcze nasz, Caru niebiesnyj, Władczyce”	40
Psalm 50 „Pomiluj mia Boże”	44
Praszczałnyje poklony	48
Poklony k naczahu	51
Poklony na zakończenie	53
Modlitwa przed obiadem i po obiedzie	56
Modlitwa przed wieczernią i po wieczerni	58
Modlitwa „Son Bogorodzicy”	62
Słowo o leśinki	72
Modlitwa idącym spać	74
Różnice w krzyżach bezpopowców i popowców	78
Najważniejsze święta w Cerkwi Prawosławnej	86
Znaczenie dni w życiu chrześcijanina	140
Przygotowanie zmarłego do pogrzebu	151
O modlitwach za zmarłych	156
Stichiera na Boże Narodzenie	159

BARWNA
MNIEJSZOŚĆ
NA SKRAJU
PUSZCZY

BARWNA MNIEJSZOŚĆ
NA SKRAJU PUSZCZY

JUBILEUSZ
20-LECIA ZESPOŁU

Riabina

2008

Projekt „Barwna mniejszość na skraju puszczy” jest współfinansowany
ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Realizator: Gminny Ośrodek Kultury w Augustowie z/s w Żarnowie;
16-300 Augustów, Żarnowo Drugie 16

Partnerzy projektu:

- Fundacja Działań Kulturalnych i Społecznych w Warszawie
- Stowarzyszenie Staroobrzędowców w Polsce
- Urząd Gminy Augustów

Zespół redakcyjny:

Mirosław Nałaskowski,
Bogumiła Danilezyk,
opracowanie tekstów pieśni: Ludmiła Filipow

Fotografie:

ze zbiorów Gminnego Ośrodka Kultury
w Augustowie z/s w Żarnowie,

* fot. ze str. 27 (pyski z makiem) - Eugeniusz Zarachowicz

Opracowanie graficzne, skład i druk: Bauhaus

- 4 -

STAROBRZĘDOWCY

Staroobrzędowcy (starowiercy) stanowią w Polsce mniejszość narodową i wyznaniową. W połowie XVII w. w rosyjskim prawosławiu nastąpił rozłam na skutek wprowadzanych przez patriarchę Nikona zmodyfikowanych form kultu. Mimo represji, część wiernych nie chciała przyjąć zmodyfikowanych zasad wiary. By **starą wiarę** zachować, uciekali w ówczesne niedostępne obszary Rosji lub do krajów sąsiednich, w tym na obszary Pierwszej Rzeczypospolitej (obecne terytoria Polski, Łotwy, Litwy, Białorusi i in.). O ile na obszarze Pierwszej Rzeczypospolitej liczebność staroobrzędowców obliczano w końcu XVIII wieku na ok. 100.000 osób, w Polsce międzywojennej na 50.000 (przede wszystkim na obecnym pograniczu Litwy i Białorusi), to współczesna populacja staroobrzędowców mieszkających głównie na Suwalszczyźnie oraz w niewielkim skupisku na Mazurach (wieś Wojnowo ok. 10 km od Rucianego –Nidy) liczy ok. 2.500 osób.

Na skutek powojennej migracji do miast (szczególnie do Suwałk i Augustowa) na terenach wiejskich pozostały obecnie jedynie dwie sąsiednie podaugustowskie wsie z dominującą ludnością starowierską: Gabowe Grądy i Bór. Działający tam

- 5 -

STAROBRZĘDOWCY

od 20 lat jedyny w Polsce zespół śpiewaczy starobrzędowców „Riabina” ma w swym repertuarze pieśni wywodzące się zarówno z wielopokoleniowej tradycji, jak i przyswojone z XIX i XX-wiecznego ogólnorosyjskiego repertuaru (podczas obydwu wojen światowych, migracji powojennej oraz z mediów). Na obecnie promowanym kompakcie znajdują się zarówno starowierskie pieśni tradycyjne (m. in. „Ni czała matuszka”), jak i przyswojone od kilku pokoleń pieśni ogólnorosyjskie: miłosne, ballady, wojackie, taneczne korowody... Co ciekawe, nawet pieśni o zewnętrznym rodowodzie śpiewane są na sposób lokalny: w powolnych (przeważnie) tempach, wielogłosem tradycyjnym, z fermatami na końcu zwrotki lub części pieśni.

Polscy starobrzędowcy posługiwali się ongiś jednym z północnych dialektów języka rosyjskiego. Obecnie ów dialekt na skutek procesów asymilacyjnych ulega przemianom. Pieśni na kompakcie są śpiewane tak, jak były wykonywane jeszcze w latach siedemdziesiątych podczas wieczornych spotkań w Gabowych Grądach. Teksty pieśni (wykonywane w lokalnej gwarze) zapisane są ze względów praktycznych alfabetem łacińskim”.

- 6 -

STAROBRZĘDOWCY

Zespół „Riabina” (od lewej): Marta Ancipow, Maria Jefimow, Irena Fomin, Wiera Jewdokimow, Anna Jefimow, Zinaida Ancipow

- 7 -

STAROBRZĘDOWCY

Zespół śpiewaczy „**Riabina**” występował na wielu ogólnopolskich festiwalach folkloru tradycyjnego, m. in. w Kazimierzu nad Wisłą, a także na Światowym Festiwalu Diaspory Rosyjskiej w Moskwie (2007r).

Miejscem spotkań zespołu jest świetlica we wsi Bór koło Augustowa (tel. 087 644 90 98), liderem zespołu **Zinaida Ancipow** (tel. 087 562 41 65).

Zespół działa pod opieką Gminnego Ośrodka Kultury w Żarnowie k. Augustowa i Regionalnego Ośrodka Kultury i Sztuki w Suwałkach.

- 8 -

1. NIE CZAIŁA MATUSZKA

Nie czała matuszka
Kak swaju daczusku zbyć

Kak swaju daczusku zbyć
Zbyła, żyła matuszka
Zy jadzinyj, skoryj czas

Zy jadzinyj, skoryj czas
Nia płacz, nia płacz matuszka
Nie spramaniwaj ludzi

Nie spramaniwaj ludzi
Ludzi znajut, wiedajut
Czto sańa mienia zbyła

- II -

2. KALINA S MALINAJU

Kalina s malinaju
Gdzie jasnyja zor'ki
Ana zażurilasja
Gor'ka zapłakała

Ana zażurilasja
Gor'ka zapłakała
Ana swajwo miława
W sałdaty atdała

Ana swajwo miława
W sałdaty atdała
Wsio w goryd Warszawu
Gdzie bjut barabany

Gdzie bjut barabany
Gromka wybiwajut
A małych chłopcyw
W wojska zabirajut

A małych chłopcyw
W wojska zabirajut
Pa bagatym synie
Aciec s matkyj płaczut

Pa bagatym synie
Aciec s matkyj płaczut
Pa mnie siracinie
Czornyj woran kraczet

- 12 -

3. ŁANDYSZ

Pomniu w roszece saław'inaj
Gdzie gulali my wieczerkom
Czernabrowyj parień brawyj
Padaszoł ka mnie tajkom

Padaszoł, padaszoł, padaszoł
Ka mnie tajkom

Padaszoł ka mnie moj miłaj
Padaszoł i nie sprasił
I duszystaj landysz bielyj
Mnie s ułybkaj padarił

Padarił, padarił
Mnie s ułybkaj padarił

Sieriebristaj kałakolczyk
Dołga, dołga ja bieriegła
A lubow w majom sierdzieczkie
Słowna landysz raścwiela

Raścwiela, raścwiela
Słowna landysz raścwiela

- 13 -

4. KAPUŚCICA

Ja kapuścicu sadziła
Paliwać nie budu
Pridziot wosiń, zamuż wyjdu
Ja wasza nie budu

Za garami, za liesami
Ariol wodu nosit
Mać maładowa kazaczeńku
Wieczeraći prosiť

Wieczerać ty maci sama
Czto ty nawariła
Nie razluczaj mienia s miłym
Kawo ja lubiła

Sidzit gołub na czereśni
Gałubka na wiszni
Skaży, skaży maja miła
Kakije twai myśli

- f4 -

5. PRIZAWICI KA MNIE MUZYKANTA

Prizawici ka mnie muzykanta
I pazwolei mnie świetu widać
My pasoriliś s miłym na wieki
No nikto nie pamirit uż nas

Pamiritsa mnie s miłym uż trudna
I na siercu mnie złoba lieżyť
Dajci tolka napłakatsa w wolu
I paślednije świdańje zabyć

Slizkam pozna uznała zładzieja
Atdałaś no nie w siłach lubić
Atdała wsio, czto doraga była
Atdała no nazad nie wierniosz

Minia doma nikto nie uznajet
Nie uznajet radzimaja mać
Ni krawinki w lice nie astałaś
Słowna jadu mnie dali priniać

Dla mienia bolsze sońce nie świecic
Wsio asiennija ciomnaja noc
Żdzi, ździ nie daździoszsia rasświeta
Wier' nie wier' a lubow nie wierniosz

- f5 -

6. CIECZOT RIECZKA

Cieczot rzeczka, cieczot bystra
 Stajała paryczka družiej
 S priekrasnaj dziewuszkaj blandzinackaj
 Praszczałsia małczyk maładoj

Nie mog on jej nalubawatsa
 Nie mog k grudzi swajej přiżać
 No prziszol czas, para praszczatsa
 Paślednij raz skazał - praszczaj

Praszczajcie gładki gałubyje
 Praszczaj blandzinacka maja
 Ciebie ja bol'sze nie uwizu
 I papraszu zabyć mienia

No kak że ja ciebia zabudu
 Kagda partriet twoj na ścienie
 No kak że ja ciebia zabudu
 Kagda małutka na rukie

A tu małutku zwać Aniutka
 Ana pachozę na ciebia
 Takije gładki gałubyje
 Iszczu utybaczka twaja

Pawier', czto dwaždy dwa czetyrie
 Pawier', czto krużytsa ziemia
 Pawier', czto jeść lubow na świeci
 Pawier', czto ja lublu ciebia

- 16 -

7. ŁUCZYNA

Ni ti wiecier wietku kłoniet
 Ni dubrawuszk szumit
 To majo, majo sierdzieczka nojet
 Kak asiennij list drażył

Izwiela mienia kruczyna
 Padkałodnaja źmieja
 Dagaraj, gari maja łuczyna
 Dagariu s taboju ja

Niet żyćja mnie ździeś biez miłaj
 S kiem pajdu ciepier' k wiencu
 Znać sudzili mnie s magiłaj
 Abwienczatsa maładcu

Ni to wiecier wietku kłoniet
 Ni dubrawuszk szumit
 To majo, majo sierdzieczka nojet
 Kak asiennij list drażył

- 17 -

8. PRIPIEWKI

Oj, my pripiewyk mnoga znajem
I charoszych i płachich
Charaszo tamu pastuszać
Kto nie znajet nikakich

Moj milionyk chicier, chicier
No ja chitrieje at niewo
On maju padrużku lubit
A ja tawariszcza jewo

Moj milionyk lubit trioeh
A minia czetwiortu
Za takuju ja lubow
Pasyłaju k czortu

Moj milionyk kak cielonyk
Tolka wienniki wiezać
Praważał mienia s gulańja
Nie sumieł pəcəławać

Stait dom, stait dom
Zynawiesaczki krugom
Czerez godziki, czerez dwa
W niom chazajka budu ja

Tam pad mostym ryba s chwostym
Niet kamu ławici
Naszy malcy pastarieli
Niet kamu łubici

Stait Wania u warot
Szyrako razinuł rot
No nikto nie razbieriot
Gdzie waroty a gdzie rot

- 18 -

9. KACIUSZEŃKA

W adnom goradzie razrastalasja
Niebalszoje sieło w średź paliej
W tom siele żyła raskrasawica
Imia była Kaciuszeńka jej

Biełakuraja i rumianaja
Wsiech wliejała swajoj krasatoj
I adnaždy jejo w leta żarkaje
Prigłasił parienioczek s saboj

I głaza u nich pawstriezczalisja
I mił Kacieńki stał parieniok
A patom ani czasta widzieliś
Na apuszkje puszystaj lesnoj

God za godzikam tak i dźwigaliś
I nastał tot mamient rakawoj
Szczaśje Kacina izmieniłasja
Parienioczek gulajet s drugoj

Zagulał s drugoj dni i noczeńki
Stała Kacia gruścić, taskawać
I adnaždy ana w noczku łunnaju
Parieszyła pajci atamścić

Wot padjechała łodka k bieriegu
Wyszła paraczka w les pagulać
Astanawilisja woźle bieriega
Stali cicha ła czom-ta szeptać

Kacia blednaja iz-za kuścika
Bolsze siły ścierpieć nie magła
I s riewolwiera k miłaj paraczki
S nadziwlonnym umom padaszła

Nasłażdajcjesia mai miłai
Ja na was lubawatsa przisła
I paślednieju swajoj siłaju
Kriepka, kriepka kurok nažela

Wdrug razdalisja tut dwa wystrieła
Striepiechnuliś at zwuka listy
Noczka łunnaja skałychnulasja
Pablednieli pri tom agańki

- 19 -

10. NATASZA

Ja za dziewczuskaj uchażywał tri goda
Ana doczka była kułaka
I na wsio że sa mnoj sagłaszałaś
Patamu, czto lubiła minia

Raz ja wypił s družjami pa priwyczki
Na świdańje k Natasze paszoł
Dołga, dołga pa ulicy gulali
A patom prigłasila minia w sad

W tom sadu była cicha i spakojna
Wskroś dzieriewjew świeciła luna
Na zielonam kawrie my sidzieli
Celawała Natasza minia

Wdrug Waniuszeńki krow razigrałaś
Stał Nataszu k siebie przymać
A Natasza jemu atwieczala
Wania, Wania nie trogaj minia

Atwiernuśia Waniusza i zapłakał
Znać Natasza nie lubit minia
A Natasza jemu atwieczala
Wania, Wania lublu ja cibia

I ucichli u nich razgawory
Tolka słyszen był piew saławja
Czto słuczylasia w etu minutu
Dagadajecisia sami družja

- 20 -

11. RADZIŁA MINIA MAĆ SIRATOJU

Radziła minia mać siratoju
Nagradziła minia biednatoj
A priroda minia palubiła
Adariła minia krasatoj

S junych liet, da paśliedniwa wzgliada
S junych liet sztukaturam była
Wasiemnadać mnie liet minawała
Starszyj maścir wlubiłsia w minia

On rabotu dawał wsio paliegeze
Wodku pić i kurić prigłaszał
A raboczych on muezyl da pota
S nich paśliedniu rubaszku symał

Skora maściru ja nadajeta
I nie choczet lubić on mienia
At raboty atpała achota
Ja pa trudnaj darożkie paszła

Prichażu ja damoj pozna noczju
A na wstrieccu radzimaja mać
Gdziesz ty, gdziesz ty biezumnaja chodzisz
Pra ciebia ludzi wsie gawariat

Oj pajdu ja s wysokawa mosta
I broszuś ja w burnu riekę
Lubow znajet, czto eta takoje
Rwiotsa sierce, wałnujetsa grudź

- 21 -

12. ECH WY DZIEWUSZKI

Ech wy dziewczuszki, wy krasotaczki
Nie wlublajcieś w wajennych riebiał
bo wajennyje wsio ženatyje
W zabłudźdzenje dawodziat dziewczat

Adna dziewczuszka liet siemnadcać jej
Ana była małoda, głupa
Ana gulała s nim i nie znała s kim
Czto u niewo jeścia doma žena

Priszło Wanieczka razwiesiołnikij
I tak nieżna k niej gawarił
Ujeżdżaju ja, ujeżdżaj sa mnoj
Zabiraj wsio, czto jeść u ciebia

Nina srazu że sağłasiasia
I puściliś w dalokaju puć
Tolka s goraczki czuć spuściliś
Mać kriczyt, doczka Niura wierniś

- 22 -

13. ZA LIESAM SŁONCE ZASIJAŁO

Za liesam słonce zasijało
tam czornyj woran prakriezał
Praszli tyi czasy, minuty
kagda s dziewczonkaj ja gulał

Bywała ja wypju stakan czaju
spieszu na ulicu gulać
a prieda mnoju stait służba
spieszu ja kania asiedlać

Siedłaju ja konika gniedowa
czerchi sa barchatnym siedłom
Ja siadu na kania, pajedu
pamczuś w dalokij kraj radnoj

Puskaj kazaczka wspaminajet
mai prilesnyje sława
Damoj tagda ja wazwraszczusia
kagda akonczytsa wajna

- 23 -

14. CZTO POD ŁAWAJU KURIATY (KOROWÓD)

Czto pod ławaju kuryaty razkudaktylisia
wot kudak -razkudak u nas nie była tak

A ja młada, młada, paszła po wadu, wadu
paszła po wadu, wadu, na Samaru na riekę

Na Samarie na riekie gusi, lebedzi sidziat
Gusi lebedzi sidziat, wodu czystoju muciat

Razpachnuła szyrako, paczerpnuła głybako
Sapażok na baczok, padłamiłsia kabłuczok

Padłamiłsia kabłuczok, pała dziewczka na baczok
ja leżu, młada leżu, wsio na lewym na baku

Tudy, siudy głać - pagłać, minia niekamu padnięć
Aglanułasia nazad, stait maładziec kazak

Ja nie znała kak nazwać, pauczylasia ilgać
pauczylasia ilgać, stała Waniej nazywać

- Ach, ty Wania Lebedzin, padymi minia adzin
- Ja by rad ciebia padniać, sa staron ludzi gladziat

Sa staron ludzi gladziat, nie czużyje - wsio swai
nie czużyje wsio swai, wsio tawariszczy mai

Wsio tawariszczy mai, wsio danskije kazaki

O mojej staroobrzędowej rodzinie

Staroobrzędowcy to wyznawcy starej wiary, którzy nie uznali reform, jakie w latach 1653-1656 wprowadził patriarcha Nikon i oddzielili się od rosyjskiej Cerkwi prawosławnej. Wskutek prześladowań zaczęli opuszczać miejsca swojego pochodzenia. Przemieszczali się na północ, wschód i zachód kraju, a później także poza granice Rosji. Swobody religijnej szukali także w Rzeczypospolitej.

■ – Skąd do Polski przybyli nasi przodkowie dokładnie nie wiadomo – mówi **Zinaida Leonow**. – Niektórzy twierdzą, iż z okolic Morza Białego, inni że z Nowogrodu Wielkiego lub Pskowa. Wiemy, że osiedlili się we wsi Pilczyn koło Góry Kalwarii. Kiedy ziemię tę znalazły się w rosyjskim władaniu, władze carskie, którym zależało na zagospodarowywaniu niedostępnych lasów augustowskich, zezwoliły ludności staro-

obrzędowej na przeniesienie się w ten rejon. Car obiecał przydzielić po piętnaście morgów ziemi staroobrzędowcom, którzy w lasach augustowskich wybudują nową osadę. Osadnictwo rozpoczęło się po upadku powstania styczniowego, w latach 1866-1867. Staroobrzędowcy, karczując trudnodostępne, bagniste lasy założyli dwie wsie, Gabowę Grądy i Bór.

Mój dziadek, **Fiodor Jakowlewicz Jonik**, urodził się w 1863 roku

we wsi Blizna w gminie Nowinka w powiecie augustowskim. Miał dwóch braci, **Grzegorza** i **Szymona**. Rodzina była biedna, ale bardzo pracowita i uczciwa. Wszyscy zajmowali się pracą rolną i leśną, a za zarobione pieniądze kupowali ziemię. Gdy dziadek nabył ziemię, postanowił się ożenić. Wybranek, urodziwą **Natalię Szerbakową**, znalazł w Gabowych Grądach. Babcią **Natalia** urodziła dziewięć dzieci: **Aleksiej**, **Dorofiej** (oba w wieku młodzieńczym zmarli na gruźlicę), **Maria**, **Zinowij**, **Dij**, **Sid**, **Warwara** i **Epistima** (obie zmarły w okresie dzieciństwa) i mój ojciec **Łukjan**, urodzony 16 czerwca 1897 roku. Dziadek **Fiodor** był także leśniczym w gminie Sztabin i w Jaśkach w gminie Raczek w augustowskim powiecie.

Staroobrzędowcy uchodzili za ludzi bardzo sumiennych i uczciwych. Dowodem prawości dziadka był fakt, że kiedy został on wezwany w charakterze świadka sąd, ustalwszy że jest staroobrzędowcem, zwolnił go od składania przysięgi, co do prawdomówności.

Dziadek **Fiodor Jonik** dwukrotnie przebywał w Ameryce, w mieście Ira w Illinois, tam pracował jako górnik w kopalniach węgla (pierwszy raz w latach 1906-1908, drugi w latach 1909-1921). Zarobione pieniądze inwestował, kupując ziemię w Gabowych Grądach, gdzie wybudował piękny dom i budynki gospodarcze, ogroził całą posesję. W okresie drugiej emigracji dziadka **Fiodora**, jego rodzinę, tak jak i pozostałych, dotknęły skutki pierwszej wojny światowej. Całe miasta i wsie wywożone były wówczas w głąb Rosji. Taki los spotkał też mieszkańców Gabowych Grądów, którzy trafili w okolice Saratowa. Babcią **Natalia** niestety nie wytrzymała trudów podróży i w 1914 roku zmarła z powodu duru brzuszowego, zwanego dawniej tyfusem. Została pochowana przy drodze w guberni tambowskiej. Osierocone dzieci zamieszkały we wsi Sinieńkie w okolicy Saratowa.

Wszyscy trzynaścioro mieszkali w barakach, ciężko pracowali fizycznie w fabrykach i przy pracach gospodarskich.

W Saratowie w 1918 roku tato poznał mamę – **Matrionę Jefimownę Sołowiową**, urodzoną 7 kwietnia 1900 roku, pochodzącą ze wsi Pijawne Ruskie w gminie Nowinka. Mama też została wywieziona i osierocona. W trakcie wywózki do Saratowa w Grodzie wysadzono most nad rzeką Niemien. W wyniku wybuchu mamy ojciec, dziadek **Jefimij**, został po jednej stronie rzeki, a babcia **Ksenia** z dwojgiem dzieci, **Matrionką** i **Jermolajem**, po drugiej. Dziadek z daleka widział wybuch. Babcia upadła i została przysypana ziemią, był przekonany, że zginęła. Grupy ludzi po obu stronach rzeki szybko ewakuowano. Nie było czasu na poszukiwania. Zgodnie z rozkazami dziadka przymusowo zawrócono, a mamę **Matrionkę** wysłano w dalszą drogę z kuzynami. Wujek **Jermolaj** jednak wbrew rozkazom pozostał na miejscu tragedii. Modląc się szukał matki. Gdy ją odkopał, okazało się, że jest żywa i cała, w momencie wybuchu straciła jedynie przytomność. Niestety nie pozwolono im jechać do Saratowa, dokąd udała się **Matrionka**. Oboje otrzymali przymusowe skierowanie do Jekaterynburga na Uralu. Przy pierwszej nadarzającej się okazji podjęli ucieczkę do Saratowa i po czteroletniej rozłące, w 1918 roku, znów rodzina była razem. Czas był przerażający. W 1917 roku wybuchła przecież w Rosji rewolucja, rozboje, głód, strach, choroby dziesiątkujące ludzi były na porządku dziennym. O krok od śmierci była również moja mama **Matrionka**, która bardzo ciężko zachorowała na tyfus. Dzięki woli Bożej wyzdrowiała, wróciła do pełni sił i urody, odrosły piękne włosy. W 1918 roku w Saratowie **Matriona Jefimowna Sołowiowa** (lat 18) wyszła za mąż za **Łukjana Fiodorowicza Jonika** (lat 21). Radość jednak nie trwała zbyt długo, bo wkrótce

zmarła jej mama, babcia **Ksenia** i dwoje narodzonych dzieci, **Galcion** i **Anna**. Wszystkich pochowano w Saratowie.

Jedynym pragnieniem wszystkich wywiezionych był powrót do domu. Po siedmiu latach tułaczki, w 1921 roku, rodzina powróciła do **Gabowych Grądów**. W tym też roku, po dwunastu latach pobytu w Ameryce, powrócił dziadek **Fiodor**. Ponownie wybudowano dom i całe siedlisko. Dziadek został miejscowym *nastawnikiem* i zamieszkał razem z synem **Łukjanem** i jego rodziną. Po powrocie odnaleziono też drugiego dziadka, ojca mamy, **Jefimija**, który przekonany, że żona zginęła po wybuchu na moście, odprawił w jej intencji uroczystości pogrzebowe i ożenił się po raz drugi z **Jewgieniją**, z którą miał sześciu dzieci i mieszkał w **Kuriankach** w gminie **Raczki**.

Rodzice moi, **Matriona** i **Łukijan Jonikowie**, doczekali się jedenaściora potomstwa: **Dymitr** (ur. 1921 r.), **Krystyna**, **Helena**, **Zinaida**, **Ksenia**, **Wacław**, **Michał**, **Józef**, **Ignacy**, **Nikita** i nasza najmłodsza siostra **Wiera** urodzona w 1943 roku w **Pregelau**.

Rodzice byli bardzo pracowitymi ludźmi, tato pracował w lesie i na gospodarstwie, a mama zajmowała się domem i dziećmi. Oboje zawsze wstawali przed wschodem słońca, mama piekła, gotowała, a tato pracował przy zwierzętach w obejściu. Mama była też krawcową, szyla nam ubrania, działa i haftowała. Rodzeństwo moje było bardzo zdyscyplinowane, starsze dzieci pracowały w polu i pomagały w opiece nad młodszymi. W sobotę pracowaliśmy tylko do wieczerni, czyli wieczornego nabożeństwa. Gdy zabrzmiał dzwon, każdy kończył pracę, oporządkował się i siedł w *malennyju*, do cerkwi. W niedzielę wszyscy uczestniczyliśmy w porannej liturgii.

W naszym domu nigdy nie było głodu, chleb zawsze jedliśmy bez ograniczeń, mieliśmy własne mleko i śmietanę. Na niedzielę mama

piekła *skańcy*, tj. drożdżowe bułeczki z twarogiem, *kakory*, inaczej *pytałai*, tj. babkę ziemniaczaną, pierogi z różnymi nadzieniami, *tuszyla* mięso. Każdy miał buty i książki. Ojca nigdy nie widziałam pijanego, nigdy nie słyszałam z jego ust przekleństw. Poza nauką w szkole publicznej uczyliśmy się

też religii, nauczycielem był nasz wujek **Jermolaj**, który przyjeżdżał rowerem ze wsi **Pijawne Ruskie** do **Gabowych Grądów** około 40 km i przywoził nam słodkie prezenty. Wszyscy nauczyliśmy się modlitw i opanowaliśmy język i śpiew cerkiewnoświąteczny. Rano przed wyjściem z domu zawsze się modliliśmy, przed posiłkami i po ich spożyciu, przed pójściem spać. Wieczorami, poza okresami postów, młodzież zbierała się na polance, przygrywali sobie na harmonii, bawiliśmy się i śpiewaliśmy, a gdy echo niesło nasze śpiewy, przyjeżdżali do nas chłopcy z okolicznych wsi.

Było zgodnie i wesoło, niestety wraz z drugą wojną światową znów nadciągnęły koszmary i tragedie. W 1940 roku najpierw ofensywa Armii Czerwonej, w wyniku której piętnaście rodzin z naszej wsi, m.in. **Filipow**, **Osipienko**, **Sidorow**, rodzina **Gawriły**, **Pimana** i nasza, **Joników**, było przygotowanych do

wywiezienia na Sybir. Powodem był stan posiadania – do wywózki kwalifikował się każdy kto miał co najmniej 9,5 ha ziemi lub na przykład ręczną młóckarnię do zboża, tzw. *wielku*. Do wywózki nie doszło tylko dlatego, że w tym samym momencie wkroczyli do wsi Niemcy, którzy w 1941 roku zabrali ze wsi

bratu jedzenie. Za każdym razem chodziła inną dróżką i umierała ze strachu, bo wiedziała, że ujawnienie tajemnicy narazi życie całej rodziny.

Tragiczny dla wszystkich był dzień 18 marca 1943 roku, kiedy z rozkazu gestapo, pod pretekstem przechowywania broni w cerkwi i

sokólskim. Przeszukano i zniszczono wszystkie domy i *molennę*, w której zerwano ściany i podłogę. Ludzie jechali fumankami, a przy każdej esesman. Pierwszy postój był w Augustowie, tam dołączyli do swoich rodzin ojcowie pracujący w dniu pacyfikacji w lesie. Gestapo obwieściło, że broni nigdzie nie znaleziono, a fakt przybycia mężczyzn do wywiezionych uznaje za brak współpracy z partyzantami. Z tego powodu darowano nam życie i wywieziono na przymusowe roboty do Niemiec.

Jechaliśmy bydłocymi wagonami o głodzie i chłodzie. Dziadek Fiodora z ciotką Marią wywieźli do wsi koło Königsberga, obecnie Kaliningradu, innych w okolice Bawarii, naszą rodzinę do wsi Pregelau, nad rzeką Pregolą, koło Insterburga. Tam spotkaliśmy wywiezionych Polaków, Francuzów, Rosjan. Wszyscy razem pracowaliśmy ponad ludzkie siły przy pracach rolnych i gospodarczych. Nie było litości. Nasza siostra Kenia miała piętnaście lat i sama musiała poradzić sobie ze 150 sztukami trzody chlewnej. Ale najgorsze było bicie dzieci za najdrobniejszą pomyłkę. Gdy esesman o nazwisku **Jewan** bił Michała, tato stanął w jego obronie. Za to został uderzony batem w głowę, w wyniku czego stracił słuch na jedno ucho. Tylko na usilną prośbę mamy darowano tacie życie. W takich warunkach urodziła się nasza najmłodsza siostra Wiera. Wszyscy ją bardzo kochaliśmy i za wszelką cenę chroniliśmy.

Wyzwolenie nastąpiło w styczniu 1945 roku, mieliśmy dużo szczęścia, bo znajomych z sąsiednich majątków rozstrzelano. Dziadek Fiodor niestety nie doczekał oswobodzenia, zmarł 26 września 1943 roku w mieście Labiau, obecnie Polesk w obwodzie kaliningradzkim.

I znów jedynym marzeniem był powrót do siebie. Z determinacją wracaliśmy do domu. Nasza tułaczka trwała osiem miesięcy. Nie sposób opisać jej trudów, chorób, głodu i strachu. Aby uchronić

młodzież, około 40 osób. Z naszej rodziny zabrany został Dymitr, Krystyna i Nikita. Zostali rozdzieleni i morderczo pracowali u Niemców, gdzieś w okolicy Insterburga, czyli obecnego Czerniachowska. Niemiec chodził z pejcem i bił do krwi. Nie mieli jedzenia, ubrania, spali w oborach razem ze zwierzętami, co nawet cieszyło, bo było cieplej. Najstarszy brat Dymitr nie mógł pogodzić się z nieludzkim traktowaniem i trzykrotnie uciekał. Dwie próby były nieudane, z tego powodu był bity do utraty przytomności i oblewany zimną wodą. Udało się za trzecim razem, cudem dotarł do domu. Rodzice z jednej strony nie mogli pojąć się z radości, z drugiej jednak mieli wielki problem, gdyż we wsi byli szpiedzy, którzy o wszystkim donosili gestapowcom. Dlatego przez prawie pół roku Dymitr żył w wykopanej w ziemi jamie na kartoflisku i tylko w nocy wychodził z niej na chwilę. Mama co kilka dni ukradkiem przynosiła

utrzymywania kontaktów z partyzantami, cała wieś została spacyfikowana. Przemoc, zniszczenia, strach, krzyki, chaos. Ludziom wyznaczono tylko dwie godziny na spakowanie rzeczy, choć i tak nadzorca odradzał zabieranie ze sobą jakichkolwiek przedmiotów, bo wszyscy mieliśmy być, tak jak Żydzi, utopieni w Jeziorze Rajgrodzkim. Mama jednak w pośpiechu pakowała najważniejsze rzeczy, najpierw ikony i księgi cerkiewne, potem jakieś ubrania, koce, żywność, zarzynała i pakowała kury do worka, które na złość były wyciągane z powrotem. I największy problem, Dymitr, bo przecież nie figurował w spisie mieszkańców. Cudem jednak udało się dołączyć go do innej rodziny, w której odbył się pogrzeb i można było podać go za zmarłego. To wszystko mama robiła sama, bo w tym dniu nie było taty. Wszyscy mężczyźni ze wsi w tym czasie byli w pracy, w lesie, w okolicy Horodnianski w powiecie

*Matronka i Łukjan Jonikowie z dziećmi (od lewej Ksenia, Zinaida, Wacław, Helena, Krystyna, Ignacy, Michał, Józef, mniejszy Nikita i najmłodsza Wiera), czasy powojenne, Augustów 1946 rok
U dołu Łukjan Fiodorowicz Jonik, Gabowe Grądy 1963 rok*

starsze siostry przed gwałtem i porwaniem, mama kładła nas na spód furmanki, którą jechaliśmy, przykrywała kocami, poduszkami, a na wierzch układała młodszych braci. Poza tym, żeby przeżyć, zebraliśmy o jedzenie, chociaż o kubek mleka dla naszej najmłodszej siostry. Jakież było nasze zdziwienie, gdy podczas postoju w Sokółce rozpoznaliśmy nasz dom, dom dziadka Fiodora, wybudowany po powrocie z Ameryki, jedyny w swoim rodzaju, bo zdobiony na niebiesko, z oryginalnymi okiennicami. Niestety nikt nie chciał z nami rozmawiać i pod groźbą musieliśmy jechać dalej. W końcu dotarliśmy... Rozpacz, nie było niczego, cała wieś spalona, gdzieś tam tylko szczątki zabudowań, nawet owocowe drzewa były wykopane. Spalona była też nasza molenna. Początkowo mieszkaliśmy w ziemiankach i cudem utrzymywaliśmy się przy życiu. Bóg jednak dawał nam siłę, zdrowie i zgodę. Rodzina była zgrana, bardzo się kochaliśmy. Po kilku latach udało nam się ponownie wybudować niewielki dom i *bajnię*, czyli łaźnię. Dzieci kształciły się i pracowały. Jeden z braci został lekarzem, inny pilotem, policjantem, nauczycielem. Rodzice byli z nas dumni. Krysia, która też została nauczycielką, wyjechała do Detroit, do Ameryki. Tam wyszła za mąż, wychowała dwóch synów. Spełniła też ojca marzenie i wybudowała w Gabowych Grądach piękny, duży dom, bo tato zawsze pragnął, by cała rodzina przyjeżdżała, była razem i mogła pomieścić się swobodnie.

Dziś jesteśmy już prababciami, nasze rodziny się rozrosły i porożędzały po Polsce, a nawet po świecie. Wielu z nas już nie żyje, Helena, Michał (zginął śmiercią tragiczną przysypany nawozami), Wacław, Ignacy, Dymitr. Obecnie nasze rodziny są wielokulturowe i wieloreligijne. Każdy układa życie po swojemu, jak mu wygodnie. Została tylko garstka młodych, którzy pozostali przy starej wierze i

kultywują staroobrzędową tradycję. Jest jednak nadzieja, bo niektórzy wracają do korzeni, chcą znać i rozumieć stare zasady, kupują ikony i krzyżki. W Augustowie

zabezpieczenie socjalne. Szanujemy to co mamy, siebie nawzajem i nie zapominamy od czasu do czasu za wszystko podziękować Panu Bogu.

przy szkole publicznej i Suwałkach przy molennie organizowane są dla dzieci lekcje religii. Dużym wsparciem jest też działalność naszych *nastawników*. Do parafii suwalskiej, pokonując co tydzień czterysta kilometrów, przyjeżdża batiuszka z Rygi. Scała nasza społeczność, uczy dzieci, odprawa nabożeństwa, jest łącznikiem z innymi staroobrzędowymi zagranicznymi parafiami. To wielkie poświęcenie z jego strony.

Tak oto w wielkim skrócie przedstawiam się losy mojej rodziny. Chcę tylko nadmienić, że wszyscy mieszkańcy Gabowych Grądów przecierpieli podobne prześladowania. Wielu nie wróciło do domu, zginęli, umarli z chorób lub głodu, zaginęli gdzieś na Uralu, Saratowie, Königsbergu lub innych miejscach zsyłki.

Teraz nie ma wojny, żyje się nam dobrze, każdy ma własny dom,

Z Zinaidą Łukianowną Leonow
rozmawiała jej siostrzenica
Natalia Górską
córka Wiery Łukianownoj
Jewdokimow
Augustów, czerwiec 2013 roku